

११

पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय

८४० हरिद्वार

38046

वर्ग १५२ ...आगत संख्या

१५२

पुस्तक-वितरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित २० वें दिन तक यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी चाहिए। अन्यथा १० पैसे के हिसाब से बलम्ब-दण्ड लगेगा। PCC-34057

9 OCT 1996

25 FEB 2004

23/2/97

PCC-34057

15 DEC 1998

17/03/20/34

25 JAN 2005

A-49/48/39

श्री भवानीप्रसाद जी

हल्द्वार (विजनौर) निवासी द्वारा पुस्तकालय ग्रंथ
कांगड़ी विश्वविद्यालय को सवा दो हजार पुस्तकें संप्रदान

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरि
पुस्तकालय

विषय संख्या

280
952

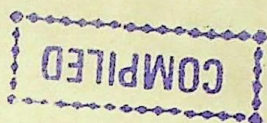
पुस्तक संख्या

आगत पञ्जिका संख्या

38,056

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशा
लगाना वर्जित है। कृपया 15 दिन से श्रु
समय तक पुस्तक अपने पास न रखें।

38,056

BHAVABHŪTĪ'S
MĀLATĪMĀDHAYA

With the Commentary of Jagaddhara.

EDITED WITH
*a literal English Translation, Notes,
and Introduction,*

By

M. R. KALE., B. A.

AUTHOR OF HIGHER SANSKRIT GRAMMAR,
A COMMENTARY ON BA'NA'S KA'DAMBARĪ &c. &c.

Published by
The Oriental Publishing Company,
BOMBAY:

1913.

Price Rs 3-8-0

RA 840,KEL-M

34057

Registered under Act XXV of 1867.

All rights reserved by the author.

Introduction printed by G. N. Kulkarni, at the Karnatak
Printing Press, No. 7, Girgaon Back Road, Bombay
and the Text and Translation by Bhau Sadashiv
Nevreker at the Sudhakar Press, No. 1,
Girgaon Back Road, Bombay.

INTRODUCTION.

I THE SANSKRIT DRAMA.

(*Abridged from our introduction to the Sâk.*)

Rûpaka* is the general name in San. for a dramatic composition which belongs to the class of दृश्य Kâvyas. It is divided into ten classes, viz, नाटकं सप्रकरणं भाणः प्रहसनं डिमः । व्यायोगसमवकरो वीथ्यकेहामृगा इति ॥ The three principal elements constituting a drama are वस्तु the Plot, नेता the Hero (with or without the Heroine), and रस the sentiment. Vastu, also called इतिवृत्त, is of two kinds—आधिकारिक or that which relates to the principal characters and प्रासंगिक, also called पताका, or accessory, which helps and furthers the main topic and is concerned with characters other than the Hero and the Heroine. Next we have what is called Prakari—an episodical incident of limited duration and minor importance which also assists the progress of the plot. There are three other elements constituting the plot. These are बीज or the seed i. e. the circumstance or the circumstances from which the plot arises, बिन्दु or the drop, which connects one part of the story with another, and Kârya or the ultimate object. Thus the five essential constituents of the plot are बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः ।

The five stages of enterprise or the object wished to be gained ultimately, called Arthaprakritis, are—आरम्भ यत्न प्राप्त्याशा नियताप्ति फलागमाः । These names are self explanatory. The five essentials of the plot in combination with the five stages form what are technically called the five Sandhis:—अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः । यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्चसंघयः ॥ The names of the five Sandhis are मुख, प्रतिमुख, गर्भ, अवमर्श and निर्वहण (also called उपसंहृति). For the meaning and scope of these Sandhis see Technical Remarks. For other particulars see our Intro. to Sâk. or Vik. or D. R. The subject matter is further divided into three kinds—स्वगतं or प्रकाशं, अभिवाच्यं or स्वगतं and नियतश्राव्यं (what is said by persons only). The last is of two kinds—स्वगतं and नियतश्राव्यं. See notes.

* रूप्यतेभिनयैर्वत्र वस्तु तद् रूपकं विदुः

840,158

34057

per-
रेतक.

NETA' OR THE HERO.

The Hero must be one well brought up, decorous, munificent, clever, of sweet address &c. See Jag. p. 11, नेता विनीतो Heroes are of four kinds, Dhîrodâtta, Dhîralalita, Dhîrasânta and Dhîroddhata. The Hero of the present play is Dhîrasânta. See. Technical Remarks. Each of these heroes is again of four sorts, viz. दक्षिण or gallant, शठ or sly, घृष्ट or bold, अनुकूल or devoted to the heroine only. The Nâyikâ or Heroine who must have qualities answering to those of the Hero is of three kinds, viz. स्वीया (wife of the Hero, as Sîtâ in the Uttara) or परकीया (as a maiden who is in the power of another) or सामान्या a common woman. For her assistants a Heroine may have a सखी, दासी, धात्रेयी or so.

3 RASA OR SENTIMENT.

Rasa is that lasting impression or feeling produced to overwhelming delight in a man of poetic sensibility by proper action of the Vibhâvas and Anubhâvas as well as the Sâtvika and the Vyabhichâribhâvas*. Bhâva (भाव) or feeling is the complete pervasion of the heart by any emotion, whether of pleasure or pain, arising from the object under sight. The bhâva (विभाव) or an Excitant is that which being perceived nourishes the main sentiment. It is divided into Alambana that which is, as it were, the support or substratum of Rasa—the person or thing with reference to which a sentiment arises—such as the Hero or the Heroine, and Uddipana or what enhances (adds to the development of) the sentiment, such as the moon, the beauties of the vernal season &c., decorations of the principal characters, in the case of Sringâra. Anubhâva is the outward manifestation of the internal feeling through the eyes, face &c. The Sâtvika or natural bhâvas are a subdivision of the Anubhâva. They are usually mentioned as eight in number—स्तम्भप्रलयगोमांशाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू । अश्रुवैस्वयमित्यष्टौ । The Vyabhichâris or the Accessories are those bhâvas which are not strictly confined to any Rasa, but which serve as feeders to the prevailing sentiment and strengthen it in different ways. †Sthâya

* विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायिभावः स्मृतः ॥ सुखदुःखादिकैर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् । ज्ञायमानतया तत्र विभावपोषकम् । आलम्बनोद्दीपनत्वप्रभेदेन स च द्विधा । अनुभावो विकारस्तु भावसूचनात्मकः ॥

† विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः । आत्मभावं नयत्यन्यान्स त्वलवणाकरः ॥

sthāva (स्थायिभाव) or the permanent Sentiment of a composition is one—the ocean melting all salt into water—which not being interrupted by any sentiment contrary or akin to its nature occurring at intervals converts all of them into its own nature. Now a *Rasa* would prove contrary to another if the *Prabhāva* or substratum of both were the same. But as *अङ्गी* (Principal) and *अङ्ग* (subordinate) a *रस* may be mixed with one or more of others.

There are eight *Stha'yibhāvas*, रति, हास, शोक, क्रोध, भय, जुगुप्सा and विस्मय on which are based respectively the eight sentiments, शृङ्गार The Erotic, हास्य The Comic, करुण The Pathetic, रौद्र The Furious, वीर The Heroic, भयानक The Terrible, वीभत्स The Loathsome, and अद्भुत The Marvellous. Of these eight sentiments शृङ्गार and हास्य, वीर and अद्भुत, वीभत्स and भयानक and रौद्र and करुण are akin to each other, as they proceed from the same condition of the mind. As we are concerned with the Erotic alone, that being the prevailing sentiment in the present play we will say something about it here. शृङ्गार is mainly divided into विप्रलम्भ or Love in separation, and संभोग or Love in union. The Former, the *Das'arūpaka* subdivides into two kinds, अयोग the Non-consummation of marriage, and विप्रयोग the Separation of the lovers deep in love (after marriage). The former which arises from the dependent position of one or the other of the parties or through distance or through the intervention of adverse fate, has ten stages, अभिलाष, चिन्ता &c. mentioned in the com.; the latter occurs through मान, प्रवास or some such cause. संभोग is when the two lovers are in the enjoyment of each other's company, engaged in looking at each other, kissing each other &c.

4. THE GENERAL CONDUCT OF THE NATAKA.

Every dramatic piece opens with a prelude or prologue (*प्रस्तावना*) itself introduced by what is called the *Nāndi*. This *Na'ndi* according to some must suggest the gist of the whole plot. The *Sūtradhā'ra* may sometimes retire after the recital of the *Na'ndi*, in which case, another actor called *स्थापक* (for he establishes as it were the topic of the play) takes his place. In the prelude, which may begin with a brief allusion to the poet's literary attainments, his genealogy &c., the *Sūtradhā'ra* or the *Stha'paka* suggests the subject in the form of the *Bija*, or by a simple beginning, or by naming the character just to enter as in the present play. He must please the audience with sweet songs descriptive of some season and couched in the

Bhārativṛiti. The प्रस्तावना is of two kinds—(1) प्ररोचना as in Rat., and (2) आमुख in which the Sutrādhāra holds conversation with the actress or his assistants bearing on the subject to be introduced. This latter is of three kinds of which one is प्रयोगातिशय (as in this play). When the entry of a character is directly indicated in the words there he enters, the Prayogatis'aya.

The prelude being over, the piece is commenced hereafter arranged and exhibited in the manner indicated in the three foregoing sections. The whole matter should be determined and divided into Acts and Scenes. The principal sentiment should be शृंगार or वीर (or sometimes करुण), others being introduced as conducive to its development. Nothing should be introduced in the play which either misbeseems the Hero or is discordant with the main sentiment. An act must not be tiresomely long, should be full of *Rasa* and introduced by the exit of all characters. Such incidents as journeys, massacres, wars &c. should not be represented in a play; they may only be indicated. The death of the Hero must never be exhibited. This accounts for the somewhat monotonous character of Sanskrit plays and the absence of tragedies in Sanskrit.* The play should end, as it began, with a benediction or prayer, called the Bharatavākya, which is repeated by the principal personages and contains an expression of their wishes for general prosperity and happiness. The Unity of interest or action must be maintained throughout. As regards the language to be used in a piece, the Hero and the high characters speak in Classical Sanskrit, while female and other minor characters speak in the different Prakṛta dialects. The student will see from the foregoing sketch, that the characteristic peculiarities of the Indian drama are mainly three (1)

* Wilson observes—They (the Hindu plays) never offer a calamitous conclusion, which, as Johnson remarks, was enough to constitute a Tragedy in Shakespear's days; and although they propose to excite all the emotions of the human breast, terror and pity included, they never effect this object by leaving a painful impression upon the mind of the spectator. The Hindus in fact have no Tragedy,.....The absence of tragic catastrophe in Hindu dramas is not merely an unconscious omission; such catastrophe is prohibited by a positive rule. The conduct of what may be termed the classical drama of the Hindus is exemplary and dignified. Nor is its moral purpose neglected; and one of their writers declares, in an illustration familiar to ancient and modern poetry, that the chief end of the Theatre is to disguise by the insidious sweet, the unpalatable, but salutary bitter, of the cup.

peculiar structure; (2) absence of the distinction between comedy and Tragedy; and (3) the diversity of language to be spoken by the characters.

The above mentioned general characteristics of a Nataka, along with certain modifications to the other divisions of the upaka as well. Of these we are here concerned with Prakarna only. The plot of a प्रकरण should be fictitious and drawn from real life in a respectable class of society. The Hero must be of the धीरप्रशान्त kind. The Heroine, may be a maiden of a noble family, or a courtesan. The most appropriate sentiment is the Erotic. Gamblers and other low characters should be excluded. There should be ten acts. The Mál. Mádh. and the Nalá. see Technical

Hero			
st not			
duced			
s mark			
journe			
lay; th			
never			
onotone			
agedies			
a bene			
eated			
of th			
Unity			
s regar			
he high			
and oth			
cts. T			
characte			
three (1			
calamity			
Trage			

avabhuti has not
and therefore we
of Sans. critics
ion about a poet's
n writing about
troduction to the
count of himself
s the antiquarian
he time in which
is date we must
ill begin first by
the poet as given

us family which
a. His ancestors,
ch of the Black
ed fire, lived in a
f Vidarbha, now
Jdumbara. They
ces as Vájapeya,
ly learned in the
ogue among the
er remiss in the
eholders. Those

पुस्तकालय
 मुद्रिकल कागज़ी विवरविज्ञान
 २४२
 ७५२
 ३४०४

peculiar structure ; (2) absence of the distinction between comedy and Tragedy ; and (3) the diversity of language be spoken by the characters.

The above mentioned general characteristics of a Nataka along with certain modifications to the other divisions of the upaka as well. Of these we are here concerned with Prakarna only. The plot of a प्रकरण should be fictitious and drawn from real life in a respectable class of society. The Hero must be of the धीरप्रशान्त kind. The Heroine, may be a maiden of a noble family, or a courtesan. The most appropriate sentiment is the Erotic. Gamblers and other low characters should be introduced. There should be ten acts. The Mál. Mádh. and the Bhá. belong to this species. For other particulars see Technical marks.

II THE POET,

HIS LIFE, WORKS AND POETRY.

It is a matter for some satisfaction that Bhavabhūti has not been altogether in the dark about himself and therefore we are not to pour forth the usual complaint of Sans. critics at the absence of any reliable information about a poet's life and which we had occasion to make when writing about his great predecessor, Kálidasa. In his introduction to the present play and to the Mv. he gives some account of himself and his family, which, meagre as it is, saves the antiquarian from one kind of difficulty. But as regards the time in which he flourished he is silent and to determine his date we must look for information in other quarters. We will begin first by giving the reader a short sketch of the life of the poet as given by himself in this and his other plays.

Bhavabhūti was the scion of an illustrious family which traced its descent back to the sage Kaśyapa. His ancestors, who were the followers of the Taittiriya branch of the Black Yajurveda and ever kept the fivefold sacred fire, lived in a town named Padmapura, in the country of Vidarbha, now called the Berars. Their surname was Udumbara. They were the performers of such higher sacrifices as Vájapeya, Agnyāga &c. and drank the Soma. Profoundly learned in the various branches of knowledge then in vogue among the Brahmanas they led a holy life and were never remiss in the discharge of duties incumbent upon householders. Those

eminent Bráhmaṇas applied themselves zealously to the study of the Vedic lore solely with a view to gain correct knowledge and not as a weapon to disarm the contravertialist. And they employed the emoluments of their priestly profession in the construction of such works of public utility as wells by the wayside, tanks and others of the kind. In short, their life on earth was perfectly holy—one that eminently fitted them for a permanent residence in heaven.

In a family with such illustrious ancestors was born one called Mahákavi by name. Bhavabhūti was fifth in descent from him. His grand-father's name was Gopálabhattacha, that of his father Nílakantha and of his mother Jatukarni. Bhavabhūti's brilliant scholarship and versatile genius had also won for him the distinguishing title of 'Shrikantha.' According to some it was the poet's proper name. He came to be called Bhavabhūti after he composed the famous lines तपस्वी कां गतोऽवस्थां &c. (Mañ. Sans. Intro.). Bhavabhūti was a profound scholar. Well-versed in the Vedas and the Upanishads, he knew grammar and very probably the Mimáṃsa (although he does not directly mention it), as his ancestors were great performers of sacrifice and was an adept in the Yoga and Sāṅkhya systems of philosophy.* (See I. 7 of the present play). He was also well-grounded in the Uttaramīmāṃsa or Vedānta as propounded by Bádaráyana and possibly by the venerable Śaṅkaracharya, for he alludes to the Vivarta theory in his Uttar. (III, 47, 15). We learn from the Maháviracharita that the name of his Guru was Jñānanidhi, lit.—'The repository of knowledge.' Our poet probably derived all his knowledge, especially that of the Upanishad philosophy from this Guru. To his literary attainments, Bhavabhūti joined a powerful memory, a wonderful genius and a keen perception which characterise a first-class poet and dramatist.

Although patronised by a king (see below) Bhavabhūti does not appear ever to have basked in the sunshine of royal favour so far as to have been in affluent circumstances.

* The poet gives ample proofs of his thorough acquaintance with the various subjects mentioned above. His allusion to the Vairāja (Uttar. 12) and the Asurya lokas (Act IV *Idem*, Janaka's speech) show that he was well-versed in the Upanishads well. That he knew even the practical side of the Yoga is apparent from the 5th Act of this play and the 3rd of the *Mv*.

† This is a disputed point. Dr. Bhāndarkar thinks that by Bhavabhūti's Vivarta we are to understand परिणाम.

प्राकृतकाव्य ^{Digitized By Siddhanta Gangotri Gyaan Kosha मे}
 न पय आया है: — भवभूति नलधिनिर्गयकव्यामय —
 कणा इव सुकुरांति । नस्त विस्तरा अज्जवि विज-
 कहापबंयेण ॥ ” देखो सखती उपाग भाग ३
 सख्या १ जनवरी १९०२ पृष्ठ ५

to have come in closer contact with a royal court. For, he had been acquainted with courtlife like his predecessors Kāli. and Bāna, he would have given us fine and exact inscriptions of a royal court and its surroundings, courtly life, by-quotte &c. Nor does he appear to have been very popular in his own time like Kāli.* Otherwise he could not have complained of the apathy of the people towards him (see p. 6) and depended upon future generations for an appreciation of his works and poetic genius. Perhaps that was not the age for the drama. The style of writing approved by critics like Dandin and elaborated by poets like Kāli's āravī and Bāna had caused a revolution in men's ideas of poetry and as such style was suited to Kāvya, or epic poems, these better appealed to the taste of the Pandits and commended themselves to their approval and naturally the drama declined. For very few dramas were written during the period. A rivalry that separates Bhava. from Kālidāsa.

The first quarter of the 8th (or the last quarter of the 7th) century of the Christian era may be assigned as the date of our poet, as shown by Dr. Gundarkar. From a s'loka in the Rājatarangini † it is known that Bhavabhūti was patronised by Yas'ovarman, king of Kānauj. Again, a certain poet, Vākpatirāja by name, who was in the service of Yas'ovarman, refers to our poet in eulogic terms—one to whom he was indebted for some poetic conceptions and modes of expression. Coupling these two facts after discussing the various questions at issue the learned editor comes to the conclusion that Vākpatirāja must have written his work between 733 A. D. and 753 the approximate date of Yas'ovarman's death, since he mentions in it the solar eclipse of August 14th, 733 A. D. If Vāk. then lived in the 2nd quarter of the 8th century, Bhavabhūti must have flourished in the first. See preface to Dr. Bhā's Ed. of the drama, pp. 17-18.

The austerity of Bhavabhūti's style, his lack of humour, his insistent manner, are qualities which prevent his being a truly popular poet. Dr. Mreh, Intro. to Mreh.

कविवाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः । जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिव-
 ताम् ॥

प्राकृतकाव्य ^{वाक्पतिराजकृत}
 गौड़वध (गौड़वहो) मे निम्न पय
 आया है: — भवभूति नलधिनिर्गयकव्यामय तसकणा इव
 सुकुरांति । नस्त विशेषा अयापि विकटेषु कथाप्रबंधेषु

Bhavabhūti's fame as a poet rests on his three His Works. (the only works known to be his as yet), viz. the *timādhava*, the *Mahāvīracharita* and the *Uttarāmācharita*. It is impossible to conceive that a gifted poet Bhavabhūti could not have written at least a poem or two Kālidāsa's *Raghu* or *Megh*., although his special leaning was towards the drama. There are, however, two s'lokas* quoted S'ārgadhara's *Paddhati* (See Dr. Bha.'s ed. p. 9) and two Gadādhara's *Rasikajivana*, according to the *Nir.* (Intro.) from Bhavabhūti's works. This shows that Bhavabhūti might have written some other work or works but lost to us or not discovered yet. Dr. Bhāndārkar, however, comes to the conclusion that he did not. Perhaps the poet's earthly career was abruptly cut short.

To turn to the dramas now, *Māl. Mād.* appears to be the poet's first composition, *Mv.*, the second, and *Uttar.*, the third. For this chronological order there is no historical evidence, but such but internal evidence there is. We base our conclusion on the following points:— (1) In the first play like every first attempt the *Māl. Mād.* displays an admixture of excellences and defects, however small the number of 5) the latter may be. The plot, although well conceived, suffers from a sort of clumsiness (see General remarks further on), and the *denouement* is faulty to some extent. (2) In its prelude the poet speaks of his great literary attainments with a glowing pride and indirectly hints that he possesses the great powers and the necessary qualifications of a dramatist (see sls. 4 and 5) which he would not have done had this not been his first play. Again the metres of the opening stanzas, the fondness for long compounds and out-of-the-way words, a constant attempt to introduce matter from the *Nyāya*, *Yoga* and other philosophies, evince the irresistible desire on the part of the erudite scholar, fresh from his Guru's home, to show forth

* One of these is:—

निरवशानि पयानि यदि नाव्यस्य का क्षतिः । भिक्षुकश्चाविनिक्षिप्तः किमिच्छति ॥

Those in the *Ras.* are:—

अलिपटैरनुयातां सहृदयहृदयज्वरं विलुम्पन्तीम् ।
मृगमदपरिमलहरीं समीर किं पामरेषु रे किरसि ॥
किं चन्द्रमाः प्रत्युपकारलिप्तया करोति गोभिः कुमुदावबोधनम् ।
स्वभाव एवोन्नतचेतसां सतां परोपकारव्यसनं हि जीवितम् ॥

learning somehow. This desire appears to be less and less intense in the other two plays. (3) The sl. वश्यवाचः कवेर्वाक्यं (I. 4) in Mv. shows that that play was the second production of our poet, as he speaks more confidently of himself in it than in the Mál. Mád., a confidence due to his previous attempt having been successful. He also speaks more favourably of his audience in the Mv. The s'loks—कल्याणानां &c., wherein he himself invokes, although indirectly, the favour of the deity to grant him the powers of a first class poet (which he does not do in the other two plays), and भूजा रसानां &c., wherein he gives his audience an idea of what a play ought to be like, also point to the same conclusion. The sl. ये नाम केचिदिह &c. need not be supposed, as shown in the notes, to refer to the possibility of our poet's first play being unfavourably received by his audience. In fact, his successful attempt to write the Mál. Mád., must have led the poet to say वश्यवाचः &c., and its reflex in the Uttar. यं ब्राह्मणमियं देवी वाग्वश्यैवावुवर्तते &c. (4) We cannot reasonably suppose the poet to have taken up Rámá's early history first, then to have set aside the work of completing it for a time, written the Mál. Mád., and to have resumed it afterwards. (5) Sanskrit dramatic poets have always given the greatest prominence to शृंगार and a new poet, striving to gain popularity, can hardly be supposed to go out of the way and treat Vira-rasa first. It is a general rule that passionate love, such as is depicted in the present drama, appeals to a person earlier in life than bravery or other serious qualities of the mind. Singara, Vira, and Karuna—is the natural order of the Rasas, and it agrees well with the three plays if arranged as Mál. Mád., Mv. and Uttaráramacharita. (6) The fame of his great predecessor, Káli., must have induced the poet to write a love play first. He had to establish his reputation as a great poet and hence his effort to imitate Káli. in the 9th Act of this play, both in sentiment and style and therein to rival him successfully in his own element. This imitation is inexplicable after the confidence he is supposed to have gained in his powers according to the theory that Mv. was his first work. Thus it is abundantly clear that Bhavabhûti must have begun his career as a dramatist with this play.

We can refer but briefly to his other two plays here. The Málhavi-racharita is a historic play based on the early history of Rámá's life as related in the Rámáyana—from his boyhood to his return to Ayodhyá after the Lanká war and Sita's rescue.

To suit his purpose the poet has made considerable alteration in the original story. The principal sentiment is Vira heroism. 'The same loftiness of sentiment' remarks Prof. Wilson, 'excellence of picturesque description and power of language, which mark the Uttar. and Mál. Mád., are the characteristics of the Viracharita.' And if the style is less elegant or harmonious, and the expression less felicitous, it is because the poet so meant it on account of the subject chosen.—'Wherein the mighty deeds of great men will be chivalrous and awe-inspiring and the language vigorous and stern and yet sonorous and prolific in sense.'* 'As a poem,' Prof. Wilson further remarks "it ranks worthily with the other works of the same author, and as a play (although inferior to the other two) infinitely superior to others in which the same subject is treated by less skilful hands."

The third play of the poet is the Uttararámacharita or 'the latter part of Ráma's life.' It is the poet's master piece. It is this drama which at once placed Bhavabhūti in the very first rank of Sans. poets. In it is dramatised one particular incident in Ráma's life after his rescue of Sítá and his return to Ayodhyá from Lanká, viz., Sítá's abandonment. The story only serves the poet as a nucleus, while all the incidents, which cluster round it and produce such wonderful dramatic effects are the creation of the poet's genius. In this play Bhav. has done his best to depict the sentiment of *Karuna* or pathos with a success scarcely achieved by any other poet of classic India that preceded or succeeded him. It is in connection with this play that the anecdote about Káli's having called it superior to even his own plays, related by Dr. Bhándarkar (see his introduction to Mál. Mád. p. 11) is told. With regard to this play Prof. Wilson remarks—The style is equally vigorous and harmonious as that of the Mál. and Mád.; several of the sentiments found in that play also recur in this; and the general character of the two dramas, notwithstanding the difference of their subjects, offers many analogies. We have the same picturesque description and natural pathos in both.

We now come to the question of assigning his proper place to Bhavabhūti in Sans. Literature. As dramatic writers, Sūdraka, and Kálidása alone press upon our notice as his rivals—and these indeed are the three greatest names in the classical drama

* महापुरुषसंरम्भो यत्र गम्भीरभीषणः । प्रसन्नकर्कशा यत्र विपुलार्थो च भारती

India. "So different are these men" remarks Dr. Ryder, "and so great, that it is not possible to assert for any one of them such supremacy as Shakspeare holds in the English drama." The *Mṛcchhakatika* is placed chronologically before *S'ākuntala* by Sans. critics, and not without reason. The plot of the drama is strikingly unorthodox. The author does not draw upon the storehouse of stories—the *Purānas*, as is done by many other Sans. Poets, for his plot. He seems to have struck out his own independent line and have composed a drama from the incident or incidents observed in actual life. He has dispensed with the orthodox *Vidūś'aka*, the ever-recurring and hence stale replica of an original invented to tickle the groundlings. There is something original and fresh about his *Maitreya*. The funny element introduced to feed the prevailing tragic element is not the clumsy, stilted humour, sanctioned by holy usage. In fact the character of *S'akāra* stands probably alone in Sans. literature. Fun consisting of play on words abounds in Sans. literature. But the comic element that sees the grotesque in nature, that smiles at the incongruities and contrasts with a relish, is entirely absent in it. And excepting the *Cheta* and *Vita*, or the thief in it, or the scene between *S'yāla*, captain of the city guard and the fisherman in *S'ak.*, there is not much of humour in the dramas of these great poets, in the English sense of the word.

If *Kālidāsa* comes after *S'ūdraka* (which he probably does although we do not find his name mentioned along with those of *Bhāsa* and *Saumilla* in the *Māl.*) we find him drawn back to the Scholastic fold again. For although gifted with creative faculty of no ordinary type, although full of inspiration, fresh images and novel conceptions, he bends his powers back upon the old stories though he renders them attractive and beautiful, so as to strike as new. His was thus the power of new creative imagination curtailed and limited (though to a very small extent, as far as his *S'ak.* at least is concerned) by the Scholasticism of his time. One is sometimes sorry that he did not write out a purely original drama—not that he is the less original because he has not written an original drama. Chronologically *Bhāv.* comes the last of the three. A greater interval of time perhaps separates *Bhāvabhūti* from *Kāli.* than that which separates *Kāli.* from *S'ūdraka*. *S'ūdraka's* play, although written in Sans., has a cosmopolitan character. *Kāli.* and *Bhāv.* are essentially Hindu poets. As masters of constructive

art Sûdraka and Kâli. bear comparison to each other. As as variety, the delineation of male characters as drawn from the different strata of the society and humour are concerned Sûdraka excels both, Kâli. and Bhavabhûti. But in other respects the latter two far outshine him. In the words of Ryder-Sudraka cannot infuse into mere language the charm which we find in Kâli. or the majesty which we find in Bhavabhûti.

In Bhav. we have an instance of an attempt at another revolution against the Scholastic way (see Gen. remarks). He has defied his contemporaries and has to appeal to generations unborn for a proper modicum of praise and a fair estimate of poetic powers. As a creator of new incidents (although R. is superior to either in this respect) and of an original story stands comparison with Sûdraka alone. As a student of human nature he is not equal to his master (Sûd.) and in the skill of arranging the incidents and working out the *denouement* he is far surpassed by him and even by the author of the *Mudrârâshasa*. But here must end all comparison between Sûdraka and Kâli. and Bhavabhûti. As a poet Bhav. holds an almost equal rank with Kâlidâsa. He possesses the various requisites for a truly great poet, a creative imagination, playful fancy, power to appreciate the sublime and the beautiful and a very high power of characterisation. His style is chaste and his thoughts majestic. And he adapts language in a wonderful manner to the sentiment to be expressed (Cf. II. 6, III. 9. &c.). He has a deep insight into the soft places of the human heart and considerable knowledge of its workings. He is essentially a poet of stirring passion and has brought out pathos and tenderness most successfully. The lyrical element predominates over the other elements in his writings. He can interpret nature in her grandeur, her awful solitude, her cataracts, dense forests, and mountain regions, with a masterly style and felicity of expression. Nature in her littleness or her beauties appeals to him not at all or but very lightly. His style is intense but not natural, expressed, not suggested, is more a conception than a reality. His characters storm and weep, but do not brood and languish. He has no humour or does not indulge in any. He has tried to depict all the Rasas, excluding *Bibhatsa* and *Adbhuta* with more or less success. He is grand only in the *Vîra* and *Karuna*. His language is majestic and dignified but in many places pedantic and

As serious—not at all suited to convey his thoughts in a lucid manner or to please the audience. His pedantry is without elegance as Bâna's is full of unexpected surprises. However, he is not stilted like Dandin, if he has none or very few of the graces of Bâna. Love of an elaborate style has spoiled the prose part of his writings. The use of bewildering compounds and obscure words is extremely unsuited to quick retorts or vigorous conversation and serves rather to retard the effect than help it on. Let us now compare Bhav. with Kâlidâsa.

BHAVABHÛTI AND KA'LIDÂSA.

(ALMOST REPRODUCED FROM OUR INTRO. TO S'AKUN.)

As already remarked Kâli. and Bhav. are the two greatest dramatic poets of classical India. Although separated from each other by no less than seven centuries, they so much resembled each other in spirit that in a few years they came to be regarded as contemporaries and rivals of each other.* And they have both justice done them by the voice of discerning critics. Although as a poet on the whole we may place Kâlidâsa above Bhavabhûti, as a dramatic poet the palm is certainly disputed with him by the latter. Nay, the tide of opinion among the Pandits once ran so high as to decidedly declare in favour of Bhavabhûti, as the author of the Uttararâcharita. Kâli. is justly called 'the Grace of Poetry,' Bhavabhûti 'the Master of eloquence.' Both are most original poets, gifted with genius of the highest order. Both are masters of the natural style of poetry and both are equally happy in their choice of words. True that Bhavabhûti's style is rather elaborate and in a few places marked by long compounds, but in that the poet was unconsciously yielding to the tendency of his age. If Kâlidâsa has more fancy and imagination, Bhavabhûti is more sentimental and passionate. Kâlidâsa excels in depicting the sentiment of Love (प्रेम) while Bhavabhûti is in his element when depicting the sentiment of Pathos (करुण) and Heroism (वीर). Neither,

With reference to Kâlidâsa he holds a position such as Aeschylus holds with reference to Euripides. He will always seem to minds that sympathise with his grandeur the greatest of Indian poets; while by other equally discerning minds of another order he will be admired, but not passionately loved. Dr. A. W. Ryder, Intro. to Mrch. p. XVI.

Cf. the memorable line. उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते।

however, is much inferior to the other in depicting what may be called the others' forte. As Dr. Bhândârkâr remarks, the former suggests or indicates the sentiment which the latter expresses in forcible language. In the words of Sanskrit critics Kâlidâsa's *Rasa* is conveyed or *Abhivyakta* by the *Lakshya* or *Vyavaharika* sense of words, while Bhavabhûti's is conveyed by the *Vâkya* sense.* Kâlidâsa's may be described as the synthetical method of poetry as opposed to Bhavabhûti's which is analytical. We shall give a few quotations in illustration of what we have said above. When Dushyanta sees S'akuntala' after love has wounded his heart, he simply says—'अये लब्धं नेत्रनिर्वाणं' (see also our note on this) but compare Bhavabhûti, Mal. M. III. 16. अविरलमिव दान्ना पौण्डरीकेण नदः &c. Here the feeling is the same but the different forms of it are described.

Compare the scene between Dushyanta and S'akuntala' with what Mâdh. says when Mâlâti embraces him in the disguise of her friend लवङ्गिका—

एकीकृतस्त्वचि निषिक्त इवावपीड्य
निर्भुगपीनकुचकुङ्कुमलयानया मे ।
कर्पूरहारहरिचन्दनचन्द्रकान्त-
निष्यन्दशैवलमृणालहिमादिवर्गः ॥

Cf. also, as an instance of Bhavabhûti's forcible style, the first effect produced on Mâdhava on seeing Mâlâti. He says परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः &c. I. 30.

Compare further the meeting of Dushyanta and S'akuntala' (p. 82 भवतु । मोक्षयामि &c.) with that of Mâdhava and Mâlâti (ततः प्रविशतः &c.) माधवः—(सानन्दम्) दलयति परिशुष्यत् &c. तन्ते सुततु &c. VIII 1, 2. Again he says—अयि निरतुरोधे—जीवय &c. and दग्धं चिराय मलयानिलचन्द्रपादैः &c. VIII. 3, 4.

Space does not permit us to give here more illustrations. Dr. Bhândârkâr remarks, Bhav. might have modelled the style of Mâdh. and Mâl. on that of Dushyanta and S'akuntala'. But the love of Mâdhava is more ætherial than that of Dushyanta and perhaps Bhavabhûti as a poet is more ætherial than Kâlidâsa. Bhavabhûti's delineation of the sentiment of pathos is simply unparalleled (*cf.* the general opinion of the Panjabîs कालरूपं भवभूतिरेव तनुते).* The characters of Kâlidâsa's poems make us weep; Bhavabhûti's do. Bhav. rarely makes an attempt at wit; while Kâli. does though to a limited extent. As a poet of nature and as a describer of the picturesque he is

* Marâthi students will do well to read Mr. Chiplunkar's essay on the two poets.

superior to Kâlidâsa. Natural scenery, however, as it is, without the fantasies it gives rise to, alone appeals to him. Kâli. would be more attracted by its suggestiveness. Cf. in this respect Kâshav.'s descriptions of the दण्डक forest, the cemetery and the river Godâvarî, with Kâli. descriptions of the Gandhamâdana (Vik.). Himâlaya Kum. I and the confluence of the Ganges and me'amunâ (Rag. XIII). The plays of Kâlidâsa on the whole do not much aim at giving a realistic picture of the life of the society of his time; Bhavabhûti's do. The characters of Kâli-âsa are more romantic and idealistic in their conception, those of Bhavabhûti more realistic and varied.

III. THE PLAY.

1. THE PLOT.

THE PRELUDE—After the benediction the poet gives a brief account of himself and then introduces to the audience the characters just to enter on the stage.

ACT 1.

Scene 1. Kâmandakî's convent.

Kâmandakî and Avalokitâ speak of the desired match between Mâlatî and Mâdhava in furtherance of a solemn engagement made by their fathers when students that they would join, in wedlock, their children. Kâmandakî, who had secret instructions to bring about the much coveted connection, feels encouraged to pursue her plans on learning from Lavangikâ that love has struck root in the heart of Mâlatî, as she often saw Mâdhava passing by the street that fronted her mansion and that Mâlatî had actually drawn his likeness to dispel her longing. Lavangikâ takes the wise step of handing over Mâdh.'s likeness to Mandârikâ from whom it was expected to find its way to Mâdhava himself. Avalokitâ tells Kâmandakî how, she too, in anticipation of the wishes of the latter, has induced Mâdhava to go to the grove of Kâma where a fair was to be held and so he might see Mâlatî. The conversation then accidentally turns upon Sauda'minî, a former pupil of Kâmandakî, and they talk of her attainment of miraculous powers by the practice of Yoga. They also wish that they could bring about the union of Makaranda, Mâdhava's friend and Mandârikâ, Nandana's sister.

SCENE II. THE GROVE OF KÂMA.

Kalahamsa, Mâdhava's servant, goes with the portrait by Mâlati to the Madana garden and sits there waiting Mâdh. and Makaranda. Maka. who also goes to the garden in search of his friend, finds him there but changed in appearance and he at once guesses what the might be. On meeting Mâdhava he asks him the of his despondent mood. Mâdh. confesses to him his love Mâlati, telling him how at the very first sight she had complete conquest of his heart. Mâlati betrays signs consuming passion for some fortunate youth, as Mâdhav first supposes, but the subsequent behaviour of Mâlati and companions shows that he is the actual object of her Nay, Lavangikâ, Mâlati's confidante, approaches Madh. apparently praising the wreath which Mâdh. was then wear tells him in enigmatical terms that his union with Mâ. would be the most desirable thing. She then takes away from him the Bakula-wreath on which her mistress has set her heart. Maka. thinks that this is encouragement enough asks Mâdhava to be hopeful. Kala., who overhears them approaches the two friends and offers Mâdhava's portrait delineated by Mâlati, which clears up all doubts in the Makaranda asks Mâdhava to paint Mâlati by the side of the picture which Mâdhava does, although with some difficulties Mandârikâ comes at this time and takes away the picture-box. The act ends with a description of Mâdhava's love pangs.

ACT II.

Interlude—After the meeting in the Madana-garden Mâlati's passion grows intense and consequently her love-torment becomes more unbearable. And to make matters worse she is affianced to Nandana by her father at the instance of the King.

SCENE I. THE WHITE HOUSE.

Conversation between Mâlati and Lavangikâ. Mâlati takes from Lavangikâ the chaplet of *Bakula* flowers woven by Mâdhava. Lavangikâ tells Mâlati how Mâdhava, too, is cruelly smitten with love and shows her portrait drawn by him. Mâlati looks at it, reads the stanza subscribed by Mâdhava and expresses her wish that all should be well with the youth. She, however, feels her own anguish grow more poignant and describes her state to Lavangikâ. The latter insinuates Love marriage but Mâlati, true to her instincts

ects the proposal, saying that she would rather die than do
 uit dy thing unworthy of a maiden of noble extraction.

SCENE II. PLACE THE SAME.

the Káma. comes with her pupil Avalo. to see Málátí and
 out presses her anxiety on her account on beholding her sad
 e m addition. She then tells her how she is betrothed to Nandana
 the e her father, tries, by using cunning words, to create in her
 love and distrust about his doings and disgust for Nandana,
 d ma logises Mádhava and by shrewd allusions to the espousal of
 igns k. by Dushyanta and other historical matches of that kind,
 ádhav apares her mind for a marriage by self-choice.

ACT III.

SCENE I. BHURIVASU'S MANSION.

Madh. Conversation between Buddharakshitá and Avalokitá—
 weav dhava is induced to go to the Kusumákara garden where
 h Mál. also was to go. Budhara. seizes every occasion to create
 way f Madayantiká's heart a feeling of love for Mak. and succeeds
 s set her object so far as to make her long for a sight of him.

SCENE II. THE GARDEN.

em Kám. first enters the garden and in her soliloquy describes
 porte change she has wrought in Mál's thoughts. Mál. and Lav.
 e mallow her. Mádh., too, enters unobserved and watches their
 de o movements as they are engaged in culling flowers. As he now
 iffices Mál. with the eyes of a lover, she appears more charming
 re-bo him—the inflamer of his passion and the sovereign balm to
 gs. is eyes. Kám. asks Mál. to desist from plucking flowers any
 ore as she finds her exhausted and when they had all sat
 own, describes to her Mádh.'s love-affected condition in very
 Mál. athetic terms. Lav. replies by giving her an equally touch-
 torm g picture of Mál.'s sad plight. Kám.. expresses her anxiety
 e she garding Mádh.'s wellbeing. Here the talkers are rudely
 e K startled by a voice announcing a tiger's escape from his cage,
 escribing the terrible havoc made by the monster and asking
 tí ta hen to save their lives as best as they can. Buddh. suddenly
 oven enters in alarm and asks them to save her friend, Madyantiká,
 too, hen attacked by the tiger. All rush forth to the scene, and
 awn re glad to see Mak. come to the rescue; but their momentary
 ibed oy changes to pain when they see Mak. faint by the wound
 ll wnflicted by the tiger, although the beast falls under Mak.'s
 w m stroke. Mada. supports her gallant rescuer as he leans on
 e lat his sword. Mádh., too, swoons away.

ACT IV.

SCENE—THE SAME CONTINUED.

The two lovers soon recover and the party is again in conversation when a messenger enters and tells Maday the king has given Mál. to Nandana, her brother, with rivasu's implied consent and asks her to come away in her brother's joy. This news fills Mádh. and Mál. despair. Maday., who was deep in love with Mak., as by the loving glances she had been casting at him, expresses her joy at the wished-for connection and departs. She cheers up Mál. and Mádh. by explaining to them the import of Bhûri's enigmatical words which really meant the king had power over *his* daughter alone (and not *his* rivasu's), and encourages Mádh. further by assuring him that she would bring about his marriage with Mál. even at the cost of her life. Kám. is called away by the queen, with Mál. and departs with a heart heavy with anguish. Madhava, in despair, resolves on a desperate expedient and enters the forest with Mak., having waded through the confluence of the river and the Sindhu.

ACT V.

SCENE I. THE VICINITY OF THE CREMATION GROUND.

Kapálakundalá enters and after describing her journey through the air by the power of Yoga, says that the man wanted by her Guru for being offered to Karálá was found in the neighbouring city and that she would proceed to look for her. Before she starts, however, she notices Mádh. advancing towards the burning ground.

Mádhava now appears on the scene, describes in a solid the deep impression made by Mál.'s charms on his mind, expresses his vehement desire to see her. He then calls the goblin host haunting the cemetery and offers human life for sale. As he walks on, he describes the wild sports and ghastly meal of the fiends and finally reaches the river skin the burning ground, when, all on a sudden, a plaintive cry falls on his ears.

SCENE II. KARÂLÂ'S TEMPLE.

Aghoraghanta and Kapálakundalá are discovered making preparations to offer up Mál. to Chámunda, whom they worship in a style and metre suitable to the terrific nature of the Goddess. They ask Mál. to say her last prayers and then to be

erson most beloved by her. She professes her love for
ava. On recognising her voices Mádh. rushes forth and
poses himself between Aghoraghañt and Málátí. As some
ords are exchanged between the two, Aghora. and Mádh.
g to a scuffle, the voice of Kámandakí is heard outside
g the soldiers in search of Mál. to surround the shrine of
undâ as the place where Mál. could, in all certainty, be
l. This fills Aghor. and Kapál. with alarm; the two
atants ply on their swords with increased energy and
raghanta falls and thus meets with a doom he so richly
ved.

ACT VI.

SCENE I.

pálakundalá enters and expresses her resolve to wreak
ance upon Mádh. for having slain her Guru. In the
va, time a voice behind the curtains announces the celebration
s the l's marriage, asks all those concerned to be ready to
of the e the bridegroom's party that was approaching and
ys to Málátí her mother's bidding in accordance with
l's injunctions to repair to the temple of the town-deity
all obstacles should be warded off. Kapál. is glad to hear
as she might find an opportunity, in the bustle of the
iage, to carry out her wishes.

SCENE II. THE INSIDE OF THE TEMPLE.

dh. and Mak., stationed in the interior of the temple,
ve Málátí coming and are greatly struck with the princely
h of Bhûrivasu, as evinced by the gorgeous dresses and
littering jewel-ornaments worn by Mál.'s attendants and
ves. Kám., Mál. and Lavangiká now enter and give vent
eir feelings. A servant now enters bringing with him the
l dress and ornaments to be worn by Málátí in the
nce of the deity and delivers them over to Kámandakí.
and Lav. then enter the interior of the temple at the
ng of Kám. who stays behind under the pretext of examin-
he ornaments. Mál. in her utter despair opens her heart
v. in the hearing of Mádh. and Mak., telling her how
ly she loved Mádh. and how life would be hateful to her
more under the circumstances, declares her resolve to put
ey rid to her wretched existence and asks her to assist her in
e of ring out that resolve. As she falls at Lavangiká's feet the
thin beckons to Mádh. to come and stand in her place which

he readily does. The supposed Lav. then asks Mál. to en-
 her. Mál. gladly complies with this request, addresses
 speech to her friend, and as a last token of friendship,
 to put the Bakula wreath—the only object dearest to
 woven by her chosen lord—round her neck. But when pr-
 ing to do so she discovers her mistake and starts back in
 fusion. Mádh. then tells her that his love-torment was
 the less intense than hers, and that the knowledge that s-
 loved him was the only means by which he could support
 Seizing this opportunity Mak. and Lav. suggest a love mar-
 Mál. shudders at the idea when Káma. suddenly make
 appearance, cheers up Mál. and asks Mádh. to accept Mál.
 gift from the God of Love. This done, she asks Mak. to
 on Mál.'s bridal dress and get married to Nandana under
 disguise. She then directs Mádh. and Mál. quickly to rep-
 her own sanctuary where preparations were already ma-
 Avalokitá to celebrate their nuptial ceremony, which th-
 accordingly.

ACT VII.

SCENE I. NANDANA'S MANSION.

Buddharakshitá enters and tells how cleverly Mak. in-
 tained Mál.'s disguise and how after the celebration of
 marriage and their coming to the bridegroom's house
 Nandana was deceived and offended by the supposed Mál.

SCENE II. PLACE—THE SAME.

Mak. and Lavan. are disclosed. Mak. pretends to be a
 Buddh. and Maday. now enter, the latter with the objec-
 chiding Mal. for her rude behaviour towards her bro-
 Lav. and Bud. cleverly lay the blame on Nandana. Maday.
 to defend her brother by saying that even if Nandana was
 offender, the cause was to be sought in Mál.'s too much
 of love for Mádhava. Lava and Budh. then cunningly turn
 conversation on Mak. and elicit from Maday. a confession
 her love for Makaranda. They work up her mind for
 Gandharva marriage. Mak. then throws off his disguise
 appearing in his true character takes hold of Maday.'s
 addressing her lovingly. Lava. then asks them to go, un-
 cover of the night's darkness, to where Mál. and Mádh.
 already gone. The party then leaves for Kám.'s dwelling
 a private passage.

ACT. VIII.

SCENE I. PLACE—THE GROVE NEAR KA'M.'S DWELLING.

Mâl. and Mâdh. are discovered seated on the margin of a well after an evening bath some day in the sultry season. Avalokitâ joins them. Mâl. is very reserved, and shy and is taken to task by Avalokitâ for refusing to take part in the conversation and thus denying to Mâdh. even the pleasure of hearing her speech. The conversation turns on Mak. and Lada., and Mâdh. expresses his diffidence as to Bud.'s success in her undertaking. Ava. sets his doubts at rest and asks in what reward he would give if some one were to tell him Maday.'s being won.

As they are thus talking they hear the sound of approaching foot-steps and presently Bud., Lav. and Maday., accompanied by Kal., come up in confusion and apprise Mâdh. of their being surprised by the city police and Mak.'s single-handed fight with them. On hearing this Mâdh., after having addressed a word of encouragement to Maday., runs with Kal. to his friend's rescue. Mâl. sends Ava. and Budh. to Kàm. to tell her of Mak.'s adventure with the police and also dispatches Lava. after her lord to caution him to be careful in his fight.

SCENE II. PLACE—THE SAME.

Kapâl. now enters, snatches away Mâl. thus left alone and carries her off to mountain Sripârvata, wishing to put her to cruel death. After a while Kal. returns and expresses his gratification at the happy issue of the affray. Mâdh. and Mak., too, return after a time after being honoured by the King, pleased at their extraordinary valour, wishing to communicate the happy news to their beloveds. They meet Ava. and Lav. who were searching for Mâl., but to their anxious inquiries the latter had no satisfactory answer to give. Mak. suggests that Mâl. might have gone to Kâma.'s abode and to it, full of misgivings, they all direct their foot-steps.

ACT IX.

PADMA'VATI AND ITS NEIGHBOURHOOD.

Saudâminî arrives at Padmâvati, wishing to find out Mâdh. and to cheer him up with the news that Mâl. was quite safe. Struck by the beauty of the scenery of the place she describes it and then starts on her mission.

SCENE I.

Màdh. and Mak. make their appearance. Mak. bewails the irony of fate that had reduced them to such a miserable state. Màdh. gives vent to his grief caused by Mâl.'s sudden appearance although Mak. tries in vain to divert his mind by the beauty of the landscape and the setting in of the rainy season so intensify Màdh.'s grief that he actually swoons. Mâl. alarmed on his friend's account and bursts into sad lamentations. Mâdh. regains consciousness and driven almost to the verge of insanity, addresses a cloud in touching terms and asks it to compose his beloved in case it saw her and to tell her about his own sad state. Next he sees the form of Mâl. apportioned in the forest, goes on addressing his prayers for news about her to peacocks, cuckoos, monkeys, elephants, but finds them unheeded, calls out to Mak., soliciting an embrace from him and swoons again. Mak. now pours forth the most pathetic laments and bereft of his friend wishes to throw himself into the Pâtalâvatî. Saudâminî suddenly appears and prevents him from taking that step by telling him that Mâl. was quite safe and that she had a token from her. The two then hasten to Mâdh.'s rescue who regains consciousness just as they approach him. As Mâdh. addresses the wind, Sau. drops the Bakula wreath into his hands. She comforts the two friends by telling them how Kâp. carried Mâl. away with the intention of putting her to death but how she rescued her. She then flies up into the sky. Mâdh., and Mak. goes away in search of Kâm. to communicate to her the happy news.

ACT X.

Kâmandakî, Lavangikâ and Madayantikâ lament the loss of Mâl. and resolve to put an end to their lives by throwing themselves from the top of a hill that was girt by the Madhumatî. At this critical moment they suddenly see a flash like that of lightning, followed by Mak. and learn from him that that was the work of a Yoginî (Sau.). Just at that time a voice behind the curtains announces that Bhûrivasu, the god to bear Mâl.'s separation, was approaching the mountain Suvarnabindu with intention to cast himself into fire. This is followed by a wailing cry from Mâl. who asks her father to desist from the rash act. Now appears Mâdh. bearing in his arms Mâl. who is in a trance. He tells them how he brought her there from the mountain Sriparyvata with Sau. They then

her to come to their rescue once more. At this time a
 ver from the clouds calls back Mál. to her senses and the
 le party hear the voice of Saud. from behind the curtains
 ouncing how Bhúrivasu was turned back, when just about
 hrow himself into the fire, by her words. At the conclusion
 her speech the Yoginî is seen descending from the
 All rejoice. Kâm. raises up and embraces Mál. as she
 s at her feet. Sau., too, now comes up and bows to Kâm. as
 old pupil. Mádh. and Mak. now find with wonder that their
 efactress was none other than Kâm.'s beloved pupil Saudá-
 i. Kâm. praises Sau. for what she had done. Sau. now
 vers a letter from the King, written in the presence of
 rivasu and addressed to Mádhava, containing not only his
 roval of the two secret marriages but his entire satisfaction
 in the sons-in-law. As they are thus talking, Avalokitâ,
 ldbarakhsitâ and Kalahamsa come and join them. Kâm.
 resses her satisfaction at the happy turn of events, but
 suc. remarks that happier still must be considered the fulfil-
 tellint of the long cherished desire of the two ministers to have
 fromr children united in wedlock. This remark as much takes
 cont. by surprise as it does Mádh. and Mak. Kâm., however,
 dresslains matters and all is well that ends well.

2. GENERAL AND CRITICAL REMARKS.

She
 Kapâ
 r to
 e sky
 mmu
 the l
 r thrd.
 rt barked,
 see pe
 from
 t the
 su,
 monts
 e. T
 e. fath
 ing nes
 w he
 the

the Mâlatimâdhava, like the Abhijnânas'akuntala, is a love
 sky, or rather a dramatic romance. It is not, however, the
 t's master piece. It ranks second to the Uttar. in which
 v.'s powers as a poet have reached their culminating point.
 avabhûti was, by the natural temperament of his mind, better
 ed for the Karuna Rasa than for Srngâra and hence he could
 write a love play with equal success. The plot of the Mál.
 is not based on any historical event but is, as already
 marked, a work of the poet's fancy. It was this that gave a free
 to the poet's creative power and enabled him to dispense
 from the minute and over-elaborated rules of Indian Dramaturgy.
 language through out is highly elegant, vigorous and bold
 ere necessary, very beautiful and tender in its conversational
 ts and though impassioned rarely vulgar. It is sublime in
 poetical portions. The monotony of the plot is relieved by
 events as the escape of the tiger from the cage, the ghastly
 nes in the cemetery and the mid-night revelry of the ghosts
 the fight with the police men. The play is embellished

with no less than 238 s'loks in 24 different metres which are highly musical. It is to be noted, however, that there is not a single stanza in Prākṛit in the whole work. The poet shows great skill in selecting proper metres to express particular feelings. The play also contains many pithy sayings, similes, although not always happy, are often good and at times forcible.

A distinguishing feature of the present play is the union of two events, the marriage of the principal Hero and the Heroine and that of Makaranda and Madayantikā.* These two events are so cleverly conceived and skilfully interwoven that they look like the parts of a connected whole, thus giving variety to the plot without detriment to its unity. The poet shows constructive skill in contriving a love marriage between Maday. and Maday., the sister of Nandana, the bridegroom; elected Mālatī. By this he awakens interest in the audience and opens the way for the pacification of Nandana and the king. The incidents of the story' remarks Wilson, 'are varied and so they are highly dramatic. They are rather diffusely spread but they are all essential to the *denouement*, the concurrence of all parties in the union of the lovers.' Dr. Bhāndārkar thinks that the events subsequent to the scene in the cemetery are like clumsy appendages and not like parts of a whole, and the poet represents Kapālakundalā as carrying away Maday. simply to give him an opportunity to display his power in depicting the feelings of a man in Viraha. This comes as it does from such an high authority, is only partly just. That the poet has a strong desire to show his power in delineating the love-lorn condition of a lover we admit, but we also concede that the poet wants the Kalidāsian skill in arranging the incidents into a shapely whole. But we fail to see how the subsequent events do not naturally arise from what precedes. If fault is to be found with the arrangement of the play the same may be said of the fifth Act. It is brought in simply for the purpose of depicting the Adhyatma and Bibhatsa Rasas. It could also have been omitted without interfering with the continuity of the plot. It is quite unnecessary for Kapālakundalā to burn with indignation and see

* The fervour of attachment which unites the different personages in the drama so indissolubly in life and death, is creditable to the poet's character. Unless instances of such disinterested union had existed, the author could scarcely have conceived, much less depicted, it. Wilson.

which the insulting death inflicted by Ma'dh. on her Guru. linching devotion to one's Guru, whatever his profession or ad, is a characteristic of the Indian religious students. The parts of the 7th and 8th Acts are also necessary to carry the to its legitimate end, viz. the conclusion of the two marriages without any hitch and the removal of the King's er. It can also be seen that the poet's boast expressed in words अस्ति वा कुतश्चिदेवं भूतं महाद्भुतं प्रकरणं (p. 216) is not altogether unjustified. He has shown considerable skill in keeping Purivasu, the man who really sets the whole machinery in that ion, behind the screens so much so that even Mál. knows varied real truth only when the final catastrophe is nearly shown. The interest once awakened is well borne up. The principal characters are gathered together in the last Act and in a very critical state and the fate of almost every person is made to depend on the solution of one mystery, viz. King's safety.

Another point which redounds to the credit of our poet is that heroes know of one love only. Mád. and Mak. are in this respect superior to Dushyanta, Purúravas, Harsha and others. For this reason the usual love intrigues and the clever but often successful subterfuges employed by heroes find no place in Mád.'s plays. This accounts also for the absence of the Vidu, hero's accomplice in love matters, in his plays. The loves Mál. and Mád., although vehement, are pure and restrained and show a proper sense of personal dignity and honour.*

It is rather strange that the poet should have chosen persons professedly of a different faith and religious character in his own to bring about the main issue of the piece. M. was probably selected as the least likely to rouse any

The following quotation from H. H. Wilson will be of interest :—The heroine of this drama is loved as a woman : she is no goddess in the estimation of her lover, and although her glances may inflame, no hint is given that her frowns can kill. At the same time, Madhava's passion is as meta-physical as need be, and

Málati alone,

Heard, felt, and seen, possesses every thought,
Fills every sense, and pants in every vein.

The passion of Málati is equally intense with that of Juliet; but her invincible reserve, even to the extent of denying her utterance to him she loves more than life, is a curious picture of the restraint to which the daughters of Hindu women were subjected, even whilst they were in enjoyment, as appears from the drama, of considerable personal freedom.

suspicion in the heart of the King or Nandana about taking any part in the plan that was being hatched behind curtains to defeat their object. The characters although much varied are well sustained. Mādḥ. is bold and faithful to his love to the last. Māl., although powerfully affected by love, does not allow her passion to override her good judgment and sense of family honour. Mak. is brave and sincere in his love for Mādḥ. for whom he lives or dies. The ascetic is a worthy disciple of Chāṇakya in policy, is firm-minded and unerring in her designs and persevering and cautious in execution. Lav., Avalokitā and Buddha., display a charming mixture of shrewdness and affection, faithfulness and severity, while Saudāminī's benevolence and magnanimity are well contrasted with Kapālakundalā's selfishness and malignity.

It now remains for us to point out the defects.* There are very few and are more than counterbalanced by the merits. The first and foremost of these is the use of long and puzzling compounds and obscure words. In a few places style is laboured and borders on obscurity. The third and seventh Acts are disfigured by descriptions which are less than pushed to a monstrous length, viz., those of Māl.'s pangs, the havoc made by the tiger, and Maday's sad part due to love-torture-descriptions which are really an offence on the rules of good style. We have already remarked that the *dénouement* is faulty to a certain extent. In his descriptions give us masterly descriptions the poet did not attend to the proper grouping together of the different incidents, nor observance of the canons of Dramaturgy also accounted for this. The number of the Acts could have been also reduced. The 3rd and the 4th Acts could have been well amalgamated and 6th, 7th and 8th reduced to two. For the same reason he has also failed to do justice to his hero. For, some of the positions in which the Nayaka is placed do not revert to his credit. According to some the use of preternatural agencies is a defect. But that is not our opinion. We have shown

* The over-elaborated and fantastic style of Bhavabhūti, especially Māl. Mādḥ., has produced a result so artificial and purely literary. Mr. Grierson declares:—'I do not believe that there ever was even a person in India who could have understood, say, the more difficult passages of Bhavabhūti at first hearing, without previous study.' Frazer, Lit. Hist. of India.

our notes that the agency employed is neither superhuman nor supernatural. It is quite within the competency of man to gain powers such as those mentioned in the 5th and 9th Acts. Again when judging of the merits or faults of ancient great poets, we must not apply to their works the modern criteria of judgment or apply them at least very cautiously. We must take into account the tastes and tendencies of the times in which they lived. Looked at in this light, the use of long compounds &c. cannot be regarded as a blemish. In this the poet only yielded to the tendency of the age in which he lived. Perhaps these were regarded as beauties by the Pandits of those times whose opinions are condensed in the remark of Andin—**ओजः समासभूयस्त्वमेतद्व्यस्य जीवितम् । दाक्षिणात्यानां**—Lengthy compounds which constitute a vital force form the very life of prose, as also of verse in the case of the Gaudas &c. Perhaps the audience for which Bhav. wrote was accustomed to such the sort of compounds and grasped the meaning more readily than we can do now.

3. TECHNICAL REMARKS.

The *Mālatimādhava* belongs to that division of dramatic compositions which is termed 'Prakarana.' The subject matter of Prakarana must be drawn from worldly life and a work of pure invention.* Love should be its predominant sentiment, and the hero must either be a Brāhmana (as in *Mrich.*), a person of a ministerial rank (as in the present play), or a merchant (as in *Pushpabhushita*) and of the kind called *Dhīra-rasānta* (bold and pacific). The heroine may be a woman of family (कुलस्त्री), or a courtesan (गणिका) or both. The Prak. is called शुद्ध according to Bharata (See Jag. p. 10) in the former case and संकीर्ण in the latter. The acts should not be less than five and more than ten. In all other respects it coincides with Nāṭaka (See Sec. I). We shall find that all these conditions are, in the main, fulfilled in the *Māl. Mād.*

The *Vastu* (also called इतिवृत्त) or plot of this drama is twofold. (1) Principal (मुख्य) and accessory (प्रासंगिक). The

* अथ प्रकरणे वृत्तमुत्पाद्यं लोकसंश्रयम् । अमात्यविप्रवणिजामेकं कुर्याच्च नायकम् ॥ धीरप्रशान्तं सापायं धर्मकामार्थतत्परम् । शेषं नाटकवृत्तसंविप्रवेशकरसादिकम् ॥ गणिका तु द्विधा नेतुः कुलस्त्री गणिका तथा । कचिदेकैव कुलजा वेश्या वापि क्वचित् ॥

See also भरत quoted by Jag. pp. 10, 11.

principal relates to the love of Mādhava and Ma'lati, the hero and the heroine. The accessory refers to the lovers Makaranda and Madayantikā, the hero and the heroine of the Pata'kā. This Pata'kā runs through the whole of the play. The hero of a Pata'kā is called Pi'thamarda.

The Bija or seed from which the present plot arises is the promise made to each other by Bhurivasu, the minister of the king of Padmāvati and Devara'ta, the minister of the king of Vidarbha, when still students, in the presence of Kāmandaki, their school-mate, afterwards a Buddhist ascetic, that in the future one got a son and the other a daughter, they would join them in matrimonial alliance. This Bija is slightly indicated by the words of Ka'm. अपि नाम तयोः कल्याणिनोः &c. and the sl. विट्पुत्रेण p. 13. The आरंभ 'beginning or setting on foot of the enterprise is indicated in प्राणैस्तपोभिरत्वा &c. I. 9.

For the five Sandhis, see p. 1.

The Mukhasandhi (having 12 angas) which is a combination of Bija and A'rambha and in which the seed is sown, so to speak, with its various Rasas (as in यद्विस्मयस्तिमित &c. I. 1) comprises the events of the first two Acts, viz. the first sight of Ma'lati, the incidents of the Bakula-wreath and Ma'dhava's portrait drawn by Ma'lati, the love pangs of Ma'dhava and Ma'lati, and the cunning speeches of Ka'mandaki calculated to intensify Ma'lati's love for Ma'dhava.

The Pratimukhasandhi (which has 13 angas) is a combination of Bindu and Prayatna. It takes up the 3rd and 4th acts, and indicates a further sprouting up of the Bija. It is the development of some incident which maintains the continuity of the plot and helps on its progress. It is here, the desire of Mādhava to see Mālati caused by his love for her which grew ever more by the contrivances of Kāmandaki, her pupil Avalokitā, and the incident of the tiger &c. The effort is indicated by तत्सर्वथा संगमनाय यत्नः &c. (IV. 5 p. 90). The chief events are the conversation of Kāmandaki with Mālati, the hearing of Mādhava, the tiger's attack on Madayantikā, the swooning of Mādhava and his recovery at the words of Mālati, the message with regard to Mālati's betrothal to Nandana, the king, the shrewd insinuations of Kāmandaki at the proposed match and the despair of the two lovers.

The Garbhasandhi (having 12 angas formed by the union of the Pata'kā and Pra'ptya's'a' or the hope of success), sprouts

the for the fifth, the sixth and the seventh Acts. In it the plot
e lovesains further development both under encouragement and
ne existence (the attainment and the non-attainment of the
lay. sired object). Its chief events are the scenes in the crema-
n ground, the scene at the temple of Kara'la' and the fall of
es is ghoraghanta beneath the sword of Ma'dhava, the marriage of
er of e supposed Ma'lati with Nandana, the secret marriage of
e king alati and Mâdhava and the elopement of Makaranda with
daki, adayantika.

at in The Avamarshasandhi (having 13 angas) consisting of the
oin tion of the Prakari and Niyata'pti or the certain attainment
ed by the end, which, however, is yet postponed by fresh impedi-
पुत्रतेव events and disappointments, fills up the 8th and the 9th Acts.
he ens chief events are Makaranda's falling in with the city-guards
d Madh.'s and Mak.'s fight with them, Mal's being carried
ay by Kapa'lakundalâ, and the consequent despair of Mâdh.
d Mak., and the timely appearance of Saudâmini'.

mbina The Nirvahana Sandhi (which has 14 angas)—the final
yn, sc Inverging of all events towards the one goal, forms the subject
c. I. of the 10th Act. Its principal events are the rescue of
t sigha Ma'lati by Sauda'mini', the union of Ma'l. and Mâdh. and of
a'dha aday. and Mak. and the king's consent to their marriages
hava with Nandana's approval.

4. THE TIME REQUIRED BY THE EVENTS OF THE PLAY.

—o:o—

It is (very) difficult to fix exactly the period of time required
the events represented in the play. The whole action seems
e for occupy a period of about three months—probably a little
ss. The events of the first two acts occupy one day. The
&c. tion commences, at the earliest, on the first of the bright half
(90). Chaitra, as Ma'dhava is represented to have gone to the
Malat love of Madana to witness the Madana festival (see
ntika, valokita's speech on page 18). And the Madana festival is
f Mâ celebrated in Chaitra. According to a Com. on Va'tsya'yana's
ndana a'masûtras this festival is held on the 1st of Chaitra. It
the probably thus began and ended on the 5th. Prof. Wilson, in his
otes on Ratna'vali, says, it was celebrated on the 13th and
unic 4th of the bright half of Chaitra, while according to M.
, spre

Williams it was celebrated on the full moon-day of Chhatra. When Makaranda meets Ma'dhava, it is about noon, as appears from the words of Mak. सखे ललाटतपस्तपति तपनः &c. p. 23. The conversation lasts for an hour or so and the sun is in the middle of the sky, exactly overhead, when the two friends decide to go home (see p. 41 Mak.'s speech). The events of the 2nd Act, too, happen in the latter part of the same day, as is seen from the conversation of the maids in the Praves'aka. These events terminate with the talk between Kām. and Māl. and Lavāṇa in the evening (see Sl. 12). A period of about a month or a month and half intervenes between the events of the first two Acts and those of the 3rd. And taking into consideration Māl.'s extreme modesty, such a period is necessary for the change wrought in her feelings by Ka'man. as expressed in the words नीता कतीपयाहेन सखीविश्रम्भसेव्यताम् (III. 1). It is the 14th of the dark half probably of Vais'a'kha on which the business of the third Act begins. Ma'dh. and Mak. are in a trance at the close of the Act, and they regain consciousness at the beginning of the 4th Act. The events of the 4th Act, therefore, happen on the same day. Ma'dh. on hearing the news that Māl.'s marriage with Nandana was almost settled on account of the king's interference utterly despairs of the hand of Māl., goes to the cemetery at nightfall and passes the night there in the expectation that the tenants of the cremation ground might, at least, favour him. In the meanwhile Ma'l. is taken away by Kapa'lakunda to the temple of Kara'la' to be offered as a victim to that god on the same night. These events which form the subject-matter of the 5th Act take place on the night of the same day. (See Lav.'s speech on p. 135). Thus the events of the 3rd, 4th and 5th Acts occupy one day and one night.

An interval of about a fortnight must be reckoned as separating the occurrences of the 6th Act from those of the 5th. A period necessary for Māl. to recover from the effects of the shock she had received by being suddenly carried to the cemetery. Māl.'s marriage with Nandana must have been fixed for some day early in the dark half of Jyeshtha, probably the 3rd or 4th day. And the marriage of the supposed Māl. with Nandana takes place on that day. The covert marriage of the real Māl. with Mād'h., described in the 6th Act, also takes place on the same day. The incidents mentioned in the 7th and the 8th Acts occur some four days after. For at the commencement of the 7th Act, we are told that the bridegroom's party return

On that day, with the bride to Nandana's house. And the bridegroom is generally entertained for four days by the bride's father. So that that must have been the 7th or 8th day of the dark half of Jyeshtha. And this conclusion is based on the following facts. When the real character of Mak. is revealed to Mand. and their love marriage determined upon, they are asked to repair to Kámandakí's dwelling under cover of the dense darkness. (See sl. 3, p. 158) of the midnight. On the same night Lavanál. and Ma'd., too, are described as having taken their evening walk, so pleasant in the days of Grishma (See p. 161, निर्वर्तितग्रीष्म-वसावसान &c.). From the 1st sloka of the 8th Act it appears that the moon was just rising then. And the fight between Mak. and Mád. and the city guards was witnessed by the king when the moon was brightly shining. So it was pitchy dark when Lak., and Maday. left Nandana's house; the fight continued for some time and by that time the moon was high up in the sky. This can be possible only on the 7th or 8th of the dark half of a month. Thus it is clear that the events of the 7th and 8th Acts must have happened on the 7th or 8th day of the dark half of Jyeshtha. The incidents which form the subject matter of the next two Acts must have happened on the following day. Ma'l. was borne away by Kapálakundalà just after midnight. Mád. and Mak. must have searched for her the whole of the following morning. When Sau. comes to look for Mád. it is mid-day (See p. 178 अये कथं मध्याह्न &c) and that must be the mid-day of the same day, as Sau. must have started in search of Mád. just after her rescue of Mál. from Kapálakundalà's hands. All these events could easily be thrown back by one full month, but for the mention of the setting in of the rainy season and the fall of the first shower. Thus we conclude that the events of the 9th and 10th Acts must have occurred on the 9th of the dark half of Jyeshtha.

5. CHARACTERS OF THE CHIEF DRAMATIS PERSONAE.

KA'MANDAKÍ.

The most conspicuous personage in the play is certainly Kámandakí, a Buddhist female mendicant, who, as Bhúri-vasu's chief agent and trusted friend, holds the threads of the plot in her hands. Actuated by nothing but a pure feeling of friendship for Bhúri-vasu and Devaráta, and a sincere desire to promote the well-being of their children, she

16 April 1933

works, heart and soul, to lead to a successful termination of the cause she had espoused and to it she subordinates every observance of her religious rites (see Avalokitā's speech p. 13). Fully conscious of her diplomatic skill, Kām., very outset, outlines the course of action she had chalked out for herself in the words वहिः सर्वाकारप्रगुण &c. (p. 20), and the result she finally attains shows that this was no idle boast. She acts as the tender-hearted foster-mother to Māl., nay is more than a mother to her even. In her is centered joy ; (cf. Mak.'s speech मालती मालतीति मोदते भगवती का. p. 10). How deeply she loved Māl. appears from her readiness to end to her life when the latter was taken away a second time by Kapālakundalā and she was unable to get the slightest inkling about her whereabouts. Assisted by her friend Avalokitā and her friend Buddharakshitā, Kām. tries to get in Māl.'s heart a love for Mād'h., which, she seizes every opportunity to foster by giving her a lively description of Mād'h.'s youth, personal charms and accomplishments, and secret meetings, cunningly suggests the course to be adopted in narrating love stories of old, and thus prepares Mālātī's mind (तथा विनयनमपि &c. III. 1) for a marriage by self-choice. At the same time she takes good care to create in Māl. an extreme disgust for Nandana. She offers consolation to the two lovers when driven to the verge of despondency, after she had wounded the minds of both equally, and tries to lift up their spirits by holding forth hopes of a successful future. She brings about which she would not mind the loss of even her own life (See IV. 5). When Māl. was kidnapped by Kapāl. she is the search for her and rightly suspecting the hand of Avalokitā ghanta in the matter asks the men to surround the temple of Kara'la'.

The news that the king had given away Māl. to Nandana came like a thunderbolt on the two lovers, who thought that Kām.'s efforts could then be little expected to be crowned with success. But Kām. could see Bhūriyāsu's real meaning in the enigmatical words used by him in his reply to the king. She rises equal to the occasion and finding no other way to frustrate Māl.'s marriage with Nandana, takes the bold step of asking Mak. to assume the disguise of Māl. by putting on her wedding garments and ornaments ; and the incident is a well planned and managed under her guidance and with such dexterity, that poor Nandana is thrown off his

and finally finds himself completely balked. She is less active in the last four acts where her place is taken by her former pupil Saudāmini, who rescues Māl., cheers up Mādh. with the news that Māl. was alive and finally reunites the two lovers but only through her regard for Kām. Thus it will be seen that Māl. ably acquits herself of the onerous duties of a *Nisrishtārtha* which she had willingly taken upon herself to discharge.

MA'DHAVA.

Madhava, the Hero of the play, is what a *Dhiraśānta** *Vijaya* ought to be. He has most of the generic qualities of a hero, as described by writers on dramaturgy. He is young, modest, munificent, of sweet address, eloquent, of illustrious lineage, intrepid, and above all, indebted in no small measure to nature for an external which at the very first sight deeply wounded the heart of Mālātī. Excepting these general qualities, however, there is nothing special about him to rouse admiration for him. Perhaps the stringent rules of dramaturgy (which require the hero of a Prak. to be possessed of ordinary qualities only) prevented our poet from investing him with a character that would make the nearest approach to *Vijaya* or place him on a level even with *Dushyanta*.

He falls a helpless victim to love at the very first sight of Mālātī. He is not able to resist its influence at all even for a moment, though his extreme youth is some justification for this. He takes the desperate step of selling even human flesh to the infernal tenants of the cemetery in the hope of gaining their help. The only redeeming trait in his character is his deep love for Mālātī. It is the rich exuberance of his passion, which continues to the last, that secures our sympathy for him. Hazlitt's description of Romeo exactly applies to him, "we substitute Mādh.'s name for his—" Madhava is abstracted from every thing but his love and lost in it. He is himself only in his Mālātī; she is his only reality, his heart's true home and idol. The rest of the world is to him a passing dream."

सामान्यगुणयुक्तस्तु धीरशान्तो द्विजादिकः । D. R. According to Jag. Mādh. belongs to the *Dhiraśānta* class; (see p. 11 अयममात्यत्वादीरोदात्तो नायकः ।) but this does not appear to be the case; *Bhavabhūti*, at least, does not depict character as such. See General Remarks.

Cf. Mādhava's soliloquy at the beginning of the fifth act. Mādhava's passion is more intense than Romeo's. It is metaphysical, as Prof. Wilson calls it. Bhav. is very happy in describing it here. It is the intensity of his passion coupled with its purity and innocence, that makes us forgive him for his visit to the cemetery.

MA'LATI.

Mālati, the Heroine of the play, is a very fine picture of a maiden of high birth. True that in sublimity of character she is inferior to Sītā or even to S'akuntalā. But to portray her as such was not the poet's object. He did not wish either to paint her in the grandeur of married life or to show how she would have borne its good or ills. His object was simply to depict her as a maiden in whom passion is just enkindled, which is restrained by a charming reserve and sweetened by girlish innocence—to unite in one ideal picture purity of character and intensity of passion, a high sense of family honour and dignity of manners. Hers is a character which is marked by sincerity and sweetness—there is nothing affected or coquettish about it.

She has the prettiest countenance and a symmetry of features which at once make conquest of the heart of the Hero. He calls her the very goddess of beauty (I. 20). We shall point out, with references to the text, some of the noble qualities of her character as brought out by the poet. She is brave, hearted, loving and extremely modest, (तथा विनयनम्राणि &c. p. 19). She is so noble-minded that even Kām. knows that she will not stoop to any act that would reflect discredit on her (प्रकृतिमालति । तन्निपुणं &c. p. 20). Although deeply wounded by the shafts of Love she does not like the very idea of a love-marriage without the consent of her parents; (*cf.* अयि साहसोपन्यासिनि &c. p. 51). She would rather die than tarnish the honour of her family, which she prizes above all earthly things, by a love-marriage. She also loves her father (whom she calls 'father') and her mother of noble extraction (अमलान्वया) too tender to think of such a step. (See ज्वलतु गगने &c. p. 51.) She shows wonderful mastery over herself and keeps her passion firmly under check. Even after her marriage with Mādh., she remains the same modest, reserved and unassuming girl that she was before.

re. (See intro. 8th Act). Twice in imminent risk of life excites our sympathy which deepens as the plot progresses all interest centres round her as the situation grows more pic in the last four Acts.

MAKARANDA.

Makaranda, the play-mate of Mādhava from childhood and Hero of the Patākā, is an inseparable associate of his friend all that he does and stands by him in weal or woe. After he elicited from Mādh. a confession of his love for Mālatī, he rested himself in his behalf and even ran the risk of perverting himself as Ma'l. in the sham marriage arranged by n. with Nandana, only to make his friend happy. His entations in the Ninth Act bear ample testimony to his ere and deep love for Mādhava. Life to him was a burden the world a wilderness when without Mādhava. Like his nd, he, too, is bold, loving, intrepid and ready to save ther's life even at the cost of his own (as shown by his hone of Maday. from the clutches of the tiger, (Act III) and h is gallant fight with the city-guards (Act VIII). He is thus r coope of sincere, friendly affection and chivalrous enterprising.

AVALOKITĀ', BUDDHARAKSHITĀ', LAVANGIKĀ'

AND SAUDĀMINĪ.

avalokitā, Kām's pupil, Buddharakshitā, and Lavangikā, ati's friend, all take part in the love-intrigue, set on foot Kāmandakī, and the success attained by the latter is, in no ll measure, due to the fidelity with which they serve her and energetic efforts they make to further the holy dame's plans. y are all very shrewd, affectionate, skilled in the use of ymatrical language and though artful yet looking natural in r conversations. Saudāminī, however, claims our admira- all the more, since the service she renders to Māl. and h. is quite disinterested. There was no motive to induce to exert herself in their behalf save that she had been an pupil of Kām., who, she knew, had interested herself in r well-being. How she came to know this, the poet does) St tell us, but he tells us that the solemn agreement to marry r children to each other was made by the two ministers , she her presence (अस्मत्सौदामिनीसमक्षं &c. p. 14) and that she had at sh

attained wonderful powers (समासादिताश्चर्यमंत्रसिद्धिप्रभावा). must have been by her superhuman power that she knew thing. Sau. makes good use of the miraculous powers she acquired by the practice of Yoga and directing the course of events from a tragic to a blissful end, wins the of all.

Ahoraghanta and Kapâlakundalâ are painted in which fit in well with their shocking practices.

THE PRESENT EDITION.

The text of the present edition of the *Málatī Mádhava* is based on the printed editions of the play at Calcutta and at Bombay, a Mss. obtained from Nasik with the com. of Jagad-tara and the numerous variants given by Sir Dr. Bhándarkar in the foot-notes. In the case of Prákrit passages their Sans. translation is given as a part of the text, the passages being closed thereafter in brackets—an arrangement which will be found to be very convenient by students. As the *Mál. Mád.* is a very difficult play—almost beyond the power of ordinary students to understand, a literal translation has been added, so as to explain each and every word of the text. Sir Dr. Bhándarkar's ed. is a scholarly work and seems to be meant for advanced students only. An attempt has, therefore, been made to make the notes as useful to the ordinary University student as possible. All difficult compounds not solved in the M. have been solved, references explained and grammatical peculiarities noted, to make the text more intelligible to students. Extracts from the com. of Tripurári have been given where necessary. I cannot adequately thank Dr. Bhándarkar for the invaluable help derived from his edition. Whenever I had a difficulty or doubt, the learned Doctor's book was an unerring guide. That edition is invaluable in every way and the students will do well to take advantage of it. I have also borrowed or adapted Dr. Bhándarkar's translation, wherever it was available, as I considered that to be the best. Next I have to thank Prof. H. M. Nadkamkar, B. A., who, with his usual alacrity helped me in determining some of the more complicated figures of speech. Before concluding I hope my generous readers will forgive me for the inaccuracies and mistakes that may be found in the work. I had no time either to revise the translation or the notes.

M. R. K.

A.
A.
Ab
Ch
Bg
Cor
Cor
Cor
Das
D.
Hit
Kā
Kā
Kā
Kā
Ka
Mā
Me
My
Mu
M.
Pā
Ra
Ra
S. I
Sid
Vil
Oth

ABBREVIATIONS USED IN THE WORK.

—:0:—

- A. Dic.—Apte's Dictionary.
 A. G.—Apte's Guide to San. Composition.
 Ab. S'ak. or S'ak.—Abhijnànas'akuntala of Kàlidása.
 Chhàn.—Chhàndogyopanishad.
 Bg.—Bhagavatgîtâ.
 Com.—Commentator; com.—Commentary.
 Comp., *Cf.*—Compare.
 Comp.—Compound.
 Das.—Das'akumâracharita.
 D. R.—Das'arúpaka.
 Hito.—Hitopades'a.
 Kāv.—Kāvya prakàs'a.
 Kāv. Prad.—Kāvya pradîpa.
 Kād.—Kâdambarî.
 Kaiv. U.—Kaivalyopanishad.
 Kathà.—Kathàsaritsàgar.
 Mâl.—Mâlavikâgnimitra.
 Meg.—Meghadûta.
 Mṛch.—Mṛchhakatika.
 Mud.—Mudrârâkshasa.
 M. W.—Monier Williams.
 Pân.—Pânini.
 Rag.—Raghuvams'a.
 Rat.—Ratnâvali.
 S. D. or Sah. D.—Sâhityadarpana.
 Sid.—Siddhântakaumudi.
 Vik.—Vikramorvas'îya.
 Other abbreviations can be easily understood.

—

DRAMATIS PERSONÆ.

—:0:—

MALES.

MÂDHAVA—The son of Devarâta, minister of the king of Vidarbha, the Hero.

MAKARANDA—His friend, lover of Madayantikâ, sister of Nandana.

KALAHAMSA—Mâdhava's servant.

NANDANA—A favourite of the king of Padmâvatî.

BHURIVASU—Minister of the king of Padmâvatî and father of Mâlatî.

DEVARÂTA—Father of Mâdhava.

AGHORAGHANTA—A votary of Cha'mundâ.

The Sovereign of Padmâvatî (alluded to).

FEMALES.

MA'LATÎ—Daughter of Bhûrivasu, the Heroine of the play.

MADAYANTIKÂ—The sister of Nandana and Mâlatî's friend. She falls in love with Makaranda.

KA'MANDAKÎ—A Buddhist ascetic, Mâlatî's governess.

LAVANGIKÂ—Foster sister of Mâlatî.

SAUDA'MINI

BUDDHARAKSHITÂ

AVALOKITÂ

} Disciples of Kamandakî.

MANDA'RIKÂ—An attendant on Kâm., beloved by Kalahamsa.

KAPA'LAKUNDALÂ—A disciple of Aghoraghanta.

उपोद्धातः ।

भवभूतेः सम्बन्धाद्भूधरभूरेव भारती भाति ।

एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥

—गोवर्धनः ।

यद्यप्यस्य कवेरिति वृत्तं साकल्येन न क्वाप्युपलभ्यते तथाप्यनेन महाकविना विरचितमालतीमाधवमहावीरचरितोत्तररामचरिताख्यप्रबन्धत्रयस्य प्रस्ताव-
स्वात्मनो वंशादेर्वर्णनमल्पमात्रमपि तावत्कृतमस्तीति सर्वथा न जिज्ञासूनां
स्यप्रसङ्गः । तथाहि । दक्षिणापथे विदर्भेषु पद्मपुरनाम्नि नगरे केचित्तैत्तिरीयाः
यथापाश्चर्यगुरवः पंक्तिपावनाः पञ्चाग्रयः सोमयाजिनः उदुम्बरोपाभिधाना
प्रवादिनो द्विजा वसन्ति स्म । तद्वंशे महाकविर्नाम वाजपेययाजी कश्चिद्विप्रो
व । तस्मात्पञ्चमः पुरुषः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तनी-
कण्ठस्यात्मसंभवो भवभूतिः । अस्य जननी ज(जा)तुकर्णी गुरुश्च ज्ञाननि-
र्नाम यथार्थनामा । पितृकृतं श्रीकण्ठ इति नाम बिभ्रदप्ययं केषांचिन्मतेन
पस्वी कां गतोवस्थामिति स्मेराननाविव । गिरिजायास्तनौ वन्दे भवभूतिसि-
नौ ॥' इति पद्यरचनोत्तरमपरेषां मतेन 'साम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्तिः-'
ने श्लोकरचनानन्तरं भवभूतिरिति नाम्ना लोके प्रथां गतः । कान्यकुब्जाधिपते-
गोवर्मणः संसदि भवभूतिरासीदिति—'कविवाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।
तो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥' इति राजतरङ्गिणीस्थश्लोकाज्ज्ञा-
पि । यशोवर्मा च ख्रिस्ताब्दीयसप्तमशतके बभूव । तथा च तदानीं तनेन
वापि वाक्पतिराजनाम्ना कविना सगौरवमात्मनो ग्रन्थे भवभूतेर्नामनिर्देशः कृतः
च अष्टमशतक आसीत् । अतोष्टमशतकारम्भः सप्तमशतकापरार्धे वा भवभूतेः
य इति प्रतीयते । अतितीक्ष्णमतिरयं कविः सोपनिषत्सु वेदेष्वधीती सांख्य-
गतकर्ममीमांसादिशास्त्रेषु कृतावगाहनोपि प्रतिभाशाली साहित्यशास्त्रस्य सकलं
स्यमाकलयदिति सर्वपथीनमतिमत्त्वमस्य स्फुटमेव ।
एतत्कविकृतमालतीमाधवमहावीरचरितोत्तररामचरिताख्यरूपकत्रयं विहाय
यः कोपि प्रबन्धोनेन प्रणीतः संप्रत्युपलभ्यते । तथापि शार्ङ्गधरपद्धतौ—
रवद्यानि पद्यानि यदि नाख्यस्य का क्षतिः । भिक्षुकक्षाविनिक्षिप्तः किमिक्षुर्नी-
भवेत् ॥' इति पद्यं गदाधरभट्टप्रणीते रसिकजीवने 'अलिपटलरनुयातां
दयहृदयज्वरं विलुम्पन्तीम् । मृगमदपरिमललहरीं समीर किं पामरेषु रे
सि ॥' 'किं चन्द्रमाः प्रत्युपकारलिप्सया करोति गोभिः कुमुदावबोधनम् ।
भाव एवोन्नतचेतसां सतां परोपकारव्यसनं हि जीवितम् ॥' (र. जी. प्र. ३।
५, १९५) इति पद्यद्वयं च भवभूतिनाम्ना समुद्धृतं लभ्यते । अतोनेन कविना
रचितोऽन्यः कोपि रूपकप्रबन्धः काव्यग्रन्थो वासीदुत तत्कृतानि सुभाषिता-
तान्याहोस्विदंन्यः कोपि भवभूतिरेतेषां पद्यानां निर्मातेति सांप्रतं निर्णेतुं न
रिति । तथापि भवभूतिर्नाम कविर्निसर्गसौहृदेन भरतेषु वर्तमानः' इति सूत्र-

धारोक्तैर्ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवशामिति कव्युक्तेश्च केपि नाटक
अनेन प्रणीताः कालवशं प्राप्य प्रणष्टाः स्युरिति कल्पयितुं शक्यम् । 'शृङ्गार
वीरकरुणा—' इति क्रममनुसन्धानेनानेन कविना मालतीमाधवं शृङ्गाररस
महावीरचरितं वीररसप्रधानमुत्तररामचरितं च त्रिपूतमगुणं करुणरस
व्यरचि । यद्यप्यस्य काव्येषु विशेषतो मालतीमाधवे समासभूयस्त्वमुप
तथापि वैदर्भीरीतिमाश्रित्यैवैतानि लिखितानि । तथाहि—'श्लेषः प्रसादः
माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारस्वमोजःकान्तिसमाधयः । इति वैदर्भी
प्राणा दशगुणाः स्मृताः ॥' इति दण्डयुक्ता गुणा अस्य प्रबन्धेषु यथायथमुक्त
तत्र प्रधानान्कविरेवाह 'यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौ
इत्यादिना । नाटककृदित्ययं कविर्न केवलं कालिदासेन तुलामारोहति किंतु—
रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते'—इति पण्डितानामभ्युपगमो नासमञ्जस्यप
भाति । तथा च कालिदासीयप्रबन्धेषु क्वचिदुपलभ्यमानः सचेतसां वैरस्या
पुनरुक्तिदोषो भवभूतिकृतिषु प्रागो न दृश्यते । अपि चेदृश्यस्य कवेर्वाक्
रसोन्नयनपाटवं च यद्वश्यवाचः कवेर्वाक्यम् । इति, यं ब्राह्मणमियं देवी वा
वानुवर्तते । इति च ब्रुवतोस्य कवेः—'भूतार्थव्याहृतिः साहि नात्मश्लाघा महा
इति को न ब्रूयात्सहृदयः । किं बहुना महाकवेरावश्यकाः सर्वे गुणाः प्रति
भवभूतौ संभूय स्थिता इति प्रतीमः ।

अनेन कविना रूपकत्रयं विरचितमित्युक्तं प्राक् । तत्र मालतीमाधवं
गम् । तल्लक्षणं तूक्तमेव टीकाकृतेति नात्र पुनरुक्ततामापाद्यते । अस्मिन्
शृङ्गारोङ्गी । स च विप्रलम्भपूर्वक एव । अन्ये वीराद्भुतकरुणवीभत्साद
भूताः । तत्र—अत्रान्तरे किमपि (अं. १—२६) इत्यत्र नायकस्य रागो
अलसवलितेत्यत्र च कटाक्षैरुक्तरूपैरनुभावैस्तत्कारणस्य काष्ठां प्राप्तस्य
विषयस्य रतिभावस्य तत्समुचितव्यभिचारिणां च प्रतीतेर्माधवस्याप्यप
त्यादिना मालत्यनुरागगोचरगाढानुरागतन्नियतव्यभिचारितत्तदुचितानुभाव
युगपदन्योन्यालम्बनशृङ्गाररसध्वनिः । अत एव बीजस्य परस्परानुराग
त्रैव परिन्यासः । एवमन्येप्यर्थास्तत्र तत्रोह्याः । यत्तु मध्ये विच्छेदो मध्ये
पुनर्मध्ये विच्छेदः पुनरुदीपनं तदङ्गिरसपरिपोषापेक्षयैव । अन्येर्था वीराद्भु
भत्सादयो रसाश्च टीकाकृता तत्र तत्र निर्दिष्टा द्रष्टव्याः । अन्यच्च किं
कमप्युह्यमिह विस्तरभयान्नोच्यते । अस्य प्रकरणत्वादशाङ्काः । इति
कविकल्पनानिर्मितमतीव सहृदयहृदयचमत्कारीति युक्तमेव कविराह—
वा कुतश्चिदेवं महाद्भुतं विचित्ररमणीयोज्ज्वलं महाप्रकरणमिति ।
न्विदृषकप्रतिनायिकाभावः प्राकृतपद्याभावश्च विशेषः । एतत्सर्वमन्यच्च
माङ्गलभाषोपनिबद्धप्रस्तावनायां विस्तरत उक्तमिति विरम्यतेत्र । शिवं
ध्येतुरध्यापकस्य च ॥

मो. रा. काले.

नाटका
र। 'शु
इगाररस
करुणरस
यस्त्वमुक्त
प्रसादः
वैदभं
यथमुक्त
तो गौ
ते किनु-
मञ्जस्यपा
वैरस्या
कवेर्वाक्
देवी वा
घा महा
ः प्रति

मीमाधवं
अस्मिन्
भत्साद
य रागे
सस्य
स्याप्यप
ानुभाव
ानुरागह
मध्ये उ
ी वीरा
यच्च किं
इति
विराह-
ति ।
न्यच्च व
शिवं

काळे.

सा
गण

इह
डीपते
नन्त
ने
नवि
न्दं
नप्र
षणा
स्य
सान
देव

॥ श्रीः ॥

मालतीमाधवम् ।

सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहृतकौमारवर्हि-
 प्रासात्रासाग्रन्धं विशति फणिपतौ भोगसंकोचभाजि ।
 गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-
 वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः ॥१॥

चञ्चच्चन्द्रिकचन्द्रचारुकुसुमो मायज्जटापल्लवो
 दृष्यद्धारुणदन्दशूकमणिमांस्तत्पञ्चशाखालयः ।
 स्थाणुर्मे फलदो भवत्वतितरां गौरीमुखेन्दुद्रव-
 त्पीयूषद्रवदोहदादिव दधद्देवद्रुमत्वं सदा ॥
 नत्वा गुरुगुणगुरुनवलोक्य टीकां
 विश्वादिकांषभरतश्रुतिशब्दवियाम् ।
 छन्दांस्यलङ्कारणमर्थगतिं विचिन्त्य
 श्रीमाञ्जगद्धरकृती वितनोति टीकाम् ॥
 श्रीकण्ठकण्ठविलुठत्पटुनाटकेऽस्मिन्
 टीका मयाल्पमातिनापि वितन्यते यत् ।
 हासाय दुर्जनगणस्य भवैत्र चैत-
 दुच्चैःपदं यदभिकाङ्क्षति सर्व एव ॥

इह तावदष्टपदां नान्दीं विदधान एव कविरप्रत्यूहमीहितसिद्धिमनुष्य प्रचण्ड-
 डीपतेरकाण्डताण्डवाढम्बरेण लम्बोदरोत्कीर्तनरूपं मङ्गलं प्रकरणादौ निबध्नाति-
 नन्दमित्यादि । वैनायक्यो वदनविधुतयश्चिरं वः पान्तु । गजाननाननचाल-
 ने युष्मान्वहुकालं रक्षन्वित्यर्थः । इति श्रोतृन्सामाजिकान्कविराशास्ते ।
 नविधूनने कारणमाह—फणिपतौ वासुकिनागे नासाग्रन्धं नासिकाग्रविवरं
 नन्दं विशति सति । नासात्र विनायकस्यैव । अतस्तस्य झटित्यग्रन्धप्राप्त्या
 अनप्रत्याशयानन्द इति भावः । अत एव प्रवेशानन्तरमानन्द इति कथं क्रिया
 शेषमिति दोषानवकाशः । अग्रन्धस्य शीघ्रं प्राप्त्यैवानन्दातिशयात् । यथा
 तस्य शीघ्रं भवनादिप्राप्तौ हर्षः । यद्वा सानन्दं यथा तथा पान्विति योज्यम् ।
 सानन्दमित्याहतविशेषणम् । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । क्रियाविशेष-
 णादेव सानन्दमित्यत्र कर्मत्वैकत्वक्रीबत्वानि । इह नासारन्ध्रमिति वक्ष्येऽग्र-

प्रहणं त्रस्तस्य झटिति प्राप्या हर्षसूचनाय । यद्वा रन्ध्रप्रवेशेऽग्रप्रवेशस्यापि
स्यापि शब्देन कीर्तनादुक्तिपोष एवायमलङ्कारः । यदाह दण्डी—‘उक्ति
क्वचिदाक्षेपलब्धस्य साक्षाच्छब्देन कीर्तनात् ॥’ इति । कीदृशे फणिपतौ ।
फणा कायो वा तस्य सङ्कोचोऽविकाशस्तं भजतीति भोगसङ्कोचभाक्
स्मिन् । विवरानुसरणे भोगिभोगसङ्कोच इति जातिनियमः । तदनेन महा
नासाग्रप्रवेशयोग्यतोक्ता । प्रवेशे हेतुमाह—शूलपाणेः शिवस्य ताण्डवे नृते
नन्दी गणभेदस्तस्य हस्तेनाहतस्य ताडितस्य मुरजस्य मर्दलस्य रवेण
हूतो यः कौमारबर्ही कार्तिकेयमयूरस्तस्य त्रासाद्भयात् । अत्र नन्दिहस्त
मुरजस्य गभीरताररवशालिता दर्शिता । मयूरस्य भुजङ्गभोजित्वेन त्रास
विधुतयः कीदृशः । गण्ड उड्डीनाभिरूर्ध्वं गताभिरलिमालाभिर्भ्रमा
भिर्मुखरिताः शब्दीकृताः ककुभो दिशो याभिस्ताः । तथा चीत्कारो
रिणां त्रासध्वनिस्तत्साहिताः । विनायकस्य गजाननत्वात् । इह साहि
मत्वर्थः । तथा च भयान्मुखे विधूननचीत्कारौ युगपद्वृत्ताविति भावः ।
रलङ्कारः । विधुतेरचेतनत्वेऽपि देवतानुभावादेव रक्षणकर्तृत्वम् ।
त्रस्तस्यापि तत्कर्तृत्वम् । इह गम्भीरमुरजरवश्रुतिकृष्टमयूरभयेन फणिनां वि
रणं जलदकालचिह्नम् । अत एव जलदकालमनुभाव्यैवैतत्प्रकरणवृत्तान्त
ध्वनितम् । तथा च वक्ष्यति—‘धारासिक्तवसुन्धरासुरभयः’ इत्यादि । मुरज
वाद्यम् अलिमालया दिशां मुखरीकरणेन गीतं वदनविधूननेन नृत्यं च सु
तौर्यत्रिकमुक्तम् । चीत्कारेण नृत्यतः प्रव्यक्तपाठोऽपि सूचितः । ‘कुमारः कौश
इत्यमरः । कुमारस्येदं कौमारम् । ‘तस्येदम्’ इत्यण् । ‘मयूरो बर्हिणो बर्ही नृते
भुजङ्गभुक्’ इत्यमरः । ‘नासा नाशा तु नासिका’ इति शब्दभेदः । ‘भोगः सुखे
दिरतावहेश्च फणकाययोः ।’ इति विश्वः । उड्डीन इति उत्पूर्वाङ्गिद्धातोः क्त
दितश्च’ इति चकारान्नत्वम् । ‘प्रडीनोड्डीनसण्डीनान्येताः खगगतिक्रियाः ।’ इत्य
‘दिशस्तु ककुभः काष्ठाः’ इति च । ‘ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नृते
इति च । ‘विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।’ इति च । विनायकस्येदं
क्यम् । तस्येदमित्यण् । ‘टिड्ढाणञ्—इति डीप् । विधुतिरिति विपूर्वाङ्गः
क्तिन् ॥ १ ॥ नाटकादौ प्रवृत्तिः प्रेक्षावतां सप्रयोजना । यदाह भरतः—
ज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न ताः कलाः । नासौ नयो न तत्कर्म
यन्न दृश्यते ॥’ नाटके विघ्नविघातायादौ नान्दी कार्या । यदाह भरतः—
ज्ञानि भूयांसि पूर्वैरङ्गस्य नाटके । तथाप्यवश्यं कर्तव्या नान्दी विघ्नप्रशान्त
नान्दीलक्षणं च भरते—‘देवद्विजनृपादीनामाशीर्वचनपूर्विका । नान्दी का
धैर्यत्नान्नमस्कारेण संयुता ॥ गङ्गा नागपतिः सोमः स्वधानन्दो जयाशिषः ।
नामपदैः कार्या नान्दी कविभिरङ्किता ॥ प्रशस्तपदविन्यासा चन्द्रसङ्
न्निता । आशीर्वादपरा नान्दी योज्येयं मङ्गलान्विता ॥ काचिद्वादशपदा

प्रथमोऽङ्कः ।

३

अपि च ।

चूडापीडकपालसंकुलगलन्मन्दाकिनीवारयो
 विद्युत्प्रायललाटलोचनपुटंज्योतिर्विमिश्रत्विषः ।
 पान्तु त्वामकठोरकेतकशिखासन्दिग्धमुग्धेन्दवो
 भूतेशस्य भुजङ्गवल्लिवलयस्रङ्गज्जूटा जटाः ॥ २ ॥

काचिदष्टपदा स्मृता । सूत्रधारः पठेदेनां मध्यमं स्वरमास्थितः ॥ चन्द्रसङ्कीर्तनं यत्र तदधीनो रसोत्तमः । प्रीते चन्द्रमासे स्फीता रसश्रीरिति भाविकिः' ॥ तत्र केचन पदं विभक्त्यन्तमास्थिषत । केचित्तुरीयं पद्यस्य भागमूचिरे । तदिह द्वितीय-पक्षनिक्षेपेण पद्यद्वयेनाष्टपदानान्दीति । बहुविघ्नशङ्कया तन्नाशाय पुनर्मङ्गलमाचर-नष्टपदानान्दीं निर्वाहयति—चूडापीडेत्यादि । भूतेशस्य हरस्य जटास्त्वां सभाप्रधानं पान्तु । कीदृश्यः । चूडायां शिखायां य आपीडस्तिर्यङ्मन्माला तस्य कपालैः शुष्कशिरोऽस्थिपिण्डैः सङ्कुलं व्याप्तमत एव गलन्मन्दाकिनीवारि गङ्गाजलं यासु ताः । माला चेह कपालानामेव । यद्वा येषां कपालानि तेषामन्यैर्जङ्गाजान्वाद्यस्थिभिराभरणार्थं तिर्यङ्माला । तत्सम्बद्धानि कपालानीत्यर्थः । तथा विद्युत्प्रायं विद्युन्निभं यल्ललाटलोचनपुटं ललाटस्थनेत्रसम्पुटं तत्तेजसा विमिश्रा मिलिता त्विट् प्रभा यासां ताः । अत्र पुटस्थस्य समस्तनेत्रभागस्य तेजोमयता पुटपदे-नोक्ता । तथाकठोरया कोमलयासम्पूर्णया वा केतकशिखया केतकीकुसुमाग्रेण सन्दि-ग्धः संशयितो मुग्धो रम्यो बालो वेन्दुर्यासु ताः । हरशिरसि किं केतकशिखेयमि-त्यनौचित्यं । तदयं संशयोऽप्यनौचित्यमूलक एवेति भावः । तथा भुजङ्गाः सर्पा एव बल्लयो लतास्ता एव बलया मण्डलाकारेण स्थिताः स्रजः पुष्पमालास्ताभिर्नद्धो बद्धो जूटो जूलको निबद्धस्रज ऊर्ध्वभागो यासु ताः । तदनेन जटाजूटस्यानवरतस्नानकपिशस्यापि भुजङ्गनद्धतया तिरोहितरूपत्वेनातिश्यामत्वेन मेघोदयमत एव सर्प-विहरणसूचनम् गङ्गाजलगलनेन वर्षणम् कपालमालया बलाकावलिम् ललाटनेत्र-

१ शिखिज्वाला. २ अतःपरमिदं श्लोकद्वयं पठ्यते कैश्चित् ।

अपि च ।

दन्तश्रेणिषु सङ्कुलत्कलकलव्यावर्तनव्याकुला
 नासालोचनकर्णकुञ्जकुहरेषूद्वदध्वानिनः ।
 गण्डग्रन्थ्यभिघातशीर्णकणिकाश्रूडास्रवन्त्यर्मयः
 शम्भोर्ब्रह्मकपालकन्दरपरिस्पन्दोल्बणाः पान्तु वः ॥

अन्यच्च ।

पद्मालीपिङ्गलिप्तः कण इव तडितां यस्य कृत्स्नः समूहो
 यस्मिन्ब्रह्माण्डमीषद्विघटितमुकुले कालयज्वा जुहाव ।
 अर्चिर्निष्टमचूडाशशिगलितसुधासारक्षं [शात्-र] कारिकोणं
 तार्तीयिकं पुरारेस्तदवतु मदनहोषणं लोचनं वः ॥

मालतीमाधवे

(नान्यन्ते)

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । (पुरतोऽवलोक्य ।) अये उरि
भूयिष्ठ एष भगवानशेषभुवनद्वीपदीपस्तपनः । तमुपतिष्ठे । (प्रणम्य)

त्विषा विद्युदुद्द्योतम् शिशुशशिना च केतकशिखावत्त्वं दर्शयता मदनमदोद्दीपनम्
रमेदुरघनसमयसूचनेन शृङ्गाररसशालिताप्यस्य प्रकरणस्य कटाक्षिता । अचेतना
जटाया रक्षकत्वं देवतानुभावादवधेयम् । वल्लिवलयस्रगित्यत्र रूपकनामालम्ब्य
यत्र मिथोऽपेक्षा तत्र अपि चेति प्रयुज्यत इति व्युत्पत्तिः ॥२॥ **नान्यन्ते** शब्दो
उक्तलक्षणं नाटकाद्यपद्यं नान्दी । आशीर्योगादिना नन्दयतीति नन्दः । प्र
खच् । नन्द एव नान्दः । प्रज्ञादित्वादणप्रत्ययः । 'टिड्डाणञ्' इति ङीप् । नाम
सूत्रधारलक्षणं च भरते—'नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात्सर्वाजकम् । रङ्ग
पूजाकृतसूत्रधार उदीरितः ॥' इति । ननु नान्यन्ते सूत्रधार इत्यसङ्गतम् ।
नान्दीपाठानन्तरं सूत्रधारो रङ्गभूमिं प्रविशति । किंतु प्रविश्य पठति । न वान्
पठनीया । सूत्रधारपठनीयत्वेनैव नान्द्या उक्तत्वात् । 'सूत्रधारः पठेन्नान्दीं
स्वरमास्थितः' इति वचनात् । उच्यते । नान्दीं पठित्वा सूत्रधारः प्रविशति
वा । नान्यन्ते सूत्रधारस्यैव श्रुतत्वेनेयमपि तेनैव पठनीया । प्रथमं सूत्रधारः
विशतीति नोक्तम् । मङ्गलार्थं देवतानमस्कारादेरेव विधानात् । यद्वा नान्दी
रङ्गप्रवेशानन्तरं सूत्रधारैरेव पठनीया । नान्यन्ते सूत्रधार इति सूत्रधारस्य
स्थापके प्रयोगः । यदाह भरतः—नान्दीं प्रयुज्य निष्कामेत्सूत्रधारः सहाय
स्थापकः प्रविशेत्पश्चात्सूत्रधारगुणाकृतिः ॥ पूर्वैरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्दिष्टं
प्रविश्य तद्वदपरः काव्यमास्थापयेन्नटः' ॥ अत एव केचिन्नान्यन्ते स्थापक इति
पठन्ति । ननु प्रस्तावनायाः पूर्वं बहूनि नाट्याङ्गानि सन्ति तानि किं
नोक्तानि । यदाह भरतः—'रङ्गप्रसादमधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । ऋतुं
दुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥ भेदैः प्ररोचनायुक्तैर्वीथिप्रहसनामुखैः । सूत्र
नटीं ब्रूते मारिषं वा विदूषकम् ॥ स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तद्वि
खम्' ॥ अत एवाह—**अलमिति** । अयमाशयः—पूर्वोक्तान्यङ्गानि न भवन्ति
किंतु परिषदोऽभिमुखीकरणानि । सा चेत्स्वयमेव कृतावधाना नवनाट्यविधि
कनोत्का च तदन्यत्प्रयुज्यमानमपि रसभङ्गाय परं भवतीति कृतं तत्प्रणयने
अन्यथा सभाया रसविच्छेदो भवेदिति निष्फलतेति । अये इति निषेध
व्यासङ्गादिनानाकलितस्याकलनेन सम्भ्रमवाचकः । अकस्मात्सूर्योदयाकलनात्
'ततः श्लोकं पठेदेकं गम्भीरस्वरसंयुतम् । देवस्तोत्रं पुरस्कृत्य यस्य पूजा
र्तते ॥' इति भरतमतमनुमत्य माङ्गलिकतया रङ्गद्वारपाठ्यं श्लोकमुत्थापयति
उदितेति । उदितं भूयिष्ठं बहु यस्य सः । अस्य बहुतरभाग उदित
किंचिदेवोदयायावशिष्यत इति भावः । अत्र 'नेक्षेदादित्यमुद्यतं
इति निषेधादुदितभूयिष्ठ इत्युक्तम् । भगं ज्ञानादिसंपत्तिस्तद्वान्

प्रथमोऽङ्कः

३१

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते
 धुर्यां लक्ष्मीमर्थं मयि भृशं धेहि देव प्रसीद ।
 यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे
 भद्रं भद्रं वितर भगवन्भूयसे मङ्गलाय ॥ ३ ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) मारिष सुविहितानि रङ्गमङ्गलानि संनि-
 पतितश्च भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्राप्रसङ्गेन नानादिगन्तवा-
 स्तव्यो महाजनसमाजः । आदिष्टश्चास्मि विद्वज्जनपरिषदा यथा केन-
 चिदपूर्वप्रकरणेन वयं विनोदयितव्या इति । तत्किमित्युदासते भरताः ।

गवानित्यर्थः । उपतिष्ठे । श्लोकेनेति शेषः । तदेवाह—कल्याणानामित्यादि । भो
 विश्वमूर्ते सर्वमय देव । दीव्यतीति देवो युतिमांस्तादृश हे । कल्याणानां महसां
 माङ्गलिकानां तेजसां त्वं भाजनं पात्रमसि । अतः प्रसीद प्रसन्नो भव । मयि मद्भि-
 षये धुर्यां नृत्यधुरन्धरां लक्ष्मीं संपात्तिमपि भृशमतिशयेन धेह्यारोपय । अथशब्दः
 समुच्चयार्थः । धेहीति स्थाने देहीति पाठे ददस्वेत्यर्थः । तथा हे जगन्नाथ भुवनपते
 यद्यत्पापमारब्धाविरुद्धं नम्रस्य मेऽस्ति तत्प्रतिजहि नाशय । यद्यदिति वीप्सया
 कायिकवाचिकमानसिकरूपं पापत्रयमुक्तम् । वीप्सा तु न तच्छब्दे कृता । वीप्सित-
 स्यैव तच्छब्देन परामर्शात्तथैव व्युत्पत्तेः । कंचियत्पद इव तत्पदेऽपि वीप्सा । यथा
 'यां यां प्रियां प्रैक्षत' इत्यादौ । भद्रमदोषं भद्रमभीष्टं वितर देहि । यद्वा । भद्रं भद्रम-
 तिशयेनाभीष्टं देहीत्यर्थः । किमर्थम् । मङ्गलायाशंसनीयकर्मार्थम् । तादर्थ्यं चतुर्थी ।
 मङ्गलाय मङ्गलं कर्तुमिति वा । कीदृशाय । भूयसे प्रचुराय । तदिह हरिहरादीनपास्य
 भानोरुपस्थानेन प्रकरणनायकस्य ब्राह्मण्यं सूचितम् । अत एव देहीति ब्राह्मणो-
 चिता प्रार्थना । सर्वक्षुद्रसत्त्वक्षयहेतोः प्रभातस्यादरेण प्रकरणकथाबीजसूचनमपि ।
 तथाहि यद्यदिति वीप्सया शार्दूलाघोरघण्टविमर्दसूचनम् । पापप्रतिघातानन्तरं च
 भद्रं भद्रमिति वीप्सया स्वस्य मालतीलाभेन मकरन्दस्य च मदयन्तिकालाभेनेष्ट-
 सिद्धिः सूचिता । भूयो मङ्गलपदेन कपालकुण्डलापकृतमालतीलाभो विद्यालाभा-
 दिकं च सूचितम् ॥ ३ ॥ नेपथ्येति । नेपथ्यं रङ्गभूमिः । 'नेपथ्यं रङ्गभूमौ स्यात्'
 इति विश्वः । 'मान्यो भावेति वक्तव्यः किंचिद्व्यूनस्तु मारिषः' इत्यमरः । मारिष
 एव मर्षणान्मार्षः । सूत्रधारोक्तनिर्वाहसहिष्णुरित्यर्थः । सुविहितानि भक्तिश्रद्धाकृ-
 तानि । रङ्गो नृत्यं तदर्थं मङ्गलानि लोकपालपूजादीनि । 'रङ्गो नृत्ये रणक्षितौ' इति
 विश्वः । संनिपतितः सर्वत आगत्यैकत्र मिलितः । कालप्रियनाथस्य तद्देशदेवमे-
 दस्य । यात्राप्रसङ्गेनेति नृत्यकालसूचनम् । 'इदं ध्वजमहः श्रीमन्महेन्द्रस्य प्रवर्तते ।'
 इत्यभिधानात् । वास्तव्यो वासी । महाजनसमाजो विद्वद्रोष्ठी । उदासत उदा-

१ पुण्याम् । २ इह । ३ नानादेशागतः । ४ ० समूहः ; जनः । तत्किमित्युदासते भरताः ।
 आदिष्टोऽस्मि विद्वत्परिषदा यथा--अथ त्वयाऽपूर्ववस्तुपयोगेन वयं विनोदयितव्या इति ।
 तत्पार्षदं निर्दिष्टगुणप्रबन्धेनोपतिष्ठावः ।

६

मालतीमाधवे

(प्रविश्य ।)

पारिपार्श्विकः—भाव परिषन्निर्दिष्टगुणं प्रबन्धं नोधिगच्छा

सूत्रधारः—मारिष कतमे ते गुणास्तत्र यानुदाहरन्त्यार्यविद
मिश्रा भगवन्तो भूमिदेवाश्च ।

नटः—

भूम्ना रसानां गहनाः प्रयोगाः सौहार्दहृद्यानि विचेष्टितानि । ते श्र
औद्धत्यमायोजितकामसूत्रं चित्रा कथा वाचिविदग्धता च ॥ इष्टा

सीना भवन्ति । भरता नटाः ॥ पारिपार्श्विकलक्षणं भरते—‘सूत्रधारस्य
यः प्रवचन्कुरुतेऽर्थनाम् । काव्यार्थसूचनालापं स भवेत्पारिपार्श्विकः ॥’
भाव मान्यनट परिषदा प्रेक्षकेण निर्दिष्टो गुणो यत्र तं प्रबन्धं प्रकरणम् ।
कस्तु—‘यस्तुष्टे तुष्टिमायाति शोके शोकमुपैति च । क्रुद्धः क्रुद्धे भये भीत
नाख्ये प्रेक्षकः स्मृतः ॥’ इति भरतोक्तः । पूजावाक्यगर्भं प्रश्नमाह—
इति । ‘गोत्रं नाम च बध्नीयात्पूजावाक्यं च सर्वतः’ इति भरतः । कत
कियन्त इत्यर्थः । आर्याः सुकुलादिसंपन्नाः । यदाह भरतः—‘कुलं शीलं
दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता । अद्रोह इति येष्वेतत्तानार्यान्सम्प्रचक्षते ॥’ विदग्ध
तुःषष्टिकलावेदिनः । मिश्रा वेदान्तवेदिनः । भगवन्तः स्मृतिधराः । यदाह
‘देवाश्च लिङ्गिनश्चैव नानास्मृतिधराश्च ये । भगवानिति ते वाच्याः पुरुषाः
एव च ॥’ इति । यद्वा । आराद्याता दूरं गता ग्राम्यत्वादिदोषेभ्य इत्यादिजन
विदग्धाः काव्यरसवशमनसः । मिश्राः पूज्याः । पूज्ये मिश्रपदं नित्यं बहुक्रिया
नान्तम् । ‘मरीचिमिश्रैर्दक्षेण’ इति विष्णुपुराणात् । भगवन्तो ज्ञानादिसम्पन्नाः
भूमिदेवा ब्राह्मणाः । इह तत्रोद्धातकरूपा प्रस्तावना । यदाह भरतः—‘सु(अ)
विस्मृतं वा यत्र कार्यं प्रकाश्यते । तदुद्धातकमित्याहुः प्रश्नोत्तरमनोहरम् ॥’ इति
प्रबन्धे गुणानाह—भूम्नेति । यत्र प्रबन्धे रसानां शृङ्गारादीनां भूम्ना प्राचुर्येण
ना गम्भीराः सहृदयमात्रग्राह्याः प्रयोगाः सन्ति । एतेनास्य रसमयत्वमुक्तम्
यत्र प्रबन्धे विचेष्टितानि मालतीमाधवादेः परस्परव्यापाराः सौहार्देन प्रेम
यानि मनोज्ञानि । यत्रौद्धत्यं नायकनायिकासखीभृत्यादिगुणमाहात्म्यमस्ति ।
म् । आयोजितं विहितं कामसूत्रमनङ्गप्रयोगो यत्र तत् । यद्वा । औद्धत्यं निजोत्
रःसरमन्यावज्ञाविष्करणम् । तच्चायोजितस्य समन्तात्कार्याभिमुखीकृतस्य का
मन्मथेच्छायाः सूत्रं सूचकम् । सूत्रं सम्भोगः पटारम्भकस्तन्तुर्वा । अनेनात्र

नटः—(प्रविश्य ।) भाव कतमे ते गुणा यानुदाहरन्त्यार्यमिश्रा भगवन्तो भूमिदेवाश्च

सूत्रधारः—भूम्ना इ०. नटः—भाव कस्मिन्प्रकरणे । सूत्रधारः—(विचिन्त्य) स्मृ

अस्ति दक्षिणापथे०-इ. पाठान्तरम्. २ अव०.

प्रथमोऽङ्कः ।

सूत्रधारः—स्मृतं तर्हि ।

नटः—भाव किमिव ।

सूत्रधारः—अस्ति दक्षिणापथे विदर्भेषु पद्मनगरं नाम नगरम् । तत्र केचित्तैत्तिरीयिणः काश्यपाश्चरणगुरवः पङ्क्तिपावनाः पञ्चाम्रयो धृतव्रताः सोमपीथिनो डम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति स्म । ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते । इष्टाय पूर्ताय च कर्मणेऽर्थान्दारानपत्याय तपोर्यमायुः ॥ ५ ॥

मोहीपकतयौद्धत्यं गुणाय । स्वाभाविकस्य तस्य भूषणत्वमिति दर्शितम् । यत्र चित्राश्चर्यजनिका कथा कल्पितकथत्वात् । रसमयत्वाच्चाश्चर्यम् । वाचि वचने विदग्धता परिपाको निर्दोषत्वं वक्तृता च यत्र । एतेनान्यनाटकादस्याधिकगुणवत्त्वमुक्तम् । तं प्रबन्धं नर्तितुमादिशन्ति । मिश्रा इति शेषः ॥ ४ ॥ नटः—किमिव । किं स्मृतमित्यर्थः । अधुना 'रुणद्धि रोदसी वास्य यावत्कीर्तिरनश्वरी । तावत्किलायमध्यास्ते सुकृतं वैबुधं पदम् ॥' इति निजनामादिकथनफलमनुसृत्य तदा चरते—अस्तीत्यादि । दक्षिणदेशस्य शृङ्गारसवशतया तद्देशजत्वेन स्वस्य तदुभय-रसवर्णनशक्तिरुक्ता । विदर्भेष्वित्यनेन वैदर्भीरीतिपरिचयचातुरी दर्शिता । पद्म-नगरं पद्मावती नाम प्रसिद्धौ । न तु नामपदमभिधानार्थम् । तदा प्रकृत्यादित्वात्तृ-तीया स्यादित्यवधेयम् । तैत्तिरीयिणः । तैत्तिरीयकनामशाखाविशेषपाठिन इत्यर्थः । काश्यपाः काश्यपगोत्राः । चरणगुरव इति चरणशब्दः शाखाविशेषाध्ययनपरैकताप-त्यजनसङ्गवाची । तत्र समूहे ते गुरवः क्रियां कृत्वा वेदाध्यापयितारः । 'स गुरुर्यः तेन्यं बहुक्रियां कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति' इति स्मृतेः । यद्वा चरणैः कलापादिभिर्गुरवो दिसम्पन्नहान्तः । पङ्क्तिपावनाः पङ्क्तौ भोजनादिगोष्ठ्यां पावना अग्रभोजिनः पवित्रा मु(अ)प्रत्यर्थः । यद्वा 'यजुषां पारगो यस्तु साम्नां यश्चापि पारगः । अथर्वशिरसोऽध्ये-म ॥' इति ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ॥' इति लक्षिताः । पञ्चाम्रयो दक्षिणाम्रिगार्हपत्याहव-चुर्येण पीयसभ्यावसथ्यरूपाग्निपञ्चकोपासकाः । धृतव्रताश्चान्द्रायणादिव्रतयोगिनः । सो-मपीथिनः सोमो लताविशेषो हुतशेषो वा तत्पायिनः । अनेन सोमयागयाजित्व-मुक्तम् । डम्बरनामानो डम्बरमुत्कर्षसूचकं कुलनाम येषां ते । यद्वा डम्बरं प्रसिद्धं नाम येषां ते । 'प्रसिद्धौ डम्बरं विदुः' इति विश्वः । ब्रह्मवादिनः । दक्षा इत्यर्थः ॥ त इत्यादि । ते कथितरूपाः श्रोत्रियाश्छन्दोऽध्येतारः । जन्मा-दिसम्पन्ना ब्राह्मणा वा । भूरि प्रचुरम् । शाश्वतं सार्वकालिकम् । श्रुतमध्ययनमा-द्रियन्ते श्रद्धाति । यद्वा शाश्वतं नित्यागमं वेदाख्यमाद्रियन्ते । कीदृशम् । भूरि-वत् बहुभ्यो बहुधा बहुभिः सहाभ्यस्तम् । किमर्थम् । धर्मस्य कर्तव्याकर्तव्य-पस्य विनिश्चयाय निर्णयाय । वैदिककर्मणि निर्णयादेव प्रवृत्तेरिति भावः ।

१ पुरं. २ तैत्तिरीयाः. ३ डम्बर०.

८

मालतीमाधवे

तदामुष्यायणस्य तत्रभवतः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य
पवित्रकीर्तेर्नीलकण्ठस्यात्मसम्भवो भट्टश्रीकण्ठपदलाञ्छनो भव
नार्मजातूकर्णापुत्रः कविर्निसर्गसौहृदेन भरतेषु स्वकृतिमेवंप्रायगु
असीमस्माकमर्पितवान् । यत्र खल्वियं वाचोयुक्तिः ।

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः ।

उत्पत्स्यतेस्ति मम कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ ६ ॥

‘श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते’ इति पाणिनिसूत्रम् । ‘जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संसर्गज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥’ इति स्मृतिः । शाश्वतमित्यत्र कालावृत्तं बाधित्वा शाश्वते प्रतिषेध इति भाष्यवचनादण् । तेऽर्थान्धनान्याद्रियन्ते । इष्टाय कर्मणे यागादिकार्यार्थम् । पूर्ताय कर्मणे दिकार्यार्थम् । यागादीनां धनसाध्यतया तेषां तदादरो न तु भोगायेति दारान्पत्नीराद्रियन्ते । अपत्याय संतत्यर्थं न तु कामायेत्यर्थः । त आयुर्माद्रियन्ते । तपोऽर्थं तपश्चरणार्थं न तु व्यसनार्थम् । क्लेशबहुलं धर्म्यं कर्म तदनेन तेषां सर्वगुणवत्त्वं दर्शितम् । ‘भूयिष्ठं भूयश्च भूरि च’ इत्यमरः । क्रतुकर्मैष्टं पूर्तं खातादिकर्मणि । ‘पुंभूम्नि दाराः’ इति च । विनिश्चयायेतादर्थ्यं चतुर्थी ॥ ५ ॥ अत्र कुले जात आमुष्यायणः । तत्रभवतः पुण्यं सुगृहीतं शोभनोच्चारणं बलिकर्णादिवन्मङ्गल्यं नाम यस्य । भट्टश्चतुःशास्त्राभिपवित्रा पुण्या कीर्तिर्यस्य । तस्यात्मसम्भवः पुत्रः । श्रीः सरस्वती कण्ठे यस्य श्रीकण्ठः । तद्वाचकं पदं लाञ्छनं चिह्नं यस्य सः । नाम्ना श्रीकण्ठः । प्रसिद्धं भवभूतिरित्यर्थः । ‘श्रीर्वेशरचनाशोभाभारतीसरलद्रुषु’ इति मेदिनीकरः । कर्णगोत्रप्रसूता जातूकर्णी तस्याः पुत्रः । निसर्गसौहृदेन साहजिकसौहार्दननु ‘हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च’ इत्युभयवृद्ध्या सौहार्दमिति स्यात् उच्यते । हृदित्यादौ प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणात् ‘हृदयस्य हृल्लेख—’ इति हृदयस्यादिवृद्धिः । यद्वा ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः’ इति वचनादुभयपदवृद्धेः सत्त्वम् । यद्वा ‘सुहृदुर्हदौ मित्रामित्रयोः’ इति निपातस्य सुहृच्छब्दस्यादिति हृच्छब्दस्तदन्तोत्तरपदवृद्धिर्भवति । एवंप्रायगुणभूयसी ‘भूम्ना रसानाम्’ इति प्रायैर्गुणैरुपचितामर्पितवान्प्रयोगतोऽर्थतश्च संक्रमितवान् । खलु वाक्यभूषायां वा । वाचोयुक्तिर्वचनरचनम् । ‘वागिद्वक्पश्यद्भयो दण्डहरेषु’ इति षष्ठ्यलुक् । सम्प्रति स्वकौशलबलेन सगर्वमाह—ये त्यादि । इह तावन्निविधाः पुरुषाः । केचिदज्ञा एव । केचिदद्वैतमतममकाव्यरसविरसाः । इतरे सहस्यहृदयामोदिकाव्यभव्यरसभररसिकाः । तत्र

१ पदवाक्यप्रमाणज्ञः भव०, भवभूतिनामा, २ एवंगुण, ३ अस्माकं हस्ते

प्रथमोऽङ्कः ।

९

लस्य अपि च ।

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च
ज्ञानं तत्कथनेन किं नहि ततः कश्चिद्रूपो नाटके ।यत्प्रौढित्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः ॥ ७ ॥

अप्रत्याह—ये केचिदज्ञा नोऽस्माकमिह प्रबन्धेऽवज्ञामवधीरणं प्रथयन्ति स्थाप-
यन्ति । नाम सम्भावनायाम् । सम्भाव्यत इव न तु वास्तवमित्यर्थः । ते किमपि
किञ्चिदल्पं जानन्ति । तान्प्रति ताल्लक्षीकृत्य मम नैष यत्नः । न हि बधिरे गी-
यते । यद्वा किञ्चिद आक्षेपे । ते किं जानन्ति । किंतु न जानन्तीत्यर्थः । द्विती-
यान्प्रत्याह—ये नाम निश्चये वैषयिकसुखविमुखा मुमुक्षु इहावधीरणमाचरन्ति
ते किमपि वाङ्मनसागोचरं परं ब्रह्म जानन्ति । ते नमस्यास्तान्प्रति मम नैष यत्नः ।
न हि सम्राजमधिकृत्य कौपीनं सूत्रयत इति भावः । अन्त्यान्प्रत्याह—मम स-
मानधर्मा तुल्यगुणः कोऽपि जन उत्पत्स्यते जन्माप्स्यत्यस्ति विद्यते वा । तं प्र-
त्येष यत्न इति भावः । इहाल्पज्ञत्वेन साधर्म्यमनौद्धत्याय । बहुज्ञत्वेन साधर्म्यं
कदर्यदुर्जनविवर्जनायेत्युभयत्र विवक्षा । अथेदानीमनुत्पन्नस्य कथमुत्पादोऽत्रानुप-
लब्धस्य वा कथमुपलम्भ इत्युभययोग्यतामाह—यतः कालोऽयं निरवधिर्विगताव-
ज्ञानः । विपुला महती च पृथ्वी भूमिः । तथा च तस्येदानीमनुत्पन्नस्य कालान्तर
उत्पाद इहानुपलब्धस्य देशान्तर उपलम्भश्च स्यादिति भावः । इह प्रथमार्धे
बहुत्वेन प्रयोगो द्वितीयार्धे एकत्वेन प्रयोगश्च न दोषः । भिन्नवाक्यार्थत्वात् ।
एकवाक्यार्थत्वे तादृक्प्रयोगस्यायोग्यतया दोषत्वात् । तथैव व्युत्पत्तेरित्यवधे-
यम् । यद्वा अवज्ञाप्रथावसरेऽहङ्कारेणात्मनो गौरवाद्वहुत्वं निजसमतावसरे शान्त्या
मन्येकत्वम् । यद्वा जात्यभिप्रायमेकवचनम् ॥ ६ ॥ अधुना निजगुणगरिमो-
नदर्शनेन निजप्रबन्धे विदग्धादरमाह—यद्वेदेत्यादि । यत्र खल्वियं वाचोयुक्तिरि-
यत्राप्यनुषज्यते । अद्वैतप्रतिपादको वेदभाग उपनिषत्तज्ज्ञानम् । योगः पात-
जलशास्त्रम् । तयोरध्ययनज्ञानयोः कथनेन किम् । अपि तु न किमपीत्यर्थः ।
ततस्ततो वेदाध्ययनादेर्नाटके कश्चिद्रूपो नास्ति । तेषां नाटकेऽनुपयोगात् । तत-
इति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तान्प्राप्य नाटके न कश्चिद्रूप इत्यर्थः । वयं सर्वमेव वि-
नाम अनङ्गतया पुनस्तदत्र न निबद्धमिति भावः । तर्ह्यत्र कवेर्वेदादिज्ञानज्ञापनं किम-
मत आह—यदिति । वचसां यत्प्रौढत्वं वाक्यार्थं पदं पदार्थं वाक्यं तत्कृतिः ।

१ अस्मात्प्राक्—तदुच्यन्तां तत्प्रख्यापनाय सर्वे कुशीलवा यथा—स्वसंगीतकप्रयोगे
गिष्वापरिग्रहे च त्वर्यतामिति । काविवर्णनां प्रति तेनैवमुक्तम् ।

गुणैः सतां न मम को गुणः प्रख्यापितो भवेत् ।

यथार्थनामा भगवान्यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः ॥

अतो यदस्माकमर्पितं प्रियसुहृदात्रभवता भवभूतिनाम्ना प्र
स्वकृतिर्मालतीमाधवं नाम तदेव तत्रभवतः कालप्रियनाथस्य पु
प्रयोगेण प्रख्यापयितुमुद्यताः । तत्सर्वे कुशीलवाः संगीतप्रयोः ॥
मत्समीहितसम्पादनाय प्रवर्तन्ताम् ।

नटः— (स्मृत्वा) एवं क्रियते युष्मदादेशः । किं तु या
युज्यते भूमिका तां खलु तथैव भावेन सर्वे वर्ग्याः पाठिताः । सौ
जरत्परित्राजिकायास्तु कामन्दक्याः प्रथमां भूमिकां भाव एवा
तदन्तेवासिन्यास्त्वहमवलोकितायाः ।

सूत्रधारः—ततः किम् ।

यथा न दैवीयं किं तु मानुषीत्यर्थे निमेषवती चन्द्रवदित्यर्थे 'नयनसमुत्थं ज्योतिरा
त्रेः' इति । यदाह दण्डी—'पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा । प्रौढिरतिप्र
समासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥' इति । यच्च वचसामुदारता विकटत्वं वर्गकः
नसति पदानि जनो नृत्यन्तीवेति मन्यते । यद्वा उदारतालङ्कारादिदोषशून्यता
यद्वा उदारता गुणभेदः । यदाह दण्डी—'उत्कर्षवान्गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन्
यते । तदुदाराश्रयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥' इति । यच्चार्थतो गौरवमन्वेषय
र्थता । यद्वा स्वल्पं वचनमर्थसार्थप्रसरसमर्थमित्यर्थः । तद्यदि नाटकेऽस्ति तत्तदङ्कार
देव पाण्डित्यवैदग्ध्ययोर्गमकं बोधकम् । पण्डितो वेदाध्ययनादिकुशलस्तस्य
पाण्डित्यम् । वैदग्ध्यं रसादियोगिप्रबन्धवन्धनकौशलम् । अनेन ग्रन्थे सर्वगुण
मुक्तम् । तत्कर्तृत्वेनात्मनः सर्वपथीनमतिमत्त्वमप्युक्तम् । नाटक इति ननु
टक इत्युक्तम् । अस्य प्रकरणत्वात् । प्रकरणनाटकयोर्भेदात् । मैवम् । नट
वित्यस्य घञि स्वार्थे कनि नाटकमिति । तथा च नाटके नाट्य इत्यर्थात्
भूमिका व्याजप्रवेशः । यदाह भरतः—'अन्यरूपैर्यदन्यस्य प्रवेशः स तु भूमि
इति । वर्गे भवा वर्ग्याः । नटमेलकस्था इत्यर्थः । सौगतस्य बौद्धस्य । ज
रित्राजिका वृद्धा भिक्षुकी । एतादृशी दौत्ये प्रशस्ता । यदाह भरतः—'वि
क्षणिका दासी भिक्षुकी शिल्पकारिका । प्रविश्य चाशु विश्वासं दूतीकार्यं व
न्दति ॥' इति । वृद्धत्वं चास्या रूपशून्यत्वसर्वदृश्यत्वप्रगल्भत्वसूचकम् । य
'लज्जितं नार्थवन्तं वा रूपिणं वा तथातुरम् । दूतं वाप्यथ वा दूती न तु
त्कथंचन ॥' अन्तेवासिनी निकटशिष्या । अहं भूमिकामधीय इत्यन्वयः
ततः किमिति । एतावदुक्त्वा किमिति विरतोऽसीत्यर्थः । प्रकरणलक्षणं
'आत्मशक्त्या कविर्यत्र कथां नायकमेव च । औत्पत्तिकं प्रकुरुते तद्धि प्रक
नः ।

१ दा तत्रभवता काश्यपेन भ०. २ तदेतदेव. ३ स्मृत्वा सहर्षम्. ४ एष. ५ प्रत्रा०.

नाटः—ततः प्रकरणनायकस्य मालतीवल्लभस्य माधवस्य वर्णि-
थस्य कापरिग्रहः कथम् ।

गीतप्रयोगः ॥ इदं च शुद्धम् । यदाह भरतः—‘द्विधा प्रकरणं तत्तु शुद्धं सङ्कीर्णमेव च । कुलस्त्री-
चितं शुद्धं सङ्कीर्णं वेश्यया कृतम् ॥’ अत्र नाटके यादृशो नियमस्तादृशः । नाय-
लक्षणं भरते—‘नेता विनीतो मधुरत्स्यागी दक्षः प्रियंवदः । रक्तलोकः शुचि-
गमि रूढवंशः स्थिरो युवा ॥ धृत्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः । शूरो
शयश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥ विनयः शीलसंपत्तिर्मधुरः प्रियदर्शनः ।
व एवापागः सर्वस्वदानं स्यादक्षः क्षिप्रकरो मतः ॥ प्रियंवदोऽनुत्कटवाक्सस्नेहो लोक-
ञ्जकः । मितप्रस्तुतवाग्वाङ्मी नित्यकर्मरतः शुचिः ॥ ख्यातवंशो रूढवंशः षोड-
त्रिंशको युवा । वाङ्मनःकर्मभिर्यश्च न चलः स स्थिरो मतः ॥ धृतिः सर्वेषु
प्रीतिरुत्साहोऽग्लानिरेव च । स्मृतिः कालान्तरज्ञानं प्रज्ञा तीक्ष्णमतिर्मता ॥
मुत्थं ज्योतिराश्वात्र चतुःषष्टिर्मानश्चित्तसमुन्नतिः । शूरः संग्रामनिपुणो रूपवान्दृश्य उच्यते ॥
। प्रौढीकृतिप्रतापस्तेजस्वी शास्त्रचक्षुस्त्रयीपरः । आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स धा-
कटत्वं र्मेकः ॥’ इति । ननु मालतीवल्लभत्वं माधवस्य न योग्यं माधवेन वसन्तेन समं
षशून्यतर्षाकालीनाया मालत्या जातेः सम्बन्धाभावात् । मैवम् । अपूर्वमेव हि पदार्थ-
यस्मिन्नार्थं योगिनीप्रभावात्सम्पन्नमासाद्य सहृदयहृदयचमत्कारकारिणीं वैदग्धीमेव क-
गौरवमनैरयमुत्प्रेक्षितवानित्यदोषः । माधव इति नाम्ना शृङ्गारमयतोक्ता । वसन्तस्य
ऽस्ति तत्तत्प्रकारमयत्वात् । शृङ्गारमयत्वेन विष्णुदैवतत्वमपि कटाक्षितम् । यदाह भरतः—
लस्तस्य शृङ्गारो विष्णुदैवतः’ इति । अत एव श्यामत्वमपि वक्ष्यति कुवलयदलश्यामो-
सर्वगुणयमित्यादिना । ‘श्यामो भवेत्तु शृङ्गारः’ इत्यपि भरतः । अयममात्यत्वाद्धीरोदात्तो
इति ननु नायकः । यदाह भरतः—‘सेनापतिरमात्यश्च धीरोदात्तौ प्रकीर्तितौ ।’ इति ।
मालती नायिका । तल्लक्षणं भरते—‘स्वान्यासाधारणस्त्रीति तद्गुणा नायिका
त्रिधा । स्वकीया तत्र वक्तव्या मुग्धा मध्या प्रगल्भिका ॥ शीलार्जवादि संयुक्ता
टिला च पतिव्रता । लज्जावती चापरुषा निपुणा च प्रियंवदा ॥ साधारणस्त्री
स तु भूषिका कलाप्रागल्भ्यधौर्त्ययुक् । रूपकेषु च रक्तैव कर्तव्या प्रहसं विना । अ-
स्य । अस्त्री द्विविधा प्रोक्ता कन्यकोढा तथा परा । रसे प्रधाने कर्तव्या नान्योढा
ः—‘विनायकवेदिभिः । कन्यानुरागमिच्छातः कुर्यादङ्गाङ्गिसंश्रयम् ॥’ इति । अन्य-
कीर्त्यं च पि प्रसङ्गादुच्यते । तथा हि—‘नाटके वृत्तयः प्रोक्ताश्चतस्रो नाट्यवेदिभिः ।
कम् । भारतीयैः कैशिकी चैव सात्त्वत्यारभटी तथा ॥’ तत्र शृङ्गारे कामकलावच्छिन्नो
न तु व्यापारः कैशिकी ॥ ‘विशोका सात्त्वती सत्त्वशौर्यत्यागार्जवादिभिः । मायेन्द्रजा-
इत्यन्यसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः । भवेदारभटी नाम नाट्ये तिस्रस्तु वृत्तयः ॥ भा-
लक्षणं ती शब्दवृत्तिः स्याद्रसे रौद्रे च युज्यते । शृङ्गारे कैशिकी वारे सावत्यारभटी
प्रकरणः ॥ एवमङ्गानि कार्याणि प्रधानस्याविरोधतः । आदौ विष्कम्भकं कुर्यादङ्गं

सूत्रधारः—मकरन्दकलहंसप्रवेशावसरे तत्सुविहितम् ।

नटः—तेन हि तत्प्रयोगादेवात्रभवतः सामाजिकानुपासनीयम् ।

सूत्रधारः—बाढम् । एषोऽस्मि कामन्दकी संवृत्तः ।

नटः—अहमप्यवलोकितम् । (इति परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।)

प्रस्तावना ।

(ततः परिवृत्त्य रक्तपट्टिकानेपथ्ये कामन्दक्यवलोकिते प्रविशतः ।)

कामन्दकी—वत्से अवलोकिते ।

अवलोकितम्—आज्ञापयतु भगवती । (आणवेदु भगवती ।)

ना कार्ययुक्तितः ॥ अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तुविस्तरम् । यदा संदर्शय
कुर्याद्विष्कम्भकं तदा । यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते । आदावेव लभ्यते
स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥ प्रत्यक्षनेतृचरितो ब्रिन्दुव्यासिपुरःसरः । अङ्को नाम
रार्थसंविधानरसाश्रयः ॥ अनुभावविवाभ्यां स्थायिना व्यभिचारिभिः । धृतो
तमुच्चैः कर्तव्यमङ्गिनः परिपोषणम् ॥ न चातिरसतो वस्तु दूरविच्छिन्नतां
रसं वा न तिरोदध्याद्वस्त्वलङ्कारलक्षणैः ॥ एको रसोऽङ्गी कर्तव्यो वीरः शृङ्गार
वा ॥ अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यान्निर्वहणेऽद्भुतम् । शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीर्य
नकाः । बीभत्सोद्भूत इत्येवमष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ 'यद्यपि 'अविकारि'वर
शान्तः शान्तस्तु नवमो रसः ।' इत्यस्ति तथापि स न सर्वसम्मतो न वा रसा
विषयश्चेति न पृथगुक्तः । स्थायिभावाभावात्तस्य नाट्यविषयता न स्पष्ट ए
तीति दिक् । नायिका च मालत्युदात्तनिभृता । कुलस्त्रीत्वात् । यदा यो
रतः—'उदात्तनिभृता चैव भवेत्तु कुलजाङ्गना' इति । वर्णिका मषी ॥
हृढम् । कामन्दकी संवृत्तः कामन्दकीरूपः । एतेन सूत्रेणैव काव्यार्थसूचनं
र्यमिति मतमनुमत्य कामन्दकीसूचनमपि सूत्रसूचनमेव वृत्तमिति दर्शितम् ।
प्रे मकरन्देन मालतीरूपं कर्तव्यमिति पुंसः स्त्रीत्वापत्यात्र सूचितम् । काम
नीतिग्रन्थभेदस्तं वेत्तीति कामन्दकी । 'तदधीते' इत्यण् ङीप् च । अनया
मव्युत्पत्त्या नीतिवेदिताबोधनेन प्रकृतसिद्धिहेतुतोक्ता ॥ तदन्तेवासिनी अ
किता दृष्टिरिति कार्यसिद्धिदृष्टेरपि कार्यसिद्धिहेतुतोक्ता तदुत्तेजनिकेति । नि
न्तौ । सूत्रधारनटाविति शेषः ॥ प्रस्तावनेति । निवृत्तेति शेषः । एतल्लक्ष
रते—'नटी विदूषको वापि पारिपार्श्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलाप
कुर्वते ॥ आमुखं नाम तस्यैव सैव प्रस्तावना मता ॥' इति । परिवृत्त्य पुनर
रक्तपट्टिका लोहितपट्टिका नेपथ्यमलङ्कारो ययोस्ते ॥ अधुना कामन्दकी सम

१ तत्प्रसिद्धप्रयोगादेव तर्हि ।

तम् । काय०—अपि नाम तयोः कल्याणिनोर्भूरिवसुदेवरातापत्ययो-
नुपासनीयौ लतीमाधवयोरभिमतः पाणिग्रहः स्यात् । (वामाक्षिस्पन्दनं सूचयित्वा
ः । हर्षम् ।)

नतौ ।) विवृण्वतेच कल्याणमान्तरज्ञेन चक्षुषा ।

स्फुरता वामकेनापि दाक्षिण्यमवलम्ब्यते ॥ ८ ॥

अव०—महान्खल्वेष भगवत्याश्चित्तविक्षेपः । आश्चर्यमाश्चर्यं
विशतः । दिदानीं चीरचीवरपरिच्छदां पिण्डपातमात्रप्राणयात्रां भगवतीमी-
श आयासेऽमात्यभूरिवसुर्नियोजयति । तत्र चोत्खण्डितसंसारवग्रहो
भगवदीयमाभिरप्यात्मा नियुज्यते । (महन्तो ऋषे एषो भगवदीयं चित्तवि-
खेपो । अचरिभं अचरिभं जं दार्णिं चीरं चीवरपरिच्छदं पिण्डपादमेतत्पौणअत्तं
दा संदर्शयन् भगवदि ईरिसे आआसे अमच्चभूरिवसू णिओएदि । तैहि अ उक्खण्डितसंसार-
पादोवे वग्रहो तुहेहि वि अप्पा णिउज्जीअदि ।)

महो नाम पाणिग्रहोपयुक्तमुपक्षेपमाह—अपीत्यादि । यदाह—‘काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेपः
रेभिः । भूतो बुधैः’ । इह तु मालतीमाधवयोर्विवाहनिर्वाहः काव्यार्थः । अपि नामे-
च्छतां तेषां । नाम सम्भावनायाम् । तेन भवेदपीत्यर्थः । निश्चये वा नाम । तेन निश्चि-
रीरः श्यामेव भवेदित्यर्थः । कल्याणिनोरित्यनेनाशंसनीयकुशलतया नुप्राह्यत्वमुक्तम् ॥
पाणिग्रहो भूरिवसुर्नियोजयति । महाधनिककन्याया आवश्यकी वराकाङ्क्षेति नाम तात्पर्यम् ।
विकारिवरातो माधवपिता । देववद्राति दत्ते । ‘रा दाने कर्तरि क्तः । देवरातः ।
न वात्या च जनो दातरि विवाह्यत इति महाधनिकवद्वदान्यत्वप्रभुत्वादियोगिनोऽनु-
ता न रूप एव प्रायः पुत्र इति वरे कन्याकाङ्क्षासूचनं नामानुनयेन । एवं च योग्य-
। यदायोग्य एव सम्बन्ध इति भावः । पाणिग्रहो विवाहः । विवृण्वतेति ।
मपी ॥ पिरवधारणे । तेन वामकेनैव वामेनैव चक्षुषा दाक्षिण्यमवलम्ब्यते । कोटशेना
ार्थसूचनं स्फुरता स्पन्दवतात एव कल्याणं विवृण्वता सूचयता । स्त्रीणां वामाङ्गस्फुरणस्य
र्शितम् । असूचकत्वात् । आन्तरज्ञेनैव मदीयचित्तवृत्तिज्ञेनैव । इवोत्प्रेक्षायाम् । ‘उत्प्रेक्षा
ज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ।’ इति दण्डी । अथवापि विरोधे । वामेनापि
ति कूलेनापि दाक्षिण्यमानुकूल्यमवलम्ब्यत इति विरुद्धमिदम् । वामक इति
। कामं कन् ॥ ८ ॥ अवलोकिता । अत्र खलु निश्चये । चित्तविक्षेपोऽसद्विष-
यसिनी अविनिवेशः । चीरेण वस्त्रखण्डेन । चीवरं सौगतपरिव्राजकत्रासस्तदेव परिच्छेदः
ति । किकरो यस्यास्ताम् । पिण्डपातो नाम बौद्धानां भिक्षाभ्रमणेन भोजनम् । तन्मा-
एतल्लक्षणं प्राणयात्रा जीवनं यस्यास्ताम् । ईदृशे विवाहकार्ये । इह पुरन्ध्रीणामेवाविकारो
तु भवादृशीनामिति भावः । उत्खण्डित उन्मूलितः संसाररूपोऽवग्रहो मोक्षप्रतिव-
र आभिमतं पाणिग्रहमङ्गलम् । २ चीवरमेतत् । ३ पाणउत्ति (प्राणवृत्तिः) । ४ तस्मिन् ।
निश्चितविषयविषय (निश्चिप्यते) ।

काम०—वत्से मा मैवं ब्रूहि ।

यन्मां विधेयविषये स भवान्नियुङ्क्ते

स्नेहस्य तत्फलमसौ प्रणयस्य सारः ।

प्राणैस्तपोभिरथवाभिमतं मदीयैः

कृत्यं घटेत सुहृदो यदि तत्कृतं स्यात् ॥ ९ ॥

अयि किं न वेत्सि । यदेकत्र नो विद्यापरिग्रहाय नानादि
वासिनां साहचर्यमासीत् । तदैव चास्मत्सौदामिनीसमक्षमनयो
सुदेवरातयोर्वृत्तेयं प्रतिज्ञाऽवश्यमावाभ्यामपत्यसम्बन्धः कर्तव्यः
तदिदानीं विदर्भराजमन्त्रिणा सता देवरातेन माधवं पुत्रमन्वीक्षान्
श्रवणाय कुण्डिनपुरादिमां पद्मावतीं प्रहिण्वता सुविहितम् ।
अपत्यसम्बन्धविधिप्रतिज्ञा प्रियस्य नीता सुहृदः स्मृतिं च
अलोकसामान्यगुणस्तनूजः प्ररोचनार्थं प्रकटीकृतश्च ॥ १० ॥

न्यो यत्र सः । यद्वा उन्मूलितः संसाररूपोऽपकृष्टो ग्रहो यत्र सः । काम
मा मेति वीप्साल्यन्तनिषेधे । यन्मामित्यादि । स भवान्पूज्यो भूरिव
विधेयविषये नियोज्यगोचरे नियुङ्क्ते नियोजयति तत्स्नेहस्य प्रीतेः फल
ह्यस्माकं प्रेमपात्रमिति भावः । असौ नियोगः प्रणयस्य प्रश्रयस्य सार
निर्यासो वा । यदि मदीयैः प्राणैरथवा मदीयैस्तपोभिः सुहृदो मित्रस्या
वाञ्छितं कृत्यं कार्यं घटेत तदा तत्कार्यं कृतं स्यात् । मत्प्राणादिभिरपि
त्यर्थः । यद्वा सुहृदोऽभिमतमिदं यदि घटेत निष्पद्येत तदा मदीयैः प्रा
भिर्वा तत्कृत्यं कृतं स्यात् । अघटने तु सर्वमिदं व्यर्थमित्यर्थः । एतेनाव
व्यतोक्ता । 'प्रणयः प्रेम्णि विश्वासे याज्जाप्रश्रययोरपि' इति विश्वः ॥ ९ ॥ ता
वसोः स्वीकारबीजमेवंविधप्रश्रयोपपत्तिं चाह—किं नेत्यादि । न इति साक्ष
वचनेन स्वभूरिवसुदेवरातानामुपादानम् । अस्मादिति । अस्माकं सौदामि
प्रत्यक्षमित्यर्थः । अपत्यसम्बन्धो विवाहः । सौदामिनीसमक्षमित्यनेन
देवरातबन्धुतया नवमाङ्गे माधवप्राणत्राणकारणत्वमस्या नाम च सूचि
युक्तं चेदम् । 'नासूचितं विशेषपात्रम्' इति भरतः । एवमन्यत्रापि सूचि
प्रवेशः । आन्वीक्षिकी न्यायशास्त्रम् । तत्र तर्कच्छलादिनिष्ठकृतेन तदभ्या
ध्वस्य चौरिकाविवाहे कौशलमुक्तम् । श्रवणं पाठः । कुण्डिनपुरं विदर्भरा
धानी । प्रहिण्वता प्रस्थापयता । सुविहितं शोभनं कृतम् । अपत्ये
देवरातेन पुत्रं प्रहिण्वतापत्यसम्बन्धविधिप्रतिज्ञा विवाहप्रतिज्ञा प्रियस्य
प्रीतिमित्रस्य भूरिवसोः । सुहृदः शोभनचित्तस्य वा । स्मृतिं स्मरणं

१ नौ...वासिनोः साह०. २ स्मदन्तेवासिनी सौ०. ३ राजस्य. ४ अनन्य

अव०—ततः किमिति मालतीममात्यो माधवस्यात्मना नृ
तिपादयति येन चोरिकाविवाहे भगवतीं त्वरयति । (तदो किति
मालदिं अमचो माहवस्स अप्पणा ण प्पाडिवादेदि जेण चोरिकाविवाहे
अवदिं तुवरावेदि ।)

काम०—

तां याचते नरपतेर्नर्मसुहृन्नन्दनो नृपमुखेन ।

तत्साक्षात्प्रतिषेधः कोपाय शिवस्त्वयमुपायः ॥ ११ ॥

अव०—आश्चर्यमाश्चर्यम् । न खल्वमाल्यो माधवस्य नामापि
जानातीति निरपेक्षतया लक्ष्यते । (अचरिअं अचरिअं । ण क्खु अमचो
माहवस्स णाम वि जाणादिति णिखेक्खेदाए लक्खीअदि ।)

काम०—वत्से संवरण हि तत् ।

विशेषतस्तु बालत्वात्तयोर्विद्वृतभावयोः ।

तेन माधवमालयोः कार्यः स्वमतिनिहवः ॥ १२ ॥

अपि च

अनुरागप्रवादस्तु वत्सयोः सार्वलौकिकः ।

श्रेयो ह्यस्माकमेव हि प्रतार्यौ राजनन्दनौ ॥ १३ ॥

प्रापिता । अलोकसामान्यगुणो लोकविलक्षणगुणः पुत्रः प्ररोचनार्थं प्रवृत्तिपाट-
नार्थं स्फुटीकृतश्च । प्ररोचनस्यैव सर्वकार्यसिद्धयङ्गत्वात्तत्करणम् ॥ १० ॥
अवलोकिता । अत्रामाल्यो भूरिवसुः । माधवस्य कृत इति शेषः । प्रति-
पादयति ददाति । चोरिकया विवाहस्य धर्मशास्त्रे निषेधादिति भावः ॥
॥ १ ॥ तामित्यादि । नन्दननामा राज्ञोऽन्तःपुरसचिवो नृपद्वारा तां याचते । तत्र
साक्षान्निषेधः कोपाय राज्ञः । अयं तु मद्रारा संयोजनात्मक उपायः शिवः । परि-
णामसुरस इत्यर्थः । आर्या छन्दः । 'स्यान्नर्मसचिवः सोऽयं कुपितस्त्रीप्रसाधकः ।'
नन्दयतीति नन्दनः । एतेनानन्दजनकत्वादन्तःपुरसचिवता युक्तेति नामतात्प-
र्यम् ॥ ११ ॥ कामन्दकी । संवरणं सङ्गोपनम् । विशेषत इत्यादि । तेन
भूरिवसुना तयोर्वत्सयोर्विशेषेण स्वमतिनिहवः कार्यो निजज्ञानगोपनं कर्तव्यम् ॥
बालत्वाच्चित्तशुद्धेन प्रकाशिताभिप्राययोः । यथा तावपि प्रकृतं न जानीतस्तथा
कृतं तेनेति भावः । युक्तं चादः । 'नादेशे नाकाले नापरीपक्वेन्द्रिये न गुणहीने ।
कथयति हि कथां स्वगतां न तथास्य कथा भवति वन्ध्या ॥' इति नीतिः
॥ १२ ॥ अनुरागेत्यादि । तयोः अनुरागप्रवादः सर्वलोकविदितः सन्नस्माकं
श्रेयः श्रेयोऽलम्भी । 'श्रेयान्' इति वा पाठः । यत एवं सति राजा नन्दन-

१ प्रतिबन्धः २. पेक्ष.

१६

मालतीमाधवे

प्रश्न ।

वहिः सर्वाकारप्रगुणरमणीयं व्यवहर-
न्पराभ्युहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति ।
जनं विद्वानेकः सकलमतिसंधाय कपटै-
स्तटस्थः स्वानर्थान्घटयति च मौनं च भजते ॥

अव०—मयापि युष्मद्वचनात्तेन तेन वचनोपन्यासेन
सुमन्दिरासन्नराजमार्गेण माधवः संचार्यते । (मए वि तुह्यव
द्वेण तेण वअणोवण्णासेण भूरिवसुमन्दिरासण्णराअमग्गेण माहवो संचाराअ
ल्लिं

काम०—कथितमेव नो मालतीधात्रेय्या लवङ्गिकया ।

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।

साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं य-
द्राढोत्कण्ठा लुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥

श्रोभौ वञ्चनीयौ तयोरन्योन्यानुरागादेव परिणयो वृत्तो न मया कारितः
वक्तव्यमेवेति भावः । सार्वलौकिक इत्यत्र सर्वलोकादृज् । अन्योन्यानुदक
गान्धर्वविवाहोऽपि सूचितः ॥ १३ ॥ बहिरित्यादि । विद्वान्सुबुद्धिरेकः
द्वितीयो वा सकलं जनं कपटैरति(भि)सन्धाय वञ्चयित्वा स्वानर्थान्स्वप्रयोजन
सम्पादयति । मौनमभाषणं भजते च । विधिनिषेधपरं वचो न वदतीत्यर्थः ।
एव तटस्थ उदासीन इवानभिव्यक्तव्यापार इत्यर्थः । कथम् । सर्वाकारेणैकतादि
स्वभावसुन्दरं यथा भवति तथा वहिः प्रकटं व्यवहरन्नातिसूक्ष्माण्यपि पराभ्युह
नानि परस्य तर्कस्थानानि स्थगयति पिदधाति । अपिभिन्नक्रमः 'अतिसन्धिक
नार्थः' इति धातुसंग्रहः । 'केवलश्रेष्ठयोरेकः' इति धरणिः ॥ १४ ॥ अवलोकि
अत्रोपन्यासो व्याजेन कार्याद्भेदः । राजमार्गेणेत्यनेन सर्वसाधारण्यात्
धवस्यानौद्धत्यमद्वितीयवेद्यता च सूचिता । सञ्चारणं च तद्दर्शनेन माल
अनुरागायेति भावः । अत्र कामन्दक्यावलोकितायामेवमनुक्तत्वात्कथं तव वक्त
दिति घटत इति न देश्यम् । प्राणैस्तपोभिरित्यादिना तदभिधानात् । कामन्दकी
धात्रेय्युपमातृसुता । एतेन वाल्यात्प्रसृतिः सकलचेष्टावेदित्वं ध्वनितम् । तथा
लवङ्गिका मालतीगतं यत्कथयति तत्प्रमाणमेवेत्येवकारव्यङ्ग्यम् । अनेनास्याः
स्त्रीत्वमप्युक्तम् । यदाह भरतः—'कारुर्दासी च धात्रेयी प्रतिवेश्या च शिल्पिक
वाला प्रव्रजिता चेति नायिकानां सखीजनः ॥' इति । न इति बहुवचनेनात्मा
लवङ्गिकाहृदयजागरूकबहुमानेन वञ्चकतानिरासः सूचितः । भूय इत्यादि
मालत्यङ्गकैस्ताम्यति खिद्यत इति कथितमेव लवङ्गिकयेत्यन्वयः । अङ्गकैरित्यत्र

अथ ०-वाढम् । यतस्तयाप्यात्मनो विनोदनिमित्तं माधवप्रतिच्छ-
 पति । कमालिखितं तल्लवङ्गिकाया मन्दारिकाया हस्तेऽद्य निहितं तावत् ।
 वाढम् । जदो ताए वि अत्तणो विणोदिणिमित्तं माहवपडिच्छन्दअं ओलिहिअं
 लवङ्गिआए मन्दारिआए हत्थे अज्ज णिहिदै दाव ।)

पार्थे कन् । अल्पता मृदुत्वेन । बहुवचनात्सर्वाङ्गमुक्तम् । तथा च मृदुभिः स
 क्षिरित्यर्थः । कीदृशैः । तं माधवं दृष्ट्वा दृष्ट्वा पुनः पुनरवलोक्य । गाढोत्कण्ठया
 डाकाङ्क्षया ललितललितैरतिम्लानकान्तिभिः । 'ललितललितैः' इति पाठे पूर्व
 ललितै रम्यैरधुना ललितैर्म्लानैरित्यर्थः । कीदृशम् । सविधनगरीरथ्यया मालती-
 हनिकटराजमार्गेण भूयो भूयः पुनः पुनः पर्यटन्तं गच्छन्तम् । इह राजमार्गेण-
 यासेन माधवस्य निःशङ्कः सञ्चारो मालत्याश्च तद्दर्शनेन परवितर्काभावः सूचितः ।
 अनेन पौनःपुन्येन दर्शनं प्रति दाढ्यमुक्तम् । दर्शने च पौनःपुन्येन तस्या उत्क-
 णातिशय उक्तः । यद्वा प्रथमवीप्सया दर्शनं दृष्ट्वा नुवृत्त्या प्रथमं रम्यवस्तुचमत्का-
 णेन तत उद्भिद्यमानानुरागनवाङ्कुरेण नेत्रप्रीतिर्युज्यते । द्वितीयवीप्सया सहचरीमि-
 रप्यज्ञाता नयनप्रीतिरुक्ता । नगरीपदेन रथ्याया अनेककौतुकाधारतोक्ता । तथा चेत्-
 कारितस्ततोऽनेककौतुकदर्शनतरलि (निर) तत्वेन (स्यास, माधवस्य) सम्यग्दर्शनसम्पा-
 योन्यानुदकनिकटार्थकसविधपदनिर्गव उक्तः । क्त्वाप्रत्ययेन चानन्तरभावविह्वलतायाः
 द्विरेकः विषयान्तरसञ्चारणापि व्यवधानस्यापादनादत्यन्तानुरागोद्भेदः सूचितः । कथ-
 स्वप्रयोजन-मन्तःपुरस्था सा ददर्शयत आह-भवेनेति । भवनस्य प्रासादादेर्या वलंभ्युपरिकुटी-
 रेत्यर्थः । तस्यां तुङ्गमुचं यद्वातायनं गवाक्षस्तत्रस्था । तुङ्गतया यथाकाङ्क्षं दर्शनमुक्तम् ।
 वातायनेत्यनेन वातस्यायनं गमनं यत्रेति व्युत्पत्त्या घर्मादितापवती गर्भीरसमी-
 परपरिशीलनार्थं यातीति प्ररोहेण निरर्गलमस्या गमनं तत्रेति सूचितम् । यद्यपि
 'सौधोपरिकुटी वलभी विदुः' इति भवनपदमत्र गतार्थं तथाप्युक्तिपोषालङ्का-
 रद्योतनार्थं भवनपदम् । यद्वा भवनरूपा वलभी मालतीवसतिः सौधोपरिकुटी-
 रेत्यर्थः । एतेनास्या निजगृहाद्वलभीगमनं किमर्थमित्यन्याशङ्कापरिहारो निरर्गलं
 च तद्दर्शनं भवतीति ध्वनितम् । यथा रतिः कामकान्ता नवं दाहानन्तरमुत्पन्नं
 साक्षात्प्रत्यक्षं कामं दृष्ट्वा ज्ञैस्ताम्यति तथेत्यर्थः । मालती रतिर्माधवश्च काम इति
 तयोर्बहललोकसङ्कुलेऽपि पथि रागसागरोऽन्योन्यं ववृध इति भावः । यद्वा
 कामोऽनङ्गतयाप्रत्यक्षो वृद्धश्च । अत्रोत्प्रेक्षा विशिष्टस्यैव । साक्षात्प्रत्यक्षं नवं
 काममिवेत्यर्थः । ताम्यतीत्यनेनोद्भेग उक्तः । यदाह भरतः—'चिन्तानिःश्वा-
 सखेदेन हृदाहमिनयेन च । श्लथाङ्गोपाङ्गचेष्टाभिर्द्वेगाभिनयो भवेत् ॥'
 इति ॥ १५ ॥ 'रथ्याप्रतोली विशिखा' इत्यमरः । वातायनं गवाक्षोऽथ इति
 च । साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरिति धरणिः । अवलोकिता । वाढमतितराम-
 नुरक्ता मालतीत्यर्थः । विनोदः क्रीडा हर्षो वा । प्रतिच्छन्दकं प्रति-

१ ताए उव्वेअ (उद्भेग) विणोअणं. २ अभि ३ णिविखत्तं (निक्षिप्तम्).

काम०—(विचिन्त्य) सुविहितं लवङ्गिकया यतो माधवः
कलहंसकर्स्तां विहारदासीं मन्दारिकां कामयते । तदनेन तर्हि
तत्प्रतिच्छन्दकमुपोद्धाताय माधवान्तिकमुपेयादित्यभिप्रायः ।

अव०—माधवोऽपि कौतूहलमुत्पाद्य मया प्रवृत्तमदनमसि
मकरन्दोद्यानमद्य प्रभातेऽनुप्रेषितः । तत्र किल मालती गमिष्या
ततोऽन्योन्यदर्शनं भवत्विति । (माधवो वि कोदूहलं उप्पादिअ मत्ति
तमअणमहूसवं मअरन्दुज्जाणं अज्ज पभादे अणुप्पेसिदो । तत्थ किल
गमिस्सदि तदो अण्णोण्णदंसणं होदु ति ।)

काम०—साधु वत्से साधु । अनेन मत्प्रियाभियोगेन स्मा
मे पूर्वशिष्यां सौदामिनीम् ।

अव०—भगवति सा सौदामिन्यधुना समासादिताश्चर्यम
द्विप्रभावा श्वीपर्वते कपालिकव्रतं धारयति । (भवति सा वि
मिणी अहुणा समासादिदअचरिअमन्तसिद्धिप्पहावा सिरीपव्वदे कावादि
घारेदि ।)

काम०—कुतः पुनरियं वार्ता ।

अव०—अस्त्यत्र नगर्यां महाश्मशानप्रदेशे कराला नाम
मुण्डा । (अस्थि एत्थ णअरीए महामसाणप्पदेशे कराला नाम चामुण्डा मेव

रूपकम् । तावत्पदेन मन्दारिकाहस्तनिधानस्य प्रकृतकार्योपक्रमः
चितः । अत एव कामन्दक्या सुविहितमित्युक्तम् ॥ कामन्द
विहारः सौगतप्रवाजिकानामालयः । तत्र व्यापृता दासी विहारदासी । एतेन
करणवाह्यत्वमुक्तम् । यदाह दण्डी—‘शकारः कुट्टिनी दासी धर्मशास्त्रवहिष्कृत
वितचेष्टादयो नित्यं बाह्याः प्रकरणे मताः ॥ तीर्थेन द्वारा उपायेन वा ।
थमुपायद्वारमन्त्रिषु’ इति विश्वः । उपोद्धातेन प्रसङ्गेन । अभिप्रायस्तावदिति
दिन्यास्तवेति शेषः ॥ अवलोकिता । ‘कौतुकं तु कुतूहलम्’ इत्यमरः । मदन
त्सवेन वसन्तकालः सूचितः । तस्य च वैवाहिकत्वम् । यदाह—‘शरत्सङ्ग्रामविदाह
विवाहे ज्येष्ठमाधवौ इति । किल प्रसिद्धौ । इति हेतौ । अनुप्रेषणे तत्र किं
देहेतुत्वम् । अन्योन्यदर्शनेनोभयानुरागे विवाहनिर्वाहः ॥ प्रिये प्रीतिविषये का
योग आसङ्गः । अत्र कपालव्रतं महाव्रतम् । कुत इत्यादिना श्मशानाङ्गसूचन

१ हंसो नाम, २ तीर्थेन तत्, ३ उपोद्धातेन (टी), ४ मअणज्जाणं (मदनी
५ कराली, ३ इ

काम०—अस्ति या किल विविधजीवोपहारप्रियेति साहसिका-
प्रवादः ।

अत्र०—तत्र खलु श्रीपर्वतादागतस्य रात्रिविहारिणो नातिदूरारण्य-
सिनः साधकस्य मुण्डधारिणोऽघोरघण्टनामधेयस्यान्तेवासिनी महा-
गणिभावा कपालकुण्डला नामानुसन्ध्यं समागच्छति । तत इयं प्रवृत्तिः ।
तर्हि क्व सिरीपव्वदादो आभदस्स रत्तिविहारिणो णादिदूरारण्यवासिणो साह-
स्स मुण्डधारिणो अघोरघण्टनामहेअस्स अन्तेवासिणी महाप्पहावा कपाल-
कुण्डला णाम अणुसंज्झं समाअच्छदि । तदो इअं पउत्ती ।)

काम०—सर्वं सौदामिन्यां सम्भाव्यते ।

अत्र०—अलं तावदेतेन । भगवति सोऽपि सहचरो माधवस्य
लमित्रं मकरन्दो नन्दनस्य भगिनीं मदयन्तिकां यदि समुद्रहति
दुपि माधवस्य द्वितीयं प्रियं कृतं भवति । (अलं दाव एदिणा । भ-
दि सो वि सहैअरो माहवस्स वालमित्तं मअरन्दो नन्दनस्स वहिणि मदअ-
तअं जइ समुव्वहदि तं वि माहवस्स दुदीअं पिअं किदं होदि ।)

काम०—नियुक्तैव तत्र मया तत्प्रियसखी बुद्धरक्षिता ।

अत्र०—सुविहितं भगवत्या । (सुविहिदं भअवदीए ।)

काम०—(विचिन्त्य ।) तदुत्तिष्ठ । माधवप्रवृत्तिमुपलभ्य माल-
चामुण्डा मेव पश्यावः ।

कामन्दकी । किल प्रसिद्धौ । विविधा नानारूपा जीवा मानुषादय उपहार
प्रिया यस्याः सा । अनेन मालमुपहारः सूचितः । आत्मनिरपेक्षं कर्म
हसं तेन वर्तन्ते ते साहसिकाः । प्रवादः प्रसिद्धिः । इह प्रियेत्यस्यानन्तरमिति
देयमन्यथा पूर्वापरानन्वयात् । तथा च प्रियेत्यनेनाकारेण साहसिकानां प्रवाद
पर्यः । अत एव वाक्यार्थकर्मादावितेरध्याहारः ॥ अवलोकिता । इह खलु
सिद्धौ । तस्याश्चामुण्डाया नातिदूरेणात्यासन्ने वस्तुं शीलं यस्य तस्य । एतेन देवकु-
लसङ्कुलतया किञ्चिद्विप्रकृष्टं साधकसंस्थानमुक्तम् । साधकस्य योगिनः ।
मुण्डधारिणः कपालिकस्य । अघोरघण्टेति । 'कपालिकास्तु घण्टान्तनामानः
' इति भरतः । अघोरोऽविमृष्यकारीति नामव्युत्पत्तिः । अनुसन्ध्यं
ध्यायाम् । प्रवृत्तिर्वाता । सर्वमघोरघण्टनाशनमाधवरक्षणादिकम् । अत्रैतेन का-
लिकादेः कथनेनालं निष्फलमधुनानुपयोगात् ॥ अवलोकिता । वालमिति
प्रधानम् । तेन बाल्यान्मित्रमित्यर्थः । समुद्रहति विवहति ॥ कामन्दकी । बु-
क्षितेत्यनेन भिक्षुकीत्वं सूचितम् । अत एव दौत्ये नियुक्ता ॥ कामन्दकी ।
(मदनी)

१ इदो नादिदूरमसाणवा०, २ सर्व हि, ३ पास्स (पार्श्व) .

(इत्युभे उत्तिष्ठतः ।)

काम०—(विचिन्त्य ।) अत्युदारप्रकृतिर्मालती तन्निपुणं कर्हि
 शार्थदूतीकल्पः सूत्रयितव्यः । सर्वथा हमाहव
 रन्द

शरज्योत्स्नाकान्तं कुमुदमिव तं नन्दयतु सा

सुजातं कल्याणी भवतु कृतकृत्यः स च युवा । मक

वरीयानन्योन्यप्रगुणगुणनिर्माणनिपुणो तु ।

विधातुर्व्यापारः फलतु च मनोज्ञश्च भवतु ॥ १६ ॥ एव

(इति निष्क्रान्ते ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति गृहीतचित्रफलकोपकरणः कलहंसः ।)

कलहंसः—केदानीं तुलितमकरध्वजावलेपरूपविभ्रमावक्षि
 तीहृदयमाहात्म्यं नाथमाधवं प्रेक्षिष्ये । (परिक्रम्य ।) परिश्रान्तो तुलि

उत्तिष्ठेत्यत्रोर्ध्वकर्मत्वान्न तद् ॥ कामन्दकी । अत्युदात्ता गभीरा प्रति
 संवादिनी प्रकृतिर्यस्याः सा तथा । निसृष्टार्थेति । नायिकाया नायकस्य वा
 रथं ज्ञात्वा स्वमत्या कार्यं साधयति सा निसृष्टार्था दूती तस्याः कल्पो
 प्रस्तावनीय इत्यर्थः । दूती च विविधा । यदाह—“ निसृष्टार्था मितार्था
 शासनहारिका । सामर्थ्योत्पादिताहीना दूती तु विविधा मता ॥ ” इति ।
 त्यादि । सा मालती तं माधवं नन्दयतु प्रीणातु । यथा शरच्चन्द्रिका कुमु
 दयति । यथा चन्द्रिककुमुदयोर्नित्यं प्रीतिस्तथा तयोरप्यस्त्विति भावः ।
 कान्तं रम्यम् । सुजातं शोभनजन्मानम् । शोभनता च गुणवत्त्वेन । यद्वा
 मन्यस्त्रीभोगचिह्नशून्यम् । यदाह भरतः—“ अन्यस्त्रीभोगसम्भूतं चिह्नं यस्य
 यते । देहे वाप्यधरे वापि स कान्त इति कीर्तितः ॥ ” सा कीदृशी । क
 निरवद्या । स च युवा कल्याणी विवाहकल्याणयोगी संस्तां प्राप्य कृत
 तार्थो भवतु । युवेत्यनेन कन्यायां मदनमदोदीपकतायोगित्वमुक्तम् । एव
 विधातुः प्रयत्नः सफलो भवतु मनोहरश्च भूपनन्दनाविरोधेन सर्वावर्जको
 र्थः । कीदृशः । अन्योन्यं कामिनोः प्रगुणा अनुरूपा ये गुणास्तेषां निमा
 लोऽत एव वरीयान्प्रेष्टो गरीयान्गुर्वर्वा । यद्वा अन्योन्यं प्रगुणा उत्कृष्टा
 स्तेषां निर्माणे कुशलः ॥ १६ ॥ निष्क्रान्ते कामन्दक्यवलोकिते । विष्क
 इति । ‘कुतोऽपि स्वेच्छया प्राप्तः सम्बन्धेनोभयोरपि । विष्कम्भकः स वि
 काव्यार्थसूचकः ॥ विष्कम्भस्तु द्विधा सोऽयं शुद्धः सङ्कीर्ण एव च । शुद्धो मध्य
 सङ्कीर्णो मध्यमाधमैः ॥ ’ इति भरतः ॥ उपकरणमुपढौकनम् । कल

१ मालती नाम. २ तन्त्रयितव्यः. ३ गरीयान्.

प्रथमोऽङ्कः ।

३४,०४६

२१

वादिहोद्याने मुहूर्ते विश्रम्य मकरन्दनन्दनं नाथमाधवं प्रेक्षिष्ये ।
 कहिं दाणि तुलिदमअरद्धेआवलेअरुवविन्ममावक्खित्तमालदीहिअअमाहणं
 इमाहवं पेक्खिस्सं । परिस्सन्तो हिं । जाव इमस्सि उज्जाणे मुहुत्तं विस्समिअ
 रन्दणन्देणं णाहमाहवं पेक्खिस्सं । (इति प्रविश्योपविशति ।)

(ततः प्रविशति मकरन्दः ।)

मकरन्दः—कथितमवलोकितया मदनोद्यानं गतो माधव इति ।

तु । तत्रैव गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च ।) दिष्ट्यायं वयस्य
 एवाभिवर्तते । (निरूप्य ।) अस्य तु ।

गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं

श्वसितमधिकं किं न्वेतत्स्यात्किमन्यदितोऽथवा ।

भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा विकारि च यौवनं

ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धीरताम् ॥१७॥

तुलितो मकरध्वजस्य कामस्यावलेपो गर्वो येन रूपविभ्रमेण सौन्दर्यविला-
 तेनावक्षिप्तं तिरस्कृतं मालतीहृदयस्य माहात्म्यं गाम्भीर्यं येन तम् । 'अव-
 स्मृतो गर्वः' इति शाश्वतः । मकरन्दस्य नन्दनं हर्षकम् । कलहंसो राजहंसः ।
 शरदि विराजमानोऽपि योगिनीप्रभावाद्भवन्ते मिलित इति नामाभिप्रायः ॥
 मकरन्दः । दिष्ट्येत्यव्ययं हर्षे । माधवस्य वसन्तस्य मकरन्दः पुष्परसः सह-
 युज्यत एव । इत एवात्रैव । इह शृङ्गारो द्विविधः । यदाह भरतः—'सम्भोगो
 लम्भश्च शृङ्गारो द्विविधो मतः' । सम्भोगोऽपि विप्रलम्भपूर्वक एव स्वदते
 ह—'न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमर्हति । कषायिते हि वस्त्रादौ भूया-
 तोऽभिजायते ॥ स च दशारम्भः । यदाह भरतः—'अप्राप्तरतिभोगस्य नव-
 गजन्मनः । दश स्थानानि कामस्य काममन्तर्वि सर्पतः ॥ अभिलाषोऽत्र
 द्वितीये चिन्तनं तथा । अनुस्मृतिस्तृतीये च चतुर्थे गुणकीर्तनम् ॥ उद्वेगः
 त्रेयो विलापः षष्ठ उच्यते । उन्मादः सप्तमे प्रोक्तो भवेद्ब्रथाधिस्तथाष्टमे ॥
 जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत् ॥' इति । तदिहानुस्मृत्यवस्थो माधवो
 रन्दने कथ्यते—**गमनमिति** । अस्य गमनमलसं मन्दं न तु शरीरम् । ह-
 राकुञ्जनप्रसारणात् । अन्तरान्तरा विलम्बस्यात्यन्तासक्तिवशाज्जायमान-
 ॥ इदमनुस्मृतिचिह्नम् । यदाह—'मुहुर्मुहुर्निःश्वसितैरधोमुखविचिन्तनैः ।
 दान्यकार्याणां कथितानुस्मृतिर्यथा ॥' तथा यतो मामपि न पश्यति ततोऽ-
 करणं कापि लग्नम् । तथा च चिन्तासन्तातिपरतया ध्यानावधानेन शून्या-
 र्थाग्राहिणी दृष्टिरस्य । यदाह—'शून्या दृष्टिः स्मृता चिन्तासंमोहप्रणया-
 रद्रूपावलेअवि. २ इह. ३ सहअरं (सहचरं). ४ णाहं. ५ किंत्वे. ६ न्यदतो. ७ नैत्वे.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो^१ माधवः ।)

माधवः—(स्वगतम्)

तामिन्दुसुन्दरमुखीं सुचिरं विभाव्य

चेतः कथं कथमपि व्यपवर्तते मे ।

लज्जां विजित्य विनयं विनिवार्य धैर्य-

मुन्मथ्यमन्थरविवेकमकाण्ड एव ॥ १८ ॥

दिषु' । शून्यदृष्टिलक्षणमप्याह—'निश्चला समतारा च ध्यानाद्वाह्यमा
तथा समपुटोपेता शून्या दृष्टिस्दाहता ॥' तथा मनस्तापवतो ग्लानिः ।
क्षीणकपोलतादिनोन्नीयते । अत उक्तं शरीरमसौष्टवं विकलम् । इष्टजनार्त्तमुप
वनार्थमाह—श्वसितमधिकम् । एतार्त्तिकं नु स्यात् । एतदलसगमनत्वादि
कामकृतं वेति वितर्क इत्यर्थः । रोगलिङ्गाभावादनङ्गलिङ्गसङ्गाच्च निश्चयमा
मन्यदिति । अथवा पक्षान्तरे । इतः कामात्मिकमन्यत् । नान्यादित्यर्थः ।
निषेधे । अत्र पांशुकीडनात्प्रभृत्यनुभूतमाधवशरीरे तत्तद्विकारदर्शनात्
विदो मकरन्दस्य परिच्छेदो युज्यत एवेति । निश्चयलिङ्गमाह—भुवने
भ्रमति सर्वं जनमास्कन्दति । विकर्तुं शीलमस्येति विकारि । पूर्वदशात्
शान्तरयोगो विकारस्तद्योगि यौवनम् । अयं तु युवेत्यर्थः । अत्र भ्रमति
छिन्नक्रियता तद्वारा सर्वकालता भुवनपदेन सर्वदेशता आज्ञापदेन
ज्ञासां विनास्वीकारः विकारिपदेन माधवाङ्गीकारिता च ध्वनिता ।
सुन्दरा मधुराः परिभाव्यमानास्ते ते प्रसिद्धा भावा रमणीवदनविभ्रमाद
रतां धैर्यं क्षिपन्त्यपनयन्ति । तदनेन कामकृतमेतदुन्नीयत इति भावः ।
तिमधुराः' इत्यपि पाठः । तत्र प्रकृत्या स्वभावत एव मधुरा मनोहराः ।
माधवप्रवेश इह द्विपदिकया । यदाह—'शोकविभ्रमयुक्ते तु व्याधिनि
श्रिते । श्रुतवार्तादिवैरूप्ये योज्या द्विपदिका बुधैः ॥' इति । स्वगतम्
'यत्तु श्राव्यं न सर्वस्य स्वगतं तदिहोच्यते' इति भरतः ॥ अनुस्मृति
तामित्यादि । तां नायिकामाचिरमधुनैव विचिन्त्य मम चेतः । क
कथमपि महता कष्टेन व्यपवर्तते व्यावर्तते नागच्छति वा । तस्यां ल
धावतीत्यर्थः । किं कृत्वा । बालत्वेन कुलीनत्वेन च या लज्जा ताम
वाप्रस्ताव एव विजित्य । रभसकाल एव हि लज्जाद्यभावप्रस्ताव इति
विनयं मनोमलक्षालनोपदेशं दूरीकृत्य । महानायकतया साहजिकं
न्मूल्य । कीदृशम् । मन्थरो मन्दो विवेक इतिकर्तव्यता यत्र तत् ।
विशेषणं वा । कीदृशीम् । इन्दोश्चन्द्रात्सुन्दरं मुखं यस्यास्ताम् ।
प्येऽपि गमकत्वात्समासः । इह तामित्यनुस्मृतिः । इन्दुसुन्दरेति गुणकीर्ति

१ निर्दिष्टरूपः.

श्वर्यम् ।

यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभाव-

मानन्दमन्दममृतप्लवनादिवोभूत् ।

तत्सन्निधौ तदधुना हृदयं मदीय-

मङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते ॥ १९ ॥

मकरन्दः—(उपसृत्य ।) सखे माधव इत इतः ।

माधवः—(परिक्रम्य) कथं प्रियवयस्यो मम मकरन्दः ।

मकरन्दः—सखे माधव ललाटंतपस्तपति तपनस्तदस्मिन्नुद्याने
तमुपविशावः ।

माधवः—यदभिरुचितं वयस्याय । (उभौ परिक्रामतः ।)

कलहंसः—(दृष्ट्वा) कथं मकरन्दसहचर इदमेव वालवकुलोद्यानम-

रोति नाथमाधवः । तद्दर्शयान्यस्य मदनवेदनाखिद्यमानमालतीलो-

सुखावहमात्मनः प्रतिच्छन्दकम् । अथवा मुहूर्तं विश्रामसौख्यं

येति चक्षुःप्रीतिः कथमपीत्युद्वेगः लज्जां विजित्येत्युन्मादः मन्थरविवेक-

जडतेत्यनेकावस्थोक्ता ॥ १८ ॥ यदित्यादि । तत्संनिधौ यन्मदीयं

विस्मयेनाद्भुतरसेन स्तिमितं निश्चलम् । एतेन स्तम्भ उक्तः । अत

स्तमितो नाशं प्रापितोऽन्यो भावो विस्मयातिरिक्तो धर्मो यत्र तत् । अनेन

तोक्ता । यदाह—‘इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखे वा न वेत्ति यो मोहात् । तूष्णी-

परवशः स भवति जडसंज्ञकः पुरुषः ॥’ आनन्देन निरन्तरसुखेन मन्दं

रं चाभूत् । अमृतप्लवनादिव सुधासेकादिव । अथ च योगाभ्यासेन कुण्डलि-

चरणेनामृतसेकादिवेत्यर्थः । तत्रापि परमानन्दसंदोहो भवत्येव । एतेनाद्भु-

यिकादर्शनजातभावभरमन्थरता दर्शिता । तद्बृदयमधुना तद्वियोगेऽङ्गारचु-

म्बितमिवाङ्गारावसृष्टमिव व्यथमानं पीडायुक्तमास्त इत्याश्चर्यम् । न च प्रिया-

सुखं तद्वियोगे दुःखमिति दृष्टचरमेव तत्कथमाश्चर्यमिति वाच्यम् । अननुभू-

तस्य तस्य शिशुत्वेन किमिदं यदकाण्ड एव व्यथेति तत्संभवात् ॥ १९ ॥ मक-

रन्दः । इत इतः । इहागच्छेत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः । एतेन माधवस्य बाह्यार्था-

न्मित्रादर्शनं सूचितम् ॥ मकरन्दः । ललाटं तपति ललाटंतपः । ‘असूर्यल-

योः’ इति खड्गप्रत्ययः । खित्वानुम् । माधवीयमन्मथोन्मादमपहोतुकामस्येदं

नम् ॥ माधवः वयस्यायेति ‘रुच्यर्थानां प्रीयमाणः’ इति संप्रदानता ।

कलहंसः । अत्र मकरन्देन पुष्परसेन सहचरो माधवो वसन्तो वालवकुलमलं-

ताति ध्वनिरप्युन्मिषति । मुहूर्तं चेत्यत्र सुस्थिते चित्ते वक्तुं युक्तमिति भावः ॥

सान्द्रः २ आसीत्, ३ घर्माशुः, इयं च ते शरीरावस्था (इत्यधिकं काचित्)

तावदनुभवतु । (कथं मअरन्दसहअरो इदं ज्जेव्व वालवउलुज्जां म
 करेदि णाहमाहवो । ता दंसेमि से मअणवेअणाक्खिज्जमाणमालदीलो नित
 वहं अत्तणो पडिच्छन्दअं । अहवा मुहुत्तं विस्सामसोक्खं दाव अणुत्त प

मक०—तदस्यैव तावदुच्छसितकुसुमकेसरकषायशीतलाप्रकुल
 सितोद्यानस्य काञ्चनारपादपस्याधस्तादुपविशावः । न्याल

(उभौ तथा कुरुतः ।) कसि

मक०—वयस्य माधव अद्य किल सकलनगराङ्गनाजनश्रव
 महोत्सवाभिराममदैर्नोद्यानयात्राप्रतिनिवृत्तमन्यादृशं भवन्तैव
 रयामि । अपि नाम मनागवतीर्णोऽसि रतिरमणवाणगोचैस्स कुमा

(माधवः सलज्जमधोमुखस्तिष्ठति ।) ररड

मक०—(विहस्य ।) तत्किमर्वनतमुग्धमुखपुण्डरीकः श्रिन्ये
 सि । पश्य । मेश्वर

अन्येषु जन्तुषु रजस्तमसावृतेषु ॥ २

विश्वस्य धातरि समः परमेश्वरे च । इत्वा

सोऽयं प्रसिद्धविभवः खलु चित्तजन्मा गन्ध

मा लज्जया तव कथंचिदपहृतिर्भूत् ॥ २० ॥ लमु

मकरन्दः । उत्फुल्लपुष्पाणां ये केसराः किञ्चलकास्तैः कषायो लोहितता
 लश्च य आमोदस्तेन वासितं सुगन्धीकृतमुद्यानं येन तस्य । ' कषायः सुमित्य
 हितेऽन्यवत् ' इति मेदिनीकरः । कषायादिसम्बन्धेन सौरभस्यातिगभीरविश्व
 आमुद्यतेऽनेनेत्यामोद इति । कषायादिसम्पदे काञ्चनारेत्युक्तम् ॥ प्रवर्तियम्
 अभिरामेति यात्रान्वयि । इह मकरन्दवचनेन नर्मरूपः प्रतिमुखसहित्य
 यदाह ' शृङ्गारार्थं त्रपाकारि वाक्यं गोष्ठीषु नर्म तत् ' इति । अपिः समाल
 नाम सम्भावनायाम् । इदं सम्भाव्येतापीत्यर्थः । मनागल्पम् । रतिरमणः सुग
 मकरन्दः । मुग्धं किंकर्तव्यताशून्यम् । पुण्डरीकं सितपद्मम् । विरह
 मुखस्य पुण्डरीकसाम्यम् । तस्य लज्जयाऽकथनमाशङ्क्याह—अन्येष्वित्य
 माधव तवापहृतिर्लज्जया कथंचिदपि मा भूत् । लज्जयापहृवं मा कृथाः ॥ लय
 तीकारः स्यादिति भावः । खलु यतः सोऽयं चित्तजन्मा कामः प्रख्यात
 चित्तोन्माथविषय इति भावः । कीदृशः । विश्वस्य धातरि जगत्सृष्टि

१ काञ्चनारपाद०, २ अद्यैव तावत्, ३ कामदेवो, ४ दृशमिव, ५ गोचरताम्, ६ च यः, वहिः, ८ अपि, ९ किल.

माधवः—वयस्य किं न कथयामि श्रूयताम् । गतोऽहमवलोकितानि
नितकौतुकः कामदेवायतनम् । तत्र चेतस्ततः परिक्रम्यावलोक्य
परिश्रमादुलसितमदिरामोदमधुरपरिमलाकृष्टसकलमिलदलिपटल-
कुलाकुलितमुकुलावलीमनोहराभरणरमणीयस्याङ्गनभुवो बालवकुल-
त्यालबालपरिसरे स्थितः । तस्य च यदृच्छया निरन्तरनिपतितानि वि-
रसितानि कुसुमान्यादाय विदग्धरचनामनोहरां स्रजमभिनिर्मातुमार-
ताजनकध्वानस्मि । अनन्तरं च संचारिणीव देवस्य मकरकेतोर्जगद्विजयवैजय-
भक्तान्तिका निर्गत्य गर्भभवनादुज्ज्वलविदग्धमुग्धनेपथ्यविरचनाविभावित-
चैरुसुमारीभावा महानुभावप्रकृतिरत्युदारपरिजना कापि तत एवागतवती ।

हेरऽन्येषु जन्तुषु मानुषादिषु च रजस्तमोगुणप्रधानेषु समस्तुल्यव्यापारः । यद्वा
कः श्रिन्येषु मानुषादिषु रजस्तमसावृतेषु च तिर्यग्योनिषु विश्वस्य धातरि ब्रह्मणि पर-
मेश्वरे हरे च सम इति भिन्नमेव योज्यम् । अतो लज्जां त्यक्त्वा कथयेति भावः
॥ २० ॥ माधवः । परिश्रमात्स्थित इत्यन्वयः । परिश्रमात्स्थितोऽहं न तु साका-
ङ्क्षादिति भावः । मदिरामोदवन्मनोहरो यः परिमलः शुभगन्धः । 'स्याच्छुभ-
गन्धे परिमलः' इति विश्वः । मिलन्मिलितम् । संकुलेन व्याप्ताकुलिता या वकु-
लमुकुलावली विकासाभिमुखकलिकाराजिः सैव मनोहरमाभरणं तेन रमणीयस्य ।
॥ यद्वा मदिरामोदेन मधुर इति समासः । तेन मदिरामोदस्य वकुलपुष्पोद्गमं प्रति
दोहदत्वमाह । अङ्गनभुवोऽङ्गनस्थस्य । अनेन निकटवर्तिनः सेकादिना मनो-
लोहितता दर्शिता । इहाङ्गनपदेऽनुविधायकाभावाण्णत्वश्रुतिरयुक्ता । पृषोदरादित्वाण्णत्व-
प्रायः सुमित्यपि वचोऽमूलकमेव । प्रत्युत 'अङ्गनं प्राङ्गणे जाले कामिन्यामङ्गना मता' इति
तिगभीरविश्वादिषोषात्तवर्गपञ्चमोपात्तमङ्गनं केवलमिति शब्दप्रकाशाच्च नान्तत्वमेवेत्यवधे-
प्रवर्तयम् । आलवालं खल इति ख्यातम् । 'स्यादालवालमावालमम्भसां यत्र धारणम्' ।
मुखसिदित्यमरः । विदग्धेति । मालानिर्माणं कामशास्त्रवैदग्ध्यद्योतनाय । उक्तं च
प्रपिः मालाप्रथनविकल्पा इत्यादिनेति भावः । अतिसुकुमारतया कामिनोर्मनोहरतया
तिरमणः सुगन्धतया सुन्दरतया चान्यपुष्पाणि त्यक्त्वा वकुलपुष्पैर्मालाप्रथनमिह । अत
विरहोऽप्येव दमयन्तीस्वयंवरादावपि वकुलमालासममधूकमालापरिग्रहः । संचारिणी गम-
न्येज्वलनशीला मकरकेतोः कामस्य वैजयन्तिका पताका । गर्भभवनान्मध्यावासादुज्ज्व-
लया निर्मलयाग्राम्यया च शिशुप्रसाधनविरचनयोन्नीतः कुमारीभावः कुमारीत्वं
प्रख्यातः । कुमारीत्वेनावगुणनपटाद्यभावात्तदुन्नयनमिति भावः । महानुभावप्रकृ-
तिरतिप्रभावस्वभावा । अत्युदारो महान्दक्षिणो वा । 'उदारो महति दक्षिणे'

१ कौतुकः २ वकुलमु० ३ मकरकेतनस्य ४ मुग्धबाल

सा रामणीयकनिधेरधिदेवता वा

सौन्दर्यसारसमुदायनिकेतनं वा ।

तस्याः सखे नियतमिन्दुसुधामृणाल-

ज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः ॥ २१ ॥

अथ सा प्रणयिनीभिरनुचरीभिरविरलकुसुमसंचयावचयली
हृदिनीभिरभ्यर्थ्यमाना तमेव बैकुलपादपोदेशमागतवती । त
कस्मिंश्चिदपि महाभागधेयजन्मनि बहुदिवसोपचीयमानमिव मृदु
व्यथाविकारमुपलक्षितवानस्मि । यतोस्याः

इति शाश्वतः । परिजनदाक्षिण्यं सान्निध्यानयनेन ज्ञेयम् । तत एव तत्रैव
णकीर्तनमाह—**सेत्यादि** । सा स्त्री रामणीयकस्य मनोहरताया निधेरधि
धिदेवताधिष्ठात्री देवता । यद्वा रामणीयकमेव निधिस्तस्याधिष्ठात्री रा
वता । सौन्दर्यसारसमुदायस्य कान्तिनिर्यासपूरस्य निकेतनं गृहं वा । निके
जहल्लिङ्गतया सामानाधिकरण्यम् । मनोहरत्वं कान्तिमत्त्वं च तत्रैव निरि
भावः । वा समुच्चये । यद्वा वा विकल्पे । तत्र निर्णेतुं न शक्यत इति विकृता त
यद्वा वेवार्थे । रामणीयकनिधेर्देवतेवेत्यर्थः । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेऽपि प्र
च्ये ।' इति विश्वः । यद्वा रामणीयकं रूपादिसम्पत्तिस्तन्निधेरधिदेवता । यन्नि
शोभोक्ता । यदाह—'रूपयौवनलावण्यैरुपभोगोपवृंहितैः । अलङ्करणमङ्गातां मन्द
परिकीर्तिता ॥' सौन्दर्येत्यादिना कान्तिरुक्ता । यदाह—'शोभैव कुपुत अ
पूरिता कान्तिरुच्यते' । अतोऽनयोर्भेदः । अत्यन्तविलक्षणां तामालोक्येति ता
नियतं नूनं तस्याः कारणं समवायिकारणमिन्दुसुधामृणालज्योत्स्नादिकामि
चन्द्रो मुखस्य सुधाधरस्य मृणालं भुजयोः ज्योत्स्ना लावण्यादीविका
भावः । आदिपदेन पद्मे पादयोः किसलयौ चरणयोरिति ग्राह्यम् । पः
पमाद्रव्यघटितेयमिति भावः । एवं मदन एवास्या वेधाः स्रष्टाभूत् । चक्रो म
धारणे । वेदजडस्य पुराणस्य ब्रह्मणो नात्र निर्माणकौशलमिति भावः । नीत्य
मस्य स्रष्टृत्वेनाश्रुतत्वात्कथमिति न देश्यम् । अस्या मोहनीत्वेन मोहनप
जन्यत्वोत्प्रेक्षणात् । अदृष्टचरत्वस्योत्प्रेक्षायामनुकूलत्वात् । असदारोपणस्य
त्वात् । नियतपदमुत्प्रेक्षाव्यञ्जकम् । 'नूनमित्येवमादिभिः' इति वचनात् ॥ गहा
प्रणयिनी स्निग्धा । अनुचरी दासी । सञ्चयः समूहः । अवचयस्त्रोटनम्
हृदोऽभिलाषः । सहर्षमाह—**तमेवेति** । स्वोद्देशमाह—**कस्मिन्नपीति**
गधेयं भाग्यम्' इत्यमरः । इहानुमानरूपो गर्भसंधिः कस्मिंश्चिदित्यनेनो
यदाह—व्याप्येन व्यापकज्ञानमनुमानमुदीरितम् । इति ॥ विकारवि

१ अभिलाषिणी, २ बालबकुल.

प्रथमोऽङ्कः ।

२७

परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः

कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।

कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-

मभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः ॥ २२ ॥

सा पुनर्मम प्रथमदर्शनात्प्रमृत्यमृतवर्तिरिव चक्षुषोर्निरतिशयमान-
मुत्पादयन्त्यस्क्रान्तमणिशलाकेव लोहधातुमन्तःकरणमाकृष्टवती ।
बहुना ।

सन्तापसन्ततिमहाव्यसनाय तस्या-

मासक्तमेतदनपेक्षितहेतु चेतः ।

प्रायः शुभं च विदधात्यशुभं च जन्तोः

सर्वकषा भगवती भवितव्यतैव ॥ २३ ॥

परिमृदितेति । यथास्या अङ्गं परिमृदिता मर्दनविषयीकृता या मृणाली विस-
ति विकृता तद्वन्म्लानम् । क्रियासु ताम्बूलभक्षणादिषु परिजनयाचनाभिरस्याः कथ-
रिवाथेऽपि प्रवृत्तिः । इह मृणालीपदेन तनुता म्लान्या निद्राच्छेदः कथमपीत्यादिना वि-
द्वता । यनिवृत्तिः कथिता । तनुत्वम्लानत्वमान्वैर्गलानिरुक्ता । यदाह--ग्लानौ तनुत्ववैव-
मङ्गातां ममन्दतादिनिदर्शनम् । ननु तनुत्वादिना व्यभिचारिणा कथं कामविकारोन्नयन-
व कुत आह-कलयतीति । तस्याः कपोलो हिमांशोः शोभां कलयति । अनेन पा-
लोन्नयिता दर्शिता । कीदृशः । नूतनदन्तिदन्तखण्डगौरः । छिद्यत इति च्छेदः खण्डः ।
म्लानादिकामभिनवपदेन सपुलकत्वं ध्वनितम् । तथा च कपोलपाण्डुत्वसपुलकत्वादिना का-
व्ययादीविकारव्याप्तेन तदुन्नयनमिति भावः । विरहे पाण्डुतापि । यदाह--अङ्गस्यासौष्ठवं
पाण्डुता कृशता रतिः । ॥ २२ ॥ वर्तिर्नैत्राजनलेखा । अयस्क्रान्तो लोहाक-
को मणिः । लोहधातुर्लोहरूपं द्रव्यम् । अन्तःकरणं मनः । समान्तःकरणं कृष्ट-
तीत्यर्थः । किं बहुनेत्यनेन सखेदनिःश्वाससूचनम् । सन्तापेत्यादि । ममैतच्चेत-
स्यां विषय आसक्तं समन्ताल्लग्नमस्तीत्यर्थः । सन्तापपरंपरैव महाव्यसनं तदर्थम् ।
दर्थ्यं चतुर्थी । सन्ततिपदेन मालतीलाभमन्तरेण यावज्जीवमविच्छेदस्तदलाभे
गहानिश्चोक्ता । कीदृशम् । अनेपेक्षितनिमित्तम् । एतेन विषयालाभेऽप्यस्य
भाविकी प्रीतिरुक्ता । यदाह--अभ्यासादभिमानाच्च तथा संप्रत्ययादपि । विष-
यश्च तत्त्वज्ञा विदुः प्रीतिं चतुर्विधाम् ॥ अनेन निजमुच्छृङ्खलत्वमपि निरस्तम् ।
त एवाह-प्राय इति । बाहुल्येन भगवती भवितव्यतावश्यभावि प्राक्तनकर्म जी-
नां शुभमशुभं च विदधाति । अत एव सर्वकषा सर्वहरा । तथा च समावश्यकं
खं त्वं तु यथोचितं कुर्या इति भावः । आसक्त्याङ्पूर्वात् पञ्च समवाये क्तः ।

१ कान्तः २ उपसंहृतवती.

२८

मालतीमाधवे ।

मकरन्दः—वयस्य माधव स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्षश्चेति वि
पिद्धमेतत् । पश्य ।

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-
र्न खलु बहिरुपाधीन्प्रीतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
द्रवति च हिमरश्माबुद्धते चन्द्रकान्तः ॥ २४ ॥

ततस्ततः ।

माधवः—ततश्च तत्र

सभ्रूविलासमथ सोऽयमितीरयित्वा
सप्रत्यभिज्ञमिव मामवलोक्य तस्याः ।

अन्योन्यभावचतुरेण सखीजनेन

मुक्तास्तदा स्मितसुधामधुराः कटाक्षाः ॥ २५ ॥

सर्वकषेति खच्चप्रत्यये खित्वान्मुम् ॥ २३ ॥ मकरन्दः । माधवोक्तप्रीति-
क्तत्वमुपपादयति--स्नेह इति । निमित्तमिह द्वयं बाह्यमाभ्यन्तरं च । तत्तत्
बाह्यहेत्वपेक्षः स्नेहोऽस्थिर एव । निमित्तनिवृत्तौ तन्निवृत्तेरावश्यकत्वात् । चरत्वे
आन्तरनिमित्तापेक्षैव स्नेहस्येति भावः । विप्रतिषिद्धं विरुद्धम् । बाह्यनिमित्त-
या विरोध इति भावः । स्वोक्ते युक्तिमाह—व्यतिषजतीत्यादि । तत्तत्स्य
हेतुः कोऽप्यनिर्वचनीयः पदार्थान्नरनारीप्रभृतीन्व्यतिषजति । विशेषतो मेतस्ली-
यतः प्रीतयो बहिरुपाधीन्बाह्यहेतून्सौन्दर्यादीन् संश्रयन्ते प्रकर्षणावस्थिति-
अत्र कोऽपीत्यनेन जन्मान्तरानुभवाजनितसंस्कारताध्वनिः । न खल्विजी-
दृष्टश्रुतानुमितसकलैहिकोपाधिनिषेधात्तथावसायः । अत एव विशेषप्रती-
काभ्यामुपसर्गाभ्यामासङ्गस्य जीवितावधित्वमुक्तम् । उक्तं द्रवयति-
पतङ्गस्य सूर्यस्योदये पुण्डरीकं विकसति । चन्द्र उद्गत उदिते सति चन्द्र-
द्रवति क्षरति च । तथा च तीक्ष्णकरोदये कोमलकमलदलविकासादमृत-
प्रापाणदारणाच्च सहजसिद्ध एव हेतुः । इह किं बाह्यं कारणं दृश्यते । त-
ऽपि स्वाभाविक एव स्नेह इति भावः । पुण्डरीकपदमिह पद्ममात्रपरम् ।
न्तरन्यासोऽयम् ॥ २४ ॥ ततस्तत इति कथोपक्रमरीतिः ॥ माधव-
स्थाने । सभ्रूविलासमित्यादि । अथ तस्याः सखीजनेन तदा सो-
त्युक्त्वा सप्रत्यभिज्ञमिव पूर्वदृष्टमिव मामवलोक्य सभ्रूविलासं सभ्रू-
तथा कटाक्षाः क्षिप्ताः । एतेन कटाक्षाणां पूर्वदृष्टप्रत्यभिज्ञाकारार्पणत्वमु-
कीदृशेन । अन्योन्याशयविज्ञेन । अनेन नायिकाव्युत्पत्त्यतिशय-
कीदृशाः । स्मितमीषद्वसितमेवामृतं तेन मनोज्ञाः । 'ईषत्प्रफुलि-'

१ इतीव नाम. २ न्यमेव.

मकरन्दः—(स्वगतम्) कथं प्रत्यभिज्ञापि नाम ।

माधवः—अथ ताः सलीलमुत्तालकरकमलतालिकातरलवल्यावलीकमुत्रस्तमत्तकलहंसविभ्रमाभिरामचरणसंचरणरणायमानमञ्जुमञ्जीररसितानुविद्धमेखलाकलापकलकिङ्किणीरणत्कारमुखरं परिवृत्य 'भर्तृदारिके दिष्ट्या वैर्धामहे । यदत्रैव कोऽपि कस्यापि तिष्ठति इति मामञ्जुलीदलविलासेनाख्यातवत्यः ।

मकरन्दः—(स्वगतम् ।) हन्त महतः प्रागेनुरागस्योद्भेदः ।

कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः । अदृष्टदन्तकुसुमैरुत्तमानां स्मितं मतम् ॥' इति भरतः । स्वस्यादृष्टचरत्वेन संभावनायामिहेवशब्दः । अवलोक्येति । ललिता दृष्टिरियम् । यदाह—'मधुराकुञ्चितारा च सभ्रूक्षेपा च सस्मिता । समन्मथविकारा च दृष्टिः सा ललिता मता ॥' इह तु हर्षादियमुचिता यदाह—'धृतौ हर्षे च ललिता' । सा ललिता मता ॥ २५ ॥ मकरन्दः । प्रत्यभिज्ञैकस्य रं च । तत्तेदन्तावैशिष्ट्यम् । अस्या एवाकारः सोऽयमिति । नाम संभावनायाम् । अदृष्ट-कत्वात् चरत्वेन माधवप्रत्यभिज्ञाया असम्भवादिति भावः । तामेव स्फोटयति—अथेति । अथानन्तरं ताः सख्यो हे भर्तृदारिके स्वामिपुत्रि हर्षेण वयं वैर्धामहे यतोऽत्रैव स्थाने दि । कस्यापि कोऽपि तिष्ठतीत्युक्त्वा मामञ्जुलीखण्डलीलया कथितवत्यः । किं कृत्वा । यतो मेखलीलं सविलासचेष्टितं यथा तथा प्रतिनिवृत्य । 'स्त्रीणां विलासचेष्टितं लीला' । र्पणावली इति भरतः । उत्तालमुद्भटम् । विभ्रमो विलासो विशिष्टभ्रमणं वा । मञ्जुमनोज्ञः । न खल्विञ्जीरो नूपुरः । रसितानुविद्धः शब्दानुगतः । मेखलायाः कलापो गुच्छः । यद्वा विशेषप्रमेखला च कलापश्च तयोः किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका । 'मेखला च कलापश्च भवे-द्वयति' । द्यौर्णिगविभूषणम् । एकयष्टिर्भवेत्काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका ॥ रशना षोडश ज्ञेया ति च कलापः पञ्चविंशतिः ॥' इति भरतः । इदं सर्वं निवर्तनक्रियाविशेषणम् । गतिरियं सादृश्येकला । यदाह—'आवेगे चैव हर्षे च कार्ये च त्वरयान्विते । एतेषु च गतिं राज्ञो विकलां संप्रयोजयेत् ॥' इति । 'राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका' । जपदमीश्वरमात्रपरम् । तेनामात्यकन्यापि भर्तृदारिकेत्युच्यत इत्यवधेयम् । को-पि कस्यापीत्यनेनानुद्भटोद्भावेन तासां चातुर्यमुक्तम् । अत एव कस्यापीति सामान्यनिर्देशात्कीवत्वम् । अन्यथा स्त्रीलङ्घनिर्देशः स्यात् । कोऽपीति पुंलिङ्गनि-शस्तु स्पष्टार्थः । अन्यथा किमपीति निर्देशे पुष्पादिप्रतिपत्त्या संशयः स्यादिति भावः । अञ्जुलीदलपदेन सविलासाख्यानमुक्तं सञ्जुप्तमाख्यानं वा ध्वनितम् । इद-माख्यानं नर्मवाक्यम् । यदाह—'सहास्यवचनप्रायं नर्मच्छन्ति मनीषिणः' ॥

१ जणज्ञायमान. २ प्रतिनिवृत्य. ३ वर्धते. ४ कस्या अपि वलभः. ५ प्रथमानु.

३०

मालतीमाधवे

कलहंसः—कथं सरसरमणीयानुबन्धिनी स्त्रीजनकथा । (आ
(कथं सरसरमणिजाणुबन्धिनी इत्थिअणकहा ।)

मकरन्दः—ततस्ततः ।

माधवः—

अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-
वैचित्र्यमुल्लसितविभ्रममुत्पलाक्ष्याः ।
तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-
माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत् ॥ २६ ॥

ततश्च ।

स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भूलतानां
मसृणमुकुलितानां प्रान्तविस्तारभाजाम् ।
प्रतिनयननिपाते किञ्चिदाकुञ्चितानां
विविधमहमभूवं पात्रमालोकितानाम् ॥ २७ ॥

मकरन्दः । हन्त हर्षे । उद्भेदः प्रकाशः ॥ कलहंसः । अनुबन्धिनी प्र-
माना ॥ अत्रान्तर इत्यादि । सखीनां दर्शनावसर एव पद्माक्ष्याः संकी-
न्मान्मथं कामजमाचार्यकमुपदेशकर्माविरासीत्प्रकटीभूतम् । कीदृशम् ।
निर्वचनीयमत एव वाग्विभवाद्वचनप्रपञ्चादतिवृत्तमतिशयितं वैचित्र्यं य-
उल्लसित उत्थितो विभ्रमो भावभेदो यत्र तत् । 'यच्चित्तवृत्तेरनवस्थितत्वं
जो विधम उच्यतेऽसौ । भेदास्त्रयस्तस्य महाबुबन्धकार्कश्यसंज्ञाः कथि-
दग्धैः ॥' इति भरतः । भूरि प्रचुरः सात्त्विकविकारो यत्र तत् । सत्त्वं
किमपि तेन निर्वृत्तः सात्त्विको भावः । यदाह—'सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्र-
भावास्ते सात्त्विका निगदिताः कविभिः पुराणैः ।' तेच—'स्वेदः स्तम्भोऽथ-
स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥' इति
क्षिप्तं धीरत्वं येन तत् । महाभिजनत्वाद्यनपेक्षत्वादिति भावः । विजयि सर्व-
हतम् (कुमार्या अपि शिशुत्वाद्विजय इति भावः) । उत्पलाक्ष्या इत्यनेन बहु-
त्रविकारे प्रीतिगो हाव इहोक्तः । यदाह—'भूनेत्रादिविकारायः शृङ्गाराकार-
स्थायिभावः स्थितो हाव ईर्ष्यातः प्रीतिगोऽपि च ॥' इह श्लोके विलास-
यदाह—'दयितावलोकनादौ विशेषोऽङ्गक्रियासु यः । शृङ्गारचेष्टासहितो-
समुदीरितः ॥ २६ ॥ सम्प्रति 'हेला हावत्समुत्थिता' इति भरतानुसारेण-
नन्तरं हेलामाह—स्तिमितेत्यादि । 'नारीणां प्रियसम्भोगलज्जासाध्वस-
स्वभावाविष्कृतो वेगो हेलेति परिकीर्तितः ॥' इति भरतः । श्लोकार्थस्तु

१ एदाणं (अनयोः) . २ आयताक्ष्याः . ३ प्रीति.

अलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्पन्दमन्दै-
रधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारैः ।
हृदयमशरणं मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षै-
रपहतमपविद्धं पीतमुन्मूलितं च ॥ २८ ॥

लोकितानां सहसा दर्शनानां पात्रं योग्योऽहमभूवं वृत्तोऽस्मि । 'सहसा दर्शनं
स्यात्तदालोकितमुच्यते' इति भरतः । कीदृशानाम् । मदीयरूपनिरूपणाश्रयेण
मितानि निश्चलानि हर्षेण विकसितानि प्रफुल्लानि च तेषाम् । दृष्टिरियमद्भुता ।
२६ ॥ इह—'समाकुञ्चितपक्ष्माग्रा विस्मयोद्भुततारका । सौम्या विकसितान्ता च
स्यादद्भुताभिधा ॥' यद्वा स्तिमितं मन्दं यथा तथा विकसितानां प्रकाशि-
नां प्रथमं नागकदर्शनेन शनैः शनैः प्रसारणमिति भावः । अनेनोत्तरोत्तरदर्श-
भिलाषः सूचितः । उल्लसन्ती चपला भ्रूल्लतेव येषु तेषां । दीर्घत्वेन भ्रूल्लतयो रूप-
१ । अनेन कान्तादृष्टिरुक्ता । यदाह—'हर्षप्रसादजनिता कान्तात्यर्थं समन्मथा ।
२७ ॥ भूक्षेपकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते ॥' मरुणानि चिक्कणानि लज्जया मुकुलिता-
च तेषाम् । दृष्टिरियं मुकुलिता—'सुरधा निमीलितान्ता च मुकुला दृष्टि-
निधनी च तेषाम् ॥' इति भरतः । यद्वा सुखभावनया मरुणं मन्दं यथा भवति तथा मुकुलि-
नाम् । एतेन दर्शनजनितानन्दसंपत्पर्यवसानं सूचितम् । पुनः पुनर्दर्शनकाङ्क्षया
यैगायतत्वेन प्रान्ते निकटे च विस्तारयताम् । शङ्किता दृष्टिरियम् । यदाह—
किञ्चिच्चलत्स्थिरा किञ्चिन्नमिता तिर्यगायता । गूढा चकिततारा च शङ्किता
रुच्यते ॥' अनेन कटाक्षपर्यवसानमुक्तम् । प्रतीपादिगायतमन्त्रेणपाते सति
जया दर्शनोत्सुकतया च किञ्चिदाकुञ्चितानां मुद्रितानाम् । आकुञ्चितेयं दृष्टिः ।
१ । यदाह—'अनाकुञ्चितपक्ष्माग्रा पुटैराकुञ्चितैस्तथा । सन्निकुञ्चिततारा च कुञ्चिता दृष्टि-
यते ॥' न च 'कुञ्चिता सूचिता नष्टदुष्प्रेक्षाक्षिव्यथासु या' । इति भरते निय-
मोऽयं । इह कुञ्चितदृष्टिकथनमयुक्तमिति वाच्यम् । लज्जया माधवे दुष्प्रेक्षत्वसंभवात् ।
'इति' कीदृशम् । विविधं नानाप्रकारम् । स्तिमितदृष्टिप्रयोगेऽपि मयापि तथैव दृष्टि-
विशेषः कृत इत्यर्थः । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । अभूवामिति भुवो लुङि
नेन बहुवचि रूपम् ॥ २७ ॥ अलसेत्यादि । पक्ष्मलाक्ष्याः प्रशस्तपक्ष्मयुक्तायास्तै-
राकारलौकितैः कटाक्षतामापन्नैर्मम हृदयमपहतं स्ववशीकृतम् । इह रक्षकबाहुल्येन
विलासमन्तरया शङ्कया बावलोकितानामेव कटाक्षत्वमुक्तम् । कटाक्षस्तिर्यग्विलोकना-
प्रहितोक्तः । कर्णाभ्यर्णसंचारितारकः सर्वानङ्गरङ्गजनक इति भावः । तथा निश्चल-
नापविद्धं मथितम् । मथ्यमानतया द्रवरूपत्वेन पीतम् । अत एवोन्मूलितम् ।
१ । किमपि मया न ज्ञातमित्यर्थः । अत एवाशरणं रक्षकशून्यं जातम् । ततो
२ ततः. २ चलित. ३ नु.

एवमहं तु तस्याः सर्वाकारहृदयङ्गमायाः संभाव्यमानसेहते
संधिना विधेयीकृतोऽपि पारिलवत्वमात्मनो निहोतुकामः प्राक्
वकुलदाम्नी यथाकथञ्चिदवशेषं ग्रथितवानेव । ततो मिलिते

यथार्हं कुर्विति भावः । कीदृशैः । लज्जया लसैर्मन्दैः कौतुकेन वलितैश्चलि
मुकुलनेन मुग्धै रम्यैः । प्रीत्या स्निग्धैः । रूपदर्शनाद्भुतचिन्ताभ्यां नि
मेषैः । पुनः कोऽयं द्रष्टव्य इति विषादान्मन्दैरित्यर्थः । इयं विषादि
यदाह—‘विषादविस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्तानिमेषिणी । किञ्चिन्निष्ठव्यतारा
दृष्टिर्विषादिनी ॥’ यद्वा अलसं मन्दं यथा तथा वलितैः । इयं निर्विकार
यदाह—‘ललिता कुञ्चिता या च या च धीरावलोकनी । निर्विकारा
साध्व्येवाकारगुप्तिषु ॥’ तथा प्रथमदर्शनापेक्षयाधुना विशेषदर्शनादधिकं
न्तर्विस्मयेन स्मेरा मुग्धा तारा येषां तैः । इयं दृष्टिः स्निग्धा । यदाह—
‘त्सहासेव सविस्मयेव सभूसमुत्क्षेपकटाक्षयुक्ता । स्निग्धा निकामं प्र
शङ्कारजा दृष्टिरिह प्रदिष्टा ॥’ यद्वा कटाक्षैर्मम हृदयमपहतमित्यनेन प्र
अन्यस्यापि चक्षुष्प्रीतिहेतोर्मनोहरत्वं भवत्येव । अपविद्धमित्यनेन चित्ता
अपव्यधेरत्यन्तासङ्गवाचित्वादिति भावः । पीतमात्मायत्ततां नीतम् ।
कल्प उक्तः । मानसव्यापारस्यात्मवशादिति भावः । उन्मूलितमित्यनेन
निवृत्तिः सूचिता । अशरणमित्यनेन चित्तापहरणादिनिवारकाभाव उक्तः
काया निरवयवरूपता च सूचिता । अलसेत्यनेन निद्रोद्भेदः वलित इत्यनेन
मुग्धत्वेन मधुरता, स्निग्धत्वेन साभिलाषत्वम्, अभिलषणीयस्य स्नेहविष
प्पन्दतया निकोचवैमुख्यं मन्दत्वेन सहर्षत्वम् अधिकेत्यादिनान्ति
स्मेरतारा चेत्युक्तम् । एवं चालसवलितैरपहतम् । योऽपि हि चौरादि
दपहरति स मन्दं मन्दं वलित इति भावः । मुग्धैः सहजरूपदर्शनातिमोह
ग्धैर्मद्विषयस्नेहसूचकचेष्टावद्भिरपविद्धं क्षिप्तम् । पराभूतामिति यावत् । ‘विद्धि
समाः’ इत्यमरः । अनेन चेतसोऽनायत्तिर्दर्शिता । ननु चित्तावक्षेपनिवार
ध्यानादिकं किमिति न कृतमत आह—निष्पन्दैर्विमुखैर्मदेकविश्रान्तै
तदितरानुसंधानशून्यं कृतम् । तथा च नान्यविषयपरिशीलनकथेति भा
धिकेत्यादिनोन्मूलितम् । अनेन मनोनिग्रहाभावो मित्रोपदेशानवसरश्च वि
इह पूर्वश्लोकेन नार्थपौनस्त्यम् । आलोकितावस्थाकटाक्षावस्थयोर्भेदात् च्छे
कस्य रसाक्षिप्तचित्त्वाद्वा ॥२८॥ एवमिति—तथाविधभावदर्शनेन हृदयगतव
संभाव्यते । अपदेऽपि प्रेम्णोऽनिष्ठाशङ्कित्वादिति भावः । अभिसंधिरभिप्रायं नि
कथञ्चिदिति । चेतसस्तदपहतत्वादिति भावः । वर्षवराः क्लीवास्तत्प्रायास्तत्प्रा

१ संनिधिना. २ विषयीकृतः.

प्रथमोऽङ्कः ।

३३

गवर्षवरप्रायपुरुषपरिवारा गजवधूमारुह्य नगरगौमिनं मार्गमिन्दुव-
लंकृतवती । तदा च

यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं त-

दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।

दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या

गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥ २९ ॥

प्रभृति

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥ ३० ॥

अपि च ।

‘विनीताः सर्वसत्त्वाश्च क्लीवाश्चैव स्वभावतः । जात्या न दोषिणश्चैव ते वै
रा मताः॥’ इति परिभाषिता वर्षवराः । हस्तिनीसमारोहणादिना महावंशज-
मालत्या उत्तमस्त्रीत्वं सूचितम् । यद्वा हस्तिनीसमारोहणेनात्युच्चयानतया दूर-
त्वं सूचितम् । तत्रापि मन्थरगतिः सूचनाय हस्तिनीग्रहणम् । हस्तिजातावपि
या मन्थरगतिमत्त्वात् । एतदुभयं चिरं माधवालोकनायेति भावः । यान्त्ये-
दि । तया पक्ष्मलाक्ष्या यान्त्या मम हृदये गाढं यथा तथा कटाक्षो निखात
दत्त इव । तदा तदवलोकनं मम हृदये क्लमविवेक्यर्थः । निखात इत्यनेन
क्षस्य दुःसहत्वमुक्तम् । कीदृश्या । तदाननं वहन्त्या । कीदृशम् । मुहुर्वलिता
ता कन्धरा घाटा यत्र तत् । क्षणं क्षणं व्यावर्तमानम् । पश्यन्त्येत्यर्थः । आवृत्त-
मावर्जितनालं यच्छतपत्रं पद्मं ततो निरतिशया भा दीप्तिर्यस्य तत् । तन्निभं
ल्यामिति वा । वृन्तादारभ्यावर्तनेन पद्मविवर्तनसिद्धिः । कीदृशः । प्रथममान-
तुतयामृतेन दिग्ध उपचितः पश्चाद्दर्शनानन्दविच्छेदाद्विषेण दिग्धः ॥ २९ ॥
प्रभृति तस्मादारभ्य । परिच्छेदेत्यादि । विकारः कामजो भावोऽन्तर्ज-
ति मोहयति तापं च कुरुते व्यथयति । यदा तत्प्राप्तिचिन्ता तदा जडतेतरका-
प्रतिपत्तिः । यदा च तद्व्यतिरेकचिन्ता तदा ताप इति कालभेदेन जाज्यताप-
विरोधः । तदुभयजनकवस्तुनोऽभावमाशङ्क्याह—कोऽपि विशिष्यानिर्वचनीयः
च्छेदमियत्तामतीतोऽतिक्रान्तो निर्वक्तुमशक्यश्च । यः पुनरस्मिन्ननुभवपथं
न हृदयगतवानत एव परिच्छेतुं निर्वक्तुं चाशक्य इति भावः । साम्प्रतं तदनुभवेन
किमिति न क्रियत इत्याशङ्क्याह—विवेकप्रध्वंसात्प्रशस्तज्ञानाभावादुपचित-
मोहेन गहनः संकटः । तदानीं विवेकाभाव इति भावः । अनेन जडता द-

१ बकुलपुष्प. २ परिवृता. ३ नगरमार्गम्. ४ तनुते.

परिच्छेदव्यक्तिर्न भवति पुरःस्थेऽपि विषये
भवत्यभ्यस्तेऽपि स्मरणमतथाभावविरसम् ।
न सन्तापच्छेदो हिमसरसि वा चन्द्रमसि वा
मनो निष्ठाशून्यं भ्रमति च किमप्यालिखति च

कलहंसः—दृढं खल्वेष कयाप्यपहतः । अपि नाम मालत्ये
वेत् । (दिदं कखु एसो कए वि अवहरिदो । अवि णाम मालदी एव्व क

मकरन्दः—(स्वगतम् ।) अहो अभिष्वङ्गः । तत्किं नि
सुहृदम् । अथवा ।

मा मूमुहत्खलु भवन्तमनन्यजन्मा

मा ते मलीमसविकारघना मतिर्भूत् ।

इत्यादि नन्विह निरर्थकमेव यस्मा-

त्कामश्च जृम्भितगुणो नवयौवनं च ॥ ३२ ॥

(प्रकाशम् ।) अपि वैयस्येन विदिते तदन्वयनामनी ।

शिता ॥ ३० ॥ परिच्छेदव्यक्तिरित्यादि । सन्निकृष्टेऽपि घटादौ
द्व्यक्तिर्निर्णयाभिव्यक्तिर्न भवति । घटादिकमपि निर्णेतुं न शक्नोमीत्यर्थः ।
नेन बाह्येन्द्रियाणां विषयव्यावृत्तिरुक्ता । अभ्यस्तेऽपि वारंवारमनुभूतेऽपि
णमतथाभावेन खण्डस्फुटिततया विरसं वैरस्यवत् । एतेन मनसोऽप्यनुभूत
इयमनुस्मृत्यवस्था । विषयनिवृत्त्या सन्तापः शीतलसेवनादपि नापैतीत्याह
सरसि शीतलसरोवरे चन्द्रमस्यमृतकरकिरणे वा मे न सन्तापहानिः । च
लक्षणया स्वकिरणमाह । इयमुद्वेगावस्था । यदाह—‘आसने शयने वापि न
न तुष्यति । औत्सुक्यं च भवेन्नित्यमुद्वेगस्थान एव च ॥’ निष्ठाशून्यं
मनो भ्रमति च स्वल्पत्वात् । किमपि मनोरथमालिखत्यालिङ्गति । अनेन
वस्थोक्ता ॥ ३१ ॥ कलहंसः । अपहतो वशीकृतः । अपिः संभाव
नाम प्राकाश्ये ॥ स्वगतमिति । ‘यत्तु श्राव्यं न सर्वस्य स्वगतं तद्वि
इति भरतः । अभिष्वङ्ग आसक्तिरूपो मनःपराभवः । ‘आक्रोशशापाभि
ष्वङ्गपदं विदुः’ इति शाश्वतः ॥ मा मूमुहदिति । अनन्यजन्मा कामः
मा मूमुहत् । न चित्तविप्लवसहितमजीजनत् । एवं च ते मतिर्मलीमसविकारेण
घना निविडा मा भूदित्यादि निषेधवाक्यमिहानर्थकमेव । ननुपदमनन्वयेण
जृम्भितो वलयितो गुणो ज्या यस्य सः जृम्भितगुण उपचितव्यापारो वा काम
यौवनं च जृम्भितगुणम् । प्रकाशितरूपादिकमस्तीत्यर्थः । अतस्तत्पराधीनोऽ
षेदुं शक्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ प्रकाशमिति । ‘यत्तु सर्वजनश्राव्यं प्रकाशं तदि

१ अथवा. २ ०पंगः. ३ प्रियसु. ४ यस्मिन्. ५ वयस्य अपि.

माधवः—सखे श्रूयताम् । अथ तस्याः करेणुकाधिरोहणसमय
महंतः सखीकदम्बकादन्यतमा वारयोपिद्विलम्ब्य बालवकुलकुसु-
वचयक्रमेण नेदीयसी भूत्वा प्रणम्य कुसुमापीडव्याजेन मामेवमुक्त-
ति-‘महाभाग सुश्लिष्टगुणतया रमणीय एष वः सुमनसां संनिवेशः ।
तूहलिनी च नो भर्तृदारिकास्मिन्वर्तते । तस्या अभिनवो विचित्रः
कुसुमेषु व्यापारः । तद्वद्वतु कृतार्थता वैदग्ध्यस्य फलतु निर्माणरम-
यता विधातुः समासादयतु सरस एष भर्तृदारिकायाः कण्ठावल-
नमहार्घताम्’ इति ।

मकरन्दः—अहो वैदग्ध्यम् ।

भरतः । अन्वयो वंशः ॥ माधवः । करेणुका हस्तिनी । अन्यतमान्या ।
र्थं तमम् । यद्वा एकपर्यायोऽयमव्युत्पन्न एवान्यतमशब्दः । वारयोपिद्विगुणिका । त-
ईदृक्त्वादुपादानमिह । विलम्ब्यैकाकिनी भूत्वा । नेदीयसी निकटस्था च भूत्वा ।
२ ॥ यत्र पुष्पत्रोटनक्रमेणेति योज्यम् । कुसुमापीडव्याजेन पुष्पदामच्छलेन । अभ्य-
भङ्गभयेन छलेन मामाहेति भावः । अथ च कुसुमेनापीडयति कुसुमापीडः
तः । तद्व्याजेन मां प्रणम्येत्यर्थः । महाभाग महाभाग्य । ‘भागो भाग्यार्थ-
पि’ इति विश्वः । सुश्लिष्टगुणतया सुलभसूत्रत्वेन । संनिवेशो रचनाभेदः ।
तूहलिनी पुष्पदाम्नि कौतुकवती । भर्तृदारिकेत्यनेन कन्यात्वादर्शनौत्सुक्यमु-
त्तम् । यद्वा भरतेन कन्याया विसम्भवात्स्वीकारादिह कन्यात्वेन तत्सूचनम् ।
अभिनवो लोकोत्तरो विचित्रो बहुप्रकारः । कुसुमेषु पुष्पेषु व्यापारो रचनाप्रबन्धः ।
माल्यग्रथनकुशलाद्भुतकौशलकुतूहलिनी सेत्युक्तम् । वैदग्ध्यस्य ग्रथनचातु-
र्यम् । कृतार्थता कृतप्रयोजनता । विदग्धप्रेयसीयं प्रशंसयेति भावः । फलतु सफ-
लतु । विदग्धजनाय दानात् । सरस एवाम्लान एव सखसंनिवेशः । महार्घतां
श्रूयताम् । पक्षे वो युष्माकं संनिवेशः संयोगः परस्परेणानुरूपादिना रमणीयः
होऽर्हणीय एव । इह व इति ‘युष्मदो गुरावेकेषाम्’ इति गौरवे बहुवचनम् ।
तूहलिनी दूतसमाजे साकाङ्क्षा । अभिनवोऽभूतपूर्वः । तदेकासक्तत्वात् । विचित्रः
विविधविकारकारित्वेनाश्चर्यजनको वा । कुसुमेषोः कामस्य व्यापारो मोह-
वैदग्ध्यस्य सकलकलाभिज्ञतायाः सार्थकत्वम् । विदग्धप्रीतिजनकत्वात् ।
रणरमणीयता घटनसौन्दर्यम् । फलतुअनुरूपजनसंसर्गात् । नो चेदिदं सर्वं
मिति भावः । रसः शृङ्गारोऽनुरागो वा । कण्ठावलम्बनमालिङ्गनम् । महार्घता
नत्वम् । तदिह श्लिष्टपदेन नायकव्युत्पत्तिमभिप्रायं च ज्ञात्वा दूताव्यापारः
तीति ध्वनितम् ॥ मकरन्दः । वैदग्ध्यं श्लिष्टपदप्रयोगादिति भावः ॥
ततः २० दारिका वर्तते ।

माधवः—तया च मदनुयुक्तया समाख्यातम्—इयम-
रिवसोः प्रसूतिर्मालती नामाहं च भर्तृदारिकायाः प्रसादभू-
यिका लवङ्गिका नामेति ।

कलहंसः—(सदृशम् ।) किं नाम मालतीति । दिष्ट्या
खलु भगवता देवेन कुसुमायुधेन । तज्जितमस्माभिः । (
मालदिति । दिष्टिआ विलसिदं वखु भववदा देवेण कुसुमाउहेण
अहोहिं ।)

मकरन्दः—(स्वगतम्) अमात्यभूरिवसोरात्मजेत्यपर्याय-
नस्य । अपि च मालती मालतीति मोदते भगवती कामन्द-
च राजा नन्दनाय याचत इति किंवदन्ती श्रूयते ।

माधवः—तया चाहमनुसूध्यमानस्तां वकुलमालामात्मनः
द्ववतार्य दत्तवान् । असौ पुनरभिनिविष्टया दृशा मालती-
कनविहस्तया विषमविरचितैकभागां तामेव बहुमन्यमाना
प्रसाद इति प्रतिगृहीतवती । अनन्तरं च यात्राभङ्गप्रचलित-
हतः पौरैर्जनस्य संकुलेन विघटितायां तस्यामागतोऽस्मि ।

मकरन्दः—वयस्य मालत्या अपि स्नेहदर्शनात्सुश्लिष्ट-
योपि हि कपोलपाण्डुतादिचिह्नसूचितः प्राक्प्रवृद्धस्तस्याः
प्वङ्गः सोऽपि त्वन्निबन्धन इति व्यक्तमेवैतत् । एतत्तु न
दृष्टपूर्वस्तया वयस्य इति । न खलु तादृश्यो महाभागधेयः
न्यत्रासक्तचेतसो भूत्वापरत्र चक्षुराङ्गिण्यो भवन्ति । अपि

माधवः। अनुयुक्तया पृष्टया । प्रसूतिरपत्यम् । प्रसादभूमिर्विश्वासस्या-
तव च प्रसादभूमिरनुकम्पापात्रं मालादानात् ॥ **कलहंसः** । अत्र वि-
जृम्भितम् । अनयोरन्योन्यानुरागादिति भावः ॥ **मकरन्दः** । बहुमा-
स्यापर्याप्तिरनवधिकत्वम् । अनभियोज्यत्वरक्षत्वादियोगादिति भावः ॥
अनुसूध्यमानो महुर्याच्यमानः । असौ लवङ्गिका । अभिनिविष्टया तियत्ति-
विहस्ततया व्याकुलतया ॥ **महानयं प्रसाद इति** । यतो न
किंतु गुणोऽपि भावः । **मकरन्दः** । सुश्लिष्टं निश्चितम् । दृष्टपूर्वः
तादृश्यो महाकुलजाः । चक्षुराङ्गानुरागयोरेकविषयत्वं भरतमतम् ।

१ चानुबध्य, अभ्यर्च्य. २ पौरनैगम, पौराङ्गना. ३ चिह्नः. ४ प्रागनुरागः.
६ ० धेयजन्मानः । ७ चानुरागिण्यः.

प्रथमोऽङ्कः ।

३७

अन्योन्यसंभिन्नदृशां सखीनां

तस्यास्त्वयि प्रागनुरागचिह्नम् ।

कस्यापि कोऽपीति निवेदितं च

धात्रेयिकायाश्चतुरं वचश्च ॥ ३३ ॥

कलहंसः—(उपमृत् ।) इदं च । (ऐदं अ ।) (इति चित्रफ-

उहेण कं दर्शयति ।)

(उभौ पश्यतः ।)

मकरन्दः—कलहंसक केनैतन्माधवस्य प्रतिच्छंदकमभिलिखितम् ।

कलहंसः—येनैवास्य हृदयमपहतम् । (जेण जेव्व से हिअर्ब

वहरिदं ।)

मकरन्दः—अपि मालत्या ।

कलहंसः—अथ किम् । (अह इ ।)

माधवः—वयस्य मकरन्द प्रसन्नप्रायस्ते वितर्कः ।

मकरन्दः—कलहंसक कुतोऽस्याधिगमः ।

कलहंसः—मया तावन्मन्दारिकाहस्तात् । तथापि लवङ्गिकास-

गशात् । (मए दाव मन्दारिआहत्थादो ताए वि लवङ्गिआसआसादो ।)

मकरन्दः—अथ किमाह मन्दारिका माधवालेख्यप्रयोजनं

मालत्याः ।

कलहंसः—उत्कण्ठाविनोद इति । (उक्कण्ठाविणोदो'त्ति ।)

मकरन्दः—वयस्य माधव सर्वथा समाश्वसिहि ।

गचिह्नमाह—अन्योन्येत्यादि । त्वयि तस्याः प्रागनुरागचिह्नं व्यक्तमेवास्ति ।

थम् । सखीनामन्योन्यसंगतदृशां कस्यापि कोऽपीति निवेदनमेकम् । कथम-

यथा सखीजनस्त्वां वीक्ष्य कटाक्षयति तां कथं वा सखीजनो वदत्येवमिति भावः ।

परं लवङ्गिकाया व्युत्पन्नं वचनम् । कथमन्यथा कुतूहलिनीत्यादि वदतीयमिति

भावः । 'संगते दारिते भिन्नः' इति विश्वः ॥ ३३ ॥ कलहंसः । अत्र येन जने-

पहतम् । यन्निबन्धनोऽस्य कामविकार इति भावः ॥ मकरन्दः । मालत्या

लिखितमित्यर्थः ॥ कलहंसः । अथ किं स्वीकारे ॥ माधवः । वितर्क ऊहः ।

मकरन्दः । अधिगमः प्राप्तिः ॥ कलहंसः । उत्कण्ठाविनोद इति । माधवा-

रक्ता मालती तमननुप्राप्तवती चित्रलिखितालोकेनेनापि रमत इति भावः ॥

१ अस्मात्परम्—माधवः—किंचान्यत् । मकरन्दः—इति केचिद् २ एदं चित्तम्,

अपि नाम. ४ मन्दारिआए. ५ विणोअणं,

या कौमुदी नयनयोर्भवतः सुजन्मा
तस्या भवानपि मनोरथबन्धबन्धुः ।

तत्संगमं प्रति सखे न हि संशयोऽस्ति
यस्मिन्विधिश्च मदनश्च कृताभियोगः ॥ ३३

द्रष्टव्यस्वरूपा च भवतो विकारहेतुस्तदत्रैवाल्लिख्यतां मा

माधवः—यदभिरुचितं वयस्याय । तदुपनय चित्रफलं
वैर्तिकाश्च । (मकरन्द उपनयति ।)

माधवः—(लिखन् ।) सखे मकरन्द

वारं वारं तिरयति दृशोरुद्रमं बाष्पपूर-

स्तत्संकल्पोपहितजडिम स्तम्भमभ्येति गात्रम् ।

सद्यःस्विद्यन्नयमविरतोत्कम्पलोलाङ्गुलीकः

पाणिलेखाविधिषु नितरां वर्तते किं करोमि ॥ ३४

येत्यादि । हे सखे तत्संगमं प्रति नैव संशयोऽस्ति भवतो नयनयोर्हेतव्योत्पत्त्या आनन्दकारित्वात् । तस्या मनोरथबन्धबन्धुरभिलाषनिबन्धनलिन-
शोभनजन्मा भवानपि । ननु परस्परानुरागेऽपि विधिकामवैमुख्यात् सिद्धिः ।
यस्मिन्संगमे विधिमदनौ कृतप्रयत्नौ । चक्षुष्प्रीत्या काम एतद्देशानयनादि देव-
भियोग इत्यर्थः । अभियोगाच्च कन्यालाभः । यदाह—‘अभियोगाद्धि कन्या गृह्य-
निश्चित एव च’ ॥ ३४ ॥ चित्रेण माधवचित्तानुरागमुदीपयति—द्रष्टव्यं हि
माधवः । वयस्यायेत्यत्र ‘रुच्यर्थानां प्रीयमाणः’ इति संप्रदानता । अत्र गो-
सङ्गे हर्षात्सात्त्विकभावमाह वारंवारमित्यादि । अयं मम पाणिलेखन-
चित्रनिर्माणेषु नितरामत्यर्थं वर्तते एव न तु लिखति । अत्र किं करोमि-
तथा लिखामीत्यर्थः । ‘नतराम्’ इति पाठे नैव वर्तते इत्यर्थः । यतो वा-
नुध्यानादानन्दाश्रुप्रवाहो वारंवारं दृशोरुद्रमं प्रचारं तिरयति छादयति
संकल्पेन चिन्तनेनोपहितो जडिमा सर्वकार्याप्रतिपत्तिर्यस्य तद्गात्रं शरी-
रनिश्चलत्वमभ्येति । ‘हर्षभयरोगविस्मयविषादमददोषसंभवः स्तम्भ-
रतः । कीदृशः । सद्यो लिखनोपक्रमकाल एव स्विद्यन्नार्द्राभवन् ।
कम्पेनाधिकचलनेन लोलाङ्गुली यत्र सः । अङ्गुल्या लिखनहेतुतया त-
लिखनं सूचितम् । तदिहाश्रुस्तम्भस्वेदकम्पा उक्ताः । रोमाश्चादिकं च-
तेषां लिखनाप्रतिकूलत्वात् । सर्वमिदं सात्त्विकं हर्षात् । यदाह—‘क्रो-
लज्जादुःखश्रमरोगतापपीडाभ्यः । व्यायामसाध्वसादेः स्वेदः स्यात्पीड-
शीतभयहर्षरोधस्पर्शजरारोगजः कम्पः ॥’ इति ॥ ३५ ॥ अधुना माल-
१ योगी. २ तत्रभवतः. ३ वतिं. ४ दृशोबुद्धतः.

प्रथमोऽङ्कः ।

३९

ापि व्यवसितोऽस्मि । (चिरादालिख्य दर्शयति ।)

मकरन्दः—(चित्रं निर्वर्ण्य ।) उपपन्नस्तावदत्रभवतोऽभिष्वङ्गः ।
कौतुकम् ।) कथमचिरेणैव निर्माय लिखितः श्लोकः । (वाचयति ।)

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः

प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।

मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका

नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥ ३६ ॥

(प्राविश्य सत्वरं)

मन्दारिका—कलहंसक पदानुसारेणोपलब्धोऽसि । (माधवमक-

पात्रम् ।)
तीति सानुरागोपालम्भं श्लोकं लिखति—जगतीत्यादि । ते ते न-
कलादयो भावाः पदार्था जयिनो मदजनने सर्वत्राप्रतिहताः स्वभावतो
मि ॥ ३६ ॥ ज्ञा अन्ये सन्त्येव ये मनो मदयन्ति । मम पुनर्न मदहेतवः प्रत्युत
यनयोर्हेतव एवेति भावः । अत्र जयिन इत्यनेन कालविशेषे देशविशेषे च जय-
नेवन्धनलिन आनन्दसंदोहदा इत्युक्तम् । भाव्यन्ते भावनामर्हन्ति सुन्दरतयेति
त्रसिद्धिः । मालतीभिन्नाः सहृदयहृदयाह्लादकाः । ते त इति वीप्सया चन्द्रा-
नयनविषये देवादयश्च प्रसिद्धा एवेति दर्शितम् । सर्वनाम्ना च ये यत्र चेतःप्रतिष्ठास्ते
द्विकन्या गृह्यन्त इति ध्वनितम् । तुल्यत्वेनान्येषां तथात्वं तत्संप्रतिपत्तिद्वारेत्युक्तम् ।
—द्वितीया हि मदहेतुरत आह—मम पुनरियं चित्रलिखिता मालती नयनयोज्योत्स-
ता । अत्र गोचरं प्राप्ता स एवैकोऽत्र जन्मनि महोत्सवः । अत्र किं पुनः संभोगादि-
पाणिर्लभ्यनुरागः । स एव महोत्सवः । अनुरागो भवतु सा वा भूदित्युपालम्भः ।
कं करोति। अल्पान्तानुरागो मालत्यां दर्शितः । एकपदेनान्येषामाविर्भावेऽपि नानन्दक-
तो वा । अत एव स एवेत्यनेन तत्पोषः । जन्मनीति सामान्यनिर्देशेन समस्तजन्मनि
दयति ततीतुल्या नास्तीति व्यज्यते । वाचिकोऽयं रसः । यदाह—‘रसानुरूपैरालापै-
त्रं शरैर्वाक्यैः पदैस्तथा । नानालंकारसंयुक्तैर्वाचिको रस उच्यते ॥’ इति। इह प्रकृ-
म्भः । मधुरत्वेऽपि मालत्या एव मदजननाद्वयतिरेकालंकारः । प्रियाख्यानात्प्रियोऽलं-
वन् । ३६ । विलोचनचन्द्रिकेति रूपकम् । न चात्र नवेन्दुकला प्रतिपच्चन्द्रकला सा
या तव न मदहेतुरिति वाच्यम् । यतो नूयत इति नवः । प्रशस्तेन्दुरित्यर्थः । यद्वा
नूतनमिन्दुकलादिकं चेति द्वन्द्वः । यद्वा नवः सागरादुत्थितमात्रः । पूर्ण-
देकं च । यथेः ॥ ३६ ॥ प्राविश्येति । यत्र पटीक्षेपेण प्रवेशस्तत्र प्राविश्येत्युक्तिः ।
यातीति । सारोऽनुसरणम् । एतेऽपि ये चित्रफलके लिखिताः । इह गौरवादेकत्वे बहु-

अवहितः. २ विलोक्य. ३ कलहंस कलहंस चोर चोर.

इन्दौ विलोक्य सलज्जम् ।) कथमेतावपि महानुभावाकर्म मह
 (कलहंसअ पभाणुसारेण उवलद्धोसि । कथं एदे वि महाज्जिआ
 एत्थं जेव्व । (उपसृत्य ।) प्रणमामि । (पणमामि ।)

उभौ—मन्दारिके इत आस्यताम् ।

मन्दा०—(उपविश्य ।) कलहंसक उपनय मे चित्रफलकरो
 (कलहंसअ उवणेहि मे चित्तफलअं)

कल०—गृहाणैतत् । (गेह एदं)

मन्दा०—(विलोक्य ।) कलहंसक केन पुनः किंनिमित्तं
 मालत्यालिखिता । (कलहंसअ केन उण किंनिमित्तं वा एत्थ
 आलिहिदा ।)

कलहंसः—य एव यन्निमित्तं मालत्या । (जो जेव्व जापि
 मालदीए ।)

मन्दा०—(सहर्षम् ।) दिष्ट्या दर्शितफलमिदानीं वि
 प्रजापतेः । (दिष्टिआ दंसिदफलं दाणिं विण्णाणं पआवईणो ।)

मक०—मैन्दारिके यदत्र वस्तुन्येष ते वल्लभः कथयति
 तत्तर्था ।

मन्दा०—महाभाग अथ किम् । (महाभाअ अधँ इं ।)

मक०—क पुनर्मालती माधवं प्रागृष्टवती ।

मन्दा०—लवङ्गिका भणति वातायनगतेति । (लवङ्गिआ रतया
 वादाअणगदत्ति ।)

मक०—वयस्य नन्वमात्यभवनासन्नरथ्ययैव बहुशः संच
 तदुपपन्नमेतत् ।

मन्दा०—अनुमन्येतां मां महाभागौ । यावदेतद्भगवतो

वचनम् । द्वित्वे वा बहुवचनम् ॥ मालत्या अभिलिखित इति शेषः ।
 मालत्या विनोदाय माधवो लिखितस्तेनापि सा तदर्थं लिखितेत्यर्थः ।
 रिका । अत्र विज्ञानं शिल्पिकौशलम् । अनुरूपानुरागादनयोरिति भावः ।
 सत्यम् । तत्तथेति । एवमेतन्मालत्यैव माधवप्रतिच्छन्दकं लिखितमित्यर्थः ।

१ वृष्टा. २ इह. ३ आगम्यताम्. ४ वङ्गा. ५ सखि मन्दा०. ६ अप्यवितथं तत्.

मदनस्य सुचरितं प्रियसख्यै लवङ्गिकायै निवेदयामि । (अणुमण्णन्तु
वाक्त्रेण महाभाषा । जाव एदं भअवदो देवस्स मअणस्स सुचरिदं पिअसहीए लव-
महाङ्गिआए णिवेदेमिं ।)

मक ० — प्राप्तावसरमेतद्भवत्याः ।

(मन्दारिका चित्रकैलकं गृहीत्वा निष्क्रान्ता ।)

मकरन्दः — वयस्य खैरतरकिरणोयं भगवान्सहस्रदीधितिर्ल-
करोति मध्यमहस्तदेहि संस्त्यायमेव गच्छावः । (इत्युत्थाय परिक्रामतः ।)

माधवः — एवं हि मन्ये ।

धर्माभोचिसरविवर्तनैरिदानीं

मुग्धाक्ष्याः परिजनवारसुन्दरीणांम् ।

तत्प्रातर्विहितविचित्रपत्ररेखा-

वैदग्ध्यं जहति कपोलकुङ्कुमानि ॥ ३७ ॥

पि च ।

उन्मीलन्मुकुलकरालकुन्दकोश-

प्रश्न्योतद्धनमकरन्दगन्धवन्धो ।

तामीपत्प्रचलविलोचनां नताङ्गी-

मालिङ्गन्पवन मम स्पृशाङ्गमङ्गम् ॥ ३८ ॥

प्रत्यर्थः । लवङ्गिकया द्वारा माधवानुरागो मालत्यामस्त्वित्यर्थः ॥ मकरन्दः ।

स्यायो गृहम् । 'संस्त्यायः संनिवेशे च संधातेऽपि च दृश्यते' इति मेदिनीकरः ॥

मैत्यादि । मालत्याः परिजनवारसुन्दरीणां कपोलकुङ्कुमानि प्रातर्विरचितवि-

त्रपत्रावलीवैदग्ध्यं यत्तदधुना मध्याह्ने जहति त्यजन्ति । कैः धर्माभसौ

सरय समूहस्य विवर्तनैर्विविधजलकणैः करणैः । अनेन नायिकायाः सुकु-

रतया निःसहत्वमुक्तम् । मालत्याः कन्यात्वेन पत्रावत्यभावात्परिजनेत्यु-

क्ता । माङ्गल्यतया प्रातरेव कुङ्कुमेन पत्रावलीलिखनम् । अत एव वसन्त-

स्य शीतत्वात्कुङ्कुमेन भूषाकरणमिति मतमपास्तम् । 'धारासिक्तवसुंध-

रभयः' इत्यभिधानाद्वर्षाकालप्रस्तावात् । 'समूहनिवहव्यूहसंदोहविसर-

तः' । इत्यमरः । इहोन्मादावस्था । अत एवात्र तत्संबद्धा कथा । यदाह—

संबद्धां कथां युङ्क्ते सर्वावस्थागतामिह' इति ॥ ३७ ॥ उन्मीलदिति । हे पवन

मीलन्मुकुलेन विकचकोरकेण करालाद्विषमात्कुन्दगुच्छात्क्षरन्निविडमकरन्दश्च

अथ तयोर्वन्धो । मकरन्दस्य यो गन्धस्तद्वन्धो तत्सहचरेति वा । ईदृशोऽपि

अणुमण्णाडु महाभाषोः महाणुभाषा. २ णिवोर्दिस्सामि. ३ भाण्डम्. ४ मध्याह्नो-

१ तदेहि. ५ व्रीभिः. ६ कुण्डलानि.

मकरन्दः—(स्वगतम् ।)

अभिहन्ति हन्त कथमेष माधवं

सुकुमारकायमनवग्रहः स्मरः ।

अचिरेण वैकृतविवर्तदारुणः

कलभं कठोर इव कूटपाकलः ॥ ३९ ॥

तदत्रै भगवती कामन्दकी नः शरणम् ।

माधवः—(स्वगतम्) आश्चर्यम् ।

पश्यामि तामित इतः पुरतश्च पश्चा-

दन्तर्वहिः परित एव विवर्तमानाम् ।

उद्बुद्धमुग्धकनकाञ्जनिभं वहन्ती-

मार्सक्तिर्यगपर्वर्तितदृष्टि वक्त्रम् ॥ ४० ॥

त्वं मे न सुखाय किंतु तापायातस्तां मालतीमिषदालिङ्गन्ममाङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं
अमृतमयतदङ्गसङ्गशीतस्त्वं मम तापशान्तये भविष्यसीति भावः । यदा त
तापशान्तिर्भवत्वित्यनुरागात्तामालिङ्गन्नित्युक्तम् । तां कीदृशीम् । प्रचलनेत्रां
पवनस्य दुःसहत्वेन भयादितस्ततः क्षिप्तनेत्राम् । अत एव नम्रीभवदङ्गां व
विषमकुन्दकोशसंचरणेन गतिप्रतिबन्धान्मान्द्यं मकरन्दसङ्गाच्छैत्यं गन्धवत्
सौगन्ध्यं च वायोरुक्तम् । ईषदालिङ्गन्नित्यनेन सुरभिपदेनाभिघातनिःसहत्वं
स्यामुक्तम् । 'करालो दन्तुरे तुङ्गे' इत्यमरः ॥ ३८ ॥ माधवस्यानङ्गदुःसह
अभिहन्तीत्यादि । एष स्मरोऽनवग्रहः प्रतिरोधशून्यः कोमलकायः
कथमचिरेणैवाभिहन्ति । हन्तानुकम्पायाम् । 'हन्त हर्षेऽनुकम्पायाम्' इ
कीदृशः । विकृतस्य भावो वैकृतं तस्य विवर्तोऽन्यथावस्थानं तेन दारुणो
यया कलभं करिवालकं मृदुकायं कठोरो दुःसहः कूटपाकलो हस्तिवत्
अचिरेण हन्ति तथेत्यर्थः । सोऽप्यनवग्रहोऽप्रतिकरणीयो विकृतिविवर्त
भवति । 'गजं वातज्वरो हन्ति तथा वै कूटपाकलः' इति वैद्यके ॥ ३९ ॥
रन्दः । इदं स्वगतम् । स्वयमनध्यवसायादाह—तदत्रेति । अत एव
ज्ञानसंपन्नेह शरणं रक्षिका । द्वितीयाङ्गावतारोऽयम् । यदाह—'अङ्गावसा
भाविनोङ्गस्य सूच्यते । वस्तुबीजमुपोद्घातैः सोऽङ्गावतार इष्यते ॥' इति
न्मादावस्थोद्भावनावलात्तन्मयत्वमाह—पश्यामीत्यादि । तामेकामेव
मानां प्रपञ्चरूपां परितः सर्वत्र पश्यामीत्याश्चर्यम् । विवर्तमानत्वमेवाह ।
सभयपार्श्वे । पुरतोऽग्रे । पश्चात्पृष्ठे । अन्तर्मनसि । बहिस्त्वग्भागे । अने
वेशात्सर्वत्र तन्मयत्वमुक्तम् । यदाह—'यो येन भावेनाविष्टः सुखदेनेतरेण

१ ग्रहस्मरः. २ विवर्ण. ३ पालकः. ४ अत्रभवती. ५ बहिश्च परितश्च. ६ म

जित.

प्रथमोऽङ्कः ।

४३

प्रकाशम्) वयस्य मम हि संप्रति

प्रसरति परिमार्थी कोऽप्ययं देहदाह-

स्तिरयति करणानां ग्राहकत्वं प्रमोहः ।

रणरणकविवृद्धिं विभ्रदावर्तमानं

ज्वलति हृदयमन्तस्तन्मयत्वं च धत्ते ॥ ४१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मालतीमाधवे वकुलवीथी नाम प्रथमोऽङ्कः ।

दाहितसंस्कारः सर्वं पश्यति तन्मयम् ॥' परित इत्यत्र 'पर्यभिभ्यां च' इति तसिः ।
 ॥ ४१ ॥ तेशया भा दीप्तिर्यस्य तत् । तन्निभं तत्तुल्यमिति वा । एतेन गौरीत्वमुक्तम् ।
 प्रत्यङ्गं सक्तेन मय्यासक्त्या तिर्यगपवर्तिता दृष्टिर्यस्य तत् । यथा यान्त्या तयाहं दृष्ट-
 यद्वा तत् । तथैव तां पश्यामीति भावः ॥ ४३ ॥ अधुना सर्वाकारेण पीडामाह—प्रसर-
 त्यादि । वयस्य पश्य । संप्रति मम कोऽप्यनिर्वचनीयस्वरूपो देहदाहः प्रसरति
 प्राप्नोति । अत एव परिमार्थी सर्वतो मथनशीलः । करणानामिन्द्रियाणामर्थग्राह-
 त्वं मे प्रमोहस्तिरयति पिदधाति । सर्वेन्द्रियसंमोहो ममेत्यर्थः । मम गात्रं शरी-
 रम् । कर्तुं । रणरणकस्य वियोगतरोर्वृद्धिमुपचयं विभ्रदावर्ति भ्राम्यदस्ति । यद्वा
 रणरणकः कामस्तस्य विवृद्धिमधिकाधिकदशागामित्वम् । 'मारो रणरणः कामो वि-
 यः' इत्युत्पलिनी । तथा मम हृदयम् । कर्तुं । अन्तर्दहति । ज्वलतीत्यर्थः । तन्म-
 त्वं मालतीमयत्वं च धत्ते । ईदृशी मम दशा सद्य एव विपत्तिमादधाति । तदत्र
 धावत्वमाचरोति भावः । अत्रावर्तीति व्याधिः । ज्वलतीत्युद्वेगः । तन्मयत्वमि-
 न्मादः । हृदयस्य तु तन्मयत्वधारणेन दुःसहदशायामपि जीवनाशा दर्शिता ।
 करणं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि' इत्यमरः ॥ ४४ ॥ निष्क्रान्ता इति । बीजार्थं
 कृत्वा निष्क्रमो भवति । यदाह—'बीजार्थं युक्तियुक्तं च कृत्वा कार्यं यथा-
 ॥ ४५ ॥ तम् । निष्क्रमं तत्र कुर्वीत सर्वेषां रज्जवर्तिनाम् ॥' इति ॥ वकुलवीथीति ।
 त एव नारससमायुक्ता सन्धिद्वयविभूषिता । अर्थप्रकृतिभिः पूर्णा स्यादेकाङ्का तु वी-
 ङ्कावतीका ॥ त्रिभिः पात्रैः प्रयोज्येयमुत्तमाधममध्यमैः । कर्तव्या नायिका चात्र शृ-
 ॥' ईशद्वयसंयुता' ॥ इति भरतः ॥

प्रासूत यं रत्नधरो गुणाढ्यो गुणाढ्यरूपा दमयन्तिका च ।

जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेऽङ्को गतोऽयमाद्यो रसराजराजी ॥

इति प्रथमोऽङ्कः ।

१ प्रमोदः . २ विभ्रदावर्ति गात्रम्.

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतश्चेत्थौ ।)

प्रथमा — हला संगीतशालापरिसरेऽवलोकिताद्वितीया लतेपि
मन्त्रयन्त्यासीः । (हला संगीतशालापरिसरे अवलोइदादुदीआ तुंवावट्टन
मन्तअन्ती आसी ।)

द्वितीया — सखि तेन किल माधवप्रियवयस्येन मकरन्देन । प्रथ
ल एव मदनोद्यानवृत्तान्तो भगवत्यै निवेदितः । (सहि तेप
माहवप्पिअवअस्सण मअरन्देण सअलो जेव्व मअणुज्जाणवुत्तन्तो भअ
णिवाददा ।)

प्रथमा — ततः किम् । (तदो किं ।)

द्वितीया — ततो भर्तृदारिकां द्रष्टुकामया भगवत्या प्रवृत्तिनि
त्तमवलोकितानुप्रेषिता । मयापि तस्यै कथितं यथा लवङ्गिकाद्वि
विविक्ते भर्तृदारिका वर्तत इति । (तदो भर्तृदारिकां द्रष्टुकामया
वदीए पउत्तिणिमत्तं अवलोइदा अणुप्पेसिदा । मए वि ताए कधिदं जया
ङ्गिआदुदीआ विविक्ते भर्तृदारिका वट्टाद ति ।)

प्रथमा — हला लवङ्गिका खलु केसरकुसुमान्यवचिनोमीति ता
नोद्यानादेव नागता सा किं सांप्रतं संप्राप्ता । (हलौ लवङ्गिका क
रकुसुमाइ अवइणुम्मि ति मैअणुज्जाणादो जेव्व णागदा ता किं संपदं संपए हि

अधुना बकुलमालादानाय लवङ्गिका गता तां प्रतीक्षमाणा मालती सौ
तन्मार्गं पश्यति मकरन्दश्च ' कामन्दकी नः शरणम् ' इत्युक्त्वा तां तत्क
गतः इति स्थिते चेत्थोः प्रवेशः । चेटीभाषा सौरसेनी । यदाह — ' नायिका
चेत्थां च सौरसेनी प्रयुज्यन्ते ' । न च ' नाटकप्रकरणयोरङ्काः कार्याः प्रत्यक्षना
इति भरतादिह माधवप्रवेशाभावात्कथमङ्कावतार इति देश्यम् । मालत्या
त्वेन तत्सत्त्वात् । यदाह — ' गुरुः पुरोहितोऽमाल्यो नायको नायिकापि च
र्यवाह इति प्रोक्ताः षडन्ते नायका बुधैः ॥ ' इति ॥ **प्रथमा** । अत्र हला
परिसरे निकटं ॥ **द्वितीया** । अत्र वृत्तान्तो वार्ता ॥ **द्वितीया** ।
रिका मालती । प्रवृत्तिवार्ता । विविक्तं विजनम् । इह मकरन्दाज्ज्ञात
वस्थया कामन्दक्या प्रकृतसिद्धयेऽवसरज्ञानार्थं मालतीवार्तां ज्ञातुं प्रहितव
तेति भावः ॥ **प्रथमा** । अत्र केसरो बकुलः । अवचिनोमि त्रोटयामि

१ सहि. २ भअवदी कामन्दई किं वि. ३ सहि. ४ गआ मअणुज्जाणं किं संपदं णि

द्वितीया—अथ किम् । तां खलु परावर्तमानामेव हस्ते गृहीत्वा
 या तेषां पिद्धपरिजना भर्तृदारिकोपर्यलिन्दकं समारूढा । (अथ इ । तं ख
 आ तुंशवदन्तीं जेव्व हत्थे गेल्लिअ पडिसिद्धपरिअणा भट्टिदारिआ उअरिअलिन्दअं
 णरूढा ।)

प्रथमा—नूनं तस्य महानुभावस्य संकथयात्मानं विनोदयति ।
 गूणं तस्स महाणुहावस्स संकथाए अत्ताणं विणोदेदि ।)

द्वितीया—(निःश्वस्य ।) कुतस्तस्या आश्वासः । एतेनाद्य सवि-
 ददर्शनेनातिभूमिं खलु तस्या अभिनिवेशो गमिष्यति । अन्यच्च ।
 श्य एव नन्दनस्य कारणान्महाराजो भर्तृदारिकां प्रार्थयमानोऽमा-
 नं विज्ञप्तः । (कुदो से आस्सासो । एदिणा अज्ज सविसेसदंसणेण अदिभूमिं
 ताए अहिणिवेसो गमिस्सदि । अण्णं अ । कल्ले एव्व नन्दनस्य कारणादो
 माराओ भट्टिदारिअं पत्थअन्तो अमच्चेण विण्णत्तो ।)

प्रथमा—किमिति । (किं ति ।)

द्वितीया—प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराज इति । त-
 त आमरणं खलु मालत्या हृदयशल्यं माधवानुराग इति तर्कयामि ।
 पवदि णिअस्स कण्णआजणस्स महाराओ ति । तां जादो आमरणं खु माल-
 ए हिअअसल्लं माहवाणुराओ ति तक्केमि ।)

प्रथमा—अपि नाम भगवत्यत्र किमपि भगवतीत्वं दर्शयिष्यति ।
 अवि णाम भअवदी एत्थ किं वि भअवदित्तणं दंसइस्सदि ।)

द्वितीया—अयि असंबद्धमनोरथे एहि । (अइ असंबद्धमणो-
 एहि ।)

॥ द्वितीया । अत्र परापतन्ती सत्वरमागच्छन्ती । कृतकार्यत्वेन सत्वरमाग-
 तं भूतधर्मः । उपर्यलिन्दकम् । बाह्यपट्टशालाया उपरीत्यर्थः ॥ द्वितीया । अत्रा-
 भूमिमुत्कर्षम् । अभिनिवेश आसक्तिः । कल्यं प्रातः । 'कल्लि' इति पाठे कल्लि-
 द्दो देशी पूर्वदिनवाचकः । अत एव 'कल्लि पल्लीनिवासिनः' इति ॥ प्रथमा ।
 विज्ञप्तमित्यर्थः ॥ द्वितीया । इदमभूताहरणं वाक्यम् । यदाह—'अभूताह-
 तत्स्याद्यद्वाक्यं कपटाश्रयम्' ॥ वाक्यतत्त्वमज्ञात्वाह । अत्र दुःखदत्वे शल्य-
 शल्यम् । अजहल्लिङ्गम् ॥ प्रथमा । अत्रापि नाम संभावनायाम् । भगवतीत्वं

१ परापतन्ती. (टी.). २ अपरि०. ३ अदो आमरणं.

[इति परिक्रम्य निष्क्रान्ते ।]

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशत्युपविष्टा सोत्कण्ठा मालती लवङ्गिका च ।)

मालती—हुं सखि ततस्ततः । (हुं सहि तदो तदो ।)

लवङ्गिका—ततस्तेन महानुभावेनोपनीता मे इयं बकुल (तदो तेन महाणुभावेण उवणीदा मे इअं बउलमाळा ।) (इति मालामा

माल०—(गृहीत्वा सहर्षं निर्वर्ण्य ।) सखि एकपार्श्वविषमप्रतिखल्वेषा विरचना । (सहि एकपासविसमपडिबद्धा वखु एसां विरुद्धो ज

लव०—अत्र तावदरमणीयत्वे त्वमेवापराद्धासि । (एव अरमज्जिणत्तणे तुमं जेव्व अवरद्धासि ।)

माल०—कथमिव । (कहं विअ ।)

लव०—येन स दूर्वाश्यामलाङ्गस्तथा विहस्तीकृतः । (दुव्वासामलङ्गो तह विहत्थीकिदो ।)

मालती—प्रियसखि लवङ्गिके सर्वथाश्वासनशीलासि । सहि लवङ्गिए सव्वहा आसासणसीलासि ।)

ज्ञानादिवैभवम् । निष्क्रान्ते चेत्त्रौ । प्रवेशक इति । वक्तव्यस्य च कथा । भङ्गप्रसङ्गेनान्योक्त्या प्रवेशकः । यदाह—‘यस्तु प्रयोगबाहुल्यादङ्कशो न प्यते । बहुवृत्तान्तोऽल्पकथैः स विधेयः प्रवेशकैः ॥ अङ्कानामन्तरालेषु संक्षेपेण प्रयोजनैः । भृत्यवर्गे कथाबद्धो विज्ञेयोऽयं प्रवेशकः ॥’ मालती । हुं प्रवेशकः लवङ्गिकाकथितबकुलमालाप्रार्थनापर्यन्तश्रुतवार्तया मालत्याग्रिमवार्ताकर्णनोक्तः पुनश्च छद्यत इत्यर्थः । विरहोत्कण्ठितेयम् । यदाह—‘अनेकार्थसंयुक्तो यस्या विरहोत्कण्ठिते प्रियः । तदनागमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥’ प्रियकथापरोक्षविवक्षितभावोऽयम् । यदाह—‘श्रुत्वा कथां प्रियजनस्य सखीमुखेभ्यः कर्णोदामे यच्चलत्तुतर्जनीकम् । यत्साङ्गभङ्गमिह जृम्भितमङ्गनानां मोट्टायितं तदुदितं धीमान् पुराणैः ॥’ मालती । प्रतिबद्धा घटिता ॥ मालती । मालती माधववलोकनाकाङ्क्षयाजानतीवाह—कथमिव । कथं ममापराध इत्यर्थः ॥ लवङ्गिकास्वीकृत्या अत्र दूर्वेत्यादिना शृङ्गारित्वे तात्पर्यमुक्तम् । तथानिर्वचनीयप्रकारेण ।

१ इअं० २ अवरज्जसि (अपराध्यसि) . ३ मुद्ध (मुग्ध) दुव्वा.

लव०--सखि कात्राश्वासनशीलता । ननु भणामि सोऽपि
 येयसख्या मन्दमारुतोद्वेलत्प्रफुल्लपुण्डरीकविभ्रमाभ्यां प्रथमारब्धवकु-
 ावलीविरचनापदेशसंयमितबलात्कारविस्तृताभ्यां लोचनाभ्यां वि-
 ष्मभमाणविस्मयस्तिमितदीर्घपर्यन्तपरिवर्तनाविलासताण्डवितभ्रूलता-
 ण्डम्बितानङ्गशारङ्गविभ्रमविदग्धमवलोकयन्प्रयत्यक्षीकृत एव ।
 सहि का एत्थ आसासणसीलदा । णं भणामि । सो वि पिअसहीए मन्दमारु-
 वेल्लन्तपफुल्लपुण्डरीअविब्भमेहिं पढमारद्धवडलावलीविरअणावदेससंजंमिदबला-
 ण्डिअवित्थरन्तेहिं लोअणेहिं विअम्भमाणविह्वअत्थिमिददीहपेरन्तपरिअत्तणावि-
 षेपमप्रीसतैण्डविदभूलदाविडैम्बिदाणङ्गसारङ्गविब्भमविअट्ठं अवलोअअन्तो पच्चक्खी-
 विरअदो ज्जेव्व ।)

(एवमालती—(लवङ्गिकां परिष्वज्य ।) आम् । प्रियसखि किं तावत्तस्य हानुभावस्य स्वाभाविका एव ते मुहूर्तसंनिधायिनो जनस्य विप्रलयितृका विलासा आहोस्विद्यथा प्रियसखी संभावयति । (आम् । असहि किं दाव तस्स महाणुभावस्स साहाविआ जेव्व ते मुहुत्तसंनिधाइणो णस्स विप्पलम्भइत्तां विलासा आदु जह्मपिअसही संभावेदि ।)

सि । आकुलः । लवङ्गिका । सोपीति । अत्र स त्वयापि विलोचनाभ्यां पश्यन्
यक्षीकृतो दृष्ट एवेत्यन्वयः । अपिभिन्नक्रमः । उद्वेलकम्पमानम् । विभ्रमो वि-
ष्टा भ्रान्तिः सोऽयमित्याकारा । सादृश्यं वा विभ्रमः । माधवस्य पुण्डरीकाक्ष-
च कृत् । विरचनापदेशेन घटनव्याजेन यः संयमोऽन्यादर्शनं तं प्रापिताभ्यां बला-
ऽङ्गो बल्य बलात्कारेण विस्तरं गच्छद्भ्याम् । बलामोर्बिर्बलात्कारे देशी । यद्यप्यव-
लेषु संयमनित्यनेन लोचनाभ्यामिति प्राप्तं तथापि विशिष्टलोचनप्रतिपादनार्थं तदुक्तम् ।
। हुं प्रेक्ष्य जृम्भमाणो वर्धमानः । स्तिमितः स्निग्धः । दीर्घपर्यन्तमतिदीर्घम् । परिवर्तना
कर्णनोर्धः पुनर्गमनं तत्र विलासो विशिष्टदृष्टिव्यापारस्तेन ताण्डवितया नर्तितया भूल-
ो यस्यैवा विडम्बितः समीकृतोऽनङ्गशारङ्गविभ्रमः कामधनुर्विलासस्ततो विदग्धमिति
थापरतयाविशेषणम् । 'गमनासनपाणिपादचेष्टा सविशेषं नयनध्रुवां च कर्म । दयितो-
कर्णोर्धामे यदप्रयत्नाक्रियते नूनमयं विलास उक्तः ॥' इति भरतः । शारङ्गरङ्गत इति
दुदितं शोभाच्छारङ्गेति भिन्नो रेफः ॥ 'शारङ्गं धनुषि स्मृतम्' इति शाश्वतः । ततस्त्व-
माधवबल्लोकनविकलता मालारम्यत्वे हेतुरिति तात्पर्यमिह ॥ मालती । आमिति त-
लवङ्गिस्वीकारे । 'अम्मो' इति पाठे अम्मो हर्षे वितर्के वा । विप्रलम्भितो विप्रलम्भं

ण । १ मारुअप्पअलिअ. (प्रचलित). २ संअमण (संयमन). ३ विलासुल्लसिअ (सोलसित).
लुदाविभाविदानङ्गसंस्मवि०. ५ हेतुआ.

लव० — (विहस्य सासूयमिव ।) त्वमपि स्वभावेनैव तं
सरेऽसंगीतकं नर्तितासि । (तुमं वि सहावेण जेव्व तस्सि अव
दअं णत्तिदासि ।)

मालती — (सलज्जं विहस्य ।) हुं ततस्ततः । (हुं तदो
हाम

लव० — ततः प्रतिनिवर्तमानयात्राजनसंकुलेनान्तरिते
न्दारिकाया गृहमुपगतास्मि । तस्याः खलु चित्रफलकं प्रभा
कृतमासीत् । (तदो पडिणिउत्तमाणजत्ताजणसंकुलेण अन्तरिदे त
रिआए घरं उवगदाद्धि । ताए क्खु चित्तफलअं पभादे हत्थीकिदं आ
अणं

मालती — किंनिमित्तम् । (किंनिमित्तम् ।)

लव० — तां खलु माधवानुचरः कलहंसको नाम
सा तस्य दर्शयिष्यतीति । ततः प्रियनिवेदिका मन्दारिका
(तं क्खु महवाणुअरो कलहंसओ णाम कामेदि । सा तस्स दंस
तदो पिअणिवेदिआ मन्दारिआ संउत्ता ।)

मालती — (स्वगतम्) नूनं तेनापि कलहंसकेन तत्प्रति
मात्मनः प्रभोर्दर्शितं भविष्यति । (प्रकाशम् ।) सखि किमि
प्रियम् । (णूणं देण वि कलहंसएण तं पडिच्छन्दअं अत्तणो
भविस्सदि ।) (सहि किं दाणिं दे पिअं ।)

लव० — एतत्खलु संतापितस्य संतापकारिणो दुर्लभम
शदुःसहायासदृश्यमानचित्तस्य क्षणमात्रनिर्वापकं तव प्रतिच्छ
(एदं क्खु संदाविदस्सै संदावआरिणो दुल्लहमणोरहावेसदूसहाआस
त्तस्स खणमेत्तणिव्वाव्वअं तुह पडिच्छन्दअं ।) (इति चित्रं दर्शय
प्रापितः । तारकादित्वादितच् ततः स्वार्थे कः । आदुशब्दोऽत्राहोषुरमि
शीलस्य बहुकालपरिचयतया मुहूर्तमात्रसंनिधाने विप्रलम्भचिन्ता । विह
नविकारादिस्वाभाविकमानुरागिकं वेति ज्ञातुं न शक्यत इति भावः । धीयो
इत्तकाः' इति पाठे विप्रलम्भचिन्तका इति ज्ञेयम् ॥ लवङ्गिका । क्तव्यो
थेनेति शेषः । असंगीतकं निभृतनृत्यं यथा तथा नृत्यं कारितासीत्यर्थः ।
परद्वेषसहितम् । मालती । हुमिति प्रणयकोपे ॥ लवङ्गिका । अत्र
इच्छति । लवङ्गिका । अत्र दुर्लभायां त्वयि मनोरथाभिनिवेशस्तेन यो

१ एतन्नास्ति कश्चित् । २ स्वगतं सानन्दम् । ३ एदं । ४ जाहस्य, पट्टणः ।
५ वावइत्तकं (यितृकं) ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

४९

मालती—(सहर्षं चिरं निर्वर्ण्य ।) अहो इदानीमपि हृदयस्य मेऽना-
 सङ्गो येनैवमप्याश्वासनं विप्रलम्भ इति संभाव्यते । कथमक्षराण्यपि ।
 इति वाचयति । ‘जगति जयिनः’ इत्यादि पूर्वोक्तं पठित्वा । सानन्दम् ।)
 हाभाग सदृशं खलु ते निर्माणस्य वचनं मधुरतया । दर्शनं
 नस्तत्कालमनोहरं परिणामदीर्घसंतापदारुणम् । धन्याः खलु ताः
 न्यका यास्त्वां न प्रेक्षन्ते । प्रेक्ष्य वात्मनो हृदयस्य प्रभवन्ति ।
 अहो दारिणि वि हिअअस्स मे अणोसङ्गो जेण एदं वि आसासणं विप्पलम्भोत्ति
 भौविअदि । कथं अख्खराइं पि । महाभाअ सरिसं व्खु दे णिम्माणस्स
 अणं महुरदोए । दंसणं उण तक्कालमणोहरं परिणामदीहसंदावदारुणं । धण्णाओ
 छु ताओ अम्मकाओ जाओ तुमं ण पेक्खन्दी । पेक्खिअ वा अत्तणो हिअअस्स
 हवन्दि ।)

लव०—सखि किमेवमपि ते नास्ति आश्वासः । (सहि किं एवं वि
 गत्थि आसासो ।)

मालती—कथमिव । (कथं विअ ।)

लव०—यस्य कारणादुत्खण्डितवन्धनमिव कङ्केलिपल्लवं क्लाम्य-
 यमालिकाकुसुमनिःसहा परिस्त्रिजसे सोऽपि ज्ञापितो भगवता
 न्मथेन संतापस्य दुःसहत्वम् । (जस्स कारणादो उक्खण्डितवन्धनं विअं
 केलिपल्लवं किलम्मन्तणोमालिकाकुसुमणीसहा परिस्त्रिज्जसि सो वि जाणाविदो
 अवदा मम्महेण संदावस्स दूसहत्तणं ति ।)

तत्र दह्यमाने चित्ते क्षणमात्रनिर्वापकमिति ॥ मालती । अत्रानासङ्गोऽनाश्वासः ।
 जिक्का स्वयं लिखित्वा माधवल्लिखितत्वेन बोधयतीति भावः । सदृशमिति ।
 मधुरतया निर्माणस्य सदृशं वचनमित्यर्थः ॥ तवाकृतिर्मधुरा यथा तथा वचोऽपि
 मधुरमित्यर्थः । यस्येदृशं वचस्तस्य कथमेवं दर्शनमित्युपालम्भपूर्विका पृच्छा । य-
 त्ना हि—‘यत्र भावनयोपेतमात्मानमथवा परम् । पृच्छन्निवाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्य-
 भावः । ‘धीयते ॥’ नाख्यधर्मत्वेन परोक्षस्यापि प्रत्यक्षीकरणम् । यदाह—‘परोक्षेऽपि च
 का । अन्वयो नार्या प्रत्यक्षवत्प्रियः’ ॥ अम्मकाशब्दः स्त्रियां कन्यायां वा देशी ॥ ल-
 षासीत्यङ्केका । अत्रोत्खण्डितं छिन्नम् । बन्धनं वृन्तशाखासंयोगः । कङ्केलिरशोकः ।

१ सहर्षोच्छ्वासं. २ अणासासो. ३ संभावोमि. ४ लक्खीअदि (लक्ष्यते) इत्य०.
 ५ हारि. ६ इत्थिआओ. ७ इति रोदिति इत्य०. ८ सहि कथं. ९ तुमं उक्खणं कङ्क-
 णः. १० हिअअं धारेन्दी णीसहा कुसुमाउहेण पडिहिज्जसि (परिहीयसे).

मालती—सखि कुशलमिदानीं तस्य महानुभावस्य धेतुं
मम पुनः दुर्लभ आश्वासः । (साक्षम्) विशेषतोद्य—(तत्प्य
ह्यणि तस्स महानुभावस्स होदु । मह उण दुल्लहो आसासो । विसेसदो रोथ
संस्कृतमाश्रित्य ।)

मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्यविरतं

प्रमार्थी निर्धूमो^१ ज्वलति विधुतः पावक इव ।

हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो

न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती ॥

लव०—एवमेव प्रत्यक्षसौख्यदायिनः परोक्षदुःखदुःसहा म
नसमागमा भवन्ति । अपि च यस्य वातायनान्तरमुहूर्तदहे ।
सविशेषसमिद्धहुतवहायमानपूर्णचन्द्रोदया निष्करुणकामव्यापापि

निःसहाक्षमा । परिखिद्यसे परिहीयसे । एतेन कामावस्था तनुतोक्ता ॥ म
खसं नेत्रजलम् । संस्कृतमिति । आसन्नमरणतया प्रकृतिविपर्यय
स्त्रियाः संस्कृताश्रयणम् । यद्वा मरणसमये प्राकृतस्मरणस्य हीनयोनित्व
त्वेन बोधनात्तत्काले स्त्रियाः संस्कृताश्रयणम् । यद्वा वैदग्ध्यद्योतनाय त
दाह—‘संस्कृतभाषावाचः प्रायो नाट्ये खलु स्त्रिया श्लाघ्याः । क्वचिदपि
तायाः प्रबोधनार्थं प्रशस्यन्ते ॥ मनोराग इत्यादि । प्रियसखि मा
न तातः प्रभवति न वा माता न वा त्वम् । कुतः । मनोराग आधि
साथी क्षोभकारी यथा तीव्रं विषं तथा विसर्पति व्याप्नोति । यथा धातु
विषं व्याप्नोति तथा ज्ञानि म उद्वेग इत्यर्थः । यद्वा सविशेषदर्शनाच्चित्तानु
भेदस्तीव्रं यथा तथा मनो विसर्पति व्याप्नोति दाहकारित्वाद्विषमिव । त
संधुक्षितोऽग्निर्यथा ज्वलति विधूननान्निर्धूमं यथा तथा स एव रागो ज्वलति
मालाकुलीभवति । इत इतः सर्वत्र प्रत्यङ्गं हिनस्ति पीडयति गरीयाज्ज्व
त्यक्त्वा समाधिस्त्वया समाधातुं न शक्यत इति भावः । यद्वा तातस्त्रातुं न
नन्दननिरासेन माधवाय मददानात् । अम्बापि न तथा । तथानुवर्तमाना
स्यानिषेधात् । लवङ्गिकायाश्च तयोः समशीर्षिकया गणनं स्वाच्छन्द्येन
काशनाय ॥१॥ लवङ्गिका । अत्र भणितव्यं युज्यत एवेत्यर्थः ।
दर्शनं चन्द्रस्याग्नित्वं जीवितसंशयं च कुरुते तस्य व्यक्तं दर्शनं त्वदुप
त्तापं कुरुत इति किमत्र चित्रम् । चन्द्रेऽग्नित्वेन ज्ञानान्निद्राच्छेद उक्त
यारायामस्यामतिपीडाकारित्वेन निष्करुणकत्वम् । व्यापारो दशावस्थः ।

१ महापहावस्स. २ मनोरोगस्तीव्रो...विसर्पन्. ३ निर्धूमं. ४ बलीयान्.

भावस्य प्रेतजीविता ते शरीरावस्था तस्यैव संप्राप्तसविशेषदर्शना भूत्वाद्य
 (तप्यसीति किमत्र भणितव्यम् । तत्प्रियसखि श्लाघनीयं दुर्लभम-
 वेसेसदो रथफलं जीवलोकस्य यद्गुरुकानुरागसदृशो महानुभाववल्लभसमागम-
 त्येतावज्जानीमः । (एवं जेव्व पच्चक्खसोक्खदाइणो परोक्खदुक्खदूसहे
 जणसमाअमा होन्दि । अवि अ जस्स वादाअणन्दरमुहुत्तदंसणेण वि सँविसे-
 समिद्धदुदवहाअन्तपुण्णिमाचन्देदआ णिक्करुणकामव्वावारसंसइदजीविदा दे
 रीरावत्था तस्स जेव्व संपत्तसविसेसदंसणां भविअ अज्ज संतप्पसि ति किं
 थ भणिदव्वं । ताँ पिअसहि सलाहणिज्जं दुल्लहमणोरहफलं जीअलोअस्स जँ
 आणुराअसारसो महानुभाववल्लहसमाअमो ति एत्तिअं जाणीमो ।)

मालतीः—सखि दयितमालतीजीविते साहसोपन्यासिनि अ-
 मुहूर्तदहे । (सासम् ।) अथवा अहमेव वारंवारं विलोकयन्ती दुःखव्यव-
 षामव्यापितधीरत्वावष्टम्भेनात्मनो हृदयेन दूरविगलितलज्जेन दुर्विनयल-
 यत्रापराद्धयामि । तथापि प्रियसखि । (सहि दइदमालदीजाविदे
 हसोवण्णासिणि अवेहि । अहवा अहं जेव्व वारंवारं विलोअअन्ती दुक्खं-
 वत्थाविदधीरत्तणावष्टम्भेण अत्तणो हिअएण दूरँविअलिदलज्जेण दुव्विणअलहु-
 एत्थ अवरद्धम्मि । तहावि पिअसहि ।) (भूयः संस्कृतमाश्रित्य ।)

ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी
 दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति ।
 मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमला चया
 कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥ २ ॥

यमित्यत आह—तदिति । तथा च गुरुतरानुरागस्यैतत्फलं यत्सखीद्वारा वल्ल-
 मागमः कारयितव्य इति भावः ॥ मालती । अत्र दयितं प्रियम् । महाकु-
 लङ्कशङ्कया साहसम् । अत एव रोदनम् । तथा च त्वमपेक्ष्यपगच्छ । प्रियभा-
 र्ति त्वां किमधाक्षिपामि यदहमेवात्र वाच्येत्याह—अथवेति । अत्र क्षणं क्षण-
 शकनाकुलत्वादुःखव्यवस्थापितं यद्धीरत्वं तस्यावष्टम्भोऽविद्यमान एवैतदारोप-
 नत्यर्थः । लघ्वी लघुतां गता । अहमत्रापराध्यामीति येन तवैतादृशसाहसोपन्यास
 भावः । तथापि प्रियसखि । अधुना साहसाकरणं हृदि निधाय सनिर्वेदमाह—
 लत्वित्यादि । प्रतिरात्रं पूर्णश्चन्द्रो ज्वलतु तापयतु तथापि न साहसं
 मीति भावः । गगन इत्यनेनाप्राप्यत्वादनुपागमनीयतोक्ता । तर्हि कामस्त्वां
 एद. २ दूसहाआसकारिणो. ३ मुहुत्तमेत्त. ४ सुसमि० पुण्णचं०, ५ संपदं (सांप्रतं).
 सणादो अज्ज. ७ ता एत्थ. ८ जँ...सरिसं. ९ पलाअन्तपडिक्काविद (पलायमानप्रतिष्ठा-
). १० दूरविज्जम्भमाणहुव्विणअलहुएण (दूरविज्जम्भमाण०); दूरं विलीअन्तलज्जेण
 लज्जात्वेन).

५२

मालतीमाधवे

लव०—(स्वगतम् ।) अत्रेदानीं क उपायः । (एषा भगवती
उवाच ।)

(अथ नेपथ्यार्धप्रविष्टा)

प्रतीहारी०—एषा भगवती कामन्दकी । (एषा भगवती
मन्दई ।)

उभे०—किं भगवती (किं भगवती ।)

प्रती०—भर्तृदारिकां द्रष्टुकामागता (भर्तृदारिकां द्रष्टुकामा
अदा ।)

उभे०—ततः किं विलम्ब्यते । (ततो किं विलम्बीति ।)

(निष्क्रान्ता प्रतीहारी । मालती चित्रं प्रच्छादयति ।)

लव०—(स्वगतम्) सुसमीहितं खलु जातम् । (सुसमीहितं
जातम् ।)

(ततः प्रविशति कामन्दक्यवलोकित्वा च ।)

काम०—साधु सखे भूरिवसो साधु । प्रभवति निजस्य क
जनस्य देव इत्युभयलोकाविरुद्धमुत्तरमुपन्यस्तम् । अपि च ।
मन्मथोद्यानवृत्तान्तेन भगवतो विधेरप्यनुकूलतामवगच्छामि ।

पीडयिष्यतीत्यत आह । मदनो दहतु । मृत्योर्मरणात्परं स किं करिष्यति ।
सति दुःखस्यापि त्यागादिष्टमेव तदिति भावः । परेणेति । 'प्रकृत्यादिभ्य उत्त
नम्' इति तृतीया । इदं नायिकायाः सत्त्वजर्धैर्यम् । यदाह—'चापलेनानुप
धैर्यमुदीरितम्' । ननु दुःखहानाय माधवानुसरणमेव वरमत आह—मम पु
पिता दयित इष्टः । कीदृशः । श्लाघ्यः सर्वश्लाघाविषयः । अमलवंशा माते
र्मलं कुलं चेष्टम् । अयं हृदिस्थो जनो माधवो नैवेष्टः । साहसक्रियेति
तर्हि कथं जीवनमत आह—न च जीवितमिष्टम् । अत्र जीवितद्वेषादुद्वेग
यदाह—'प्रद्वेषः प्राणितव्ये यः स उद्वेगः स्मृतो बुधैः' ॥ २ ॥ लव
उद्वेगनाशोपायं चिन्तयन्ती लवङ्गिकाह—अत्रेदानीं क उपायः ॥ प्रती
एषा भगवती कामन्दकी । मालतीजीवनोपाय इति भावः । प्रतीहारी
बन्धघटनं सूचितम् । यदाह—'संधिविग्रहसंबन्धनानाचारसमन्वितम् । निवे
याः कार्यं प्रतीहार्यस्तु ता मताः ॥' प्रतीहारीत्यत्र बहुलवचनान्मनुष्ये
उभयोर्वाक्ये । किमर्थमागतेत्यर्थः । अत एवाग्रिमवाक्ये तद्व्यापारक
लवङ्गिका । सुसमीहितं खलु जातम् । इदानीं यत्कामन्दक्यागमनमिति
कामन्दकी । उभयेति । इहलोकाविरुद्धं साक्षादप्रतिषेधेन राजकोपाज

१ चित्रफलकम्. २ सुसमीहितं.

द्वितीयोऽङ्कः ।

५३

वलीचित्रफलकव्यतिकरसंविधानकौतुकमद्भुतं प्रमोदमुल्लासयति । इत-
रेतरानुरागो हि दारकर्मणि परार्थं मङ्गलम् । गीतश्चायमर्थोऽङ्गिरसा-
भयस्यां मनश्चक्षुषोरनुबन्धस्तस्यामृद्धिरिति ।

अव०—एषा मालती । (एषा मालती ।)

काम०—(निर्वर्ण्य ।)

निकामं क्षामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा

कलाशेषा मूर्तिः शशिन इव नेत्रोत्सवकरी ।

अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्वाहविधुरा-

मियं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च ॥ ३ ॥

अपि च ।

परिपाण्डु पांसुलकपोलमाननं

दधती मनोहरतरत्वमागता ।

रमणीयजन्मनि जने परिभ्रम-

ल्लितो विधिर्विजयते हि मान्मथः ॥ ४ ॥

अथवा नियतमनया संकल्पनिर्मितः प्रियसमागमोनुभूयते । तथाह्यस्याः

नीवीबन्धोच्छ्वसनमधरस्पन्दनं दोर्विषादः

स्वेदश्चक्षुर्मसृणमधुरोक्तेकरस्निग्धमुग्धम् ।

गात्रस्तम्भः स्तनमुकुलयोरुत्प्रबन्धः प्रकम्पो

गण्डाभोगे पुलकपटलं मूर्च्छना चेतना च ॥ ५ ॥

रलोकाविरोधस्त्वात्मीयस्य कुमारीजनस्य प्रभुर्न परस्येति साधारणोक्त्यासत्यानु-

सारणादित्यर्थः । व्यतिकरो मिलनं तद्रूपं संविधानम् । दारकर्मणि परिणये । परार्थं

मिष्टम् । अनुबन्धो रतिः ऋद्धिरुपचयः ॥ निकाममित्यादि । इयं कल्या-

यस्माकं मनो रमयति । कुतः । अत्यर्थं क्षीणाङ्गी । सरस आर्द्रः । अपर्युषित इति

विवृत । कदल्या गर्भो मज्जा तद्वद्रम्या क्षीणत्वपाण्डुत्वाभ्याम् । इह गर्भपदेनाति-

पाण्डुत्वं चोक्तम् । कलाशेषा शशिनो मूर्तिरिव द्वितीयाचन्द्रलेखेव । अत एव

स्तुतकार्यसंपादकत्वेन रमयति । उद्वाहेनोत्कटदाहेन विह्वलां दशामापन्ना सती

नः कम्पयति । अतिपीडनादनिष्टशङ्कित्वादिति भावः । इह तनुताल्या काम-

शा सूचिता ॥ ३ ॥ परीत्यादि । पांसुलं रुक्षम् । पाण्डुरुक्षकपोलवदनापीयं

मया । यतो मनोज्ञजन्मनि जने वल्लकामस्य विकारो यादृशस्तादृश ईप्सितः स-

चजयी भवति ॥ ४ ॥ संकल्पो मनोव्यापारः । नीवीत्यादि । जघनवस्त्रव-

१ करस्तु कमप्यद्भुततमं । २ विवाहक० । ३ निबन्धः । ४ नोदाम । ५ मुकुला० ।

४ उपसर्पति ।)

(लवङ्गिका मालतीं चालयति । उभे उत्तिष्ठतः ।

मालती—भगवति वन्दे । (भवअदि वन्दामि ।)

काम०—महाभागे समीहितफलभाजनं भूयाः ।

लव०—सुविहितमासनम् । अत्रोपविशतु भगवती । (आसणं । एत्थ उवविसदु भभवदी ।)

(सर्वा उपविशन्ति ।)

मालती—कुशलं भगवत्याः । (कुशलं भभवदीए ।)

काम०—(निःश्वस्य ।) कुशलमिव ।

लव०—(स्वगतम् ।) प्रस्तावना खल्वेषा कपटनाटकु

न्धनं नीवी । तस्या बन्धस्य ग्रन्थेरुत्सुसं शिथितला । वासः श्लथतानुरा
यदाह—‘स्वेदोस्वेपथुस्तम्भाः श्लथता जघनच्छदे । आविर्भवति नारीणां
चशात्सनाम् ॥’ अधरस्पन्दनमधरकम्पनम् । एतत्तु स्फुरितचुम्बने । यदाह—
विशन्तमोष्टं ग्रहीतुं या समिच्छति । निजोष्टः कम्पते यच्च स्फुरितं चुम्बनं
दोर्विषादो बाहोर्निःसहत्वमालिङ्गनसौख्यात् । स्वेद आयासात् । मसृ
लम् । मधुरं ललितम् । संकल्पलब्धस्य दुरालोकत्वादाकेकरम् । शृ
गधम् । सुखभावनया मुग्धम् । चक्षुः । संकल्पमात्रलब्धतया प्रियेऽसूयायो
दष्टिः । जिह्वा दष्टिरसूयायाम् । यदाह—‘ललिताकुञ्चितपुटा शनैस्तिर्यग्मि
निगूढा गूढतारा च जिह्वा दष्टिरुदाहता ॥’ लब्धे सति धृतिहर्षाभ्यां ल
तलक्षणं तूक्तमेव । आकेकरा घनालोके विच्छेदे प्रोषितेषु च । आकुञ्चि
ङ्गसंगतार्धनिमेषिणी ॥ मुहुर्व्यावृत्ततारा च दष्टिराकेकरा मता ॥’ ‘दोर्वि
भुजः’ इति शब्दभेदः । गात्रस्तम्भः शरीरनिश्चलता । अतिहर्षात् ।
‘अतिहर्षभयरोषरागेभ्यः स्तम्भसंभवः ॥’ मुकुलाकारत्वास्तनावेव मुकुल
रूपप्रबन्धो विच्छेदरहितः कम्पः । प्रियस्य गाढालिङ्गनात् । गण्डाभोगे ग
पुलकपटलं रोमाञ्चसंघः । प्रियचुम्बनसंकल्पात् । आत्यन्तिकत्वार्थं पटल
मूर्च्छना मोहः । निरतिशयानन्दयोगात् । यदाह—‘स्वस्तता वपुषि सी
मूर्च्छना च रतिलाभलक्षणम् ॥’ रतिविलाससंकल्पेनान्तरा चेतना च
मालती । बौद्धानां प्रवर्जितं प्रति वन्दामीति नातिसंप्रदायः । यद्वा वन्द
इति सामान्यत एव ॥ कामन्दकी । मालतीचित्तविनोदाय स्वस्य च
यादष्टम्भदर्शनायाह—भाजनमिति । लवङ्गिका । कपटमेव नाटक
बाष्पं नेत्रजलम् । स्तम्भः प्रतिबन्धः । मन्थरितो मन्दीकृतः । तादृ

१ चालयित्वा. २ महाभागयेयजन्मतायाः फलस्य. ३ अभिमतफल, रोहेण
४ भवअदि एवं पविर्त आरुणम्.

द्वितीयोऽङ्कः ।

५५

काशम् ।) गुरुकवाप्पभरस्तम्भमन्थरितकण्ठप्रतिलम्बनिश्वासमन्या-
मिवाद्य भगवत्या वचनम् । तत्किमिदानीमुद्वेगकारणं भविष्यति ।
स्थावणा वस्तु एसा कवटणाडअस्स ।) (गुरुअवाहरैत्थम्भमन्थरि-
ठप्पाडिलग्गणीसासं अण्णारिसं जेव्वं अज्ज भअवदीए वअणम् । ता किं
न अवेअकारणं भविस्सदि ।

काम०—नन्वयमेव चीरचीवरविरुद्धः परिचयः ।

लव०—कथमिव । (कथं विअ ।)

काम०—अयि किं न जानासि ।

मिह मदनस्य जैत्रमस्त्रं सहजविलासनिबन्धनं शरीरम् ।

अनुचितवरसंप्रदानशोच्यं विफलगुणातिशयं भविष्यतीति ॥ ६ ॥

(मालती वैचित्र्यं नाटयति ।)

लव०—अस्त्येतन्नेरेन्द्रवचनानुरोधिनामात्येन नन्दनस्य प्रति-
मालतीति सकलो जनोऽमात्यं जुगुप्सते । (अत्थि एदं णरेन्द-
णानुरोहिणं अमच्चेण णन्दणस्स पडिवण्णा मालदित्ति सअलो जणो अमच्चं
च्छेदि ।)

मालती०—(स्वगतम् ।) कथमुपहारीकृतास्मि राजस्तातेन ।
यत्किं उपहारीकिदाहि राइणो तादेण ।)

काम०—आश्चर्यम् ।

मो निःश्वासो यत्र तत् ॥ कामन्दकी । परिचयो मालत्यभिष्वङ्गः । उद्वेग-
णमिति शेषः । इदमित्यादि । मालत्या इदं शरीरं विफलगुणातिशयं भवि-
ष्यतीति त्वं किं न वेत्सि । अनुचितजामातृसंबन्धशोचनावहम् । यतः । इह ज-
यत्कामस्य जैत्रं जयनशीलमस्त्रं सहजविलासस्य निबन्धनं कारणं च । ए-
व सहजविलासा जायन्त इत्यर्थः । ' वरो जामातरि श्रेष्ठे ' इति विश्वः ॥ ६ ॥
यस्य विमनस्कत्वम् । नाटयति करोति ॥ लवङ्गिका । पितृनिन्दैव पूर्वश्लो-
क इति द्योतयति लवङ्गिका । अत्र जुगुप्सते निन्दति । मालती । अत्रानु-
रणीयाप्युपहारीकृतेत्यनेन च्यर्थेन पितृगुणानभिज्ञत्वं सूचितम् । उपहारश्च
णशरणच्छागादिः क्रियत इति मरणतुल्यतास्य दर्शिता । इह पश्चात्तापनामा ना-
लंकारः । यदाह—' अनुतापातिरेकस्तु पश्चात्ताप उदाहृतः ' ॥ इति । बालत्वात्स्ने-

वाहत्थम्भ०. २ णिग्गमं. ३ विअ. ४ त्वमपि किं न जानीषे. ५ संप्रयोग. ६ वैचित्र्यं
फल०, रोहेण.

गुणापेक्षाशून्यं कथमिदमुपक्रान्तमथवा

कुतोऽपत्यस्नेहः कुटिलनयनिष्णातमनसाम् ।
इदं त्वैदंपर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसचिवः

सुतादानान्मित्रं भवतु स हि नो नन्दन इति ॥
मालती—(स्वगतम् ।) राजाराधनं खलु तातस्य
पुनर्मालती । (राआराहणं क्व खलु तादस्स गुंरुअं ण उण मालदी ।)

लव०—एवं यथा भगवत्याज्ञसम् । अन्यथा तस्मिन्
क्षणेऽतिक्रान्तयौवने किमिति न विचारितममात्येन । (।
भअवदीए आणत्तं । अण्णधा तस्सि वरे दुइंसणे अदिक्कन्दजोव्वणे
विआरिदं अमच्चेण ।)

मालती—(स्वगतम् ।) हा हतास्मि समुपस्थितानर्थ
मन्दभागिनी । (हा हदस्मि समुपस्थिदाणत्थवज्जपडणा मन्दभाइण

लव०—तद्भगवति प्रसीद परित्रायस्वास्माज्जीवितम
सखीम् । तवाप्येषा दुहितैव । (ता भअवदी पसीद परि
जीविदमरेणादो पिअसहिं । तुह वि एसा दुहिदा जेव्व ।)

काम०—अयि सरले किमत्र मया भगवत्या शक्यम्
हाच्च तातस्य गुणानभिज्ञत्वं मालती न जानातीत्याशयेनाह—गुणे
कार्यं गुणनिरपेक्षममात्येन कथमारब्धम् । रूपादिमति पुरजने सति
नाय मालतीदानं कथमुपक्रान्तमिति भावः । अत एवाश्चर्यम् । अथवा
कुटिलनये परवञ्चननीतौ कुशलचित्तानां कुतोऽपत्यस्नेहः । नैवेत्यर्थः ।
पाध्युपकारेच्छारूपस्य नृपानुरञ्चनादाबुपाधावभावादित्यर्थः । इदं यदुप
पर्यमिदंपरम् । एतदभिप्रायकमिति यावत् । चतुर्वर्णादित्वादित्परशब्दे
निश्चये वितर्के वा यन्नृपतेर्नर्मसचिवो नन्दनः कन्यादानादस्माकं मित्र
भवत्वित्येवमुपक्रान्तम् । निष्णात इत्यत्र 'निनदीभ्यां स्नातेः कौशले इति
'उत निश्चयवितर्कयोः' इति धरणिः । कामोपचरणं नर्म । यदाह—
स्त्रीपुंसयोर्मनोजन्मनिबन्धनः । स एवात्र परिज्ञेयो नर्मसंज्ञः प्रयोक्तृ
भरतः ॥ ७ ॥ लवङ्गिका । इतीति दुर्दर्शनादिकम् ॥ लवङ्गिका ।
वितमपि निष्फलत्वदुःखे बहुलत्वाभ्यां मरणकल्पं जीवितमरणम् ॥ काम
उक्तप्रबन्धेन मालतीनैराश्रयं विधायाह—अयीति । भगवत्येति । 'कृत

१ स हि मे; स भवान् । २ बहुमदं । ३ जहा भअवदी आपणेदि तं तह एव ।
५ जीवन्द ।

नाम । कुमारीणां जनयिता दैवं च । यच्च किल कौशिकी शकुन्तला
न्तमप्सरः पुरुरवसं चक्रम उर्वशीत्याख्यानविद आचक्षते
वदता च पित्रा संजयाय राज्ञे दत्तमात्मानमुदयनाय प्रायच्छदि-
दे तदपि साहसकल्पमित्यनुपदेष्टव्य एवायमर्थः । सर्वथा

राज्ञः प्रियाय सुहृदे सचिवाय कार्या-
दत्त्वात्मजां भवतु निर्वृतिमानमात्यः ।

दुर्दर्शनेन घटतामियमप्यनेन
धूमग्रहेण विमला शशिनः कलेव ॥ ८ ॥

मालती०—(सासं स्वगतम् ।) हा तात त्वमपि मम नामैवमिति
मा जितं भोगतृष्णया । (हा ताद तुमं वि मम णाम एवं ति
थतानर्थं जिदं भोगतिहाए ।)

अथ०—चिरायितं भगवत्या । ननु भणाम्यस्वस्थशरीरो महाभागो
व इति । (चिराइदं भवदपीए । णं भणामि अस्सत्थसरीरो महाभाओ
गोति ।)

काम०—इदं गम्यते । वत्से अनुजानीहि माम् ।

लव०—(जनान्तिकम्) सखि मालति सांप्रतं भगवत्याः
शात्तस्य महानुभावस्योद्गमं जानीमः । (सहि मालदि संपदं भअ-
ससासादो तस्स महानुभावस्स उगमं जाणीमो ।)

ति तृतीया न तु षष्ठी । अशक्यमित्यकारप्रश्लेषसंभवात् । गान्धर्वविवाहे कन्या-
भवति इति प्रायःपदतात्पर्यम् । जनयितेति । न राजेति भावः । माधववि-
भूरिवसुरेव सानुग्रहः । अत एव सरल इत्युक्तम् । किल प्रसिद्धौ । कौशिकी
कवंशजा । चक्रमे कामयते स्म । आख्यानं पुरावृत्तम् । इहाख्याननामा नाख्या-
ः । यदाह—‘आख्यानं तु तदुद्दिष्टं यत्पुरावृत्तकीर्तनम्’ ॥ इति । निदर्शन-
नाख्यालंकारोऽपि । यदाह—‘कथनादन्यचेष्टानां साध्यसिद्धिर्निर्दर्शनम्’ ॥ इति ।
रदेनोपदेष्टव्यत्वसूचनम् ॥ अधुना साहसेऽपि प्रवृत्त्यर्थं मालत्यनुशयाय पितुर्व-
च दोषमाह—राज्ञ इति । कार्यादाराधनादेर्न त्वदृष्टार्थमित्यर्थः । अनेन स-
। वार्धक्यात्कौरूप्याच्च दुर्दर्शनेन । धूमग्रहेण राहुणोत्पातधूमग्रहेण वा । पी-
रित्वादुर्दर्शनेन वा । ग्रहणं ग्रहः ॥ ८ ॥ मालती । मालती जातानुशयाह-
॥ का । तः स्पृह इत्यर्थः । भोगेति । स्वभोगाय । त्वमेवं करोषील्यर्थः ॥ अवलोकिता ।
चिरायितं बहुकालमागतम् । इतीति । अतः शीघ्रं गम्यतामिति भावः ॥

१ अस्ति काचतः २ साहसाभासम् ३ वदेष्टव्यमेव ४ भार्याम् ५ चित्तो ६ महाभाअस्स-

माल०—(अपवार्थ) सखि अस्ति मे कौतूहलम् । (मे कोदूहलम् ।)

लव०—(प्रकाशम्) क एष माधवो नाम यस्य भगवत्पुत्रो गुरुकमात्मानं धारयति । (कौ एसो माधवो नाम जस्स भगवत्पुत्रो सिणेहगुरुअं अत्ताणं धारेदि ।)

काम०—अप्रास्ताविकी महत्येषा कथा ।

लव०—तथाप्याचष्टां भगवती । प्रसादं करोतु । (तथा कौ भवदी । पसादं करेडु ।)

काम०—श्रूयताम् । अस्ति विदंर्भाधिपतेरमात्यः समप्रकाण्डचक्रचूडामणिर्देवरातो नाम यमशेषभुवनमहनीयहिमानमात्मनः सतीर्थ्य पितैव ते जानाति योऽसौ यादृशोऽपि च ।

व्यतिकरितदिगन्ताः श्वेतमानैर्यशोभिः

सुकृतविलसितानां स्थानमूर्जस्वलानाम् ।

अर्कलितमहिमानः केतनं मङ्गलानां

कथमपि भुवनेऽस्मिन्तादृशाः संभवन्ति ॥ ९ ॥

लवङ्गिका । जनान्तिकमिति । 'उक्तस्याश्रवणं कार्यात्पार्श्वस्थैः न्तिकम्' इति भरतः । लवङ्गिका मालतीं साकाङ्क्षयति । उद्गमस्तनं मालती । अस्ति मे कुतूहलम् । तत्पृच्छेत्यर्थः । लवङ्गिका । वाग्रहकृत इति शेषः ॥ कामन्दकी । सकृन्निमावहित्यमाह—अप्रास्ताविकी । अयमाशयः—माधवगुणस्तुतावुपाधिमाशङ्क्य मालत्या अनादरे मम तन्म । घटेत ॥ लवङ्गिका । अतः सानुबन्धं पृच्छत्विति सानुबन्धमियमप्युपाध्यायः । कामन्दकी । समग्रः संपूर्णः । धुरि कार्यभारे साधुर्धुर्यो मन्त्री । प्रकाशश्चन्द्रस्तम् । चूडामणिरिव चूडामणिः श्लाघ्यः सर्वमन्त्रिप्रधानमित्यर्थः । महनीयं पुण्यं प्रशस्तम् । यद्वा महनीयौ पुण्यमहिमानौ यस्य तम् । सतीर्थ्य एकस्मिन् मानं तीर्थमुपाध्यायो यस्य । 'तीर्थे ये' इति यत्प्रत्ययः । व्यतिकरिते इह जगति कथमपि शापादिना तादृशाः स्वर्गिणः संभवन्ति । कीदृशाः भिव्याप्तदिवस्वरूपाः । श्वेतमानैरिति वर्तमाननिर्देशेन तेषामभिनवयुक्तम् । बलवतां पुण्यविपाकानां त एव स्थानम् । त एव महासुकृतिनां यद्वा पुण्यविलासानां बलवतां च त एव स्थानम् । तथा च पुण्यवन्तो त एवेत्यर्थः । अत एवाधिकमहत्त्वाः । मङ्गलानामर्थसिद्धीनां केतनं

१ जनान्तिकम्. २ भवदि को. ३ जरिस्त. ४ आअक्खिअ (आख्याय). ५ अन्ति. विदंर्भाधिपस्य नरपतेः. ६ समग्र-स्त-पुरुष०. ७ सातीर्थ्यात्. ८ अगणित. ९ कथयन्ति.

द्वितीयोऽङ्कः ।

५९

माल०—(जनान्तिकम् ।) सखि तं खलु भगवतीगृहीतनामधेयं
दा तातः स्मरति । (सहि तं कथु भवदीगृहीतनामधेयं सर्व्वदा तादो
दि ।)

लव०—सखि समं किल विद्याधिगमः कृत इति तत्कालवेदी
मन्त्रयते । (सहि समं किल विद्याधिगमो किदो ति तत्कालवेदी जणो
दि ।)

काम०—

तत उदयगिरेरिवैक एव
स्फुरितगुणयुतिसुन्दरः कलावान् ।

इह जगति महोत्सवस्य हेतु-
नयनवतामुदियाय बालचन्द्रः ॥ १० ॥

लव०—(जनान्तिकम् ।) अपि नाम माधवो भवेत् । (अवि णाम
वो हवे ।)

काम०—

असौ विद्यार्थारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवना-
दिहायातः संप्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः ।

यदालोकस्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः

कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥ ११ ॥

उद्गमस्तु तनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनिवासयोः इति विश्वः ॥ ९ ॥ मालती । अत्र
ना । प्रहणं श्वशुरत्वेनाङ्गीकारात् । 'गुरोर्नाम न गृह्णीयात्' इति स्मृतेः । तं देव-
अप्रास्ताम् । लवङ्गिका । अत्र समं तुल्यं यथा तथा पाठः कृतो देवरातभूरिवसु-
म तम् । मन्त्रयन्ते कर्णाकर्णिकया वदन्ति । कामन्दकी । प्रकृतसिध्यर्थ
प्रमियमगुणानुक्त्वा नायकगुणानाह—तत इत्यादि । ततो देवरातादेक एव
मी । प्रकश्चन्द्र उदियाय । एको बालो जात इत्यर्थः । यद्वा बालश्चन्द्र इव बालचन्द्रः ।
महनीयपत्यतया स्नेहाधिक्यसूचनार्थमेकग्रहणम् । धरायामेकाधिपत्यकथनाय
कीदृशः । स्फुरिता व्यक्तीकृता गुणानां शीलादीनां या युतिरौज्ज्वल्यं
सुन्दरः । यद्वा स्फुरितगुणयुतिश्चासौ सुन्दरश्चेति । कलावांश्चतुःपष्टिक-
क्तः । 'नायके वर्णयेद्दूती कलावत्त्वं च रम्यताम्' इति भरतः । नयनवतां
मतां महोत्सवस्य कारणम् । नेत्रप्रीतिजनकत्वात् । यथोदयगिरेरेको बालच-
भिनवशशुदेति सोऽपि स्फुरितगुणेन्मीलनैर्मल्यादिका या युतिः प्रभा तया
रः कान्तः कलावात्रेवानन्दहेतुश्च भवति ॥ १० ॥ बालत्वादितस्तदागम-
शङ्कयाह—असावित्यादि । असौ शिशुरपि बालोऽपि संप्रतीहागतः । अ-

भभवदीय, २ सव्वहा (सर्वथा). ३ किल भवदीय गुरुसभासादो विज्ञा० वेदिनो
न्ति, ४ पप, ५ अपत्रार्थ, ६ शाली, ७ वदनः.

५
९ कथं

अत्र बालसुहृदा मकरन्देन सह विद्यामान्वीक्षिकीमिति
स एष माधवो नाम ।

मालती—(सानन्दं जनान्तिकम् ।) सखि श्रुतं त्वया धनं
तुण ।)

लव०—(जनान्तिकम् ।) सखि कुतो वा महोदधि
पारिजातस्योद्गमः । (सहि कुदो वा महोदहिं वज्जिअ पारिजात

काम०—अहो कालातिपातः । संप्रति हि

क्षिपन्निद्रामुद्रां मदनकलहच्छेदसुलभा-

मुपात्तोत्कम्पानां विहगमिथुनानां प्रथमतः ।

दधानः सौधानामलघुषु निकुञ्जेषु घनता-

मसौ संध्याशङ्खध्वनिरनिर्भृतः खे विचरति ॥

स्तीति शेषः । कीदृशः । विद्याधारः । त्रयीतदङ्गविद्यावित् । बालः
यस्कः । 'बालो वाप्यूनपोडशः' इति वचनात् । भवनाद्विनिर्गत्य वदि
पथिकत्वमपास्तम् । यौवनमाह—अविकलः पूर्णो यः शारदशशी तस्ति
तद्वद्वा मनोज्ञः । यदृष्टिविषये पुरं नारीणां कटाक्षैः संजातनीलनख
भवति । कुवलयितमित्यत्र तारकादित्वादितच् । कीदृशैः । उन्माद
वेशचपलैः । यदायं रथ्यया याति तदोन्मादान्विता युवत्यो वातायनेनै
तत्तु तनयनैः संजातकुवलयमिव लक्ष्यत इत्याशयः । अनेन विद्यावत्त्वा
त्वादिकमुक्तम् ॥ ११ ॥ विद्यामित्यनेन विद्यावशेनायात इत्यनौद्धत्यं सं
तप्रस्थापनगोपनं च कृतम् ॥ मालती । सखि । श्रुतं त्वया । एतेना
यति ॥ लवङ्गिका । लवङ्गिकैतद्वदययि । अनेन महाकुलीनत्वं न तु
कल्पनेति दर्शितम् ॥ कामन्दकी । कालातिपातः कालक्षेपः ॥
त्यादि । संप्रति गगनेऽयं संध्याशङ्खध्वनिः संध्याकालसूचकः शङ्ख
रति श्रूयते । किं कुर्वन् । विहगमिथुनानां चक्रद्वन्द्वानां प्रत्यासन्नविह
नाम् । निद्रैव मुद्रा । संभाषणप्रतिरोधात् । तां प्रथमतः क्षिपन्निद्रा
शीम् । मदनकलहः सुरतं तस्य च्छेदोऽवसानं तेन सुलभम् । यद्वा
शिष्यतेऽनेनेति घञ् । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति वा घः । मदनकलहच्छे
सुलभम् । सुरतश्रमजनितामित्यर्थः । संप्रति धवलगृहाणां महत्तु कृते
प्रतिध्वनितो घनतां दधानः । अत एवानिर्भृतः प्रौढः सन्विचरति ।
मतः खे विचरति तदनु दिवा केलिकलहच्छेदात्सौधसमीपतरुनिवासे

१ तद्; अत्रैव. २ अर्धते. ३ सहि लवङ्गीए महाउलप्पसुदो महाभावातिर्धदूय
५ अतिभृतः.

द्वितीयोऽङ्कः ।

६१

क्षेकीमाधुतिष्ठामः । (इत्युत्तिष्ठति ।)

माल०—(अपवार्य ।) कथमुपहारीकृतास्मि राजस्तातेन । राजा-
धनं खलु तातस्य गुरुकं न पुनर्मालती । (सास्त्रम् ।) हा तात त्वमपि
ममैवामिति सर्वथा जितं भोगतृष्णया (सानन्दम् ।) कथं महा-
लप्रभवः स महाभागः । सुष्ठु भणितं प्रियसख्या कुतो वा महो-
र्धी वर्जयित्वा पारिजातस्योद्गम इति । अपि नाम तं पुनरपि प्रेक्षिष्ये ।
कथं उवहारीकिदाह्नि राङ्गो तादेण । आआराहणं क्व तादस्स गुरुअं ण उण
ालदी । हा ताद तुमं वि णाम मम एव्वं ति सव्वधा जिदं भोअतिहाए ।
मतः । अं महाउलप्पमैओ सो महाभाओ । सुठ्ठु भणिदं पिअसहीए कुदो वा महो-
हिं वज्जिअ पारिजादस्स उग्गमो ति । अवि णाम तं उणो वि पेक्खिस्सं ।)

रति ॥ लव०—अवलोकिते इत इतः । एतेन सोपानेनावतरावः ।
। बालः अवलोइदे इदो इदो एदिणा सोवौणेण ओदरह्म ।)

काम०—(अपवार्य ।) साधु संप्रति मया तटस्थयैव मालतीं
ति निसृष्टार्थदूतीकृत्यस्य लघूकृतो भारः । तर्थाहि

वरेऽन्यस्मिन्दोषः पितरि विचिकित्सा च जनिता

पुरावृत्तोद्गारैरपि च कथिता कार्यपदवी ।

स्तुतं तन्माहात्म्यं यदभिजनतो यच्च गुणतः

प्रसङ्गाद्वत्सस्येत्यथ खलु विधेयः परिचयः ॥१३॥

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मालतीमाधवे धवलगृहो नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

नानां निद्रामुद्रां क्षिपन्विचरति । ते हि प्रबलशङ्खध्वनिनिबोधिताः कलकलं
क्षेपः ॥ वृन्तीति भावः ॥ १२ ॥ मालती । अपवार्यं निभृतम् । ' निगूढभावसंयु-
ः शङ्खोऽपवारितकं भवेत् ' इति भरतः । अधुना मनःप्रतिष्ठसाहसवाञ्छया वृत्ते—
वङ्गिका । ' संजननेन ' इति पाठे संजननं सोपानमेव । कामन्दकी । तट-
क्षिपन्विचरतया घटितत्वेन साधुत्वम् । निसृष्टार्थेति । ' स्त्रीपुंसयोराशयमादधाना स्वयं
। यद्वा कार्यं प्रतिपादयन्ती । सुष्ठुार्थिका सा परदारयोगे दूती नियोज्या बहुधा
कलहच्छेपीभिः ॥ इति भरतः । मालतीं प्रतीत्यनेन मदयन्तिकां प्रति विद्यत एवेति
महसु कृते निष्पन्नं स्वव्यापारमाह—वर इत्यादि । अन्यस्मिन्वरे नन्दने द्वेष-
चरति । पितरि निन्दा जनिता । पुरावृत्तोद्गारैः शकुन्तलादीनां पितृनिरपे-

१ वत्से सुखं स्थापयताम् . २ प्यसूदो . ३ संजवणेण . ४ अवलोइदे साधु . ५ वृत्तस्य
६ दूत्यस्य . ६ कुतः . ७ माहाभाग्यं . ८ विधि .

६

तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति बुद्धरक्षिता ।)

बुद्धरक्षिता—(परिक्रम्य । आकाशे ।) अवलोकिते अपि ज
 क भगवतीति । (अवलोइदे अवि जाणासि कहिं भअवदित्ति ।)

अवलोकिता—(प्रविश्य ।) बुद्धरक्षिते किं प्रमुग्धासि ।
 कालो भगवत्याः पिण्डपातवेलां वर्जयित्वा मालतीमनुवर्तमाना
 (बुद्धरक्षिते किं प्रमुग्धासि । को वि कालो भअवदीए पिण्डपादवेलां
 मालदीं अणुवट्ठमाणाए ।)

बुद्ध०—हुं । त्वं पुनः क प्रस्थितासि । (हुं । तुमं उ
 पस्थितासि ।)

अव०—अहं खलु भगवत्या माधवसकाशमनुप्रेषिता । संनि
 तस्य संकरगृहसंबद्धं कुसुमाकरं नामोद्यानं गत्वा कुञ्जकनिकु
 न्तरक्ताशोकगहने तिष्ठेति । गतश्च तत्र माधवः । (अहं कखु भवेत
 माहवसआसं अणुप्पेसिदा । संदिट्ठं अ तस्सै संकरघरसंबद्धं कुसुमा
 उज्जाणं गदुअ कुज्जअणिउज्जपेरन्तरत्तासोअगहणे चिट्ठेत्ति । गदो अ तत्थ मा

क्षात्मदानकथनैः कार्यपरिपाटी कथिता । माहात्म्यं महत्त्वं तस्य स्तुतं
 यच्च गुणात्तदपि । इति हेतोः । अनन्तरं वत्सस्य परिचयः समागमो
 कर्तव्यः । एतेनाङ्कावतारोऽपि सूचितः । प्रसङ्गाद्व्याजादन्यापदेशादिति
 योज्यम् ॥ १३ ॥ **धवलगृह इति** । धवलगृहोपलक्षित इत्यर्थः ॥

असूत यं रत्नधरोऽनवद्योऽनवद्यरूपा दमयन्तिका च ।

जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेऽङ्कोऽगमद्वितीयो रसराशिवासः ॥

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

परिचयस्यान्योन्यदर्शनालापादिरूपसमागमात्मकतया तदारम्भस्य
 त्वेन तन्निर्वाहिकाया मदयन्तिकायाः सूचनाय तत्संबन्धाद्बुद्धरक्षिताप्रवेशः
 नियुक्तैव मया बुद्धरक्षितेत्यनेन प्रथमाङ्के द्वितीये च मालतीं प्रति लघुकृते
 इत्यनेन सूचितो बुद्धरक्षितायाः प्रवेशः ॥ **अवलोकिता** । अत्र प्रमुग्धा
 पिण्डपातः सौगतान्त्रम् । कोऽप्यकालो निषिद्धकालः । तथा चैव सदैव मा
 मीपे भगवती वर्तत इत्यर्थः ॥ **बुद्धरक्षिता** । हुमनुमतौ स्मरणे वा । अ
 किता । अत्र कुञ्जकं 'कूआँ' इति ख्यातस्तरुवटपः । कुञ्जकव्याप्तरक्ता
 नस्य दुःसंचारत्वाद्विजनत्वं सूचितम् । पर्यन्तो मध्यम् । 'काननं गहनं वनम्'

१ प्रविश्य अव०; उपसृत्य. २ को विअ. (कोप्य०, क इव). ३ पारणवेलां विअ.
 (विसृज्य). ४ तस्स जथा. ५ संकरउरसंबन्धि कुसुमाअरुज्जाणं. ६ कुज्जाणि. ७ कला

तृतीयोऽङ्कः ।

६३

बुद्ध०—किमिति तत्र माधवोनुप्रेषितः । (किं ति तत्थ माधवो
अणुपेप्पिदो ।)

अव०—अद्य कृष्णचतुर्दशीति जनन्या समं मालती शंकरगृहं
गमिष्यति । तत एव किल सौभाग्यं वर्धत इति देवताराधननिमित्तं
स्वहस्तकुसुमावचयमुद्दिश्य लवङ्गिकाद्वितीयां मालतीं भगवत्येव
कुसुमाकरोद्यानमानेप्यति । ततोऽन्योन्यदर्शनं भवत्विति । त्वं
तुनः क प्रस्थिता । (अज्ज कियणचउद्दसिस्ति जणणीए समं मालदी सं-
करैघरं गमिस्सदि । तदो एवं किल सोहगं वट्टदि ति देवदाराहणनिमित्तं
हत्थकुसुमावअं उद्दिसिअ लवङ्गिआदुदीअं मालदिं भवअदी जेव्व कुसुमा-
रुज्जाणं आणइस्सदि । तदो अण्णोण्णदंसणं होर्हु ति । तुमं उण कहिं
पेता । संदिथिदा ।)

बुद्ध०—अहं खलु शंकरगृहमेव प्रस्थितया प्रियसख्या मदय-
हं क्खु भवत्तकयामन्त्रिता । अतो भगवत्याः पादवन्दनं कृत्वा तत्रैव
कुसुमागच्छामि । (अहं क्खु संकरैघरं जेव्व पत्थिदाए पिअसहीए मदअन्तिआए
अ तत्थ मामन्तिदा । अदो भअवदीए पादवन्दणं कदुअ तहिं जेव्व गच्छामि ।)

अव०—त्वं खलु भगवत्या यस्मिन्प्रयोजने नियुक्ता तत्र को
तान्तः । (तुमं क्खु भअवदीए जस्सि पओअणे निउत्ता तत्थ को वुत्तन्तो ।)

बुद्ध०—मया खलु भगवत्याः समादेशेन तासु तासु विस्मम्भ-
थास्वीदृशस्तादृश इति मकरन्दस्योपरि प्रियसख्या मदयन्तिकाया
मारोपितः परोक्षानुरागः । एष च तस्या मनोरथोऽपि नाम तं
इति । (मए क्खु भअवदीए समादेसेण तासु तासु विस्सम्भकधासु
सो तारिसो ति मअरन्दस्स उवारि पिअसहीए मदअन्तिआए दूरं आरोविदो
क्खंणुराओ । एसो अ से मणोरहो अवि णाम तं पेक्खामि ति ।)

॥ अवलोकिता । अत्र किलालीके सौभाग्यवृद्धिप्रयोजनस्य व्याजत्वात् ।
मिति । स्वहस्तत्रोटितपुष्पैर्देवताः पूजयेत्यर्थः । आनेप्यतीति । मालती-
सदैव माधवयोरतर्कितदर्शनेन विजने तयोरनुरागो वर्धतामिति भगवत्या आशय इति
॥ बुद्धरक्षिता । अत्रामन्त्रिताहृता । गच्छामि । मदयन्तिकास्थानमिति
॥ अवलोकिता । मकरन्दमदयन्तिकापरिणये किं वृत्तमिति भावः ॥
रक्षिता । अत्र विस्मम्भो विश्वासः । ईदृशस्तादृश इति मकरन्दगुणप्रकाश-

अवलोइदे किं. २ भअवदीए. ३ संकरउरं. ४ हविस्सदि. ५ तदो. ६ तहा दूरं. ७ मणो०.
०. ७ कआ

अव०—साधु बुद्धरक्षिते साधु। एहि। गच्छावः । (तद
रविखदे साधु । 'एहि । गच्छह्य ।)
(इति निष्क्रान्ते ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति कामन्दकी ।)

कामन्दकी—

तथा विनयनम्रापि मया मालत्युपायतः ।

नीता कतिपयाहेन सखिविलम्भसेव्यताम् ॥ १ ॥

संप्रति हि ।

व्रजति विरहे वैचित्त्यं नः प्रसीदति संनिधौ
रहसि रमते प्रीत्या दायं ददात्यनुवर्तते ।

गमनसमये कण्ठे लग्ना निरुध्य निरुध्य मां

सपदि शपथैः प्रत्यावृत्तिं प्रणम्य च याचते ।

इदं च तत्र साधीयः प्रत्याशानिवन्धनम् ।

शाकुन्तलादीनितिहासवादा-

न्रस्तावितानन्यपरैर्वचोभिः ।

श्रुत्वा मदुत्सङ्गनिवेशिताङ्गी

चिराय चिन्तास्तिमितत्वमेति ॥ ३ ॥

नमित्यर्थः । तस्या मदयन्तिकायाः । तं मकरन्दम् ॥ अवलोकिता ।

भगवतीभारो लघूकृत इति भावः ॥ तथेत्यादि । तथा तेन प्रकारेण ।

म्रानुद्धताकारतया नम्रा मालती कतिपयदिनैरुपायाच्छकुन्तलादिकथया ।

ख्यामिव विश्वासबुद्धिप्रवर्तनेन सेव्यतां शालीनत्वादिपरिहारं नीता ।

एवार्थे । यद्वा अविनयनम्रापीत्यकारप्रश्लेषः । कतिपयाहोभिरित्यत्राहो ।

न समासान्तविधिः ॥ १ ॥ सखीचिह्नं दर्शयति—व्रजतीत्यादि ।

तोऽस्माकं विरहे दौर्मनस्यं गच्छति नः संनिधौ प्रसन्ना भवति । विनयन

मया सहेति शेषः । प्रीत्या दायं सोऽष्टुष्टनमुत्तरं ददाति । यद्वा दायं

ददाति । गमनसमये मामनुवर्ततेऽनुगच्छति । ततः कण्ठे लग्ना सती

रुध्य मां शपथैः प्रणम्य तत्क्षणमेव प्रत्यावृत्तिं पुनरागमनं याचते च ।

कुर्वन्ति । अतः सखीत्वं गता सा मे मनोगतं करिष्यतीति भावः ।

च दायः स्यादायः सोऽष्टुष्टभाषणे ' इति मेदिनीकरः ॥ २ ॥ साधीयः

बन्धनं कारणम् । शाकुन्तलादीनित्यादि । इयं शाकुन्तलादीनिति

नपुरावृत्तान्यन्यपरैर्वचोभिरन्यकथाप्रसङ्गेन प्रस्तावयति । शकुन्तलादि

१ बुद्ध०—एहि. २ कतिपयाहोभिः. ३ वैचित्र्यम्. ४ वदति. ५ वाचम्.
मां बलात्. ७ प्रीत्याशा.

तृतीयोऽङ्कः ।

१५

। (तदद्य माधवसमक्षमुत्तरमुपक्रमिष्ये । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य ।) वत्से
त इतः ।

(ततः प्रविशति मालती लवङ्गिका च ।)

मालती — (स्वगतम् ।) कथं उवहारीकिदक्षि (इत्यादि पूर्वोक्तं पठति ।)

लवङ्गिका — सखि एष खलु मधुरमधुरसार्द्राद्रिमञ्जरीकवलनके-
कलकोकिलकुलकोलाहलाकुलितसहकारशिखरोड्डीनचटुलचञ्चरी-
निकरव्यतिकरोद्दलितदलकरालचम्पकाधिवासमनोहरो मरालमांस-
जघनपरिणाहोद्वहनेनमन्थरोरुभरविसंष्टुलस्खलितचरणसंचारमसृणग-
नोपनीतस्वेदशीकरसुधाविन्दूयमानमुग्धमुखचन्द्रचन्दनायमानशीत-
स्पर्शस्त्वां परिष्वजति कुसुमाकरोद्यानमारुतस्तदेहि प्रविशावः ।
सहि एसो क्खु मधुरमधुरसोल्लोलमञ्जरीकवलनकेलिकलकोइलउलकोलाहलाउ-
दसहआरसिद्धरुड्डीणचटुलचञ्चरीअणिअरव्वइअरुह्लिददलकरालचम्पआहिवास-
गोहरो मरालमंसलजहणपरिणाहुव्वहणमन्थरोरुभरविसंष्टुलक्खालिदचलणसंचार-
सेणगमणोवणीदसेअसीअरसुहाविन्दुंइज्जन्तमुद्धमुहचन्दचन्दणाअमाणसीअलफं-
तुमं परिस्सअदि कुसुमाअरुज्जाणमारुदो ता एहि पविसह्म ।)

(इति परिक्रम्य प्रविशतः ।)

क्षमेवात्मा दत्त इति भगवति किं सत्यमिति मां पृच्छतीति भावः । अत्रान्यप-
खेटकाश्रमवर्णनशुश्रूषादेः साक्षादुद्देश्यत्वं साहसकरणं चाशयस्थमिति सूचि-
तम् । एवमिति श्रुत्वा चेतोऽधृतनायकानुस्मरणान्मदीयकोडे निवेशितशरीरा भवति ।
किमेवं करोमीति चिन्तास्तिमितत्वं निश्चलत्वं चिरकालमेति । चिन्तेत्युपल-
ब्धम् । निःश्वासादिनापि लक्षिता भवतीत्यर्थः । यद्वा मदिति पञ्चमी । मत्सका-
नीता । अत्रुत्थैवं करोतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ समक्षं प्रत्यक्षम् । उत्तरमनन्तरकृत्यम् ॥ इत आगच्छे-
यत्राहो ज्ञापः ॥ **लवङ्गिका** । अत्रैव खलु कुसुमाकरोद्यानमारुतस्त्वां परिष्वजतीति सं-
ख्यादि । १ । क्रीडाः अतिमधुरमधुरसेनात्याद्राया मञ्जर्याः कवलने भक्षणे केलिः क्रीडा
ति । विजयकलमव्यक्तध्वानं यत्कोकिलकुलं तस्य कोलाहलेनाकुलितादतिमुरभिचूताशिख-
द्वा दायं ड्डीनश्चटुलो मनोज्ञो यो भ्रमरसमूहस्तस्य संपर्केण विकसितपुटस्यात एव करा-
न्तुरस्य चम्पकस्याधिवासेन गन्धेन मनोहरः । एतेन शैल्यसौगन्धे दर्शिते ।
कारमञ्जरीणां कोकिलाकुलत्वं भ्रमरस्य तत्त्यागे हेतुः । मरालो हस्ती हंसो वा ।
भावः । एव मांसलजघनपरिणाहोद्वहनेन मन्थरावलसौ यावूरु । त्वदीयाविति भावः ।
। साधोयः । गौरवेण विसंष्टुलं विषमं यथा तथा स्खलितस्य चरणस्य संचारेण मसृणं मन्दं
तलादीनिदि-
कृन्तलादिदि-
५ वाचमः ।

१ मधुरसाह. २ मरालजहण. ३ संचलणोवणीद. ४ विन्दुज्जलमुद्ध. ५ ता
इदो परिक्रमामो.

६६

मालतीमाधवे

(ततः प्रविशति माधवः ।)

माधवः—(सहर्षम् ।) हन्त परागता भगवती । इयं हि

आविर्भवन्ती प्रथमं प्रियायाः सोच्छ्वासमन्तःकरणं करोति
सन्तापदग्धस्य शिखण्डियूनो वृष्टेः पुरस्तादचिरप्रभेव ॥ ४ ॥

(दृष्ट्वा) अये लवङ्गिकाद्वितीया मालत्यपि ।

आश्चर्यमुत्पलदृशो वदनामलेन्दु-

सांनिध्यतो मम मुहुर्जडिमानमेत्य ।

जाड्येन चन्द्रमणिनेव महीधरस्य

संधार्यते द्रवमयो मनसा विकारः ॥ ५ ॥

यद्गमनं तेनोपनीतेन स्वेदशीकरेणामृतविन्दुसदृशे मुग्धमुखचन्द्रे । अथ चन्दनायमानः शीतलः स्पर्शो यस्य सः । अनेन मान्द्यं शैत्यमपि ध्वनितम् । कारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । 'चञ्चरीकोऽलिगीतयोः' इति धरणिः । 'कान्तुरे' इत्यमरः । 'मरालो हंसगजयोर्मरालो विस्तृते शुभे' इति विश्वः । मरालस्य विस्तृतस्य शुभस्वेति वा योज्यम् । 'मसृणं चिक्रणं समम्' इत्यमरः । माधवः । हन्त हर्षे । परागतायाता ॥ आविरित्यादि । इयं भगवती प्रियायाः पुरस्तादाविर्भवन्ती प्रथमं मम चित्तं सविकासं करोति । कीदृशस्य पदग्धस्य कामाग्निदग्धस्य । यथा विद्युद्वृष्टेः पुरस्तादाविर्भवन्ती मयूतं चित्तं सोच्छ्वासं करोति निदाघतप्तस्य युवग्रहणमुन्मादहेतुद्योतनाय । इत्यत्र 'षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन' इति षष्ठी । अत एव प्रियायाः प्रथममिति न प्रथमपदयोगे षष्ठ्यभावात् । अनेन प्रियाप्यागमिष्यतीति सूचितम् ॥ ४ ॥ तैत्यत्रापिशब्दो गौरवे । निपातानामनेकार्थत्वात् । आश्चर्यमित्यादि । पद्माक्ष्या मुखनिर्मलचन्द्रसंनिधौ वारंवारं जडिमानं सर्वकार्याप्रतिपत्तिं जाड्येन जडिन्ना करणेन मम मनसा विकारः स्वरूपान्यथाभावः संधार्यते । दृशः । द्रवमय इव द्रवमयः । हृदयद्रवीकरणात्स्वेदादिमत्त्वाच्च । अन्यस्याः माद्रवमयो विकारोऽस्यास्तु सान्निध्यादेवेति कर्मातिशयदर्शनादाश्चर्यम् । भरतः—'कर्मातिशयनिर्वृत्तो भवेद्विस्मयसंभवः । सिद्धिस्थानेष्वसौ साध्यः । कादिभिः ॥' यथामलेन्दुसंनिधौ जडिमानं शैत्यमासाद्य शैत्येनैव चन्द्रकान्ते द्रवमयो विकारो द्रवत्वं संधार्यते । अत्र महीधरसादृश्येन माधवस्य धीरत्वं वष्टम्भसंभार उक्तः । 'जात्येन' इति पाठे जात्येन जातिमता । उत्कृष्टेनेति चन्द्रकान्तेनेत्यस्य परं विशेषणं द्रष्टव्यम् । यद्वा । मनोविशेषणमपि । जाते

१ निदाघसंतप्तशि०. २ दिष्ट्या ३ पुनर्. ४ जात्येन. ५ ध्रुवमयो. ६ मनसो.

तृतीयोऽङ्कः ।

६७

मति रमणीयतरा मालती ।

ज्वलयति मनोभवान्नि मदयति हृदयं कृतार्थयति चक्षुः ।

परिमृदितचम्पकावलिविलासललितालसैरङ्गैः ॥ ६ ॥

मालती—सखि अस्मिन्कुब्जकनिकुब्जे कुसुमान्यवचिनुवः ।

सहि इमस्मिन् कुब्जअणिउब्जे कुसुमाइं अवचिणुह्य ।)

माधवः—

प्रथमप्रियावचनसंश्रवस्फुर-

त्पुलकेन संप्रति मया विडम्ब्यते ।

घनराजिनूतनपयःसमुक्ष्ण-

क्षणवद्धकुड्मलकदम्बडम्बरः ॥ ७ ॥

लव०—सखि एवं कुर्वः । (सहि एव्वं करेह्य ।)

(पुष्पावचयं नाटयतः ।)

माधवः—अपरिमेयाश्चर्यमाचार्यकं भगवत्याः ।

मालती—सखि इतोऽप्यन्यस्मिन्नवचिनुवः । (सहि ईदो वि
णस्सि अवचिणुह्य ।)

तापि । अत्रापिरध्याहार्यः । अत एवाश्चर्यम् ॥५॥ संप्रतीति । पुरा कामवे-

याङ्कुरावस्थया रमणीया । अधुना तु तस्य पल्लवितत्वेन रमणीयतरा ॥ इदमेव

नाटयति—ज्वलयतीत्यादि । संप्रति मालत्यङ्गैः कामाग्निमुद्दीपयति । चित्तं

स्मादं करोति । नेत्रं कृतप्रयोजनं विधत्ते । ममेति शेषः । कीदृशैः । परिमृ-

तचम्पकमालावद्विलासैर्ललितैश्च अलसैर्मन्दैर्लज्जया निभृतत्वेनेति भावः । 'यान-

नासनादीनां नेत्रवक्त्रादिकर्मणाम् । उपयातविशेषो यः स विलासो मतो बुधैः ॥

भरतः । 'हस्तपादाङ्गविन्यासभूनेत्रोष्ठप्रयोजितम् । सुकुमाराविधानेन ललितं

प्रेमयते ॥' इति भरतः । यद्वा । परिमृदितचम्पकमालाविलासानि म्लानानि ।

ललितानीतस्ततः क्षिप्तानि । अलसानि मन्दानि । ततस्त्रिपदकर्मधारयः । ललधा-

याश्चत्यर्थेऽपि धातोरनेकार्थत्वात् । 'लुलितालसैः' इति पाठे लुलितानीतस्ततः

स्तानीत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्रथमेत्यादि । संप्रति मया मेघमालानवजलसेचनेन क्ष-

णवद्धकलिकनीपस्य डम्बरः साम्यं प्रपञ्चो वावलम्ब्यते । कीदृशेन । प्रथमप्रियाव-

चनसंश्रवणाद्व्यक्तरोमाञ्चेन । संस्तवेति पाठे संस्तवः परिचयः । तदनेन दृष्टान्तेन

संज्ञायां पुलकं तस्य च स्थैर्यमुक्तम् । 'घनजीमूतमुदिर' इत्यमरः ॥७॥ माधवः ।

परिमेयेत्यादि । पुष्पत्रोटनकाले मालतीस्तनमुकुलादिदर्शनादानन्दसंदोहेन

१ कुब्ज. २ प्रथमं. ३ वलम्ब्यते. ४ समुच्छसत्. ५ देण ईदो. ६ अवरास्सि०.

कामन्दकी—(मालतीं परिष्वज्य ।) अयि विरम विरम
सहासि जाता । तथाहि ।

स्खलयति वचनं ते स्तंसयत्यङ्गमङ्गं
जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्वेदविन्दून् ।
मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुभ्रु खेद-
स्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन ॥ ८ ॥
(मालती लज्जां नाटयति ।)

लव०—शोभनं भगवत्याज्ञप्तम् । (सोहणं भवददीए क ल

माधवः—हृदयंगमः परिहासः । रित

काम०—तदास्यताम् । किञ्चिदाख्येयमाख्यातुकामासि
(सर्वा उपविशन्ति ।) राअ क

काम०—(मालत्याश्रुबुकमुन्नमय्य ।) शृणु चित्रमिदं सुभ्रु नापि

मालती—अवहितास्मि । (अवहिदह्नि ।) सुभ्रु भि

काम०—अस्ति तावदेकदा प्रसङ्गतः कथित एव मया । मा
मिधानः कुमारो यस्त्वमिव मामकीनस्य मनसो द्वितीयं निव

लव०—स्मरामः । (सुमरामो ।)

माधवस्य संतोषप्रकाश इति भावः॥ अज्ञातमाधवसंनिधानां मालतीं श्रं
सव्याजेन कामन्दकी श्लिष्टनर्मवचनमाह—अयीत्यादि । निःसहा परि
त्वमतो विरम त्यज खेदमिति शेषः । यद्वा विरम पुष्पावचयात् । उपविशेति
पक्षे निःसहा कामाद् ग्लाना त्वं जातासि ततो विशेषेण रमस्व । त्वं ते
लोट् ॥ स्खलयतीत्यादि । हे सुभ्रु शोभनभ्रूयुते वल्लभालोकने स्ख्या
तथा त्वयि खेदो विलसति स्वव्यापारं कुरुते । यथा वल्लभालोकनं तथा
भावः । पक्षे वल्लभेनावलोकनं खेदश्च । अत एव सर्वथेति तुल्यत्वम् ।
खेदो वचनं तव स्खलयति । प्रत्यङ्गं संश्रयत्याश्रयति । 'स्तंसयति' इति पाठे
यति । आस्यशशिनो निःसरत्स्वेदकणाञ्जनयति । नयनद्वयं मुकुलयति
तान्ते च श्रमे चैव सुखसम्भोगभावने । गन्धे स्पर्शे च हर्षे च मुकुल
प्यते ॥' इति भरतः । वल्लभालोकनेऽप्येवं भवति । इह वल्लभालोकनं त्वं
इति भावः ॥ ८ ॥ लवङ्गिका । विरम्यतामित्याशयः ॥ कामन्दकी
शुकमधरतलावयवमुन्नमय्योत्तोल्य । सुभग इत्यनेन माधवचित्ताकर्षणेन त
भाग्यवतीति ध्वनितम् । कामन्दकी । कुमार इत्यनेन विस्मय उक्त

१ लज्जते. २ विचित्रम्.

तृतीयोऽङ्कः ।

६९

काम०—स खलु मदनोद्यानयात्रादिवसात्प्रभृति दुर्मनायमानः
वानिव शरीरोपतापेन । तथा हि ।

यदिन्दावानन्दं प्रणयिनि जने वा न भजते
व्यनक्त्यन्तस्तापं तदयमतिशरीरोऽपि विषमम् ।

प्रियङ्गुश्यामाङ्गप्रकृतिरपि चापाण्डुमधुरं
वपुः क्षामं क्षामं वहति रमणीयश्च भवति ॥ ९ ॥

लव०—एवमपि तस्मिन्नवसरे भगवतीं त्वरयन्त्यावलोकितयो-
रितमासीदस्वस्थशरीरो माधव इति । (एवं वि तस्मिन् अवसरे भवति
राअन्ताए अवलोइदाए उदीरिदं आसि । अस्वस्थशरीरो माहवो ति ।)

काम०—यावदशृणवं मालत्येवास्य मन्मथोन्मादहेतुरिति ।
तापि स एव निश्चयः । कुतः ।

नुभवं वदनेन्दुरुपागमन्नियतमेव यदस्य महात्मनः ।
मितमुत्कलिकातरलं मनः पय इव स्तिमितस्य महोदधेः ॥ १० ॥

माधवः—अहो उपन्यासशुद्धिः । अहो महत्त्वरोपणे यत्नः । अथवा ।

शास्त्रेषु निष्ठा सहजश्च बोधः
प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।

कालावबोधः प्रतिभानवत्व-
मेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥ ११ ॥

नमालम्बनम् । कामन्दकी । परवानस्वतन्त्रः ॥ यदित्यादि । शरीरोप-
पेनायं परवानिव । यद्यस्माच्चन्द्रे प्रणयिनि जने वानन्दं प्राप्तिं न भजते न
मते । तत्तथार्थे । तथापि धैर्ययुक्तोऽप्ययं दुःसहमन्तस्तापं प्रकाशयति । फलि-
स्यामशरीरस्वभावोऽप्यापाण्डुमधुरमीषत्पाण्डु मनोहरमतिक्षीणं वपुर्वहति च
यथा तथा तथा रम्यश्च भवति । अपिर्विस्मये । चकारः समुच्चये । अपि
ति समस्त एव समुच्चये वा । तदिह रागावस्थायां यथोचितं विधेहीत्याशयः ।
यङ्गुः फलिनी' इत्यमरः ॥ ९ ॥ कामन्दकी । यावदवधारणे । मालत्येव हेतुरि-
वाशृणवमित्यर्थः । अशृणवमश्रौषम् ॥ अनुभवमित्यादि । अयं वदनेन्दुरस्य
मन्मथो निश्चितमेवानुभवमुपागमदुपागतः । यत्कारणादस्य स्तिमितस्य स्थिरस्य
नो विचलितम् । तदेवं ममापि स एव निश्चयः । किंभूतम् । उत्कण्ठाचपलम् । यथा
स्तिमितस्य निश्चलस्य महात्मनोऽगाधस्य समुद्रस्य चन्द्रानुभवात्कलोलचपलं जलं
मन्दकीभ्यति । 'कथितोत्कलिकोत्कण्ठाहेलासलिलवीचिषु' इति मेदिनीकरः ॥ १० ॥
माधवः । शुद्धिरक्लिष्टता ॥ द्वीतीयागुणानाह—शास्त्रेष्वित्यादि । निष्ठेदमित्य-

१ मन्मथो० २ च मनोज्ञश्च । ३ एदं । ४ जह अस्त० । ५ यावदहं, ६ एव । ७ बुद्धिः ।
अहो मम च । ८ कालानुरोधः । १० कामदुहः ।

काम०—अतस्तेन जीवितादुद्विजमानेन दुष्करमपि न
क्रियते । असौ हि

धत्ते चक्षुर्मुकुलिनि रणत्कोकिले बालचूते
मार्गे गात्रं क्षिपति बकुलामोदगर्भस्य वायोः ।
दाहप्रेम्णा सरसविसिनीपत्रमात्रान्तराय-
स्ताम्यन्मूर्तिः श्रयति बहुशो मृत्यवे चन्द्रपादा

माधवः—अन्य एवाक्षुण्णः कथाप्रकारो भगवत्याः ।

मालती०—(स्वगतम् ।) अतिदुष्करं करोति । (अँदिदुष्करं)

मेवेति निर्णयः । तत्र सहजो बोधो नैसर्गिकं ज्ञानम् । ज्ञाने सति प्राप्ता
दूकता । अभ्यस्ता गुणा श्लेषादयो यत्र तादृशी वाणी । यद्वा अभ्यस्तक
दनुगुणा वाणी च । कालावबोधः समयज्ञानम् । प्रतिभानमनुरूपं ल
स्मरणं तद्योगित्वम् । एते गुणाः सर्वकर्मसु प्रकरणाद् दूतीकृत्येषु वा कान्त
लषितप्रदाः । तत्र शास्त्रनिष्ठया पटुत्वं प्रागल्भ्येन धाष्टर्यं प्रतिभानवत्त
दूतीगुण उक्तम् । यदाह—‘पटुता धृष्टता चेतीज्जितज्ञत्वं प्रतारणम् । केति
चैव दूतीकृत्ये गुणा मताः॥’ कामदुह इत्यत्र सत्स्वित्यादिना क्षिपु
कामन्दकी । जीवितादुद्विजमानेनेति ‘प्रद्वेषः प्राणितव्येषु’ इति भरत
न क्रियत इति पाठे नः शिरश्चालने ॥ दुष्करमेवाह—धत्त इत्या
दुष्करं क्रियते । यस्मादयं नवाग्रे कलिकायुक्ते ध्वनत्कोकिले मृत्य
नेत्रं धत्ते । बकुलगन्धवन्धोर्वातस्य वर्त्मनि शरीरं क्षिपति स्थाप
मार्गपदेनानागतेन वायुना येन पथा समागन्तव्यं तत्सूचितम् । बकुल
स्वकार्यक्षमता गर्भपदेन बाह्यान्तरभावनादृढतोक्ता । दाहप्रेम्णा व
चन्द्रकिरणान् वारंवारं श्रयति । एतेन चन्द्ररश्मीनां दाहकत्वमुच्य
प्रेमपदेन नाथिकानुरागस्य च विरोधिविमर्शशून्यत्वं तृतीयया चाङ्गसं
ध्वनितम् । कीदृशः । सरसपद्मिनीपत्रमात्रान्तरितो ग्लायमानका
मृत्यव इति योज्यम् । तथा च मरणाय कृतोद्यम इति भावः । यद्वा
मरणे विघ्नः । तत्र पद्मिनीपत्रहेतुत्वम् । तदिह चन्द्रपादादीनां काम
यानर्थहेतुत्वेन विप्रलम्भस्योत्कर्षः सूचितः । किं च मनोविकार इन्द्रि
त्यनेनेन्द्रियाणां शान्तिः कृता । नवचूतदर्शनेन नेत्रस्य । चूतरानद्धत्वमुच्य
भ्यामतिदुःखदत्वम् । कोकिलरवाकर्णनेन श्रोत्रस्य । बकुलगन्धसंबन्धेन
वायुचन्द्रकरयोः स्पर्शेन त्वच इति ॥ १२ माधवः । अक्षुण्णोऽन
कथाप्रकारः कथनक्रमः ॥ मालती । बालचूतदर्शनादेरतिपीडाकरत्वे

१ यतः. २ तथा हि. ३ दाव. ४ त्रोत्तरीयः. ५ एवं...करोति सो.

काम०—तदेवं प्रकृत्या सुकुमारः कुमारः कदाचिदप्यन्यत्राप-
ष्टपूर्वस्तपस्वी । यतोऽधुना शक्यमनेन मरणमप्यनुभावितुम् ।

मालती—(जनान्तिकम्) सखि आत्मनः कारणात्तस्य सर्व-
लंकारभूतस्य किमप्याशङ्कमानया भगवत्या भीतायितास्मि ।

मिदानीमत्र प्रतिपत्स्ये । (सहि अत्तणो कारणादो तस्स सव्वलोआ-
भूदस्स किं वि आसकन्तीएँ भगवदीए भीदाविदास्मि । ता किं दाणिं एत्थ
जिस्सं ।)

माधवः—दिष्ट्या अनुकम्पितोऽस्मि भगवत्या ।

श्रव०—भगवत्येवंवादिनीत्याख्यायते । अस्माकमपि भर्तृदा-

भवनासन्नरथ्यामुखमुहूर्तमण्डनस्य तस्यैव बहुशोऽनुभूतदर्शना
रविकिरणाश्लिष्टमुग्धकमलिनीकन्दसुन्दरावयवशोभाविभावि-

वेदनाधिकतररमणीयापि परिजनं दुनोति । नाभिनन्दति के-

लाः । केवलं कमलायमानकान्तहस्तपर्यस्तगण्डमण्डला दिवसं

णम् । केति । अपि च विकसितारविन्दमकरन्दनिप्यन्दसुन्दरेण दरद-

ना किं हुन्दमाकन्दमधुबिन्दुसंदोहवाहिना भवनोद्यानपर्यन्तमारुतेनो-

ति । (भववदी एवंवादिणि ति आचक्खीअदि । अद्धानं वि भट्ठि-

त्त इत्यादि) ज्ञानादेवमुक्तमिति भावः ॥ कामन्दकी । अन्यत्रेत्यादिना त्वय्येव प्रथम-

तोऽयमिति दर्शितम् । तपस्व्यनुकम्प्यः । 'तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये च'

वैश्वः । अनेन वैदेशिकोऽयं वराक इति मयैतदुच्यते न कारणादित्युक्तम् ।

मिति । तथा च त्वमनुरागिणी भवेत्यर्थः ॥ मालती । अत्रात्मनो मम ।

त्यमङ्गलतयावचर्नायं मरणमित्यर्थः । भीतायितेत्यत्राचारे क्यङ् । कि-

। तज्जीवनाय ममापि तत्रानुराग इति वक्तुमुचितमपि कुमारीत्वेनानुक्त-

वदेति भावः । कामन्दकीं प्रति । जनान्तिकमिदम् । माधवश्च गुप्तः ।

गुरुजने लज्जया वक्तुमनर्हापि मालतीनिमित्तमाधवावस्थाश्रवणात्सापि

स्ता कथ्यत इति भावः । अस्माकं भर्तृदारिका परिजनं दुनोतीत्यन्वयः ।

ष्टं स्पष्टम् । मुग्धो बालः । कन्दं विसम् । बालकमलिनीमूलं मृदुतरं रवि-

शोन्मलनं च भवति । तदनेन दृष्टान्तेन निःसहृत्वतनुत्वे अवयवानामुक्ते ।

प्रामपि सौन्दर्यद्योतनाय सुन्दरपदम् । अधिकतररमणीयापीत्यनेन कामा-

कायस्य कान्तिप्रकर्ष उक्तः । अत एवापि विस्मये । अतिकान्तस्य सुख-

वनैयत्येन दुःखजनकत्वे चित्रात् । दुःखप्रकारमाह—नाभीत्यादि ।

च (मर्त्य) । २ आसंकमाणा भूदाविडा विअ न आणामि किं पडिवज्जिस्सं-स्सदि-त्ति ।

इ सो.

दारिआ भवणासण्णरच्छामुहमुहुत्तमण्डणस्स तस्स जेव्व बहुसो ३
 भविअ रविकिरैणासिलिद्रमुद्धकमलिनीकन्दसुन्दराववसोहाविमणीकि
 णाधिअदरमणिआ वि परिअणं दुँम्मेदि । णाहिणन्दइ केलिकलौदूह
 कर्मलाअन्तकन्तहत्थपल्हत्थगण्डमण्डला दिअसं गमेदि । अवि अदस
 विन्दमअरन्दणीसन्दसुन्दरेण दरदलिदकुन्दमाअन्दमहुविन्दुसंदोहवसहा
 ज्ञाणपेरन्तमारुदेण उत्तम्मदि ।) पत्त

यच्च तस्मिन्यात्रादिवसे निजमहोत्सवाभ्युदयदर्शनप्रतिभा
 भगवतो कामस्येव कामकाननालंकारकारिणस्तस्य विरस
 भिराममनुरूपानुरागानुबन्धमहार्घाकृतयौवनारम्भमन्योन्य
 पातवञ्चनावसरखिद्यमानचित्तत्वरमाणकौतूहलं समुलसित
 म्भमन्थरावयवप्रतिलग्नस्वेदपुलकोत्कम्पसुन्दरमानन्दितस
 यसख्या परस्परावलोकनसुखं समासादितं ततः प्रभृति सा
 हायासविजृम्भमाणोद्दामदेहदाहदारुणं दशापरिणाममनुभ
 र्तमात्रसंप्राप्तपूर्णचन्द्रोदयेव बालकमलिनी प्रम्लायति । (च
 जत्तादिअहे णिअमहूसवाब्भुदअदंसर्णपडिवण्णरुवस्स भअवदो ६ द
 कामकाणणालंकारआरिणो तस्स विविहविबभमैमाहिरामं अणुरूआणस

अत्र यत इत्यध्याहार्यम् । केलिः क्रीडा । कलाश्चतुःषष्टिः । यद्वा कर्म
 शमात्रम् । कथं तर्हि दिनानि गमयतीत्याह केवलमित्यादि । प्राप्
 प्रसारितम् । इदं भरतानुमतम् । यदाह—‘अप्राप्ते च प्रिये कार्यं
 न्वितः करः’ । पर्यस्तं क्षिप्तम् । निःस्यन्दः क्षरणम् । ‘ईषदर्थे दरा
 मरः । दलितं विकसितम् । माकन्दभूतः । पुष्पपरमत्र । ‘माकन्दः
 इति मेदिनी । एतेन वायोऽस्त्रैगुण्यमुक्तम् । यच्चेति । यच्च प्रियस
 तस्य दर्शनसुखं समासादितं तत आरभ्य सा कमलिनीव प्रम्लाय
 प्रतिपन्नरूपस्य कृतदेहपरिग्रहस्य । कामस्यानङ्गत्वात्पुरातनत्वाच्च
 नार्थमिदमुक्तमिति भावः । अद्भुतप्रतिपन्नरूपस्येत्याहिताग्न्यादिः ।
 शभिरामम् । यद्वा विविधभ्रमणमभिरामोऽभिरतिर्यत्र तत् । वञ्चना
 त्वरमाणं शीघ्रमुपजायमानम् । कथं पश्यामीति कुतुकं तयोश्चित्तेऽभ
 धानन्दितसखीजनं कामसंपत्त्येति भावः । विजृम्भमाणो वर्धमानः

१ संदसणा. २ अदा (करा). ३ वइउर (व्यतिकर.). ४ दूणेदि (दूनव
 लाओ (क्रीडा.) ५ मिलाअन्त (त्म्लायमान), किमिलाअन्तः. ६ दिअ
 ७ अण्णं अ जदो प्पहुदि. ८ दंसणत्थं. ९ मम्महस्स (मन्मथस्य). १०
 १२ विवभमाणुराआणु०.

तृतीयोऽङ्कः ।

७३

बहुसो
सोहाविमो किदजोव्वणारम्भं अण्णोण्णदिशिविणिवा अवञ्चनावसरखिज्जन्तचित्ततुवर-
केलिकरुहलं समुल्लसिदसदसत्थम्भमन्थरावअवपडिलगसेदपुल्लअउक्कम्पसुन्दरं आ
अविअदसहीअणं पिअसहीए परप्परावलोअणसुहं समासादिदं तदो पडुदि सवि-
न्दुसंदोहवसहाआसविअम्भमाणुद्दामैदेहदाहदारुणं दसापरिणामं अणुहोन्ती मुहुत्त-
पत्तपुण्णचन्दोदआ विअ वालकमलिणी पम्मलाअदि)

दर्शनप्राप्तिरथापि च मुहूर्तमात्रहृदयविनिहितनिर्मायमाणवल्लभसमागमा
रसलिलासारसिच्यमानेव मेदिनी शीतलायत इति जानामि । येन
रत्कान्तदशनच्छदोच्छलदन्तमौक्तिककान्तिसविशेषशोभितं नि-
लसितपुलकपक्षमलकान्तकपोलवूर्णमानसंततानन्दवाप्पस्तवक-
द्वकसितनिप्पन्दमन्दतारोत्तानममृणमुकुलायमाननेत्रनीलोत्पलम-
न्दितासहस्रस्वेदजलविन्दुसुन्दरललाटपटनवचन्द्रलेखामनोहरं सुगंधमु-
भृति सौन्दर्यमुद्गन्ती विदग्धसहचरीचित्तसंशयितकौमारभावा भवति ।
विअ मुहुत्तमेत्तहिअअविणिहिदणिम्माअन्तवल्लहसमाअमा णिअमरसलिला-
प्रति । (चक्षमाणा विअ मेदिनी सीअलाअदि ति जानामि । जेण पप्फुरन्तकन्तद-

अवदो । दारुणा भयंकरः । मरणशङ्कयेति भावः । दशा कामावस्था । यथा क्षण-
अणुरूपेण प्राप्तचन्द्रोदया कमलिनी म्लायति तथेयमपि प्राप्तपूर्णचन्द्रोदया म्लायति ।
यद्वा । करमपि सोढुमक्षमेति भावः । यद्वा यथा प्राप्तचन्द्रोदया पद्मिनी म्लायति
प्राप्तदर्शनसुखेयं म्लायतीत्यर्थः । ननु चन्द्रेण विरोधात्पद्मिन्या म्लानिर्युक्ता ।
ये कार्यः स्तु माधवानुरागात्तद्दर्शने कथं म्लानिरिति । मैवम् । यथा शीतस्पर्शत्वेन
पदर्थे दारुणं पद्मिनीं सुखयति तथा माधवो मालतीमिति विवक्षितत्वात् । यद्वा
माकन्दः भेदेनेह प्रथमचन्द्रोदय उक्तः । एवं चाभिनवोदितं चन्द्रं रक्ततया सूर्याभं
वांत्स्या मुहूर्तं पद्मिनी तिष्ठत्यथ प्रम्लायति तथेयमपीत्यर्थः ॥ तथापि
पिचेति भिन्नक्रमः । तथा शीतलायत इत्यपि जानामि चेति संबन्धः ।
मायारहितं सत्यमित्यर्थः । समागमेति भावनावलादिति भावः । मेदिनी
वसानकालानेत्यर्थः । समागममेव द्रढयति । येनेति । येन हृदिस्थकान्त-
त्वं सा भवति तेन विदग्धसहचरीचित्तसंशयितकौमारभावा भवति । वैद-
कतया सहचरीसंघेनैवं संशय्यते यन्मत्परोक्षेऽपि प्रियसंगतेयम् । कथमन्यथै-
संस्थानमस्या इति भावः । दशनच्छदमधरम् । उच्छलन् प्रकाशमानः । अध-
ग भावनार्पितप्रियतमचुम्बनात् । 'मुक्तिका मौक्तिकं मुक्ता' इति शब्दभेदः ।
तरेति । संकल्पकृतवल्लभसमागमोद्भूतसात्त्विकभावेनेत्याशयः । घूर्णमानं
नम् । यद्यपि रोमाञ्चः सर्वाङ्गीण एव भवति तथापि रागातिशयव्यातनाय
तोदूहल्लसिदः २ पुलकम्पाणन्दिअः ३ गुहामदारुणदः ४ पप्फुरिदः दणच्छदुज्जलन्तः

सणच्छदुच्छलन्तदन्तमोत्तिअपान्तिकन्तिसविससोहिदं गिरन्तरुल्लसिदपुल्लान्तरे
लकन्तकवोलघोलन्तसंतदाणन्दबाहृथवअं ईसिविअसिअणिफ्फन्दमन्दता
मसिणमुउलाअन्तणेतणीलुप्पलं अविरलुब्धिभणसेअजलविन्दुसुन्दरलल्ल
चन्दलेहामणोहरं मुद्धमुहपुण्डरीअं उव्वहन्ती विअडुसहअरीचित्तसंसइदको
वा भोदि ।)

किंचोद्दामशिशिरशशिमयूखनिकुरुम्बचुम्बितप्रवृत्तनिप्यन्द
णिहारधारिणी प्रचुरकर्पूरसविशेषशिशिरचन्दनरसच्छटासारि
न्तुरितवालकदलीपत्रसंवाहनादिव्यापारत्वरमाणसहचरीसार्थवि
तोपनीतकमलिनीदलजलार्द्राशयनीय उन्निद्रा रजनीर्गमय
(किं अ उद्दामसिसिरससिमउहणिउरुम्बचुम्बिदपउत्तणिस्सन्दचन्दमणिहार
पउरकपूरसविससिसिरचन्दनरसच्छटासारणिअरदन्तुरिदवालकदलीवर्त
णादिवावारतुवरन्तसहअरीसत्थविरइदेवणीदकमलिणीदलजलद्वासणी
द्वा रञ्जणीओ गमेदि ।)

कथमप्युपलब्धनिद्रासुखा स्वेदप्रसृतपादपल्लवोद्धान्तपिण्डाल

कपोलपुलक एव वर्ण्यते कविसंप्रदायेनेत्यवधेयम् । मन्दतारं किञ्चिच्चलत्
उत्तानमूर्ध्ववित्तुतम् । भावनोपनीतप्रिये लज्जादिदृक्षाभ्यामीषद्विकसितत्वं
प्पन्दता मोग्ध्यात् । मन्दतारता नखदशनक्षतभावनया प्रियं प्रति सासृ
उत्तानत्वं सुखदिदृक्षया । मसृणत्वं स्नेहभावनया । मुकुलत्वं रतावसानमा
यदाह—‘निश्चलत्वं तदा यातो मुकुलत्वं च लोचने ।’ उद्भिन्नमुद्भूतम् । स्वे
रतिश्रमादयं स्वेदः । तदनेन प्रबन्धेन तृप्तिरुक्ता । यदाह—‘रोमाञ्चो
स्वेदो लुलिते च विलोचने । मज्जन्या इव देहेषु आश्लेषस्तृप्तिर्लक्षणम् ॥
यदीयं वल्लभसमागमं न जानाति तदा कथमधरस्पन्दादिमती स्यात् ।
भावः कौमारं शैशवं तस्य भावोऽभिप्रायः कटाक्षविक्षेपादिः संशयितो
सा । निशाचेष्टामाह—किं चेति । निकुरुम्बः समूहः । चुम्बितेन चुम्बने
त्तनिःस्यन्दः संजातक्षरणः । छटा ‘च्छट’ इति यस्याः प्रसिद्धः । दन्तुरि
मीकृतम् । संवाहनमर्पणम् । विरचितोपनीतं विरचनेनाङ्गदत्तम् । अस्मिन्
समूहः पूरणं वा । सविशेषपदेन शीतलकर्पूरसंस्पर्शादतिशीतलत्वमुक्तम् ।
पत्रस्य बालत्वेन शैत्यसौकुमार्ये उक्ते । कमलिनीदलमेव जलार्द्राद्रिवत्वं त
याम् । ‘आर्द्रवस्त्रं जलार्द्रा स्यात्’ इति हारावली । औन्निद्रयेणोन्निद्रतया
त्मनः सखीनां चेति शेषः । एतेन निद्राच्छेदोद्वेगावुक्तौ ॥ निद्रैव सुखं निद्रा
उद्वेगादिदुःखमयजागरविपर्ययरूपत्वादितम् । निद्रेयं चिन्तावशात् ।

१ सुत्तिअवािलकान्ति. २ मन्थर. ३ पिण्डालचन्दः निडलवट्टेदु. ४ औन्निद्रयेण इ.
पाठः । ५ उद्दामससि. ६ पत्तसअणा पादसंवा. ७ जलद्वातालउन्ता. ८ एव्व रअणि.

तृतीयोऽङ्कः ।

७५

सा थरथरायमानपीवरोरुमूलविसंवदितनीवीवन्धनोत्क्षुभ्यद्भृद-
 न्तरोत्तरङ्गनिःश्वासवशविषमोच्छ्वसत्पक्ष्मलपयोधरोपरिनिहितवेपमा-
 भुजलतावेष्टवन्धना झटिति प्रतिबोधवेलाविसर्जितोद्विग्नदृष्टिविनि-
 तातविज्ञातशून्यशयनीयसंजातमोहमीललोचना ससंभ्रमसखीजनप्रय-
 नप्रतिपन्नमूर्च्छाविच्छेदसमयसंगलितदीर्घनिःश्वासशेषजीविता किं-
 कर्तव्यतामूढतया प्रथमप्रार्थितनिजजीवितावसानं दुर्वारदेवदुर्विलसि-
 तपालम्भमात्रव्यापारमस्मादृशं जनं करोति । (कथं वि उवलद्वणिहा-
 हा सेहपञ्जरिदपादपल्लवुवन्तपिण्डालत्तरसा थरथराअन्तपीवरोरुमूलविसंव-
 दणीविवन्धना उक्खुवन्तहिअअन्तरङ्गणीसासंवसविसमुच्छसन्तपल्लवपो-
 रावरणिहिदेववन्तभुअलदावेष्टवन्धना झटिति पडिबोधवेलाविसर्जितुव्विण्णदिट्ठि-
 णिहाणिवादविण्णादसुण्णसअणिज्जसंजादमोहमीलन्तलोअणा ससंभ्रमसहीअणपअत्त-
 लीवर्त्तव्विण्णमुच्छाविच्छेअसमअसंगलितदीहणीसासंसज्जीविदा किंकादव्वेदामूढदाए-
 अणीएअमपत्थिदणिअजीविदावसाणं दुव्वारदेवदुव्विलसिदोवालम्भमेत्तव्वावारं अह्मां-
 सं जणं करोदि ।)

तत्प्रेक्षतां भगवत्येषु तावलावण्यभूयिष्ठनिर्माणपरिपेलवेव्वङ्गेपु
 रुणविजृम्भितस्य कियच्चिरं कुशलावसानता मन्मथस्य भविष्यति ।

वर्त्यालस्यचिन्ताद्यैर्निद्रा स्यात्कथयापि च' इति । वल्लभसमागमसंकल्पजस्वे-
 प्रसृतश्चरणपल्लवेनोद्वान्तः पिण्डीभूतालक्तकरसो यस्याः सा । अलक्तकच्छ-
 नानुरागमिवोद्वमतीति भावः । अतिघनत्वार्थं पिण्डपदम् । थरथरायमानं कम्प-
 नम् । पीवरं महत् । वशं संसक्तम् । विसंवदितं स्खलितम् । प्रियस्योर्वाक्यम-
 भावनया प्रकम्पः । तदाकर्षणभावनया नीवीस्खलनम् । उत्खण्ड्यमानमुच्छलत् ।
 रङ्गो यातायातवान् । विषमं यथा तथोच्छ्वसन् । पक्ष्मलः सरोमात्रः । वेष्टनं
 । इह हृदयोत्खण्डनादिकं प्रियसंभोगव्यायामभावनया । उपरिवर्तिप्रियस्य
 लतावन्धनमालिङ्गनभावनया । प्रियप्राप्त्या प्रबुद्धा । प्रबोधश्च स्पर्शादिना भवति ।
 शून्यशय्यादिदर्शान्मूर्छितेत्यर्थः । ससंभ्रमः सादरः सावेगो वा । सं-
 लतो निःसृतः । अनेन युगपन्नासापुटनिःसरणमाह । मूर्छाविच्छेदे तथैव श्वा-
 वृत्तेः । जीवितेति । मोहे सखीजनसेकादिना मूर्छापगमे दीर्घनिःश्वासेन जी-
 वित्ववधार्यत इत्यर्थः । किंकर्तव्येति । जीविता सती किं करोमीति न वेत्ती-
 त्वं तर्षः । प्रथमेति । वयमेव प्रथमं प्रियामह इत्यर्थः । स्वयमनध्यवसायालव-
 का कामन्दकीं पृच्छति—तस्मात्प्रेक्षतां भगवतीति । पेलवं कोम-

१ पक्ष्मलित् । २ मूल-पास वशः । ३ णिस्तासविषमउत्ससन्तपुलकपल्लवः । ४ विस्मिन्न-
 विष्टणः । ५ विण्णाण (विज्ञान) । ७ णीसासजणिदजीविदासा । ८ उद्वमूढः । ९ सहीजणं ।

कथं चेमानि रमणकेलिकलहकोपोपरागपल्लवितकेरलीकपोलकोमल
 लद्विमलचन्द्रिकोद्दामदलिततिमिरावरणानि विभावरीमुखानि ।
 चोलसितदुग्धसिन्धुपूरधवलोज्ज्वलज्योत्स्नाजलप्रक्षालितगगना
 परिमलितपाटलावकुलनिर्मथनवहलपरिमलोद्गारसंवलनमसृणमांस
 लयमारुतोद्धूमायितदशदिङ्मुखा वसन्तरजनीपरिणाहा अनर्थका
 भविष्यन्ति प्रियसरया इति । (ता पेखदु भवदी इमेसु दाव ल
 भूङ्गणिम्माणपरिपेलवेसु अङ्गेषु दारुणविअम्भिदस्स किअच्चिरं कुसलव
 मम्महस्स भविस्सदि । कथं अ इमाइं रमणकेलिकलहकोवोवराअपल्लविदे
 कपोलकोमलुव्वेल्लन्तविमलचन्द्रिओद्दामदलिततिमिरावरणाइं विभावरीमुखा
 अ उल्लसिददुग्धसिन्धुपूरधवलुज्जलजोण्डाजलपक्खालिदगअणङ्गणा परिमलि
 लावउलणिम्महणवहलपरिमलगारसंवलणमसिणमंसलंमलअमारुद्धूमावि
 सामुद्दा वसन्तरअणीपरिणाहा अणत्थआरिणो भविस्सन्ति पिअसहीए तिच्छन्दअ

काम०—लवङ्गिके

यदि तद्विषयो नुरागबन्धः

स्फुटमेतद्धि फलं गुणज्ञतायाः ।

इति नन्दितमप्यवस्थयास्या

हृदयं दारुणया विदीर्यते मे ॥ १३ ॥

लम् । दारुणत्वं देहदाहादिकारित्वात् । इमानि विभावरीमुखानि प्रियसर
 यमेवं भविष्यन्तीत्यन्वयः । उपरागो लौहित्यम् । पल्लवितः पल्लवाकारि
 केरली केरलदेशाद्री । तस्या अतिगौरत्वेन लौहित्यार्थं ग्रहणम् । उद्वेल्लन्त
 उद्दामदलितमतिदारितम् । इह रुष्टकेरलीकपोलसाम्येनोदितचन्द्रेण तिमि
 नाशे रात्रेरुपक्रमः कथितस्ततश्चन्द्रस्य दुःसहता मालत्या ध्वनिता । परिमल
 तम् । निर्मन्थनं मर्दनम् । उद्गार उद्गमः । संवलनं मिश्रीभावः । मसृणं
 मांसलः पुष्टः । धूमायितं धूमेनवाकुलीकृतम् । परिणाह आभोगः ॥
 नन्दकी । एवं श्रुत्वा कामन्दकी तटस्थेवाह—यदीत्यादि । यदि तद्वि
 रागस्तदा गुणज्ञतायाः प्रव्यक्तमेतद्विशिष्टं फलम् । तदा सैव गुणं जानाति
 एतद्धीति पाठ एतद्गुणज्ञतायाः फलमेवेत्यर्थः । हिरवधारणे । इति नन्दित
 प्रापितमपि मे हृदयमस्या अवस्थया विदीर्यते । एतदवस्थतया मरणमप्य

१ पेसलेसु. २ कोवराभ. ३ व्वेल्लविमल. ४ चन्दचन्द्रिओ. ५ धारा. ६ लौहित्यम
 • मुउल (मुकुल). ८ बहुल. ९ लुप्पीडसंकलन. १० मंसलाभन्त (मांसलाभन्त)
 ११ परिणामा. १२ विदीर्यते.

तृतीयोऽङ्कः ।

७७

माधवः—स्थानं एवं हृत्सासो भगवत्याः ।

काम—अहो प्रमादः ।

प्रकृतिललितमेतत्सौकुमार्यैकसारं

वपुरयमपि सत्यं दारुणः पञ्चबाणः ।

चलितमलयवातोद्भूतचूतप्रसूनः

कथमयमपि कालश्चारुचन्द्रावतंसः ॥ १४ ॥

लव०—अन्यच्च ज्ञातं भवतु भगवत्या । एतन्माधवप्रतिच्छ-

न्दकसनाथं चित्रफलकम् । (मालत्याः स्तनांशुकमपनीय दर्शयति ।)

एषापि तस्यैव स्वहस्तविरचितेति कण्ठावलम्बिता वकुलमाला जीवनं

प्रियसरूपा इति । (अण्णं अ जाणिदं होदु भअवदाए । एदं माहवप्पडि-

हीए तिच्छन्दअसणाहं चित्तफलअं । एसा वि तस्स जेव्व सहत्थविरइदत्ति कण्ठावल

म्बदा वउलमाला जीवणं पिअसहीए ति ।)

माधवः—

जितमिह भुवने त्वया यदस्याः

सखि वकुलावलि वल्लभासि जाता ।

परिणतविस्रंकाण्डपाण्डुमुग्ध-

स्तनपरिणाहर्विलासवैजयन्ती ॥ १५ ॥

भाव्यत इति भावः ॥ १३ ॥ माधवः । स्थाने युक्तम् । स्थानेशब्दोऽत्र योग्य-

ाची । हृत्सासो हृदयशोषः । कामन्दकी । प्रकृतीत्यादि । अस्या वपुरिदं

वभावसुन्दरं सौकुमार्यमेवैकः सारः स्थिरांशो यत्र तत् । एतत्सत्यं निश्चितम् ।

प्रयमेव कामचरितानुभावात्कामोऽप्ययं निर्दयः । अदोऽपि सत्यम् । पञ्चबाण

त्यनेनैकवाणापेक्षया दुःसहत्वमुक्तम् । अयमपि कालश्चलन्मलयानिलकम्पि-

चूतपुष्पश्चारुचन्द्रभूषणश्च । कथमिति शिरश्चालने । हिमादेरपगमाच्चारु-

चन्द्रत्वम् । तदीदृशोऽनर्थहेतौ कथमियं जीविष्यतीत्यहो प्रमादः । अत्र ना-

प्रपदेन चित्रगतस्यापि माधवस्य मालतीनाथत्वं ध्वनितम् ॥ १४ ॥

लवङ्गिका । विरचितेति हेतोः । जीवितफलकत्वाज्जीवितम् । कार्यकारणयो-

र्भेदात् । माधवः । स्तनांशुकापनयनेन व्यक्तस्तनदर्शनात्सस्पृहम् ।

जितमित्यादि । सखि वकुलमाले त्वयेह भुवने जितम् । यतः । प्रौढमृणालद-

ण्डपाण्डुरमनोहरस्तनविलासपताकेवास्या मालत्या वल्लभा जातासि । माल-

तीवल्लभत्वात्सखीत्युक्तम् । हृदयधारणेन वल्लभेत्युक्तम् । तथा च मालत्यालिङ्गनं

१ अहो स्थाने. २ हृदयोद्वेगः, अभ्युत्थानः. ३ ०मार्यस्य. ४ प्रसूतिः. ५ जीवितं, संजी०.

इति वकुलमालामपनीय दर्शयति इत्यधिकं क्वचित्. ७ दण्डकाण्डपाण्डुस्त०. ८ विशाल.

(नेपथ्ये कलकलः । सर्व आकर्णयन्ति । पुनर्नेपथ्ये ।)

रे रे शंकरगृहाधिवासिनो जानपदा एष खलु यौवनारम्भगर्भ
तदुर्विषहामर्षरोषव्यतिकरबलात्कारविघटितोद्धाटितलोहपञ्जरनि
शृङ्खलानिरोधप्रतिभङ्गसंकलितनिजलीलाविलासोद्वेल्लहलोलुङ्खल
लविकटवैजयन्तिकाडम्बरोड्डामरशरीरसंनिवेशो मठादपक्रम्य
णसतृष्णकवलितानेकदेहिदेहावयमध्यानिष्ठुरास्थिखण्डटंकारकट
यमानकरपत्रकठिनदंष्ट्राकरालमुखकन्दरः प्रचण्डवज्रनिर्घातदारु
पेटामोदनपातितानेकनरतुरङ्गजाङ्गलोद्धारभरितगलगुहागर्भगम्भी
र्घरोरल्लिगलपूरणशब्दसंदर्भप्रतिरवाभोगभीषितनष्टनिष्ठापिताशेष
निवहः कठोरनखकर्पराक्रमणनिर्दयदारितजन्तुगात्रावयवप्रवृत्त
कर्दमितगतिपथो दुष्टशार्दूलः कुपितकृतान्तलीलायितं करोति ।
रिरक्षत यथाशक्त्यात्मनो जीवितामिति । रे रे संकरघराधिवासिनो

तव संपन्नं न ममांत भावः ॥ १५ ॥ कलकलः कोलाहलः । पुनर्ने
इति । अत्रैष व्याघ्रः क्रुद्धयमविलासं कुरुते । सर्वं भक्षयतीत्यर्थः । मठाद
दिगृहात्रिगल्य । कीदृशः । यौवनारम्भेण प्रवृद्धौ यौ दुःसहावक्षान्तिक्रोधा
मिलनेन यो बलात्कारस्तेन विघटितं त्यक्तवन्धीकृतमुद्धाटितं मोटितं च य
ज्जरं तत्र प्रतिबद्धशृङ्खलानिरोधप्रतिभङ्गो विपरीतभङ्गस्तेन संकलितः मिलित
निजलीला तद्विलासपर्यन्त उद्वल्लङ्कम्पमानोत एवोच्छलनूर्ध्वं गच्छत्यो
लुलुङ्खलाङ्गूलः स्थूलोच्छ्रितलाङ्गूलस्तस्य विस्तीर्णवैजयन्तिकासदृशप्रपञ्चेनोड्डा
त्कटकठोरक्रियः शरीरसंनिवेशो यस्य सः । परगुणासहिष्णुतामर्षः । रोषः क्रोध
यद्वा स्थिरः क्रोध एवामर्षः । यदाह—‘क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽमर्ष
स्थितः । प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रवांघः क्रोध उच्यते ॥’ यद्वा अमर्षोऽक्षी
तत्क्षणं सतृष्णं कवलितं येऽनेकप्राणिशरीरावयवास्तेषां मध्ये कठोराणि
स्थीनि तेषां खण्डे खण्डने यष्टङ्कारो ध्वनिभेदस्तेन कटकटायमानाः करप
ठिना या दंष्ट्रास्ताभिः करालो भीषणो मुखकंदर आस्यकुहरं यस्य सः ।
दुर्भेद्यत्वमुक्तम् । दुर्भेद्यप्रवृत्तौ दन्तानां कटकटाशब्दकरणं स्वभावः । विस्ती
त्कन्दर इव कन्दरः । प्रचण्डवज्रप्रहारदारुणो यश्चपेटः पाणितलप्रहारस्तेन
एनं चूर्णनं तेन कवलितं आस्वादितं येऽनेकनरास्तुरङ्गाश्च तेषां जाङ्ग
तस्योद्गारेण प्रपूरणेन भरितो यो गलगुहागर्भस्तत्र गम्भीरो घर्घरा दीर्घम
उर्ल्लिगलगर्जितं तेन यो गलपूरणशब्दस्तस्य संदर्भेण समूहेन प्रतिरवाभोग
शब्दविस्तारस्तेन भीषितो भयं नीतो नष्टो विद्राणो निष्ठापितो निष्ठा
लम्बिताऽशेषजननिवहो येन सः । कठोरनखकर्पराक्रमणेन निर्दयं दारितं

तृतीयोऽङ्कः ।

७९

वदा एसो कखु जोव्वणारम्भेगव्वसंभरिददुव्विसहामरिसरोसवइअरवलामोडि-
अविहडिदुग्घाडिदलोहपञ्जरणिबद्धसिङ्खलाणिरोहपडिभङ्गसंकलिदणिअलीलाविला-
सुव्वेत्तन्तबहलुतुङ्गलङ्गलविअडवैजअन्ति औडम्बरुदामरसरीरसंणिवेसो मठादो अव-
क्कमिअ तक्खणसतिहकवलिदानेअदेहिदेहावअवमज्झणिदुरत्थिखण्डंकारकडक-
डाअन्तकरवत्तकठिणदाढाकरालमुहकन्दरो पैअण्डवज्जनिग्घाददारुणचपेडामोडण-
पाडिदानेअणरतुरङ्गजङ्गलुगारभरिदगलगुहागव्वभग्मभीरघग्घरोरल्लिगलूरुणसदसंद-
व्वपडिरव्वांभोअभीसाविदणट्ठणिट्ठाविदासेसजणणिवहो कठोरणहरकप्परक्कमणनि-
इअदारिदजन्तुगत्तावअवप्पउत्तरत्ताकहमिअगइवहो दुट्ठसदूलो कुविअकअन्तली-
लाइदं करेदि । ता पैडिरक्खध जधासात्ति अत्तणो जीविदं ति ।

(प्रविश्य संभ्रान्ता ।)

बुद्धरक्षिता—परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । एषा नः प्रियसख्य-
मात्यनन्दनस्य भगिनी मदयन्तिकैतेन दुष्टशार्दूलेन विनिहतविद्रावि-
ताशेषपरिजनाभिभूयते । (परित्ताअध परित्ताअध । एसा णो पिससही
अमच्चणन्दणस्स वहाणआ एदिणा दुट्ठसदूलेण विणिहदविद्राविदासेसपरिअणा
अभिभवीअदि ।)

मालती—लवङ्गिके अहो महान्प्रमादः । (लवङ्गिए अहो महन्तो
प्रमादो ।)

माधवः—(ससंभ्रमसुत्थाय ।) बुद्धरक्षिते कासौ ।

मालती—(माधवं दृष्ट्वा सहर्षसाध्वसमात्मगतम् ।) अहो एषोऽ-
पीहस्थ एव । (अहमे एसो वि इहस्थो एव्व ।)

माधवः—(स्वगतम् ।) हन्त पुण्यवानस्मि यदहमतर्कितोपनत-
दर्शनोल्लसितलोचनयानया

गुशरीरं ततः प्रवृत्तरक्तेन संजातरुधिरेण कर्दमीकृतो गतिपथो गमनवाटो येन
सः । कर्पर इव कर्परः । निम्नत्वात् । 'उरल्लिगलगर्जितम्' इति रत्नकोशः । मा-
धवः । मदयन्तिकापरिरक्षणत्वरयाह—कासाविति । मालती । अम्महे सभ-
यहर्ष आश्चर्ये वा । एषोऽपीहस्थ एव । अत्रापिर्विस्मये । यस्यावस्था भगवत्योक्ता

१ रम्भभरिद. २ पञ्जरपडिलगंगल्लिअणिअलो (प्रतिलङ्गसंगलितनिगलो). ३ सुव्वे-
लिअवल्लह (सोडेल्लवल्लह). ४ अन्तिआविसमडामरुद्धाः डम्बरुदाम. ५ विअडविअम्भणु-
दाम (विकटविज्जम्भणोदाम). ६ मोडिअपरिमिलिअ (मोटितपरिमिलित). ७ पारे-
पूरिअणहोअओ (परिपूरितनभस्तलो) णिहदणिप्पिसिदण०. ८ दलिआकट्ट (दलिताकट्ट).
९ रक्खध जधासात्ति पिससहीए मदअन्तिआए जीविदं ति. १० बु०—सत्रासम्. ११ सहि लव०.
१२ एत्थ. १३ ललितयानया.

८०

मालतीमाधवे

अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः

स्रूपित इव च दुग्धस्रोतसां निर्भरेण ।

कवलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन

प्रसभममृतमेधेनेव सान्द्रेण सिक्तः ॥ १६ ॥

बुद्ध०—महाभाग एष खलुद्यानवाह्यरथ्यामुखे । (महाभाग
 क्खु उज्जाणवाहिअरत्थामुहे ।)

काम०—वत्स अप्रमत्तो भूत्वा विक्रमस्व ।

(माधवः साटोपं परिक्रामति ।)

मालती—(जनान्तिकम् ।) लवङ्गिके हा धिक् हा
 संशयः खलु जातः । (लवङ्गिए हद्दी हद्दी संसओ क्खु जादो ।)
 (सर्वास्त्वरितं परिक्रामन्ति ।)

यन्निमित्ता वा ममेयमवस्था स एष इति भावः । स्वच्छन्दप्रियालोकनतुष्टस्य मा
 स्योक्तिः-हन्तेत्यादि । अविरलेत्यादि-अयं श्लोको गद्यादिः । हन्त हर्षे । अ
 न्तितोपस्थितदर्शनानन्दितलोचनयानया चक्षुषा पौण्डरीकेणेव दाम्ना स्रजवि
 घनं यथा तथाहं नद्धो बद्धः । आवृत इति यावत् । कान्तालोचनेन सात्त्विकमा
 विर्भावात्स्वीयस्तम्भं ज्ञात्वा नद्ध इत्युत्प्रेक्षितम् । अत्राविरलपदेन पौनःपुन्यं पु
 कपदेन श्वेतभागविभावनं च ध्वनितम् । दुग्धस्रोतसा दुग्धाम्भःप्रवाहेण निर्भ
 निरतिशयेन संसक्तेन वा स्रूपित इवाहुत इवाहम् । तथाविधावलोकनजातरोमा
 तया स्रूपितत्वेनोत्प्रेक्षितम् । अत्र निर्भरपदेन परिचयपर्यवसानतोक्ता । एवं च
 भ्यां नेत्रनैर्मल्यमुक्तम् । कृत्स्नो निःशेषोऽहं स्फारितेन विस्तारितेन चक्षुषा
 लित इव पीत इव । स्फारितत्वेन कवलनयोग्यतोक्ता । कवलने बाह्यसंवेदना
 वात्प्रणय उत्प्रेक्षितः । सान्द्रेण निविडेन सुधामयजलधरेण प्रसभं बलात्
 इवाहम् । आनन्दातिशयशालितयामृतसिक्तत्वेनोत्प्रेक्षा । तदिह माधवस्य प
 निर्वृत्तिसौख्यमुक्तम् । तत्र च प्रथमपदेन तारकातरलता, द्वितीयेन गोलकच
 ल्यम्, तृतीयेन पुटविस्तारो विलासश्च, चतुर्थेन चैतत्रयसंपत्तौ पुण्यवत्तोपपाद
 तत्रापि मेघपदेन संतापशान्तिः, अमृतपदेन स्तम्भसंभावना, प्रसभपदेन त
 गतिरेव विपत्प्रतीकार इति सूचितम् । सेचनपदेन तस्मिन्दरालोकेऽसम्पूर्ण
 सान्द्रपदेन तत्कालिकसकलक्लेशविलयः सूचितः । स्रोतसां निर्भरेणेति पाठे नि
 रेण प्रवाहेणेत्यर्थः ॥ १६ ॥ बुद्धरक्षिता । कासाविति प्रश्नस्योत्तरमिति
 माधवः । साटोपं सावेगम् । कामन्दकी । अप्रमत्तं सावधानम् । क्रिया

१ स्रोतसां. २ वर्षेणैव.

तृतीयोऽङ्कः ।

८१

माधवः—(अग्रे दृष्ट्वा सर्वाभत्सम् ।) अहह ।

संसक्तचुटितचिर्वर्तितान्त्रजाल-

व्याकीर्णस्फुरदपवृत्तरुण्डखण्डः ।

कीलालव्यतिकरगुल्फदघ्नपङ्कः

प्राचण्ड्यं वहति नखायुधस्य मार्गः ॥ १७ ॥

अहो प्रमादः ।

वयं वत विदूरतः क्रमगता पशोः कन्यका

सर्वाः— हा मदयन्तिके । (हा मदअन्ति ए ।)

काम० माधवौ—(सहर्षाकृतम् ।)

कथं तदवैपातितादधिगतायुधः पूरुषात् ।

कुतोऽपि मकरन्द पत्य सहसैव मध्ये स्थितः

इतराः— साधु महाभाग साधु । (साधु महाभाअ साधु ।)

काम० माधवौ०—(सभयम्)

दृढं च पशुना हतः

शेषणमिदम् ॥ माधवः । रुधिरादिकं वीक्ष्य सर्वाभत्सं सघृणम् । अहह विस्मये
खेदे घृणायां च । संसक्तेत्यादि । नखायुधस्य व्याघ्रस्य मार्गः प्राचण्ड्यं
रोद्रत्वं वहति । कटिशः । संसक्तः संलग्नचुटितश्छिन्नो विवर्तितः खण्डखण्डीकृ-
तोऽन्त्रजालमन्त्रसमूहस्तेन व्याकीर्णं व्याप्तं सद्योहतत्वात्स्फुरत्किञ्चिच्चलदपवृत्तम-
धोमुखं रुण्डखण्डं कवन्धरूपं शकलं यत्र सः । उरुवुक्तेति पाठ उरु महदुक्कमग्र-
मांसम् । कीलालव्यतिकरेण रक्तसंधेन गुल्फदघ्नो गुल्फपरिमाणः पङ्कः कर्दमो
यत्र । अत एव बीभत्सयोगित्वम् । 'कवन्धे रुण्डमास्त्रियाम्' इत्यमरः । कीलालं
रुधिरे तोये' इति मेदिनीकरः । प्रमाणे दघ्नच् । 'पङ्कः पापे च कर्दमे' इति विश्वः
॥ १७ ॥ वयमिति । वयमित्यादिना दंष्ट्रायुधपर्यन्तेन पृथ्वीच्छन्दसा श्लोकः ।
स वाचनिकः । वयं तस्य व्याघ्रस्यातिदूरतः । पशोः क्रमगता क्रमणं प्राप्ता । क-
न्यका मदयन्तिका । कथं मकरन्दः कुतोऽपि स्थानादेत्यागत्य शीघ्रं मध्ये व्याघ्र-
मदयन्तिकयोः स्थितः । तेन व्याघ्रेणावपातिताद्गृहीतात्पूरुषाद्गृहीतखड्गः सन् ।
अत आकाङ्क्षितलाभः । अत एव सहर्षाकृतमित्युक्तम् । 'पुरुषाः पूरुषा अपि'
इत्यमरः । पूरुषशब्दश्छन्दस्येव युज्यत इत्यदेश्यम् । 'पूर्वपूरुषतपांसि जयन्ति'
इत्यादिनैषददर्शनाद्भाषायामपि तत्प्रयोगात् । मकरन्दः पशुना दृढं निहतो दृढमा-

१ निव. २ तुण्ड. ३ अभि. ४ संभ्रमात्.

इतराः--अत्याहितम् अत्याहितम् । (अच्चाहिदं अच्चाहिदं ।)

काम० माधवौ०--(सहर्षम् ।) प्रमथितश्च दंष्ट्रायुधः ॥ १८ ॥

इतराः--(सानन्दम् ।) दिष्ट्या प्रतिहतं दुर्जातम् । (विष्टिः (त) संभ्रा)
पडिहदं दुज्जादं ।)

काम०--(साकूतम् ।) कथं व्यालनखरप्रहारनिःसृतरक्तनिः
क्षितितलनिर्षक्तखड्गलतावष्टम्भनिश्चलः संभ्रान्तमदयन्तिकावलनि
तस्ताम्यतीव वत्सो मे मकरन्दः ।

इतराः--हा धिक् हा धिक् गाढप्रहारतया क्लाम्यति महाभा
(हृद्दी हृद्दी गाढप्रहारदाए किलम्मदि महाभावो ।)

माधवः--कथं प्रमुग्ध एव । (कामन्दकीं प्रति ।) भगव
परित्रायस्व माम् ।

काम०--अतिकातरोऽसि वत्स । तदेहि तावत् पश्यामः ।

(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मालतीमाधवे शार्दूलविद्रावणो नाम तृतीयोऽङ्कः ।

हतस्ताडितो वा । रक्तदर्शनेन सभयम् । अत्याहितं महाभयम् । 'अत्याहि
महाभीतिः' इत्यमरः । काम० माधवौ । व्याघ्रभयत्राणोपकारितया व्यवसि
मदयन्तिकासंबन्धात्सहर्षत्वम् । दंष्ट्रायुधो व्याघ्रः । प्रमथितो निहतः । अ
त्यर्थात् ॥ १८ ॥ इतराः । दुष्टमुपक्रान्तं दुर्जातम् ॥ काम० । 'व्याघ्रे दिष्टि
च व्यालः' इति शाश्वतः । स मकरन्दः क्षितितलनिर्षक्तखड्गलतावष्टम्भ
निश्चलः । इह मकरन्दक्षतेन रुजारूपः संधिप्रवेश उक्तः । यदाह--' रुजा प्रो
प्रहारव्यथा' इति । अवष्टम्भनमवष्टम्भः । संभ्रान्ता विमुग्धा । प्रमुग्धो
गतः ॥ काम० । पश्याम इति दर्शनात्समाश्वास इति भावः ॥

प्रासूतं यं रत्नधरोऽतिमान्योऽतिमान्यरूपा दमयन्तिकापि ।

जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेऽङ्कोऽगमत्तृतीयो रसराजिरम्यः ॥

इति तृतीयोऽङ्कः ।

१ व्यसुरसौ कृतश्चामुना. २ विषक्त. ३ निषण्णः. ४ नन्वेहि पश्यावस्तावत्.

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतो मदयन्तिकालवज्जिकौभ्यामवलम्बितौ प्रमुग्धौ मकरन्दमाधवौ
संभ्रान्ता कामन्दकी मालती बुद्धरक्षिता च ।)

मद०—प्रसीद भगवति परित्रायस्व परित्रायस्व मदयन्तिका-
निमित्तं संशयितजीवितं विपन्नजनानुकम्पिनं महाभागम् । (पसीद
मभवदि परित्ताहि परित्ताहि मदयन्तिआणिमित्तं संसद्दजीविदं विवण्णैजणाणु-
कम्पिणं महाभाअं ।)

इतराः—हा धिक् हा धिक् । किमिदानीमत्र प्रेक्षितव्यम-
स्माभिः । (हद्दी हद्दी । किं दाणि एत्थ पेक्खिदव्वं अद्दोहिं ।)

काम०—(उभौ कमण्डलुदकेन सिकत्वा ।) ननु भवत्यः पटाञ्चलेन
वत्सौ वीजयन्तु ।

(मालत्यादयस्तथा कुर्वन्ति ।)

मकरन्दः—(समाश्वस्यावलोक्य च ।) वयस्य अतिकातरोऽसि ।
किमेतत् । ननु स्वस्थ एवास्मि ।

मद०—(सहर्षम् ।) अहो प्रतिबुद्धमिदानीं मकरन्दपूर्णचन्द्रेण ।
(अद्दोहे पडिबुद्धं दाणि मअरन्दपुण्णचन्द्रेण ।)

मालती—(माधवस्य ललाटे हस्तं दत्वा ।) महाभाग दिष्ट्या वर्धसे ।
ननु भणामि प्रतिपन्नचेतनो महाभागो मकरन्द इति । (महोभाअ
दिष्टिआ वड्डसि । णं भणामि पडिर्वण्णचेअणो महाभाओ मअरन्दो ति ।)

माधवः—(समाश्वस्य ।) वयस्य साहसिक एह्येहि । (इत्यालिङ्गति ।)

काम०—(उभौ शिरस्याघ्राय ।) दिष्ट्या जीवितवत्सौस्मि ।

इतराः—प्रियं प्रियं नः संवृत्तम् । (पिअं पिअं णो संउत्तं ।)

(सर्वा हर्षे नाटयन्ति ।)

बुद्ध०—(जनान्तिकम् ।) हला मदयन्तिके एष एव सः ।
(हला मदयन्ति ए एसो जेव्व सो ।)

तत इति । संभ्रान्ता व्याकुला ॥ **मद०** । अत्रापन्नमापद्रुतम् ॥ अम्महे
हर्षे आश्वर्ये वा ॥ **मालती** । वर्धस इत्यनेन वर्धापनं याचनोक्तिप्रकारः ।

काम० । शिरस्याघ्राणमायुर्वर्धनायेति वृद्धाः । **बुद्ध०** । हलेति सखीसंबोधनम् ।

१ मालती. २ निमित्तसं०. ३ विपण्णानु०. ४ पुण्णिमा. ५ सखि लवङ्गिके. ६ पडिबुद्धो
जेव ते पिअवजस्तो. ७ जीवद्वत्सा.

मद०—सखि ज्ञातमेव मया यथैष माधवोयमपि स जनः
(सहि जाणीदं ज्ञेव मए जह एसो माहवो अं वि सो जणो ति ।)

बुद्ध०—अपि सत्यवादिन्यहम् । (अवि सच्चवादिणी अहं ।)

मद०—न खल्वन्यादृशेषु युष्मादृश्यः पक्षपातिन्यो भवति
(माधवमवलोक्य ।) सखि मालत्या अपि रमणीयोऽस्मिन्महानुभा
नुरागप्रवादः । (ण क्खु अण्णारिसेसु तुम्हारिसीओ पक्खवादिणीओ हो
सहि मालदीए वि रमणीजो इमस्सि महाणुहावे अणुरापपवादो ।) (क्खु
मकरन्दमेव सस्पृहमवलोकयति ।)

काम०—(स्वगतम् ।) रमणीयोजितं हि मदयन्तिकामकरन्दगुरु
दैवादय दर्शनम् । (प्रकाशम् ।) वत्स मकरन्द कथं पुनरायुष्म
स्मिन्नवसरे मदयन्तिकाजीवितपरित्राणहेतुर्भगवता दैवेन संनिधापि

मक०—अद्याहमन्तर्नगरमेव कांचिद्वार्तामुपश्रुत्य माधवस्य
तोद्वेगमधिकमाशङ्कमानस्त्वरितमवलोकितानिवेदितकुसुमाकरोद्या
तान्तः परापतन्नेव शार्दूलावस्कन्दगोचरगतामेतामभिजातकन्यका
भ्युपपन्नवानस्मि ।

(मालतीमाधवौ विमृशतः ।)

काम०—(स्वगतम् ।) वृत्तान्तेन खलु मालतीप्रदानेन भविष्यती
व्यम् । (प्रकाशम् ।) वत्स माधव दिष्ट्या सुहृद्बुद्ध्या वर्धितो
मालत्या । तदयमवसरः प्रीतिदायस्य ।

मकरन्दनामाग्रहणेन स्वामित्वमभिप्रैति । मदयन्तिका । संभावनायामपि
न हि पक्षपातिन्यस्त्वादृश्यो मन्दं भद्रं वदन्तीति भावः । काम० । अक्षे
तत्त्वेन रमणीयम् । शार्दूलनाशेनोपकारपूर्वकमुपपन्नत्वादूर्जितं सातिशयम् ।
ष्मानिति वृद्धेन वाच्यो बालः शुभाशयः । इति भरतः । मक० । उ
वृत्तान्तो मालतीप्रत्यक्षमुत्तरोपक्रमः । परापतन्नागच्छन् । अवस्कन्दोऽतिक
गोचरमित्यजहल्लिङ्गतयान्वयः । अभिजाता कुलीना । तथा चाभिजा
मदुपकारं ज्ञास्यतीति भावः । आभिजात्येन ज्ञानं च तथाविधाकारादि
कन्यकेत्यत्रानुकम्पायां कन् । अभ्युपपत्तिः प्राप्तिः । विमृशतः । परस्परं

१ एस पि ओ जणो; एस महाभाओ माह०. २ अह्मा०. ३ हेतोः. ४ इमाम्. ५

चतुर्थोऽङ्कः ।

८५

माधवः—भगवति इयं 'हि

यद्यालवणितसुहृत्प्रमोहमुग्धं

सौजन्याद्विहितवती गतव्यथं माम् ।

तत्कामं प्रभवति पूर्णपात्रवृत्त्या

स्वीकर्तुं मम हृदयं च जीवितं च ॥ १ ॥

लव०—प्रतीष्टः खलु नः प्रियसख्यायं प्रसादः । (पडिच्छिदो

खलु णो पिअसहीए अअं पसादो ।)

मदयन्तिका—(स्वगतम् ।) जानाति महानुभावोऽयं जनोऽवसरे

गुरुकरमणीयं मन्त्रयितुम् । (जाणादि महानुभावो अअं जणो अवसरे

गुरुअरमणिज्जं मन्तिहुं ।)

मालती—(स्वगतम्) किं नाम मकरन्देनोद्वेगकारणं श्रुतं

भविष्यति । (किं णाम मअरन्देण उव्वेअकालणं सुदं भविस्सदि ।)

माधवः—वयस्य का पुनर्ममाधिकोद्वेगहेतुर्वार्ता ।

(प्रविश्य)

पुरुषः—वत्से मदयन्तिके आता ते ज्यायानमात्यनन्दनः समा-

देशति । अद्य परमेश्वरेणास्मद्भवनमागत्य भूरिवसोरुपरि परं विश्वा-

समस्मासु च प्रसादमाविष्कुर्वता स्वयमेव प्रतिपादिता मालती ।

नेन भविष्यति संभावयावः प्रमोदमिति ।

मक०—वयस्य इयं सा वार्ता ।

भावः ॥ प्रीतिदायस्य वर्धापकदानस्य ॥ यदित्यादि । व्याघ्रखण्डितसुहृत्प्रमो-

हनेन संतप्तं मां सौजन्येन विगतक्लेशं कृतवती ततोऽत्यर्थं मम हृदयं जीवितं

व पूर्णपात्रवृत्त्या वर्धापकेन स्वीकर्तुमियं प्रभवति । त्वं च प्रभवसीत्यर्थः ।

तदायत्ते मे हृदयजीविते इति भावः । यद्वा चोरिकाविवाहसंपादनेन हृदयहारिता

नोचेज्जीवितहारितेत्यर्थः । 'वर्धापकं यदानन्दादलङ्कारादिकं पुनः । आकृष्य

यद्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत् ॥' इति हारावली । 'पूर्णपात्रं वर्धाप-

कऽपि च' इति मेदिनीकरोऽपि ॥ १ ॥ मदयन्तिका । गुरुकरमणीयं श्रोत्र-

सुखम् । माधवः । मकरन्देन कांचिद्वार्तामुपश्रुत्येति यदुक्तमेतच्छङ्कमानः

पृच्छति—वयस्येति । पुरुषः । ज्यायाञ्ज्येष्ठः । परमेश्वरो राजा । विश्वासम-

१ इयं मालती. २ भगवति. ३ महाभाअधेओ. ४ उद्वेगवार्ता. ५ परं-प्रसादम्.

(मालतीमाधवौ वैवर्ण्यं नाटयतः ।)

मद०—(सहर्षं मालतीमाधवौ ।) सखि मालति त्वं खल्वेक
गरनिवासेन सहपांसुकीडनात्प्रभृति मे प्रियसख्यासीर्भगिनिका
सांप्रतं पुनरस्माकं गृहस्य मण्डनं जातासि । (सहि मालदि तुमं
एकणअरणिवासेण सहपंसुकीलणादो पहुदि मे पिअसही आसी वइणिआ
संपदं उण अह्माणं घरस्स मण्डणं जादासि ।)

काम०—वत्से मदयन्तिके दिष्ट्या वर्धसे भ्रातुर्मालतीलभे

मद०—युष्माकमाशिषां प्रभावेण । सखि लवङ्गिके फलि
नो मनोरथा युष्माकं लाभेन । (तुह्माणं आसिसाणं पैहावेण । सहि
झिए फलिदा णो मणोरहा तुह्माणं लाहेण ।)

लव०—सखि किमस्माकमप्येतन्मन्त्रयितव्यम् । (सहि
अह्माणं वि ऐदं मन्तिदव्वम् ।)

मद०—सखि बुद्धरक्षिते एहि तावन्महोत्सवं संभावयाम
(सहि बुद्धरक्खिते ऐहि दाव महोत्सवं संभावेह्मा ।) (इत्युत्तिष्ठतः ।)

लव०—(जनान्तिकम् ।) भगवति यथैते हृदयभरितोद्भूतवि
यानन्दसुन्दरा आन्दोलायमानधीरत्वमनोहराः पर्यस्यन्ति मदय
कामकरन्दयोर्दलितनीलोत्पलदामसदृक्षाः कटाक्षविक्षेपास्तथा

भेदम् । संभावयामः कारयामः । उत्सवपूर्वको हर्षः प्रमोदः । मदयन्तिके
मद्भातुवधूर्भविष्यसीति भावः । कामन्दकी । नोशब्दोऽस्माकमित्यर्थे
च तुल्यरूप इति निषेधोऽप्यत्र स्फुरति । अत एव सौत्कण्ठमाह—भ्रातुरिलि
मदय० उभयत्रोत्तरमाह । युष्माकमि० । भरिआ इति पाठे भृताः दाह-
इत्यर्थः । लवङ्गिका । अयमभिसंधिः । यूयं राज्ञः प्रणयिनो वयं सेवकलैः
अतो युष्मत्संबन्धेन वयं पूर्णमनोरथा इति वचनमात्रम् । वस्तुतस्तु त्वत्कः ।
एवास्माकं न भवितेति । माधवविवाहस्यावश्यकत्वात् । यद्वा यदेतत्त्वत्कः तत्
न्त्रितमस्माकं मनोरथाः पूर्णा युष्माकं लाभेनेति वयमेव तद्वदामः । तेन वः कु
मकरन्देन परिणेतव्येति मनोरथा अस्माकमेव पूर्णा भविष्यन्तीति गूढमुच्यते
व्यक्तं तु युष्माकं राजमित्राणां लाभेन राजसेवका वयमेव पूर्णमनोरथा इति वचनात्
यद्वा एतत्कामन्दक्याख्यं मन्त्रिरूपं द्रव्यमस्माकमप्यत्र विषये वर्तते तेन
हतमेतत् । लवङ्गिका । अत्र भरभितो भरितः । शकन्ध्वादित्वात्परस्परं
यद्वा भरणं भरः । भरः संजातोऽस्य । तारकादित्वादितच् । व्यवस्थितवित्
वेत्प्राप्तेः । अत एव वासवदत्तादौ भरितेति प्रयोगः । हृदये भरितौ पूर्णवि
१ आलिङ्गय. २ पसादेण. ३ भरिआ. ४ अस्थि. ५ दाणिं विवाह

चतुर्थोऽङ्कः ।

८७

यामि मनोरथनिर्वृत्तसमागमावेताविति । (भवति जहा एदे हिअ-
भरिदुवित्तविह्वआणन्दसुन्दरा आन्दोलाअन्तधीरत्तणमणोहरा पल्लत्थन्ति मदअ-
न्तिआमअरन्दाणं दलिदकन्दोद्वैदामसरिच्छा कडक्खविकखेवा तहा तक्केमि
मणोरहणिव्वुत्तसमाअमा एदे ति ।)

काम०—(विहस्य ।) नन्विमौ विलोकनेन मानसं मोहनमनुभ-
वतः । तथा हि

ईषत्तिर्यग्वलनविषमं कूणिर्तप्रान्तमेत-

त्प्रेमोद्भेदस्तिमितलुलितं किञ्चिदाकुञ्चितम् ।

अन्तर्मोदानुभवमसृणं स्तम्भनिष्कम्पपक्ष्म

व्यक्तं शंसत्यचिरमनयोर्दृष्टमाकेकराक्षम् ॥ २ ॥

(सविमान्तौ विस्मयानन्दौ ताभ्यां सुन्दराः । व्याघ्रनिपाताद्भृदयनिहितो विस्मयः ।
दृष्टदर्शनादानन्दः । आन्दोलितं परित्यक्तं यद्वीरत्वं तेन मनोहराः । दलितं वि-
सृतम् । कन्दोद्वं नीलोत्पलम् । सदृक्षास्तुल्याः । कान्ता दृष्टिरियम् । काम-
दकी । मोहनं सुरतम् । अत एव कामशास्त्रम्—‘मोहनं नारभेत्तावद्यावन्नोत्क-
ठता प्रिया’ । इति । ईषदित्यादि । एतदनयोर्दृष्टं दर्शनं व्यक्तं शंसति । यदे-
मानसं मोहनमनुभवत इत्यन्वयः । दृष्टं कीदृशम् । ईषन्मनाक्तिर्यग्वलितेन
विषमं मन्दम् । अनेन संकल्पसंगतानङ्गस्य पराभ्यूहशङ्कितेयं दृष्टित्युक्तम् । य-
ह—‘शङ्कायां शङ्किता ज्ञेया’ इति । कुञ्चितप्रान्तमाकुञ्चितापाङ्गम् । मदयन्ति-
या जडत्वान्मकरन्दस्यान्यदर्शनसासूयत्वाज्जिह्वा दृष्टिः । यदाह—‘जिह्वा ह-
रिसूयायां जडतालस्ययोस्तथा’ । इति । दृष्टिद्वयेन सुरतप्रागवस्थोक्ता । प्रेम्ण
प्रातुरित्यादिदादतिपरिपाकास्तिमितं स्थिरं लुलितमर्धमुकुलितं च । अर्धमुकुलितेयं दृक् ।
मृताः दाह—‘अङ्गादिष्वर्धमुकुला गन्धस्पर्शसुखादिषु । अर्धव्याकोषपक्षमाग्राग्रस्तार्ध-
वयं सेवकुलैः पुटैः ॥ स्मृतार्धमुकुला दृष्टिः किञ्चिन्मीलिततारका’ ॥ अनेन रताभोग
स्तु त्वत्कः । नखदशनक्षतादिशङ्कया मानं सूचयति । किञ्चिदाकुञ्चिते अनमिते भ्रुवौ
पदेतत्त्वत्कः । एकस्या एव भ्रुव उल्लेखणं कुञ्चनमिह । यदाह—‘एकस्या एव उल्लेखो
मः । तेन कुञ्चनमुच्यते’ । कोपे चास्य प्रयोगः । यदाह—‘कोपे वितर्के हेलयां ली-
गूढमुदौ सहजे तथा । दर्शने ग्रहणे चैव भ्रुवमेकां समुल्लिखेत् ॥’ मानस्याल्पत्व-
थ इति वनार्थमाङ्गप्रयोगः । रतावसानमाह—‘हृदये हर्षानुभवेन मसृणं स्निग्धं मन्दं वा ।
न्ते लज्जामाह—स्तम्भं लज्जान्विततया पतिताधर्षपुटत्वात् । कथं पुनः
मोगो भार्वाति चिन्तया निष्कम्पम् । शून्यतया निष्कम्पं वा । तादृशं पक्ष्म

भरिउव्वमन्त (भरितोद्वमन्त). २ सुन्दरं, ०रवोलाविदधीरपेरन्त (घूणिताधीरपर्यन्त).
०चोद्वमंसलच्छविआ दिट्टिसंभेआ तह मण्णे, ४ सम्बन्धा. ५ परस्परं मा०. ६ सुदुर्मुह-
०. ७ वलित. ८ कुञ्चित. ९ ललितं. १० आरेचित, ११ त्वस्त.

पुरुषः—वत्से मदयन्तिके इत इतः ।

मद०—(अपवार्य ।) सखि बुद्धरक्षिते अपि पुनरपि द्रष्टुं का
एष जीवितप्रदायी पुण्डरीकलोचनः । (सहि बुद्धरक्खिदे अवि पुन
दीसइ एसो जीविदप्पदाई पुण्डरीअलोअणो ।)

बुद्ध०—यदि दैवमनुकूलं भविष्यति । (जइ देव्वं अणुजलं रिवसु
स्सदि ।) (इति पुरुषेण सह निष्कान्ते ।)

माधवः—(अपवार्य ।)

चिरादाशातन्तुखुट्टु विसिनीसूत्रभिदुरो

महानाधिर्व्याधिर्निरवधिरिदानीं प्रसरतु ।

प्रतिष्ठामव्याजं व्रजतु मयि पारिम्लवधुरा

विधिः स्वास्थ्यं धत्तां भवतु कृतकृत्यश्च मदनः ।

अथ वा

समानप्रेमाणं जनमसुलभं प्रार्थितवतो

विधौ वामारम्भे मम समुचितैषा परिणतिः ।

तथाप्यस्मिन्दानश्रवणसमयेऽस्याः प्रविगल-

त्प्रभं प्रातश्चन्द्रद्युति वदनमन्तर्दहति माम् ॥ ४ ॥

यत्र । तद्विच्छेदमाह—आकेकरमक्षि यत्र तत् । ‘आकेकरा त्वरालोके
प्रोषितेषु च’ इत्याद्युक्तम् । तदिहाकेकरलक्षण आकुञ्चितेत्यादि प्रथमपदेन
द्वितीयेन मुहुर्व्यावृत्ततरेत्युक्तम् । तृतीयेन हर्षितार्थेत्याद्युक्तम् ॥ २ ॥
न्तिका । अपिनाम संभावनायाम् । अव्ययसमुदायत्वात् । माधवः ।
वस्थामाह—चिरादित्यादि । (चिरशङ्कितः) आशातन्तुर्मालतीप्राप्त्याशात्
वलम्बनं संप्रति भिद्यताम् । विसिनीसूत्रवद्भिदुरो भेदनस्वभावो यतः
कर्मकर्तरीति कुरच् । संभूय वृटितत्वेन मृणालतन्तुसाम्यम् । नैराश्यात्
ह—आधर्मिनोव्यथा तद्रूपो व्याधिरनवच्छिन्नोऽत एव महान् । व्याधि
महत्त्वनिरवधित्वाभ्यां मरणमाह । आशाच्छेदानन्तरं च मरणमुचितमेव
दाह—‘सर्वैः कृतैः प्रतीकारैर्यदा नास्ति समागमः । कामाग्निना समाप्त
यते मरणं ततः ॥’ सीहेतुमरणादधीरत्वमाशङ्क्यानुज्ञोत्तरमाह । पारिम्लव
पलकक्षा सत्यं स्थितिं मयि वध्नातु । अभीष्टलाभेन विधिर्निराकुलो
मालतीं विना दुःसहवेदनादायी मनोभूः कृतकृत्यो भवतु । मरणादधिकं
तव्यमस्येत्यर्थः । एतदुपालम्भगर्भे वच उद्देगात् । यदाह—‘हृद्वाह
श्वासग्लानिखेदप्रजागरैः । रोदनैर्मन्दभणितैर्दैवोपालम्भनेन च ॥’ इति ।
नेत्यादि । वामारम्भे प्रतिकूले विधौ ममैषा परिणतिः पूर्वोक्ता युक्तैव

१ आधिव्या०. २ व्याजां. ३ स्वैर्यम्.

चतुर्थोऽङ्कः ।

८९

कामन्दकी—(स्वगतम् ।) एवमतिदुर्मनायमानः पण्डित्यति मां वत्सो
माधवो वत्सा मालती च दुष्करं निराशा प्राणिति । (प्रकाशम् ।)
स माधव पृच्छामि तावदायुष्मन्तम् । अपि भवानमस्त यथा
भूरिवसुरेव मालतीमस्मभ्यं दास्यतीति ।

माधवः—(सलज्जम् ।) नहि नहि ।

काम०—न तर्हि प्रागवस्थायाः परिहीयसे ।

मक०—भगवति दत्तपूर्वेत्याशङ्क्यते ।

काम०—जानामि तां खलु वार्ताम् । इदं तावत्प्रसिद्धमेव यथा
दत्तनाय मालतीं प्रार्थयमानं भूरिवसुर्नृपतिर्मुक्तवान्प्रभवति निजस्य
कन्याजनस्य महाराज इति ।

मकरन्दः—अस्त्येतत् ।

कामन्दकी—अद्य च राज्ञा स्वयमेव दत्ता मालतीति पुरुषेणा-
दत्तम् । तद्वत्स वाक्प्रतिष्ठानि देहिनां व्यवहारतन्त्राणि । वाचि
पुण्यहेतवो व्यवस्थिताः । सर्वं च वचनानामायत्तम् । सा च भू-
सोर्वागनृतात्मिकैव । न खलु महाराजस्य निजा कन्यका मालती ।
नृपतयः प्रमाणमिति नैवंविधो धर्माचारसमयः ।
मादविमर्शितव्यमेतत् । कथं च वत्स मामनवधानां मन्यसे । पश्य ।

सुखं । तुल्यप्रीतिं दुष्प्रापं जनं याचितवतः । वामे हि विधौ सुलभमपि न
प्राप्यते किं पुनरसुलभमिति भावः । दृष्टकारणस्यानुपलम्भाद्विधेर्बामत्वम् । अ-
भवे परतन्त्रत्वात् । यद्यपि युक्तेऽर्थे खेदो नास्ति तथाप्यस्या मालत्यास्ता-
मुखं मामन्तर्दहति । एतन्मुखं वीक्ष्य मनस्तापो मे भवतीति भावः ।
मन्दानश्रवणसमये नन्दनाय मालतीं दातव्येति श्रुत्वा खेदात्कान्तिशू-
नम् । अत एव प्रातश्चन्द्रकान्तिं कापि विगतकान्तिं भवति । अथ च
यन्मन्दोपमया रागध्वनेर्विधिं प्रति मालतीकोपोऽपि सूचितः ॥ ४ ॥

कामन्दकी । दुष्करं यथा तथा प्राणिति जीवति । अमस्त मन्यते स्म ।
वत्सा मालतीप्राप्तिलक्षणा । तद्दानस्याज्ञानादिति भावः । दत्तपूर्वा पूर्व
सुपुष्पेति समासः । इदं च तापहेतुः । वागिति । वाचि सर्वं
विहितमिति भावः । अनृतात्मिकासत्या । धर्माचारसमयो धार्मिकसिद्धान्तः ।

अथ किं. २ भूरिवसुः परिहीयते. ३ अदत्तपूर्वा. ४ एवमुक्त०. ५ संप्रत्येव पुरु०.
६ अनिवन्धनानि. ७ व्यवस्थाः सर्वेषां जनानामायत्तत इति. ८ कन्यादाने. ९ मेवैतत्.

मालतीमाधवे

मा वा सपत्नेष्वपि नाम तद्-
 त्पापं यदस्यां त्वयि वा विशङ्क्यम् ।
 तत्सर्वथा संगमनाय यत्नः
 प्राणव्ययेनापि मया विधेयः ॥ ५ ॥

मक०—सर्वं सुष्ठु युज्यमानमादिश्यते युष्माभिः । अपि च
 दया वा स्नेहो वा भगवति निजेऽस्मिंश्शिशुजने
 भवत्याः संसाराद्विरतमपि चित्तं द्रवयति ।
 अतश्च प्रव्रज्यासुलभसमयाचारविमुखः
 प्रसक्तस्ते यत्नः प्रभवति पुनर्देवमपरम् ॥ ६ ॥

(नेपथ्ये)

भगवति कामन्दकि एषा भर्त्री विज्ञापयति यथा मालती
 हीत्वा त्वरितमागच्छेति । (भवइ कामन्दइ एसा भट्टिणी विष्णो
 जघा मालदिं घेत्तूण तुरिदं आच्छेत्ति ।)

कामन्दकी—वत्से उत्तिष्ठ ।

(सर्वा उत्तिष्ठन्ति ।)

(मालतीमाधवौ सकरुणानुरागमवलोकयतः ।)

‘समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः’ इति विश्वः । निजावधानमाह-
 वेति । अस्यां मालत्यां त्वयि च यत्पापं विवाहानिर्वाहे मरणरूपं
 विप्रयोगजन्यदुःखादि वा तच्छत्रुष्वपि । नाम प्राकाश्ये । मा वा
 भविष्यति । वाशब्द एवार्थे । स्वकर्तव्यमाह—तदिति । तस्माद्युवयो
 न्धाय सर्वप्रकारेण जीवत्यागेनापि मया प्रयत्नः कार्यः । यदि बुद्धि
 लेन न सिद्धिस्तदा प्राणव्ययेनापि साध्यमित्यपेः स्वरसः । मरणादे
 तया पापपदेनोपन्यासः । शत्रुष्वपि माभूदिति लोकोक्तिच्छायालङ्कारः
 दयेत्यादि । हे भगवति अस्मिन् शिशुजने बालजने माधवे मालत्यां
 करुणा स्नेहो ममता च संसाराद्विरक्तमपि भगवत्याश्चित्तं द्रवयत्याद्रीकरोति
 इति दयायन्वयि चित्तान्वयि च काकाक्षिगोलकवत् । वाशब्दौ चार्थे ।
 चित्तद्रवणात् । व्रतग्रहणपूर्वकसवैषणानिवृत्तिः प्रव्रज्या । तस्यां सुलभः
 भावी समयाचारोऽनुष्ठानविशेषो ध्यानादिविषयस्तत्र विमुखो निरुद्धो यत्न
 कोऽविच्छिन्नः सन् प्रभवति । च एवार्थे । कार्यासिद्धिरदृष्टविलम्बात् । त
 वत्या दोष इत्याह । अपरं पुनर्देवं प्रभवति । ईश्वरस्त्रीषु राज्ञीपदोपचारेण
 कम् । भरतोऽप्याह—‘राजस्त्रियस्तु संभाष्याः सर्वाः परिजनेन तु । भट्टिनी

१ वां. २ ततश्च. ३ समयसुलभा०. ४ घेऊण. ५ आच्छेदु. ६ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ.

चतुर्थोऽङ्कः ।

९१

माधवः—(स्वगतम् ।) कष्टमेतावती हि लोकयात्रा मालत्या
माधवस्य । अहो नु खलु भोः—

सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः

प्रथममेकरसामनुकूलताम् ।

पुनरकाण्डविवर्तनदारुणः

प्रविशिनष्टि विधिर्मनसो रुजम् ॥ ७ ॥

मालती—(अपैवार्य ।) महाभाग लोचनानन्द एतावद्दृष्टोऽसि ।
महाभागे लोअणानन्द एत्तिअं दिट्ठोसि ।)

॥ लव०—हा धिक् हा धिक् । शरीरसंशयमेव नः प्रियसख्यारो-
तामात्येन । (हृद्धी हृद्धी । सरीरसंसअं ज्जेव्व णो पिअसही आरोविदा
मालती मच्चेण ।)

मालती—(स्वगतम् ।) परिणतमिदानीं मे जीविततृष्णायाः
लम् । निर्व्यूढं च निष्करुणतया तातस्यापि कापालिकत्वम् । परिनि-
ष्ठेतो दुष्टदैवस्य दारुणसमारम्भसदृशः परिणामः । तत्कमत्रोपालभे-
न्दभागिनी कं वाशरणा शरणं प्रतिपद्ये । (परिणदं दाणिं मे जीवितति-
ए फलम् । णिव्यूढं अ णिक्करुणदाए तादस्स वि कावालिअत्तणं । परिणिट्ठिदो
नमाह-उदेवस्स दारुणसमारम्भसरिसो परिणामो । ता कं एत्थ उवालभामि मन्दभा-
रूपं शरणी । कं वा असरणा सरणं पडिवज्जामि ।)

मा वा लव०—सखि इत इतः । (सहि इदो इदो ।) (इति कामन्दक्या
लवुवयोः सह निष्कान्ते ।)

त्येवं नाट्ये प्राहुर्विचक्षणाः' ॥ ६ ॥ माधवः । लोकयात्रा दर्शनादिकम् । अहो
नु खलु भो इत्यव्ययसमुदायो निर्वेदे । सुहृदित्यादि । एकत्रैव रसो रतिर्य-
स्यास्ताम् । यद्वा । एक एव रसः शृङ्गारो यस्यां ताम् । निरन्तरां वानुकूलता-
मानुकूल्यं प्रथमं प्रकाश्य सुखप्रदो विधिः पुनर्मनसो रुजं पीडां प्रविशिनष्ट्यति-
शयितां करोति । कीदृशः । अकाण्डादकस्माद्विवर्तनेनान्यथाभावेन विरुद्धवर्तनेन
वा दारुणो दुःखदायी । सुहृदिव । यथा मित्रमानुकूल्यमुत्पाद्य सुखप्रदं सदकाण्ड
एव विरुद्धाचरणान्मनःपीडां करोति तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥ मालती । पुनर्दर्शनं
न भवितेति भावः । अत एवैतावदित्यनेन करुणा । नयनानन्देत्यनेनानुरागः ।
मालती । अत्र पुरा विरहदशायां माधवप्रतिच्छन्दकादिदर्शनाद्धारितस्य जी-
वितस्य पर्यवसानं वृत्तिमिति परिणतपदस्यार्थः । कापालिकत्वं नृशंसता । अघोरघ-
१ प्रदाम्. २ (स्वगतम्). ३ महाणुभाअ. ४ ०णन्दकर. ५ पडिडिदो.
(प्रतिष्ठितः). ६ देवहदअस्स.

माधवः—(स्वगतम् ।) नूनमाश्वासनमात्रमेतन्माधवस्य सह
स्नेहकातरा करोति भगवती । (सोद्वेगम् ।) हन्त सर्वथा संशयित
न्मसाफल्यः संवृतोऽस्मि । तत्किमिदानीं कर्तव्यम् । (विचिन्त्य
न खलु महामांसविक्रयादन्यमुपायं पश्यामि । (प्रकाशम् ।) वयः
मकरन्द अपि भवानुत्कण्ठते मदयन्तिकायाः ।

मक०—अथ किम् ।

तन्मे मनः क्षिपति यत्सरसप्रहार-

मालोक्य मामगणितस्खलदुत्तरीया ।

त्रस्तैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टि-

राश्लिष्टवत्यमृतसंवलितैरिवाङ्गैः ॥ ८ ॥

माधवः—सुलभैव बुद्धराक्षिताप्रियसखी भवतः । अपि च ।

प्रमथ्य क्रव्यादं मरणसमये रक्षितवतः

परिष्वङ्गं लब्ध्वा तव कथमिवान्यत्र रमताम् ।

तथा च व्यापारः कमलनयनाया नयनयो-

स्त्वयि व्यक्तस्नेहः स्तिमितरमणीयश्चिरमभूत् ॥ ९ ॥

ष्टस्य सूचनमप्येतत् । माधवः । जन्मसाफल्यं मालतीप्राप्त्या । महामांसविक्रयसंस्थेन
भाव्यङ्गसूचनम् । वीरहस्तान्मांसं गृहीत्वा वीरायाभिमतवरदानमिति स्मरणासंस्थेन
सिद्धयोगिनीमतम् । यद्वा उभयथा मरणमुपस्थितम् । महामांसविक्रये मालतीप्राप्त्या
लाभोऽपि शङ्क्यत इति तत्करणम् । मांसविक्रयस्य मकरन्दसंनिधावश्यकत्वात् हेतुतया
करन्दं मदयन्तिकां प्रत्युत्कण्ठयति—वयस्येति । मदयन्तिकायाः कृतं परिपू
शेषः । यद्वा अधीगर्धेति कर्मणि षष्ठी । मकरन्दः । अथ किं स्वीकारे । तन्महस्ता
इत्यादि । तन्मम चित्तं हरति यदेतादृशैरङ्गैर्ममालिङ्गितवती । सरसः सह
प्रहारो यत्र तादृशं मामवलोक्य । अत एव त्वरयागणितं स्खलत् प्रभ्रश्यदुत्तरीया
स्तनावरणवासो यस्याः सा । एतेन निरन्तरस्तनस्पर्शः सूचितः । अत एवा
न्दसंदोहदायित्वादमृतसिक्तैरिव । भयवत्त्वेन त्रस्तैकवर्षीयहरिणस्येव चञ्चला
ष्टिर्यस्याः सा । 'वर्षोऽब्दो हायनोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः ॥ ८ ॥ माधवः । त्र
स्नेन त्वदालिङ्गनं न तु स्नेहादिति शङ्कापनोदाय दूतीसुलभतयानुरागमेवाह—
सुलभेति । प्रमथ्येत्यादि । सा तवाल्लिङ्गनं प्राप्यान्यत्र कथं रमताम् । अ
तु नैव । इवशब्दोऽनवकृप्तौ । कुलीनैकमालिङ्ग्य नान्यत्र रमत इति भावः
कीदृशस्य । क्रव्यमाममांसमतीति क्रव्याद्व्याघ्रः । तं विनाश्य मरणकाले त

१ अन्यदुपायान्तरम्.

२ ०कायाम्.

३ सहस्राप्र०

४ रपाङ्गैः

५ न दुर्लभम्

६ वदनायाः.

चतुर्थोऽङ्कः ।

९३

तदुत्तिष्ठ । पारासिन्धुसंभेदमवगाह्य नगरीमेव प्रविशावः ।

(उत्थाय परिक्रामतः ।)

माधवः—अयमसौ महानद्योर्व्यतिकरैः । य एषः

जलनिविडितवस्त्रव्यक्तनिम्नोन्नताभिः

परिगततटभूमिः स्नानमात्रोत्थिताभिः ।

रुचिरकनककुम्भश्रीमदाभोगतुङ्ग—

स्तनविनिहितहस्तस्वस्तिकाभिर्वधूभिः ॥ १० ॥

इति मालतीमाधवे शार्दूलविक्रमो नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

क्षितवतः । एतेन कृतोपकारितोक्ता । अतोऽपि नान्यत्र रमते । पद्माक्ष्याश्च-
 उषोस्तथा तेन प्रकारेण त्वयि व्यापारश्च व्यक्तः स्नेहास्तिमितो मन्दोऽत एव
 मणीयश्चिरमभूत् । रागेण तया साभिलाषमालोकितोऽसीति भावः । एतेनानुराग
 उक्तः । यदाहानुरागप्रकरणे—‘तुष्यत्यस्य कथाभिस्तु सन्नेहं च निरीक्षते ॥’
 कव्यमामिषमुद्भासम्’ इति हारावली ॥ ९ ॥ पारा च सिन्धुश्च ते नद्यौ
 तयोः संभेदः संगमः । अवगाह्य विलोडय । स्नात्वेति यावत् । क्लमशान्तिहे-
 तुतया महामांसादानहेतुतया च स्नानम् । व्यतिकरः संगमः । जलेत्यादि ।
 महामांसाभिरुचिर्नारीभिः सेविततटदेशः । कीदृशीभिः । जलेन निविडितमङ्गलं यद्वा-
 स्तेन व्यक्तौ निम्नोन्नतौ जघनादिस्तनाद्यौ यासाम् । अत एव स्नानमात्रो-
 थिताभिः । मात्रपदेन स्नानार्द्रवस्त्रापरित्यागः सूचितः । अत एव चाह्लाद-
 हेतुतया स्नानमपि । तौ दृष्ट्वा तासां लज्जामाह—मनोज्ञस्वर्णघटशोभावानाभोगः
 परिपूर्णता ययोरुचुकुचयोस्तयोर्विनिहितौ दत्तौ हस्तावेव स्वस्तिकौ याभिस्ताभिः ।
 हस्ताभ्यां स्वस्तिकोऽन्योन्यवामदक्षिणविन्यासः । यदाह—‘मणिवन्धनविन्यस्ता-
 वराण्यौ स्त्रीप्रयोजितौ । उत्तानौ वामपार्श्वस्थौ स्वस्तिकः परिकीर्तितः ॥’ अराल-
 ध्वम्—‘आद्या धनुर्लताकारा कुञ्चितोङ्कुष्ठकस्तथा । शेषा भिन्नोर्ध्ववलिता अ-
 रालेऽङ्कुलयः करे ॥’ कनकेल्यादिना तासां गौरीत्वमुक्तम् । मङ्गलकलशानामिवैषां
 दर्शनेनेष्टसिद्धिरपि सूचिता ॥ १० ॥

असूत यं रत्नधरो द्विजेशो द्विजेशकन्या दमयन्तिकापि ।

जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेऽङ्कोऽगमचतुर्थो रसराशिवासः ॥

इति चतुर्थोऽङ्कः ॥

१ मक०—तदु०. २ वरदा ३ मक०. ४ संभेदः. ५ स्नात.

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन भीषणोऽज्ज्वलवेषा कपालकुण्डला ।

कपालकुण्डला—

षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्ताद्विदां यः ।

अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः

स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥ १ ॥

तत इति । संप्रति प्रमथ्य कव्यादमित्यनेनाघोरघण्टकपालकुण्डलाप्रचि-
चिते महामांसविक्रयप्रतिज्ञया च माधवस्य श्मशानप्रवेशे सत्यङ्कावतारः ।
शयानेन प्रवेशो योगसिद्धिसूचनाय । भीषणा भयंकरी । उज्ज्वलवेषा
रीरा । एतदपि योगिनीत्वादेव । षडधिकेत्यादि । स शक्तिनाथः
यति जययुक्तो भवति । कालसामान्ये भवत्विति वक्तव्ये भाष्यकारवचनात्
त्रितयेऽपि वा लट् । श्मशाननाथस्य जयेन श्मशानसाधनसिद्धिः सूचिता ।
दशः । अविचलितं निःस्पन्दीभूतम् । विषयान्तरव्यावृत्तमिति यावत् ।
तैः साधकैर्मृग्यमाणोऽन्विध्यमाणः । अनेन ध्यानानुष्ठानमुक्तम् । यदाह—
वर्णप्रमाणाढ्यं परिकल्प्य सुबुद्धिना । तथा ध्यायेत देवेशं यथा चित्तं स्थिरं
चित्तस्थैर्यं तु निर्विषयतयैव । यदाह—‘मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्ष-
बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तेर्निर्विषयं मनः ॥’ तथा च निराकारोऽप्ययं
न साक्षात्कारविषयो भवतीति न योग्यानुपलम्भमात्रेण निरस्य इत्यपि
क्षितम् । शक्तिभिर्बाह्यामाहेश्वरीकौमारीवैष्णवीवाराहीमाहेन्द्रीचामुण्डाचण्डिका-
भिरष्टाभिः परितो नद्धो वेष्टितो भैरवमूर्तित्वात् । यद्वा शक्तिभिर्ज्ञानेच्छाप्र-
प्तिकाभिः परिणद्ध उपचितः । अत एव शक्तीनामणिमादीनां नाथः प्रभुः ।
एव जयति सर्वोत्कृष्टो वर्तते । कीदृशः । षट्सु कर्णनाभिहृत्कण्ठतालुभूमध्यव-
शिवशक्तिसंघट्टस्थानेषु नाडीसंघट्टेषु हृदाद्यधिष्ठितप्राणविशेषचलनयोगाच्चक्र-
मध्येऽधिकं प्रधानं यद्दशनाडीचक्रमिडापिङ्गलासुषुम्णागान्धारीहस्तिजिह्वापृष्ठा-
लम्बुषाकुहूशङ्किन्याख्या दश नाड्यो हृद्रतैकोत्तरशतसंख्यासु तिर्यगूर्ध्वो-
नाडीषु प्रधानतमास्तासां चक्रं तस्य मध्ये पद्ममध्यवर्तिसूक्ष्माकाशदेशे
बाधारे स्थित आत्मा कूटस्थो नित्यो यस्य स तथा । तत्र प्रमाणम्—‘अ-
रःश्रवणं देहं यद्यपि व्याप्य तिष्ठति । तथाप्यस्य परं स्थानं हृत्पङ्कजसमुद्रक-
इति । स्थितिरपि तस्य तत्र परमात्मतत्त्वाविर्भाव एव । यद्वा । षडभि-
दशनाड्यः षोडशसंख्यास्तासां चक्रं तत्र मध्ये स्थितश्चासावात्मा चात्मस्वरूप-
तदुक्तम्—‘सर्वं शिवमयं मतम्’ इति । यद्वा षडधिकं यद्दशनाडीचक्रम् । मतं

१ ०ज्ज्वला.

महमिदानीम् ।

नित्यं न्यस्तपडङ्गचक्रनिहितं हृत्पद्ममध्योदितं

पशन्ती शिवरूपिणं लयवशादात्मानमभ्यागता ।

नाडीनामुदयक्रमेण जगतः पञ्चामृताकर्षणा-

दप्राप्तोत्पतनश्रमा विघटयन्त्यग्रे नभोऽम्भोमुचः ॥२॥

पक्षाः । हृदि हृत्पद्मे विनिहितरूपो ध्यानमूर्तिः सन्यस्ताद्विदां शिवसाक्षात्का-
 १ ॥ तं सिद्धिदोऽणिमाद्यैश्वर्यप्रदः । अत्र मानम्—‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽ-
 तिष्ठति ॥ सकलं चिन्तयेत्तस्मात्सिद्धयर्थं सततं शिवम् ॥ ध्यानेन तत्परं
 तत्सर्वैश्वर्यगुणाष्टकम् । महिमा लघिमाणुत्वं प्राकाम्यं वशितेशिता । प्राप्तिः
 वसायित्वं शम्भोरैश्वर्यमष्टधा’ ॥ मृग्यमाणोऽप्ययं केनापि ज्ञायते न तु सर्वेण
 ह—‘यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः’ इति । यद्वा तद्विदां ताः
 रूपायदेशकालप्रमाणेतिकर्तव्यताभिर्ये विदन्ति तेषां सिद्धिदोऽभिलषितसि-
 इत्यर्थः ॥ १ ॥ आत्मनि योगसिद्धिमाह—नित्यमित्यादि । इयमह-
 नीमभ्यागताभीष्टस्थानाभिमुखमागता श्रीपर्वतादित्याक्षेपात् । कीदृशी । शि-
 रूपमात्मानं पश्यन्ती । लयवशाच्चित्तैकाग्रतया । अनेन सर्वेषां तत्प्रकाशो-
 स्तः । कीदृशम् । नित्यमविनाशिनम् । न्यस्तानि देहे मन्त्रन्यासेनापितानि
 षडङ्गानि हृदयशिरःशिखानेत्रकवचास्त्राणि तेषां चक्रे समूहे निहितमारोपितं
 न्यासेन । यदाह—‘षडङ्गमेतत्कथितं सर्वसिद्धिप्रदायकम् । न्यसेद्वै भक्तियु-
 मा साधको ज्ञानचिन्तकः ॥ त्रिकालमेककालं वा शरीरे विन्यसेदबुधः’ ।
 नाङ्गावरणमुक्तम् । नित्यन्यस्तेति पाठे नित्यं प्रत्यहं न्यस्तानीत्यर्थः । हृत्पद्म-
 हृत्कमलकर्णिकायां ध्यानाभ्यासात्सूर्यवदुदितम् । यदाह—‘पद्मसंकाशसंस्थानं
 यं तत्र दृश्यते । सूक्ष्मो हि पुरुषो ज्ञेयः परमात्मा हृदि स्थितः ॥ अभ्यासा-
 यते सूर्यं परमात्मानमात्मना’ । नाडीनां पूर्वोक्तानामिडापिङ्गलादीनामुदयक्रमेण
 पुष्पूरणपरिपाठ्या जगतः शरीरस्य पञ्चभूतात्मकस्य पञ्चामृतानां पृथिव्यप्तेजोवा-
 काशानां योगर्द्धिवलाद्य आकर्षस्तस्मादप्राप्तोऽलब्ध उत्पतनेनाकाशयानेन श्रमो-
 सा । यद्वा अमृतमिवामृतं देहस्थितिहेतुत्वात् । तत् पुनर्विन्दुस्थानात् कुण्डलि-
 सावणेन स्रवद्रसविशेषो रसनाधःस्थितरन्ध्रस्रवद्रसविशेषो वा । स हि व्यापक-
 तपञ्चशब्दवाच्यः । तदाकर्षणात् । यद्वा जगतः शरीरस्य पञ्च यान्यमृतानि
 वशक्यात्मकानि रूपरसगन्धस्पर्शशब्दलक्षणानि नित्यानि स्थूलमहाभूतमात्राप-
 पोषकाणि । योगिनीनां तेषामुपयोगात्तदाकर्षणेन सामर्थ्यादिकं योगिनीनामिति
 वः । न च लयवशात्वेन निष्क्रियतयोत्पतनं न संभवतीति वाच्यम् । लयस्या-
 त्रापि सामर्थ्यात् । यदाह—‘मनोऽप्यन्यत्र निक्षिप्तं चक्षुरन्यत्र पातितम् । तथापि
 गिनां योगो ह्यविच्छिन्नः प्रकीर्तितः ॥’ उत्पतनादिमाहात्म्यादेवाग्रेभुवः पुरो-

अपि च ।

उल्लोलस्खलितकपालकण्ठमालासंघट्टकणितकरालकिंकिरी (परि)
पर्याप्तं मयि रमणीयडामरत्वं संधत्ते गगनतलप्रयाणवेगो यमान
तथा हि ।

विष्वग्वृत्तिर्जटानां प्रचलति निविडग्रन्थिवद्धोऽपि भाषण्टस्य

संस्कारकाणदीर्घं पटु रटति कृतावृत्तिखट्वाङ्गघण्टा । मे

ऊर्ध्वं धूनोति वायुर्विवृतशवशिरःश्रेणिकुञ्जेषु गुञ्ज- गुपय

नुत्तालः किंकिणिनामनवरतरणत्कारहेतुः पताकाः । द्वेचि

वर्तिनो मेघान् विघटयन्ती द्विधा कुर्वती । अग्रे नभ इति पाठ आकाश
विघटयन्तीत्यर्थः । न च नभःपदवैयर्थ्यम् । वनपर्वतादावपि मेघसद्भावेन
आकाशगामित्वेत्कर्षाप्रतिपादनात् । यद्वा अग्रे नभो नभसि मेघान् विघटय
अग्रेष्वदो विभक्तिप्रतिरूपको निपातः । तस्य विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः
श्लोकद्वयेन शान्तो रस उक्तः । अत्र भरतोऽपि 'शान्तस्तु नवमो रसः'
स च विषयवैरस्यादुपजायते । यदाह । 'शान्तो विषयवैरस्याद्रसः संजायते'
इति ॥२॥ कपालकुण्डलायाः पूर्वोक्तभीषणोज्ज्वलत्वमुपपादयति-उल्लोल
गगनतलगमनवेगो मयि सकलं रमणीयडामरत्वं रमणीयत्वं मनोहरत्वं
भीषणत्वमुद्भूतत्वं वा केलिसंरम्भनिर्भरत्वं वा संधत्ते समर्थं कुरुते । 'डामर
भीमे केलिसंरम्भनिर्भरे' । इति रत्नकोशः । वेगवलादुल्लोलेन यातायातेन
या कपालानां कण्ठवर्तिनी माला तस्याः संघट्टकणितेनान्योन्यकपाल
निना कराला मूका क्षुद्रघण्टिका यत्र सः । कपालमालोच्चध्वनिना तद्भवे
न्मूकत्वमिव मूकत्वम् । यद्वा तथाविधकणितेन कराला दन्तुरा । विषमेति
किंकिणी यत्र सः । कुलयोगिनीनां किंकिण्यादिध्वनिना सानन्दत्वम् ।
'समुद्रघोषसंभारकिंकिणीघण्टिकास्वनैः । सदानन्दो भवेद्योगी न निद्रा
तृषा ॥' इति ॥ ३ ॥ तदेवाह-विष्वगिति । जटानां भारः समूहो
दृढं यथा तथा ग्रन्थिवद्धोऽपि विष्वग्वृत्तिः सर्वतोव्यापी सन् प्रचलति
मनवेगादित्यर्थात् । विष्वक्शब्दो नानार्थः सुषमादिषु पठ्यते तेन पठ्य
वृत्तिः कृतगतागता कृतमण्डलभ्रमणा खट्वाङ्गसहिता घण्टा संस्कारेण संत
काणो ध्वननं तेन दीर्घं पटु रमणीयं च यथा तथा रटति शब्दायते
डामरत्वमुक्तम् । खट्वाङ्गं वाद्यभेदः । वायुरूर्ध्वं पताका धूनोति कम्पयति
कम्पने । दीर्घान्तः स्वरतीत्यादिसूत्रे न्यासकारेणोक्तः । कीदृशः । विवृत
निर्मासतया शवशिरांसि तेषां श्रेणयः पङ्क्त्यस्तासां यानि कुञ्जानि गहना
स्तेषु गुञ्जन्ध्वनन् । अत एवोत्ताल उद्भट्टध्वनः क्षुद्रघण्टिकानामजस्र

१ उद्भूतः उद्भिन्न. २ नद्धो. ३ पताकाम्.

पञ्चमोऽङ्कः ।

९७

(परिक्रम्यावलोक्य च गन्धमाघ्राय ।) इदं तावत्पुराणनिम्बतैलाक्तपरिभृ-
यमानरसोर्नगन्धिभिश्चिताधूमैः पुरस्ताद्विभावितस्य महतः श्मशान-
टस्य नेदीयः करालायतनं यत्र पर्यवसितमन्त्रसाधनस्यास्मद्गुरोरघो-
षण्टस्याज्ञया सविशेषमद्य मया पूजासंभारः संनिधापनीयः । कथितं
मे गुरुणा—वत्से कपालकुण्डले अद्य मया भगवत्याः करालायाः
गुपयाचितं स्त्रीरत्नमुपहर्तव्यं तदत्रैव नगरे विदितमास्ते इति ।
द्वेचिनोमि । (सकौतुकमग्रेवलोक्य ।) तत्कोऽयमतिगम्भीरमधुराकृति-
म्भितकुटिलकुन्तलैः कृपाणपाणिः श्मशानवाटमवतरति । य एष

कुवलयदलश्यामोऽप्यङ्गं दधत्परिपाण्डुरं

ललितचरणन्यासः श्रीमान्मृगाङ्गनिभाननः ।

हरति विनयं वामो यस्य प्रकाशितसाहसः

प्रविगलदसृक्पङ्कः पाणिर्ललन्नरजाङ्गलः ॥ ५ ॥

१ अनेन रमणीयत्वमुक्तम् । 'निकाणो निकणः क्राणः कणः कणनमित्यपि ।'
२ मरः । यद्वा पटुरटनेन रमणीयत्वं पताकाकम्पनेन डामरत्वमत्रोक्तम् ॥ ४ ॥
३ तावदिति । पुराणेत्यादिना चिताधूमानां स्वभावाख्यानम् । अक्तं म्र-
म् । परिभर्जनं वह्निमध्यनिक्षेपपाकः । अम्लरसेनैकेनोत्तं पञ्चरसं रसोनम् ।
४ इति ह्यातम् । वध्यते वेष्टयतेऽनेनेति वाटः । हलश्चेति घञ् । 'पन्था
पथो माथः' इति भागुरिः । नेदीयो निकटम् । पर्यवसितं समाप्तं विनष्टं च ।
५ साधनं पुरश्चरणजपादि । संभारः समूहः । उपयाचितं मनीषितार्थं स्वीकृतम् ।
६ यते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं तत्तु दोहदं संप्रचक्षते ॥
७ हारावली । स्त्रीरत्नमिति । 'जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्वि रत्नं प्रचक्षते'
८ विश्वः । विदितमुपलब्धम् । विचितमिति पाठेऽन्विष्टम् । गम्भीरेत्यादि ।
९ हाराः सहजा यस्य हर्षक्रोधभयादिषु । भावेषु नोपलभ्यन्ते तद्गाम्भीर्यमुदाह-
१० ॥' इति । अभ्यासात्करणानां तु श्लिष्टत्वमुपजायते । महत्स्वपि विकारेषु त-
११ र्यमुदाहृतम् ॥' इति भरतः । उत्तम्भितो जूटाकारेण बद्धः कुटिलो वक्रः
१२ लः केशो यस्य सः । एतेन रौद्ररसवत्तोक्ता । कुवलयेत्यादि । य एष
१३ वात्रीलनलिनपत्रवच्छयामोऽपि विप्रलम्भात्सर्वतः पाण्डुरमङ्गं दधत् । ललितो
१४ यो विकटो भीषणो न्यासो देहन्यासो यस्य सः । ललितत्वं स्वभावात् । वि-
१५ तं रौद्रात् । यद्वा न्यासः करचरणादिचालनम् । श्रीमानतिरम्यः । मृगाङ्गान्नि-
१६ यया भा यत्र तादृशमाननं यस्य । अत एव हेयत्वार्थं मृगाङ्गपदेनोपन्यासः ।
१७ वामः पाणिर्विनयं हरत्यपनयति । अत्र हेतुमाह । प्रविगलदसृक्पङ्कः स्रवद्-
१८ रसोनकरसः । १ अधस्तात् । ३ हि । ४ कुन्तलभारः । ५ धूसरम् । ६ विकटः

९८

मालतीमाधवे

(निरूप्य ।) अये स एष कामन्दकीसुहृत्पुत्रो महामांसस्य प
माधवः । तत्किममेन । भवतु समीहितं संपादयामि । विगलि
पश्चिमसंध्यासमयः । तथा हि । संप्रति

व्योम्नस्तापिच्छगुच्छावलिभिरिव तमोवल्लरीभिर्वियन्मथव

पर्यन्ताः प्रान्तवृत्या पयसि वसुमती नूतने मज्जतीव
वात्यासंवेगविष्वग्विततवलयितस्फीतधूम्याप्रकाशं
प्रारम्भेऽपि त्रियामा तरुणयति निजं नीलिमानं व
(इति परिक्रम्य निष्क्रान्ता ।)

शुद्धविष्कम्भः ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो माधवः ।)

माधवः—(आशंसम् ।)

प्रेमाद्र्माः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधो क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः

धिरकर्मसः । ललच्चञ्चलं नरजाङ्गलं महामांसं यत्र सः । न हि विनीतो
मांसं च धारयति । अत्र पूर्वार्धेन ललितत्वमुत्तरार्धेन विकटत्वमुक्तम्
व्यक्तसाहसः । महामांसधारित्वेन वीरवीभत्सरसावुक्तौ । यदाह—
सायाद्विस्मयहर्षाच्च मोहाच्च । विविधाद्गन्धविशेषाद्वीररसो नाम संभव
भिमतदर्शनेन च गन्धरसस्पर्शशब्ददोषैश्च । उत्तेजनैश्च बहुभिर्बीभत्सर
वति ॥' दधदित्यत्र नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमो निषेधः । ' जाङ्गलं
त्रिलिङ्ग्यां पिशितेऽस्त्रियाम् ' इति मेदिनीकरः ॥ ५ ॥ पणायिता
विगलितप्रायो भ्रष्टप्रायः ॥ व्योम्न इत्यादि । गगनस्योपान्ता
व्याप्यन्ते । तमालपुष्पस्तवकपङ्क्तिभिरिव । एवं च पृथिव्युपान्तभोगेन
मज्जतीव । उत्प्रेक्षेयम् । त्रियामा रात्रिः । प्रारम्भे प्रदोषमात्रेऽपि
वनेषु तरुणयति । कीदृशम् । वातानां समूहो वात्या तस्याः संवेगेन पुन
विष्वक् चतुर्दिशं वितता विस्तारिता वलयिता वलयाकारा स्फीता
धूम्या धूमसमूहो नीहारो वा तत्सदृशम् । एवं चान्धकारोपगमाद्गतप्राया
'धूम्या धूमसमूहेऽपि नीहारेऽपि निगद्यते' । इति धरणिः ॥ ६ ॥ स
र्थनम् । प्रेमेत्यादि । मुग्धदृशो मालत्यास्तास्ता अनुभूताश्चेष्टाः
नादयो मयि पुनर्भूयासुः । 'चेष्टाविशेषाः संभोगे चुम्बनालिङ्गनाद

१ यथासमी०. २ संगेन. ३ आशंका. ४ सान्द्रोदयः.

किंच ।

अतिमुक्तमङ्गथितकेसरावली-

सतताधिवाससुभगार्पितस्तनम् ।

अपि कर्णजाहविनिवेशिताननः

प्रियया तदङ्कपरिवर्तमाप्नुयाम् ॥ ८ ॥

अथवा दूरे तावदेतत् । इदमेव प्रार्थये ।

संभूयेव सुखानि चेतसि परं भूमानमातन्वते

यत्रालोकपथावतारिणि रतिं प्रस्तौति नेत्रोत्सवः ।

यद्वालेन्दुकलोच्चयादिवचितैः सारैरिवोत्पादितं

तत्पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम् ॥ ९ ॥

ठाभरणम् । कीदृश्यः । प्रथमं प्रेम्णा संभोगप्रीत्यार्द्रा इव तापशान्तिहेतुरोमाञ्चा-
जनकत्वान् । ततो विश्वासमुपेत्य चित्तप्रसादस्पृशः । ततः परिचयात्सुखास्वा-
दादुद्भूतरागोद्रेकाः । निसर्गमधुराः सहजमनोज्ञाः । यास्वाशंसोपनीतास्वप्नि-
गान्धिरतिशयसुखघनो लयो लीनता भवति । तासु चेष्टासु मनो लीयत इत्यर्थः ।

दशः । अन्तःकरणस्य मनसो बाह्येन्द्रियव्यापारावरोधनशीलः । मालतीमयत्वेन
मनो बाह्यविषये न व्याप्रियत इत्यर्थः । अत एवानेकशङ्कातङ्कसंकुलेऽपि तत्र स्थाने
वस्य न साध्वसादिकमपीति भावः । यद्वा तास्ताश्चेष्टा वकुलवीथ्यादिषु या-
ता कृतास्तास्ता मयि भवेयुः । तासामेव दुर्लभत्वादाशंसनीयता ॥ ७ ॥ प्रथम-

हेतुत्वादालिङ्गनमाशास्ते—अतिमुक्तेत्यादि । प्रियया सह तदङ्कपरिवृ-
त्त्यहमाप्नुयाम् । तत्तस्या अङ्के क्रोडे सर्वतोभावेन वर्तनम् । हृदयालिङ्गनमित्यर्थः ।

भिन्नक्रमः । यद्वा तदङ्के परिवर्तनमूर्ध्वाधःक्रमेण पुरुषायितमाप्नुयाम् । कीदृशः ।
या कर्णजाहे कर्णमूले विनिवेशितमाननं यत्र । ममापि सः । प्रथमपक्षे कर्ण-

पितमाननं येन सः । 'तस्य पाकमूले पीत्वादिकर्णादिभ्यः कुण्वजाहचौ'
मूले जाहचप्रत्ययः । अतिक्रान्ता मुक्ता यया सातिमुक्ता । मुक्ताहारमपास्य

णादतिक्रमः । यद्वा अतिमुक्तातिविरला मालत्यवलोकनव्यासङ्गात् । एतदृशी
मङ्गथिता केसरावली तस्याः सतताधिवासेन सुभगः सुरभिरर्पितः स्तनो

न्तभागेति क्रियाविशेषणम् । अविमुक्तेति पाठो न मनोहरः । अविमुक्तत्वादेव सतता-
स्य लब्धत्वात्सततग्रहणस्य व्यर्थत्वात् ॥ ८ ॥ संभूयेत्यादि । तस्यास्त-

पुनरपि पश्येयमित्येतदेव प्रार्थये । अङ्कप्राप्तेर्दुर्लभत्वादिति भावः । कीदृशम् ।
स्य मङ्गलार्थं गृहम् । तत्र कामो हृष्टो वसतीत्यर्थः । यद्वा कामस्य मङ्गलघटितं

घटितं गृहम् । 'कल्याणं मङ्गलं विद्यात्काञ्चनं च तदक्षमम्' इति विश्वः । यद्वा
स्य मङ्गलानामुपचयहेतूनां सौकुमार्यादीनां गृहम् । अत एवोत्प्रेक्षते । वा-

कथं, मुद्रित. २ कण्ठ. ३ दङ्क. ४ परिवृत्तिं ५ मेव तावत्. ६ उपचितैः.

यत्सत्यमर्धुना तत्संदर्शनेनातिस्वल्पोऽपि न विशेषः । मम हि सं-
सातिशयप्राक्तनोपलम्भसंभावितोऽत्मजन्मनः संस्कारस्यानवरतप्रवो-
त्पत्तायमानस्तद्विषदृशप्रत्ययान्तरैरतिरस्कृतप्रवाहः प्रियतमास्मृति-
योत्पत्तिसंतानस्तन्मयमिव करोत्यन्तर्वृत्तिसारूप्यतश्चैतन्यम् । तथा

लीनेव प्रतिविम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च ।

लचन्द्रकलोदयाद्बृह्णैः सारैरुत्पादितमिति । अत्रोदयादिति भावेन द्रव्याभि-
न्नेन्दुकलाया अवचिताः सारास्तैरुत्पादितमिवेत्यर्थः । सकलजनानन्दितया न
लातोऽप्यधिकमनोहरमिति भावः । यद्वा ल्यब्लोपे पञ्चमी । तेन बालेन्दुक-
प्राप्यावचितैरित्यर्थः । यद्वा बालेन्दुकलोदयात्प्रतिपच्चन्द्रकलोदयादारभ्य
पूर्णमापर्यन्तमित्यर्थात् । आरभ्येत्यस्य लाभः पञ्चमीत एव । तथा च पूर्-
मुखसाम्यं लभ्यते । कचित्कलोच्चयादिति पाठः । तत्रोच्चयात्समूहादिलभ्य-
मुखे संमुखीभूते सुखानि । कर्तृणि । मिलित्वेव परं भूमानं बाहुल्यं विस्त-
वित्ते । अनेनान्तःप्रीतिरुक्ता । इवशब्द उत्प्रेक्षायाम् । एवपाठे विस्मय एव
बहिःप्रीतिमाह—नेत्रोत्सवोऽलब्धलाभाभिमानोऽनुरागं प्रस्तौति सवति ।
वमयीत्वात् । समाधिरलङ्कारः ॥९॥ मानसमौत्सुक्यातिशयमाह—मम
मामकीनः प्रियास्मरणरूपज्ञानोत्पत्तेः संतानः परिणतिसमूहः स्मृतिरूप
चैतन्यमात्मतत्त्वं तन्मयमिव करोति मालतीमयं करोतीत्यर्थः । कीदृश-
मानो दीर्घाभवन् । अत्र हेतुः । संस्कारस्य भावनाया अतिशयितप्रवोधा-
कीदृशस्य संस्कारस्य । सातिशयात्सादरात्स्फुटाकाराद्वा वकुलवीथ्यां पूर्व-
वाल्लब्धजन्मनः । प्रतायमानत्वमेवोपपादयति—तद्विसदृशैर्मालतीविल-
ज्ञानान्तरैरतिरस्कृतप्रवृत्तिः । तथा चान्तरा विषयान्तरास्फुरणान्न प्रवाह-
इति भावः । नन्वात्मतत्त्वस्य पुष्करपलाशवन्निलैपतया कथं मालतीभूयते ।
आह—अन्तरिति । अन्तःपदमिह बुद्धितत्त्वपरम् । तथा च बुद्धितत्त्वमप्य-
प्रवृत्तिः सहजसिद्धो व्यापारः सा यत आत्मतत्त्वे भेदाग्रहात्प्रतिभासते विषयि-
सांख्यदर्शने बुद्धेर्भोक्तृत्वात् । यद्वा अन्तर्वृत्तिरिति भावप्रधानम् । तथा चेति स-
वृत्तिवन्मन्तरवस्थानरूपं सादृश्यमात्मबुद्धयोस्तस्मात् । स्वोक्तमेव स्व-
लीनेवेत्यादि । सा प्रियास्माकं चेतसि लग्ना संबद्धा । संबद्धत्वे विविदि-
प्रकारानाह—लीनेव निहतेव । यत्र यस्य संबद्धस्य न प्रत्यक्षोपलम्भ-
ल्लीनमित्युच्यते । यथा पयसि लीनं लवणम् । सर्वत्रात्र लग्नत्वस्य विविदि-
पघटिते विषयि-

१ अधुना संदर्शनं नेति स्वल्पोपि विशेषः. २ संभावितोऽत्मनः. प्रवाह-
प्रतीय०. ४ विसदृशैः. ५ प्रभावः. ६ करोति वृत्ति०.

सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-
श्चिन्तासंततितन्तुजालनिविडस्यूतेव लग्ना प्रिया ॥१०॥

पमाभेदाः । पूर्वपूर्वापरितोषाद्वा । तथा हि । लीनत्वस्याप्रतिभासात्स्पष्टप्रतिभा-
सार्थमाह—प्रतिविम्बितेव । यत्र स्वच्छद्रव्याभिहतं चक्षुः परिवृत्य द्रव्यान्तरं
हाति तत्तत्र प्रतिविम्बितमित्युच्यते । यथा स्फटिके रक्तपुष्पम् । प्रतिच्छायाया
स्वन्तरसंसर्गार्धानत्वेनासाहजिकत्वात्साहजिकत्वोपवर्णनायाह—लिखितेव । य-
शिशिलावयवसंयोगाश्रयेण द्रव्येण घनद्रव्योपरि संस्थानविशेषवन्निर्मायते त-
लिखितमित्युच्यते । यथा पत्रे लिपिः । लिखितस्य जलाद्युपनिपातविना-
न्दिनेतया न चिरस्थायित्वमस्तदर्थमाह—उत्कीर्णरूपेव । यद्यत्र निविडद्रव्ये
लेन्दु-
दशेन किञ्चिदवयवविभागः क्रियते तत्तत्रोत्कीर्णम् । यथा टङ्कादिना शि-
दि । अस्याप्येकभागवृत्तितया सर्ववृत्तित्वार्थमाह—प्रत्युप्तेव । प्रत्युप्तमर्धरोपि-
। यद्यत्र द्रव्यान्तरसंसर्गि तत्तत्र प्रत्युप्तम् । यथाङ्गुलीयके मण्यादि ।
यापि शक्योद्धारत्वान्निविडसंबन्धायाह—वज्रलेपघटितेव । यद्यत्र किञ्चिद्द्र-
व्याभिघातजन्यकर्मजन्यसंयोगविभागानाश्रयि तत्तत्र वज्रलेपघटितम् । यथा
कादि । तथापि लेपस्य बाहिर्वृत्तित्वादन्तःसंसर्गार्थमाह—अन्तर्निखातेव । य-
संबद्धमूर्ध्वाधःसंयोगादिना धृतं नोपलभ्यते तत्तत्र निखातमुच्यते । यथा
मूलकादि । निखातत्वं सर्वरोपणमुत्तममर्धरोपणमित्यनयोर्भेदः । निखात-
मपि निबन्धातिशयेन शक्योद्धारतया विवेकादिदुःशक्यत्वार्थमाह—कामस्य
रूपे भिः शरैः कीलितेव । कीलितस्य प्रतिकीलनोद्धार्यतयाशक्योन्मूलनायाह—
नीदशा-
तापरम्परासूत्रसमूहेन गाढं यथा स्यात्तथा स्यूतेव सीवनं प्रापितेव । जालनि-
बोधा-
सीवनेनानुच्छेदनीयत्वमुक्तम् । इहोपधेयाभेदेऽप्युपाधिभेदादपौनस्कृत्यमित्य-
पूर्व-
म् । एकमेव हि वस्तु तत्तदुपाधिवैशिष्ट्याद्भिन्नबुद्धिविषयो यथा दण्डिकुण्ड-
विल-
दि । यद्वा नोऽस्माकं चेतसि सा लग्ना दृढं संबद्धा । दृढसंबद्ध एव लग्न-
प्रवाह-
ः । 'शरो लग्नः' इत्यादौ तथादर्शनात् । दृढसंबद्ध एव नानाप्रकारेण स्थि-
गालती-
यते । कामवाणपञ्चकेन कीलितेव । चिन्ताप्रवाहरूपतन्तुसंतत्या स्यूतेव ।
बुद्धित-
द्वयमप्यदो न युक्तम् । तथा सहान्तरस्य चैतन्यस्य संबन्धाभावात् । अतो
मासेत-
विषयिणोस्तदात्मरूप एव संबन्ध इति योगाचारमतमनेनोक्तम् । प्रतिबि-
तया-
वेति सांख्यमतोपदर्शनम् । लिखितेवेति सौत्रान्तिकमतोपदर्शनम् । तत्र हि
मेव द-
स्वीयाकारार्पणं विषये क्रियत इति तत्तदाकारस्याभिव्यक्तिः । शिलादौ
द्वे-
दिवदिति लिखनसाम्यम् । उत्कीर्णरूपेवेति विषयाकारेण चैतन्यपरिणाम इ-
रूप-
रूपता । अतस्त्रिदण्डिमतम् । प्रत्युप्तेवेति पूर्वरूपतिरोधानादन्यरूपाविर्भावेन
रचित-
भाजनादाविव तत्तद्विषयाकारतया ज्ञानविपरिणाम इति पातजलमतम् ।
पघटिते-
वेति नैयायिकमतम् । तदीयतामात्ररूपो हि स्वभावभेदः प्रकाशस्य
विषयि-
भावः । अयं च यावद्वस्तुस्थिरतया वज्रलेपघटनातो न भिद्यते ।

१०२

मालतीमाधवे

(नेपथ्ये कलकलः ।)

माधवः—(आकर्ष्य ।) अहो संप्रति प्रंगल्भमानकौणपरि
 यस्य महती श्मशानवाटस्य रौद्रता । अस्मिन् हि
 पर्यन्तप्रतिरोधिमेदुरचर्यस्त्यानं चिताज्योतिषा-
 मौज्ज्वल्यं परभागतः प्रकटयत्याभोगभीमं तमः ।
 संसक्ताकुलकेलयः किलकिलाकोलाहलैः संमदा-
 दुत्तालाः कटपूतनाप्रभृतयः सांराविणं कुर्वते ॥ १० ॥

अन्तर्निखातेवेति विज्ञानवादमतोपदर्शनम् । अत्र हि विज्ञानस्यान्तर्नि-
 वाह्यवस्तुस्थितिरिति । इहापि तथा । एते च विषयविषयिभावविकल्पास्त-
 प्रकारत्वान्माधवस्य चित्ते विपरिवर्तन्ते । एवं च चेतसा सह संबन्धः
 त्कीलनेन वा सीवनेन वा गाढसंबद्धतां गता भवति लग्ना । ततश्च तद्वत्
 पुरुषानुभूतं तस्येति किमत्र चित्रमिति भावः । अत्र पञ्चभिरित्यनेन पु-
 न्मवाणविषयत्वमात्मनो निवेदयता दुःसहदशाशालित्वं सूचितम् । चेतोभुव-
 तत्प्रभवस्य तस्य मर्मज्ञता ध्वनिता । 'यथाशक्ति यथायुक्ति यथागति य-
 यथाधीति यथानीति विवेचितमिदं मया ॥' ॥ १० ॥ माधवः । कौण-
 राक्षससमूहः । रौद्रता भीषणत्वम् । पर्यन्तेत्यादि । तमः कर्तु-
 ज्योतिषामौज्ज्वल्यं परभागतो गुणोत्कर्षाधानात्प्रकटयति व्यक्तीकरोति
 संनिहिते सति तेजसां कान्त्युत्कर्षः स्फुट एवेति भावः । कीदृशं त-
 भोगात्परिपूर्णतया भीमम् । चितालोकमण्डलस्य पर्यन्तं निकटदेशे
 नशीलं मेदुरं स्निग्धं चयेन संधेन स्त्यानं घनम् । यद्वा । पर्यन्ते य-
 धोऽन्धकारस्य प्रसरणनिवारणं तेन मेदुरो मांसलो यश्चयस्तेन घनमिल्य-
 शवाः पूतनाः श्मशानवासिनो राक्षसास्तत्प्रभृतयोऽपि तत्रत्याः
 किलकिलाकोलाहलैः किलकिलारूपारावैः सांराविणं परस्पराह्वानं कु-
 दाद्वर्षात् । उत्ताला उद्भटाश्चलला वा । तालादुद्भूता उत्तालाः । सुष्ठुपेति
 तेनान्योन्यहस्ततालवन्त इति वा । संसक्ता मिलिता आकुलास्त्वरायु-
 क्रीडा येषां ते । यद्वा संसक्तत्वेनाकुला केलिर्येषां ते । संसक्त इति भावप्र-
 संसक्ता कुलेन स्वयूयेन केलिर्येषां ते । त्रिपदबहुव्रीहावुत्तरपदत्वाभावात्
 'सान्द्रे स्निग्धे च मेदुरः' इत्यमरः । किलकिलेत्यव्यक्तशब्दः । अविभावित-
 ब्दसमूहः कोलाहलः । संपूर्वाद्रौतेरभिविधौ भाव इनुण् । तदन्तात्स्वार्थेऽ-
 वृद्धिः । शवानां शब्दकरणं वेतालाधिष्ठानात् । रौद्ररस इह । तल्लक्षणं तु
 रौद्रो रसो दृष्टो रौद्रैरेवाङ्गचेष्टितैः । शस्त्रप्रहारभूयिष्ठभयकम्पक्रियात्मकः ॥ १० ॥

१ संप्रतीतस्ततः प्रवर्तमान-निकास्य. २ घन. ३ रोचिषाम्. ४ उत्तानम्.

भवत्वाघोषयामि तावत् । उच्चैः । भो भोः श्मशाननिकेतनाः कटपूतनाः ।

अशस्त्रपूतमव्याजं पुरुषाङ्गोपकल्पितम् ।

विक्रीयते महामासं गृह्यतां गृह्यतामिदम् ॥ १२ ॥

(पुनर्नेपथ्ये कलकलः ।)

माधवः— कथमाघोषणानन्तरमेव सर्वतः समुच्चलदुत्तालवेताल-
मुक्ततुमुलाव्यक्तकलकलाकुलः प्रचलित इवाविर्भवद्भूतसंकटः श्मशान-
वाटः । आश्चर्यम् ।

कर्णाभ्यर्णविदीर्णसृक्कविकटव्यादानदीप्ताग्निभि-

र्दंघ्राकोटिविसङ्कटैरित इतो धावद्भिराकीर्यते ।

विद्युत्पुञ्जनिकाशकेशनयनभ्रूश्मश्रुजालैर्नभो

लक्ष्यालक्ष्यविशुष्कदीर्घवपुषामुल्कामुखानां मुखैः ॥ १३ ॥

भो भो इत्यभिमुखीकरणरूपे संबोधने । निकेतनं गृहम् । अशस्त्रेत्यादि ।
अशस्त्रपूतं संमुखपतितस्य स्वर्गिणो मांसं शस्त्रपूतमतस्तेषामग्राह्यम् । इदमिति न
तादृशमिदम् । यद्वा अशस्त्रपूतं शस्त्रेणाच्छिन्नम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । शस्त्रहत-
मांसस्य रणे सुलभतया तेषामस्पृहात इदमतादृशमिति भावः । अव्याजं निष्कप-
टम् । यद्वा 'इष्टसिद्धिं पणीकृत्य साहसाद्यदुपार्जितम् । अशस्त्रपूतं निर्व्याजमेतन्मांसं
विदुर्बुधाः ॥ इति परिभाषितमेव । 'क्षियश्चतुष्पदे श्रेष्ठाः पुरुषा द्विपदे तथा' इति वच-
नात्प्राशस्त्यार्थमाह— पुरुषस्याङ्गादानीयोपकल्पितम् । विक्रीयत इष्टसिद्धिमूल्येने-
त्यर्थात् । विक्रयस्य मूल्यसापेक्षत्वात् । यद्वा विक्रीयते दीयते धातोरनेकार्थत्वात् ।
॥ १२ ॥ 'उच्चैर्धुष्टं तु घोषणा' इत्यमरः । वेतालः श्मशानदेवताकिङ्करः ।
'तुमुलं रणसंकुले' इत्यमरः । तेषामन्योन्यस्पर्धया रणे संकुलत्वम् । अविभा-
वितार्थत्वेनाव्यक्तत्वम् । प्रचलित उच्चावचः । संकटो व्याप्तः । कर्णेत्यादि ।
उल्का ज्वाला मुखे येषां ते उल्कामुखाः शृगालभेदाः । तेषां मुखैर्नभ आकीर्यते
व्याप्यते । यद्वा उल्कामुखा एतन्नामप्रसिद्धा एव रणवासिणो जन्तुभेदाः ।
कीदृशैः । कर्णसमीपविदीर्णसृक्कभ्यां करालं यद्व्यादानमास्यविकाशस्तेन दीप्तोऽ-
भिर्येषु । ऊर्ध्वार्धः स्थितदंघ्राणां कोटिभिरग्रैर्विसङ्कटैः संकुलैर्विकरालैर्वा । सर्वतो
धावद्भिः । विद्युत्पुञ्जतुल्यानि केशनयनभ्रूश्मश्रुजालानि यत्र तैः । पिङ्गलत्वात्के-
शादीनां विद्युत्तुल्यता । अत एवोल्कामुखः शृगालान्यो जन्तुभेद इति पक्षः
साधीयान् । उल्काप्रकाशालक्ष्याप्यन्यदालक्ष्याणि दुर्बलानि दीर्घाणि वपुषि येषां
तेषाम् । एतेन दुर्बलत्वमुक्तम् । 'प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी' इत्यमरः । केशेत्यादौ
पूर्वनिपातविधेरनित्यत्वाद्भूशब्दमपहाय केशशब्दस्य पूर्वनिपातः । लक्ष्यशब्दो
प्यति यकारवान् । कर्मणि घञि तद्रहित इत्यवधेयम् । अद्भुतरसोऽयम् ॥ १३ ॥

१ तदुच्चैराघोषयामि । भोः. २ निर्व्याजं. ३ तामिति. ४ आभाषणा-आघोषा. ५ उत्ताल-
तुमुलव्यक्तः वेतालकुलमुक्तः.

१०४

मालतीमाधवे

अपि च ।

एतत्पूतनचक्रमक्रमकृतग्रासार्धमुक्तैर्वृका-

नुत्पुष्णत्परितो नृमांसविघसैराधर्वरं क्रन्दतः ।

खर्जूरद्रुमदघ्नजङ्घमसितत्वङ्गद्विविधवृक्त-

स्नायुग्रन्थिघनास्थिपञ्जरजर्तकङ्कालमालोक्यते ॥ १४ ॥

(समन्तादवलोक्य विहस्य च ।) अहो प्रकारः पिशाचानाम् । एते हि

तैतपृथुरसनोग्रमास्यगते

दधति विदार्य विवर्णदीर्घदेहाः ।

ललदजगरघोरकोटराणां

द्युतिमिह दग्धपुराणरोहिणानाम् ॥ १५ ॥

अपि चेति । अपिर्जुगुप्सायाम् । च समुच्चये । गर्हामाह-एतदित्यादि । एतत्पूतनचक्रं श्मशानप्रेतसमूह आलोक्यते । किं कुर्वत् । अत्याकुलतयाक्रमेण युगपत्कृतो यो ग्रासस्ततोऽर्धं भूमौ पतितमर्धं चर्वणेन मुख एव स्थितम् । तत्र भूमिपतितैरर्धमुक्तैर्मनुष्यमांसविघसैरुच्छिष्टैः सर्वत्र वृकान्कोकानारण्यकुकुरादीनुत्पुष्णत्पुष्टान्कुर्वत् । अक्रमत्वं प्रतिपक्षशङ्कया । अभिलाषातिशयाद्वा । कीदृशान् । अहमहमिकया मांसग्रहणादीषद्धर्वरमव्यक्तशब्दं यथा स्यादेवं रुदतः । एतत्तु कुक्कुटस्फुटमेव । कीदृशं पूतनचक्रम् । खर्जूरद्रुमदघ्ना तत्प्रमाणा जङ्घा यस्य तत् । एतेन जङ्घानां ग्रन्थियोगित्वकर्कशत्वनीरसत्वलोमशत्वानि दर्शितानि । असिता श्यावा त्वक् चर्म तथा नद्धाः सर्वतो विस्तीर्णा याः स्नायवो 'नहरु' इति ख्याताः स्ताभिर्ग्रन्थिषु संधिभागेषु घनानि दृढान्यस्त्रां पञ्जराणि येषां तादृशा जर्तका जीर्णाः कंकाला मांसादिशून्यास्थिभागा यस्य तत् । वृकपदं शृगालाद्युपलक्षणपरम् । 'कोक ईहामृगो वृकः' इत्यमरः । यद्वा 'शालावृकाः कपिक्रोष्टुश्चानः' इति नानार्थेऽमरदर्शनादेतस्यैवैकदेशो वृकशब्दः । तेन भीमभीमसेनादिवदस्यापि तावदर्थप्रतिपादकतेत्यवधेयम् । यद्वा वृको 'घोष' इति ख्यातः । 'विघसो भोजनघोषेऽपि' इत्यमरः । 'स्याच्छरीरास्त्रि कङ्कालः' इत्यमरः ॥ १४ ॥ विहस्येति । अति सात्त्विकेऽपि मयि भीषणत्वममी पूतनाः कुर्वन्तात्यसंबद्धक्रियया हासः । यदाह- 'असंबद्धैस्तु हासः स्याद्वाग्नेपथ्यक्रियादिभिः' । इति । प्रकारो वैलक्षण्यम् । ततस्त्यादि । एते पूर्वोक्तादन्ये पिशाचा विस्तृतदीर्घजिह्वाभीषणमुखविवरं विदार्य व्यादाय दग्धपुराणरोहिणानामिव द्युतिं दधति धारयन्ति । दग्धत्वेन श्यामत्वं पुराणत्वेन जीर्णत्वं दर्शितम् । रोहिणो 'रोहण' इति ख्यातस्तरुः । 'घोघराति' इति ख्यातवा । रोहितोऽपि स एव । अत एव 'रोहितः ग्रीहनाशकः' इत्यमरोऽपि । रोहिणामिति पाठ रोहन्तीति रोहणास्तरवस्तेषामित्यर्थः । ललता चलताजगरेण संधिभीषणच्छिद्राणाम् । 'निष्कुहः कोटरं वा ना' इत्यमरः । तदिह कोटरेणास्यमव-

१ आदर्दरम्. २ ततः ३ पृथुचल. ४ विशीर्णशुष्क. ५ चलद.

(परिक्रम्यावलोचय च ।) हन्त बीभत्समेवाग्रे वर्तते ।

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति प्रथममथ पृथूच्छोफैभूयांसि मांसा-
न्यसस्फिकपृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा ।
आत्तस्नाय्वन्त्रनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमस्ति ॥१६॥

अपि च ।

निष्ठापस्विद्यदस्थनः कथनपरिणमन्मेदसः प्रेतकाया-
नृष्टा संसक्तधूमानपि कुणपभुजो भूयसीभ्याश्चिताभ्यः ।
उत्पक्वसंसिमांसं प्रचलदुभयतः संधिनिर्मुक्तमारा-
देते निष्कुष्य जङ्घानलकमुदयिनीर्मज्जधाराः पिबन्ति ॥१७॥

गरेण रसना रोहिणेन पिशाच उपमीयन्ते । भयानको रसः । यदाह—‘विकृतरव-
सत्त्वदर्शनसंत्रासारण्यशून्यगृहगमनात् । गुरुनृपयोरपराधात्कृतश्च भयानको ज्ञेयः॥’
॥ १५ ॥ बीभत्सं घृणाकरम् । उत्कृत्येत्यादि । अयं प्रेतरङ्कः प्रेतरूपो रङ्कः
क्षुधाभिश्चुष्यच्छरीरोऽव्यग्रमनाकुलं यथा तथा क्रव्यं मांसमस्ति खादति । किं
कृत्वा । प्रथममादौ कृत्ति चर्म निर्भिद्य निर्भित्रीकृत्य पश्चादुत्कृत्य छित्त्वा । उत्कृत्येति
पाठे चर्मकोषार्कषणमुत्कर्तनं तत्पुनः पुनः कृत्वेत्यर्थः । अथानन्तरं पृथुना महतोच्छो-
फेन भूयांसि बहूनि मांसानि जग्ध्वा भक्षयित्वा । कीदृशानि । अंसयोः स्कन्धयोः
स्फिकोः कटिमांसपिण्डयोः पृष्ठे कायपश्चाद्गणे पिण्डयोजङ्घापाश्चात्यभागयोरादि-
पदात्कक्षामूलाद्यवयवेषु सुलभानि । उच्छूनत्वात्तेषाम् । उग्रपूतीन्यूत्कटगन्धानि ।
पृथूत्सेधेति पाठे पृथुनोत्सेधेन कायेन बहुतां गतानीत्यर्थः । यद्वा उत्सेधेनोन्नत्या
भूयासीत्यर्थः । ‘उत्सेधः काय उन्नतिः’ इत्यमरः । कीदृशो रङ्कः । आर्तस्त्वरवान् ।
पर्यस्तमितस्ततः क्षिप्तं नेत्रं येन सः । एतदुभयं रङ्केषु प्रसिद्धमेव । ‘अन्तःपर्यस्तनेत्रः’
इति पाठेऽन्तर्मध्ये स्थितनेत्रः । रङ्कत्वेन कोटराक्षत्वादित्यर्थः । ‘आत्तस्नाय्वन्त्रनेत्रः’
इति पाठ आत्तानि गृहीतानि स्नाय्वन्त्रनेत्राणि येन सः । अत एवान्त्राद्युत्पाटनाय
प्रकटितदन्तः । दौर्बल्यप्रकर्षणात्प्रकटितदशनत्वम् । अङ्कस्थात्कोडीकृतात्करङ्कात्
कपालादाकृत्येत्याक्षेपात् । अन्यथापादानानुपपत्तिः । कीदृशं क्रव्यम् । अस्थिषु
यत्संतिष्ठति तत् । स्थपुटगतमपि निम्नोन्नतविषयस्थानगतमपीत्यर्थः । अत एव
रङ्कः । ‘स्त्रियौ स्फिकौ कटिप्रोथौ’ इत्यमरः । ‘पिण्डः खण्डेऽङ्गभेदे स्यात्’ इति
मेदिनीकरः । ‘करङ्को मस्तकेऽपि स्यात्’ इति धराणि । अयं बीभत्सो रसः
॥ १६ ॥ निष्ठापेत्यादि । एतेऽपि कुणपभुजः शवभक्षकाः पिशाचाः बह्वीभ्य-
श्चिताभ्यः प्रेतकायानाकृष्य तेषामेव जङ्घानलकं जङ्घाप्रधानमस्थि निष्कुष्य विग-
तमांसावरणं कृत्वा मज्जधाराः पिबन्ति । मज्जास्थिमध्यस्थितस्नेहः । कीदृशीः ।

१ अतिबीभत्समग्रतो. २ निर्भिद्यो (टी०). ३ त्सेध. ४ पीठा. ५ आर्तः पर्यस्तनेत्रः.
६ परिगलत्. ७ निष्कुष्य.

(विहस्य ।) अहो प्रादोषिकः प्रमोदः पिशाचाङ्गनानाम् ।

अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-

व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।

एताः शोणितपङ्कुकुङ्कुमजुषः संभूय कान्तैः पिव-

न्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥१॥

(आराहुरत एवोदयिनीर्लम्बमानाः । द्रवमयत्वात् । यद्वा आरात्समीपे पिवन्त्या योजना । 'आराहुरसमीपयोः' इति विश्वः । चिताभूयस्त्वेनातिभीषणतोऽकीदृशान् । निष्ठापेनेषत्तापेन स्विद्यन्त्यसृजि येषाम् । 'पद्मो-' इत्यादिसूत्रेणासृज् वदस्यासृज्नादेशेऽल्लोपे रूपम् । अस्त्र इति पाठो न युक्तः । तृतीयादावस्थीत्यनानङ्विधानात् । यद्वा प्रेतकायादिति पञ्चम्यन्तः पाठः । अतोऽस्त्र इति पञ्चम्यामनङ्गि रूपम् । चिताभ्य इति त्यज्जलोपे पञ्चमी । निसस्तपतावित्यनभ्यान्तत्त्वम् । कथनेन पाकक्रमेणाङ्गेषु परिणमज्जीर्यन्मेदो येषां तान्संसृष्टधूमान्ती कीदृशं जङ्घानलकम् । उत्पक्कमुच्छूनं कृत्वा पक्वमत एव संसनशीलं मांसं यस्मात् । यद्वा उत्पक्केनोद्गतपाकेन खांसि मांसं यस्मात् । उत्पक्क इति भावे क प्रचलन्तः शिथिलीभवन्त उभयतो जानूरुपर्वणो गुल्फाच्च ये सन्धयोऽस्त्रां स्परमिलनस्थानानि तैर्निर्मुक्तम् । प्रचलमिति पाठ उभयतः पार्श्वभ्यां प्रचलन्त अत एव सन्धिपरिमुक्तमित्यर्थः । 'कुणपः शवमस्त्रियाम्' इत्यमरः । नलकं 'नलक' इति ख्यातम् । 'सरी' इति ख्यातं वा । बीभत्स एवात्र रसः ॥ १६ ॥ अहो बीभत्सशृङ्गारदर्शनेनाश्चर्यम् । प्रादोषिको रात्रिप्रारम्भजः । शृङ्गारबीभत्सयोः स्परविरोधेऽपि संस्थानसाम्यात्संभेदाभास इह । प्रसाधनाच्च शृङ्गारः । यदाह 'ऋतुमाल्यालङ्कारैः प्रियजनगान्धर्वकाव्यसेवाभिः । उपवनगमनविहारैः शृङ्गारोऽपि संभवति ॥' अत एवायं श्लोकः कण्ठाभरणेऽपि रससंकराभास उदाहृत इति । अन्त्रैरित्यादि । एताः पिशाचस्त्रियः कान्तैः संभूय मिलित्वा कपालचषकैरस्थिस्नेहसुरा मज्जमयानि पिवन्ति । कीदृश्यः । अन्त्रै रचितो मङ्गलप्रतिसरो हस्तसूत्रमूर्णामयं याभिस्ताः । अवैधव्यचिह्नं मङ्गलप्रतिसरो भवति । यद्वा प्रतिसरः कङ्कणम् । तदप्यवैधव्यचिह्नतया मङ्गलम् । कङ्कणे क सूत्रे च भवेत्प्रतिसरोऽस्त्रियाम्' इति मेदिनीकरः । स्त्रीहस्त एव रक्तपद्मं व्यक्तमुत्तंसं कर्णभूषणं विभ्रति याः । सहसा शीघ्रं हृत्पद्ममालाः पिनह्य परिधातुं हृत्पद्मस्य श्वेततया पुण्डरीकपदेनोपन्यासः । यदाह—'द्वादशाङ्गुलसंपूर्णं हृदयपङ्कजे' इति । मालाया मनोहरतयान्या मा गृह्णात्विति परिधाने शीघ्रता अत एव प्रीताः । रक्तकर्मकुङ्कुमवत्यः । अत्र पिवन्त्यस्थीत्यादौ यतिभङ्गशङ्का

१ पिशाचानाम्. २ शिरसो-सा, शिरसां हृत्पुण्डरीके. ३ सुराम्.

(परिक्रम्य । पुनः अशस्त्रपूतमित्यादि पठित्वा ।) कथं नाम प्रशान्त-
भीषणविभीषिकाप्रकारैर्ज्ञातित्यपक्रान्तं पिशाचैः । अहो निःसत्त्वता-
पेशाचानाम् । (परिक्रम्य दृष्ट्वा सनिर्वेदम् ।) विचितश्चैष समन्ताच्छ्र-
ानवाटः । तथा हि खल्वियं पुरत एव

गुञ्जत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघूत्कारसंवलिगत-
क्रन्दत्फेरवचण्डडात्कृतिभूतप्राग्भारभीमैस्तटैः ।

अन्तःशीर्णकरङ्ककर्करपर्यः संरोधकूलंकष-
स्रोतोनिर्गमघोरघर्घररवा पारेश्मशानं सरित् ॥ १९ ॥

(नेपथ्ये ।)

हा तात निष्करुण एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ताराधनोपकरणं

गर्वा । संधिकृतपदविच्छेदे तस्यादोषत्वात् । 'रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमाम्' इत्यादौ
या दर्शनात् । 'चषकं पानपात्रं स्यात्' इति हारावली । इह वीभत्समिश्रः शृङ्गा-
सः ॥ १८ ॥ झटिति शीघ्रम् । विभीषिका परमयदायिनी रौद्ररूपता । तस्याः
कारा भेदाः । अपक्रान्तं प्रपलाय्य गतम् । निःसत्त्वा इत्यनेनात्मप्रौढिर्द-
शता । महामांसविक्रयादपि नेष्टलाभ इति निर्वेदः । विचितो व्याप्तः । तमोव्या-
त्वेन कथं विचितत्वज्ञानमित्यत आह—इयमिति । गुञ्जदित्यादि । इयं
सरित्पुरत एवास्ति । पारेश्मशानं श्मशानपारदेशे । 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति स-
मासः । कुञ्ज एव कुटीरोऽल्पा कुटी तत्र या कौशिकघटा पेचकसमूहः । गुञ्ज-
तीनां कुञ्जकुटीरकौशिकघटानां घूत्काररूपं संवलिगतं ध्वनितम् । क्रन्दच्छृगालानां
डात्कृतिर्डात्कारः शब्दविशेषः । अनयोर्द्वन्द्वः । ताभ्यां भूतः पूरितो यः प्राग्भा-
रऽप्रतटं तेन भीषणैस्तटैर्लक्षिता । लक्षणे तृतीया । अन्तरभ्यन्तरे । शीर्णां झटिता
य करङ्गाः कपालानि तेषां कर्करो भग्नावयवः 'काकर' इति प्रसिद्धो वा कर्करो
यत्र । अत एव तरतां संतरणशीलानां संरोधवरोधकः कूलङ्घः कूलविदारको
यः स्रोतोनिर्गमस्तेन घोरो घर्घरोऽव्यक्तरूपो रवः शब्दो यत्र सा । तरःसंरोधीति
पाठे तरसा वेगेन संरोधि गमनविरोधि । कर्करेण दृढेन तरसा संरोधीत्यर्थः ।
'अल्पा कुटी कुटीरः स्यात्' इत्यमरः । घटाशब्दः समूहमात्रवचनोऽपि करिघ-
टादौ त्वात्यन्तिकस्य प्रयोग इत्यवधेयम् । घूत्कारडात्कृती अनुकरणशब्दौ ।
कचित् फात्कृतीति पाठः । तत्रापि फात्कृतिरनुकरणशब्द एव । 'फेर-
वजम्बुकाः' इत्यमरः । 'तटः प्राग्भार इत्यपि' इत्यमरः । 'कर्करो भग्नाभागेऽपि द-
डेऽपि खण्डितेऽपि च ।' इति धराणि । तदिह करङ्गकर्करसंकुलनदीप्रवाहस्तीरं
पातयति घर्घररवं च कुस्त इति स्फुटमेव ॥ १९ ॥ नेपथ्ये । हा तात इत्यत्र

१ द्रागतिप्र०, नामातिभीषण. २ विकारैः. ३ निःसत्त्वाः सर्वे. ४ एष सर्वः. ५ संवेष्टित,
संवर्धित. ६ डात्कृति. ७ कीर्ण. ८ कर्पर. ९ तरःसं०, तरत्सं० (टी०).

१०८

मालतीमाधवे

जनो विपद्यते । (हा ताद णिकरुण एसो दाणि दे णरेन्दचित्ता
अरणं जणो विपज्जइ ।)

माधवः—(साकूतमाकर्ण्य ।)

नादस्तावद्विकलकुररीकूजितस्निग्धतार-

श्चित्ताकर्षी परिचित इव श्रोत्रसंवादमेति ।

अन्तर्भिन्नं भ्रमति हृदयं विह्वलत्यङ्गमङ्गं

देहोत्कम्पः स्खलयति गतिं कः प्रकारः किमेतत् ।

करालायतनाच्चायमुच्चरन्करुणो ध्वनिः ।

विभाव्यते ननु स्थानमनिष्टानां तदीदृशाम् ॥ २१ ॥

भवतु पश्यामि । (इति परिक्रामति ।)

(ततः प्रविशतो देवतार्चनैव्यश्रौ कपालकुण्डलाघोरघण्टौ कृतव
मालती च ।)

मालती—हा तात निष्करुण एष इदानीं ते नरेन्द्रचित्ता

हायोगेऽपि न द्वितीया । हाशब्दस्य शोकवाचिन उपग्रहात् । तस्य च

प्रथमाप्रयोगात् । तदन्यार्थस्य योगे द्वितीयेति न्यासः । अङ्गमुखे स्त्रीत्वात्

रस्य सूचितत्वान्नेपथ्ये भणनमिदम् । नाद इत्यादि । अयं तावन्नादः

संवादं पूर्वोपलम्भाकारतामेति । कीदृशः । विकला त्रस्ता या कुररी

इति प्रसिद्धा पक्षिवधूस्तस्याः कूजितवत्स्निग्धः स्नेहलस्तार उच्चश्च । त्रस्त

ल्यस्तास्तारो नादः । अत एव चित्ताकर्षी प्रियत्वाच्चित्तानुकर्षकः परिचितः

पूर्वमुपलब्ध इव । अत एव श्रोत्रसंवादितस्य । परिचयश्च शङ्करगृहे वृत्तः

श्रोत्रसंवादमेति कथं तर्हीवकार इत्यत आह । अन्तर्भिन्नं द्विधाभूतं संशय

हृदयं भ्रमति दोलायते । उभयत आकर्षात् । अत्र मालतीगमनासंभवासं

च स्फुटत्वात् । यद्वा अन्तर्भिन्नं विद्वमसंभवेनेत्यर्थात् । तथा बन्धुगतानि

कलङ्कात्प्रत्यङ्गं विह्वलति । करादीनि कम्पन्त इत्यर्थः । तस्याः कथमिहा

मिति भयाद्देहस्तम्भः । यदाह—‘दृषव्याधित्रासरोषाद्यैः स्तम्भः संभवति ।

स्तिमितत्वाद्गतिश्च स्खलति’ । कथमकस्मादेव ममेदं वृत्तमिति विमर्शमाह—

प्रकारः किंनिमित्तं स्नेहमाविष्करोति । किमेतत् । सैवेयं किमन्यद्वा त

त्यर्थः । संवाधमिति पाठे कर्णपीडां करोतीत्यर्थः । नादश्रुत्या मोहात्

करालेत्यादि । अयमुत्थितकरुणरसो ध्वनिः कथं वा संभाव्यत इत्य

उच्चरन्नुत्तिष्ठन् । वितर्कसंप्रधारणमाह—नन्विति । ननु संभावनायाम् ।

संभाव्यमानजातीयानामनिष्टानां जनवधानाभिदं करालायतनं स्थानमिति सं

ते ॥ २१ ॥ वध्यचिह्नं न्यस्तालककेत्यादि । मालती । अत्र भगवति कामन्द

१ गात्र-देह-स्तम्भः. २ ईदृशम्. ३ देवार्चनं; चना.

पञ्चमोऽङ्कः ।

१०६

पकरणं जनो विपद्यते । हा अम्ब स्नेहमयहृदये हतासि दैवदुर्वि-
सितेन । हा मालतीमयजीविते मम कल्याणसाधनैकमुक्तसकलव्या-
रे भगवति (कामन्दकि) चिरस्य ज्ञापितासि दुःखं स्नेहेन । हा
यस्य लवङ्गिके स्वभावसरमात्रदर्शनाहं ते संवृत्ता । (हा तादृ-
क्कृष्ण एसो दाणिं दे णरेन्दचित्तराहणोवअरणं जणो विपज्जइ । हा अम्ब सिणे-
अहिअए हंदासि देवदुर्विलसिदेन । हा मालदीमअर्जाविदे मह कल्लाणसा-
गेकमुक्तसअलव्वावारे भअवदि (कामन्दइ) चिरस्स जाणाविदासि दुक्खे
णेहेण । हा पिअसाहे लवङ्गिए सिविणअवसरमेत्तदंशणा अहं दे संवुत्ता ।)

माधवः—हन्त सैवेयं मदिरक्षणा । संप्रति निरस्त एव संदेहः ।
इपि नाम जीवन्तीमेनां संभावये । (त्वैरितं परिक्रामति ।)

कापालिकौ—देवि चामुण्डे नमस्ते नमस्ते ।

सावष्टम्भनिशुम्भसंभ्रमनमद्भूगोलनिष्पीडन-

न्यञ्चत्कर्परकूर्मकम्पविगलद्ब्रह्माण्डखण्डस्थिति ।

पातालप्रतिमल्लगल्लविवरप्रक्षिप्तसप्तार्णवं

वन्दे नन्दितनीलकण्ठपरिषद्यर्कैर्द्धि वः क्रीडितम् ॥२२॥

अपि च ।

प्रचलितकरिकृत्तिपर्यन्तचञ्चन्नखाघातभिन्नेन्दुनिष्यन्दमानासृत्-
तजीवत्कपालावलीमुक्तचण्डादृहासत्रसद्भूरिभूतप्रवृत्तस्तुति

चिरस्य बहुकालम् । एकशुभस्थाने । एकमुखमिति पाठ एकमुखमेकवाक्य-
पत्रम् । माधवः । हन्तेति निश्चयलाभे । कापालिकौ सावष्टम्भेत्यादि ।

युष्माकं क्रीडितं नृत्यं वन्दे । कीदृशम् । साटोपो यो निशुम्भो निर्दययन्त्रणं
णभेदस्ततः संभ्रमादानमतो भूगोलस्यावनिचक्रस्य निष्पीडनेन न्यञ्चदधोगच्छत्

पृष्ठास्थि यस्य कूर्मस्य तस्य कम्पेनाङ्गचालनेन विगलन्ती भ्रश्यन्ती ब्रह्माण्ड-
स्य स्थितिर्यत्र तत्तथा । अनेन भूकम्प उक्तः । तथा च नम्रीभूतभूगोले त्व-

मानामुत्सेकात्पातालतुल्यगल्लविवरे प्रक्षिप्ताः सप्तार्णवा यत्र तत् । नन्दितभैरवमभं
प्रकटविभवम् । 'उत्क्षिप्ता तु भवेत्पाणिर्निशम्भोऽयं निगद्यते । अङ्गुल्योप्रा-

प्ताः सर्वाः पादाप्रतलसंचरे ॥' इति भरतः । 'कटाहे च कपालेऽपि पृष्ठास्थिनि
कर्परः ।' इति शाश्वतः । नाट्येश्वरीवर्णनमिदम् ॥ २२ ॥ दण्डकमाह—प्रच-

तेत्यादि । देवि युष्माकं ताण्डवमुद्धतं नृत्यमस्माकमभीष्टया अशुभनाशाय

दुष्वादेव्व. २ गेक्कुह (शुभ). ३ हन्त संप्रति०. ४ एव मे. ५ तदहम्. ६ संभावये-
ति. ७ झटिति. ८ चामुण्डे भगवति. ९ निर्भर. १० व्यक्तं तव. ११ अघोर०.

११०

मालतीमाधवे

श्वसदसितभुजङ्गभोगाङ्गदग्रन्थिनिष्पीडनस्फारफुल्लत्फणापीठ
 द्विषज्योतिरुज्जृम्भणोद्गामरव्यस्तैर्विस्तारिदोःखण्डपर्यासितक्षमाधत्त
 ज्वलदनलपिशङ्गनेत्रच्छटासैटभीमोत्तमाङ्गभ्रमिप्रस्तुतालात
 क्रियास्यूतान्दिग्भागमुतुङ्गखट्वाङ्गकोटिध्वजोद्धूतिविक्षिततारागणं
 प्रमुदितकटपूतनोत्तालवेतालतालस्फुटत्कर्णसंभ्रान्तगौरीघनाश्ले
 ष्यन्मनस्वम्बकानन्दि वस्ताण्डवं देवि भूयादभीष्टै च हृष्टै च
 ॥ २३ ॥ (इत्यभिनयतः ।)

तुष्टया आनन्दाय च भूयात् । अरिष्टया इति पाठे रिष्टिरशुभं तदभावोऽरिष्टि
 अनेन भाव्यनिष्ठार्थसूचकदण्डोऽप्युक्तः । यदाह—‘आकस्मिकसंबद्धं सम
 यद्भवेत् । वाचामन्ते स दण्डः स्याद्भाव्यनिष्ठार्थसूचकः ॥’ ‘रिष्टिः खड्गे
 स्त्री’ इति मेदिनीकरः । ‘अरिष्टे तु शुभाशुभे’ इत्यमरः । यद्वा ‘ऋकारो देव
 स्यात्’ इति कोशादशब्दात्संबुद्धौ गुणे च हे अः देवमातः इष्टया अभीष्ट्यै
 दित्यर्थः । कीदृशम् । प्रचलितगजासुरचर्मपर्यन्तेषून्नमतां नखानामाघातैर्भि
 टिताद्देवीमस्तकस्थचन्द्राक्षरदमृतस्य श्रयोतेनाल्लवेन जीवन्तीभिः कपालाव
 मुण्डमालाभिर्मुक्तैश्चण्डाट्टहासैरत्युच्चहसनैस्सतां बहुभूतगणानां प्रवृत्ता स्तुति
 यद्वा भूतगणैः प्रवृत्ता प्रवर्तिता स्तुतिर्यत्र तत् । अन्तर्भावितव्यर्थः । यद्वा प्र
 करिचर्मरूपोऽवधिर्यत्र तत् । पश्चात्कर्मधारयः । तथा ताण्डवाडम्बरायासेन
 सतां श्यामसर्पाणां कायैर्यै केयूराकारग्रन्थयस्तेषु निष्पीडनेनोत्फाल उद्धत
 क्रासस्तरलो वा फुल्लन्विस्तारिताङ्गचयः फणापीठः । विस्तारितया पीठेन
 कम् । ततो निर्गतविषाग्रेरुज्जृम्भणेनाधिक्येनोद्गामरः केलिसंवस्तुरसा
 भयंकरो वा विषमो वा व्यस्त इतस्ततोगानी विस्तारी दीर्घो यो दोःखण्डः
 स्तेन पर्यासितः क्षिप्तः पर्वतो यत्र तत् । देव्या अनेकबाहुशालितया दोःखण्ड
 कम् । ‘अब्जादिकदम्बे खण्डमस्त्रियाम्’ इत्यमरः । तथा ज्वलतानलं पि
 नेत्रं ललाटलोचनं तस्य च्छटा ज्वाला निर्गमप्रसरस्तस्य साटेन विस्तारेण
 यदुत्तमाङ्गं शिरस्तस्य भ्रमिर्मुण्डलाकारेण भ्रमणं तथा प्रस्तुता प्रारब्धाल
 क्रिया वह्निप्रज्वलितार्धकाष्ठविशेषकर्म तथा स्यूता इवैकत्र प्रतिबद्धा इव दि
 यत्र तत् । तथातिमहाखट्वाङ्गाप्रवजोत्कम्पाद्विक्षिप्त इतस्ततस्ताराग्रणो यत्र
 तथा हृष्टकटपूतनोद्धटवेतालानां तालेन कलकलेन स्फुटत्कर्णात् एव सं
 त्रसन्ती सत्वरा वा गौरी तस्या निविडालिङ्गनेन हृष्टचित्तं व्यम्बकं शिव
 मानन्दयति । आभीक्ष्ये णिनिः । ‘साटो निकुञ्जे विस्तारे’ इति विश्वः । ‘शु
 १ डितोत्फाल, नोत्फुल्ल. २ व्यक्त. ३ च्छत्र, भार, सार; पिशङ्गरिखज्जटावृत्त
 ४ शृङ्ग. ५ दरिष्ट्यै.

माधवः—(विलोक्य ।) हा धिक् प्रमादः ।

न्यस्तालक्तकरक्तमाल्यवसना पाखण्डचण्डालयोः

पापारम्भवतोर्मृगीव वृकयोर्भीरुगता गोचरम् ।

सेयं भूरिवसोर्वसोरिव सुता मृत्योर्मुखे वर्तते

हा धिक्कष्टमनिष्टमस्तकरुणः कोऽयं विधेः प्रक्रमः ॥ २३ ॥

कपालकुण्डला—

तं भद्रे स्मर दयितोऽत्र यस्तवाभू-

दद्य त्वां त्वरयति दारुणः कृतान्तः ।

मालती—हा दयित माधव परलोकगतोऽपि युष्माभिः स्मर्त-

व्योऽयं जनः । न खलु स उपरतो यस्य बलभो जनः स्मरति ।

हा दैवमाहव परलोअगदो वि सुमरिदव्वो तुह्वेहिं अअं जणो । ण हु सो व्वहे व्वरदो जस्स व्वल्लहो जणो सुमरेदि ।)

‘अपि कीर्तितम्’ इति शाश्वतः ॥ २३ ॥ माधवः । धिक् प्रमाद इत्यत्र वर्तत

इति क्रियाध्याहारः । तदुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसीति धिग्योगे द्वि-

तीयां बाधित्वा प्रथमेत्यवधेयम् । न्यस्तेत्यादि । सेयं भूरिवसोः सुता यस्याः

कृते मयैवं दुःखमनुभूयते पाखण्डचण्डालयोगोचरं संमुखं गता । पाखण्डेषु च-

ण्डालोऽसौ । तद्दर्शनविरुद्धक्रियाकारित्वात् । यदाह—‘न भुञ्जीतार्कपत्रेषु स्त्रीबालं

व घातयेत्’ । यद्वा । पाखण्डौ च तौ चण्डालौ च । निषिद्धक्रियत्वात् । य-

दाह—‘अवध्यास्तु सदाख्याताः सर्वयोनिगताः स्त्रियः ।’ चण्डालत्वादेव पापा-

रम्भवतोर्मारणप्रवृत्तयोः । न्यस्ते अलक्तकरक्ते माल्यवसने यस्यां सा । एतद्वध्य-

त्वहम् । यथा मृगी वृकयोः संमुखं गता तथेयं भीरुः । मृगीत्यनेन भयचलनेत्र-

सालोका । वसोर्देवताभेदस्य । एतेनास्य सुखित्वमुक्तम् । मृत्योर्यमस्य मुखे वर्तते ।

अत एव हाशब्दः परिदेविते स्त्रीरत्नमपि वध्यत इति । निन्दायां धिगिति । वि-

खण्डभादे कष्टम् । कोपेऽनिष्टम् । अस्ता नष्टा करुणा दया यत्र । एतादृशो विधेरा-

रम्भः कोऽयम् । निन्दितोऽयम् । कीदृग्वा । ‘किं वितर्के परिप्रश्ने क्षेपे निन्दा-

प्रकारयोः ।’ इति विश्वः । करुणोऽयं रसः । ‘इष्टवधदर्शनाद्वा करुणरसो नाम

संभवति ।’ इति भरतः । ‘चण्डालोऽपि च चाण्डालः’ इति शब्दभेदः । ‘पुष्प-

पुष्पस्रजौ माल्यम्’ इत्यमरः ॥ २४ ॥ तं भद्रेत्यादि । प्रहर्षिणीच्छन्दसा श्लो-

कार्थम् । चामुण्डे भगवतीत्याद्यग्रिमार्थम् । हे भद्रे यस्तव दयितो बलभत्वेनेष्टस्ते

स्मर । गुरुत्वात्स्मरणमस्य । यदाह—‘पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम्’ इति । यद्वा मनु-

पहरणीयत्वेन स इह जन्मानि ते बलभो न भूत एव । अतो जन्मान्तरेऽपि त-

ल्लाभाय तं स्मर । यदाह—‘यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । ते

तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥’ इति । कृतान्तो यमः । मालती ।

१ पाण्ड. २ कयोः. ३ मरिष्ट. ४ त्वं. ५ दइअणाह.

११२

मालतीमाधवे

कपाल०—हन्त माधवानुरक्तेयं तपस्विनी ।

अघोरघण्टः—(शस्त्रमुद्यम्य ।) यदस्तु तदस्तु व्यापादयामि ।

चामुण्डे भगवति मन्त्रसाधनादा-

बुद्धिष्टामुपनिहितां भजस्व पूजाम् ॥ २५ ॥

(इति हन्तुमुपक्रान्तः ।)

माधवः—(सहसोपसृत्य प्रकोष्ठे मालतीं विक्षिप्य ।) आः दुरात-

अपेहि । प्रतिहतोऽसि कापालिकापसद ।

मालती—(सहसावलोक्य) परित्रायतां परित्रायतां महाभा-

परिताअदु परिताअदु महाभाओ ।) (इति माधवमालिङ्गति ।)

माधवः—महाभागे न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

मरणसमये त्यक्त्वा शङ्कां प्रलापनिरर्गलं

प्रकटितनिजस्नेहः सोऽयं सखा पुर एव ते ।

सुतनु विसृजोत्कम्पं संप्रत्यसाविह पाप्मनः

फलमनुभवत्युग्रं पापः प्रतीपविपाकिनः ॥ २६ ॥

इत्येषमाह—यस्येत्यत्राधीर्गर्थेति कर्मणि षष्ठी । यस्य गुणमिति वा । अन्त-

माधवस्मरणं मुक्तिहेतुरिति कटाक्षितम् । कपालकुण्डला । हन्त खेदे ।

न्दकीमित्रपुत्रत्वान्ममापि माधवस्तादृश एव । तदनुरक्ता चेयं कथं वध्येति

इति भावः । अत एव तपस्विन्यनुकम्प्या । अघोरघण्टः । उद्दिष्टां वाचा

ज्ञाताम् । उपनिहितामुपढौकिताम् ॥ २५ ॥ माधवः । कफोणेरधोभागो

बन्धपर्यन्तः प्रकोष्ठः । विक्षिप्यापसार्य । खड्गहस्तत्वेन बाहुमध्येऽप-

वातिः । प्रतिहतो निराकृतः । अपसद निन्दित । मरणेत्यादि । सोऽयं

मित्रं पुरत एव वर्तत इत्याक्षेपात् । यो बहुलवीथ्यादिषु सानुरागदर्शनप्र-

त्यया स्वीकृतः । मरणसमय इत्यनेनानुराग उक्तः । यदाह—‘साहसानुर-

स्थियो भजन्ते’ इति । तत्र मुक्ताशङ्को निर्भयः । पाखण्डादिति भावः । अत-

त्वात्वेन निरर्गलोऽनभिभाव्यः । प्रलापेति पाठे हा नाथ माधवेत्यादिमालती

पेव निरर्गल उच्छृङ्खल इत्यर्थः । त्यक्त्वा शङ्कामिति पाठे शङ्का भयं लज्जा

चा त्यक्त्वा । प्रतापनिराकुलो वा प्रतापनिरङ्कुशो वेत्यर्थः । यद्वा शङ्कां त्यक्त्वा

अति त्वया प्रकटितो निजस्नेहः सोऽयमित्यर्थः । यद्वा अयं कीदृशः । प्रकाशित

स्नेहः । मरणसमये रक्षणादिति भावः । हे सुतनु अत उद्गतं कम्पं त्यज । असौ

संप्रत्येव पाप्मनो निषिद्धाचरणस्य फलं मरणरूपमुग्रं तीव्रमनुभविष्यति । संप्र-

१ एतन्नास्ति कचित्. २ खङ्गं प्रकोष्ठेन वि०. ३ मुक्ताशंकः (टी०).

पञ्चमोऽङ्कः ।

११२

अघोर०—आः क एष पापोऽस्माकमन्तरायः संवृत्तः ।

कपाल०—भगवन् स एवास्याः स्नेहभूमिः कामन्दकीसुहृत्पुत्रो
हामांसस्य पणायिता माधवः ।

माधवः—(सास्त्रम् ।) महाभागे किमेतत् ।

मालती०—(चिरादाश्वस्य ।) महाभाग अहं न किमपि जानामि ।
तावत्पुनर्जानामि । उपर्यलिन्दकं प्रसुप्तेह प्रबुद्धास्मि । यूयं पुनः क
महाभाअ अहं न किंवि जानामि । एत्तिअं उण जानामि । उवरिअलिन्दकं
सुता इह प्रबुद्धास्मि । तुह्ये उण कहिं ।)

माधवः—(सलज्जम् ।)

त्वत्पाणिषङ्कुजपरिग्रहधन्यजन्मा

भूयांसमित्याभिनिवेशकदर्थ्यमानः ।

भ्राज्यन्ममांसपणनाय परेतभूमा-

वाकर्ण्य भीरु रुदितानि तवागतोऽस्मि ॥ २७ ॥

२६ ॥ मालती—(स्वगतम् ।) कथं मम कारणादेवात्मनिरपेक्षः परिक्रामति ।

कथं मम कालणादो एवम् अप्पणिरपेक्षो परिक्रामति ।)

खेदे प्रकृतोपयुक्तं निजात्तत्वं पौरुषं च ध्वनितम् । कीदृशस्य । प्रतीपो विपरीतो वि-
वध्योति । को विरुद्धपरिणतिर्यत्र तस्य । अनुभवतीत्यत्र वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवदेति
वाचा विष्यति लट् । शृङ्गारवीरसंभेदोऽत्र ॥ २६ ॥ अघोरघण्टः । अन्तरायो विघ्नः ।
महाभागो कपालकुण्डला । भूमिः स्थानम् । मालती । त्रासातिशयाच्चिरान्निःश्वासः ।
पृथ्व्योऽप्यत्रोपरि सौधोपरि । अलिन्दे 'ओष्ठ' इति प्रसिद्धे । यूयमिति । अहमवला
। सोऽयं भ्राता चान्येनानीता यूयं धीराधीरा विबुद्धा अपीदानीमिह किमर्थमागता इत्यर्थः ।
दर्शनप्रसन्नत्वादित्यादि । हे भीरु महामांसविक्रयाय श्मशाने भ्रमंस्तव क्रन्दितान्याक-
इसानुरक्तं परिणतोऽस्मि । महामांसविक्रयफलमाह—त्वदिति । त्वद्विवाहेन धन्यजन्मा
। अतएव पुण्यजन्माहं भवामीत्यभिनिवेशेनातिथत्वेनावेशेन वा कदर्थ्यमानः पीड्यमानः ।
मालती अतस्त्वां विना न मे जीवनमिति संभाव्यमानफलतया मांसविक्रये प्रवृत्तोऽस्मीति
भावः । त्वत्पादपङ्कजेति पाठे प्रेयसीचरणग्रहणस्य मान एव कर्तव्यतया मानप्र-
सादनमेवोत्तरोत्तरं चरितेत्याशंसितवान् । अत एव सलज्जमित्युक्तमिति भावः ।
'धन्यः पुण्य इति स्मृतः' इति विश्वः । कुत्सितोऽर्थः कदर्थः । भीरु इत्यनेन रो-
दनोपपत्तिरुक्ता । तादिह त्वन्निमित्तमहं सादृसी त्वं पुनः कीदृशीति न जाने इति
। संप्रत्युत्तरार्थम् ॥ २७ ॥ मालती । अत एव हर्षविस्मयवशादाह मालती—कथ-

१ जेव. २ अपवार्थ. ३ एवं एदे...पेकखं परिभ्रमन्दि.

११४

मालतीमाधव

माधवः—अहो नु खलु भोः तदेतत्काकतालीयं ना
संप्रति हि

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात्समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम् ।
आतङ्काद्विकलं हृतं करुणया विक्षोभितं विस्मया-
त्क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्तताम् ॥
अघोर०—रे रे ब्राह्मणडिम्भ

व्याघ्राघ्रातमृगीकृपाकुलमृगन्यायेन हिंसारुचेः
पाप प्राण्युपहारकेतनजुषः प्राप्तोऽसि मे गोचरम् ।
सोऽहं प्राग्भवतैव भूतजननीमृगोमि खड्गाहति-
च्छिन्नस्कन्धकबन्धरन्ध्ररुधिरप्राग्भारनिःस्यन्दिना ॥ २१ ॥

मित्यादि । परिभ्रमणमितस्ततो गमनम् । आत्मनिरपेक्षः स्मशानभ्रमणः ।
माधवः । विस्मयेऽहो नु खलु भोः । काकतालीयमचिन्तितोपनतम् । रसोऽ
काकागमनतालपतनयोरकदा संभवो दैवाधीनस्तथेदमपीत्यर्थः । राहोरित्यादि
दैवाद्विधिवशादासाद्य प्राप्य । अर्थात्प्रियाम् । अस्य दस्योरस्य खड्गपातविषयान्ति
प्रेयसीमाकर्षतो मम चेतः कथं वर्तताम् । नवनवरसोदयात्तत्र जान इत्युक्तं त
कामिव । राहोराननचरीमिन्दुकलामिव । कृपाणपातविषयामिति पाठे खड्गाह-
नस्य विषय आश्रयो यत्र तामेतादृशीं प्रेयसीं प्राप्य कथं मम चेतो वर्तताम् त
योजना । यद्वा अस्य कीदृशस्य । आच्छिन्दतो द्विधाकर्तुमुद्यतस्य । प्रियोहरत्
त्यर्थात् । ततो जीवनाभाव एवास्या इति भावः । चोरिकयापहरणेन दस्युभुवनं
तदिह प्रथमार्धेन हेतुरुक्तः । द्वितीयेन फलमाह—आतङ्काच्चित्तचमत्कारा
नत्वस्य निसर्गसात्त्विकस्य भयमिति यद्यपि तथापि प्रियप्राप्त्या जीवनसव्यव
या भयमुचितमेव । पूर्वं तु जीवननिरपेक्षतया निर्भयत्वमित्यातङ्को भयमेव । त्व उ
रित्युपमानं भयहेतुः । चन्द्रकलोपमया जगन्नेत्रोत्सवकरीयं व्यसनमुपगतेति वरणशर
णया द्रवीभूतम् । दैवादासाद्येति विस्मयाद्विचलितम् । दस्योरित्यनेन मालतीनाशे
हन्तुमुद्यतश्चौर इति कोपेन दीप्तम् । आच्छिन्दतः प्रेयसीमिति प्रियाजीवनपीय
चाहेण हर्षेण प्रसन्नम् ॥ २८ ॥ अघोरघण्टः । ब्राह्मणेति सिद्धचतुर्गुणशुभितयैक
र्थं यज्ञोपवीतधारणात् । डिम्भो बालकः । ब्राह्मणकपालभोजिनो मम ब्राह्मण
पि न दोष इत्युक्तमनेनेत्यपि भावः ॥ व्याघ्रेत्यादि । हे पाप माल्युपहार
त्यपरस्य मे गोचरं समीपं यत्प्राप्तोऽसि । अत एव विघ्नकारितया पापेति । को
मे । व्याघ्रगृहीतहरिणीकृपयाकुलो यो मृगस्तन्यायेन मृगीमनुसरन्व्याघ्रस
पतन्मृगस्तस्य वध्यो भवत्येवं हिंसारुचेः । एनां न रक्षसि त्वं तु म्रियस इति
१ वर्तते. २ प्राण. ३ पापः ४ व्यस्त.

पञ्चमोऽङ्कः ।

११९

माधवः—दुरात्मन्पाखण्डचण्डाल

असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम् ।

अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्माणमफलं

जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥ ३० ॥

माश्रित्य । पाठान्तरं हिंसारुचे इति संवोधनं वा । सोऽहं भवतैव प्रागग्रे भूत-
जननीं जगन्मातरं चण्डिकामृधोमि प्रीणयामि । ऋधु वृद्धाविति स्वादिरपीति
पातुप्रदीपः । कीदृशेन खङ्गाहत्या व्यस्तस्कन्धश्छिन्नग्रीवः । अत एव कबन्धस्तस्य
ध्नाद्गुधिरप्राग्भारं श्वेतनं समूहं वा निःस्यन्दितुं शीलं यस्य तेन । रुचेरिति
ध्मन्तपाठे रुचेर्हेतोर्मे गोचरं प्राप्तोऽसीत्यर्थः । पापस्थाने प्रायःपाठे समस्तमेव
॥ २९ ॥ 'केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे' इत्यमरः । 'गोचरस्तु समीपे स्यात्' इति
शानभ्रमरेणः । यत एव च्छिन्नग्रीवोऽत एव कबन्ध इति हेतुहेतुमद्भावेनोक्तिपोष एव ।
नतम् । सरसोऽयम् ॥ २८ ॥ मारणेऽपराधमाह—असारमित्यादि । हे पाखण्ड
रित्यादिदसारं सारशून्यं विधातुं कर्तुं कथं व्यवसितः कृतप्रारम्भोऽसि । 'अशक्यानि
दुपातविरन्तानि समव्ययफलानि च । असत्यानि च कार्याणि नारमेत विचक्षणः॥' इति
वान इत्यंशुतं त्वया । तथा च संसारसारभूतेयमेव । अनया विनासार एव स इति ।
पाठे खङ्गाह—'सारं तु महिलारत्नं संसार इति निश्चयः ।' इति । 'जातौ जातौ यदु-
वर्तमाने तद्वि रत्नं प्रचक्षते ।' इति । तत्सर्वमाकृष्येयं निर्मिता । अतो रत्नमियम् ।
य । प्रियोहरत्वदीप्तिमत्त्वतरलत्वादिनेयं वा रत्नम् । अत एव तदभावात्प्रमुषितरत्नं
न दस्युभुवनं कर्तुं व्यवसितोऽसि । तदेतत्सर्वविषयं चौर्यं दुरन्तमिति भावः । इयम-
मत्कारिकात्या जगदुद्योतयतीत्यालोकभूता । एतदभावान्निरालोकं तमःप्रविष्टं लोकं
नसव्युक्तं कर्तुं व्यवसितोऽसि । अत एवोत्कृष्टं प्रति लोकोक्तिस्तेन विनान्धकारस्त-
यमेव । त्व उद्योत इति । बान्धवजनानामेतत्सखीनामियं जीवनहेतुः । अत एतन्नाशा-
पगतेति मरणशरणं सखीजनं विधातुं व्यवसितोऽसि । अन्यस्त्रीनांशे तत्सख्यो दुःखिताः ।
न मालतीनांशे तु म्रियन्त एवेति भावः । अत्रासारं संसारमित्यादिना नायिकागत-
याजीवनीयकातिशयवर्णनमुपक्रम्य मरणशरणमित्यादिस्नेहविषयताप्रतिपादनान्नैका-
गुणशुचिर्नैकरसनिर्वाह इत्यदेश्यम् । मात्रादिबन्धुव्यतिरिक्तोदासीनबान्धवसंग्रहपरा-
ब्राह्मणशब्दात्स्वस्यैव माधवस्तथा विपात्तिं सूचयतीत्यदोषात् । तदीयनानागुणचिन्त-
लतयुपदेव मरणशरणता ममेत्यारब्धनिर्वाहाच्च । कन्दर्पश्चैतया मोहनास्त्रेण दर्पं करोति
ति । कीदृशदभावाददर्पं कन्दर्पम् । जननयनस्यैतद्दर्शनमेव फलम् । अत एतन्नाशात्-
व्यग्रकलम् । जगदनयालंकृतमेव । एतदभावज्जीर्णारण्यतुल्यं तदिति । अत्र प्रिया-
यस इति शङ्कारो बन्धुमरणात्करुणः पाखण्डाक्षेपाद्वीरः कथमित्यद्भुत इति नाना
२ आः दुरा०; पाखण्ड.

११६

मालतीमाधवे

अपि च । रे पाप

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-

ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥ ३१ ॥

अघोर०—आः दुरात्मन् प्रहर । नन्वयं न भवसि ।

मालती—प्रसीद नाथ साहसिक । दारुणः खल्वयं हतार
तत्परित्रायस्व माम् । निवर्त्यतामस्मादनर्थसंशयात् । (पणाह साहसिभ । दारुणो क्खु अं हदासो । ता पैरित्ताअसु मं । णिअत्तं
इमादो अणत्थसंसआदो ।)

कपाल०—भगवन् अप्रमत्तो भूत्वा दुरात्मानं व्यापदय ।

माधवाघोरघण्टौ—(मालतीकपालकुण्डले प्रति ।) अयि

धैर्यं निधेहि हृदये हत एष पापः

किं वा कदाचिदपि केनचिदन्वभावि ।

सारङ्गसंगरविधाविभकुम्भकूट-

कुट्टाकपाणिकुलिशस्य हरेः प्रमादः ॥ ३२ ॥

रसाः ॥ ३० ॥ पुनरपि दोषमुद्राव्य दण्डं चिकीर्षुराह—प्रणयीत्यादि । कु

पाप तव शिरस्येष भुज आकस्मिकयमदण्ड इव पततु । आकस्मिकत्वेना

क्रियत्वमुक्तम् । कीदृशस्य । तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुत्तोलयतः । अत्र भु

बाहुव्यापारमात्रेणैव हन्तव्योऽसीति शौर्यातिशय उक्तः । यद्वपुः सुकुमा

षपुष्पाघातैरपि ताम्यति खिद्यति । कीदृशैः सप्रश्रयसखीसविलासपरिहासर

अत्रापि शृङ्गारवीरकारुण्यसंभेदः ॥ ३१ ॥ मालती । अत्र त्वज्जीवि

जीवनमपि सफलम् । अन्यथा तु मरणमेव वरमिति भावः । कपालकु

मालतीव कपालकुण्डलापि स्वनाथमाह—भगवन्निति । अवष्टम्भार्थ

इति । द्वयोर्भयं ज्ञात्वोभावाहतुः—धैर्यमित्यादि । हे भीरु त्वं हृद

कुरु । एष पापो हतः । अस्य वधे कुतः संशय इति वृथा भयं त इति

अत्र युक्तिमाह—सारङ्गेण नृगेण सह युद्धविधाने हरेः सिंहस्य प्रमाद

धानता किं वा केनचित्कदाप्यनुभूतः । कीदृशस्य । इभकुम्भकूट

कूटमुच्चप्रदेशस्तत्कुट्टनशीलं हस्त एव वज्रं यस्य । यद्वा हरेरिन्द्रस्य हस्ति

१ प्रणय. २ प्रहर प्रहर. ३ पतन्नास्ति काचित्. ४ पडिणि० (प्रतिनिवर्तितं
५ विक्रमस्व. ३ संहति, सूदन.

पञ्चमोऽङ्कः ।

११७

(नेपथ्ये कलकलः । सर्व आकर्णयन्ति । पुनर्नेपथ्ये ।)

भो भो मालत्यन्वेपिणः सैनिकाः इयममात्यभूरिवसुमाश्वासयन्त्य-
तिहतप्रज्ञागतिर्भगवती कामन्दकी वः समादिशति । पर्यवष्टभ्यता-
तत्करालायतनम् ।

नाघोरघण्टादन्यन्यस्य कर्मैतदारुणोद्भुतम्
न करालोपहाराच्च फलमन्यद्विभाव्यते ॥ ३३ ॥

कपाल०— भगवन् पर्यवष्टब्धाः स्मः ।

अघोरघण्टः— संप्रति विशेषतः पौरुषस्यावसरः ।

मालती— हा तात हा भगवति । (हा ताद हा भवति ।)

माधवः— भवतु बान्धवसमाजसुस्थितां मालतीं विधाय तत्स-
न्धेनेन व्यापादयामि । (मालतीमन्यतः प्रेरयन्परिक्रामति ।)

माधवाघो०— (अन्योन्यमुद्दिश्य ।)

आँः पाप

नास्ति प्रमादः । कीदृशस्य । हस्तिकुम्भवत्पीवरश्चकुट्टाकं पाणिस्थकुलिशं
कुम्भकूटपाणिकुलिशपदे शाकपार्थिवादिः । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके
सतङ्गजे ।' इति मेदिनीकरः । वीरो रस इह ॥ ३२ ॥ मालतीगृहकथाकथ-
नाह— भो भो इति । अप्रतिहतेति सत्यवचनेत्यर्थः । एतेनाघोरघण्टकृतो
सत्यपहार इति कामन्दकीवचनं सत्यम् । मालतीमाधवयोश्च विवाहः सत्य इति
ह्यवतार इति सूचितम् । पर्यवष्टम्भनं सर्वतो वेष्टनम् । नेत्यादि । एतत्कर्म
सत्यपहरणात्मकं भीषणं सिंहकौशलहरणात् । अद्भुतं बहुरक्षकरक्षिताया अपि
पात ॥ ३३ ॥ कपालकुण्डला । स्त्रीत्वाद्भयेन पलायनेच्छुराह— भगव-
ति । अघोरघण्टः । संग्रामादपसरणस्याधर्महेतुतया सात्विकतया चाह—
मतीति । पौरुषं पुरुषस्य व्यापारस्तेजो वा । 'पौरुषं पुरुषस्योक्तं भावे क-
तेजसि ।' इति विश्वः । मालती । मालती तत्रावेगातिशयादाह— हा तात
भगवति इति । माधवः । मालतीरक्षार्थं कापालिको मया हत इत्यमात्यो
नातिव्याशयेन मालतीं च कातरां वीक्ष्याह— भवत्विति । बान्धवेत्यादिना
विकार्योपयोग उक्तः । अन्यतः कापालिकादन्यदेशं स्वसंमुखमिति यावत् ।
१ चक्षुः प्रज्ञा०— प्रतिज्ञा । २ दन्यस्मात् ३ दारुणादभूतः भीषणा० । ४ बान्धवसंस्थमेनां
एनं दुरात्मानम् । ५ कापालिकं चान्यतः । ७ रे रे ।

११८

मालतीमाधवे

कठोरास्थिग्रन्थिव्यतिकरणत्कारमुखरः

खरस्त्रायुच्छेदक्षणविहितवेगव्युपशमः ।

निरातङ्कः पङ्केष्विव पिशितपिण्डेषु विलस-

न्नसिर्गात्रं गात्रं सपदि लवशस्ते विकिरतु ॥ ३४ ॥

(इति निष्कन्ताः सर्वे ।)

इति मालतीमाधवे श्मशानवर्णनं नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

माधवाघोरघण्टौ द्वावप्येकश्लोकेन प्रहारव्यापारमाह तुः—कठोरेत्यादि ।
 ममासिः खङ्गस्तव प्रत्यङ्गं लवशः खण्डं खण्डं सपदीदानीमेव विक्षिपतु ।
 मेष्विव मांसपिण्डेषु निरातङ्को यथारुचि विचरन्सन् । कीदृशः । कठिन-
 न्धिघटनेन यो रणत्कारोव्यक्तध्वनिस्तेन मुखरः सशब्दः । कठिनस्त्रायु-
 मुहूर्तं कृतवेगोपरमश्च ॥ ३४ ॥

कतीह पञ्चमाङ्गके स्फुरन्ति नोद्भूता रसाः ।

मदीयबुद्धिरल्पिका क्व वेद तानशेषतः ॥

प्रासोष्ट्रं यं रत्नधरोऽतिभव्योऽतिभव्यरूपा दमयन्ति कापि ।

जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेङ्कोऽगमन्मनोहारिणि पञ्चमोऽयम् ॥

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

१ श-घ-णात्का. २ व्युपरमः, वेग-खेद. ३ खण्डेषु निपतन्.

पष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कपालकुण्डला ।)

३४ ॥ कपाल० — आः दुरात्मन् मालतीनिमित्तं व्यापादितास्मद्गुरो
पवहतक अहं त्वया तस्मिन्नवसरे निर्दयं निघ्नत्यपि स्त्रीत्यवज्ञाता ।
५ ॥ सकोपम् ।) तदवश्यमनुभविष्यसि कपालकुण्डलाकोपस्य विजृ-
म्भितम् ।

शान्तिः कुतस्तस्य भुजङ्गशत्रोर्यस्मिन्नमुक्तांनुशया सदैव ।
जागर्ति दंशाय निशातदंष्ट्राकोटिर्विषोद्गारगुरुर्भुजङ्गी ॥ १ ॥
(नेपथ्ये ।)

भो^१ राजानश्चरमवयसामाज्ञया संचरध्वं
कर्तव्येषु श्रवणसुभगं भूमिदेवाः पठन्तु ।
चित्रं नानावर्चननिवहैश्चेष्टयतां मङ्गलेभ्यः
प्रत्यासन्नस्त्वरयतितरां जन्ययात्राप्रवेशः ॥ २ ॥

संप्रति पूर्वाङ्कवृत्तगुरुवधवर्तमानाङ्कभाविमालतीविवाहभविष्यदङ्कमालतीहरणा-
ह—तत इत्यादि । आः पीडायां कोपे च ' आस्तु स्यात्कोपपीडयोः '
कापि ॥ १ ॥ मरः । स्त्रीनिमित्तं कापालिकवधेन पापेति । इहानुभविष्यसीत्यनेन क्रमरूपो
सिंधिरुक्तः । यदाह—' भाविनोऽर्थस्य यज्ज्ञानं क्रमः स परिकीर्तितः ॥ दुरात्मन्
मोपहृतात्मन् । विजृम्भितं मालत्यपहरणेनेति भावः । तदेवाह—शान्तिरि-
ति । तस्य भुजङ्गशत्रोः सर्पहिंसकस्य गरुडस्य वा कुतः शान्तिर्निर्घृतिरुपशमो
। अपि तु नैव । यस्मिन्नत्यक्तकोपा तिग्मदन्ताग्रा विषोद्गारेण दुःसहा सर्पा स-
दंशाय जागर्ति । एवकारेण मुहूर्तमात्रमपि न स्वस्थेत्याशयः । अनुशयो गाढ-
पः । गरुडपक्षे तादृशी दंशार्थं जागर्ति । तस्यातिबलत्वान्न तत्करोतीति युक्त-
व ॥ १ ॥ नेपथ्ये । अधुना विवाहमङ्गलकृत्यं दर्शयति—भो राजान इ-
ति । जन्या वरस्य स्निग्धास्तेषां यात्रायाः प्रवेशो वधूगृहप्राप्तिः प्रत्यासन्नः
मोपवर्त्यत एवात्यर्थं त्वरयति ततो भो राजानः क्षत्रियाः विवाहकृत्येषु चरम-
यसां वृद्धानामाज्ञया संचरध्वं प्रवर्तध्वम् । विवाहारम्भे वृद्धोपदिष्टमेव कर्मकारैः
कृत्यते । इह तु प्रभुतातिशयान्नृपा एव कर्मकारा इति दर्शितम् । भूमिदेवाः ब्राह्मणाः
भूमिनोहरं यथा तथा पठन्तु । वैवाहिकमङ्गलवेदानित्यर्थात् । यद्वा यद्वेदस्वरूपं
श्रवणसुभगं मङ्गलत्वात्तत्पठन्वित्यर्थः । पुरन्ध्रीलक्ष्मीकृत्याह—नानारचनानां मङ्ग-
दीनां समूहैः करणैश्चित्रमद्भुतं यथा तथा चेष्टयताम् । भावे तद् । यद्वा चित्रं
१ आः पाप. २ विनिपातिता. ३ फलम्. ४ निबद्धा. ५ हे. ६ रचनः वचनविहितैश्चेष्टयां.

१२०

मालतीमाधवे

यावच्च संबन्धिनो न परापतन्ति तावद्वत्सया मालत्या न
तागृहमविघ्नमङ्गलाय गन्तव्यमित्यादिशन्ति भगवतीनिदेशवति
त्यदाराः । अन्यच्च गृहीतसविशेषमण्डनः प्रतीक्ष्यतामानुया
जन इति ।

कपाल०—भवतु । इतो मालतीविवाहपरिकर्मसत्वरप्रतीक्ष
नैसहस्रसंकुलात्प्रदेशादपक्रम्य माधवापकारं प्रत्यभिनिविष्टा भव
(इति निष्क्रान्ता ।)

इति शुद्धविष्कम्भकः ।

कल०—(प्रविश्य ।) आज्ञप्तोऽस्मि नगरदेवतागर्भगृहसि
समकरन्देन नाथमाधवेन यथा जानीहि तावद्यात्राभिमुखं
मालती न वेति । तद्यावदेनमानन्दयिष्यामि । (आणत्तोद्धि
व्वदागम्भघरद्विदेणै समअरन्देण णाहमाहवेण जहा जाणीहि दाव जता
प्पउत्ता मालदी ण वेति । ता जाव णं आणन्दइस्सं ।)
(ततः प्रविशतः माधवमकरन्दौ ।)

नानाकर्म । केचिन्मङ्गलगीतं केचिद्वाद्यं केचिन्नृत्यं कुर्वन्तिवत्यर्थः । मङ्गल
ङ्गलं कर्तुम् । क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी । तादर्थ्ये वा । संचरध्वमिति 'सम
यायुक्तात्' इति तड् । 'वरस्त्रिगधेऽपि जन्यः स्यात् ।' इति मेदिनीकरः ।
चोरिकाविवाहमङ्गलमपि ध्वनिनोक्तम् ॥ २ ॥ संबन्धिनो वरस्य भ्रात्रा
पित्रादीनां नन्दने वृद्धेऽसम्भवादिति । परापतन्त्यायान्ति । अविघ्नेति माधव
हायेति भावः । नन्दनविवाहस्य विघ्नवत्त्वात् । निदेश आज्ञा । अमात्यो भूति
दाराः स्त्रियः । अनुयात्रानुगमनं तत्र नियुक्त आनुयात्रिको मालत्यनुगामी । क
कुण्डला । कामन्दकीनामश्रवणभीता निष्कमणार्थमाह—भवत्विति ।
मेतिकर्तव्यता । अपक्रम्येति । अमङ्गलवेशतयान्येनापि संभावितनि
यत इति भावः । माधवापकारमित्यनेनाष्टमाङ्कं सूचयन्ती विघ्नमुद्योतयति ।
निविष्टा वद्धकक्षा ॥ 'भो राजानः' इत्यादौ श्लेषेण चोरिकाविवाहस्याप्यभि
न्यपदेन माधवपरिजनतया कलहंसस्यापि वचनात्तत्प्रेवशमाह—प्रविशतः

१ गम्यताम्. २ दिशति भगवती कामन्दकी. ३ अन्यच्च यथा. ४ शतसं. ५ संकुल
६ (ततः प्रविशति कल०). कल०—आण०. ७ वद्धिणा. ८ मअरन्दसणाह
९ इदोमु०.

षष्ठोऽङ्कः ।

१२१

माधवः—

मालत्याः प्रथमावलोकदिवसादारभ्य विस्तारिणो
भूयःस्नेहविचेष्टितैर्मृगदृशो नीतस्य कोटिं पराम् ।अद्यान्तः खलु सर्वथास्य मदनायासप्रबन्धस्य मे
कल्याणं विदधातु वा भगवतीनीतिर्विपर्येतु वा ॥ ३ ॥

मक०—वयस्य कथं भगवत्याः सुमेधसो नीतिर्विपर्येष्यति ।

कल०—(उपसृत्य ।) नाथ दिष्ट्या वर्धसे । प्रवृत्ता खलु या-
भिमुखं मालती । (णाह दिष्टिआ वद्वसि । पउत्ता कखु जैत्ताहिमुहं मालदी ।)

माधवः—अपि नाम सत्यम् ।

मक०—सखे किमश्रद्धधानः पृच्छसि । न केवलं प्रवृत्ता प्रत्या-
न्ना च वर्तते । तथा हि ।

अस्माकमेकपदं एव मरुद्विकीर्ण-

जीमूतजालरसितानुकृतिर्निनादः ।

गम्भीरमङ्गलमृदङ्गसहस्रजन्मा

शब्दान्तरग्रहणशक्तिमपाकरोति ॥ ४ ॥

गृहवर्तित्वेन माधवस्य गुप्तत्वम् । माधवः । राजविरुद्धचोरिकाविवाहस्य दुष्क-
 रणा कामन्दकीप्रतिज्ञासत्यत्वेन च संदेहवानाह—मालत्या इत्यादि । ममास्य
 प्रलम्भजङ्गेशस्य सर्वथोभयप्रकारेण निश्चितमद्यान्तः समाप्तिः । कीदृशस्य ।
 मृदृशो मालत्याः प्रचुरप्रेम्णा यानि विचेष्टितानि तैः परां कोटिं प्रकर्षकाष्टां प्रापित-
 । आद्यदर्शनदिनादारभ्य विस्तारं गतैः । तत्र प्रथमे बकुलवीथिचेष्टाभिर्द्वितीये मा-
 चित्रावलोकनादिना तृतीये स्वप्रोपभोगवर्णनादिना चतुर्थे मोहनाशककरस्पर्शा-
 ना पञ्चमे भयकम्पिताङ्गालिङ्गनादिना विस्तार इति भावः । पर्यवसानमाह—
 गवतीनीतिः कामन्दकीनिसृष्टार्थदूताकल्पः कल्याणं शुभं मालतीविवाहलक्षणं वा
 रोतु विपर्ये तु विफला वा भवतु । तथा च विवाहे सति शृङ्गारसंभोगलाभेन
 मायासशान्तिः विपर्यये मरणादिति भावः ॥ ३ ॥ मकरन्दः । सुमेधसः
 हृदेः । विपर्येष्यति विपर्ययमेष्यति ॥ कलहंसः । अत्र यात्रा गम-
 । तस्य मुखमारम्भम् ॥ माधवः । तद्वाक्यस्याश्वासपरत्वं तर्कय-
 ह—अपीति । अपि नामेति संभावनायाम् ॥ अस्माकमित्यादि । वात-
 स्तारिमेघसमूहशब्दिततुल्यो गम्भीरमङ्गलार्थमुरजसहस्रजन्मा शब्द एकपद

१ लोकनदिनादा. २ सा मेधाशक्तिः ३ णाह माहव ४ इदोमुहं ५ सत्यमेतद्. ६ दधान
 ७ पदमेव. ८ निनदा. ९ श्रवण.

तदेहि । जालमार्गेण पश्यामः । (तथा कुर्वन्ति ।)

कलहंसः—नाथ पश्य पश्य । इमे तावदुत्पतितराजहंस
माभिरामचामरसमीरणोद्वेलकदलिकावलीतरङ्गितोत्तानगगनाङ्गा
वरनिरन्तरोदण्डपुण्डरीकविभ्रमं वहन्तो धवलातपत्रनिवहा दृष्ट
इमाः सविलासकवलितताम्बूलवीटिकापूरितकपोलमण्डलाभोग
करस्खलितमधुरमङ्गलोद्गीतबद्धकोलाहलैर्विविधरत्नालंकारकिरण
विडम्बितमहेन्द्रचापविच्छेदविच्छुरितनभःस्थलैर्वारसुन्दरीकदम्ब
ध्यासिता उत्कण्ठकनककिंकिणीजालझणझणझंकारिण्यः किरण
(णाह पेक्ख पेक्ख । इमे दाव उप्पाडिअराअहंसविचममाहिरामचामरसमी
ल्लकदलिआवलातरङ्गितुत्ताणगअणझणसरोवरणिरन्तरुदण्डपुण्डरीअविचममं
धवलातवत्तणिवहा दीसन्ति । इमाओ सविलासकवलिदत्तम्बूलवीडिआ
वोलमण्डलाभोअव्वइअरक्खालिदमहुरमङ्गलुगीअवद्धकोलाहलेहिं विविहा
कारकिरणावलीविडम्बिदमहिन्दचापविच्छेदविच्छुरिदणहत्थलेहिं वारसुन्द
म्बेहिं अज्झासिआ ओक्कणन्तकणअकिंकिणीजालझणझणझंकारिणीओ
णीओ ।) (माधवमकरन्दौ सकौतुकं पश्यतः ।)

मकरन्दैः—स्पृहणीयाः खल्वमात्यभूरिवसोर्विभूतयः । तथा इव

प्रेङ्खद्भूरिमयूखमेचकचयैरुन्मेषिचापच्छद-

च्छायासंवलितैर्विवर्तिभिरिव प्रान्तेषु पर्यावृताः । भूरीणां

एकस्मिन्क्षणेऽस्माकं शब्दान्तरग्रहणसामर्थ्यं निराकरोति । वाद्यरवेणान्त
न श्रूयत इत्यर्थः । सहस्रप्रणमनेकोपलक्षणम् । सहस्रपत्रवत् ॥ ४ ॥
हंसः । माधवोत्साहार्थमाह—नाथेति । अत्र उत्पतित उड्डीनः
विलासो विशिष्टभ्रमणं वा । अभिरामस्तुल्यः । उद्वेलन्कम्पमानः ।
पताका । तरङ्गितं तरङ्गयुक्तम् । उत्तानमगभीरम् । गगनमेव सरः । उ
तदण्डम् । आतपत्रं छत्रम् । मङ्गलातपत्रमिति पाठे विवाहे शुक्लच्छत्रस्य
तया मङ्गलपदेन श्वेतत्वमुक्तम् । एताः करिण्यश्च दृश्यन्त इत्यन्वयः ।
ऽत्राध्याहर्तव्यः । चर्वितं भक्षितम् । व्यतिकरः संघट्टः । स्खलितं भङ्गि
लोद्गीतं मङ्गलरूपमुच्चैर्गानम् । विडम्बितं सदृशीकृतम् । विच्छेदः खण्ड
च्छुरितं व्याप्तम् । झणझणारूपो झङ्कारशब्दः । प्रेङ्खदित्यादि । तरा
संपर्कादूर्ध्वमुखैर्मणिदीप्तिस्ङ्खैर्विवर्तिभिरितस्ततो गतैः प्रान्तेषु निकटेषु

१ सरोणि०. २ मङ्गलध०. ३ चावखण्ड, ४ किंकिणीरगिअ ५ सस्पृहमिदं०. ६

षष्ठोऽङ्कः ।

१२३

व्यक्ताखण्डलकार्मुका इव भवन्त्युच्चित्रचीनांशुक-

प्रस्तारस्थगिता इवोन्मुखमणिज्योतिर्वितानैर्दिशः ॥ ५ ॥

कलहंसः—कथं ससंभ्रमानेकप्रतिहारमण्डलावर्जितोज्ज्वलकन-
कलधौतपत्रविचित्रवेत्रलतापरिक्षिप्तेखारचितमण्डलो दूरत एव
स्याः संस्थितः परिजनः । एषा च बहलसिन्दूरनिकरसंध्यारागोपर-
मुखधूर्णत्कान्तनक्षत्रमालाभरणधारिणीं करेणुरजनीमलंकुर्वतीत
व कौतूहलोन्मुखसमस्तलोकदृश्यमानमनोहरा पाण्डुरपरिक्षामदेह-
भा प्रथमचन्द्रलेखाविभ्रमं वहन्ती किमप्यन्तरं प्रसृता मालती ।
कथं ससंभ्रमागेअपडिहारमण्डलावज्जिदुज्जलकणअकलधौअवैतविचित्तवेतलदा-
रेक्खित्तरेहारइदमण्डलो दूरदो ज्जेव्व से संठ्ठिदो परिअणो । एसा अ बहलसि-
रणिअरसंज्झाराओवरत्तमुँहघोलन्तकन्तणक्खत्तमालाभरणधारिणिं करेणुरअणि
लकरन्ती इदो ज्जेव्व कोदूहल्लमुँहसमत्थलोअदिस्सन्तमणुहरा पण्डुरपरिक्खा-
हसोहाँ पढमँचन्दलेहाविब्भमं वहन्दी किंवि अन्तरं पसरिदा मालदी ।)

मकरन्दः—वयस्य पश्य पश्य ।

सा इव दिशो व्यक्तेन्द्रचापा इव भवन्ति । कीदृशैः । प्रेङ्खन्त इतस्ततश्चल-
भूरीणां सुवर्णानां मयूखाः किरणा यत्र तादृशो मेचकः स्निग्धश्च यो येषु तैः ।
मेचकनिभैरिति पाठे प्रेङ्खन्त्यन्यो बहुमयूरस्तस्य मेचकाचन्द्रकान्तिरतिशया
येषां तैः । 'मेचकश्चन्द्रके स्निग्धे श्यामलेऽपि च दृश्यते' इति विश्वः । 'भूरि
सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकम्' इति मेदिनीकरः । उन्मेष्युङ्गो यश्चापः
समेदस्तस्य च्छदच्छायया पक्षकान्त्या संवलितैरिव मिलितैः । कीदृशः । उद्गत-
स्य चीनदेशभववस्त्रस्य प्रस्तारेण शय्यया प्रसारेण वा च्छन्ना इव । 'प्रस्तार-
नितं शय्या' इति हारावली । मणय इहाभरणस्थरत्नानि ॥ ५ ॥ कलहंसः ।
वर्जिता तिर्यक्त्यक्ता । कनकं हिरण्यम् । कलधौतं रजतम् । 'कलधौतं
रौप्ययोः' इति विश्वः । पङ्केन लेपेन । वेत्रलता वेत्रदण्डिका । परिक्षिप्ता
वृता । मण्डल इति । अस्मान्मण्डलात्केनापि न बहिर्गन्तव्यमिति भावः ।
एव मालत्या इत्यर्थात् । पृथुसिन्दूरपूर एव सन्ध्यारागस्तेनोपरक्ता किञ्चि-
त्का चटुला चपला धूर्णती लम्बमाना या नक्षत्रमाला सप्तविंशतिमौक्तिकमाला
तत्प्रसाधनभेदो वा सैवाभरणं तद्धारिणीम् । रात्रिपक्षे नक्षत्रमाला तारका-
ला । करेणुर्हस्तिनी सैव रात्रिस्ताम् । दृश्यमाना चासौ मनोहरा चेति समासः ।

१ त्यक्त. २ पङ्क-पत्त-लिप्त. ३ दूरसंठिदो. ४ मुहमडुर ५ -हलुप्फुज्जमुह. ६ सोहाविभा-
नान्नवेवणा. ७ पढमुगअचन्द.

१२४

मालतीमाधव

इयमवयवैः पाण्डुक्षामैरलंकृतमण्डना
कलितकुसुमा बालेवान्तर्लता परिशोषिणी ।
वहति च वरारोहा रम्यां विवाहमहोत्सव-
श्रियमुदयिनीमुद्राढां च व्यनक्ति मनोरुजम् ॥

कथं निषादिता गजवधूः ।

माधवः—(सानन्दम् ।) कथमवतीर्य भगवतीलवङ्गिका
मितः प्रवृत्तैव ।

(ततः प्रविशति कामन्दकी मालती लवङ्गिका च ।)

कामन्दकी—(सहर्षमपवार्य ।)

विधाता भद्रं नो वितरतु मनोज्ञाय विधये
विधेयासुर्देवाः परमरमणीयां परिणतिम् ।
कृतार्था भूयासं प्रियसुहृदपत्योपयमने
प्रयत्नः कृत्स्नोऽयं फलतु शिवर्तातिश्च भवतु ॥

पाण्डुरा धूसरा परिक्षामातिकृशाङ्गदीप्तिर्यस्याः सा । एतेन चन्द्रकल-
कम् । दृश्यमानेत्यनेनान्येषां दर्शनमात्रं तव परमुपभोगो मालत्या इति
तम् । पाण्डुरेत्यादिना मालत्यामान्तर उद्देश उक्तः । किञ्चिदन्तरं कि-
प्रसृतागता । कलधौतटङ्कपत्रेति पाठे टङ्कपत्रं पट्टिकेत्यर्थः । इयमित्य-
इयं वरारोहा प्रशस्तश्रोणिका विवाहमहोत्सवसंपत्तिं प्रकृष्टां रम्यां च व-
जरमणीयत्वात् । उद्राढां प्रबलां चित्तपीडां च प्रकाशयति । कीदृशी
क्षामैरङ्गैरलंकृतभूषणा । अतिरम्यतयामीभिरेव भूषणान्यलङ्क्रियन्त इति
अन्तरभ्यन्तरे परिशोषिणी । अत एवाङ्गानां पाण्डुक्षामत्वम् । कलित-
कुसुमं यथा सा । बाला षोडशवर्षवयस्का । अवयवैरित्यनेन सर्वाङ्गानां
वृत्तम् । लतेव । यथा लता नवा वसन्तादिप्रभावात्सपुष्पापि कुतश्चिदतिमित्यने-
परिशोषं वहति तथेयमपीत्यर्थः । निषादिता उपवेशिता । अवतार-
॥ ६ ॥ कामन्दकी । सहर्षमित्यभीष्टसंपादनादिति भावः । विधातापिता
नोऽस्माकं मनोज्ञाय हृदिस्थाय विधये व्यापाराय प्रकृतविवाहाय भद्रं तस्य
विघ्नं विधाता ददातु । विधय इत्यत्र तादर्थ्यं चतुर्थी । क्रियार्थोपपत्त्या मञ्ज-
वृत्तेऽपि कार्ये राजविरोधादनिष्टमाशङ्क्याह—परमरमणीयामविरोधि-
तिमुत्तरविशुद्धिं देवाः कुर्वन्तु । स्वस्यापि फलमाह—अहं कृतकृत्या
यतो मालतीमाधवयोर्विवाहे समस्तोऽयं प्रयत्नः फलतु । उत्तरकाल-
दायी भवत्वित्यर्थः । परिणतिशुद्धया शिवदायी भवतु । कल्याणकरोऽ-
१ रम्या. २ मुद्राढां. ३ कृतार्था. ४ त्योपयमतः; दि यत्नैरभिमतः. ५ प्रयत्नः

मालती—(स्वगतम् ।) केन पुनरुपायेन सांप्रतं मरणनिर्वाण-
न्तरं संभावयिष्ये । मरणमपि मन्दभागधेयानामभिमतमिति
भवं भवति । (केन उण उवाएण संपदं मरणाणिवाणस्स अन्दरं संभा-
सं । मरणं वि मन्दभाअधेआणं अहिमदं ति दुल्लहं होदि ।)

लवङ्गिका—अतिक्लामिता खलु प्रियसख्येतेनानुकूलविप्रलम्भेन ।
दिकिलम्मिदा कखु पिअसही एदिणा अणुऊलविप्पलम्भेण ।)

(प्रविश्य पेटकहस्ता ।)

प्रतिहारी—भगवति अमात्यो भणति एतेन नरेन्द्रानुप्रेषितेन
हनेपथ्येन देवतापुरतोऽलंकर्तव्या मालतीति । (भवद्वि अमच्चो
दि एदिणा नरिन्दाणुप्पेसिदेण विवाहणेवत्थेण देवदापूरदो अलंकरिद्व्वा
दि ति ।)

कामन्दकी—युक्तमाहामात्यः । माङ्गलिकं हि तत्स्थानम् ।
दर्शय ।

प्रति०—इदं तावद्धवलपट्टांशुकचोलकमेतच्चोत्तरीयरक्तवर्णांशु-
इमे च सर्वाङ्गिका आभरणसंयोगाः । अयं च मौक्तिका-

तिश्च भवत्विति पाठे शिवतातिः शिवकरः । सर्वदेवात्तातिलियनुवर्तमाने
शमरिष्टस्य करे' इति तातिल् । अत्र मरणमेव सर्वदुःखनाशकतया निर्वाणं

स्तस्यान्तरमवसरः । यद्वा मरणमेव निर्वाणं निर्वृतिः सुखम् । 'निर्वाणं निर्वृत्तौ
इति विश्वः । ' अन्तरमवसराध्यात्मसदृशेषु ' इति मेदिनीकरः ॥ ७ ॥

ती । संभावयिष्ये सम्यक् प्राप्स्यामि । भू प्राप्तावित्यस्यात्मनेपदिनो रूपम् ।
कृतधर्ममित्यनेन माधवालाभाजनन्दनलाभविलम्बनाच्चेति दर्शितम् । मन्दभाग्यतया

अवतारप्राप्तिवन्मरणमपि न स्यादिति भावः । लवङ्गिका । अत्र क्लामिता क्लमं
विधातुमापिता । अनुकूलेन माधवेन सह विप्रलम्भो विरहस्तेन । यद्वा अनुकूलो

य भवति तस्य विप्रलम्भेन वञ्चनया । प्रतीहारी । पेटकं मञ्जूषा । 'पेटकं पुस्त-
धौपपत्राणां मञ्जूषायां कदम्बके' इति मेदिनीकरः । पेटकग्रहणं तु नन्दनप्रसाधना-

विरोधित्वं अत्र नेपथ्यं प्रसाधनम् । कामन्दकी । युक्तमिति । एतत्प्रसाधनेन
कृत्या नन्दमलंकृत्य मदयन्तिकां विवाहयिष्यामीति भावः । माङ्गलिकं मङ्गलहेतुः ।
कालोत्तरी । अत्र धवलं यत्पट्टं सूत्रमयमंशुकं तेन निर्मितश्चोलकः कूर्पासकः ।

मे मन्दभाअधेआए अहिमदं अदिदु० २ अदिकीलालिआ (अतिहेशिता); किलामिदा.
चोलक, भूषणपटलक, ४ भवद्वि, अमच्चो भवद्वि विण्णवेदि. ५ देवदाप.

१२६

मालतीमाधवे

हारः । एतच्चन्दनम् । एष सितकुसुमापीड इति । (एदं दाव पट्सुअचोलेअं एदं अ उत्तरीअरत्तवणंसुअं । इमे अ सव्वज्जिआ आहारणमितं
अं अ मोत्तिआहारो । एदं चन्दणं । एसो सिदँकुसुमापीडो ति ।)

काम० — (अपवार्यं । रमणीयं हि वत्सं मकरन्दमवलोक्यति मदनैन्तिका (प्रकाशम् । गृहीत्वा ।) भवत्वेवमित्युच्यते ।
मात्यः ।

प्रती० — तथा । (तद्वा ।) (इति निष्क्रान्ता ।)

काम० — लवङ्गिके प्रविश त्वमभ्यन्तरं वत्सया मालत्या ।

लव० — अथ भगवतीः पुनः क । (अध भअवदी उण कहि मा

काम० — अहमपि तावद्विविक्तेऽलंकरणरत्नानां प्राशस्त्यं परीक्षिष्ये । (इति निष्क्रान्ता ।)

मालती — (स्वगतम्) लवङ्गिकामात्रपरिवारास्मि संवृताः ।
(लवङ्गिकामेतपरिवारद्वि संउत्तां ।)

लव० — इदं देवतामन्दिरद्वारम् । तत्प्रविशावः । (एदं देव
न्दिरदुवारं । ता पविसँह ।)

(इति प्रविशतः ।)

मक० — वयस्य इतस्तत्तावत्स्तम्भापवारितौ तिष्ठावः । (तथा निरन्तरं

लव० — सखि अयमङ्गरागः । इमाः कुसुममालाः । (सखि इहमङ्गरा
अङ्गराओ । इमाओ कुसुममालाओ ।)

मालती — ततः किम् । (तदो किं ।)

‘चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम्’ इत्यमरः । उत्तरीयरूपं रक्तांशुकं सिन्दूरं मालती

‘आपीडः शेखरोऽस्त्रियाम्’ इति मेदिनीकरः । भवतीति संबोधनम् । क्रियाविधौ

न्दकी । गुरुसमक्षं मालत्यनुरागानुभवो माधवस्य न स्यादत उत्तरीयं मालती

विश त्वमिति । कामन्दकी । विविक्ते विजने । मालती । हृदयं मकरन्द

वकाशप्राप्त्या सानन्दोक्तिरियम् । बाह्यसंवेदनाभावान्मालती न पश्यतीति माधव

मकरन्दः । अपवारितं व्यवहितम् ॥ लवङ्गिका । अत्राङ्गरागः कुसुममाला

मालती । तत्प्रयोजनमपश्यन्तीवाह — ततः किं मयानेन कर्तव्यमिति यथा त

१ जुअलं. २ रीअं; रत्तंसुअं. ३ इमे ४ सिदेति नास्ति कचित् ५ जनः ६
७ आत्मगतम्. ८ वारा दाव. ९ (प्रकाशं) एदं इ०. १० पविसदु पिअर ही. ११ इति

न्तरितौ पश्यावः ।

लव०—सखि अस्मिन्पाणिग्रहणमङ्गलारम्भे कल्याणसंपत्तिनिमित्तं देवताः पूजयेत्यम्बयानुप्रेषितासि । (सहि इमस्मिन् पाणिग्रहणमङ्गलारम्भे कल्याणसंवत्तिणिमित्तं देवदाँओ पूजेहि त्ति अम्बाए अणुप्पेसिदासि ।)

मालती०—किमिदानीं दारुणसमारम्भदैवदुर्विलासपरिणामदुःखनिर्दग्धमानसां पुनः पुनर्मर्मच्छेददुःसहं मां मन्दभागिनीं दुनोषि । किं दाणिं दारुणसमारम्भदेवदुर्विलासपरिणामदुःखणिद्वद्वमाणसं पुणो पुणो मर्मच्छेददुःसहं मं मन्दभाइणीं दूमावेसि ।)

लवङ्गिका—अथ किमसि वक्तुकामा । (अँह किसि वक्तुकामा ।)

मालती—यदिदानीं दुर्लभाभिनिवेशमनोरथविसंवदद्वागधेयो जनो मन्त्रयते । (जं दाणिं दुल्लाहाहिणिवेसमणोरहविसंवदन्तभाअधेओ जणो न्तेदि ।)

मकरन्दः—सखे श्रुतम् ।

माधवः—श्रुतमसंतोषश्च हृदयस्य ।

मालती—(लवङ्गिकां परिष्वज्य ।) परमार्थभागिनि प्रियसखि लवङ्गिके एषेदानीं ते प्रियसख्यनाथा मरणे वर्तमानागर्भनिर्गमनिर्मिनिरन्तरोपकारोपरूढविस्मम्भसदृशं परिष्वज्य त्वां प्रार्थयते । यदि त्वमनुवर्तनीया ततो मां हृदयेन धारयन्ती समग्रसौभाग्यलक्ष्मी-

लवङ्गिका । अत्र पाणिग्रहणेति सामान्योक्त्या माधवनन्दनयोर्विवाहश्लेषेण नर्मस्फोटोऽयं भावः । यदाह—‘श्लेषेणोक्तिस्तु भावानां नर्मस्फोट इतीरितः ।

मालती । अत्र दुर्विलासपरिणामः प्रियत्यागाप्रियप्राप्तिलक्षणः । दुःसहमिति क्रियाविशेषणम् । अनया श्लिष्टं मद्वचो न ज्ञातमत इयमेवं वदत्वित्यत आह (लव०)—

मालती । अत्राभिनिवेशिना मनोरथेन विसंवादं प्रतिकूलं भाग्यं यस्य सः ।

मकरन्दः । माधवे दुर्लभां वाञ्छां मत्वाह—सखे श्रुतमिति ।

माधवः । श्लिष्टे वचस्य निष्ठाशङ्कितमाह—असन्तोष इति । मालती ।

अत्र परमार्थेत्यादिना विश्वासपात्रत्वमुक्तम् । विरूढ उपचितः । सदृशं यथा तथा परिष्वज्येत्यन्वयः । अनुवर्तनीयोपकर्तव्या । समग्रसौभाग्यपदेनारविन्दस्पर्धिनी शोभोक्ता । यदाह—‘उत्तमैर्गुणिभिः स्पर्धा या

१ गङ्गाारम्भे. २ देवदाँ. ३ निवेद. ४ अइ ५ किं. ६ श्रूयताम्.

१२८

मालतीमाधवे

परिग्रहैकमङ्गलं माधवश्रियो मुखारविन्दमानन्दमसृणमवलोक्य
 प्यसि । (परमत्थबहिणि पिअसहि लवङ्गिए एसा दाणिं दे पिअसही अ
 मरणे वट्टमाणा आगम्भणिग्गमणिम्मिदणिरन्तरोवआरोवरूढविस्सम्भसरिं
 स्सज्जिअ तुंमं पत्थेदि । जइ दे अहं अणुवट्टणीआ तदो मं हिअएण धारक
 समग्गसोहग्गलच्छीपरिग्गहेक्कमङ्गलं माहवसिरिणो मुहारविन्दं आणन्दम
 अवलोअइस्ससि ।) (इति रोदिति ।)

माधवः--वयस्य मकरन्द

म्लानस्य जीवकुसुमस्य विकासनानि

संतर्पणानि सकलेन्द्रियमोहनानि ।

आनन्दनानि हृदयैकरसायनानि

दिष्ट्या मयाप्यधिगतानि वचोमृतानि ॥ ८ ॥

मालती-यथा तस्य जीवितप्रदायिनो जनस्यावसितेति मां श्रुत
 संतप्यमानस्य तत्तथाविधं शरीररत्नं न परिहीयते यथा च लोका
 रगतामपि मामुद्दिश्य स जनः स्मरणसंकथामात्रपरिशेषां काला

सा शोभा प्रकीर्तिता । 'मां हृदये धारयन्तीत्यनेन परंपरया ममापि
 स्यादित्युक्तम् । माधवश्रिय इत्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानियमाच्छ्रीमाधवस्येत्यर्थः
 आनन्दमसृणत्वेन स्निग्धा दृष्टिरुक्ता । म्लानस्येत्यादि । वचांस्येवामृतानि
 मयापि दिष्ट्या निर्णीतानि । त्वया श्रुतमित्यादिना निर्णीतानि मया त्वधुनेत्यर्थः ।
 दार्थः । अमृततुल्यत्वमाह-म्लानस्य प्रत्याशाभङ्गज्ञानेन संकोचितस्य जीवपुष्प
 प्रकाशनानि । अमृतेऽपि सर्वप्रकाशकतया म्लानपुष्पप्रकाशकत्वम् । संतर्पण
 तृप्तिकरणानि । अमृतेऽप्येवम् । संतर्पणे सति बाह्येन्द्रियतर्पकाणि । अमृतेऽप्ये
 वम् । आनन्दनान्यन्तर्मादिकानि । आनन्दत आनीयतेऽनेनेत्यायनम् । रसायन
 रसायनम् । वचसां चित्तोल्लासकत्वेन नवत्वजननादिवामृतस्य जरादिनाशकत्वे
 नवत्वजननादिदमिति भावः । यद्वा अमृतपदेन जलमोक्षपीयूषाण्युच्यन्ते
 तत्रायपदेन जलसाम्यम् । मोक्षसाम्यार्थमितरपदत्रयम् । मोक्षे हि सम्यक्
 सिविषये निराकाङ्क्षतैव । इन्द्रियमोहोऽपि विषयग्रहाभावात् । 'आनन्दं ब्रह्म
 रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितम् ।' इति श्रुतेरानन्दमयता मोक्षे । यद्वा आयपदानां
 जलसाम्यमितरपदार्थां मोक्षसाम्यम् । पीयूषसाम्यार्थं शेषपदम् । अमृतं
 क्षपीयूषसालिलेषु घृतेऽपि च ।' इति धरणिः ॥ ८ ॥ मालती । अत्रावशिष्टं

१ णिग्गमनिरन्तरोवारूढ २ अब्भत्थेदि. ३ माहवस्स सिरिमुहा०. ४ पलोएहि (प्रलोक्य)

षष्ठोऽङ्कः ।

१२९

रेपि लोकयात्रां न शिथिलयति तथा कुरुष्व । एवमेव प्रियसख्याः
प्रसादान्मालती कृतार्था भवति । (जहा तस्य जीविदप्पदाइणो जणस्स
अवसिदति मं सुणिअ संदप्पमाणस्स तं तहाविहं सरीरअणं ण परिहीअदि जहा
अ लोअन्दरगदं वि मं उद्दिअसिअ सो जणो सुमरणसंकधामेत्तपरिसेसं कालन्दरे
वि लोअजत्तं ण सिढिलेदि तहा करेसु । एवं जेव्व पिअसहीए पसादादो मालदी
किदत्था भोदि ।)

मकरन्दः—हन्त अतिकरुणं वर्तते ।

माधवः—

नैराश्यकातरधियो हरिणेक्षणायाः

श्रुत्वा निकामकरुणं च मनोहरं च ।

वात्सल्यमोहपरिदेवितमुद्रहामि

चिन्ताविषादविपदं च महोत्सवं च ॥ ९ ॥

लवङ्गिका—अयि प्रतिहतं तेऽमङ्गलम् । नातोऽप्यधिकतरं
श्रोष्यामि । (अइ पडिहदं दे अमङ्गलं । जे अदो वि अधिअदरं सुणिस्सं ।)

सृता । तथाविधमनिर्वचनीयम् । न परिहीयते न नश्यति तथा करिष्यसी-
त्यन्वयः । लोकयात्रा गार्हस्थ्यम् । अपत्नीकत्वं वा । माधवासिप्रत्याशानाशदेव-
मेवेत्यवधारणम् । मकरन्दः । हन्तानुकम्पायाम् करुणमिति । आलस्या-
दिसमुत्थो निरपेक्षभावः करुणः । औत्सुक्यचिन्तासमुत्थः सापेक्षभावो विप्रलम्भ
इत्यनयोर्भेदः । अत एव निरपेक्षपदोपलक्षितनैराश्यमाह माधवः—नैराश्ये-
त्यादि । नैराश्येन प्रत्याशानाशेन कातरा विसंश्रुला धीर्यस्या हरिणेनेत्रायाः ।
वात्सल्यं प्रियविश्लेषे प्राणत्यागेच्छा । मोहो भ्रमः सप्रत्याशत्वेऽपि नैराश्याभिमानः ।
ताभ्यां यत्परिदेवितं विलपनं वृत्तवर्तमानभाव्यार्थचिन्तनमतिकरुणं मनोज्ञं च श्रुत्वा
चिन्तया यो विषादस्तेन विपत्तिमुद्रहामि । चिन्ताविषादरूपां वा विपत्तिं महो-
त्सवं चोद्बहामि । चकारो मिथो विरुद्धरसयोजने । इह हेतुफलभावेनान्वयः ।
तथा हि नैराश्यकातरबुद्धित्वाद्वात्सल्यम् । ततः परिदेवनम् । तच्छ्रुत्वा मनोवि-
षादः । तथा हरिणेक्षणत्वेनापहतचित्तस्य ममालाभान्मनोज्ञपरिदेवितं श्रुत्वा महो-
त्सवः । 'स पुनः क्रन्दनैर्मोहैः प्रलापैः परिदेवनैः । देहायासाभिधातैश्च करुणा-
भिनयो भवेत्' ॥ इति भरतः ॥ ९ ॥ लवङ्गिका । अत्रामङ्गलप्रतिघातो विवा-

१ कालन्दरेण. २ एवं दे पिअसही मालदी सकामा होइ. ३ प्रस्तुतम्. ४ वसान, वसाद.
५ इदो वि अवरं ण.

१३०

मालतीमाधवे

मालती—सखि प्रियं खलु युष्माकं मालतीजीवितं न पुनर्मा
(सहि पिअं वखु तुह्माणं मालदीजीविदं ण उण मालदी ।)

लवङ्गिका—सखि किमेवं भणितं भवति । (सहि हि
भणितं भोदि ।)

मालती—(आत्मानं निर्दिश्य ।) येन प्रत्याशानिवन्धनैर्वि
विधानैर्जीवयित्वेमं महाबीभत्सारम्भमनुभावितास्मि । सांप्रतं
नोरथो मे एष एव यत्तस्य देवस्य परकीयत्वेनापराद्धमात्मानं
त्यक्ष्यामीति । तदस्मिन्प्रयोजने प्रियसखी मेऽपरिपन्थिनी
(जेण पच्चासाणिवन्धणेहिं वअणसंविहाणेहिं जीआविअ इमं महाबीभत्सारामि ।
अनुभाविदहिं । संपदं उणं मणोरहो मे एसो जेव्व जं तस्स देवस्स परकी
णेण अवरद्धं अत्ताणं परिच्छेदस्सं ति । ता इमस्सि पओअणे पिअसही मे
रिपन्थिणी होदु ।) (इति पादयोः पतति ।)

मकरन्दः—सैषा परमा सीमा स्नेहस्य ।

(लवङ्गिका माधवं संज्ञयाह्वयति ।)

मकरन्दः—वयस्य उपसृत्य लवङ्गिकास्थाने तिष्ठ ।

माधवः—परवानस्मि साध्वसेन ।

मकरन्दः—इयमेव नेदीयसां प्रकृतिरभ्युदयानाम् ।
(माधवः स्वैरं लवङ्गिकास्थाने तिष्ठति ।)

मालती—सखि कुर्वनुकूलतया प्रसादम् । (सहि कोहि
लदाए पसादं ।)

हादिति बाह्यम् । माधवसन्निधानादित्यान्तरम् । मालती । बाह्यार्थमाधवं तद
य्याह—अत्र तच्छरीरावच्छिन्नात्मा मालती । जीवनं त्वदृष्टविशेषकारित्वेन
संयोग इति जीवनमालत्योर्भेदः । जीवनस्य सुखहेतुतया प्रियत्वं तच्चेह
ततिजनकमतस्त्याज्यमेव भवतीति भावः । मालती । अत्रान्यजनेत्यत्रान्य
माधवाभिधानम् । नन्दनापेक्ष्यान्यत्वात् । दुर्लभत्वेन परकीयत्वारोपाद्वा ।
त्समिह नन्दनविवाहार्थमङ्गलस्यानिष्टस्य दर्शनात् । अनपराद्धमिति तीर्षदर्थे
आनन्दनविवाहपर्यन्तस्थापित्वे महापराधो यतः । अन्यस्य संभोगादेभ्यः
एवेत्युक्तम् । अपरिपन्थिन्यविरोधिनी । एतदात्मत्यागरूपम् ॥ संज्ञया संकेतेन
धवः । परवानायत्तः । साध्वसेन जडतया । मकरन्दः । अत्यभीष्टला
यम् । नेदीयसां निकटानाम् ॥ स्वैरं शनैः । मालती । अत्र मर्तुं स्वीकृति
१ त. २ उण मे. ३ पत्तिअं. ४ परोक्खगुणसंक्रित्तणेण. ५ परिच्छेदं णिवुदा
(परित्यज्य निर्वृता भविष्यामि). ६ वयस्य पर०.

षष्ठोऽङ्कः ।

१३१

माधवः—

सरले साहसरागं परिहर रम्भोरु मुञ्च संरम्भम् ।

विरसं विरहायासं सोढुं तव चित्तमसहं मे ॥ १० ॥

मालती—सखि अलङ्घनीय एव ते मालतीप्रणामः । (सहि
अलङ्घनीओ जेव दे मालदीप्पणामो ।)

माधवः—(सहर्षम्)

किं वा भणामि विच्छेददारुणायासकारिणि ।

कामं कुरु वरारोहे देहि मे परिरम्भणम् ॥ ११ ॥

मालती—(सहर्षम्) कथमनुगृहीतास्मि । (उत्थाय) इयमालि-

मामि । दर्शनं पुनः प्रियसख्या वाष्पोत्पीडेन निरुद्धं न लभ्यते ।

(आलिङ्ग्य सानन्दम् ।) सखि कठोरकमलगर्भपक्ष्मलोऽन्यादृश एव

ऽद्य निर्वापयति मां शरीरस्पर्शः । (साद्यम् ।) किं च मौलिवि-

वेशिताञ्जलिर्भम वचनेन विज्ञापय तं जनं यथा न मया

माधवस्य संस्कृतभाषया लवङ्गिकाभ्रमो न स्यादिति भाषासमावेशेनाह—सरल

त्यादि । साहस आत्मनिरपेक्षकार्ये रागमनुरागं परिहर । रम्भोरु कदलीस-

रुदेशे हे संरम्भं मरणे त्वरां त्यज । जीवन्त्यां प्रत्याशापि स्यादिति भावः ।

रसं रसशून्यं तव विश्लेषदुःखं सोढुं मे चित्तमक्षमं यतः । अतोऽयं वल्लभस्त्वयि

ऽतस्त्यज मरणाभिनिवेशमिति लवङ्गिकाभिप्रायः । अत एव सरले अज्ञे ऋ-

प्रकृतिके वा । माधवपक्षे सरले अजानति हे तव विरहायासं सोढुं मे चित्तमस-

तस्तव समीपमागतोऽस्मि तन्मरणं त्यज इतरत्सममेव । तदिह संस्कृतप्राक्-

योः साम्यात्प्राकृतसमकम् ॥ १० ॥ किं वेत्यादि । किं वा भणामि । त्वदा-

भनिषेधं न करोमीत्यर्थः । हे विरहदुःसहकष्टकारिणि सुश्रोणि काममभीष्टं कुरु ।

यत्तु तदा ममालिङ्गनं देहीति लवङ्गिकापक्षे । माधवपक्षे तु किं वा भणामि किं

कारितव्यं कथ्येन । कामं कामव्यापारं कुरु । अतः परिरम्भणं देहि । 'आरोहः श्रोणिका-

योः' इति धरणिः । श्लोकद्वयमिदं सौरसेन्या । यदाह—स्पष्टार्थं लक्षणं प्रोक्तं

रसेन्याः प्रपञ्चतः । लक्षणं त्वेकमेवास्याः संस्कृताद्यदनूनता' ॥ ११ ॥ मा-

लती । अत्र उत्पीडः प्रबलीभूय निर्गमः । उत्पीडः समूहो वा । अपश्चिमं च-

रम्भम् । प्रियस्पर्शादाहादात्सहर्षम् । कठोरमरालगर्भो बीजकोशः । पक्ष्मलो रोमाञ्च-

पातः । समाधिना सुकुमारः । अन्यादृश एवानुभूतसखीस्पर्शविधर्मा श्मशानानु-

त्तस्पर्शतुल्यः । निर्वापयति तापं शमयति । तथा तादृशः स्पर्शः शङ्का-

पयोऽप्यत्र नेति निर्वेदात्साश्रुता । अत्र विकसन्ति शतं पत्राणि यस्य तत् ।

अन्यथेदं व्यर्थं स्यात् । मण्डलपदं संपूर्णत्वार्थम् । चिरमित्यनेन स्वाधीनभर्तृका-

१ बोद्धम्. २ त्वां.

१३२

मालतीमाधवे

मन्दभाग्यया विकसत्पुण्डरीकलक्ष्मीविलासहारिणो मुखचन्द्रमण-
 ते स्रच्छन्ददर्शनेन संभावितश्चिरं लोचनमहोत्सवः । मुधामनो-
 विरतविजृम्भमाणदुर्वारोद्वेगव्यतिकरोद्वर्तमानबन्धनं धारितं हृ-
 गमिताश्च वारंवारं सविशेषदुःसहारम्भदावितसखीजनाः श-
 तापाः । कथमप्यतिवाहिता च चन्द्रातपमलयमारुतप्रमुखा
 परम्परा । सांप्रतं पुनर्निराशास्मि संवृत्तेति । त्वयापि प्रिय-
 सर्वदा स्मर्तव्यास्मि । एषा च श्रीमाधवस्वहस्तनिर्माणमनोहरा
 लमाला मालतीनिर्विशेषं प्रियसख्या द्रष्टव्या सर्वदा हृदये धा-
 चेति । (कथं अणुगहीदहि । इअं आलिङ्गामि । दंसणं उण पिअसहीए
 प्पीडेणं गिरुद्धं ण लम्भीअदि । सहि कठोरकमलगव्भपह्वलो अण
 ज्जेव्व दे अज्ज णिव्वावेदि मं सरीरप्फंसो । किं अ । मौलिविनिवेदि
 मह वअणेण विण्णवेहि तं जणं जह ण मए मन्दभाइणीए विअसन्तपु-
 लच्छीविलासहारिणो मुहचन्दमण्डलस्स दे सच्छन्ददंसणेण संभावितो वि-
 अणमहोत्सवो । मुधामणोरहेहिं अ अविरअविअम्भमाणदुव्वारुव्वेअवइअ
 माणबंधणं धारिअं हिअअं । गमिआ अ वारंवारं सविसेसदूसहारम्भदूमाविज्जेव्व
 अणा सरीरसंदावा । कवं वि अदिवाहिदा अ चन्दादपमलअमारुदप्पमु-
 द्वपरम्परं । संपदं उण गिरासहि संउत्तेति । तुए वि पिअसहि सव्वदा
 दव्वहि । एसा अ माहवसिरीसहत्थणिम्माणमणुहरा वउलमाला मालदीणि
 पिअसहीए दट्ठव्वा सव्वदा हिअए धारणिज्जा ति ।) (इति स्वकण्ठादपनो-
 वस्य हृदि बहुलमालां विन्यस्यन्ती सहसापसृत्य साध्वसोत्क्रम्य नाटयति
 त्वमुक्तम् । सुरतादिरसैर्यस्या बद्धः पार्श्वगतः प्रियः । सामोदगुणसंप्राप्ता
 धीनभर्तृका ॥' निवेद्य दुःखं सुखी भवेदिति पूर्वानुभूतदुःखं निवेदयति
विरतेत्यादि । उद्वर्तमानमुन्मूलितं बन्धनं स्थैर्यं यस्य तत् । बन्धनं स्त-
 वस्थानं तस्योद्वर्तनमुन्मूलनारम्भ इति पाठान्तरव्याख्या । गमिताश्चे-
 व्याध्यवस्थोक्ता । अतिवाहितातिक्रान्ता । चन्द्रातप इति तापकारित्वा-
 एतेषामनर्थत्वमाह भरतः—'संभोगे ये सुखं कुर्युस्ते दुःखं विरहे शृणु-
 स्मर्तव्येत्यनेन करुणव्यभिचारिभावं स्मरणमाह । यदाह व्यभिचारिणो-
 'निवेदो ग्लानिमरणव्याधिदैन्यभ्रमादयः ।' नैराश्याच्च मरणोदयः ।
 'सर्वैरतैः प्रतीकारैर्यदि नास्ति समागमः । कामाग्निना प्रदीप्ताया जायते मालतीक-
 लम् ॥

१ पीडणेण. २ पञ्चखं, गिरुद्धं पिअसहीए अपच्छिमं. ३ कमलपह्वलो, ४ सपत्त; सपत्तपुण्ड०. ५ संपुण्णचन्दमण्डलाहिरामस्स मुहस्स. ६ महोत्सवो. ७ दूसहावास, ८ रम्भदूमणाइअ (दुर्मनायित). ८ पराओ. ९ हिअएण १० दुन्मु-
 १ विपत्त

षष्ठोऽङ्कः ।

१३३

माधवः—(अपवार्यं ।) हन्त ।

एकीकृतस्त्वचि निषिक्तं इवावपीड्य
निर्भुङ्गपीनकुचकुडुलया नया मे ।

कर्पूरहारहरिचन्दनचन्द्रकान्त-

निःस्यन्दशैवलमृणालहिमादिवर्गः ॥ १२ ॥

मालती—(स्वगतम्) अहो लवङ्गिकया मालती विप्रलब्धा ।
(अहो लवङ्गिआए मालदी विप्पलद्धा ।)माधवः—अयि स्वचित्तवेदनामात्रवेदिनि परव्यथानभिज्ञे इय-
पालभ्यसे ।

उद्दामदेहपरिदाहमहाज्वराणि

संकल्पसंगमविनोदितवेदनानि ।

त्वत्स्नेहसंविदवलम्बितजीवितानि

किं वा मयापि न दिनान्यतिवाहितानि ॥ १३ ॥

लव०—सखि उपालम्भनीयैवोपालब्धासि । (सहि उवालम्भ-
जेव उवालद्धासि ।)

तः ॥ विप्रलम्भकरुणानन्तरं स्थायिनः शृङ्गारस्योपक्रममाह—एषा चेति ।

ज्वसं भयम् । माधवः । हन्त हर्षे । एकीकृत इत्यादि । अनया मालत्या

पूरादिवर्ग एकीकृतः सन्नालिङ्गय मे त्वचि निषिक्त इव । स्पर्शस्य त्वगिन्द्रियप्रा-

तया त्वचीत्युक्तम् । निर्भिन्नौ निरन्तरावलग्नौ पीनौ स्तनकुडुलौ यस्यास्तया ।

चिन्दनं चन्दनविशेषः । निःस्यन्देन द्रव्याभिधानम् । 'कृदभिहितो भावो द्र-

वत्प्रकाशते' इति न्यायात् । निःस्यन्दीति पाठे निःस्यन्दिनः सरसाः शैवालादयं

स्यर्थः । अनेन प्रशान्तो मे कामजस्ताप इत्युक्तम् । बहूपमेयम् ॥ १२ ॥ आत्मा-

प्रागप्रकाशनायानुभूतवेदनामाह—अयीति । उद्दामेत्यादि । एतादृशानि

नानि मयापि किं वा नातिक्रान्तानि । अपि त्वतिक्रान्तान्येव । किं वेति संभा-

विनायाम् । यद्वा किं निषेधे वैवार्ये । कीदृशानि । उद्दाम उद्भटो देहदाह एव महा-

शूलो येषु । एतेनोद्वेग उक्तः । संकल्पसंगमेनापीना व्यथा येषु । अनेनोन्माद

उक्तः । यदाह—'बाहू प्रसार्य गमनं संकल्पाकल्पिते प्रिये । निवृत्तिः सहस्रान्य-

नुमादे हि प्रजायते' ॥ यद्वा । संकल्पसंगमेनान्यस्त्रीद्वेषः सूचितस्तेन च निः-

सलीकत्वं कन्याहरणबीजमाह । यदाह—'आसक्तिं वा दर्शयेत्सुखमनुपहतमेक-

लीकत्वे वा वर्णयेत्' । इति । त्वदीयस्नेहज्ञानेनावलम्बितं जीवितं येषु । त्वत्स्नेहाज्ञाने

मरणमेव स्यादित्याशयः । 'उपलब्धिश्चित्संविद' इत्यमरः ॥ १३ ॥ लवङ्गिका ।

१ विपत्तः २ निर्भिन्नः ३ अद्भुतः ४ निवे० ५ व्यसनाः ६ विनोदनं, निवेदितं ७ ०णिज्जं-

१३४

मालतीमाधवे

कल०—अहो सरसरमणीयता संविधानस्य । (अहो स
णीअदा संविहाणस्स ।)

मक०—महाभागे एवमेतत् ।

त्वं वत्सलेति कथमप्यवलम्बितात्मा
सत्यं जनोऽयमियतो दिवसाननैषीत् ।

आबद्धकंकणकरप्रणयप्रसाद-

मासाद्य नन्दतु चिराय फलन्तु कामाः ॥ १४ ॥

लव०—महानुभाव हृदयेऽप्यप्रतिहतस्वयंग्राहसाहसोऽयं
किमिदानीं कंकणाभरणं करं विचारयति । (महाणुभाव हि
अप्यबद्धदसअंग्राहसाहसो अहं जनो दाणिं किं कंकणाभरणं करं विचारयति)

मालती—हा धिक् । कन्यकाजनविरुद्धं किमप्येषोपन्यस्य
(हँद्वि । कँणआजणविरुद्धं किं वि एसा उवण्णस्सदि ।)

काम०—(प्रविश्य ।) पुत्रि कातरे किमेतत् ।

(मालती कम्पमाना कामन्दकीमालिङ्गति ।)

काम०—(तस्याश्रुबुक्मुत्रमय्य ।) वत्से ।

अहँऽनीयर् । कलहंसः । अत्र सरसत्वेन शृङ्गारादित्वेन रम्यता । यदाह—
करुणावेव रसेष्वादौ प्रकीर्तितौ । संविधानं नायिकासंघट्टनप्रकारः । त्वं
दि । त्वं वत्सला सस्नेहेति हेतोरयं जनो माधवो विधृतजीवितः सन्सल
नानि कथमप्यनैषीन्नातवान् । अत आबद्धकङ्कणो धृतविवाहसूत्रो धृतवि
यः करस्तस्य प्रणयो विवाहकाले ग्रहणं तद्रूपं प्रसादं प्राप्य नन्दतु ।
भीष्टाः संभोगादयः फलन्तु । 'कङ्कणं भूषणे सूत्रे' इति विश्वः ॥
लवङ्गिका । अत्राप्रतिहतः परिगृहीतः । अयं जनो मालती । स्वयं
करं गृह्णाणेत्याशयः । मालती । अत्र अम्मका कुलकन्यका ।
कुलकन्यकाविवाहा दैवार्पब्राह्मा एव शुभा दृश्यन्त इति भावः । काम
स्वयंग्राहविवाहं कर्तुमनर्हमिति मन्यमानां मालतीमाह—पुत्रीति ।
दित्वाण्डीषित्ववधेयम् । कातरे विह्वले ॥ मालती । करग्रहभयेन त
माधवस्य दर्शनहर्षेण च मालत्याः कम्पः । यदाह—'शीतभयहर्षरोषस्पर्शज
कम्पः' । नर्मस्फोटोऽयम् । यदाह—'नर्मस्फोटस्तु भावानां देहस्थानां प्र
कामन्दकी । चिबुकमुत्रमय्यौष्ठाधःप्रदेशमुत्तोल्य । 'अधः स्याच्चिबुकम्'
१ पदिय. २ महाभा. ३ दाणिं करगहणे. ४ हा हृदक्षि (हृतास्मि).
(टी०).

षष्ठोऽङ्कः ।

१३५

पुरश्चक्षुरागस्तदनु मनसोऽनन्यपरता

तनुग्लानिर्यस्य त्वयि समभवद्यत्र च तव ।

युवा सोऽयं प्रेयानिह सुवदने मुञ्च जडतां

विधातुर्वैदग्ध्यं विलसतु सकामोऽस्तु मदनः ॥ १५ ॥

लव०—भगवति कृष्णचतुर्दशीरजनीश्मशानसंचारनिर्वर्तित-

१४ ॥ विषमव्यवसायनिष्ठापितचण्डपाखण्डप्रचण्डोर्दण्डसाहसः साहसिकः
 सोऽयं स्वल्पैः । अतः प्रियसख्युत्कम्पिता । (भवति किमपि च उद्दीर्घा-
 णिमसाणसंचारणिर्वर्तितद्विसमव्यवसायनिष्ठाविदचण्डपाखण्डप्रचण्डोर्दण्डसाहसो
 विहासिभो क्व एषो । अतो पितृसही उक्कम्पिता ।)

मकै०—(स्वगतम् ।) साधु लवङ्गिके साधु । अवसरे खलु
 रागोपकारयोर्गरीयसोरुपन्यासः ।

मालती०—हा तात हा अम्ब । (हा तात हा अम्ब ।)

काम०—वत्स ।

पुरावृत्तं सङ्कलन्याह—पुर इत्यादि । प्रथमं नेत्रप्रीतिरथ मनसस्तद्रतत्वं शरीर-
 यदाह—ग्लानिश्च त्वद्विषये यस्याभूद्यद्विषये तवाप्येतादृशा अभूवन् । हे सुमुखि सोऽयं युवा
 । त्वमिमान् प्रियतमः । अतो जडतां कार्याप्रतिपत्तिं त्यज गान्धर्वविवाहपरा भवेत्याशयः ।
 सन्सलितेन विधातुः प्रयत्नो विलसतु । कामः पूर्णेच्छो भवतु । आत्मव्यापारस्त्वनौद्धत्याय
 दृढचित्तोक्तः । इह चक्षुरागादिकं कामावस्था । यदाह—‘चक्षुःप्रीतिर्मनःसंगः संकल्पो-
 त्पतिरेव च । निद्राच्छेदस्तनुत्वं च व्यावृत्तिर्विषयान्तरात् ॥ लज्जाप्रणाश उन्मा-
 दो मूर्च्छा मरणमेव च’ इति । मनसोऽनन्यपरतया मनःसंगसंकल्पोत्पत्ति उक्ते ।
 स्वयमेव ग्लानिरित्यनेन निद्राच्छेदादयो मूर्च्छान्ता उक्ताः । तेषां ग्लानिहेतुत्वात् । अत्र च
 पुरस्तदन्वित्यादिना हेतुफलभावः सूचितः । युवत्वप्रियत्वे प्रवृत्तिहेतू उक्ते । प्रियश्च
 ‘यो विप्रियं न कुरुते न चायुक्तं प्रभाषते । तथार्जवसमाचारः स प्रियः परिकीर्ति-
 तः ॥’ इति भरतोक्तः । तत्रापि प्रकर्ष इयमुन् । जडता प्रियदर्शनात् ॥ १५ ॥ लव-
 ङ्गिका । अत्र कृष्णरजनी कृष्णपक्षचतुर्दशीरात्रिः । विषमव्यवसायो महामांस-
 विक्रयः । निष्ठापितो निहतः । पाखण्डोऽधोरघण्टः । साहसं स्त्रीवधरूपम् । साह-
 सिकाद्धि भयं भवत्वेव । तथा च प्राणदानेन माधवक्रीतमात्मानं कथं न समर्पयसीति
 भावः । मालती । साहसविवाहारम्भाद्गर्जनभयात्पित्रादिवियोगशङ्कनाच्च खेदे हास-

१ ग्लानिः । २ संचरणः । ३ निवृद्धः । ४ निव्यापिअः । ५ काम०—लवङ्गिके स्थाने
 खल्वनुरागो० । ६ (स्वगतम्) हा । ७ वत्स माधवः ।

१३६

मालतीमाधवे

माधवः—आज्ञापय ।

काम०—इयमशेषसामन्तमस्तकोत्तंसपरागरञ्जितचरणाङ्गुल-
त्यभूरिवसोरेकमपत्यरत्नं मालती भगवता सदृशसंयोगरसिकेन
मन्मथेन मया च तुभ्यं दीयते । (इति रोदिति^३ ।)

मक०—फलितं नैस्तर्हि भगवतीपादप्रसादेन ।

माधवः—तर्कमिति बाष्पायितं भगवत्या ।

काम०—(चीवराञ्चलेन नेत्रे प्रमृज्य ।) विज्ञापयामि कल्याणि

माधवः—नन्वाज्ञापय ।

काम०—

परिणतिरमणीयाः प्रीतयस्त्वद्विधाना-

महमपि तव मान्या हेतुभिस्तैश्चैतश्च ।

तदिह सुवदनायां तात मत्तः परस्ता-

त्परिचयकरुणायां सर्वथा मा विरंसीः ॥ १६ ॥

(इति नन्तुमिच्छति ।)

माधवः—(वारयन् ।) अहो वात्सल्यादतिक्रामति प्रसन्न

मक०—भगवति

ब्दः । कामन्दकी । 'उत्तंसः कर्णपूरे च शेखरे च प्रकीर्तितः' इति विश्वः ।
पदेन चरणाग्रे प्रणामादधृष्यतोक्ता । अन्योन्यदर्शनेन धात्रा । प्रीतिजननात्
चोरिकाविवाहान्मयेत्याशयः । माधवः । बाष्पायितमुद्रतवाष्पं वृत्तम् । मा
हेनेदमुपपन्नम् । परिणतीत्यादि । त्वद्विधानां कुलादिमतां प्रीतयः परि
रम्या भवन्ति । अधुनावश्यत्वेन परिणतिपदम् । तैस्तैर्हेतुभिः पितृबन्धुत्वो
त्वादिभिरहं तव मान्या । हेतूनां बहुत्वेन वीप्सा । तत इह मालत्यां मत्तः
न्मत्परोक्षे परिचयरूपकरुणायां मा विरंसीर्मा विरतो भविष्यसि । करुणा
पाठे 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्' इति पञ्चमी । तातेति सर्वे त
समनेनेति तात व्यापक हे । यद्वा तातो विधेयः । 'तातो विधेये जनक' इति
विश्वः । विरंसीरित्यत्र माङ्गि लुङिति भविष्यति लुङ् । वात्सल्यात्प्रपन्नानुक्रम
अतिक्रमोऽन्यथात्वम् । अत्र माला नाम नाट्यालङ्कारकथनम् । यदाह—

१ अशेषभुवन. २ एकापत्य. ३ वाष्पं विसृजति. ४ हि. ५ किमित्यतिबाष्पायितमात्र
वल्याः. ६ चीरा, परिमृज्य. ७ वत्स किमपि कल्याणं वक्तुकामास्मि । मा०—
क्रा०—विज्ञापयामि । ८ आज्ञापय. ९ वय. १० परस्मात्. ११ णायाः. १२ पादयोः

षष्ठोऽङ्कः ।

१३७

श्लाघ्यान्वयेति नयनोत्सवकारिणीति

निर्व्यूढसौहृदभरेति गुणोज्ज्वलेति ।

एकैकमेव हि वशीकरणं गरीयो

गुष्माकमेवमियमित्यथ किं ब्रवीमि ॥ १७ ॥

कामन्दकी—वत्स माधव ।

माधवः—आज्ञापय ।

काम०—वत्से ।

मालती०—आज्ञापयतु भगवती । (आणवेदु भववदी ।)

काम०—

प्रेयो मित्रं बन्धुता वा समग्रा

सर्वे कामाः शेवधिर्जीवितं वा ।

स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुंसा-

मित्यन्योन्यं वत्सयोर्ज्ञातमस्तु ॥ १८ ॥

मक०—अथ किम् ।

लव०—भगवती यथाज्ञापयति । (भववदी जघा आणवेदि ।)

मां हेतूनां निर्देशः साध्यसिद्धये ।' इति ॥ १६ ॥ श्लाघ्यान्वयेत्यादि । गुणोज्ज्वलकुला । चक्षुःप्रीतिजननी रूपवती । उपचितसौहार्दातिशयानुरक्ता । गुणो-
ज्ज्वला शीलादिमती । एतत्सर्वं वशीकरणमस्त्येव गुरुतरम् । एवं सति गुष्माक-
मित्यमिति हेतोरनन्तरं किं ब्रवीमि । अतः परं न वाच्यमस्तीत्यर्थः । इति कारच-
यं स्वरूपोपदर्शनाय । तथाच त्वदभ्यर्थना सहजसिद्धैवेति भावः । इह प्रसिद्धि-
मा नाख्यालङ्कारः । यदाह—'वर्णने वस्तुनो यतु गुणस्योत्कर्षार्तनं भवेत् । प्रसि-
द्धिर्हि सा ज्ञेया नाटके कथिता बुधैः ॥' इति ॥ १७ ॥ प्रेय इत्यादि । व-
स्योर्मालतीमाधवयोरन्योन्यमेतद्विदितमस्तु यत्स्त्रीणां भर्ता प्रेयः प्रियतमं वस्तु
मित्रं सुहृद् बन्धुता बन्धुसमूहः सर्व ईप्सिताः समग्रा मिलिताः शेवधिर्निधिर्जीवनं
। पुरुषाणां धर्मदाराः पाणिगृहीताः प्रेय इत्यादि । बन्धुतेत्यत्र 'प्रामजनबन्धु-
व्यायेभ्यस्तल् । इति समूहे तल् । 'निधिर्ना शेवधिः' इत्यमरः । अनेन गान्धर्व-
ववाहो दर्शितः । स चानुरागमूलत्वाच्छ्रेष्ठः । यदाह—'अनुरागात्मकत्वेन गा-
न्धर्वः श्रेष्ठतां गतः' । इति ॥ १८ ॥ मकरन्दः । जवनिका पिधानपटः । त-

१ स्ते. २ अस्मात्परं—काम०—स्वीक्रियतामियम् । मा०—स्वीकरोमि । का०—वत्स
माधव वत्से मालति । मा०—आज्ञापय । इत्य०. ३ लव०. ४ संपदो. ५ जह तुह्ये आणवेत्य.

काम०—वत्स मकरन्द त्वमनेनैव वैवाहिकेन मालती
प्रसाधितः परिणाययात्मानम् । (इति पेटालकमर्पयति ।)

मक०—यथाज्ञापयति भगवती । यावदितश्चित्रजवनिक
धाय नेपथ्यं धारयामि । (तथा करोति ।)

माधवः—भगवति सुलभैवहनर्थमतिसंकटमिदं वयस्यस्य

काम०—आः कस्त्वमस्यां चिन्तायाम् ।

माधवः—एवं भगवत्येव जानाति ।

मक०—(प्रविश्य विहसन् ।) वयस्य मालत्यस्मि ।

(सर्वे सविस्मयं सकौतुकं पश्यन्ति ।)

माधव०—(मकरन्दं परिष्वज्य सोपहासम् ।) भगवति कृ

एव नन्दनो र्यः प्रियामीदृशीं कामयिष्यते ।

काम०—वत्सौ मालतीमाधवौ इतो निर्गत्य वृक्षगहनेन गमलिनाः फ

मुद्राहमङ्गलार्थमस्माद्विहारिकायाः पश्चादुद्यानवाटः । सुविहि

तत्र वैवाहिकं द्रव्यजातमवलोकितया । भूयश्च

गाढोत्कण्ठकठोरकेरलवधूगण्डावपाण्डुच्छदै-

स्ताम्बूलीपटलैः पिनद्धफलिनैर्व्यानम्रपूगद्रुमाः ।

कंकोलीफलजग्धिमुग्धविकिरव्याहारिणस्तद्भवो

भागाः प्रेक्षितमातुलङ्गवृतयः प्रेयो विधास्यन्ति वाम् ॥

त्रान्तर्धानम् । स्त्रीणामप्रे स्त्रीवेषादिकरणेनौचित्यात् । मकरन्दः । मालतीविलिख्य

संवृत्त इत्यनेन वैमूढकनामा भाव उक्तः । यदाह 'वैमूढकं तु लास्यं स्वात्मनः । उ

स्त्रीवेषधारणम्' । इति । माधवः । कामयिष्यत इत्यनेन पराङ्गावतारः कृतेन चलित

कामन्दकी अनुपलम्भार्थमाह—वृक्षगहनेनेति । गहनेन वनेन विरयसिद्धिस्ते

वा । 'गहनं विषमे त्रिषु' इति विश्वः । उद्राहमङ्गलं विवाहार्थं कर्म । गमनः ॥

त्यादि । तद्भवो भागा उद्यानवाटिकायाः प्रदेशा वा युवयोः श्रेयः शृङ्गारविविहा

विधास्यन्ति । शृङ्गारस्थोपवनविहरणजन्यत्वात् । यदाह—'उपवनगमनविहार

१ नेपथ्येनापवारितः प्रवर्तस्व परिणयायात्मनः । २ यदाज्ञापयसि ३ सुलभमपि । ४

मेतद् ५ मालतीवेषधारी म० ६ गाढं म० ७ एतन्नास्ति कचित् । ८ यतः प्रिय

महिशं मनसा मुहूर्तमपि । ९ र्थम् । अस्ति तत्र दीर्घिकायाः । १० संनिहितम् ; च तत्र

११ ण्डाच्छ । १२ फलित । १३ कंकोली । १४ जग्धि । १५ मातुलि-ल-ङ्ग ।

षष्ठोऽङ्कः ।

१३९

गत्वा च तत्रैव मकरन्दमदयन्तिकागमनं यावत्स्थातव्यम् ।

माधवः—(सहर्षम् ।) कल्याणान्तरावतंसा हि कल्याणसंपदु-
रिष्टाद्भवति ।

कल०—दिष्ट्या एवमपि भविष्यति । (दिष्टिआ एवम् वि भविस्सदि।)

मैक—कथं संदेह एवात्र भवतः ।

लव०—श्रुतं प्रियसरण्या । (सुदं पिअसँहीए ।)

काम०—वत्स मकरन्द वत्से लवङ्गिके इतः प्रतिष्ठामहे ।

मालती—सखि त्वयापि गन्तव्यम् । (सहि तुए वि गन्दव्वं ।)

लव०—(विहस्य ।) सांप्रतं खलु वयमत्र त्वरामहे । (संपदं क्ख
एत्थ तुवराम ।)

रसः समुद्भवति ।' कीदृशाः । ताम्बूली पर्णलता तासां समूहैः पिन्द्धा वेष्टिता

गन्धिनाः फलयुक्ता अत एवानताः क्रमुकवृक्षा येषु ते । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वा-

मासः । कीदृशैः । गाढोत्कण्ठा यस्याः सा च कठोरा तृतीययौवनवयाः केरल-

वधूस्तस्याः कपोलवदवपाण्डुरीषधूसरश्छदः पत्रं येषां तैः । 'रतिसंभोगे दक्षा

तेपक्षासूयिका गुणाढ्या च । अनिभृतगर्वितचेष्टा सा विज्ञेया तृतीया तु ॥ इति

तः । अत एवोत्कण्ठाधिक्यम् । केरलदेशजत्वेन गौरत्वमुक्तम् । अतः पीत-

धाच्छ्वेत ईषत्पाण्डुरत्वम् । यदाह—'सितपीतसमायोगादीषत्पाण्डुरिति स्मृतः'

नन्देति 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' इत्यल्लोपे रूपम् । फलिन इति फलवर्हाभ्यामिनज्म-

र्णयः । तथा कक्कोलीफलस्य जग्ध्या भक्षणेन मुग्धा प्रीता ये विकिराः पक्षि-

विषास्तेषां व्याहार उक्तिर्येषु ते । 'कक्कोली बदरी कोली' इत्यनेकार्थः । भूर्मि

मालवविलिख्य ये चरन्ति ते विकिराः । 'नगौकोवाजिविकिरविविक्किरपतत्रयः ।'

स्यामरः । अदो जग्धिः । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्' इत्यमरः । तथा प्रेङ्खिता

रः कृतेन चलिता मातुलुङ्गवृत्तिर्वेष्टनं येषु ते । तथा चैवंविधनानागुणवनगमनेन स-

विरसिद्धिस्ते भविष्यतीति भावः । मातुलुङ्गश्छोलङ्गवृक्षः । 'रुचको मातुलुङ्गकः

गयमरः ॥ १९ ॥ माधवः । कल्याणान्तरावतंसा मकरन्दविवाहकल्याणभूषणा

धवविवाहसंपत्तिः । कलहंसकवाक्ये दिष्ट्येत्यादि । मकरन्दविवाहेनाप्यस्माकं प्र-

दः स्यादित्यर्थः । कामन्दकी । संभोगार्थं विजनकरणाय कर्तव्यमकरन्दविप्र-

भार्थं च सर्वेषां निष्क्रमणमाह—वत्स इत्यादि । मालती । सखि त्वयापि

गन्तव्यम् । एकाकिन्या मयात्र कथं स्थातव्यमिति भावः । लवङ्गिका । सांप्रतं

१ मकरन्दयोर्यावदागमनम् । २ कल्याणावतंसा । ३ भवतु । ४ इदं वि पिअं गो । ५ माध०
तुए । ७ भद्रे ८ यत इतः ९ वत्स एत्थ उवचरामः ; (अवशिष्यामहे इ. ज. पठति ।)

(इति निष्कान्ताः कामन्दकीलवन्निकामकरन्दाः ।)

माधवः—अयमहमिदानीम्

आमूलकण्टकितकोमलबाहुनाल-

मार्द्राङ्गुलीदलमनङ्गनिदाघतप्तः ॥

अस्याः करेण करमाकलयामि कान्त-

मारक्तपङ्कजमिव द्विरदः सरस्याः ॥ २० ॥

(इति निष्कान्ताः सर्वे ।)

इति मालतीमाधवे मालत्युपहारो नाम षष्ठोऽङ्कः ।

खलु वयमत्रावशिष्यामहे । यूयं सर्व एव स्वार्थं चलिता इत्यर्थः । आ-
त्यादि । अस्या रम्यं हस्तं हस्तेन गृह्णामि । यथा सरस्या ईषद्रक्तपक्ष-
हस्ती करेण स्थूलहस्तेन गृह्णाति तथेत्यर्थः । कोमलाङ्गुयाः कर ईषद्रक्त-
साम्यम् । कीदृशम् । आमूलं कक्षादेशपर्यन्तं कण्टकितो रोमाञ्चितः केष्येप्यामि-
बाहुरेव नालं यस्य तम् । 'कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च रोमाञ्चेऽपि च दृश्यते' । अमञ्चभू-
विश्वः । आर्द्राङ्गुल्य एव दलानि पत्राणि यस्य तम् । रोमाञ्चितत्वाद्भवे सति । अज्ज-
भावात् । अहं कीदृशः । अनङ्ग एव ग्रीष्मस्तेन तप्तः । तथा च कामता-
न्त्यर्थं करग्रहणमित्यर्थः । पद्मस्याप्युद्धृततया तस्य कण्टकितकोमलनाल-
पत्रत्वं च भवति । गजोऽपि ग्रीष्मतप्तः । पद्मपक्ष आमूलं कन्दपर्यन्तं तुवर-
तदनेनानन्तरकर्तव्यताध्यवसायस्य धैर्यमुक्तम् ॥ २० ॥

सूते स्म यं रत्नधरः पवित्रः पवित्ररूपा दमयन्तिकापि ।

जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेऽङ्कः षष्ठोऽगमद्रव्यरसाधिवासः ॥

इति षष्ठोऽङ्कः ।

१ चौरिकाविवाहो.

सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति बुद्धरक्षिता ।)

बुद्धरक्षिता—अहमे सुश्लिष्टमालतीनेपथ्यलक्ष्मीविप्रलब्धनन्द-
कृतकरग्रहोऽमात्यभूरिवसुमन्दिरे भगवतीवचनसंविधानेन क्षेमेण
पायितो मकरन्दः । अद्य वयमपि नन्दनावासमुपगताः । ततो
भगवती नन्दनमापृच्छद्य गता निजावसथम् । अयं च नववधू-
प्रवेशविरचिताकालकौमुदीमहोत्सवप्रवृत्तिपर्याकुलाशेषपरिजनः प्र-
योऽनुकूलयिष्यत्यद्य नो व्यवसितम् । सांप्रतं त्वरमाणकामः का-
मी कामयितुं बहुशः सपादवन्दनमभ्यर्थ्य पुनर्वलात्कारेणाभिद्र-
मकरन्देन निष्ठुरं प्रतिहतो जामाता । ततः स खल्वधिकवैलक्ष्य-
लक्षरो रोषनिर्भरदुःखितो मदप्रस्फुरन्नयनो न मे सांप्रतं त्वया
मारवन्धक्या प्रयोजनमिति सशपथं प्रतिज्ञां कृत्वा वासभवनात्नि-
तः । तस्मादनेन प्रसङ्गेन मदयन्तिकामानीय मकरन्देन सह संयो-
ग्येष्यामि । (अहमे सुसिलिष्टमालदीनेपथ्यलच्छीविप्पलब्धनन्दनकिदंकरग-
ममच्चभूरिवसुमन्दिरे भववर्दीवअणसंविहाणेन खेमेण गोवाइदो मअ-
अज्ज अहमे वि णन्दणावासं उवगदा । तदो भववदी नन्दणं आपु-
अ गदां णिआवसहं । अं अं अ णववहूधरप्पवेसाविरइदाकालकोमुदीमहूसव-
मालिपज्जाउलासेसपरिअणो पदोसो अणुऊलइस्सइ अज्ज णो ववसिदं ।
दं तुवरन्तकामो कामिणीं कामेदुं बहुसो सपादवन्दणं अब्भत्थिअ पुणो
वलामोडिअ अभिद्वन्तो मअरन्देण निष्ठुरं पडिहदो जामादा । तदो सो
अधिअवेल्खल्लखलन्तअवखरो रोसणिंभरदुक्खिदो मदप्फुरन्तणअणो
मे संपदं तुं कौमारवन्धइए पओअणं ति ससवहं पइणं काउण वासभव-
दो णिगगदो । ता एदेण पसङ्गेण मदअन्तिअं आणीअ मअरन्देण सह संजो-
इस्सं ।) (इति निष्क्रान्ता ।)

प्रवेशकः ।

अधुना मालतीरूपधारिणा मकरन्देन कथं नन्दनविप्रलम्भो मदयन्तिकाहरणं च
भवेदिति प्रबन्धाभिधानाय नियुक्तैव तत्र मयेत्यादिना प्रथमाङ्कसूचितबुद्धरक्षि-
प्रवेशः ॥ बुद्धरक्षिता । अत्र माधवविवाहनिर्वाहाधर्षाश्चर्येऽस्मिन्महेशब्दः । सुश्लि-
१ नन्दनकर. २ भववदीए संविः ३ गदा आवसहं. ४ अण्णं. ५ पपमत्त. ६ क्यु.
७ पुणं. ८ वेल्खल्लोसावस ९ सरोस; ओरुइदणअणप्फुरन्तअणो (भववदी-
यनपरस्फुरदन्तः). १० इमाए. ११ वडुणइए (वर्धक्या).

(ततः प्रविशति शय्यागतो मालतीवेशो मकरन्दो लवङ्गिका च ।
मक०—लवङ्गिके अपि नाम बुद्धरक्षितासंक्रान्ता भगवती
विजेष्यते ।

लव०—कः संदेहोत्र महानुभावस्य । किं बहुना ।
मञ्जीरशब्दः श्रूयते तथा जानामि तेन व्यपदेशेनानीता
तया मदयन्तिकेति । तदुत्तरीयापवारितः प्रसुप्तलक्षणमि
(को संदेहो एत्थ महाणुभावस्स । किं बहुना । जहा एसो मञ्जीरसंक्रान्ता भगवती
अदि तहा ज्ञाणामि तेण ववदेसेण आणीदा बुद्धरक्खिदाए मदयन्तिकेति परि
ता पसुत्तलक्खणो चिट्ठ ।)

श्रुत्वं मकरन्दस्य गौरत्वाश्मश्रुलत्वादिना मालतीसाम्यात् । भगवतीति-भा
लंकृत्य प्रहित इत्यर्थः । क्षेमेण कुशलेन । एतत्तु केनाप्यनुपलम्भात् । गो
शुसीकृतः । आपृच्छय संवादं कृत्वा । तत्र नन्दनगृहं गच्छामीति तद्वत्
तामिति संवादः । आपृच्छिः संवादार्थ इति शाब्दिकाः । अत एव 'आपृच्छ
सखममुम्' इति मेघदूतादौ टीकाकृता तथैव विवृतमित्यवधेयम् । आवस्य
कौमुद्याश्विनपूर्णिमाव्रतम् । यद्वा कार्तिक्या चन्द्रमण्डलपूजा कौमुदीव्रतम्
भयं च ग्रीष्मे प्रवृत्तमित्यकालकौमुदीत्युक्तम् । यद्वा जननयनानन्दकत्वेन कव
कौमुदीति रूपकम् । कौमुदी चन्द्रज्योत्स्ना यथाकालसंभवा संध्याकालीना
च जनानन्दाय तथेयमपीत्यर्थः । अः केशवस्तस्य कालो वर्षाकालः संध्या
'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः । व्यवसितं मदयन्तिकाविवाहरूपम् । अन्य
पृते जने तदप्रयूहं निर्वहेदिति भावः । त्वरमाणेति विलम्बासहकामावे
तिरस्काराद्वैलक्ष्येण स्वलन्नक्षरैः सह स्वरो यस्य सः । रोषेण निर्भर
खुलङ्कितमिति पाठे खुलङ्कितं मौनम् । खुलङ्कितमाहुर्मुखसंकोचं च क
इत्यभिधानात् । कौमारबन्धकी वेश्या । माधवानुरक्तत्वात् । तदत्र नन्द
वाहदिन एव बलादभिद्रवणेनाधार्मिकत्वं कामशास्त्राविज्ञत्वं च दर्शित
दाह—'सुकुमाराः पुरुषाणामाराध्या योषितः सदा । अनिच्छया प्रवृत्त
जाशयेद्रसम्' । बन्धकीति पुरुषवाक्येन दुराचारत्वमप्यस्य । यदाह—'ता
वा यो न विमृश्य समाचरेत् । ब्रूते पुरुषवाक्यं च दुराचारः स उच्यते
सङ्गेन संविधानकेन । एतेन सूचनात्प्रवेशः । शय्यागत इति । सुप्त
भरतनिषिद्ध इति शय्यागत इत्युक्तम् । मकरन्दः । भगवतीनीतेरव्यभिचारि
ऽप्याश्रयभेदात्तदाशङ्क्याह—अपीति संभावनायाम् । अव्यभिचारित्वमेव
ङ्गिकावाक्ये । कः संदेहोऽत्र महानुभावस्य । मदयन्तिकापरिणयोऽवश्यं

१ महाभास्स. २ एतत्रास्ति वांचत्. ३ सुत्त.

सप्तमोऽङ्कः ।

१४३

(मकरन्दस्तथा करोति ।)

(ततः प्रविशति मदयन्तिका बुद्धरक्षिता च ।)

मद०—सखि सत्यमेव परिकोपितो मम भ्राता मालत्या ।

सहि सचं जेव्व परिकोविदो मे भादा मालदीए ।)

बुद्ध०—अथ किम् । (अध इं ।)

मद०—अहो अत्याहितम् । तदेहि वामशीलां मालतीं निर्भ-

यावः । (अहो अचाहिदं । ता एहि वामसीलं मालदीं णिब्भच्छेद्वा ।)

इति परिक्रामतः ।)

बुद्ध०—इदं वासभवनद्वारम् । (इदं वासभवनद्वारं ।) (उभे

वेशतः ।)

मद०—सखि लवङ्गिके ज्ञायते प्रसुप्ता ते प्रियसखीति ।

सहि लवङ्गिए जाणीअदि पसुत्ता दे पिअसही ति ।)

लव०—सखि मैनां प्रतिबोधय । एषा हि चिरं दुर्मनायमाने-

नीमेवेषन्मन्युमुञ्चित्वा प्रसुप्तेति । अतः शनैरिहैव शयनीयोपान्त-

पविश । (सहि मा णं पडिबोधेहि । एसा हि चिरं दुम्मणाअन्दी दाणिं

कत्तेन ईसं मैणुं उज्झिअ पसुत्तेति । अदो सणिअं इध जेव्व सअणुप्पन्ते

विश ।)

मद०—(तथा कृत्वा ।) सखि दुर्मनायति कथमियं वामशीला ।

। अन्तर्हि दुम्मणाअदि कहं इअं वामसीला ।)

वः । अत्र किंवहुना भणितेनेत्यर्थः । मञ्जीरो नूपुरम् । व्यपदेशेन मालतीप्रबोधच्छले-

। उत्तरीयेति उपरिवासः पिहिताङ्ग इत्यर्थः । इह नर्मगर्भा कैशिकीवृत्तिः । यदाह—

नर्मगर्भः स कथितो नाव्यवेदिभिरु-

पर्यकारणतो यत्र नायको गोपयेत्तनुम् । नर्मगर्भः स कथितो नाव्यवेदिभिरु-

मः ॥ 'मदयन्तिका । अत्रात्याहितमतिक्रमः । निर्भर्त्सयाव इति । त्रि-

यत्र नायकं ज्ञात्वा वाचा हीनं तु कन्यका । पश्यन्ती स्तम्भवच्छत्रं निर्विद्येत ततः

मः ॥ इति भरतानुरोधेन कन्याविस्मयपरं मे भ्रातरि व्यर्थमियं सृष्टेति निर्भर्त्स-

मस्या इति भावः । बुद्धरक्षितावाक्ये—एतद्वासभवनद्वारम् । तत्प्रविशेति

वः । लवङ्गिका । अत्र कथमस्मादुराचारात्स्थास्यामीति चिन्तया दौर्मनस्या-

मः । यदाह—'आलस्यदौर्मनस्यक्लेशश्रमचिन्तनस्वभावेभ्यः । रात्रौ जागर-

णादपि निद्रा मनुजे दिवापि संभवति' ॥ तथा च दुःखहानाय निद्रयापि क्षणं नय-

१० भवणं २ एहि । ३ मण्णे पसुत्तेति । ४ सअणुप्पन्ति (शयनार्थे); ०णुप्पन्ते

शयनोर्ध्वान्ते ।)

लव०--कथं नाम नववधूविस्त्रम्भणोपायज्ञातारं मनोहरं
मधुरभाषिणं सखेहमरोपणं च ते आतरं भर्तारं समासाद्य दुर्मना
मे प्रियसखी । (कथं नाम नववधूविस्त्रम्भणोपायज्ञातारं लवहं विभक्त
सिणं ससिणेहं अ दे भादरं भर्तारं समासादिभ दुर्मनाइस्सदि मे पिअस

मद०--बुद्धरक्षिते पश्य विप्रतीपं वयमप्युपालभ्या
(बुद्धरक्षिते पेक्ख विप्पदीअं अहो वि उवालम्भीआमो ।)

बुद्ध०--विप्रतीपं न वा विप्रतीपम् । (विप्पदीअं न वा विप्प

मद०--कथमिव । (कथं विअ ।)

बुद्ध०--यत्तावच्चरणपतितोपि भर्ता न बहुमानितोत्र ल
भैषेण जन उपालम्भनीयः । यदपि प्रियसखि नववधूविरुद्धा
पक्रमस्खलनवैलक्ष्यविच्छर्दितमहानुभावत्वस्य आतुस्ते वाचा
मप्यपरिस्थानं तेन यूयमिति । किंच । 'कुसुमसंधर्माणो हि
तः सुकुमारोपक्रमाः । तास्त्वनधिगतविश्वासैः प्रसभमुपक्रम्य
सद्यः संप्रयोगविद्वेषिण्यो भवन्ति ।' एवं किल कामसूत्रकारा आम
(जं दाव चलणपडिदो वि भत्ता न बहुमाणिदो एत्थ लज्जादोसेण ए
उवालम्भणिज्जो । जं वि पिअसहि नववधूविरुद्धरहसोपक्रमक्खलणेवेल्ल
डिदमहाणुहावत्तणस्स भादुणो दे वाआगअं किं वि अपरिह्ठाणं तेणं
(संस्कृतमाश्रित्य ।) एवं किल कामसुत्तआरा आमणन्ति ।)

त्वियमित्याशयः । लवङ्गिका । अत्र विस्त्रम्भणं विश्वासमुत्पाद्य वशीकरण
लवहं मनोहरम् । विदग्धं कलाभिज्ञम् । नववधूविस्त्रम्भणोपायस्ताम्बूलादिदान
दाह--'बाला ताम्बूलमालाफलरससुरसाहारसंमानहार्या' इत्यादिकः सुप्रसि
प्रकृते तूपालम्भपरत्वाद्विपरीतार्थकत्वमिति भावः । मदयन्तिका । विप्र
परीतम् । पादपतितनन्दनानुवर्तनान्मालयेवोपालभ्या तदकरणाद्विपरीत
भावः । पादपतनेऽनुवृत्तौ भरतः--'व्रीडायुक्तापि या योषिदतिरुष्ठापि या
पादे पतन्तं पुरुषमनुवर्तेत सर्वदा ॥' बुद्धरक्षितावाक्ये । विप्र
वा विप्रतीपम् । तच्चित्तानुवर्तनेन स्वाकृतयुक्त्या निराकरणेन न
मिति भावः । बुद्धरक्षिता । स्वाभिप्रायं गोपयितुं साधारणोक्त्या

१ विअदं. २ सही ण दुम्मणा०. ३ विप्पदीपं उवालदं ह्य (उपालम्भ
४ सम. ५ ताश्वा. ६ अहिणव. ७ साहसो. ८ अप्पडिह्ठाणं (अप्रतिष्ठानं)
जाणीअदि किआवराहा उवालम्भणिज्जा अहोति.

सप्तमोऽङ्कः ।

१४५

लव०—(साखम् ।) गृहे गृहे पुरुषाः कुलकन्यका उद्वहन्ति ।
न खलु कोऽपि लज्जापराधीमनपराद्धं मुग्धसुकुमारस्वभावं कुलकु-
मारीजनं प्रभवामीति वागनलेन प्रज्वलयति । एते खलु ते हृदय-
शल्यनिक्षेपा आमरणं संस्मर्यमाणदुःसहाः पतिगृहनिवासवैराग्यका-
रिणो महापरिभवा येषां कृते स्त्रीजन्मलाभं जुगुप्सन्ते बान्धवाः ।
(घरे घरे पुरुषा कुलकर्णकाओ उव्वहन्दि । ण क्खु को वि लज्जापराधीणं
अणवरद्धं मुद्धलड्हसहावं कुलकुमारीअणं पड्वामि ति वाआणलेण पज्जालेदि ।
एदे क्खु दे हिअअसल्लणिक्खेवा आमरणं संभरिज्जन्तदूसहा पदिघरणिवासवेर-
गकारिणो महापरिहवा जाणं किदे इत्थिआजम्मलाहं जुगुच्छन्दि बान्धवा ।)

मद०—बुद्धरक्षिते अतिदूना प्रियसखी लवङ्गिका । अतिमहान्तोऽपि मे भ्रात्रा वागपराधोऽस्याः कृतः । (बुद्धरक्खिदे अदिदूम्मिदा पिससही लवङ्गिआ । अतिमहान्तो को वि मे भादुणा वाआवराहो से किदो ।)

बुद्ध०—अथ किम् । श्रुतमस्माभिर्यथा न मम त्वया सांप्रतं
कोमारबन्धक्या प्रयोजनमिति । (अथ इत् । सुदं अहोहिं जघा ण मम
ए संपदं कोमारबन्धईए पओअणं ति ।)

दति—अत्रयमिति वक्तव्ये जन इत्यभिधानं मालतीमकरन्दसाधारण्यार्थम् ।
नववधा लज्जयातिक्रमे न दोषः । यदाह—‘नवपरिणीता योषियत्नादपनीय
प्राप्त्वं सद्यः । विविधविनोदकथाभिर्विश्वासं नीयते सरसैः ॥’ रमसोपक्रमः स-
या प्रवृत्तिः स च विरुद्धः । यदाह—‘सहसा वाप्युपक्रान्ता कन्याचित्तमविन्दता ।
प्राप्त्वं त्रासमुद्वेगं सद्यो द्वेषं च विन्दति ॥ सा प्रातियोगमप्राप्य तेनोद्वेगेन दुः-
खता । पुरुषद्वेषिणी वा स्याद्विद्विष्टा वा ततोऽन्यथा ॥’ स्वलनमुपक्रान्तानि-
वहः । विच्छर्दितं विशीर्णम् । अपरिस्थानकमपरिस्थितिः । अधैर्यमिति यावत् ।
यमुपालभ्या इति मदयन्तिकां प्रति वचनम् । भ्रातृपक्षप्रवेशात् । अह्ने इति पाठे
दुरक्षिता मदयन्तिकया सह स्वाभेदं मन्यमाना वयमित्याह । शिल्पकारित्वात्सं-
कृताश्रयणम् ॥ यदाह—‘दिव्याया गणिकायाश्च शिल्पकार्यास्तथैव च । विदग्धा-
याः स्त्रिया भाषां संस्कृतेनापि योजयेत् ॥’ यद्वा कामसूत्रानुकरणात्संस्कृतभाषा ।
सपर्यमाणस्तुल्याः । उपक्रम आरम्भः । प्रसभं हठात् । संप्रयोगः सुरतम् । किल प्र-
सद्धौ । कामसूत्रकारा मन्त्रयन्ते । लवङ्गिका । अत्र निक्षेप आरोपणम् ।
गुप्सन्ते निन्दन्ति । दुःशीला कन्या मा जायतामिति भावः । मदयन्तिका ।

१ अम्मकाओ समुव्वह. २ लज्जापसाहणं (प्रसाधनं). ३ ज्जेव्व अहोहिं ण मे संपदं
कोमारवट्टुईय पओअणं ति ससपहं पडण्णं काऊण वासभवणादो णिग्गदो.

मद०—(कणों पिघाय ।) अहो अतिक्रमः । अहो प्रमादः ।
सखि लवङ्गिके असमर्थास्मि ते मुखमपि सांप्रतं दर्शयितुम् । त्वया
प्रभवामीति किमपि मन्त्रयिष्ये । (अहो अदिक्रमो । अहो प्रमादो ।)
लवङ्गिके असमर्थहि दे मुहंपि संपदं दंसिदुं तथा वि पद्वामि ति कि
मन्तइस्सं ।)

लव०—स्वाधीनस्तेऽयं जनः । (साहीणो दे अअं जणो ।)

मद०—तिष्ठतु तावन्मम आतुर्दुःशीलतापरिस्थानं च । युष्मद्वि
भिरपीदृशोपि सांप्रतं यथाचित्तमनुवर्तनीयो येन भर्तृष इति । अत्र
यूयमस्यानभिजाताक्षराधिक्षेपोपालम्भदूषणस्य यन्मूलं तत्र जानी
(चिद्वदु जेव्व मह भादुणो दुःशीलदा अवरिद्वणं अ । तुह्वेहिं वि ईदिसे
संपदं जधाचित्तं अणुवट्ठणीओ जेण भत्ता एसो ति । अण्णं अ तुह्वे इमस्स
हिजादक्खराहिकखेवोवाल्लम्भदूसणस्स जं मूलं तं ण जाणह ।)

लव०—कथं वाचामन्त्रितमपि नाम न जानीमः । (कंधं वाचामन्त्रितजीव
न्दिदं वि णाम ण जाणीमो ।)

मद०—यदिदानीं तस्मिन्महानुभावे माधवे किमपि किल
त्यास्तारामैत्रकमासीत्तत्र सर्वलोकस्यातिभूमिं गतः प्रवादः ।
स्वेतद्विजृम्भते । तत्प्रियसखि यथैष भर्तुरपक्षाभिनिवेशो निर
हृदयादुद्ध्रियते तथा कुरुत । अन्यथा महादोष इति ज्ञातं भव
निष्कम्पदारुणाः कन्यका दुर्नवन्ति हृदयं मनुष्याणामीदृशादु

कथमन्यथात्युद्विग्नमिति भावः । मद्यन्तिका । अत्र प्रभवामीति वा
न्यपि त्वयि प्रणयवशादाश्वासवत्यहमिति भावः । लवङ्गिका । अत्र यथैष
तथा ब्रूहीत्यर्थः । मद्यन्तिका । अत्रेदृशोऽपि दुःशीलोऽपि । यथाचित्तं
नतिक्रमेण । भर्तृति । 'कोऽपि देवः कुलस्त्रीणां पतिरेव पतन्नपि ।'
नात् स्त्रीषु भर्ता प्रभवतीति भावः । न चेति । न च न जानीथ । किं
एवेत्यर्थः । मद्यन्तिका । अत्र किल प्रसिद्धौ । तारामैत्रकं प्रेम । तत्र
अतिभूमिमतिदूरम् । तत्स्खलिवति । माधवानुरक्ता मालतीत्यस्यानुशय इत्य
विजृम्भते प्रकाशते । अपक्षे मालती माधवपरेत्यसत्पक्षे । अभिनिवेशो रेष
रवशेषमिति क्रियाविशेषणम् । दोष इत्यस्या दौर्भाग्यं त्यागो वा नित्यशङ्का
या स्यादिति भावः । निष्कम्पेति । सततपरपुरुषालोकेन लज्जाहीनतया

१ अहोहं. २ ददुं. ३ वि एसो ४ वालम्भस्स. ५ कंहं अहं असन्तं जाणीमो. ६ उप

सप्तमोऽङ्कः ।

१४७

ज्ञादिति । मैनां भणिष्यथ मदयन्तिकया कथितमिति । (जं दाणिं तस्मिं
महाणुहावे माहवे किं वि किल मालदीए तारामेत्तअं आसी तस्सिं सब्वलोअस्स
अदिभूमिं गदो पवादो । तं क्खु एदं विअम्भदि । ता पिअसहि जघा एसो
भुणो अवैक्खाहिणिवेसो णिरवसेसं हिअआदो उद्धरीअदि तथा कैरेध । अण्णहा
महोदोसो ति जाणीदं होद । णिक्कम्पदारुणां अम्मकाओ दूमावेन्ति हिअअं
मणुस्साणं ईरिसादो दुरहिसंगादो ति । मा णं भणिस्सथ मदअन्तिआए कथिदं ति ।)

१) लव०—अयि असंवद्धलोकप्रवादमोहिते अपेहि । न त्वया सह
मन्त्रयिष्ये । (अइ असंवद्धलोअप्पवादमोहिदे अवेहि । ण तुए सह मेन्तइस्सं ।)

मद०—सखि प्रसीद प्रसीद । अथवा न यूयमस्फुटं भणिता-
स्तिष्ठथ । किं च वयं सत्यमेव माधवैकमयजीवलोकां मालतीं जानी-
मः । केन वा कठोरकेतकीगर्भविभ्रमावयवदौर्वल्यनिर्वाहितसुन्दरत्व-
विशेषं माधवस्वहस्तनिर्मितवकुलावलीविरचितकण्ठावलम्बमात्रसंघा-
रितजीवनं मालत्या माधवस्य च प्रभातचन्द्रमण्डलापाण्डुरपरिक्षाम-
रमणीयदर्शनं न विभावितं शरीरम् । किं च तद्विसे कुसुमाकरो-
धानपर्यन्तरथ्यामुखसमागमे सविभ्रमोलसितकौतूहलोत्फुल्लप्रसरन्नय-
नोत्पलबहलविलासमसृणसंचारचारुतारकाविराजमानविभ्रमा अनङ्ग-
नाट्याचार्यसर्वाकारोपदेशनिर्मितवैदग्ध्यमुग्धमधुरास्त्वयापि न निरू-
पिता अनयोर्दृष्टिसंभेदाः । किं च मम भ्रातुर्दानवृत्तान्तं श्रुत्वा तत्क्षणो-

त्त्वमत एवेयं कुलटा न वेति परेषां संदेह इति भावः । लवङ्गिका । अत्रा-
ति कस्मिं हि दूरं गच्छ । मदयन्तिका । अत्र न यूयमिति त्वदस्फुटवादे मेऽवसाद
त्र यथेयस्यार्थः । न खलु न जानीमः । अपि तु जानीम एव । तथा च त्वमपह्वं कि-
नाचित् करोषीत्यर्थः । कठोरः परिणतो जातपाण्डिमेल्यर्थः । यद्वा अकठोरा वाला केतकी
' इत्यर्थः । तादृशी सातिपाण्डुरेव भवति । न विभावितं न ज्ञातम् । अपि तु सर्वैरेव
किंतु ज्ञातमित्यर्थः । तत्किमपह्वं करोषीति भावः । विभ्रमो विलासः । स च स्त्रियां
यथा—'यानस्थानासनादीनां नेत्रवस्त्रादिकर्मणाम् । उत्पद्यते विशेषो यः स वि-
लास इति स्मृतः ॥' पुरुषे यथा—मन्दसंचारिणी दृष्टिर्गतिश्च वृषभायिता ।
स्मृतिपूर्वस्तथालापो विलासः कथ्यते यथा ॥ किं न त्वया निरूपिता येनापह्वप

१ वाअमेत्तं. २ सो एसो. ३ उवेक्खा. ४ कोरेहि. ५ महान्तो पमादो. ६ दारुणासु
कुलकण्णकामु...दूमावेदि. ७ अइ असावधाने. ८ किंवि न०; जपिस्सं.

१४८

मालतीमाधवे

च्छलितगम्भीरावेगव्यतिकरम्लायमानदेहशोभयोरुद्वर्तमानमूलवन्धन-
मिव न लक्षितं हृदयम् । किं चैतदप्यपरं स्मृतं मया । (सहि पदं)
पसीद । अहवा ण तुह्ये अफुडं भणिदाओ चिट्ठ । किं अ अह्ये सच्चं जेव्व माह-
क्कमअजीअलोअं मालदिं जाणीमो । केण वा कठोरकेदैईगम्भविग्भमावअवदेण-
ल्लणिव्वाहिदैसुन्दरत्तणविसेसं माहवसहत्थणिम्माविदवउलावलीविरइदकण्ठावल्-
मेत्तसंधारिदजीवणं मालदीए माहवस्स अ पभातचन्दमण्डलापाण्डुरपरिक्खामा-
णीअदंसणं ण विभाविदं सरिरं । किं अ तैदिअसे कुसुमाअरुज्जाणपेरन्तरच्छाम-
मागमे सविग्भमुल्लसिदकोदूहलुप्फुल्लपसरन्तणअणुपलवहलविलासमसिणंसंचार-
रुतारआविराअन्तविग्भमा अणङ्गणट्टाआरिअसव्वाआरोवदेसणिम्मविदविअद-
महुंरा तुए वि ण णिरुविदा इमाणं दिट्ठिसंभेदा । किं अ मम भादुणो दाणवु-
सुणिअ तक्खुण्णच्छलिदगम्भीरावेअव्वइअरमिलाअन्तदेहसोहाणं उव्वत्तमाणं-
बन्धणं विअ ण लक्खिअं हिअअं । किं अ एदं अवरं वि सुमरिदं मए ।)

लव०—किमिदानीमपरम् । (किं दाणिं अवरं ।)

मद०—यत्खलु मम जीवितप्रदायिनस्तस्य महानुभावस्य चे-
नाप्रतिलम्भाप्रियनिवेदिकाया मालत्या भगवतीविदग्धवचनोपन्यास-
बोधितेन हृदयं जीवितं च माधवेन पारितोषिकत्वेन स्वयंग्राह-
हसे नियुक्तम् । अथ च लवङ्गिके तत्र त्वयैव भाणितं प्रतीष्टः स-
नः प्रियसख्या अयं प्रसाद इति । (जं कखु मह जीविदप्पदाइणो त-
महाणुहावस्स चेदणापडिलम्भपिअणिवेदिआए मालदीए भअवदीविअद्वव-
वण्णासबोधिदेणं हिअअं जीविदं अ माहवेण पारिदोसिअत्तणेण सअंगीहंणा-
णिउत्तं । अह अ लवङ्गिए तहिं तुँए जेव्व भाणिदं पडिच्छिदो कखु णो पिअ-
हीए अअं पसादो ति ।)

इत्यर्थः । आवेगोऽप्राप्तिदुःखम् । अङ्गारितं सुतप्तम् । उद्वर्तमानमुत्पतत् ।
गोऽयमिष्टानाप्तिजः । यदाह—‘आवेगश्च भवेत्पुसामिष्टानावासिसंभवात् ।’
ङ्गिका । किमिदानीमपरम् । त्वया स्मृतमिति शेषः । मदयन्तिका ।
चेतनाप्राप्तिरूपमेव प्रियम् । पारितोषिकं यद्व्यालव्रणितेत्यादिश्लोके दर्शितम् ।

१ जीविदं. २ केदअ. ३ णिवट्ठिद. ४ वलम्बणमेत्तसंजीवणं. ५ तस्सि. ६ परिसत्थे-
णवविलास. ७ मसिणसिणिद्धसंचरण. ८ तारआविग्भमाणाणङ्गसिङ्गाराआरिअ. ९ मण-
१० पुव्वत्तगम्भीरुव्वेअवइअरन्धआरिअ; व्वइअरंगारिदमि०. (व्यतिकारांगारित म्मा०)
११ उक्खणिडअमाण. १२ मूलं विअ. १३ ओदिदेण. १४ सअंगीह. १५ तुए कखु

लव०—सखि कतमः पुनः स महाभाग इति विस्मृतं मया ।

(सहि कदमो उण सो महाभाओ ति विस्मरिदं मए ।)

मद०—सखि स्मर स्मर येन तस्मिन्दिवसे विकटदुष्टश्वापदापदे-

शकालगोचरं गताशरणा तत्कालसंनिहितेन जीवितप्रदायिना

पीवरभुजस्तम्भेन निष्कारणवान्धवेन सकलभुवनैकसारनिजदेहोपहा-

साहसं कृत्वा परिरक्षितास्मि । येन च दृढदंष्ट्राविदारितवि-

कटमांसलोत्तानपरिणाहिवक्षःस्थलेन^३ जरठजर्जरितजपापीडहारिणा

करुणकमनसा मम कृते विसोढा अतिदुष्टशार्दूलनखशिखावज्रप्रहारा

मारितश्च स दुष्टश्वापदमहाराक्षस इति । (सहि सुमर सुमर । जेण तस्सि

दिसे विअडदुष्टसावदावदेसकालगोअरं गदा असरणा तक्कालसाणिहिदेण जीवि-

दपदाइणा पीअरभुअत्थम्भेण^४ णिक्कारणवन्धवेण सअलभुवणेकसारणिअदेहोवहा-

साहसं कदुअ परिरक्खिदहि । जेण अ दिढंदाढाविदारिअविअडमंसुल्लुत्तानपरि-

णाहिक्खत्थलेण जरठजज्झरिदजवापीडहारिणा करुणेकमणेण मम किदे^५ विस-

दिदा अतिदुष्टसदूळणहासिहावज्जप्पहारा मारिदो अ सो दुष्टसावदमहारक्खसो ति ।)

लव०—हुं मकरन्दः । (हुं मअरन्दो ।)

मद०—(सानन्दम् ।) प्रियसखि किं किं भणासि । (पिअ सहि

किं किं भणासि ।)

युक्ते दत्तम् । तच्चित्तानुरागं विना नोपपन्नमिति भावः । लव०—अर्थान्तरोक्ति-

प्रसङ्गेन प्रकृतापहवार्यमाह—आं सखि इति । आमिति पूर्वस्मरणार्थः । विस्मृत-

मिति । ज्ञात्वापि तत्कथाकथनायायं प्रश्न इति भावः । मदयन्तिका ।

अत्र स्मर इति मकरन्दमिति भावः । विकुष्ठो रुष्टः । श्वापद इति व्याघ्र-

व्याजेन यम इत्यर्थः । अवलग्नसंनिहितेति पाठेऽवलग्नं कण्ठः । संभावितः

स्थातः । कर्मधारयोऽत्र । विकटं विशालम् । मांसलं स्थूलम् । उत्तानमु-

च्छितम् । जरठं कठिनं जर्जरितं विध्वंसितं यदोडूपुष्पमुकटं तदिव हरति । कर्त-

व्युत्पन्न इति णिनिः । हरणमिह समीकरणम् । रक्ताक्तदेहतया साम्यम् । शिखा

अग्रम् । लवङ्गिका । अत्र हुं वितर्के । 'हुं वितर्के विस्मये' इत्यमरः ।

मदयन्तिका । अत्राह्लादातिशयात्पुनः पुनः प्रश्नः । प्रियनाममधुपानेऽपि न

१ आं सखि... पुनरसौ (टी.) २ महाणुहांवो. ३ स्थललाञ्छनेन (टी.) ४ सावदीविणि-

वादगो०. ५ सुलग्ग ६ म्भेण संभाविदा. ७ दिढविअडमंसु०. ८ वक्खत्थललञ्छणेण;

वक्खत्थललञ्छणजज्झरिद. ९ करुणाधणेण. १० किदे वि णिमज्जन्तसअलणहणिआअव-

ज्जपज्जप्पहारा (निमज्जत्सकलनखनिकायवज्रप्रहारः).

१५०

मालतीमाधवे

लव०—ननु भणामि मकरन्द इति । (णं भणामि मकरन्दोति
(सस्मितं शरीरमस्याः स्पृशन्ती संस्कृतमाश्रित्य ।)

वयं तथा नाम यथात्थ किं वदा-
म्ययं त्वंकस्माद्विकलः कथान्तरे ।

कदम्बगोलाकृतिमाश्रितः कथं
विशुद्धमुग्धः कुलकन्यकाजनः ॥ १ ॥

पद०—(सलज्जम् ।) सखि किं मामुपहससि । ननु भणामि
निर्वापयन्ति मां तादृशस्यात्मनिरेक्षव्यवसायिनः कृतान्तकवलयम-
नजीवितवलात्कारप्रत्यानयनगुरुकोपकारिणो जनस्य संकथासु ना-
ग्रहणस्मरणानि । तथा च स त्वयापि गाढप्रहारेदनारम्भविस्मरि-
तशरीरसंगलितस्वेदसलिलोत्पीडो मोहमुकुलायमाननेत्रनीलोत्पल-
गलो भूमिविलयासिलताविष्टम्भधैर्यधारितशरीरभारः प्रत्यक्षी-
एव मदयन्तिकानिमित्तमात्रविच्छर्दितमहामहार्धजीवलोको महाभा-
इति । (स्वेदादीन्विकारान्नाटयति ।) (सहि किं मं उपहससि ।
भणामि णिर्वावअन्ति मं तारिसस्स अप्पणिरवेक्खव्ववसाइणो किदन्तकवलि-
न्तर्जाविद्वलामोडिअपच्चाणअणगुरुओवआरिणो जणस्स संकथासु णामगह-
तृप्तातोऽश्रुत्वेवाहेति भावः । लवङ्गिका । ननुशब्द आशयाविष्कारे । वयमि-
त्यादि । यथात्वमात्थ तत्तथा । मालती माधवानुरक्तेति स्वीकृतमित्यर्थः ।
किं नाम वदामीत्याभिनिवेशमात्रम् । अयं पुनः कुलकन्यकाजनः कथामध्ये कथ-
कस्मात्कदम्बगोलकाकारमाश्रितः बहलपुलकशालित्वात् । विकलो वि-
सन् । कीदृशः । विशुद्धो निष्कलङ्कः । कामाभिषङ्गदोषशून्य इति यावत् । सु-
रसानभिज्ञः । सर्वमिदं सोत्प्राप्तम् । अत एव वैदग्ध्यतया शिल्पकारिणीत्वेन
स्कृताश्रयणम् ॥ १ ॥ मदयन्तिका । अत्र उपहससीति नाहं मकरन्दानु-
तया हृष्टा किंतु तद्धीरत्वमभिनन्दामीति न हासस्थानामिति भावः । अत-
चित्तचोरिकयाह—नन्विति । एवं स्वहर्षस्यान्यथासिद्धिमुक्त्वा निजाङ्गसज्जनं
दादिकं मकरन्देऽन्यथयति—तथा चेति । विस्मारितशरीरेति मूर्च्छाकथन-
संगलितो मिलितः । उत्पीडः पूरः । कन्दोदो नीलोत्पलम् । मोहेति मोहेन
मीलनं न तु मदङ्गसङ्गादिति भावः । यदाह—‘व्यसनाभिघातभयपूर्ववैरस्मर-
भवति मोहः ।’ इति । प्रहारमूर्च्छने कथमयं भूसौ न पतितोऽत आह—भूमौ

१ सस्पृहं. २ अह. ३ च कस्मात्. ४ णिर्वावेदि. ५ संकहाभेत्तस्य ०णं सुमरय

सप्तमोऽङ्कः ।

१५१

मरणार्थं । तथा अ सो तु ए वि गाढं प्पहारवे अणारम्भविद्धारिदसरीरसंगलिदसे-
मिल्लुपीलो मोहमउलाअन्तणेतकन्दोदुजुअलो भूमिविल्लिगिगदासिलदाविट्ठम्म-
रधारिअसरीरभारो पच्चयखाकिदो एव्व मदअन्तिआणिमित्तमेत्ताविच्छादिअम-
महग्घजीवलोओ ति ।)

बुद्ध०—(शरीरमस्याः स्पृशन्ती) व्यवसितं प्रियसख्याः शरीरेण ।
ववसिदं पिअसहीए सरीरेण ।)

मद०—(सलज्जम् ।) प्रियसखि अपेहि । उद्धिन्नास्मि सहवासिन्या
सम्मणेण । (पिअसहि अवेहि । उच्चिन्नास्मि सहवासिणीए वसम्मणेण ।)

लव०—साखि मदअन्तिके वयमपि ज्ञातव्यं जानीमः । तत्प्र-
द । विरम व्यपदेशात् । एहि विसम्भगर्भकथावन्धसदृशं सुखं
स्मारिष्मामः । (सहि मदअन्ति ए अद्धे वि जणिदव्वं जाणीमो । ता पसीद ।
तत्प्रदं व्यपदेशादो । एहि विसम्भगर्भकथावन्धसरिसं सुहं चिट्ठव्व ।)

बुद्ध०—सखि शोभनं लवङ्गिका भणति । (सहि सोहणं लव-
ङ्गिका भणादि ।)

मद०—विधेयास्मि सांप्रतं प्रियसख्योः । (विधेयास्मि संपदं पि-
सोहणं ।)

लव०—यद्येवं तत्कथय कथं नु ते कालो गच्छतीति । (जइ
ता कधेहि कहं णु दे कालो गच्छदि ति ।)

मद० संवन्धः । विच्छर्दितः परित्यक्तः । महामहार्घमतिदुर्लभम् । जीवलोको
मनुष्यवन् । प्रियालिङ्गनस्मरणादिना स्वेदादिकम् । स्वेदादौ नित्येन क्लिक्किचित-
वाविकरणम् । यदाह—‘यदन्तर्निहितस्याङ्गैः सव्यापारैर्मनोभुवः । सप्रीडावि-
तिः स्त्रीणां तदाहुः क्लिक्किचितम् ॥’ अत्र स्वेदादिमता तव शरीरेण मकरन्द-
मणोऽभिलषित इत्यर्थः । मद्यन्तिका । अत्र सहवासिन्याः सख्याः । नाहं
स्वेदादिनोद्धिन्ना किं तु त्वद्विसम्भकथयेति भावः । अभिण्णहीति पाठोऽभिज्ञा-
नार्थः । लव० अत्र जानीम एवेति कामन्दक्यादिद्वारा तव मकरन्दस्य
ज्ञातमेव । तत्कथमपहव इति भावः । व्यपदेशाच्छलात् । सदृशमिति मकरन्दे
तत्त्वन्वयमपि कथयेत्याशयः । उभयमपि क्रियाविशेषणम् ॥ बुद्धरक्षिता ।
अत्र शोभनं कथयितुमर्हसीत्यर्थः । लवङ्गिका । अत्र मकरन्दवियोगेन कथं वर्त-

गाढं प्पहारइ (नख) . २ विद्धलाविअ (विह्वलित) . ३ लुगमो . ४ विगलिदासिअट्ठि
विगलितासियट्ठि .) . ५ विच्छदिअमहग्घजीविदो . ६ अस्सत्थसरीरे किं वाआ । दंसिंद
मकरन्दसमाअमोच्छुक्कं (अस्वस्थशरीरे किं वाआ । दर्शितं शरीरेण मकरन्दसमागमौ-
) . ७ अयि विसंवादसीले पिअ० . ८ णीए मालदीए . ९ पवन्धसुरसं १० ०आए
११ ०सहीओ .

मद०--निशामय प्रियसखि । मम बुद्धरक्षितापक्षपातप्रत्यक्षेण तस्मिञ्जने भृतोद्वृत्तकौतूहलौत्कण्ठामनोरथं हृदयमासीत् । ततो धिनियोगनिर्वृत्तदर्शना भूत्वा दुर्वारदारुणानङ्गदुःखसंतापितकृत्योत्तविघटमानजीविता संभावितास्मि । विजृम्भितापूर्वसर्वाङ्गप्रज्वालितमदनहुतवहोदामदाहदुःसहायासदुर्मनायमानपरिजना प्रत्याशाक्षमात्रसुलभमृत्युनिर्वाणप्रतिकूलबुद्धरक्षितावचनविवर्धितावेगव्यरविसंघुलेमं जीवलोकपरिवर्तमनुभवामि । संकल्पस्वप्नान्तरे मनोरथोन्मादमोहिता पश्यामि तं जनम् । (णिसामेहि पिसहो बुद्धरविखदापक्खवादप्पच्चएण पढमं जेव्व तस्सि जणे भरिदुव्वरन्तकोट्टमैणोरहं हिअअं आसी । तदो विहिणिओअणित्तदंसणा भविअ दुव्वरणेअदुव्वखसंदाविदकडन्तचित्तविहडन्तजीविदो संभाविअहि । विअम्मिद्वसव्वज्जर्प्पज्जलिदमअणहुदवहुदामदाहदूसहाआसदुम्मणाअन्तपरिअणा विमोवखमेत्तसुलहमित्तुणिव्वाणपडिअलबुद्धरविखदावअणविवड्ढिआवेअवसंठुला इमं जीवलोअपरिवत्तं अणुभवामि । संकप्पसिखिणन्तरेसु अम्मादमोहिदा पेक्खामि तं जणं ।)

सोपि प्रियसखि मुहूर्तनिर्व्यूढविस्मयविसंघुलोद्वेल्विस्तीर्यमाणः

स इति भावः । मदयन्तिका । अत्र निशामय शृणु । एकवचनामिह लक्ष्ये पक्षया । बुद्धरक्षिताया विदितवृत्तान्तत्वात् । कथाकथनं तु रागवृद्धये यद्वा 'यात्रा पुरस्कन्दनमुत्सवो वा स्वप्नोऽथ चित्रं रतिसंकथा च । भवत्युपायाः पक्षलोके यूनोर्यतो वृद्धिमुपैति रागः ॥' पक्षपात इति बुद्धरक्षितापक्षपातो गुणविना न भवतीति विश्वास इति भावः । भृतोद्वृत्तमतिरिक्तीभवत् । कौतूहलौत्कण्ठा च मनोरथश्चेति विग्रहः । ततो बहुव्रीहिः । यद्वा अतिरिक्तीभवत् कौतूहलौत्कण्ठा च यत्र मनोरथे तादृशो मनोरथो यत्र तत्तथा । सर्वाङ्गदाहो व्याधेरभिनयो यथा ॥ 'मरणमेव निर्वाणं मोक्षः । सर्वदुःखापहारकत्वात् । दिष्टसङ्गस्तव स्यादिति बुद्धरक्षितावचनम् । विसंघुला संशयितचित्ता । जीवलोपरिवर्तोऽन्यथात्वं मूर्खेत्यर्थः । यद्वा मूर्खानन्तरं पुनर्जीवलोकप्रवेशोऽत्र परिवर्तनसंकल्पान्तरे भावनावलज्ज्ञानमध्ये स्वप्नज्ञानमध्ये चेत्यर्थः । निर्व्यूढ उपरि

१ तस्सि जणे अदिभूमिं गदो अणुराओ । अवि अ तस्मिं जणे २ अविरलको ३ णिओइअचिर (नियोजितचिर) . ४ दारुणाआसदुक्खसंदावडज्जन्त (संतापदा ५ जीविदासा दूरविअम्भिआ०.६ पज्जलण. ७ संकप्पचिन्ताए.

सप्तमोऽङ्कः ।

१५३

नेत्रपुण्डरीकताण्डवोद्भटप्ररूढमैरेयमदधूर्णितमिव चिरं निर्ध्यायति
 किं च कवलितारविन्दकेसरकषायकण्ठकलहंसघोषधरस्व-
 त्गम्भीरभारतीभरितकर्णविवरं प्रिये मदयन्तिके इति मां व्याह-
 ति । अथ च प्रस्फुरत्पयोधरोच्छलदुत्तरीयांशुकाञ्चलावलम्बनपरि-
 धन ससंभ्रमोत्तरङ्गिधमधमायमानहृदयां मां समुन्नासयति । (सो विपि-
 ति हेतुत्तणिवूढविह्वणअविसंतुलुव्वेल्लवित्थरन्तलैलिदणेतपुण्डरीअताण्डवुभ-
 रूढमैरेअमर्दधुण्णिदं विअ चिरं णिज्जाअदि मं । किं अ कवलिआरविन्दके-
 कसाअकण्ठकलहंसघोसघघरक्खलिअगम्भीरभारदीभरिदकण्णविवरं पिए मद-
 ति ए ति मं वाहरदि । अथ अ पप्फुरन्तपओधरुच्छलदुत्तरीअंशुअञ्चलाव-
 णपरिभवेण ससंभमुत्तरङ्गिधमधमाअन्तहिअअं मं समुत्तासेदि ।)
 सहसा विसर्जितांशुकप्रसृतां च तत्क्षणकठोरकमलदण्डायमान-
 न्धनपवारितपयोधरोद्गमां विघटमानविकलमेखलावलयसंदा-
 तपीवरोरुप्रतिषिद्धविप्रतीपगमनां प्रतिकूलवादिनीमप्यत्यादरप्रय-
 त्तवर्तितमुहूर्तकोपोपरागदुःखपरुषीकृतहृदयां स्निग्धपुनरुक्तपर्यस्त-
 त्सभूक्षेपम् । प्ररूढमैरेयं प्रसन्नमयम् । तस्य मदो मत्तता । 'मैरेयमासवः सीधुः'
 मरः । धूर्णितमिति क्रियाविशेषणम् । निर्ध्यायति चिन्तयति । कषायः सुरभितः ।
 सो राजहंस । घोषः शब्दः । धर्धरमस्फुटम् । स्खलितं च्युतम् । एतदुभयं
 विसवशात् । हर्षसंजातस्वरभेदाद्वा । यदाह—'स्वरभेदो भयक्रोधमदहर्षादिभि-
 ' । भरितकर्णविवरमिति क्रियाविशेषणम् । वस्त्राञ्चलग्रहणेन स्त्रीप्रसादनम् ।
 ह—'रहसि ग्रहणेनापि हस्ते वस्त्रे च मूर्धनि । कार्यं प्रसादनं नार्या अपराधं
 क्षता ॥' परिभवेन प्रतिकारबुद्ध्या । सभयं पूर्वाननुभवात् । अत्र किं स्यादि-
 रणि कम्पवत् । आतङ्काद्धमधमायमानमुष्णमिव चित्तं यस्यास्ताम् । यद्वा
 हृद्यदतकलोलम् । धमधमायमानं सकम्पम् । कलोलश्च कम्पस्योत्तरोत्तरप्रकर्षः ।
 पयति चकितां करोति । शीघ्रं त्यक्तवस्त्रा च सा प्रसृता गमनोद्यता च ।
 धारयः । पुलकितत्वेन दण्डायमानता । अपवारितोऽपिहितः । उद्गमो विस्तारः ।
 लङ्घनविघटनं कृत्वापसरणे कुचालोकनादिकं नायकस्य जायते । नायिका च
 संवरणाय न प्रभवतीति भावः । तर्हि पलायते किमिति नेत्यत आह—वि-
 नमानेति । विघटमानालिङ्गनजरोमाञ्चसंचयात् विकला स्वस्थानचलनात् ।

तह अ. २ मुहुत्तं उद्भट. ३ विथारिपेरन्तणालरत्त (विस्तारिप्रान्तनाल). ४ रत्त (रक्त)
 तण्डवुपीलडम्बरपाडरूढ. ६ मैरेअदर्पः मदधुम्मन्तसीलं णिव्वण्णेदि (धूर्णनशीलं
 भवति). ७ तारधीरणादभरिद. ८ अथ पहावन्तो (प्रभवन्) विअ उत्तरीअः
 तपस्वः ।

लोचनविभाविताशेषचित्तसारामुपहसति । द्विगुणबाहुदण्डावेष्टानि
 न्त्रितां प्रियसखि प्ररूढशार्दूलकठोरकररुहाक्रमणविकटपत्रावली
 धनोत्तानवक्षःस्थलनिष्ठुरनिवेशनिःसहां कृत्वा सावेगविधुतमस्तक
 द्धकवरीनिहितकरपरिग्रहपुञ्जीकृतोन्नमितनिश्चलमुखावयवस्वच्छ
 विकासविदग्धवदनकमलो वामगण्डमूलोपरिनिहितप्रस्फुरत्पुञ्जि
 रसमुद्रतमनोहरस्पर्शनिर्भरोद्धर्षितशरीरशोभामुल्लासितसाध्वसानन
 धमसंभ्रमवलनमोहमन्थरभ्रमल्लोचनां किमपि दुर्विनयसाहसात्
 पव्यवसायो मामनभ्यर्थनीयमभ्यर्थयति । (सहसा विसर्जिअंभु
 सरिदं अ तक्खणकठोरकमलदण्डाअमाणबाहुबन्धणाववारिअपओहरुगमं
 न्तिअल्लैमेहलावलअसंदाणिज्जन्तपीवरोरुप्पडिसिद्धविप्पदीवगमणं पडिअ
 णिं वि अच्चाअरपअत्तणिव्वत्तिदमुहुत्तकोवोवराअदुक्खपरुसीकिदहिअं
 पुणरुत्तपत्तहत्थलोअणविहाविदासेसचित्तसारं मं उव्वहसदि । दिउणवाहुदण्ड
 णिअन्तिदं पिअसहिं प्परूढसदूलकठोरकररुहोरम्फाविअडपत्तावलीपसाहण
 च्छत्थलणिठुराणिवेशणीसहं अदुअ सावेअविहुअमत्थआविद्धकवरीणिहि
 रिगहोवगिगदुण्णमिअणिच्छलमुहावअवसच्छन्दविआंसविअकूवअणकमलो

संदानं बन्धनम् । तत्प्रापिताभ्यामित्यर्थः । प्रतीपं प्रतिकूलम् । गमनाभावे पुन
 न्तावरुद्धतया हूं हूमित्यादिनिषेधमाह—प्रतिकूलेति । उपरागः संबन्धः । प्रियतुं ज
 द्धपुनरुक्ते पुनः पुनर्निषेधवाक्ये पर्यस्तं निषेधविपरीतं स्निग्धत्वादिधर्मत्वात्
 पर्यस्तं विभ्रान्तम् । चित्तसारः संभोगेच्छापरता । उपहासः परिहासः । स
 संभोगेच्छा वाचि परं ते निषेध इत्येवंरूप इत्यर्थः । स्निग्धपुनरुक्तेति पाठे स्निग्ध
 पुनः पुनः स्निग्धं पर्यस्तं क्षिप्तं लोचनमित्यर्थः । आवेष्टनमावेष्टः तेन गाढालि
 च्छम् । कररुहो नखः । ओरम्फ आक्रमणम् । प्रौढव्याघ्रनखवत्कठोरं यत्कर
 ति भावः । निष्ठुरं निविडम् । निवेशोऽर्पणम् । निःसहां वचनाद्यक्षमा ।
 कररुहाक्रमणमेव पत्रावलीति रूपकम् । चुम्बनमाह—सावेगेति । ओ
 पुञ्जीकृतं लम्बितमित्यर्थः । मुखावयवा ललाटादयः । विकासितं चुम्बनादिनि
 म् । वदनस्य वैदग्ध्यं चुम्बनचातुर्यात् । इह कन्यायास्त्रिविधं चुम्बनम् ।
 कच्छुरितकघटितकभेदात् । तत्र ललितकमाह—प्रस्फुरितेति । घटित

१ विसर्जिअओसरिअ; विसर्जिअंसुअमोसरिअ (०तांशुकामवसृत्य) . २ विद्वल .
 (विकट) . ३ संधाणिज्जन्त . ४ सच्चादर . ५ रुत्तपद्मलविलोअण . ६ ०सारं उ
 (उपहस्य) . ७ वेष्टणनिच्छेष्टणिअमिअं; णिव्वत्तिअं . ८ रुहप्पहार . ९ आवविद्ध .
 इपुञ्जीकि १० विअसिद, विलसिद.

सप्तमोऽङ्कः ।

१५५

मूलोर्वरिणिहिदप्पफुरन्तपुजिदाहरसमुगदमणुहरैफंसणिअम्भुद्धसिदसरीरसोहं
विदसद्वसाणन्दविसमसंभमवलणमोहमन्थरभमन्तलोअणं किं विदुव्विणं-
हसाणुरुववसाओ मं अचमत्थेदि ।)

एवं नाम प्रियसाखि समक्षं सर्वमनुभूय ततो झटिति प्रतिबुद्धा
न्यारण्यसांनिभं पुनरपि मन्दभाग्या विभावयामि जीवलोकमिति ।
एवं णाम पिअसहि समक्खं सव्वं अणुभविअ तदो झत्ति पडिबुद्धा सुण्णार-
णसिंभं पुणो वि मन्दभाइणी विभावेमि जीअलोअं ति ।)

लव० — (विहस्य ।) साखि मदयन्तिके स्फुटमाख्याहि । अथ
स्मिन्नवसरे स्नेहविभ्रमोन्मिश्रहासविकसद्बुद्धरक्षितालोचननिरूपितं
रिजनाद्गोपनीयं त आसनमचूडकं शयनीप्रच्छदपटापवारितं भवति
न वेति । (साखि मदअन्ति ए फुडं आचक्खेहि । अथ तस्सि अवसरे
पेहविअमुम्मीसहसविअसन्तबुद्धरक्खिदालोअणणिरुविदं परिअणादो गोव-
वं दे आसणमचूलअं सअणिज्जपच्छदवडावारिदं भोदि किं ण वेति ।)
मद० — अयि असंबद्धपरिहासशालि अपेहि । (अइ असंबद्धपरि-
हासशालि अपेहि ।)

बुद्ध० — साखि मदयन्तिके मालतीप्रियसखी खल्वीदृशान्येव
प्रियतुं जानाति । (सहि मदअन्ति ए मालदीपिअसही क्खु ईदिसाई
अ मन्तिदुं जानादि ।)

उक्तं योजितम् । ईषत्परिगृह्य मीलितनेत्रा जिह्वप्रेण घटयति करेण नेत्रे तस्या-
अदयतीति घटितकम् । छुरितकं तु प्रागेवोक्तम् । समुद्रम उद्रेकः । एवं च
वैष्णवायकस्पर्शात्प्रमोदमाह मनोहरेति । उद्धर्षितमुद्रतरोमाञ्चम् । नायि-
या वामाङ्गे सकलोपचारव्यवस्थापनाद्वामकपोलेत्युक्तम् । वर्धमानां सुरतावस्था-
याम् समुल्लसितेति । समुल्लसिताभ्यां साध्वसानन्दाभ्यां विषमो यः संभ्रमः
विषमस्तत्र मोहेन किंकर्तव्यातामूढतया मन्थरत्वमेकतरपक्षाव्यवस्थातिः । साध्वसेन
वृत्तिरानन्देन च निवृत्तिरित्याशयः । अनभ्यर्थनीयं सुरतादिकम् । ततो झटिति
गारावस्थाकथनम् । लवङ्गिका । अत्र मचूडकं विधावीति ख्यातम् । निःसह-
स्रनासनमचूडकेऽपि धातुत्यागप्रश्रवैदग्धीयमिति भावः । पुष्पवतीशङ्कया पारिजन-
मूलचिरविणि । २ मणहरसहस्रारस्सदमणहरकस्सिद (सहजसारस्वतमनोहरोत्कर्षित) .
स्वमाविद (रोञ्जामित) . ४ संभममणहरसंवलण...चेअणं (चेतना) . ५ दुव्विणीद .
एवं नाम इति नास्ति कचित् . ७ विअमुज्जिअ (विभ्रमोजित) . ८ णिअम्भस्स मूलं स-
मोहो पच्छदवडो वा . ९ ०सही एव्व इअं ईरिसानि जा० .

१५६

मालतीमाधवे

मद०—सखि मा खल्वेवं मालतीमुपहस । (सहि मा मालदिं उवहस ।)

बुद्ध०—सखि मदयन्तिके पृच्छामीदानीं ते किमपि यत् विश्वासभङ्गं करोषि । (सहि मदअन्ति ए पुच्छिस्सं दाणिं दे किं वि विस्सासभङ्गं करेसि ।)

मद०—सखि किं पुनरपि प्रणयभङ्गेन कृतापराधो येनैवं मन्त्रयसे । प्रियसखि त्वं लवङ्गिकया समं सांप्रतं मे हसिष्यसि । (सहि किं पुणो वि पणअभङ्गेण किआवराहो अअं जणो जेण एवंपिअसहि तुमं लवङ्गिआए समं संपदं मे हिअअं ।)

बुद्ध०—यदि ते कथमपि मकरन्दः पुनरपि दर्शनपथं तदा किं त्वया कर्तव्यम् । (जइ दे कथं वि मअरन्दो पुणो वि ओदरादि तदो किं तुए कादव्वं ।)

मद०—एकैकावयवनिःसङ्गलग्ननिश्चले चिरं लोचने तिष्ठिष्यामि । (एकैकावयवनिःसङ्गलग्ननिश्चले चिरं लोअणे तिष्ठिष्यामि ।)

बुद्ध०—अथ सोपि मन्मथबलात्कारितो यदि कन्दर्पज रुक्मिणीमिव पुरुषोत्तमः स्वयंग्राहसहधर्मचारिणीं करोति का प्रतिपत्तिः । (अथ सोवि मम्महबलकारिओ जइ कन्दर्पज रुक्मिणिं विअ पुरुषोत्तमो सअंग्रहसहधम्मचारिणिं करेइ तदो कां पडिअति ।)

मद०—(निश्चस्य ।) किं मामेतावदाश्वासयसि । एतिअं आसासेसि ।)

हासनिवारणाय गोपनम् । बुद्ध० । अत्र पृच्छामि यदि हृद्रतं रहस्यं कथयिष्यसि । मद्य० । अत्र कृतापराध इत्यत्र शिरश्चालनगतिः । अत्रात्मसमर्पणमेव त्वया कार्यमिति भावः । मद्य० । अत्र तद्दर्शनमात्रं तला भविष्यामीति भावः । निःसङ्गः सर्वाङ्गव्यापी । बुद्ध० । अत्राश्रयार्थं । बलात्कारितो बलात्कारेण प्रवर्तितः । रुक्मिणी काममाता प्रयुन्नमातुल्य कामावस्थाकारिणीम् । पुरुषोत्तमः कृष्णः । अथ च पुरुषेषूत्तमो मकरन्दः ।

१ ०ङ्गिआ अ. २ निसग्ग (निसर्ग) ३ जइ. ४ गाहसाहसेण. ५ कीरि

सप्तमोऽङ्कः ।

१५७

बुद्ध०—सखि कथय । (सहि कहेहि ।)

लव०—सखि कथितमेव हृदयावेगसूचकैर्दीर्घनिःश्वासैः ।
(सहि कथिदं जेव्व हिअआवेअसूअएहिं दीहणीसासेहिं ।)मद०—सखि काहमस्य तेनैवात्मानं पणीकृत्य दुष्टशार्दूलकव-
लनादाकृष्टस्य तस्यैव कृत्यकरस्यात्मनः शरीरस्य । (सहि का अहं
इमस्स देण जेव्व अत्त णअं पणीकदुअ दुइसहूलकवलणादो कट्ठिअस्स तस्स
जेव्व केरअस्स अत्तणो सरीरस्स ।)लव०—सदृशं खलु महानुभावतायाः । (सरिसं खु महानुभा-
वदाए ।)

बुद्ध०—स्मरिष्यस्येतद्वचनम् । (सुमरोसे एदं वअणं)

मद०—कथं द्वितीयप्रहरनाडिकाविच्छेदपटहस्ताड्यते । तथा-
वन्नन्दनं निर्भर्त्स्य सपादपतनं वाभ्यर्थ्य मालत्या उपर्यनुकूलयिष्यामि ।
(कथं दुदीअपहरनाडिकाविच्छेदपडहो ताडीअदि । ता जाव नन्दनं णिअ-
च्छिअ सपादपडणं वा अअत्थिअ मालदीए उवारं अणुऊलइस्सं ।) (इत्यु-
पाय गन्तुमिच्छति ।)

(मकरन्दो मुखमुद्राद्य हस्तेन गृह्णाति ।)

मद०—सखि मालति प्रतिबुद्धासि । (विलोक्य सहर्षसाध्वसम् ।)

गान्धर्वेण । स्वधर्मचारिणी भार्या । प्रवृत्तिर्वाता । मदयन्तिका । इह ममाभागेन
(किं स्यादिति निःश्वास इति भावः । मदयन्तिका । अत्र काहमात्मशरीरस्य किं
तु न कापि । मकरन्दस्यैव मच्छरीरमिति भावः । केरकशब्दः कृत्यकरवाची । प-
णीकृत्य मूल्यतया यो व्यवस्थाप्यते स कृत्यकरः । लवङ्गिका । अत्र महानुभावता
कृतज्ञता । बुद्धरक्षिता । सांप्रतमेवैतद्वचनस्योपयोगं स्थिरीकृत्याह । स्मरिष्यसीदं
वचनम् । मदयन्तिका । अत्र 'नाडी कालेऽपि षट्क्षणे' इत्यमरः । षट्क्षणाव-
च्छिन्नः कालो नाडी । द्वितीया नाडी द्वादशक्षणात्मकः कालः । मदयन्तिकामक-
रन्दसंघटनविषयस्य समासिपटहोऽयमित्यर्थः । यद्वा द्वितीयनाडी द्वितीयभगिनी मा-
तृता तया सह विच्छेदो वियोगो यथोपक्रान्तसंबन्धविघटनमित्यर्थः । मकरन्दः ।
इति मदयन्तिकामित्यर्थः । मदयन्तिका । अत्राम्मो इति स्वच्छंदप्रलापितस्वा-१ मिश्रु० (मृत्यु) . २ एव परपञ्चस्य (परकीयस्य) किचकिंकरस्स . ३ सुमरेहि,
इदिअमामवि० . ५ से . ६ हस्ते . ७ सहर्षं ससाध्वसं च .

१५८

मालतीमाधवे

अहो अन्यदेव किमप्येतद्वर्तते । (सहि मालदि पडिबुद्धासि ।
अण्णं जेव्व किं वि एदं वद्धदि ।)

मक०—

रम्भोरु संहर भयं क्षमते विसोदु-
मुत्कम्पितं स्तनभरस्य न मध्यभागः ।
इत्थं त्वयैव कथितप्रणयप्रसादः
संकल्पनिर्वृतिषु संस्तुत एष दासः ॥ २ ॥

बुद्ध०—(मदयन्तिकामुखमुन्नमय्य संस्कृतमाश्रित्य ।)

प्रेयान्मनोरथसहस्रवृतः स एष
सुप्तप्रमत्तजनमेतदमात्यवेश्म ।
प्रौढं तमः कुरु कृतज्ञतयैव भद्र-
मुखिप्रेतमूकमणिनूपुरमेहि यामः ॥ ३ ॥

मद०—सखि बुद्धरक्षिते क पुनरिदानीमस्माभिर्गन्तव्यं
(सहि बुद्धरखिदे कहिं पुणो दाणिं अहोहिं गन्दव्वं ।)

बुद्ध०—यत्रैव मालती । (जहिं जेव्व मालदी ।)

मिप्रायानुतापे । रम्भेत्यादि । हे रम्भोरु भयं त्यज । यतस्तव स्तनभारस्य
सोदुं मध्यभागो न क्षमते समर्थो न भवति । अतिकृशो मध्यदेशः कुचयो
म्पस्य भारं न सहत इति भावः । भयमिहापरिचितदर्शनात् । विकारमि
तव सकम्पस्य स्तनभारस्य विकारं मध्यभागो न क्षमते । संकल्पसुखेष्वनेने
रेण त्वयैव कथितप्रार्थनासंपत्तिरेषोऽहं संस्तुतः परिचितो दासो विधेयः ।
प्रेम तद्रूपो वा प्रसादः ॥ २ ॥ प्रेयानित्यादि । प्रेयान् प्रियतमो मनोर
वृतः प्रार्थितो यस्त्वया संकल्पादिष्वनुभूतः स एष सोऽयमित्यर्थ इति प्राप्
द्वेदः । अतः कृतज्ञतया पूर्वोपकारस्य स्मरणेनैव भद्रमभीष्टं विवाहरूपं कु
सामप्रोमाह—एतदमात्यगृहं केचित्सुप्ताः केचित्प्रमत्ता जना यत्र तादृश
तमः । अन्धमिति पाठेऽन्धं करोतीत्यन्धम् । तम इत्यर्थः । उत्क्षिप्तमुत्त
एव मूकमशब्दं मणिप्रधानं नूपुरं यथा तथैहि यामः । विवाहसंपादनार्थेति
तत्र सुप्तादिना गृहलोकानामदर्शनं प्रौढान्धकारतया बहिल्लोकानामदर्शनम्
स्याप्यशब्दतया परवितर्काभाव इति गमनमप्रत्यूहं स्यादिति दर्शितम् ।
रदाभ्यां निष्ठातो न इति नत्वं न भवति । न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदामिति
॥ ३ ॥ मदयन्तिका । अत्रानेन मकरन्दसंमतिमाह—यत्रैव मालती

१ अम्हहे. २ एदं एव्व व०, ३ विकारमुत्कम्पिनः स्तनतटस्य. ४ लवङ्गिका.

६ मालदी गभा.

मद० — किं निवृत्तसाहसा मालती । (किं निवृत्तसाहसा मालती ।)

बुद्ध० — अथ किम् । अन्यच्च त्वं मणसि । (अथ इं । अणं भ
भणसि ।) ('काहं इमत्स' इत्यादि पठति । मदयन्तिकाश्रूणि पातयति ।)

बुद्ध० — महाभाग दत्तः खलु स्वयमात्मा प्रियसख्या । (महा-
मात्र दिग्गो क्खु सअं अप्पा पिअसहीए ।)

मक० —

अद्योर्जितं विजितमेव मया किमन्य-

दद्योत्सवः फलवतो मम यौवनस्य ।

यस्य प्रसादसुमुखेन समुद्धृत्यं

देवेन बान्धवधुरा मकरध्वजेन ॥ ४ ॥

तदनेन पक्षद्वारेण निर्गल्यं साधयामः ।

(निभृतं परिक्रामन्ति ।)

मक० — अहो निशीथनिःसंचाररमणीयता राजमार्गस्य । तथाहि
संप्रति ।

प्रासादानामुपरि बलभीतुङ्गवातायनेषु

भ्रान्त्वावृत्तः परिणतसुरागन्धसंस्कारगर्भः ।

ति शेषः । एतेनागामिनोऽङ्कस्यावतारः सूचितः । मदयन्तिका । अत्र पितृनैर-
वेक्ष्येण मालत्यात्मनिवेदनं यदि तदा ममापि तत्स्यादित्याशयः । बुद्धरक्षिता ।
अत्र च तथा प्रागेव मत्समक्षं त्वया मकरन्दायात्मा दत्तः । इदानीं कुतस्तेऽपास्य-
मित्याऽशयः । स्वगृहत्यागदुःखादश्रुपातेन सूचितात्मदानां मदयन्तिका माह—अत्र
तुभ्यमिति शेषः । अद्येत्यादि । अद्योर्जितं सातिशयं कृत्वा मया विजितम् । ३
सर्वकार्यसंपादनात् । सफलस्य मम यौवनस्याद्योत्सवः । अत एवान्यत्किम् । अपि
तु न किमपि । साध्यमस्तीति शेषः । यस्य मम बान्धवधुरा मित्रकृत्यं कामदेवेन
सम्यग्भृता । प्रसन्नतया सुमुखेन । एवकारोऽप्यत एव । यदि माधवसंगतेयं स्या-
त्तदा मया सर्वाकारं जितं न स्यादिति भावः । कन्यावरणे बान्धवा एव भवन्ति ।
यदाह—'कन्याया वरणे माता पितरौ बान्धवा अपि' ॥ पक्षद्वारं खडिकिका ॥
४ ॥ 'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ' इत्यमरः । प्रासादानामिति । अयं वायुस्तरु-
णानां नूतनस्त्रीसमागमं प्रकाशयति । अनेन मदयन्तिकाप्रोत्साहनमुक्तम् । कीदृशः
१ दिग्गो क्खु अत्ताणं पिअसहीए पडिवज्जस्स (प्रतिपद्यस्व) । २ यन्मे । ३ समुद्यता ।
४ एतन्नास्ति कचित् । ५ जाल । ६ भ्रान्त्या, प्राप्तामोद ।

३६०

मालतीमाधवे

माल्यामोदी मुहुरूपचितस्फारकपूर्वासो
वायुर्यूनामभिनववधूसंनिधानं व्यनक्ति ॥ ५ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मालतीमाधवे नन्दनविप्रलम्भो नाम सप्तमोऽङ्कः ।

उक्तस्थानेषु भ्रान्त्वावृत्तः । आदौ भ्रान्तः पुनरावृत्त आयातः । अनेन मन्दस्व
भ्रान्त्या भ्रमणेनायात इति वा । परिणतपुष्परसगन्धसमूहबन्धुः । पुष्पसजा
सुरभिर्वा । मुहुरूपचितोऽत्यर्थं प्रवृद्धः । स्फारो दीर्घतया बृहत्तरः । कर्पूरसं
च । पश्चात्कर्मधारयः । यद्वा कर्पूरविशेषणमेव द्वयम् । एभिरतिसौगन्ध
ध्वनिते । यतोऽतिमनोहरोऽत एव स्त्रीसांनिध्यकर इति भावः । उपहितम्लानि
पाठेऽपि कर्मधारयः ॥ ५ ॥

प्रासोष्ट्रं यं रत्नधरो द्विजेशो द्विजेशवन्द्या दमयन्तिकापि ।
जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेऽङ्कोऽगमन्मनोहारिणि सप्तमोऽयम् ॥

इति सप्तमोऽङ्कः ।

१ स्फीत. २ वातो यूनामभिमत.

अष्टमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्यवलोकिता ।)

अवलोकिता—वन्दिता मया नन्दनावासप्रतिनिवृत्ता भगवती ।
तद्यावन्मालतीमाधवसकाशं गच्छामि । (परिक्रम्य ।) एतौ तौ निर्व-
र्तितग्रीष्मादिवसावसानमज्जनौ दीर्घिकातटशिलातलमलंकुरुतः । तथा-
वदुपसर्पामि । (वन्दिता मया नन्दनावासपडिणिउत्ता भववदी । ता जाव
मालदीमाहवसआसं गच्छामि । एदे दे णिव्वत्तिदेगिह्वादिअहावसाणमज्जणा दीहि-
भातेडसिलातलं अलंकरंति । ता जाव उपसर्पामि ।) (इति निष्क्रान्ता ।)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशत उपविष्टौ मालतीमाधवावलोकिता च ।)

माधवः—(सानन्दम् ।) वर्धते हि मन्मथप्रौढसुहृदो निशीथस्य
यौवनश्रीः । तथा हि ।

दलयति परिशुष्यत्प्रौढतालीविपाण्डु-

स्तिमिरनिकरमुद्यन्नैन्दवः प्राक्प्रकाशः ।

वियति पवनवेगादुन्मुखः केतकीनां

प्रचलित इव सान्द्रो मन्दमन्दं परागः ॥ १ ॥

(स्वगतम् ।) तत्कथं वामशीलां मालतीमुपावर्तये । भवत्वेवं तावत् ।
(प्रकाशम् ।) प्रिये मालति प्रत्यग्रसायंतनस्नानसविशेषशीतलामत्र-
भवती निदाघसंतापशान्तये किञ्चिद्विशेषयामि । तत्किमित्यद्यानिमि-
त्तमन्यथैव मां संभावयसि ।

तदेवं मदयन्तिकामादाय मकरन्दे माधवान्तिकं चलिते मालतीमादाय निर्ग-
तस्य माधवस्य कामन्दकीगृहस्थितस्य वार्ताप्रस्तावनायावलोकिताप्रवेशः सूचनं
च पूर्वाङ्के । जहि जेव्व मालतीति वचनेन मालतीमाधवयोरेकत्र वासः सूचितः ।
तत्र च यद्यपि तयोरेव प्रवेशोऽर्हति तथापि कन्याप्रलोभने सद्यःानुकूल्ये तत्प्रवेश
इति पूर्वाङ्के कृतमेव । **अवलोकिता** । अत्र 'सरो वापी तु दीर्घिका' इत्यमरः ।
दलयतीत्यादि । अयं चान्द्र उद्योत उद्गच्छन्नत एव शुष्यत्प्रगल्भतालीपलव-
त्पाण्डुरस्तिमिरसंधं खण्डयति । प्रथमतो व्योम्नि वायुवेगेनोर्ध्वमुखीभूय प्रचलितो
घनः केतकीपराग इव । इन्दोरयमैन्दवः । मन्दमन्दमिति प्रचलनक्रियाविशेषणम् ।

१ जावस्य. २ परिणिव्वं ३ तीर. ४ ०न्ति मालदीमाहवा. ५ उवसाप्पिस्सम्.
६ वर्तते. ७ निशीथिनीनाथस्य. ८ शुष्क. ९ ०न्वः; माकरन्दः, स्फारस्फारम्. १० निदाघशा०.

१६२

मालतीमाधवे

निश्चोतन्ते सुतनु कवरीबिन्दवो यावदेते
 यावन्मध्यः स्तनमुकुलयोर्नाद्रभाघं जहाति ।
 यावत्सान्द्रप्रतनुपुलकोद्भेदवत्यङ्गयष्टि-
 स्तावद्गाढं वितर सकृदप्यङ्गपालीं प्रसीद ॥ २ ॥

अयि निरनुरोधे

जीवयन्निव समूढसाध्वसस्वेदबिन्दुरधिकण्ठमर्प्यताम् ।
 बाहुरैन्दवमयूखचुम्बितस्यन्दिचन्द्रमणिहारविभ्रमः ॥ ३ ॥

अथवा दूरे तावदेतत् । कथमालापसंविभागस्याप्यभाजनमयं
 भवत्याः ।

दग्धं चिराय मलयानिलचन्द्रपादै-
 निर्वापितं तु परिरभ्य वपुर्न नाम ।
 आमत्तकोकिलरुतव्यथिता तु हृद्या-
 मद्य श्रुतिः पिवतु किंनरकण्ठ वाचम् ॥ ४ ॥

उपावर्तये संमुखीकरोमि ॥ १ ॥ निश्चोतन्त इत्यादि । हे सुशरीरे यावत्
 कवरीजलबिन्दवः स्रवन्ति यावत्कुचकलिकयोर्मध्य आद्रतां न त्यजति यावत्
 बिडव्यापि रोमाञ्चं प्रकाशयन्ती काययष्टिस्तावद्गाढं यथा तथा सकृदपि
 पालीं क्रोडप्रदेशं देहि । अतः प्रसीद । तदिह निदाघतापशान्तये जलबिन्दु-
 कुचाद्रता पुलकोद्भमश्च सर्वाङ्गशैल्यापत्तये । यावत्तावच्छब्दाववध्यर्थो । सान्द्र-
 पदे कर्मधारयमत्वर्थीयाद्बहुव्रीहिरेवेष्टो लघुत्वादिति न्यायेन बहुव्रीहिसंभवे
 मत्वर्थीय इति न देश्यम् । एतद्वचनस्य प्रायिकत्वात् । तथैव नानाप्रयोगदर्श-
 दिति दिक् । 'पालिः पङ्क्तिप्रदेशयोः' इति शाश्वतः ॥ २ ॥ जीवयन्निव
 बाहुः कण्ठेऽर्प्यताम् । कीदृशः । समूढं सद्योजातं पुञ्जितं वा यत्साध्वसं भयं
 स्वेदबिन्दुर्यत्र सः । अननुभूततया भयम् । चान्द्रकरस्पृष्टोऽत एव स्यन्दी-
 न्बालचन्द्रकान्तहारस्तत्तुल्यः । धर्मविघातकत्वात् । अत एव सौहित्याज्जीवयन्निव
 'समूढः पुञ्जिते भुम्ने सद्योजाते सुनिश्चिते ।' इति विश्वः । ससाध्वसश्रमेति
 ससाध्वसो भयवान्यः श्रम इत्यर्थः । संविभागो भेदः । अभाजनमस्थानम् ।
 जहल्लिङ्गोऽयम् । अयं जन इत्यनेन दीनतोद्भावेनानुकूल्यं स्वीयमाह । भवति भाव-
 इत्यनेन नायिकोत्तेजनम् ॥ ३ ॥ दग्धमित्यादि । चिरं दक्षिणवायुचन्द्रकान्त-
 पितं मे वपुरालिङ्ग्य न चेन्निर्वापितमतस्तीकृतं तदा समदकोकिलरवपीडित-
 श्रुतिः कर्णोऽधेदानीं हृद्यां वाचं पिवतु । सादरं शृणोत्वित्यर्थः । अत एव वा-
 धुर्यद्योतनाय किंनरकण्ठ इति संबोधनम् । किंनरस्येव कण्ठः स्वरो यस्या-

१ युगुलयोः, कलशयोः मुकुलयोरा० २ प्रतत. ३ अङ्ग. ४ अयि मालति निरनुरोधे.

अष्टमोऽङ्कः ।

१६३

अव०—(उपसृत्य) अयि अनिर्वहणशीले यदिदानीं मुहूर्तमा-
 त्तरितमाधवा दुर्मनायमाना मम पुरतो भणसि चिरयत्यार्यपुत्रोऽपि
 म कियच्चिरेण प्रेक्षिष्ये येन पुनर्विच्छर्दिताशेषसाध्वसा विस्मृतनिमे-
 वेन्नमवलोकयन्त्येवं भणिष्यामि द्विगुणावेष्टनपरिरम्भेण संभावये-
 ते तस्य ते सांप्रतमयं परिणामः । (अइ अणिव्वहणशीले जं दाणिं मुहुत्त-
 त्तरिदमाहवा दुम्मणाअन्ती मह पुरदो भणासि चिराअदि अज्जउत्तो अवि
 मः ॥ कियच्चिरेण पेक्खिस्सं जेण पुणो विच्छडिआसेससज्जसा विमुमरिअणिमे-
 नमयं उअग्घं ओलोअन्ती एव्वं भणिस्सं दुउणवेष्टनपरिरम्भेण संभावअसि त्ति तस्सं
 उपदं अअं परिणामो ।)

(मालती सासूयमिव तां पश्यति ।)

माधवः—(स्वगतम् ।) अहो भगवतीप्रधानान्तेवासिन्याः सर्व-
 मुखं वैदग्ध्यमक्षर्य्यश्च सुभाषितरत्नकोषः । (प्रकाशम् ।) प्रिये
 यमवलोकिता वदति ।

(मालती मूर्धानं चालयति ।)

माधवः—शापितासि मम लवङ्गिकावलोकितयोश्च जीवितेन
 वांचा न कथयासि ।

ह । 'स्वरे कण्ठः प्रकीर्तितः' इति रत्नकोशः । अङ्गकण्ठगात्रेषूपसंहयानान्डीष् ।
 सान्नेलेषु तुशब्दो यद्यर्थः । द्वितीये पुनरर्थः । यदि नालिङ्गनं देयं तदा मधुरमालपेति
 ३ । नाम संभावनायाम् । आलिङ्गनादानं संभावयते यतः । त्वयि वदन्त्यां क-
 ४ । किलरवोऽपि कर्णकटुरित्यनुरागाधिक्यमात्मन उक्तम् । इहाद्यपदमिदानीमर्थे ।
 ५ । यथा निशीथवर्णनेऽद्यास्मिन्नहनीत्यस्यानर्थक्यापत्तेः । एवं चाद्यास्मिन्नहनीति
 ६ । पातिः प्रायिका ॥ ४ ॥ अवलोकिता । अत्र यदिदानीमिति वाक्यभूषा-
 ७ । भणनस्वरूपमेवाह—चिरयतीति संभावयेरित्यन्तम् । सांप्रतमिति शिरश्चा-
 ८ । काकौ । चिरयति विलम्बते । विच्छर्दितं त्यक्तम् । विघ्नमिति क्रियाविशेषणम् ।
 ९ । रिणाम इति । या त्वं चिरविरहमसहमाना माधवार्थिनी सा कथमधुना तत्र
 १० । यममनमालम्बस इति भावः । असूया गुणेषु दोषारोपः । सा चेह हास्यनिवेदना-
 ११ । ति भावः । माधवः । सर्वतोमुखं सर्वतो गामि । सुभाषितान्येव रत्नानि तेषां-
 १२ । यः पात्रम् । 'कोषोऽस्त्री कुङ्गले पात्रे' इति मेदिनीकरः । प्रियेत्यादिप्रश्रवा-
 १३ । म् ॥ मूर्धकम्प उक्तनिषेधाय । माधवः । शापितासि शपथीकृतासि । अन-
 १४ । १ मुहुत्ततरिद. २ विवाह्वा. ३ आलोअन्ती. ४ विउणवेड, दुउणिअवे-० भेण संभावइस्सं.
 ५ स एव. ६ अपवार्य. ७ भगवत्याः प्रथमा०. ८ एतन्नास्ति कचित्; अक्षय्यं '०रत्न-संचार-
 ९ स्करणम्' इ. पा. ९ प्रिये अपि सत्य०. १० मे.

१६४

मालतीमाधवे

मालती—नाहं किमपि जानामि । (णाहं किं वि

माधवः—अहो अनवसितार्थमन्थरस्य वचसश्चास्ता
निरुप्यै ।) अवलोकिते किमेतत् ।

वाष्पाम्भसा मृगदृशो विमलः कपोलः

प्रक्षाल्यते सपदि राजत एष यस्मिन् ।

गण्डूषपेयमिव कान्त्यमृतं पिपासु-

रिन्दुर्निवेशितमयूखमृणालदण्डः ॥ ५ ॥

अव०—सखि किमिदानीमुच्छलितवाष्पोत्पीडमन्थरं
(सहि किं दाणिं उच्छलिअबाहुप्पीडमन्थरं रोदिसि ।)

मालती—सखि कियच्चिरं प्रियसरूया लवङ्गिकाया
नदुःखमनुभविष्यामि । प्रवृत्तिलाभोऽपि मे दुर्लभः । (सहि
पिअसहीए लवङ्गिआए असणिधानदुक्खं अनुहविस्सं । पउत्तिलाह-
दुल्लहो ।)

माधवः—अवलोकिते किं नामैतत् ।

अव०—तवैव शपथोपन्यासेनैषा लवङ्गिकां स्मृत्वा तत्
त्तिनिमित्तमुत्ताम्यति । (तुह जेव्व सर्वधोवण्णासेण एसा लव
रिअ ताए पँउत्तिणिमित्तं उत्तम्मदि ।)

माधवः—नन्विदानीमेव तत्र मया कलहंसः प्रेषितः
मुपगत्य नन्दनावासप्रवृत्तिमुपलभस्वेति । (साशंकम् ।)
अपि नाम बुद्धराक्षिताप्रयत्नः सफलोदरक एव मदयन्तिकां प्रति
वसितोऽनिश्चितः । किमेतदिति वक्ष्यमाणवाक्यार्थस्य प्रश्नः । वाष्पो
रिणाक्ष्या एव कपोलो वाष्पजलेन सपदि प्रक्षाल्यते । अत एव विमलः
यत्र चन्द्रो राजते । कीदृक् । गण्डूषेण मुखपूरणेन पातव्यं दीप्यमृतं
रिव निहितः किरण एव मृणालदण्डो येन सः किरणरूपमृणाललति
मिच्छतीत्यर्थः । अनेन कपोलस्य चन्द्राधिककान्तिमत्त्वमुक्तम् ।
पूतौ स्यात् इति शाश्वतः ॥ ५ ॥ अवलोकिता । अत्रोच्छलित
वन् । मन्थरमिति क्रियाविशेषणम् । मालती । अत्रासंनिधानदु
जनितक्लेशम् । प्रवृत्तिलम्भो वार्ताप्राप्तिः । 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदत्त

१ ०थैरम्यवच. २ अवलोक्य. ३ उच्च०. ४ ०पीडं रोदिअदि. ५ लाहो वि
७ पउत्तिलाह-लम्भ. ८ हि. ९ प्रेषितः गच्छ त्वं...नावसथं प्र०.

अष्टमोऽङ्कः ।

१६५

अव०—कुतः संदेहो महानुभावस्य । महाभाग प्रथममेव शा-
नखरालंकृतस्य मकरन्दस्य मोहविराममहोत्सवं निवेदयन्त्यै भग-
नियुक्तेन भवता मालत्यै जीवितेन समं प्रसादीकृतं हृदयम् ।
कोऽपि त्वां सांप्रतं मदयन्तिकालाभेन वर्धापयति तदा किमि-
ती तस्य पारितोषिकं भविष्यति । (कुदो संदेहो महाणुभास्व ।
माध पुढमं जेव्व सहूलणहरालंकिदस्स मअरन्दस्स मोहविराममहूस्सवं
दअन्तीए भअवदीए णिउत्तेण भवदा मालदीए जीविदेण समं पसादीकिदं
अं । जइ को वि तुमं संपदं मदअन्तिआलम्भेणं वड्डावोदं तदा किं दाणिं
पारितोसिअं भविस्सँदि ।)

माधव०—अनुयोक्तव्यमेवानुयुक्तोऽस्मि । (हृदयमवलोक्य ।)
अस्ति मालतीप्रथमदर्शनाभिषङ्गसाक्षिणः कामकाननालंकारस्य
जीवितः केसरतरोः प्रसूनमाला ।

प्रेम्णा मद्ग्रथितेति यां प्रियसखीहस्तोपनीतानया
विस्तारिस्तनकुम्भकुड्मलभरोत्सङ्गेन संभाविता ।

संप्राप्ते त्वेथ पाणिपीडनविधौ मां प्रत्यपेताशया
या मय्येव लवङ्गिकेत्यवगते सर्वस्वदायीकृता ॥ ६ ॥

अव०—सखि मालति वल्लभा खलु त इयं वकुलमाला । ततो-
ता भव मेदानीमेषा सहसैव परहस्तगता भविष्यतीति ।
ह मालदि वल्लहा क्खु दे इअं वउलमाला । तँदो अवहिदा भव मा दाणिं
सहसजेव्व परहत्थगदा भविस्सदिति ।)

इत्यमरः । अवलोकिता । अत्र निवेदयन्त्या मालत्या इत्यन्वयः । मा-
इति षष्ठ्यन्तम् । मालत्याः कृत इत्यर्थः । माधवः । अनुयुक्तः पृष्ठः ।
यहदयालोकनमागामिश्लोकस्य रसद्योतनाय । प्रसवः पुष्पम् ॥ प्रेम्णेत्यादि ।
माला प्रियसख्या लवङ्गिकया हस्तेनोपनीता मद्ग्रथितेति हेतोः प्रेम्णानया मा-
पीनकुचघटमुकुलस्य भरो यत्र तेन क्रोडेन सह संभाविता संभावनां नीता ।
नन्दनेन सह विवाहे संप्राप्ते मां प्रति निरस्तप्रत्याशया लवङ्गिकेयमित्यधिगते
यया सर्वस्वदानं कृतम् । अनेन पूर्वानुरागकथनेन नायिकाविसम्भ उक्तः ।
परिणाहः । कुम्भपदेनोन्नतता कुड्मलपदेन मृदुता भरशब्देन प्रौढि-
पाणिपीडनं विवाहः । दीयत इति दायः ॥ ६ ॥ अवलोकिता । अत्र

एतन्नारित कचिव. २ मोहविच्छेदं. ३ लाहो. ४ कोनिति. ५ अनया अनु०. ६ साक्षिणी.
व. ८ वा...नीतेति वा. ९ तेष्वथ १० दायः. ११ एता दाणिं परस्स हत्थं गमिस्सदि.

मालती—प्रियं प्रियसखी मे उपदिशति । (^१पिअं विउवदिसदि ।)

अव०—कथं पदशब्द इव । (कथं पदसहो विअ ।)

माधवः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) अये कलहंसकः प्राप ।

मालती—दिष्ट्या वर्धसे मदयन्तिकालाभेन । (दिष्ट्या मदयन्तिआलम्भेण ।)

माधवः—(सहर्षं परिष्वज्य ।) प्रियं प्रियं नः । (आत्मनः वतार्य बकुलमालां ददाति ।)

अव०—निर्व्यूढः खलु भगवत्याः संभावनाभारो बुद्धरक्षिता (निर्व्यूढो कखु भअवदीए संभावणाभारो बुद्धरक्खिदाए ।)

मालती—(सहर्षम्) अम्महे प्रियसखि लवङ्गिकापि (अम्महे पिअसही लवङ्गिआ वि दीसइ ।) (इत्युत्तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशति संभ्रान्तः कलहंसो बुद्धरक्षिता मदयन्तिका लवङ्गिका)

सर्वाः—परित्रायतां परित्रायतां महाभागः । अर्धमात्रं नगररक्षिपुरुषाभियोगो मकरन्दस्य जातः । ततस्तत्कालेन कलहंसकेन समं वयमनुप्रेषिताः । (परित्ताअडु परित्ताअडु महाअदमगे कखु णअररक्खिपुरिसाभिओओ मअरन्दस्स जादो तदो तत्काले देण कलहंसएण सैमं अह्मे अणुप्पेसिदाओ ।)

कलहंसः—यथेतोमुखागतैरपि महान् कलकलः श्रुतोऽस्तथा तर्कयाम्यन्यदपि पारक्यं बलमुपगतमिति । (जघा इदं देहिं पि महन्तो कलअलो सुदो तथा तक्केमि अण्णं वि पारक्किअं बलं उवण्णं)

येनैव मकरन्दस्य मदयन्तिकालाभः कथनीयस्तेनैवेयं प्राप्या । अतस्त्वमेव यथेति गुप्त्या माधवेन सहात्मानं संभावयेत्याशयः । **मालती** । तथा वाचयामीति भावः । **अवलोकिता** । अत्र श्रूयत इति भावः । **माधवः** ।

अत्र मकरन्दस्य मदयन्तिकाविवाहेनेत्यर्थः । इदं वचनं मालत्या माधवेन कथितम् । **माधवः** । प्रियं न इति । आलापलाभेनातिप्रियमित्यर्थः । **अवलोकिता** । अत्र निर्व्यूढो निर्वाहं नीतः । खलु निश्चये । संभावना प्रतिष्ठा । **मालती** । अम्महे विस्मये । **सर्वाः** । अत्राभियोगः अवस्कन्दः । **कलहंसः** ।

१ सहि पिअं मे उवदिससि; अस्मात्परं-अवलोइदे उभअं वि तुमं एव इत्याधिकमेक. पु०. २ लहेण. ३ इति बकुलमालां कण्ठे ददाति. ४ अहोहिं वि भिरपि). ५ प्रविश्य संभ्रान्ताः कल०...काः. ६ लव०. ७ सहिदा. ८ गदोऽतिथीयः कल०. ९ उवागदं.

अष्टमोऽङ्कः ।

१६७

मा० किते—हा धिक् हा धिक् सममेव हर्षोद्वेगसंभेद उपनतः ।

हृदी हृदी । समं जेव्व हरिसुव्वेअसंभेदो उवणदो ।)

माधवः—सखि मदयन्तिके स्वागतमेह्येहि अनुगृहीतमस्मद्गृहं
वत्या । ननु स एवासौ किमित्यस्वस्था भवती । एकाकिंनो
हुभिरभियोग इति यत्किंचिदेतद्व्यस्यस्य ।

हरेरतुलविक्रमप्रणयलालसः साहसे

स एव भवति कृणत्कररुहप्रचण्डः सखा ।

स्फुरत्करटकोटरस्खलितदानसिक्तानन-

द्विपेश्वराशिरःस्थितास्थिदलनैकवीरः करः ॥ ७ ॥

तदहमपि विक्रान्तप्लुतं विलसतः प्रियसुहृदः प्रत्यनन्तरो भवामि ।

(इति विकटं परिक्रम्य कलहंसकेन सह निष्क्रान्तः ।)

अर्व० लव० बुद्धरक्षिताः—अपि नामानाहतौ प्रतिनिवर्ति-
ते एतौ महानुभावौ । (अवि णाम अणाहंदा पडिणिव्वट्टिस्सन्दि एदे
णुहावा ।)

मालती—सख्याववलोकिताबुद्धरक्षिते त्वरितं गत्वा भगवत्या
वृत्तान्तं निवेदयतम् । त्वमपि प्रियसखि लवङ्गिके त्वरितं वि-
पर्ययपुत्रं यदि तावद्युष्माकं वयमनुकम्पनीयास्ततोऽप्रमत्ताः परि-
मतेति । (सहिओ अँवलोइदाबुद्धरखिदाओ तुरिदं गदुअ भअवदोए एदं
तदं णिवेदेहं^१ । तुमं वि पिअसहि लवङ्गिए विण्णावेहि अज्जउतं जइ दाव
माणं अह्मे अणुकम्पणीआओ तदो अप्पमत्ता परिक्रमेद्वत्ति ।)

सं परकीयम् । माधवः । स्वागतं कुशलम् । स एव प्रसिद्धपौरुषः । असौ
करन्दः । यत्किंचिदिति न गणनीयमित्यर्थः । हरेरित्यादि । हरेः सिंहस्य स
कृणुणः कर एव सखा द्वितीयो भवति । विक्रमे कर्तव्ये । नान्यमत्रापेक्षत इ-
त्यर्थः । करः कीदृश । अतिपराक्रमप्रश्रये सतृष्णः । शब्दायमाननखैः प्रचण्डः ।
कुटतः करटस्य गण्डस्थलस्य मध्याच्युतेन मदजलेन सिक्तमुखहस्तिराजमस्तक-
स्य तास्थिविदारणे श्रेष्ठवीरः । तथा च सखा मकरन्दः सिंह इव साहसे द्वितीया-
पि इत्यर्थः । 'काकेभगण्डौ करटौ' इत्यमरः । 'निष्कुहः कोटरं वा ना इत्यपि
७ ॥ विक्रान्तस्य वीरस्य प्लुतं गतिविशेषम् । विलसतः कुर्वतः । प्रत्यनन्तरो
द्वितीयः । मालती । अत्र वाममनिष्टम् । अवामो दक्षिणः दक्षिणाक्षिस्पन्दनं

१ समकालं. २ स्वस्था भवन्तु भवत्यः. ३ नोपि. ४ सस्याहवे. ५ स्फुरत. ६ स्थिरा. ७ वि-
क्रान्तिपूतम्. ८ अवलोकितादयः. ९ अप्पडिहदा. १० बुद्ध० वलो०. ११ कहेष १२ मर्त.

१६८

मालतीमाधवे

(निष्क्रान्ता लवङ्गिकाबुद्धराक्षितावलोकिताः)

मालती—हा धिक् हा धिक् । न ज्ञायते कथमियं
गम्यतामिति । भवतु । प्रियसख्या लवङ्गिकायाः प्रतिनिधि
मवलोकयन्ती स्थास्यामि । (परिक्रामति । सातङ्कम्)
वाममवामलोचनेन । (हृष्टी हृष्टी । ण जाणीअदि कैधं इयदी
अदुँति । होदु । पिअसहीए लवङ्गिआए पडिणिउत्तिमगं ओलोअन्ती ति
फुरिदं मे वामं अवामलोअणेन ।) (उपविशति)
(प्रविश्य)

कपालकुण्डला—आः पापे तिष्ठ ।

मालती—(सत्रासम्) हा आर्यपुत्र । (हा अज्जउत्त)
वाक्स्तम्भं नाटयति ।)

कपाल०—(सक्रोधहासम् !) नन्वाक्रन्दं ।

त्वद्गल्लभः क्व स तपस्विजनस्य हन्ता

कन्याविटः पतिरसौ परिरक्षतु त्वाम् ।

श्येनावपातचकिता वनवर्तिकेव

किं चेष्टसे ननु चिरात्कवलीकृतासि ॥ ८ ॥

यावच्छीपर्वतमुपैनीय लवशो लवश एनां निकृत्य
करोमि । (इति मालतीमाक्षिप्य निष्क्रान्ता ।)

स्त्रीणामनिष्टसूचकमिति भावः । अनेन कपालकुण्डलाप्रवेशोऽपि सूचित
दित्यादि । ननु हे स त्वत्प्रियः क्व वर्तते । तापसजनस्याघोरघण्टस्य
कन्याया विटोऽतिकामुकोऽसौ त्वां रक्षतु । अत एव पातीति पतिः ।
कवलितासि किं चेष्टसे वनवर्तिकेव । श्येनः 'सैवान' इति ख्यातः पक्षी । तस्य
ऽतिवेगस्तेन त्रस्तारण्यवर्तिका यथेत्यर्थः । 'वर्तको वर्तिकादयः' इत्यमरः ।
वनग्रहणेन वर्तिकायाः स्वकुलवोद्धितत्वमुक्तम् । एतस्यास्तद्वैपरीत्यमिति
यद्वा वनेनारक्षितत्वेन वर्तिकाया अतिभीरुत्वमुक्तम् । यद्वा वनावस्थानेन
काया एकाकिनीत्वमुक्तम् । अत एव मालत्यपि तथेति साम्यम् । नववर्तिका
पाठः ॥ ८ ॥ लवशो लवशोऽनेककणान् कृत्वा ॥ आक्षिप्य

१ मालतीमदयन्तिकावर्जं सर्वास्तथेति निष्क्रान्ताः । २ साशंकम् । ३ लवङ्गिका
पति अं लव०, चिरादिकं कथं । ४ अतिक्रमेण । ५ फुरिदं क्व मे वामेदरेण । ६ ततः प्रविशति । ७ आक्रन्द आक्रन्द । ८ वत्सलः । ९ नु । १० रक्षति-क्षित ।
० तानन, ११ नेक्षसे ननु मया, १३ उत्तीर्य, १४ प्रतिपर्व तिलशः । १५

अष्टमोऽङ्कः ।

१६९

मद०—अहमपि मालतीमेवानुगमिष्यामि । (परिक्रम्य) सखि
लति । (अहं वि मालदीं जेव्व अणुगमिस्सं । सहि मालदि ।)

लव०—(प्रविश्य ।) सखि मदयन्तिके लवङ्गिका खल्वहम् ।
सहि मदअन्तिए लवङ्गिआ वखु अहं ।)

मद०—अपि संभावितस्त्वया महाभागः । (अवि संभावितो तु ए
महाभो ।)

लव०—नहि नहि । स खल्वद्यानवाटोपनिर्गमादेव कलकलं
त्वा सावक्षेपापविद्धविकटोरुदण्डनिष्ठुरं प्रधाव्य परानीकं प्रविष्टः ।

तः प्रतिनिवृत्तास्मि मन्दभागिनी । शृणोमि च गृहे गृहे गुणा-
गनिर्भरस्य पौरलोकस्य हा माधव महानुभाव हा मकरन्द साह-

केति परिदेवनाः । महाराजोपि किल मन्त्रिदुहितोर्विप्रलम्भवृत्तान्तं
त्वा संजातमत्सराधिक्षेपस्तत्क्षणाविसर्जितानेकप्रौढपदातिनिवहश्च-

गतपेन सौधाशिखरस्थितः प्रेक्षत इति मन्थ्यते । (गहि गहि । सो
उज्जाणैवाडोवणिग्गमादो जेव्व कलअलं सुणिअ सौवक्खेवावाविद्धविअडोरु-

दण्डिगुरं पधाविअ पराणीअं पविट्ठो । तदो पडिणिउत्तहि मन्दभाइणी । सु-
मे अ घरे घरे गुणाणुराणिअरस्स पोरलोअस्स हा माहव महानुभाव हा

मकरन्द साहसिअ त्ति परिदेवणाओ । महाराओ वि किल मन्तिधीआणं विप्प-
मभुत्तन्तं सुणिअ संजादमच्छैराधिकखेवो तक्खणविसज्जिदाणेअप्पोढपर्दाइणि-

चेन्दादेवेण सोहसिहरट्ठिदो पेक्खदित्ति मन्तीअदि ।)

मद०—हा हतास्मि मन्दभागिनी । (हा हदहि मन्दभाइणी ।)
लव०—सखि मालती पुनः क । (सहि मालदी उण कहिं ।)

दयन्तिका । अत्रापिः प्रश्ने । संभावितो लवः । लवङ्गिका । अत्र उपनि-
तः समीपगमनम् । एतेन मार्गस्य शून्यत्वमुक्तम् । अवक्षेपोऽवहेला । अपविद्ध-

कान्तम् । विशालोरुयुगलदण्डाभ्यां निर्भरं गाढं यथा तथा धावित्वेत्यर्थः । अ-
कं सैन्यम् । धिआ दुहिता । विप्रलम्भो वञ्चनम् । चन्द्रातपश्चन्द्रप्रकाशः ।

लत्या वियोगदशायां तापकत्वेनानुभवादातप इत्युक्तम् । मन्थ्यते पौरलोकेनैव ।
१ अनुवट्ठिस्सं. २ अइ. ३ वाडणि०. ४ साधिकखेवं दूरणिकखेवा०. ५ विअडणिओरु
निजोह.). ६ महाभाअ. ७ मच्छरावेओ. ८ पाइक्क. ९ चन्दादवसोहिदसोह.

मद०—सखि सा खलु प्रथममेव ते मार्गमवलोकयितुं पश्चादहं तां न पश्यामि । अपि नामोद्यानगहनं प्रविष्टा (सहि सा क्खु पढमं एव्व दे मग्गं ओलोइदुं पसरिदा । पच्चादो पेक्खामि । अवि णाम उज्जाणगहनं पविष्टा भवे ।)

लव०—सखि त्वरितमन्विष्यावः । अतिकातरा मे उपस्थितानर्थेस्मिन्नवसरे न धारयत्यात्मानम् । (त्वरितं परिक्राम्य विवर्ज्यते) सखि मालति ननु भणामि सखि मालतीति । (सहि तुरिदं अहो अदिकातरा मे पिससही उव्वेदिदानत्थे इमस्सि अवसरे न धारेदि केनयो पिससही मालदि णं भणामि सहि मालदि ति ।) (इतस्ततः परिक्रामतः पश्चात्) (प्रविश्य प्रहृष्टः)

कलहंसः—दिष्ट्या कुशलेन वयं निर्गताः संघट्टुमौ महीमाणहे पश्यामीव निर्मलनिरन्तरोद्भूतधौततरवारिधारापरिस्फुटानुभाचन्द्रकिरणोज्ज्वलभीषणदर्शनं मदलीलाकलितकामपालविकटवोद्धण्डाविद्धहलहेलाविक्षुभितोद्वेलिततरंगकलिन्दतनयास्रोतःसंनिभमपि कटविशृङ्खलोत्पतितनिर्दयामन्दमकरन्दव्यतिकरक्षोभविकलप्रतिस्फापरिवर्तनोद्भूतसमस्तगगनाङ्गनावकाशविशंकलितकलकलं पारस्परिकसमूहम् । स्मरामि च भीषणभुजवज्रजर्जरितपञ्जरावसन्नसुभट्टलुप्तविविधायुधनिवहघातिताशेषरिपुसैन्यदत्तविकटापसाररिक्तमाचारनिर्वर्तितविषमसमरसाहसं नाथमाधवम् । (दिष्टिआ कुशलेन)

मदयन्तिका । अत्र प्रसृता निर्गता । अहं प्रसृतेत्यन्वयः । अपीत्यायाम् । लवङ्गिका । अत्र नन्वहम् । अव्ययत्वाद्नेकार्थत्वम् । तथा च मपि न शृणोषीत्यर्थः । कलहंसकः । अत्र हीमाणहे इति हे मातरित्वेन पञ्जराहर्पाश्रये । पश्यामीव परबलमित्यन्वयः । धौतो निशितः । तरवारिः विदुरिलं भीषणम् । कलितः स्वीकृतः । 'कलिवली कामधेनू' इति शान्तिहारेण 'कामपालो हलायुधः' इत्यमरः । आविद्धा वक्रं प्रेरिता । हेला क्रीडा । तनया यमुना । संनिभमिति यथा बलेन हलाकृष्टा यमुना प्रतीपमागता च लमपीति भावः । विस्तारेण वा बलस्य तादृग्यमुनासाम्यम् । विकटं यथा तथा । विशृङ्खलः स्वच्छन्दः । आपतितः संमुखागतः । निर्दयो विषमः अमन्दः सत्वरः । व्यतिकरेण मिलनेन क्षोभः । परिवर्तनेन पलायनेन

१ सा. २ उव्वणदिदा इम०. ३ अरमात्परं लव-न्तिके- त्वरितं सहि इ०. ४ हि णिग्गदो...इमग्गदो.

अष्टमोऽङ्कः ।

१७१

कथितुं गदा संघट्टदुग्गमादो । हीमाणहे पेखामि विअ णिम्मलणिरन्तरेद्धोदतर-
विश्रिधारापरिफुरिदचन्दकिरणजलविडुरिल्लदंसणं मदलीलकलिदकामवालाविअ-
वादो अदण्डाविद्धहलहेलाविकखुभिदुव्वेल्लिदतरंगकलिन्दतणआसोतसंणिहं विअड-
सल्लुप्पडिदिण्हआमन्दमभरन्दव्वइअरक्खोभविअलपाडिओहपरिवत्तणुगदस-
रा मे णिज्जज्जरिदपञ्जरावसंनसुभटहत्थावलुत्तविविहाउंहणिअहघातिदासेसारीपुसेण-
रितं पण्हविअडापसाररिक्कमग्गसंचारणिव्वत्तिदविसमसमरसाहसं णाहमाहवम् ।)
उरिदं अहो गुणानुरागो नरेन्द्रस्य यदिदानीं सौधशिखरावतीर्णप्रतीहा-
रोदि अनेनयोपन्यासप्रशमितविरोधसंकट उपनीतमाधवमकरन्दमुखचन्द्रयो-
कामतः वारं संचारितस्निग्धलोचनः कलहंसकादभिजनं ज्ञात्वा निर्वर्तित-
गर्धगुरुबहुमानः प्रस्फुरन्मत्सरवैलक्ष्यमपीमलिनितमुखौ भूरिवसुन-
संघट्टदुग्गो मधुरवचनोपन्यासेन किमिदानीं युवयोर्भुवनाभोगभूषणाभ्यां
पारापरिणुभावाभ्यां नवयौवनगुणाभिरामाभ्यां जामातृभ्यामपरितोष इति
लविकटवोध्य गतोऽभ्यन्तरं राजा । इमावपि माधवमकरन्दावागच्छतः ।
संनिभमपि भगवत्या इमं वृत्तान्तं निवेदयामि । (अहो गुणानुरागो गरि-
कलप्रतिष जं दाणिं सोधसिंहरावदिण्णपडिहारविणओवण्णासपसमिदविरोहंसंकडो
पारणीदमाहवमअरन्दमुहचन्दे वारंवारं संचरिदसिणिद्धलोअणो कलहंसआदो
सुभट्टहज्जणं जाणिअं णिव्वत्तिअमहग्गगुरुबहुमाणो पप्फुरन्तमच्छरेवेल्लखमसीम-
णदमुहे भूरीवसुणन्दणे महुँरवअणोवण्णासेण किं दाणिं तुह्माणं भुवणाभोअ-
रिक्कमाणेहिं महाणुहावेहिं णवजोव्वेणगुणाभिरामेहिं जामादुकेहिं अपरितोसो त्ति
ता कुसेवोधिअ गओ अच्चन्दरं राआ । इमे वि माहवमअरन्दा आअच्छन्दि । अहं
अपित्यारिभअवदीए इमं उत्तन्दं णिवेदेमि ।) (इति निष्क्रान्तः ।)

नथा वक्ष्यतः । विशङ्कलितो व्याप्तः । 'दोर्दोषा भुजा भुजः' इति शब्दप्रकाशः । जर्ज-
ततरितिविपञ्जरा अत एवापसृताः पलायिताः । ओअल्लोऽपसृतः । हस्तेभ्योऽवलुप्त आ-
रवारिः श्रितः । विकटो विषमः । अपसारः पलायनम् । रिक्कः शून्यः । सौधेति ।
ति शान्तिहारेण सौधायः दवतीर्थं तयोः स्वरूपं ज्ञात्वा तदुपन्यासः कृत इत्यर्थः । अभि-
नीडा । वंशः । बहुमानः संमानः । तावानीय दृष्ट्वा तयोः सापराधयोरपि गुणानुरा-
गागतो १ रवुत्त (रोदृत्तः) २ पडिकलि. (प्रतिफलित-टी०) ३ उज्जलमणीयभीसणः ; उज्जुलन्त-
विकटभीसण. ४ ओसरन्तः ; विअसन्दकालाहलम् ५ पाडकसमूहं. अस्मात्परं—दाणिं वि
इयो विअ. इत्याधिकं कचित्. ६ रोवसण्णः ; भुजः उज्जखांचेतपज्ज पज्जत्य समरविमुह.
उहोपमदसमोसारिअसेणिआणिअरं पाडकारिक्क । युयोपमः समवसारितसैनिकनिकरं पदा-
रिक्क. ८ सिहरंतगिदाव. ९ विरोहो मोमेक्कः सोवणीद. १० चन्दे ओलोइअ. ११ पसारिद.
सुणिअ. १२ महुँरेवण्णासेण,—हिं १४ दय्युत्तः ; नव-अभिजन.

१७२

मालतीमाधवे

(ततः प्रविशतो माधवमकरन्दौ ।)

मक०—अहो प्रेयसः सर्वपुरुषातिशायि निर्व्याजमूर्तिः
तथा हि ।

दोर्निष्पेषविशीर्णसंचयदलत्कङ्कालमुन्मथनतः

प्राग्वीराननुपात्य तत्प्रहरणान्याच्छिद्य विक्रामतः

उद्वेलद्धनरुण्डखण्डनिकराकीर्णस्य संख्योदधे-

र्द्धेधास्तम्भितपत्तिपङ्क्तिविकटः पन्थाः पुरस्तादभूत्

माधवः—नन्वनुशयस्थानमेतत् । पश्य ।

अद्यैवेन्दुमयूखखण्डखचितं पीतं निशीथोत्सवे

यैर्लीलापरिरम्भदायिदयितागण्डूषशेषं मधु ।

संप्रत्येव भवद्भुजार्गलगुरुव्यापारभग्नास्थिभि-

र्गात्रैस्ते कथयन्त्यसारविधुरान्प्रायेण संसारिणः

स्मर्तव्यं तु सौजन्यमस्य नरपतेर्यदपराद्धयोरप्यनपराद्धयोः

सांप्रतं चेष्टितवान् । तदेहि । मालतीसमक्षमधुना मदयन्ति

वृत्तान्तं विस्तरतः कथ्यमानं श्रोतुमिच्छामि । तथा च ।

कथयति त्वयि सस्मितमालतीवलितलोलकटाक्षपराहत

वदनपङ्कजमुलसितत्रपास्तिमितदृष्टि सखी नमयिष्यति

गादतिगौरवमेव राज्ञा कृतमिति भावः । न परितोष इति नः शिरः
मकरन्दः । प्रेयसः प्रीतस्य । माधवस्येत्यर्थः । निर्व्याजं वास्तवम् ।
बलवत् । दोरित्यादि । प्रेयसो युद्धार्णवस्य पन्था अग्र एवमभूत् । द्वेषात्
स्तम्भितया पत्तिपङ्क्त्या भयंकरः । प्रेयसः कीदृशस्य । बाहुसंचूर्णनमुदित
टत्कङ्कालं यथा तथा प्रथमं वीरानुन्मथनतोऽभिभवतः । इतरत्र तदीय
गृहीत्वा पराक्रमं कुर्वतः । इदं विशेषणद्वयं योग्यतया प्रेयस इत्यस्य ।
कीदृशस्य । स्फुरन्नरमुण्डखण्डसमूहव्याप्तस्य ॥ ९ ॥ अद्येत्यादि ।
चन्द्रकिरणखण्डखचितं कीडालिङ्गनदातृवनितागण्डूषावशिष्टं मधु पीतम्
संप्रत्येव लोकान्बाहुल्येन तुच्छविकलाञ्जरीरैः कथयन्ति । कीदृशैः । तद्वत्
गर्गलप्रबलताडनात्रुटितास्थिभिः । तथा च क्षणदृष्टमुग्धचेष्टिताः प्राक्कन
जना इति भावः ॥ १० ॥ कथयतीत्यादि । त्वयि कथयति सति
सखी मालत्या एव मदयन्तिका नमयिष्यति । कीदृशम् । सहासमालती
क्षमकटाक्षैः पराहतम् । उद्वेलज्जानिश्चलदृष्टि च । मदयन्तिकानिमित्तम्

१ गलत्. २ अनुपल. ३ लन्नरिरुण्ड; रुण्ड-तु-मु-ण्ड. ४ वयस्य ननु ५ निर्व्याजं
६ भिदुरान्. ७ अपराधिनी. ८ कृतोपसदनं, कृतप्रसादम्. ९ चलित. १० त्रयं.

अष्टमोऽङ्कः ।

१७३

(इति परिक्रामतः ।) अयमसावुद्यानवाटः । (प्रविशतः ।)

माधवः—कथं शून्यं एव दीर्घिकाप्रदेशः ।

मकरन्दः—वयस्य नूनमस्मद्व्यतिकरोद्वेगपर्याकुलत्वादितस्ततः
रिभ्रमन्त्य आत्मानमत्रैवोद्यानगहने विनोदयन्त्यो भविष्यन्ति ।
देहि पश्यावः । (उभौ परिक्रामतः ।)लवङ्गिकामदयन्तिके—साखि मालति । (सहसौवलोक्य सहर्षम् ।)
एष्या पुनरप्येतावनाहतौ महानुभावौ दृश्येते । (सहि मालदि ।)
दिष्टिआ पुणो वि एदे अणाहदा महाणुभाआ दीसन्ति ।)

माधवमकरन्दौ—भवत्यौ कं मालती ।

उभे—कुतो मालती । पदशब्देनावां विप्रलब्धे मन्दभागिन्यौ ।
कुदो मालदी । पदसद्देण अह्णे विप्पलद्धाओ मन्दभाङ्गीओ ।)माधवः—भवत्यौ कथं कथमपि सहस्रधैव विध्वंसते मे^१ हृदयमतः
ममभिधीयताम् ।

मम हि कुवल्याक्षीं प्रत्यनिष्टैकबुद्धे-

द्रवति हृदयमन्तर्भ्रश्यतीवान्तरात्मा ।

स्फुरति च खलु चक्षुर्वाममेतच्च कष्टं

वचनमिह भवत्योः सर्वथा हा हतोऽस्मि ॥ १२ ॥

मद०—तया खल्वितो निर्गते महानुभावे बुद्धरक्षितामवलोकित-
च भगवतीसकाशं विमृज्याप्रमादनिमित्तं विज्ञापयार्यपुत्रमिति
वङ्गिकानुप्रेषिता । तत उत्ताम्यमानैतस्या मार्गमवलोकयितुमग्रतःलत्या हासः ॥ ११ ॥ लवङ्गिकामदयन्तिके । अत्रानेनावाभ्यां समर्थिता
लती । अधुना तु युवयोरवलोकनेनावां वञ्चिते इत्यर्थः । माधवः । कथमिति
से । कथमप्यनिर्वचनीयेन रूपेण ध्वंसते । स्थितिं न बध्नाति । ममेत्यादि ।
तोऽयं ममान्तरात्मात्यर्थमनुगतोत्कम्प एवास्ति । कीदृशस्य । पद्माक्षीं प्रत्यनिष्टैक-
तिः । मम वामं चक्षुः स्फुरति च । इह भवत्योर्वचनम् । कष्टमेतद्दुःखदायि । हा
ष्टि । सर्वथा हतोऽस्मि । अन्तरात्मनोऽशकुनस्य भवद्वचनस्य चैकमत्यादिति
वावः ॥ १२ ॥ मदयन्तिका । अत्र पश्चादावां प्रसृते इत्यन्वयः । विचितान्य-१ शून्या इवामी प्रदेशाः. २ नूनं शङ्क आवयोः समरसंकटोद्वेगेन व्याकुलत्वात्.
विनोदयन्ति. ४ विलोक्य. ५ कासौ, क सा. ६ नो. ७ रविरतमनुबद्धोत्कम्प एवा-
हि...चक्षुः स्पष्टमेतच्च वामं. ९ नमपि.

१७४

मालतीमाधवे

प्रसूता । पश्चादहम् । ततो न पश्यामि । तत आवाभ्यां
 पान्तराणि विचितानि तावद्युवां दृष्टाविति । (तए क्खु इहे
 महाणुहावे बुद्धरक्खिदं अवलोइदं अ भअवदीसआसं विसज्जिअ अणुपेसिदा । तदो उतम्ममा
 मित्तं विण्णवेहि अज्जउत्तं ति लवङ्गिआ अणुपेसिदा । तदो उतम्ममा
 मगं ओलोइदुं अगगदो पसरिदी । पच्चादो अहं । तदो ण पेक्खामि
 अहेहि जाव विडवन्दराइं विज्जिणिदाइं ताव तुझे दिट्ठति ।)

माधवः—हा प्रिये मालति

किमपि किमपि शङ्के मङ्गलेभ्यो यदन्य-
 द्विरमनु परिहासश्चाण्डि पर्युत्सुकोऽस्मि ।
 कलयसि कलितोऽहं वल्लभे देहि वाचं
 भ्रमति हृदयमन्तर्विह्वलं निर्दयासि ॥ १३ ॥

उभे—हा प्रियसखि कासि । (हा पिअसहि कहिं ^३सि ।)

मक०—वयस्य किमित्यविज्ञाय वैक्लव्यमवलम्ब्यते ।

माधवः—सखे त्वमपि किं न जानासि मार्षवस्नेहदुःखि-
 स्तस्याः कातर्यचेष्टितानि ।

मक०—अस्त्येतत् । किं तु भगवतीपादमूलगमनमप्याशङ्क-
 तदेहि तत्र तावत्पश्येयः ।

उभे—एतदपि संभाव्यते । (ईदं वि संभावीअदि ।)

माधवः—एवमस्तु नाम । (इति परिक्रामति ।)

मकरन्दः—(विचिन्त्य स्वगतम् ।)

निष्ठानि । किमपीत्यादि । मङ्गलेभ्योऽन्यदनिष्टं किमप्यनिर्वचनीयं
 परिहासादहं शङ्के स परिहासो विरमत्तु । परिहासेन तव निह्ववेऽनिष्टं शङ्के
 मुञ्चेति भावः । हे चण्डि कोपने समुत्सुकोऽस्मि यतः । तथा च कोपेनाति-
 मा कुर्वित्याशयः । अथ मामनेन प्रकारेण कलयसि जिज्ञाससे तर्हि कलितो
 ऽहम् । हे वल्लभे वाचं देहि । त्वमेव मे वल्लभा । अतो वदेत्यर्थः । विह्वलमन्तर्-
 चित्तमन्तर्भ्रमति स्थितिं न लभते । अत एव सो गालम्भमाह निष्कृष्टासि
 मकरन्दः । वैक्लव्यं दुःखित्वम् । माधवः । कातर्यं कातरत्वं तेन

१ ० रिदा मालती. २ अहेहिं मगिगदा एत्थ विड० जाव तुझे. ३ गदासि.
 ४ गच्छावः ५ एवं ७ सर्वे परिक्रामन्ति.

अष्टमोऽङ्कः ।

१७५

याता भवेद्भगवतीर्भवन् सखी नो^१
 जीवन्त्युपेक्ष्यति न वेत्यभिशाङ्कितोऽस्मि ।
 प्रायेण बान्धवसुहृत्प्रियसंगमादि
 सौदामिनीस्फुरणचञ्चलमेव सौख्यम् ॥ १४ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मालतीमाधवे मालत्यपहारो नामाष्टमोऽङ्कः ।

गणत्यागादीनि । यातेत्यादि । अस्माकं सखी भगवतीगृहं यदि गता भवेत्तदा
 जीवन्ती समागमिष्यति । न वा गता तदा नागमिष्यतीत्याशङ्कितोऽस्मि । तत्र
 तु । बन्धुजनमित्रप्रियाणां संगम आदौ यस्य तत्सौख्यं बाहुल्येन विद्युत्स्फुरणच-
 लमेव भवति । तदिह भगवतीपादमूलेति साधारणपदोल्लेखेन मालत्या भविष्य-
 १३ ॥ सौदामिनीपार्श्वगमनस्य सूचनेन नवमाङ्कावतारोऽपि सूचितः । अत एवाङ्काव-
 ३ ॥ ति । तारोऽयम् । यदाह—‘समाप्यमान एकस्मिन्नङ्केऽन्यस्य च सूचनम् । समासतो हि
 ३ ॥ त्र्यङ्गैरङ्कावतार उच्यते’ ॥ सुहृन्मित्रम् । प्रियं प्रीतिविषयं मनोज्ञं वस्तु ॥ १४ ॥

सूते स्म यं रत्नधरोऽतिमान्यो मान्यातिमान्या मदयन्ति कापि ।
 जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेऽङ्को गतोऽष्टमोऽयं रसरम्यरूपः ॥

इत्यष्टमोऽङ्कः

१ सदनं. २ सा. ३ त्यथैष्यति. ४ त्युप.

नवमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सौदामिनी ।)

सौदामिनी—एषास्मि सौदामिनी भगवतः श्रीपर्वता
पद्मावतीमुपाश्रिता । मालतीविरहिणः संस्तुतप्रदेशदर्शनासि
संस्त्यायं परित्यज्य सह सुहृद्वर्गेण बृहद्गोर्णशैलकान्तारप्रदेशं
ष्ठतो माधवस्याधुनान्तिकं प्रयामि । भोस्तथाहमुत्पतिता यथा
एष गिरिनगरग्रामसरिदरण्यव्यतिकरश्चक्षुषा परिक्षिप्यते ।
क्य ।) साधु साधु ।

पद्मावती विमलवारिविशालसिन्धु-
पारासरित्परिकरच्छलतो विभर्ति ।
उत्तुङ्गसौधसुरमन्दिरगोपुराट्ट-
संघट्टपाटितविमुक्तमिवान्तरिक्षम् ॥ १ ॥

अपि च ।

सैषा विभाति लवणा ललितोर्मिपाङ्क्ति-
रभ्रागमे जनपदप्रमदाय यस्याः ।
गोर्गर्भिणीप्रियनवोलपमालभारि-
सेव्योपकण्ठविपिनावलयो भवन्ति ॥ २ ॥

अधुना पूर्वसूचितसौदामिन्या मालतीजीवननिवेदनेन माधवप्रत्युत्पन्न
प्रवेशमाह—तत इति । नानासिद्धिस्थानत्वेन देवतात्मकतया भगवत्पदं
वर्ते । संस्तुतः परिचितः । द्रोणी नद्या मध्यम् । तथेत्यनेनोत्पत्तनस्य दूरत्वम्
व्यतिकरः समूहः । परिक्षिप्यत इव नेत्रमण्डले प्रविष्टीक्रियत इव । पद्मा
त्यादि । पद्मावती पुरी गगनमिव धारयति । विमलवारिरच्छजला महती वि
पारा च सरितौ तयोः परिकरो वेषनं तद्वयाजात् । उच्छिन्नप्रासाददेवकुल
राट्टालिकानां घर्षणेनादौ विदीर्णं ततो विशेषेणोभयतस्त्यक्तम् । उत्तुङ्गसौध
आकाशं पाटयित्वा निर्गताः । अथ नदीच्छलेन तदाकाशं पतितमिवेत्यर्थः ।
सैषेत्यादि । सैषा लवणा नदीभेदो विभाति । मनोज्ञकलोलवलिः ।
यस्या गवां गर्भिणीनां प्रिया नवा योलपमाला तृणविशेषराजिस्ता विभ्रति
च्छील्ये णिनिः । अत एव सेव्याः परिशीलकमुखदाः समीपवनपङ्क्तयो लोके
भवन्तीति । सैषेत्यनेन पूर्वदृष्टत्वमुक्तम् । अपो विभर्तीत्यभ्रम् । अभ्रति गच्छति

१ दुपेत्य. २ तत्र मा०. ३ शमुपश्रुत्याधु. ४ परिषिच्यते. ५ पुरगोपुरमन्दिरा. ६ वि
७ वलि. ८ विभान्ति.

नवमोऽङ्कः ।

१७७

(अन्यतोवलोक्य १) अयमसौ भगवत्याः सिन्धोर्दारितरसातलस्तटप्रपातः ।

यत्रत्य एष तुमुलो ध्वनिरम्बुगर्भ-

गम्भीरनूतनघनस्तनितप्रचण्डः ।

पर्यन्तभूधरनिकुञ्जविजृम्भमाणो

हेरुस्वकण्ठरसितप्रतिमानमेति ॥ ३ ॥

एताश्च चन्दनाश्वकर्णकेसरपाटलाप्रायतरुगहनाः परिणतमालरसुरभ-
गोरण्यगिरिभूमयः स्मारयन्ति खलु तरुणकदम्बजम्बूवर्नावनद्धान्ध-
कारगुरुनिकुञ्जगम्भीरगह्वरोद्गारगोदावरीमुखरितस्निग्धविशालमेखला-
बुवो दक्षिणारण्यभूधरान् । अयं च मधुमतीसिन्धुसंभेदपावनो भगवा-
भवानीपतिरपौरुषेयप्रतिष्ठः सुवर्णविन्दुरित्याख्यायते । (प्रणम्य ।)

जय देवं भुवनभावन जय भगवन्नखिलवरदनिगमनिधे ।

जय रुचिरचन्द्रशेखर जय मदनान्तक जयौदिगुरो ॥ ४ ॥

त्यत्रम् । अतो वकारयुक्तं तत् । अयुक्तं चेदं पदमित्यवधेयम् । चतुष्पादो
भिष्येति समासः । 'उलपो नाम तृणान्तरे' इति मेदिनीकरः । मालभारीख-
ष्टकेषीकमालानां चिततूलभारिष्विति ह्रस्वः ॥ २ ॥ रसातलतटः पृथ्वीतटः ।
लशब्दः स्वरूपे । प्रपातोऽतटम् । यद्वा तटे प्रपातोऽतिशयितं पतनम् ॥

त्रत्येत्यादि । यदीय एष महाध्वनिः सिन्धोः पर्यन्तगिरिकुञ्जेषु वर्धमानो वित्रे-
गलध्वनिसाम्यं गच्छति । तस्य गजास्यत्वेन गभीरध्वनित्वात् । कीदृशः ।

तुमुलो महति स्मृतः' इति विश्वः ॥ ३ ॥

नन्दनं रक्तदन्दनं देवदारुर्वा । उपचारात् । अन्यथास्य मलयजत्वविरोधात् ।

अश्वकर्णो वृक्षभेदः । प्रायःशब्दः प्रभृत्यर्थो बाहुल्यार्थो वा । परिणतं पक्वम् ।

मालरं विल्वफलम् । तरुणो वृक्षभेदः । अवनद्धो धृतः । उद्गारः प्रतिशब्दः ।

गोदावरी नदीभेदः । मेखला नितम्बः । भूधरान्मलयादीन् । सौदामिन्या दक्षि-

गदेशवासित्वेन स्मरणम् । मधुमतीसिन्धोर्नद्योः संभेदः संगमस्तस्य पावनः

प्राविश्यहेतुः । स्वयंभूसंनिधानस्य महातीर्थहेतुत्वात् । अपरिमिताज्ञाता पुरुष-

कृता प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य । एतेन स्वयंभूतत्वमुक्तम् । आख्यानं प्रसिद्धिः ॥

अद्वैतार्थं शिवनुतिमाह—जयेति । भुवनानां कार्यजातानां भावन उत्पादक ।

दीव्यतीति देव व्युत्तियुक्त । भगवन् भगं तत्त्वज्ञानं तद्युक्त । तथा च रागद्वेषादि-

राहित इत्यर्थः । स्तुतिफलमाह—अखिलवरान्भुक्तिमुक्त्यादीन्ददाति तादृशो निगमो

वेदस्तन्निधे तत्कर्तः । यद्वा निगम आविर्भावस्तदाश्रय । तथा च । वेदद्वाराविर्भा-

१ विलोक्य. २ स एष ३ म्भणेन. ४ रणित. ५ सरल. ६ ववद्ध. ७ गुरुगिरिनिकुञ्ज-

गुरुजम्भीरगह्वरोद्गारघोरघोषणगोदा. ८ सकल ९ त्रिखिल, निखिलवाङ्निगम. १० जयजया.

१७८

मालतीमाधवे

(गमनमभिनीय ।)

अयमभिनवमेघश्यामलोत्तुङ्गसानु-
 र्मदमुखरमयूरीमुक्तसंसक्तकेकः ।
 शकुनिशवलनीडानोकहस्निग्धवर्ष्मा
 वितरति बृहदश्मा पर्वतः प्रीतिमक्ष्णोः ॥ ५ ॥

अपि च ।

दधति कुहरभाजामत्र भल्लुकयूना-
 मनुरसितगुरूणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।
 शिशिरकटुकषायः स्त्यायते सल्लकीना-
 मिभदलितविकीर्णग्रन्थिनिष्यन्दगन्धः ॥ ६ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) अये कथं मध्याह्नः । तथा हि^१ संप्रति
 काश्मर्याः कृतमालमुद्रतदलं कोयष्टिकष्टीकते
 तीराश्मन्तकशिम्बिचुम्बितमुखा धावन्त्यपः पूर्णिमा^२
 दात्यूहैस्तिनिर्शस्य कोटरवति स्कन्धे निलीय स्थितं
 वीरुन्नीडकपोतकूजितमनुक्रन्दन्त्यधः कुक्कुभाः ॥ ७ ॥

वेन जगदुपकारक इत्यर्थः । मनोज्ञचन्द्रभूषण । तथा च वेदकारणाय कृत-
 परिग्रह इत्यर्थः । तर्हि पौरुषेयत्वाद्देदाप्रामाण्यं स्यादित्यत आह-मदनेति ।
 पक्षिभ्यः कामस्य नाशन निर्दोष । अत एव भगवन् । तथा च नोक्तदोषः ।
 सर्गादौ गुरो । ब्रह्मादीनामित्यर्थात् । तथा च वेदस्य भगवत्कर्तृत्वमायाति
 अयमित्यादि । अयं गिरिर्नेत्रयोर्हर्षं ददाति । कीदृशः । नवीनमेघश्यामो
 नुः । हर्षप्रीतमयूरीकृता संसक्ता मिलिता केका मयूरवाणी यत्र सः । शकु-
 पक्षिभिः शवला कर्बुरा ये नीडानोकहाः पक्षिवासवृक्षास्तैः स्निग्धं वर्ष्म शरीर-
 सः । तरूणां पक्षिव्याप्तत्वेनाशेषपक्षिणो नीड एव वसन्तीति भावः । बृह-
 विपुलशिलः 'केका वाणी मयूरस्य' इत्यमरः । 'शवलैताश्च कर्बुरः' इति च ।
 नीडमस्त्रियाम्' इति च । 'अनोकहः कुटः शालः' इति च । 'शरीरं वर्ष्म' इति
 इति च ॥ ५ ॥ दधतीत्यादि । अत्र गिरौ गुहावासिनां तरुणभल्लुकानां
 तानि सश्लेष्मकघूत्कारध्वनयोऽनुरसितेन प्रतिरवेण स्थलानि स्त्यानं घनतां
 शल्लकीनां वृक्षभेदानां गजखण्डितविस्तीर्णसंधिपर्वनिर्गतगन्धः स्त्यायते निवि-
 वति । निष्यन्दः स्पर्शाच्छिशिरः शीतो रसतः कटुः कषायः । स्त्यानमिति
 प्रधानो निर्देशः । 'अम्बूकृतं सनिष्ठीवम्' इत्यमरः ॥ ६ ॥ काश्मर्या इत्यादि
 गम्भार्याः सकाशात्कृतमालमारगवधवृक्षमुद्रतपत्रम् । घनच्छायमिति

१ नीला. २ भाजां मत्तभ०. ३ शल. ४ ह्यत्र. ५ तीरात्तविक, तीराश्मा०. ६ वि-
 ७ कुक्कुटाः.

नवमोऽङ्कः ।

१७९

तद्वर्तु । माधवमंकरन्दावन्विष्य यथाप्रस्तुतं साधयामि । (इति
निष्क्रान्ता ।)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशतो माधवमकरन्दौ ।)

मक०—(सकरुणं निःश्वस्य ।)

न यत्र प्रत्याशामनुपतति नो वाँ रहयति
प्रविक्षिप्तं चेतः प्रविशति च मोहान्धतमसम् ।
अकिंचित्कुर्वाणाः पशव इव तस्यां वयमहो
विधातुर्वाप्तत्वाद्विपदि परिवर्तामहे इमे ॥ ८ ॥

यष्टिकः 'कोवा' इति ख्यातः पक्षी टीकते गच्छति । गम्भार्या अल्पपत्रत्वाद् ।
कृता संपन्ना माला वृक्षपङ्क्तिर्यत्र तं प्रदेशं गच्छतीत्यर्थः । तीरस्थोऽश्मन्त-
तीराश्मन्तकः । शाकपार्थिवादिः । 'अश्मन्तकोल्लकोला' इति ख्यात आम्ना-
को वा वीरणं वा । तस्य शिम्बिः शिखा लताभेदो वा तस्याश्रुम्बिनं चुम्बनक-
मुखं यासां तादृशाः पूर्णिकाः पक्षजातयोऽपः पानीयानि धावन्ति गच्छन्ति ।
मतप्तास्ता नीडं विहाय जलमनुगच्छन्तीत्यर्थः । यद्वा तीराश्मन्तकं तीरवर्ति-
णमपःपूर्णिकाः कुम्भीरमक्षिका धावन्ति व्रजन्ति । ग्रीष्मतप्तजलं त्यक्त्वा तीर-
णादिच्छायामनुसरन्तीत्यर्थः । यद्वा अश्मन्तकं शिशिपावृक्षस्तस्य शिम्बिरप्र-
मर्थः । तिनिशस्यातिमुक्ताख्यवृक्षस्य छिद्रवति स्कन्धे प्रकाण्डे छायासेवनार्थं
यूहः पक्षिभेदैः 'कोण्डाडाडक' इति ख्यातैर्निलीय स्थितम् । वीरुता नीडं
सो यस्य कपोतस्य पाण्डुनामपक्षिणः शब्दितं लक्षीकृत्य कुकुभा अधस्तरुणां
नि । ग्रीष्मतापात्कपोता निजनीडवासिनः कुकुभाश्च तृपार्ता रुदन्तीत्यर्थः ।
तिस्वभाव एवासौ । यद्वा कुकुभाः क्रन्दन्त्याह्लादयन्ति । अहो कपोतरुमि-
मिलपन्तीत्यर्थः । 'गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका' इत्यमरः । 'आर-
राजवृक्षशम्याकचतुरङ्गुलाः । आरेवतव्याधिघातकृतमालमुवर्णकाः' ॥ इति
'कोयष्टिकष्टिभकः' इत्यपि । आम्रतकेऽम्लिकायामश्मन्तको वीरणेऽपि
शिशिपाश्मन्तकं प्राहुः' इति धरणिः । शिम्बिः शिखा लताभेदः' इति विश्वः ।
साच्छिन्यां तु पूर्णिका' इति च पूर्णिका पल्लीति ख्याता पतविज्ञेति ख्याता-
'अपःपूर्णिका कुम्भीरमक्षिका' इत्यपि धरणिः । 'दात्यूहः कालकण्टकः' इत्य-
ः । 'तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुतिमुक्तकः' इति च । 'अस्त्री प्रकाण्डः
न्यः स्यात्' इति च । 'तित्तिरिः कुकुभो लावः' इति च । मयूरप्रमाणोऽयं
॥ ७ ॥ तदित्युपसंहारे । विष्कम्भक इति । शुद्धविष्कम्भकोऽयम् ।
शुद्धो मध्यमपात्रेण संस्कृतोक्त्या निबध्यते' ॥ इति । न यत्रेत्यादि ।
स्माभिस्तादृशं राजसैन्यं जितमिमे वयं स्रष्टुर्वाभ्याद्विपत्तौ पुनःपुनर्वर्तामहे ।
१ यावत् २ शुद्धवि० ३ प्रविशति मा० म० दक्ष ४ वाहयति च ५ प्रतिक्षिप्तं ६ तस्या-

१८०

मालतीमाधवे

माधवः—हा प्रिये मालति कंसि । कथमविज्ञाततत्त्वमि च
ज्ञातिरिति पर्यवसितासि । नन्वकरुणे प्रसादि । संभावय माम् ।

प्रियमाधवे किमसि मय्यवत्सला

ननु सोऽहमेव यमनन्दयत्पुरा ।

स्वयमागृहीतकमनीयकंकण-

स्तव मूर्तिमानिव महोत्सवः करः ॥ ९ ॥

वयस्य मकरन्द दुर्लभः पुनर्जगति तावतः स्नेहस्य संभवः ।

सरसंकुसुमक्षामैरङ्गैरनङ्गमहाज्वर-

श्चिरमविरतोन्माथी सोढः प्रतिक्षणदारुणः ।

तृणमिव ततः प्राणान्मोक्तुं मनो विधृतं तया

किमपरमतो निर्व्यूढं यत्करार्पणसाहसम् ॥ १० ॥

यत्र विपत्तौ चित्तम् । कर्तृ । प्रत्याशां नानुगच्छति न वा त्यजति । अतः शरीरं
तिरेकानिश्चयात् । तथा च सा जीवति न वेति न ज्ञायत इति भावः । तत्तत्तत्
स्वार्थे णिच् । प्रतिक्षिप्तं पुनः पुनः प्रेरितं सञ्चेतः पुनर्मोहरूपगाढान्वितः ॥ १ ॥
शति । किं कर्तव्यमिति न जानामि इति भावः । अत एव कामप्यर्थं किं पीडनं
वाणाः पशव इव ॥ ८ ॥ माधवः । यत एवाविज्ञातं तत्त्वमत एवाप्राप्तिः
पर्यवसिता समाप्तिं गता । संभावयाश्वासय । प्रियेत्यादि । हे प्रियमाधव
किमस्त्रिधासि । माधवान्यशङ्कामपनयति—ननु हे अहमेव स यं पूर्व
स्वयमनन्दयत् । तथा च माधवान्यशङ्कामपि मा कृथा इति भावः ।
मषिद्रुहीतं सात्विककम्पादिना चपलतया मनोज्ञसूत्रं येन सः । यद्वा
तमभिगृहीतं करसमर्पणात् । अत एव मूर्तिमान्कृतदेहपरिग्रहो महोत्सवः
सोऽपि गृहीतमण्डनो नन्दकश्च भवति । उद्गृहीतमिति पाठ उच्यते
त्यर्थः । 'कङ्कणं मण्डने सूत्रे' इति विश्वः । तादृशस्येत्यनुस्मृतिः करप्रहणं
वानुध्यानस्वास्थ्यात्तदभ्यासाद्वा । यदाह—'स्वास्थ्याभ्याससमुत्था श्रुतिर्द
वानुस्मृतिः' ॥ इति ॥ ९ ॥ सरसेत्यादि । तया काममहाज्वरोऽवस
बहुकालं सोढः । अनङ्ग एव महाज्वर इति वा । नवपुष्पमृदुभिरङ्गैः ।
संततमर्मव्यथाकारी । अत एव प्रतिमुहूर्तमुन्मूलनोद्यतः । एतेन दुःसह
ततः प्राणास्त्यक्तुं तया मनो विशेषेण निरपेक्षतया धृतम् । अत एव
सारमाह—इतः करार्पणसाहसादपरं किमस्ति । अपि तु न किमपीत्यर्थः
रस्यार्पणं स्वयमेव दानं तदेव साहसं निर्व्यूढं निःशेषेण दोषमपहाय वृत्त
कन्यकानां तन्निषेधात्साहसत्वम् । तृणमिवेत्यत्र लिङ्गवचनभेदे नोपमादोषो
१ कासि देहि मे प्रतिवचनं कथं २ द्रुततमं ३ अयमा ४ पुनस्तादृशतया करुणेः

पुनः खलु ५ सरल ६ मितो १६

नवमोऽङ्कः ।

१८१

शाततत्पि च ।

माम् ।

मयि विगलितप्रत्याशत्वाद्विवाहविधेः पुंरौ
विकलकरणैर्मर्मच्छेदव्यथाविधुरैरेव ।
स्मरसि रुदितैः स्नेहाकूतं तथाप्यतनोदसा-
वहमपि यथाभूवं पीडातरङ्गितमानसः ॥ ११ ॥

॥ वेगम् ।) अहो नु खलु भोः ।

वः ।

णः ।

ता

म् ॥ १०

ति । क

भावः ।

गढान्यथा

मप्यर्थः

मत एवा

प्रियमा

यं पूर्व

वः ।

यद्वा

महोत्स

ठ उच्चै

करप्रह

श्रुतिद

रोऽवस

रङ्गैः ।

दुःसह

एव उ

पील्य

य वृत्त

यादो

तादृश

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा तु न भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलयति तनून्मन्तर्दाहः करोति न भस्मसा-
त्प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृन्तति जीवितम् ॥ १२ ॥

मक०—वयस्य निरवग्रहं दहति दैवमिव दारुणो विवस्वान् । इयं
शरीरावस्था । तदस्य पद्मसरसः परिसरे मुहूर्तमास्यताम् । अत्र हि

विगतत्वेन धीमतामनुद्वेगात् । 'यत्रोद्वेगो न धीमताम्' इति दण्डिवचनात्
॥ मयीत्यादि । सखे असौ प्रिया स्नेहेङ्कितं रुदितैस्तथा विस्तारयामास
पीडाचपलचित्तोऽहमप्यभूवं भूतोऽस्मीति स्मरसि । इतिरध्याहार्यः । अन्यथा
रुदितस्य करुणजन्यत्वात्करुणहेतुमाह—विवाहविधेः पूर्व मयि, नैरा-
प्रियमाशङ्कलानि स्वविषयव्यावृत्तानि करणानीन्द्रियाणि तैर्लक्षिता । अनेन मोह
यं पूर्व लक्षणे तृतीया । कीदृशैः । मर्मच्छेदव्यथादीनैरेव । अनेन विश्वासवत्त्व-
निःश्वासेन मर्मच्छेदोन्नयनात् । तथा च निःश्वासरुदितमोहैः करुणरस
यद्वा विकलकरणैर्व्यतनोद्वेगैरेव । इतरत्समम् ॥ ११ ॥ अहो नु खलु
महोत्सवार्थे ॥ दलतीत्यादि । मम हृदयं दलति विदीर्यते । सवेदनत्वात् ।
ठ उच्चैरेव । नैव द्विधा भिद्यते द्विधा भिन्नं न भवति स्फुटते पीडोपशान्तिरिति
तुशब्द एवार्थे पुनरर्थे वा । पुनर्न भिद्यत इत्यर्थात् । भिद्यत इति
कृतेरित् । अथ च दलति तत्र भिद्यत इति विरोधाभासः । एवमुत्तरत्रापि ।
लः कायो मोहं दधाति न तु चेतनां त्यजति । पुनश्चैतन्ययोगात् । स्थिरे
दुःखाज्ञानात्कृतार्थः स्यामिति भावः । तदिहाध्यात्मिकविषयमुक्तम् ।
रुदितैः शरीरं दीपयति न भस्मसात्करोति । कात्स्न्येन भस्मरूपं न करोती-
सातिः कात्स्न्ये । तथात्वे दुःखाज्ञानमेव स्यादित्याशयः । अनेनाधिभौतिकी
तदिह व्याधिदशायां मोहादय उक्ताः । यदाह—'मनःसंमोहसर्वाङ्गदा-
यादिभिस्तथा । शिरसो वेदनाभिश्च व्याधेरभिनयो भवेत्' ॥ इति । इह काया-
ल्लेन आत्मा कायपदेनोक्तः । अन्यथा मोहस्यात्मधर्मतया कायेऽसम्भव इत्यव-
म । 'स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः ॥ १२ ॥ जडतानिवृत्त्यर्थे माधवमन्य-
कर्तुमाह—वयस्य इति । निरवग्रहं निष्प्रतिबन्धं यथा ॥ उपवेशफ-

करणैः १ भज्यते २ वयस्य माधव ; निरवग्रहः, दैवं-दावं. इ. पा. ४ अथ

उन्नालवालकमलाकरमाकरन्द-

निष्यन्दसंवलनमांसलगन्धवन्धुः ।

त्वां प्रीणयिष्यति पुरः परिवर्तमान-

कल्लोलशीकरतुषारजडः समीरः ॥ १३ ॥

(पैरिक्म्योपविशतः ।)

मक०—(स्वगतम् ।) भवतु । एवं तावदाक्षिपामि ।

चयस्य माधव

एतस्मिन्मदकलमल्लिकाक्षपक्ष-

व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।

बाष्पाम्भःपरिपतनोद्गमान्तराले

दृश्यन्तामविरहिताश्रियो विभागाः ॥ १४ ॥

(माधवः सवेगमुत्तिष्ठति ।)

मक०—कथं प्रीतिपत्तिशून्यमुत्थायान्यतः प्रवृत्तः ।

च ।) सखे प्रसीद । पश्य पश्य

लमाह—उन्नालेत्यादि । समीरो वायुरिह त्वां प्रीणयिष्यति प्रीतिं
तद्योग्यतामाह—ग्रीष्मान्तेऽल्पोदकतयोद्गतनाला बाला ये पद्मसंघास्ते
सक्षरणेन यन्मिश्रणं तेन मांसलः पुष्टो यो गन्धस्तन्मित्रम् । अग्रे
नकल्लोलशीकरैः शीतलो जडो मन्दः । यद्वा शीकर एव तुषारस्तम्भ-
इत्यर्थात् । 'आकरो निवहोत्पत्तिस्थानश्रेष्ठेषु कथ्यते' इति मेदिनीका-
रन्दः । 'तस्येदम्' इत्यण् ॥ १३ ॥ आक्षेपोऽन्यमनस्कता । एतस्मिन्म-
अत्र सरसि भुवः प्रदेशा दृश्यन्ताम् । अश्रुपूर्णनेत्रतयादर्शनमाशङ्क्यार-
नेत्रजलस्य परिपतनमन्यस्योत्थानं तयोर्मध्ये । कीदृशाः । हर्षाव्यक्त-
विशेषपक्षकम्पितचलद्दीर्घनालपद्माः । नीलोत्पलयुक्ताश्च । पूर्वं विशिष्ट-
तु नीलपद्ममात्रमित्यपौनस्त्यम् । यद्वा पूर्वं श्वेतपद्ममुक्तम् । इह तु न-
दोषः । श्वेतश्यामकमलसंवलनेनातिरम्यतोक्ता । अविरहिताश्रिय इति
शोभा लक्ष्मीर्वा । सरसि तस्याः सतताधिवासात् । तथा च श्रीयुक्ता-
'मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते' इत्यमरः । 'मल्लिको हंसमिवपि' इति मेदिनीका-
आख्या यस्येति ज्ञायते । अनुप्रासश्च नागरागेति समानश्रुत्यापि संभव-
यम् । सोद्वेगं शीतवातादिदुःसहत्वादिति भावः ॥ १४ ॥ 'प्रतिवा-
श्रुत्यालोकनवर्जनम् । तूष्णीम्भावो विचेतस्त्वं जडतायां भवन्ति हि ।
ताचिह्नं माधवे सचमत्कारमाह—कथमिति । निरूप्य नेयं जडता-
स्युत्तारत्याह—शून्यमिति । शून्यं निर्लक्ष्यमन्यतो गमनेनानुसृ-

१ उत्ताल. २ संवलन; संवलित. ३ प्राणयि० ४ परिवर्तमानः
५ मल्लिकाक्ष्य, काक्षि. ७ कुवल्यिनो भुवो. ८ सोद्वेगम्. ९ निष्प्रति०.

नवमोऽङ्कः ।

१८३

वानीरप्रसवैर्निकुञ्जसरितामासक्तवासं पयः

पर्यन्तेषु च यूथिकासुमनसामुज्जृम्भितं जालकैः ।

उन्मीलत्कुटजप्रहासिषु गिरेरालम्ब्य सानूनितः

प्राग्भारेषु शिखण्डिताण्डवविधौ मेघैर्वितानाय्यते ॥१५॥

च ।

जृम्भाजर्जरडिम्बडम्बरघनश्रीमत्कदम्बद्रुमाः

शैलाभोगभुवो भवन्ति ककुभः कादम्बिनीश्यामलाः ।

उद्यत्कन्दलकान्तकेतकभृतः कच्छाः सरित्स्रोतसा-

माविर्गन्धशिलीन्ध्रलोध्रकुसुमस्मेरा वनानां ततिः ॥१६॥

तः शून्यं मालतीव्यतिरिक्तवस्त्वज्ञानात् । अत एव प्रद्वेषादन्यकार्याणां क-

नुस्मृतिरिति । अप्रतिपत्तिशून्यमिति पाठेऽनवधानेन चैतन्यविरहो यथा

थायेत्यर्थः ॥ वानीरेत्यादि । सखे कुञ्जसंवन्धि नदीनां पयः पश्य ।

पुष्पैर्लग्नसौरभम् । तासामेवोपान्तेषु च यूथिकाकुसुमानां जालकैः कोरकै-

सितम् । यद्वा यूथिकाश्च सुमनसश्च तासां जालकैः । यूथिका जूहीति प्र-

सुमनसो जात्यः । 'सुमना मालती जातिः' इत्यमरः । तथा गिरेः सानूने-

नालम्ब्येह प्राग्भारेषु शिखरेषु वर्तमानैर्मैघैर्वितानाय्यते । वितानाचारः

। मयूरनृत्यविधाननिमित्तम् । निमित्तसप्तमीयम् । कीदृशेषु । विकसत्कुट-

जप्रहासवत्सु । तदिह मयूरनृत्यार्थं मेघैर्वितानं कुटजैर्हास इति यत्तत्पश्येत्यर्थः ।

कुटजवृक्षा द्रष्टारो मयूरा नर्तका मेघो वितानमिति नृत्यसामग्री । ध्वनिस्तु

ण्डिपदेन पञ्चचूडोपेतशिरस्कत्वेन विदूषक उक्तः । प्राग्भारपदेन च प्राञ्च-

प्राक् प्रकृष्टज्ञानवान्भारो दुःसहो यस्य समूर्खो द्रष्टोक्तः । तस्य च हास उ-

एव । यद्वा शिखण्डिपदेन त्रिशिखण्डयोगितया बाल उक्तः । तस्य च नृत्ये

हसत्येव । 'बालानामपि कर्तव्यं त्रिशिखण्डविभूषणम्' ॥ इति बालानां शि-

खण्डवत्त्वे मानम् । 'वानीरवज्जुलाः' इत्यमरः । 'क्षारको जालकं क्लीबे कलिका

कः पुमान्' इति च । वितानमाचरतीत्यर्थे क्यङन्ताद्यकिं वितानाय्यत इति

॥ १५ ॥ जृम्भेत्यादि । सखे शैलपर्यन्तभूमयो जृम्भया विकासेन ज-

पृथग्भूतो यो डिम्बो गोलकस्तस्य डम्बरेणारम्भेण व्याप्ता अत एव श्रीमन्तो

वृक्षा यत्र तादृशो भवन्तीति यत्तत्पश्येत्यर्थः । एवं सर्वत्र दिशो मेघमाला-

मा भवन्ति । यद्वा कादम्बानां कलहंसानां स्त्रियः कादम्बिन्यस्ताभिः श्यामाः ।

प्रवाहाणां कच्छाः कूलान्युद्यद्भिर्विकसितैः कन्दलैर्नवाङ्कुरैः कान्ता मनोज्ञा ये

कन्दुक्षास्तद्धारका भवन्ति । यद्वा उद्यत्कन्दलः कन्दो यस्य कान्तकेतकस्येत्यर्थः ।

भागेषु. २ आविर्भूत.

माधवः—सखे पश्यामि । किं तु दुरालोकरमणीयाः
 प्यगिरिभूमयः । तत्किमेतत् । (साक्षम्) अथवा किमन्य
 उत्फुल्लार्जुनसर्जवासितवहत्पौरस्त्यझञ्जानिल-
 प्रेङ्खोलैस्खलितेन्द्रनीलशकलस्निग्धाम्बुदश्रेणयः ।
 धारासिक्तवसुंधरासुरभयः प्राप्तास्त एतेधुना
 घर्माग्मोविगमागमव्यतिकरश्रीवाहिणो वासराः ॥
 हा प्रिये मालति

यद्वा उच्यते कन्दलो मल्लीवृक्षस्तं कान्तकेतकं च विभ्रतीत्यर्थः । वना-
 विगन्धानि व्यक्तीभवत्सौरभानि यानि शिलीन्ध्रलोध्रकुसुमानि तैः स्मरा-
 मनोज्ञा वा । शिलीन्ध्रं कन्दलीपुष्पमिति विश्वः । शिलीन्ध्रं 'सूल' इति
 वनमिह पद्मं जलं विपिनं वा । 'जृम्भा विकासजृम्भयोः' इति विश्वः ।
 ऽण्डेऽपि च गोलके' इति धरणिः । 'डम्बरोऽस्त्री समारम्भः' इति विश्वः ।
 म्बिनी मेघमाला कादम्बस्त्री च कथ्यते ।' इति शाश्वतः । 'कन्दलः क-
 मल्लयामङ्कुरसङ्घयोः ।' इति मेदिनीकरः । 'पुंसि कच्छस्तथाविधः' इत्य-
 नीरेऽम्बुजे क्लीवं काननेऽप्यालये वनम् । इति मेदिनीकरः ॥ १६ ॥
 त्यादि । अधुना त एते दिवसाः प्राप्ता ये मनोराज्येन मया धृता इत्यर्थः
 एत इति सर्वनामभ्यां दिनानामत्युत्कण्ठाहेतुत्वं ध्वनितम् । कीदृशा-
 ल्हाभ्यामर्जुनशालाभ्यां वासितः सुरभीकृतो वहन् पौरस्त्यः प्राच्यो यो ज-
 प्रचण्डवायुः प्रावृषेण्यवातो वा तस्य प्रेङ्खोल आन्दोलनं तेन खलितः ।
 च्युता इन्द्रनीलमणिखण्डा इव श्यामा मेघपङ्क्तयो येषु ते । अत्रार्जुनप्रह-
 तीयतरोः सर्जस्य ग्रहणं कदम्बाद्युपलक्षणार्थम् । तथा ग्रीष्मोष्मत्समहीन-
 वन्तः । ईषद्वष्टौ तदुद्रमात् । घर्मस्य ग्रीष्मस्य विगमोपगमोऽम्भस आ-
 मनं तयोर्व्यतिकरः संबन्धस्तेन श्रियं शोभां वोढुं शीलं येषां ते । यद्वा
 स्वेदजलस्य यौ विगमागमौ तयोर्व्यतिकरः संभेदः । वर्षारम्भ इत्यर्थः ।
 सम्पत्तिस्तद्वाहिन इत्यर्थः । पौरस्त्य इति पुरसस्त्यक् । 'झञ्झा ध्वनिवि-
 इति मेदिनीकरः । तदन्वितोऽनिलो झञ्झानिलः । यद्वा 'झञ्झानि-
 षेण्यः' इति रत्नकोशः । अत्र वास्यमानेति कर्तव्ये संपूर्णक्रियात्वपरति-
 न्तवासितपदोपादानात्समस्तपुष्पसौरभसंक्रान्तिर्वायोर्ध्वनिता । अत एव
 लाञ्छञ्झानिलोत्कर्षः कटाक्षितः । उन्मादावस्थो माधवः । उन्मा-
 योगात् । यदाह—'इष्टजनस्य वियोगादुन्मादो विभवनाशाच्च' ॥

१ दूरा. २ तटभू०. ३ मरुत्. ४ ०लस्खलि०; ०तेन्द्रशेखरमणिलि०. ५ एवा.

नवमोऽङ्कः ।

१८५

तरुणतमालनीलबहुलोन्नमदम्बुधराः

शिशिरसमीरणावधूतनूतनवारिकणाः ।

कथमवलोकयेयमधुना हरिहेतिमती-

र्मदकलनीलकण्ठकलहैर्मुखराः ककुभः ॥ १८ ॥

(श्वस्य शोकार्तिं नाटयति ।)

मकरन्दः—कोऽप्यतिदारुणो देशविपाको वयस्यस्य संप्रति ।

क्षम ।) मया पुनैर्वज्रायमाणेन विनोद आरब्धः । (निःश्वस्य ।) एवं

पर्यवसितंप्रायैव नो माधवं प्रति प्रत्याशा । (सभयं विलोक्य ।)

प्रमुग्ध एव । (आकाशे) मालंति मालति किमपरं निरनुकोशासि ।

हस्तितवान्धवे त्वया विहितं साहसमस्य तृष्ण्या ।

हानपराधिनि प्रिये सखि कोऽयं करुणोऽज्झितः क्रमः ॥ १९ ॥

मद्यापि नोच्छ्वसिति । हन्त मुषितोऽस्मि दैवेन ।

मातर्मातर्दलति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः

शून्यं मन्ये जगदविरंतज्वालमन्तर्ज्वलामि ।

सीदन्नन्धे तमसि विधुरो मज्जतीघान्तरात्मा

विष्वङ्मोहः स्थगयति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥ २० ॥

तयादि । कथमधुना दिशोऽहमवलोकयेयम् । तरुणतमालानीलास्तद्वद्वा नीलाः

उद्गच्छन्तो मेघा यासु ताः । शीतवातक्षिप्तनवजलकणाः । हरेरिन्द्रस्य हे-

धनुस्तद्वती । मदकलमयूरकोलाहलैः शब्दवती । 'कलहं कलकलेऽपि

इति विश्वः । सरित इति पाठे प्रतिबिम्बेन मेघत्वम् । हरेः कृष्णस्य हेतिश्वक्रं

मकपक्षियुक्ताः । दुःखितेनर्तुज्ञानं दुःखमयत्वेनैव । यदाह 'ऋतून्पश्यति

तः सर्वान्दुःखसमाश्रितान्' । इति । तदनेन प्रबन्धेन वर्षाकाल उक्तः ।

ह—'कदम्बनीपकुटजैः शाद्वलैः सेन्द्रगोपकैः । मेघवातैः सुखस्पर्शैः प्रावृट्-

प्रदर्शयेत्' ॥ १८ ॥ शोकेति । मूर्च्छितः पततीति भावः । मकरन्दः ।

दक्षितस्वास्थ्यम् । प्रमुग्धः संज्ञाशून्यः । अनुकोशोऽनुकम्पा तद्विपरीतासि ।

तयादि । अगणितमात्रादिके हे सखि अस्य लोभेन त्वया साहसं कृतम् ।

ह प्रिये प्रीते निरपराधेऽपि निर्दयः क्रमः कोऽयम् । केयं परिपाटिस्तवेत्यर्थः ।

मीदृशं पतिं त्यक्त्वा निर्दयासीति भावः ॥ १९ ॥ उच्छ्वसः संज्ञालाभः ।

तरित्यादि । मातर्मातरित्यावेगः । द्विधा भवति हृदयमिति पीडा । अवयव-

येहम०. २ इति शो०. ३ कोषम०, कोप्यतिशयदा०. ४ संप्रति वर्तते. ५ वज्रमयेन,

यमाणेन पुरो विनोदनमारब्धं, पुनरज्ञानेन वज्रमयेन किल विनोदः प्रारब्धः ।

प्रत्येव. ७ हा सखि मा० ८ ०तक्रमः. ९ अविरल, अविकल.

१८६

मालतीमाधवे

कष्टं भोः कष्टम् ।

बन्धुताहृदयकौमुदीमहो मालतीनयनमुग्धचन्द्रमाः ।
सोऽयमद्य मकरन्दनन्दनो जीवलोकतिलकः प्रलीयते ।
हा वयस्य माधव ।

गात्रेषु चन्दनरसो दृशि शारदेन्दु-
रानन्द एव हृदये मम यस्त्वमासीः ।

तं त्वां निकामकमनीयमकाण्ड एव
कालेन जीवितमिवोद्धरता हतोऽस्मि ॥ २२ ॥

(स्पृशन् ।)

अकरुण वितर स्मितोज्ज्वलां
दृशमतिदारुण देहि मे गिरम् ।

सहचरमनुरक्तचेतसं

प्रियमकरन्द कथं न मन्यसे ॥ २३ ॥

(माधवः संज्ञां लभते ।)

संधिः शिथिलीभवतीत्यस्वस्थता । विश्वं शून्यं मन्य इति बाह्यासंवेदना
अविरतेज्ज्वालं यथा तथान्तर्ज्वालामीति चिन्ताजनितो दाहः । अन्तः
रालम्बः सीदन्नवसादं गच्छन्गाढान्धकारे मज्जतीवेति ग्लानिः । वि-
मोहश्छादयतीति मोहः । मन्दभाग्योऽहं किंकरोमीति दैन्यम् । कथं न मन्य-
मित्यर्थः । सर्वनामत्वान्नानार्थता । विध्वगित्यत्र सुषमादित्वात्पत्वम् ॥
परिदेवितमाह—कष्टमिति । बन्धुतेत्यादि । सोऽयं बन्धुसम-
र्तिक्युत्सवो मालतीनेत्रबालचन्द्रो मकरन्दहर्षजनकः सर्वजनतिलकोऽहं
मापद्यत इत्यर्थः । 'मह उद्धव उत्सवः' इत्यमरः ॥ २१ ॥ गात्रेषु
यस्त्वं मम काये चन्दनरस आसीः । सुखस्पर्शत्वात् । नेत्रे शरत्काल-
आनन्दजनकत्वात् । चित्त आनन्द एव साक्षाद्वर्ष एवासीः । तं त्वां
न्तमकस्मादेव मम जीवनमिवोद्धरतोन्मूलयता कालेन समयेन यमेन
स्मि । यथा जीवनोद्धारेऽहं हतस्तथा त्वदुद्धारेऽपीति भावः ॥ २२ ॥
विलपति—अकरुणेत्यादि । हे निर्दय हासमनोज्ञां दृशं देहि । हास-
त्यर्थः । यद्वा स्मितेन विकासेनोज्ज्वलां विकसितामित्यर्थः । वचनादाना-
हे मे वाचं देहि । मित्रमनुरक्तचित्तं हे प्रियमकरन्द कथं न मन्य-
नाङ्गीकरोषि । इहावेगादीनां सत्वात्करुणो रसः । यदाह—'इष्टना-
बन्धुव्यसनताडनैः । शापक्लेशोपघातैश्च जायते करुणो रसः । अश्रुति-
सस्ताङ्गैश्च स्मृतिक्षयैः । परिदेवितशोकाद्यैरभिनेयः स सूरभिः ॥'

१ पूर्ण. २ माधवोद्य. ३ गात्रमस्य स्पृशन्. ४ अविनष्ट.

नवमोऽङ्कः ।

१८७

मक०—(सोढ्यासम् ।) अयमचिरधौतराजपट्टरुचिरमांसलच्छ-
विर्नवजलधरस्तोयशीकरासारेण संजीवयति मे प्रियवयस्यम् । दि-
ष्ट्या समुद्धसितस्तावत् ।

माधवः—तत्कमत्र विपिने प्रियावार्ताहरं करोमि । (विलोक्य ।)
साधु साधु ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-

स्खलनतनुतरङ्गामुत्तरेण स्रवन्तीम् ।

उपरि विघटमानः प्रौढतापिच्छनीलः

श्रयति शिखरमद्रेनूतनस्तोयवाहः ॥ २४ ॥

(सरभसमुत्थायोन्मुखः कृताञ्जलिः ।)

कच्चित्सौम्य प्रियसहचरी विद्युदालिङ्गति त्वा-

माविर्भूतप्रणयसुभगाश्चातका वा भजन्ते ।

पौरस्त्यो वा सुखयति मरुत्साधुसंवाहनाभि-

र्विष्वग्विभ्रत्सुरपतिधनुर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ॥ २५ ॥

मकरन्दः । अचिरधौतत्वेन राजपट्टस्य नीलत्वन्निगधत्वे उक्ते । राजपट्टं खडीति

ख्यातम् । रुचिरा दीप्तिमती मांसला घना छविः कान्तिर्यस्य सः । माधवः -

वार्ताहरो दूतः । अतिप्रवृद्धकालतया दूतप्रेषणम् । यदाह—‘प्रसह्यमानकामार्तो

बहुस्थानसमुत्थितः । स्वावस्थादर्शनार्थं तु प्रेषयेद्दूतमात्मनः’ ॥ फलेत्यादि । न-

वमेधो गिरेरग्रं श्रयति । फलभारपाकश्यामजम्बूनिकुञ्जात्स्खलनेनाल्पकल्लोलां नदी-

मुत्तरेण नद्या उत्तरसमीपे । एनपा द्वितीया । कीदृशः उपरि विघटमान ऊर्ध्वस्थानं

त्यजन् । विकासितमालपुष्पात्रीलस्तद्वद्वा नीलः । उपचितघनमालेति पाठ उप-

चिता घना च माला येषामित्यर्थः । घने नूतनत्वेनातिश्यामता । यद्वा स्रव-

न्तीमुपरि विघटमानो विविधप्रकारेण श्रयन् । उत्तरेणोत्तरदेशे । उत्तरेणेति वि-

भक्तिप्रतिरूपको निपातः । किञ्चिदेवोत्तरेणेतिवत् । आश्रयार्थकतया घटेः सकर्म-

कता । ‘स्रवन्ती निम्नगापगा’ इत्यमरः । कृतालञ्जलिरित्यनेन विनय उक्तः ।

विनयपूर्वकश्च संदेशः कार्यः । यदाह—‘संदेशं चैव दूत्यास्तु प्रदद्यान्म-

दनाश्रयम् । तस्येयं समवस्थेति कथया विनयेन हि’ ॥ २४ ॥ कच्चि-

दित्यादि । प्रार्थनोचितं सुभगप्रश्रमाह—हे सौम्य सुन्दर प्रिया वल्लभा

सहचरी सततानुगता विद्युत्त्वामालिङ्गति कच्चित् । कथयेत्यर्थः ॥ ‘कच्चित् काम-

प्रवेदने’ इत्यमरः । विरहितत्वेन कान्ताभिलाषात्प्रथमं कान्तासंगमप्रश्नः । ‘चारुचन्द्र-

चितघनमालप्रौढः । ६ सादरं० । ७ चरः । ८ सुमुखाः, मुखराः, सुखिताः । ९ लक्ष्मीवदेतत्-

१ जलदः । २ कथमत्र । किमिवात्र । ३ परिणाह । ४ स्खलितः, तनुशरीरान् । ५ उप-

(आकर्ष्य ।) अये प्रतिरवभरितकन्दरानन्दितोत्कण्ठनीलकण्ठक
नुबन्धिना मन्द्रहंक्रुतेन मामनुमन्यते । यावदभ्यर्चये । भगवन्

दैवात्पश्येजगति विचरन्निच्छया मत्प्रियां चे-

दाश्वास्यादौ तदनु कथयेर्माधवीयामवस्थाम् ।

आशातन्तुर्न च कथयतात्यन्तमुच्छेदनीयः

प्राणत्राणं कथमपि करोत्यायताक्ष्याः स पैकः ॥ २६

जयोः सौम्यः' इति शाश्वतः । प्रियालिङ्गने सुखं तद्विरहे दुःखमिति त्वमपि
सीति ध्वनितम् । यद्वा कच्चिदेवमभिमतं ममेत्यर्थः । उत्पन्नस्नेहेन सुभगाः
श्वातकास्त्वां सेवन्ते । वा समुच्चये । अनेनार्थिसंपत्तिरुक्ता । पुरोवातव
प्रेरणाभिस्त्वां सुखयति । अन्योऽपि सहायश्चरणमुष्टिग्रहणादिरूपसंवाहनां
इति ध्वनिः । अनेन सहायसंपत्तिरुक्ता । विष्वक्सर्वतो लक्ष्मीं शोभां
दिन्द्रधनुः । कर्तुं । लक्ष्मिं चिह्नं तव तनोति । अनेन प्रसाधनमुक्तम् । वि
भ्रदिति पाठे हे विश्वं विभ्रद्भुवनं दधान । वर्षेण शस्यादिसमृद्ध्या जगदुप
त्वमुक्तम् । प्रसाधनमाह । इन्द्रधनूरूपं चिह्नं तव शोभां तनोति । वि
भ्रदिति पाठे तु बिम्बं मण्डलं शोभां तनोति । कीदृशम् । इन्द्रधनुश्चिह्नं
धानम् । तदिह जगदुपकारकतया ममाप्युपकारं करिष्यसीति भावः ॥ २७
गर्जितेनानुमतिमाह-अये इति । प्रतिशब्दभरितकन्दरत्वेनानन्दिता स
त्कण्ठा यस्य सः । यद्वा आनन्दिता हृष्टा उत्कण्ठा उद्गीवा इत्यर्थः । म
भीरम् । अनुमन्यते स्वीकरोति । आर्तिवशादेवत्वारोपणेन भगवन्निति ।
रणे यावत् । जीमूत मेघ ॥ दैवादित्यादि । इच्छया जगति विचरन्ति
त्प्रियां यदि दैववशात्पश्येर्दक्ष्यसि तदा प्रथमं तां प्रबोध्याथ माधवदशां
ष्यसि । अवस्थानिवेदनेन तन्मरणमाशङ्क्याह-कथयता । त्वयाशा पुनः
त्याशा सैव तन्तुः । जीवनबन्धहेतुत्वात् । नैवात्यर्थमुच्छेद्यः । नैवा
हेतुमाह-स आशातन्तुरेकस्तस्याः प्राणत्राणं कष्टाकष्ट्या करोति नाहमित्यु
इह तावत्कालं सा जीवाति न वेति संभावना दर्शनस्य दैवादित्यनेनोक्ता
सङ्गतो मत्कार्यमिति जगति विचरन्तित्यनेनोक्तम् । मत्प्रियामित्यनेन सुकु
दिना विरहदुःखासहिष्णुतोक्ता । आदावाश्वासनं वार्ताश्रवणपटुत्वार्थम् ।
मित्यनेन मध्यमविधया दशाकथनम् । तेन च तन्नैराश्यनिषेध इत्युक्तम् ।
मपीत्यनेनाशातन्तुमात्रं तद्रक्षणाय कल्पत इत्युक्तम् । आयताक्ष्या इत्यनेन
क्षादिस्मरणेन गुणकीर्तनम् । माधवस्येयं माधवीया । वृद्धाच्छः । उन्मादावस्थे

१ अयं, अथ किमयं. २ कण्ठेन कान्तेन ध्वनिना मामनुमन्यते. ३ जगत्
४ पश्येयंदि जगति तां मत्प्रियां मालतीं चेत्, विचरन्मत्प्रियां मालतीं. ५ एव.

नवमोऽङ्कः ।

१८९

सहर्षम् ।) अये प्रचलितः । तदन्यतः संचरामि । (इति परिक्रामति ।)

मक०—(सोद्वेगम्) कथमिदानीमुन्मादोपरागो माधवेन्दुमास्कन्दति । हा तात हा अम्ब हा भगवति परित्रायस्व परित्रायस्व ।
म । पश्य माधवस्यावस्थाम् ।

माधवः—^५धिवप्रमादः ।

तवेषु लोभप्रसवेषु कान्तिर्दृशः कुरङ्गेषु गतं गजेषु ।
त्वमपि लतासु नम्रत्वमिति प्रमथ्य व्यक्तं विभक्ता विपिने प्रिया मे ॥२७॥
हा प्रिये मालति ।

मक०—

सुहृदि गुणनिवासे प्रेयसि प्राणनाथे
कथमपि सहपांसुक्रीडनप्रौढसख्ये ।
प्रियजनविरहाधिव्याधिभवेगं दधाने
हतहृदय विदीर्य त्वं द्विधा न प्रयासि ॥ २८ ॥

माधवः—सुलभानुकारः खलु जगति वेधसो निर्माणसंनिवेशः ।

संवद्वप्रलापात् ॥ २६ ॥ सहर्षत्वं मद्वचनमङ्गीकृत्य प्रचलित इति । मक-
न्दता सुहृदः । उपरागो राहुप्रासः । शैशवे संकटप्रदेशे पित्रादीनां स्मरणस्य स्वभ्य-
र्थः । मत्ततया विरहसंकटेऽपि तदाह हा तातेति । माधवः । प्रमादोऽनिष्टम् ।
मति । विवेचित्यादि । नूतनलोभपुष्पेषु कान्तिः पाण्डिमा गौरत्वं वा । इह नवप-
विचरन्तं न स्निग्धतोक्ता । दृशो विलोकितानि हरिणांषु । गमनं हस्तिषु । नम्रत्वं ल-
वदशां कृताषु । इतिशब्द आद्यर्थे । 'हेला लीलेयमी हावाः' इतिवत् । प्रमथ्य मारयित्वा
पुनःसंमि प्रिया विपिने विभक्ता खण्डखण्डीकृत्य धृता । यद्वा । इतिः प्रकारार्थः । तेन
चैवार्थः । लोभप्रसवादिभिर्मे प्रिया विभागीकृता । कान्त्यादिविभागद्वारा प्रियाविभाग
नाहमिह प्रवोनीयत इत्यवधेयम् । विपिन इति प्राणिवधस्थानाभिप्रायम् ॥ २७ ॥ सुहृ-
नेनोक्त्यादित्यादि । हे हतहृदय कथमपि विदीर्य द्विधा त्वं न प्रयासि । हतेति नि-
न सुकुमारदायाम् । मित्रे गुणनिधानेऽतिप्रेमवति जीवेश्वरे सहधूलिक्रीडागाढमैत्रे कान्ता-
र्थम् । विवियोगमनोव्यथाव्याधिमन्तर्दधाने सति । सुहृदित्यादौ हेतुहेतुमद्भावः । 'धूलि-
युक्तम् । प्रियां पांसुर्ना' इत्यमरः ॥ २८ ॥ प्रियाविभागाशङ्कां निरस्यति--सुलभेति ।
इत्यनेन संनिवेशः प्रकारः । अनुकारः सादृश्यम् । तथा च लोभप्रसवादीनि प्रियाका-

१ संभावयामि. २ साकृतम्. ३ ०राग एव. ४ ०स्व मां. ५ (द्विपदिकया सर्वतोवलोक्य.)
६ गजेषु यातं. ७ प्रियास्मिन्. ८ अस्मात्वरं इति नृच्छेति इत्यधि. ए. पु. ९ कथमिव.
१० ०खेदं. ११ (आश्चर्यस्योत्थाय)--सुल०.

१९०

मालतीमाधवे

भवतु । एवं तावत् । (उच्चैः) अयमहं भोः (प्रणिपत्य)
रण्यवासिनः सत्त्वान्विज्ञापयामि । मुहूर्तमवधानदानेन मामनु-
भवन्तः ।

भवद्भिः सर्वाङ्गप्रकृतिरमणीया कुलवधू-
रिहस्थैर्दृष्टा वा विदितमथवास्याः किमभवत् । (अन्त-
वयोऽवस्थां तस्याः शृणुत सुहृदो यत्र मदनः
प्रगल्भव्यापारश्चरति हृदि मुग्धश्च वपुषि ॥ २९ ॥

कष्टं भोः कष्टम् ।

केकाभिर्नीलकण्ठस्तिरयति वचनं ताण्डवादुच्छिखण्डः
कान्तामन्तःप्रमोदादभिसरति मदभ्रान्ततारश्चकोरः ।
गोलाङ्गूलः कपोलं छुरयति रजसा कौसुमेन प्रियायाः
कं याचे यत्र तत्र भ्रुवमनवसरग्रस्त एवार्थिभावः ॥ ३० ॥
अयं च

दन्तच्छदारुणिमरञ्जितकान्तदन्त-
मुन्नम्य चुम्बति वलीवदनः प्रियायाः ।
काम्पिल्लुकप्रसवपाटलगण्डपालि
पाकारुणस्फुटितदाडिमकान्ति वक्त्रम् ॥ ३१ ॥

न्यायनुकारीणि न तु सा विभक्तेति भावः । सत्त्वान्प्राणिनो विज्ञापयन्ति स्वन-
सानुनयं वचनम् ॥ भवद्भिरित्यादि । भवद्भिरिहस्थैः सर्वाङ्गेषु स्वभावात्मकेण
सा कुलवधूर्दृष्टा वा । अथवास्या भवद्भिः किं विदितमभवत् । शुभमनु-
किं विज्ञातमित्यर्थः । ननु तस्याः किं वय इत्याह—हे सुहृदस्तस्या वयो-
शृणुत । यत्र वयोवस्थायां हृदि मदनः प्रगल्भव्यापारो वपुषि मुग्धो ब-
रति । एतेन वयःसन्धिरुक्ता । सर्वाङ्गैरित्यनेनाभिज्ञानप्रकाशनम् । कुलवधू-
चाञ्चल्याभावः । इहस्थैरित्यनेन परिचयचातुरी । वाकारद्वयेन दर्शनवृत्त-
सफलत्वं दर्शयति । 'सुरते निःसाध्वसता प्रागल्भ्यं समुदाहृतम् ॥' इति
॥ २९ ॥ केकाभिरिति । किं यत्र तत्र याचे । अपि तु न किमपि प्रा-
यतोऽप्रस्तावग्रस्तोऽर्थिभावोऽर्थित्वम् । अनवसरमाह—नृत्यादुद्गतपिच्छ-
मयूरः केकाभिर्वचनं छादयति । चकोरः पक्षिभेदो मत्ततया भ्रमत्तारकः सं-
हर्षात्प्रियामभिसरति । गोलाङ्गूलः श्याममुखो वानरः पुष्पजधूल्या कान्त-
कपोलौ चित्रयति । अतः सत्त्वानामन्यत्रासक्ततयार्थित्वानवसर इति
लवङ्गकीशलवगगोलाङ्गूलवलीमुखाः इत्यमरमाला । कं याच इति पाठं कं प्र-
प्रार्थय इत्यर्थः ॥ ३० ॥ दन्तेत्यादि । वलीवदनो वानरोऽयं कान्तावा-

१ खलु. २ कौकुमेन. ३ दन्तमाल. ४ ल्यक. ५ पालि-. ६ पाकान्तर.

एष प्रियतमास्कन्धविश्रान्तकरः करी । कथमत्राप्यनवसरः ।
 कण्डूकुट्मलितेक्षणां सहचरीं दन्तस्य कोट्या लिख-
 न्पर्यायव्यतिकीर्णकर्णपवनैराह्लादिभिर्वीजयन् ।
 जगधार्धैर्नवसल्लकीकिसलयैरस्याः स्थितिं कल्पय-
 न्धन्यो वन्यमतङ्गजः परिचयप्रागल्भ्यमभ्यस्यति ॥ ३२ ॥

(अन्यतोवलोक्य) अयं तु

नान्तर्वर्तयति ध्वनत्सु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितं
 नासन्नात्सरसः करोति कवलानावर्जितैः शैवलैः ।
 दानज्यानिविषादमूकमधुपव्यासङ्गदीनाननो
 नूनं प्राणसमावियोगविधुरः स्तम्बेरमस्ताम्यति ॥ ३३ ॥
 अलमनेनार्यासितेन । (सानन्दम् ।) एष सानन्दसहचरीसमाक-
 र्यमानमधुरगम्भीरकण्ठगर्जितध्वनिरपरो मत्तमातङ्गयूर्ध्वपालः प्र-

पुक्षिप्य चुम्बति । कीदृशम् । अधररागेण रक्ता मनोज्ञा दशना यत्र तत् ।
 काम्पिलो रोचनीवृक्षः । स्वार्थे कन् । तस्य प्रसवेन पुष्पेण फलेन वा रक्तगण्ड-
 प्रदेशः । पाकान्तरमन्तिमपाकस्ततः स्फुटितं विदीर्णं यद्वाडिमफलं तत्कान्ति ।
 तत्सममित्यर्थः । तदिहाप्यनवसर एव । 'शाखाभृगवलीमुखाः' इत्यमरः । 'काम्पिलः
 कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि' इत्यमरः । रोहिणानोकहो रोहणवृक्षः ॥ ३१ ॥
 कण्डित्यादि । अयं सुकृती वन्यहस्त्यस्याः प्रियायाः परिचयप्रागल्भ्यं सुरतनिः-

प्राप्तवसतामनुतिष्ठति । कीदृशः । कण्डूतिमुद्रितेक्षणां प्रियां दन्ताप्रेणालिखन्नीषदु-
 लिखन् । कण्डूयान्नित्यर्थः । अत एव कण्डूकाले कुट्टलितेक्षणात्वं जातिः । पर्यायेण
 स्वभावेन निक्षिप्तौ कर्णौ तयोर्वीजैः सुखदैर्वीजयन् । कवलितार्धैर्नवसल्लकीपल्लवैरस्याः
 प्राणधारणं कल्पयन् ॥ ३२ ॥ नान्तरित्यादि । अयं स्तम्बेरमो हस्ती ताम्यति
 यानुलानो भवति । नूनं निश्चितं प्रेयसीविश्लेषेण विह्वलः । जलदेषु ध्वनत्सु सत्स्वी-
 मुग्धो वदन् गम्भीरमुद्गतकण्ठगर्जनं नान्तर्वर्तयति न करोति । समीपस्थात्सरस आवर्जितैर्मि-
 लितैः शैवलैः कवलान्न करोति । मदहान्या यो विषादस्तेन मूकानां भ्रमराणां
 व्यासङ्गेनान्यचित्ततया शोच्यमुखः । यद्वा व्यासङ्गो विशेषेणासङ्ग इत्यर्थः । तदिह
 मदहानिश्चिन्तया संतापात् । दीनत्वमधोमुखचिन्तनात् । एतेनानुस्मृतिसंज्ञाता
 विषयव्यावृत्तिरुक्ता ॥ ३३ ॥ अहमिवायमपि कान्तातिरिक्तमन्यत्र वेत्तित्यत आह-
 अलमिति । रतौत्सुक्यान्मधुरकण्ठगर्जितश्रवणाद्वा सानन्देति । मातङ्गो हस्ती ।

१ अग्रतोवलोक्य; अये एष; अयं च रोहिणानोकहस्कन्ध; करः-कण्ठ; विभ्रान्तकरः.
 २ अनुचरी. ३ कारयन्. ४ अन्यः, मन्ये ५ प्रारम्भ. ६ नाप्या. ७ गम्भीरधीरकण्ठध्वनिः
 प्रवृद्धनवयौवनोन्मादप्रस्तुतामंदसमर्पणप्रसूनमकरंदसुंदरमदवारिसंस्वाददत्तचित्तोन्मत्तानुरक्तैर्दि-
 रनिकरझणझणायमानरणत्कारझकारसंभारश्रवणालंबितकर्णो गोदावरीदीवरवासितामंदमकर-
 न्दतुंदिलमल्यानिलोह्लासितामलविदलितललितकमलपरंपरापुंजपरिमलप्राग्भारघ्राणमुखितेंद्रियव-
 गोपरो मत्तमातंगवर्गपालः प्रत्यग्रविकसित. ८ वर्गपालकः.

१९२

मालतीमाधवे

त्यग्रविकसितकदम्बसंघातसुरभिशीतलामोदबहलसंवलितमांसल
 लनिप्यन्दकर्मितकषायमुद्दलितकमलिनीखण्डविप्रकर्णपर्णके
 रनिकरमनवरतप्रवृत्तकमनीयकर्णतालताण्डवप्रचलजर्जरितजल
 ततनीहारमुत्रस्तकुररसारसं सरोऽवगाह्य विहरति । भवत्वेना
 महाभाग नागपते श्लाघ्ययौवनः खल्वसि । कान्तानुवृत्तिचि
 प्यस्ति भवतः । किंतु (सापवादम् ।)

लीलोत्खातमृणालकाण्डकवलच्छेदेषु संपादिताः

पुण्यत्पुष्करवासितस्य पयसो गण्डूषसक्रान्तयः ।

सेकः शीकरिणा करेण विहितः कामं विरामे पुनः

न स्नेहादनरालनालनलिनीपत्रातपत्रं धृतम् ॥ ३४ ॥

कथमवधीरणानीरसं व्रजति । हन्त मूढ एवास्मि योऽस्मिन्
 वयस्यमकरन्दोचितं व्यवहरामि । हा प्रिय वयस्यं ।

धिगुच्छसितवैशसं मम^१ यदित्थमेकाकिनो

धिगेव रमणीयतां त्वदनुभावभावादृत ।

संपातः संपर्कः । संगलितो मिलितः । मांसलः पीनः । निरस्यन्दो मदः ।
 सुगन्धिः । करटो गण्डदेशः ॥ 'सुरभौ च कषायः स्यात्' इति शाश्वतः ।
 लितमुन्मूलितम् । पर्ण पत्रम् । 'तालो गीतक्रियामाने मध्यमाङ्गुलिसंमिते' ।
 माला । 'नीहारस्तु कुहेलिका' इति हारावली । कुररः पक्षिभेदः ।
 सेवा । सापवादं सदोषम् ॥ लीलेत्यादि । क्रीडोन्मूलितविसदण्डकवलसं
 विकसत्पद्मसुराभितस्य जलस्य गण्डूषसक्रान्तयः संबन्धाः संपादिता दत्ताः ।
 दिति पाठे पुष्टीभवदित्यर्थः । अम्भः कणवता स्थूलहस्तेन सेकः कृतः ।
 द्वयं कामं युक्तमेव । दोषमाह — विरामे सरोऽवगाहविरतौ गमनकाले पुनः
 लनालपद्मपत्रच्छत्रं न स्नेहादृतम् । एतदयुक्तमित्यर्थः । अतः कान्तानु
 जानासीति भावः । 'पुष्कराम्भोरुहाणि च' इत्यमरः । गण्डूषपदेन स्वयं
 जलदानं ध्वनितम् । 'नलिनी पद्मिनी पद्मम्' इत्यमरमाला । 'अरालः
 मतः' इति मेदिनीकरः । आतपात्रायत इत्यातपत्रमित्युचितं पदम् ॥
 चलचित्तत्वेन पार्श्वस्थं भित्तमपश्यन् सखेदमाह — कथमिति । धिगित्यु
 इत्थमेकाकिनो मम यदुच्छसितवैशसं प्राणधारणदुःखं तस्मिन्वृथा । एकाकि

१ संवादि, संपात. २ तीरं समुद्धृतकम० प्रकीर्णकेसरमृणालकन्दादुरः कुररः कुरमाहरन्नवरत. ४ प्रचलकर्णजर्जरिततरलतर ५ नीहारः क०.
 ६ संपातिताः ७ (निरूप्य) कथं. ८ चरेपि. ९ व्याहरामि. १० वयस्य मकरन्द ११ स १२ भा
 त्वनुभवं वृथा भाविनम्, विरोधिरमणोयवस्त्वनुभवाद्वाभाविनः १३ वान्वृथा भाविनः ।

नवमोऽङ्कः ।

१९३

त्वया सह न यांति योत्र दिवसोपि स ध्वंसतां
प्रमोदमृगतृष्णिकां धिगपरत्र या जायते ॥ ३५ ॥

मक०—अये उन्मादमोहान्तरितोऽपि मां प्रति कुतश्चिद्व्यञ्जका-
बुद्ध एवास्य सहजस्नेहसंस्कारः । तैदसंनिहितमेव मां मन्यते ।
पुरः स्थित्वा ।) एष पार्श्वचर एव ते मकरन्दो मन्दभाग्यः ।

माधवः—हा प्रियवयस्य संभावय परिष्वजस्व माम् । प्रियां
मालतीं प्रति निराशः परिश्रान्तोस्मि । (इति मूर्च्छति ।)

मक०—(सहर्षम् ।) एष संभावयामि जीवितेश्वरम् । (विलोक्य
रुग्णम् ।) हा कष्टम् । आविर्भूतमत्परिष्वङ्गोत्कण्ठ एव निश्चेतनः
वृत्तः । तत्कृतमिदानीं जीविताशाव्यसनेन । सर्वथैव मे नास्ति

॥ ३४ ॥ अस्य इति युक्तः परिच्छेदः । हा वयस्य

यत्स्नेहसंज्वरवता हृदयेन नित्य-

मावद्धवेपथु विनापि निमित्तयोगात् ।

त्वद्व्यापदो गणयता भयमन्वभावि

तत्सर्वमेकपद एव मम प्रशान्तम् ॥ ३६ ॥

॥ धिगेव रमणीयवस्त्वनुभवान्वृथाभाविन इति मुख्यः पाठः । स्म्यपदार्थवि-
नुभवान्निष्कलोत्पादशीलान्धिक् । रमणीयवस्त्वनुभवादिति पाठे वृथाभाविनो-
मिदं । इति वृथाभावमवस्थु धिक् । निष्फलं तज्ज्ञानमित्यर्थः । धिगेव रमणीयतां त्वदनुभा-
वाद्वा इति पाठे मम सौन्दर्यादिकं धिक् । कुतः । तवानुभावः सहभावस्तत्र
वोऽभिप्रायस्तं विना । यद्वा अनुभावे वागङ्गसत्त्वाभिनये भावः सत्त्वं तं विना ।
वागङ्गसत्त्वाभिनयेऽनुभावस्तु स्मृतो बुधैः ॥ इति भरतः । भावादित्युत्तरेण
त्वमी । त्वया मकरन्देन तया मालत्या च सह यो दिवसो नास्ति सोऽपि दिवसो
लीयताम् । अन्यत्र मालतीमकरन्दाभ्यां या प्रमोदमृगतृष्णा मम जायते तामपि
युवाभ्यां विना दैवान्मे हर्षोऽप्याभासीभूत इति भावः । अत एव प्रमो-
दस्य मृगतृष्णाया रूपकेणालीकत्वमुक्तम् ॥ ३५ ॥ मकरन्दः । उन्माददशाया-
निश्चयाद्यतः कुतश्चिदित्युक्तम् । व्यञ्जकात्संस्काराभिव्यञ्जकात् । प्रबुद्धः उ-
दः ॥ माधवः । संभावय पालय । श्रमाद्वैराग्याच्च मूर्च्छेत्येतदर्थं निराश
इत्युक्तम् । मकरन्दः । जीवितेश्वरमित्यनेन तुल्या जीवनसामर्थ्युक्ता । निश्चेष्टः
लययुक्तजनाकृतिः । परिच्छेदो निश्चयः । यदित्यादि । स्नेहरूपसंतापवता
१ भाति; यस्तया च दिवसः स दिध्वंसतां । २ या मानुषे, का-मानुषे. ३ संप्रत्ययं मां
त्यप्रतिकूलो यतः कुः० मां प्रत्यविकलः. ४ व्यञ्जनात्. ५ तत्संनि०...मां न. ६ पुरतः. ७ स
मक०. ८ ०३ एव, निराशपरिश्रमः संवृत्तोस्मि. ९ एषोहं. १० कथमा०, निश्चेष्टः सं०.
११ आशा०. १२ त्वया०. १३ प्रणष्टम्.

१९४

मालतीमाधवे

सखे वरं त एवातिक्रान्ता मुहूर्तास्तथाविधमपि भवन्तं
यमानमनुभूतवानस्मि । इदानीं तु

भारः कायो जीवितं वैज्रकीलं

काष्ठाः शून्या निष्फलानीन्द्रियाणि ।

कष्टः कालो मां प्रति त्वत्प्रयाणे

शान्तालोकः सर्वतो जीवलोकः ॥ ३७ ॥

(विचिन्त्य ।) तत्किं नु खलु माधवास्तमयसाक्षिणा मया

तव्यमिति^३ जीवामि । भवत्वमुष्माद्विरिशिखरात्पाटलावती

माधवस्य मरणाग्रेसरो भवामि । (' किञ्चित्परिक्रम्य सकरुणं नि-

क्य च ।) कष्टं भोः कष्टम् ।

तदेतदसितोत्पलद्युति शरीरमास्मिन्नभू-

न्ममातिदृढपीडनैरपि न तृप्तिरालिङ्गनैः ।

हृदा विनापि भयकारणेन सकम्पं भयं नित्यमन्वभाव्यनुभूतं यत्तत्सर्वं
त्वदीयविपत्तीर्गणयतः संभावयत एकस्मिन्क्षणे परिसमाप्तम् । कदा ते
दित्यादिभयं प्रकृतदशया प्रशान्तमिति भावः । एतत्पक्षे गणयतेति पाठो
त्यर्थात् । यद्वा त्वय्यापदो गणयता हृदा यद्भयमनुभूतं तदधुना गतमित्यर्थः
च त्वन्निमित्तमधुना तु सहेतुकैव विपदिति भावः ॥ ३६ ॥ वरं मनागिष्टं
गिष्टं वरं यत्तु कश्चिदाह तदव्ययम्^४ इति शाश्वतः । अव्ययानामनेकानां
कोऽर्थः सुलभ एव । चेतयमानं चेतनावन्तम् । भार इत्यादि । भारः
धर्तुमशक्यः । धारणाशक्यतया व्याधिः । जीवनं वैज्रकीलकमनुच्छेद-
मर्मच्छेदः । मर्मच्छेदेन चिन्ता । दिशः शून्या इति जडता । इन्द्रियाणि
न्यफलानि कार्याक्षमाणि । बाह्यविषयाग्रहादैन्यम् । कालः कष्टो
दैन्येन जीवनाक्षमता । संसारः सर्वत्र प्रशान्तदर्शनः । तथा च तत्प्र-
मर्ज्जीवनामिति भावः । त्वत्प्रयाणे तव गमने विनाश इति यावत् ।
यम् । मां प्रतीति सर्वत्र योज्यम् । यद्वा । पृथिव्यादिद्रव्यनवके-
द्रूपणेन दोषमाह—तत्त काय इति पृथिव्या जीवनमित्यात्मनः काष्ठा-
इन्द्रियाणीतीन्द्रियाणां काल इति कालस्य लोक इति विषयाणां काल-
शान्तालोकोऽनुपभोग्य इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ अस्तमयो विनाशः । व्याधिद-
यदाह—'निर्वेदश्चैव चिन्ता च दैन्यं ग्लानिः श्रमस्तथा । जडता
व्याधौ तु कष्टेऽपि च ॥ ' पाटलावती नदीभेदः । प्रियदर्शनार्थं नि-
मूर्च्छा दृष्ट्वा सकरुणम् ॥ तादृशं दृष्ट्वा सखेदमाह—तदित्यादि

१ अथवा, २ शून्यभूतम्, ३ इत्यतो, ४ सकरुणं परिवृत्या, ५ ममापि

नवमोऽङ्कः ।

१९५

यदुलसितविस्मया बत निपीतवत्यः पुरा

नवप्रणयविभ्रमाकुलितमालतीदृष्टयः ॥ ३८ ॥

आश्चर्यम् । एतस्यां तनावचरमे वयसि तावतो गुणसमाहारस्य
निवेशः कथमिवाभूत् । सखे माधव

आपूर्णश्च कलाभिरिन्दुरमलो यातश्च राहोर्मुखं

संजातश्च घनाघनो जलधरः शीर्णश्च वायोर्जवात् ।

निर्वृत्तश्च फलेग्रहिर्द्रुमवरो दग्धश्च दावाग्निना

त्वं चूडामणितां गतश्च जगतः प्राप्तश्च मृत्योर्वशम् ॥ ३९ ॥

तत्परिष्वजेहं तावदेवंगतमपि प्रियवयस्यम् । अर्थितश्चानेन संप्र-
प्रेमार्थः । (परिष्वज्य) हा वयस्य विमलविद्यानिधे गुणगुरो

रुतीस्वयंग्राहजीवितेश्वर कामन्दकीमकरन्दानन्दमुखचन्द्र माधव

मर्मत्रं ते जन्मन्यपश्चिमः पश्चिमावस्थाप्रार्थितो मकरन्दबाहुपरिष्व-

। सखे संप्रति मुहूर्तमपि मकरन्दो जीवतीति मैव मंस्थाः ।

आ जन्मनः सहनिवासितया मयैव

मातुः पयोधरपयोऽपि समं निपीयं ।

त्वं पुण्डरीकमुख बन्धुतया निरस्त-

मेको निवापसलिलं पिबसीत्युक्तम् ॥ ४० ॥

आहं नीलनलिनश्यामं तदेतत् । अस्मिन्नङ्गे गाढासज्जनैरप्यालिङ्गनैर्मम वृत्ति-
भूत् । यदङ्गं नवस्नेहविलासव्याकुलमालतीदृष्टय उपचिताङ्गताः पूर्वं निपी-
त्यो नित्यादरेणावलोकितवत्य इत्यर्थः । बत खेदे ॥ ३८ ॥ अचरमे नूतने ।
राहो मेलकः । आपूर्ण इत्यादि । सखे त्वं संसारस्य चूडामणीभूतश्च
प्राप्तश्च । अत्र तुल्ययोगितया दृष्टान्तमाह—निर्मलश्चन्द्रः कलाभिः
कश्चिदपि राहुप्रस्तश्च । मेघो घनाघनो वर्षुकाब्दश्च वातवेगाद्विशकलितश्च । द्रुमश्रेष्ठः
फलेग्रहिः फलभारवान्निर्वृत्तो जातश्च वनाग्निना दग्धश्च । यथा तथा त्वमपी-
धनवत् । 'घनाघनो मत्तगजे वर्षुकाब्दमहेन्द्रयोः' इत्यमरमाला । यद्वा घनाघनोऽति-
विह्वलः । घनशब्दस्यैवावृत्त्या प्रयोगाद्वावद इतिवत् । फलेग्रहिर्निपातनात् । फ-
ले ग्रहाति धारयतीति फलेग्रहिः । 'स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः' इत्यमरः ॥ ३९ ॥
गतं मूर्च्छितम् । अयमर्थ आलिङ्गनरूपः । मया सहेति शेषः । अपश्चिमो
पश्चिमः । पश्चिमावस्था शेषावस्था । आजन्मेत्यादि । हे पद्मास्य जन्मन
तत्तस्य मयैव समं तुल्यगृहतया मातुः स्तन्यं पीत्वाधुना त्वमेको निवापसलिलं

१ विभ्रमाः ० विभ्रमं मधुः विस्मयं । २ इन्त मोः । ३ एकस्यां तनावेतावतो । ४ जगतां ।
प्राप्तोसि । ५ अस्मात्प्राक्-विचिन्त्य इत्य० । ६ कला । ७ हा मा० । हा का० । ८ नन्दजनकः ।
९ अयं स । ११ मैवावमंस्थाः । कुतः । १२ ० सतयाः मयैव-सहैव । १३ निपीतं । १४ तस्यं ।

१९६

मालतीमाधवे

(सकरुणं विमुच्य परिक्रम्य च ।) इयमधस्तात्पाटलावती । भा.

प्रियस्य सुहृदो यत्र मम तत्रैव संभवः

भूयादमुष्य भूयोऽपि भूयासमनुसंचरः ॥ ४१ ॥

(इति पतितुमिच्छति ।)

(प्रविश्य सहसा ।) सौदामिनी—(वारयित्वा ।) वत्स

सेन ।

मक०—(विलोक्य ।) अयि कासि । किमहं त्वया प्रति

सौदा०—आयुष्मन् किं त्वं मकरन्दः ।

मक०—मुञ्च । स एवास्मि मन्दभाग्यः ।

सौदा०—वत्स योगिन्यास्मि मालत्यभिज्ञानं च धार

(इति बकुलमालां दर्शयति ।)

मक०—(सोच्छ्वसं सकरुणम् ।) आर्ये अपि जीवति मा

सौदा०—अथ किम् । अपि च वत्स किमत्याहितं मा

यदनिष्टं व्यवसितोऽसीत्याकम्पितास्मि । अथ माधवः क ।

मक०—आर्ये तमहं प्रमुग्धमेव वैराग्यात्परित्यज्यागतः ।

तूर्णं संभावयावः । (इति त्वरितं परिक्रामतः ।)

माधवः—(आश्चर्यम् ।) अये प्रतिबोधितं एवास्मि

(विचिन्त्य ।) नूनमस्यायं मभिनवजीमूतजलविन्दुवाहिनः

स्यानवेक्षितास्मदवस्थो व्यापारः ।

मक०—(विलोक्य ।) दिष्टं चा पुनः प्रत्यापन्नचेतनो

सौदा०—(विलोक्य ।) संवदत्युभयोर्मालतीनिवेदितः शरीर

प्रेतोदकाञ्जलिं बन्धुसमूहेन दत्तं पिबन्तीत्येतदयोग्यम् । सहपानार्थमहमप्युक्ता

मीत्यर्थः । 'निवापः पितृदेये स्यात्' इत्यमरः ॥ ४० ॥ आपगा नदी । प्रियतो य

त्यादि । मित्रस्य संभव उत्पत्तिर्यत्र ममापि तत्रैव भूयात् । अमुत्राप

के पुनरप्यस्यानुचरो भूयासमित्यर्थः । भूयादित्यादौ प्रार्थनायां लिङ् ॥ ४१ ॥

दामिनी । अत्याहितं प्रमोहोऽभूत् । माधवः । प्रभञ्जनो वायुः । स

१ अम्ब; किमर्थम०; प्रति०—प्रतिहतः २ अपि ३ मुञ्च मां ४ सोच्छ्वसं

५ त्याशंकितास्मि, भीत्याकम्पि० ६ सौदा०—तदेहि० ७ प्रतिबोधितवान् ८ उत्कर्ष

वि० ९ स्यायं नवजलधरप्रम०; मयमस्य नवजलधरपवनस्या० १० दृष्ट्वा सोच्छ्वसं ११

नवमोऽङ्कः ।

१९७

माधवः—भगवन् पौरस्त्यपर्वन

भ्रमय जलदानम्भोगभान्प्रमोदय चातका-

न्कलय शिखिनः केकोत्कण्ठान्कठोरय केतकान् ।

विरहिणि जने मूर्च्छां लब्ध्वा विनोदयति व्यथा-

मकरुण पुनः संज्ञाव्याधिं विधाय किमीहसे ॥ ४२ ॥

मक्र०—सुविहितमनेनाखिलजन्तुजीवनेन मातरिश्चना ।

माधवः—देव वायो तथापि भवन्तमेवं प्रार्थये ।

विकसत्कदम्बनिकुरुस्वपांसुना

सह जीवितं वहं मम प्रिया यतः ।

अथवा तदङ्गपरिवासशीतलं

मयि किञ्चिदर्पय भवान्हि मे गतिः ॥ ४३ ॥

मयोर्माधवमकरन्दयोः । माधवः । मूर्च्छयैव तं सोपालम्भमाह भगवन्निति ।
 रस्येत्यनेन भिन्नदेशकथनम् । तेन सहजकृत्रिमवैरशङ्का निरस्ता । तव विर-
 दुःखमेव न कृत्यम् । अपि त्वन्यदपीत्याह—भ्रमयेत्यादि । जलपूर्णान्मेघांश्चा-
 य । कोकिलान्दर्पय । केकयोत्कण्ठानूर्ध्वगलान्सेच्छान्वा मयूरान्कलय नर्तय ।
 गतः । किरनेकार्थत्वात् । केतकान्केतकीवृक्षान्कठोरय कौरकिताङ्कुरु । कौरकित-
 निम्नोन्नततया कठोरत्वम् । 'केतक्यामपि केतकः' इति शब्दभेदः । अत-
 'केतकाधानहेतोः' इति मेघदूते । यद्वा केतकीपुष्पाणि कठोरय विकासय ।
 करोतीति णिच् । अस्मिन्पक्षे लिङ्गमशिष्यम् । लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गव्यत्यय इत्य-
 धियम् । विरहिजने मूर्च्छां प्राप्य व्यथां स्फोटयति सति पुनः संज्ञाव्याधिं चेत-
 रूपं रोगं कृत्वा किं त्वमिच्छसि । महता दुःखितदुःखशान्तिः क्रियते । त्वं प्रबो-
 नो व्यथय दुःखयसीत्यनर्हम् । अत एवाकरुण इत्युक्तम् । प्रमोदय चातकानित्यपि पाठः ।
 शरीरप्रमोदय मपाठे तु कोकिलप्रमोदो वर्षास्वपि कविसंप्रदाये वर्ण्यत इत्यवधेयम् ॥ ४२ ॥
 मकरन्दः । मातरिश्वा वायुः । वातीति वायुरित्युचितपदन्यासेन जीवनयोग्य-
 माहमपाठः । माधवः । तथाप्यनिष्टकरणादपि । विकसदित्यादि । मम प्रिया
 दी । प्रियेतो यत्र तं देशं मम जीवितं प्रफुल्लकदम्बसमूहधूल्या सह प्रापय । घटय मे इति
 ममुत्रापि पाठः । सा विरहदीना म्रियेतातस्तज्जीवनाय मज्जीवितं नयेति भावः । पांसुना

१ वायो. २ अस्मात्परं—अपि च ।

एते के (के) तकसूनसौरभञ्जुपः पौरप्रगल्भाङ्गना-

व्यालोलालकवल्लरीविलुठनव्याजोपभुक्ताननाः ।

किं चोन्निद्रकदम्बकुटलप्रदीधूलीलुठत्पद-

व्यूहव्याहृतिहारिणो विरहिणः कर्पन्ति वर्षानिलाः ॥ ४३ ॥ इत्यधिकं क्वचित् ।

भगवन् देव; एवं—एव, एतावत्. ४ घटय मे. ५ अपि वा. ६ भवान्स्तु.

१९८

मालतीमाधवे

(कृत्वाञ्जलिः प्रणमति ।)

सौदा०—सुसमाहितः खल्वभिज्ञानार्पणस्यावसरः

(अञ्जलौ वकुलमालां मुञ्चेति ।)

माधवः—(साकूतैर्विस्मयहर्षम् ।) कथमियमस्माद्विरचितं

तमास्तनोन्नाहदुर्ललितमूर्तिरनङ्गमन्दिराङ्गणवकुलप्रसवमाला
रूप्य सहर्षम् ।) कः संदेहः । तथा हि स एवायमस्याः

मुग्धेन्दुसुन्दरतदीयमुखावलोक-

हेलाविशृङ्खलकुतूहलनिहवाय ।

दुर्न्यस्तपुष्परचितोऽपि लवङ्गिकाया-

स्तोषं ततान विषमग्रथितोपि भागः ॥ ४४

सहेत्यनेन परमाणुरूपं मे मनोऽपि तत्समूहे गमिष्यतीति न ते प्रयासो
दित्युक्तम् । नो वा प्रियाङ्गसदावस्थितिहिमं यत्किञ्चिद्वस्तु मयि तदर्पणं
येति पाठे प्रेरयेत्यर्थः । तदेव मे तापशान्त्यै स्यादिति भावः । अत्र हेतुना
सम भवान्नातिराश्रयः । आश्रयस्याश्रितजीवनं युक्तमेवेति भावः । सितम्
पाठेऽपि संभावनायाम् ॥ ४३ ॥ सौदामिनी । समाहितो युक्त्यव
प्रार्थनाप्रकरणात् । माधवः । प्रियाङ्गसङ्गिमालालोकात्सहर्षत्वम् । प्रिया
'प्राप्ये वाप्यप्राप्ये लब्धेऽर्थे प्रियसमागमे वापि । हृदयमनोरथलामे
यते पुंसाम् ॥' उन्नाह उत्सेध उपरिवहनं वा । दुर्ललितातिप्रिया । ति । प
मन्दिरमनङ्गस्य वा मन्दिरम् ॥ मुग्धेत्यादि । अस्या मालायाः सर्वतः
भागो यो लवङ्गिकाया अपि संतोषमकरोत् ॥ अपिपदान्मालत्या अन्तेन
विषमं ग्रथितं ग्रन्थना यत्र सः । विषमेण ग्रथित इति वा । अत्र हेतुना महात्
मनोऽभिन्दुकान्तं यन्मालतीमुखम् ॥ यद्वा विरहात्क्षामत्वादिना बालेन यत् ए
यत्तदास्यं तदालोके सति हेलया शृङ्गारचेष्टया विशृङ्खलं सर्वत्र वर्तमानं यद्वा ॥
तद्रोपनाय दुर्न्यस्तैः पूर्वग्रथनादन्यथा दत्तैः पुष्पै रचितः । एतत्तु प्रपन्नानाम्
व्यक्तम् । ननु हेलो स्त्रीविषया । यदाह भरतः—'यौवने त्रिदश स्त्रीणां
नेत्रपातजाः । आदौ त्रयोऽङ्गजास्तेषां दश स्वाभाविकास्तथा ॥' तत्रात्र
हेलालक्षणम्—'अक्षिभ्रुवोर्विकाराद्याः शृङ्गारस्य च सूचकाः । सप्रीवाते
हावास्तेभ्यः समुत्थिताः ॥ य एव हावः सैवासौ शृङ्गाररससंभवा
ख्याता बुधैर्हेला ललिताभिनयात्मिका ।' अतो माधवे हेलेत्युक्तम् ।
स्त्रीणामित्यस्योपलक्षणत्वात्पुरुषेऽपि कामावस्थासाम्याद्धेलावचनात् । यदा

१ समीहितः; ज्ञानस्यार्पणावसरः. २ अर्पयति. ३ साकूतं सहर्षं सविस्मयं च. ४ प्रियास्तनो. ५ पादपङ्कजम्. ६ सम्यङ् निरूप्य. ७ रचनोपि. ८ प्रपन्नानाम्
०तो विभागः.

नवमोऽङ्कः ।

१९९

(सहर्षोन्मादमुत्थाय ।) प्रिये^१ मालति इयं वीक्ष्यसे । (सकोपमिव ।)

अयि मदवैस्थानभिज्ञे

प्रयान्तीव प्राणाः सुतनु हृदयं ध्वंसत इव

ज्वलन्तीवाङ्गानि प्रसरति समन्तादिव तमः ।

त्वराप्रस्तावोऽयं न खलु परिहासस्य विषय-

स्तदक्षणोरानन्दं वितर मयि मा भूरकरुणा ॥ ४५ ॥

(सर्वतो दृष्ट्वा सनिर्वेदम् ।) कुतोऽत्र मालती । (वकुलमालोमुद्दिश्य ।) अयि

प्रियाप्रणयिनि वकुलमाले उपकारिण्यसि । अतः स्वागतं भवत्याः ।

निष्प्रत्यूहाः प्रियसखि यदा दुःसहाः संवभूवु-

र्देहोर्दाहव्यसनगुरवो मन्मथोन्मादवेगाः ।

तस्मिन्काले कुवलयदृशस्त्वत्समाश्लेष एव

प्राणत्राणं प्रगुणमभवन्मत्परिष्वङ्गकल्पः ॥ ४६ ॥

अत्र हेतुभावश्च भावश्च व्याजो विश्रम्भभाषणम् । चाटुः प्रेमाभिसंधानं चकितं च विला-
 नावः । 'सितम्' ॥ तत्र रागतः सहसा प्रवृत्तौ हेतुश्चित्तोच्छासो हेलति । यद्वा अवलोक्यत
 तो युक्त्यवलोकः । कर्मणि घञ् । इन्दुसुन्दरमालतीमुखेऽवलोक्या दृश्या या हेला
 वम् । प्रिया विश्वङ्गलं यन्माधवस्य कुतूहलं तद्गोपनायेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ संकल्पलिखितप्रि-
 लामे हेतुदर्शनाद्धर्षः । दर्शनाप्राप्त्या पुनराह-नन्विति । अत्राप्यलाभादुपालभ्यते अयो-
 या । इति । परिहासाददर्शनमाशङ्क्य तदनवसरमाह-प्रयान्तीत्यादि । प्राणाः प्रयान्तीव
 लायाः सर्वतः शून्यत्वात् । हे सुतनु मनो ध्वंसत इव मोहात् । अङ्गज्वलनमातिदाहात् ।
 त्या अस्मितेन व्याधिरुक्तः । सर्वतस्तमः प्रसरतीव । अनेन जडता । सकलेन्द्रियाणाम-
 त्र हेतुमोहात् । जडतानन्तरं मरणशङ्कायामाश्वास एव युक्त इत्याह-त्वरेति । खलु निश्चये ।
 बालेन्यत एवं ततो नेत्रप्रीतिं देहि । स्वं दर्शयेत्यर्थः । माद्विषये निर्दया मा भविष्यसि ।
 वर्तमानं यद्वा अकरुणा मा भूर्न भवसि । माडिति कालसामान्ये लुङ् । पूर्वकरुणे-
 त्तु प्रयान्तीमपि निर्वाह्यतामित्यर्थः । इव शब्द उत्प्रेक्षायाम् ॥ ४५ ॥ निरित्यादि ।
 श लीना यदा मालत्याः पद्माक्ष्याः कामोन्मादोद्वेगा निर्विघ्ना अत्यर्थं दुःसहा अङ्गदाहदुःख-
 तत्राङ्गान् महान्तस्तदुःखोपदेशकराः संवभूवुः संभूयोद्वेगास्तत्र काले तस्यास्त्वदाङ्गिजन-
 मिव शीघ्रं प्राणरक्षकमभूत् । अत एव मदालिङ्गनतुल्यः । उन्माथ उन्मथनमुद्वेग
 इति यावत् । प्रगुणमिति पाठे प्रकृष्टगुणमित्यर्थः । क्रियाविशेषणं वा । कामदुःखो-
 द्वेगस्य प्रियसङ्गस्यालाभादविघ्नत्वम् । मालतीप्रणयित्वाप्रियसखि इति । दुःसह-
 त्वमधृतिकरणात् । उद्दाह उद्गतदाहः । व्यसनस्थाने 'व्यथन' इति पाठे व्यथनं
 १ चण्डि. २ विलोक्यसे; नन्वियं वी०. ३ मदनावस्था०. ४ इति दिशोवलोक्य. ५ मालां
 प्रति. ६ ०यिनि परमोपका० ७ ०त्यूहं. ८ मोहोदाम. ९ पणं वा. १० त्राणप्रगुणः प्रगुणन-
 मभून्म०, त्वरितमभवन्म०.

(सकृद्वर्णं निर्वर्ण्य^३ ।)

आनन्दमिश्रमदनज्वरदीपनानि

गाढानुरागरसवन्ति तदा तदा च ।

स्नेहाकराणि मम मुग्धदृशश्च कण्ठे

कष्टं स्मरामि तव तानि गतागतानि ॥ ४७ ॥

(हृदये निधाय मूर्च्छति ।)

मक०—(उपसृत्य वीजयन् ।) सखे समाश्वसिहि समाश्वसिहि

माधवः—(समाश्वस्य ।) मकरन्द किं न पश्यसि कुतोऽपि
हसैव मालतीस्नेहं वहतो बँकुलदाघ्नो लाभः । तत्कथं नु
किमेतदिति ।

मक० -- वयस्य इयमार्या योगीश्वर्यस्य मालत्यभिज्ञानस्य

माधवः—(विलोक्य सकरुणं कर्ताञ्जलिः ।) आर्ये प्रसीद
जीवति मे प्रियतमा ।

सौदा०-वत्स समाश्वसिहि समाश्वसिहि । जीवति सा कल्प

माधवमकरन्दौ—(समुच्छ्वस्य ।) आर्ये यद्येवं तत्कथं
एष वृत्तान्त इति ।

सौदा०— पुंरा किल करालायतने मालतीमुपहरनधो
करवालपाणिर्माधवेन व्यापादितः ।

पीडा । अधुना मालां विनास्याः कथं जीवनं भविष्यतीति भावः ॥ ४६ ॥
वर्ण्यं निरूप्य । आनन्देत्यादि । मम मालत्याश्च कण्ठे तव गतं
स्मरामि । स्मरणस्यातिदुःखदत्वात्कष्टम् । तदा तदा तस्मिन्तस्मिन्कण्ठे
चोरिकाविवाहात्पूर्वं मालतीकण्ठगतेति गतं लवङ्गिकाबुद्ध्या माधवकण्ठमा-
तमित्येकम् । चोरिकाविवाहे मालत्या माधवकण्ठे नीतातो गतमथ तन्मुखा-
त्स्वकण्ठेऽर्पितेत्यागतमिति द्वितीयम् । पुनस्तत्र प्रणयवशान्माधवेन माल-
गतमिदानीं तु सौदामिन्या मालतीसकाशादानीय दत्तेति त्रीणि गतागत-
त एव बहुवचनम् । कीदृशानि । तद्दशायामन्तरान्तरा हर्षलाभादानन्दमि-
मतापप्रकाशनानि । दृढानुरागरसयोगीनि । स्नेहस्याकरो येषु तानि । स्नेह-
माकुर्वन्ति व्याकुर्वन्तीति स्नेहाकराणि । कृजो हेत्वित्यादिना उपसर्ग-
चेति चकारात्कालान्तरपरिग्रहः ॥ ४७ ॥ मकरन्दः । आर्या

१ निःश्वस्य २ आनन्दनानि. ३ च तरयाः. ४ लेहाङ्कनानि. ५ इति हृत्
पतति. ६ वयरय. ७ लेहस्वहस्तस्य लाभः. ८ अञ्जलिं वच्चा. ९ अपि जीवति. नि
३० अस्ति पुरा करालायतनेऽधोरघण्टः कृपाणपाणिर्व्यापा०.

नवमोऽङ्कः ।

२०१

माधवः—(सौवेगम् ।) आर्ये विरम विरम । विज्ञातो वृत्तान्तः ।

मक०—सखे क इव ।

माधवः—सखे किमन्यत् । सकामा कपालकुण्डलेति ।

मक०—आर्ये अप्येवम् ।

सौदा०—एवं यथा विदितं वत्सेन ।

मकरन्दः—कैष्टं भोः कष्टम् ।

कुमुदाकरेण शरदिन्दुचन्द्रिका
यदि रामणीयकगुणाय संगता ।सुकृतं तदस्तु कतमस्त्वयं विधि-
र्यदकालमेघवर्तितिव्ययुजत् ॥ ४८ ॥

माधवः—हा प्रिये मालति कष्टमतिवीभत्समापन्नासि ।

कथमिव तदाभवस्त्वं कमलमुखि कपालकुण्डलाग्रस्ता ।
उत्पातधूमलेखाक्रान्तेव कला शशधरस्य ॥ ४९ ॥

भगवति कपालकुण्डले

निर्माणमेव हि तदादरलालनीयं
मा पूतनात्वमुपगाः शिवतीतिरेधि ।

माधवः । सकामा मदपकारेण सिद्धप्रतिज्ञेत्यर्थः । कुमुदेत्यादि । कुमुदसमूहेन
 दि शरच्चन्द्रचन्द्रिका सौन्दर्यगुणार्थं संगता प्राप्ता तत्सुकृतं शोभनकरणमस्तु ।
 ॥ ४८ ॥ अरिपि रम्यत्वात् । अयं पुनः कः प्रकारः कुतिसतप्रकारो वा यदकालमेघपङ्क्ति-
 यूयुजद्वियोजयामास । विच्छेदं कृतवतीत्यर्थः । ध्वनिनात्र कुमुदाकरो माधवश्च-
 का मालती मेघसंततिः कपालकुण्डलेत्युक्तम् ॥ ४८ ॥ अतिवीभत्स-
 मति । उद्वेगहेतुकपालकुण्डलादर्शनाद्वीभत्सः । यदाह—‘ उद्वेजनैश्च बहु-
 वीभत्सरसः समुद्भवति ’ । कथमित्यादि । तत्कवलिता हे पद्ममुखि तदा
 मपि कथमभवः । भयात्कथं त्वमासीः किं त्वयोक्तं कस्ते त्राताभूदित्यादि-
 पनाय कथमिति सामान्यनिर्देशः । केतुकवलिता चन्द्रकलेव । एतदुपमया वी-
 त्सजविषादसंभवा ग्लानिरप्युक्ता । यदाह—‘ अपस्मारस्तथोन्मादो विषादो
 द एव च । मृत्युर्व्याधिर्भयं चैव भावा वीभत्ससंभवाः ॥ ’ ॥ ५० ॥ ‘ स्त्रीबालं
 व घातयेत् ’ इति निजधर्मं जानत्या त्वया सा घातितेति सोल्लुण्ठमाह—भगवति
 ति । निर्माणमित्यादि । तन्निर्माणं मालतीरूपादिकमेव तदादरेण रक्षणीयं

१ सौवेगम्. २ निवेदिनं. ३ भोः क०. ४ गुणेन. ५ सुकृते यदस्तु. ६ विततिं त्वयू.
 कथमपि. ८ रेखा. ९ तदा तत्र. १० पूतनत्व०. ११ ०तातिरेव.

२०२

मालतीमाधवे

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि स्थितिर्न भुसलैरवताडनानि ॥ ५० ॥

सौदा०—वत्स अलमावेगेन ।

अक्ररिष्यदसौ पापमतिनिष्करुणैव सा ।

नाभविष्यमहं तत्र यदि तत्परिपन्थिनी ॥ ५१ ॥

उभौ—(प्रणम्य ।) अतिप्रसन्नमार्यापादैः । तत्कथय

स्त्वस्माकमेवंविधा बन्धुः ।

सौदा०—ज्ञास्येयः खल्वेतत् । (उत्थाय ।) इयमहमिदं

गुरुचर्यातपस्तन्त्रमन्त्रयोगाभियोगजाम् ।

इमामाक्षेपिणीं सिद्धिमातनोमि शिवाय वः ॥ ५२ ॥

(इति समाधवा निष्क्रान्ता ।)

मक०—आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च

क्षणमुपहृतचक्षुर्वृत्तिरुद्भूय शान्तः ।

भवति । रम्यत्वादेव । पूतनात्वं राक्षसीत्वं तन्नाशेन मोपगा मा गमिष्यति ।
 मांसं मे ततो भक्षयितव्यं किमिति चिन्तकत्वं पूतनात्वम् । 'पूतनत्वम्' इति ।
 राक्षसत्वमित्यर्थः । पूतना राक्षसीभेदे हरीतक्यां च पूतना' इति विश्वः ।
 तातिः कल्याणकर्येधि भव । 'शिव इत्यबोधीः' इति पाठे तन्निर्माणं शिवे
 णनिमित्तमित्यज्ञासीः । 'शिवतामुपैति' इति पाठे तन्निर्माणम् । कर्तृ
 कल्याणत्वं गच्छति । अतः पालनमस्य । भवस्तुपुरस्कारः स्वभावादेव रूपः
 मनोहरस्य ह्यातस्य सुगन्धस्य वा पुष्पस्य मस्तके धृतिः स्वभावसिद्धा ।
 पीडनानि स्वभावसिद्धानीत्यर्थः ॥ ५० ॥ अक्ररिष्यदित्यादि । अमौ
 कुण्डला पापं तद्वधरूपमकरिष्यदेव । अतिनिष्करुणा यतः सा । यदि तत्र
 वधे वा तस्या विरोधिनी नाहमभविष्यम् । क्रियातिपत्तौ लृङ् । बुद्धिप्रत्यक्ष
 विति ॥ ५१ ॥ उभौ । अतिप्रसन्नं प्रसादः कृतः । सौदामिनी । ज्ञात
 युवामित्यर्थात् । गुर्वित्यादि । गुरुचर्या गुरुसेवा गुर्वी चर्या विशिष्टमनु
 तपश्चान्द्रायणादि । तन्त्रं मण्डलवर्तनादि । मन्त्रस्ताराप्रभृतिदेवीनां तन्त्र
 मस्य वा मन्त्रः । योगः समाधिः । एष्वभियोगादभ्यासाज्जातामिमा
 सिद्धिं युष्माकं कल्याणाय विस्तारयामि ॥ ५२ ॥ व्यतिकर इति । मालती
 अप्यज्ञानादयं तामसोऽन्धकारजः अत एव भीमः । उज्जीवनज्ञानाद्वैद्युतश्च

१ चरणैः; लैर्वत कुट्टनानि. २ दुष्क०; यतो निष्करुणैव. ३ माधवमक०. ४ विव०
 मकारणव०. ५ ०५, शास्यते. ६ चर्याभियोगतः; सिद्ध्याभि०. ७ मार्कषिणी. ८ विधा.

नवमोऽङ्कः ।

२०३

(विलोक्य सभयम्)

कथमिह न वयस्यस्तत्किमेतत् (विचिन्त्य) किमन्य-
त्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगीश्वरीयम् ॥ ५३ ॥

(सवितर्कम् ।) किमयमर्थोऽनर्थ इति संप्रति प्रमुग्धोऽस्मि । अपि च ।

अस्तोकविस्मयमप्यस्मृतपूर्ववृत्त-

मुद्भूतनूतनभयज्वरजर्जरं नः ।

एकक्षणत्रुटितसंघटितप्रमोह-

मानन्दशोकशबलत्वमुपैति चेत् ॥ ५४ ॥

तदत्र कान्तारगहने सहास्मद्वर्गेण प्रविष्टां भगवतीमन्विष्य तस्या

तान्तमेनं कथयामि ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मालतीमाधवे सौदामिनीदर्शनो नाम नवमोऽङ्कः ।

संबन्धी । व्यतिकरः संपर्कः । अत एवानन्दाश्रुसंभारेणोपहतनेत्रवृत्तिः । की-
शः । क्षणमुद्भूय शान्तः । अत एव विद्युद्विद्योतवितर्कः । कथमिह स्थाने
यस्यो माधवोऽपि नास्ति तत्किमिदं क गतः केन वा स नीत इति विचि-
गमिष्यति । निर्ययमाह-अन्यत्किम् । यत इयं योगीश्वरी निजतपःप्रभावेण प्रभ-
न्त्वम् इति । अनया नीत इति भावः ॥ ५३ ॥ संशय्याह-किमयमिति । सौदामि-
ने विश्वः । जयनेऽर्थः प्रयोजनं कपालकुण्डलानयनेऽनर्थ इति भावः । अस्तोकेत्यादि ।
र्णं शिवे स्माकं चित्तम् । कर्तुं । हर्षशोकाभ्यां शबलत्वं मिश्रत्वं गच्छति । कीदृशम् ।
। कर्तुं । निरुत्पत्त्यर्थम् । एकदैव नानारससंभवात् । अपस्मृतं विस्मृतं पूर्ववृत्तं मालतीहर-
भावादेवेत्यर्थम् यत्र अत एवानन्दः । उद्भूतं नवं भयं माधवापकारशङ्काकृतं तेन ज्वरेण
सिद्धा । दर्शनम् । अत एव शोकः । यद्वा । माधवानवलोकनेनोद्भूतनवशङ्काज्वरजर्जरतया
। अमौ शोकः । एकक्षण एव त्रुटितो घटितश्च प्रमोहो यत्र तत् । मालतीलाभसंभावनया
यदि तत्र त्रुटितो माधवापकारसंभावनया घटित इति भावः । अत एवात्यार्थम् । स्तो-
द्विप्रत्यक्षशब्दोऽल्पपर्यायः । अस्मद्वर्गेण मदयन्तिकालवज्जिकाभ्याम् । 'विप्रनष्टाम्' इति
ती । शालिनिधित्वस्तुके पाठो दृश्यते तत्रादृश्यमानमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ भगवती काम-

शिष्टमनुसूचीम् । अनेनाग्रिमाङ्कावतारस्यापि सूचनादङ्कावतारोऽयम् ॥

प्रासूत यं रत्नधरोऽतिविद्यो विद्योतिविद्या दमयन्तिकामि ।

जगद्धरं तत्कृतटिप्पणेऽङ्कोऽगलनवीने नवमोऽनवयः ॥

इति नवमोऽङ्कः ।

१ इव. २ किमन्यतरवेन. ३ व्यसनर्थ इति मूढोऽस्मि. ४ मविरमृत. ५ प्रबोध, प्रमोद.
६ लं समु०. ७ दशैव. ८ रावसाने. ९ तीमनुमुख्य वृत्ता०.

दशमोऽङ्कः ।

(ततः प्राविशति कामन्दकी लवङ्गिका मदयान्तिका च ।)

कामन्दकी--(सकरुणं साक्षम् ।) हा वत्से मालति मदं
कारिणि कौसि देहि मे प्रतिवचनम् ।

आ जन्मनः प्रतिमुहूर्तविशेषरम्या-
ण्याचेष्टितानि तव संप्रति तानि तानि ।
चादूनि चारुमधुराणि च संस्मृतानि
देहं दहन्ति हृदयं च विदारयन्ति ॥ १ ॥

अपि च । पुत्रि

अनियतरुदितस्मितं विराज-
त्कतिपयकोमलदन्तकुटुलाग्रम् ।
वदनकमलकं शिशोः स्मरामि
स्खलदसमञ्जसमुग्धजल्पितं ते ॥ २ ॥

इतरे--(साक्षम् ।) हा प्रियसखि सुप्रसन्नमुखचन्द्रसुन्दरी
गतासि । को वा शिरीषकुसुमसुकुमारस्य ते शरीरस्य दैवदुर्लभं

सहास्मद्गोणेखव्यवधान एव सूचनात्तत्प्रवेशमाह-तत इति । काम-
मालतीविश्लेषं श्रुत्वा विलपति-हेत्यादि । आ जन्मन इत्यादि ।
आरभ्य प्रतिक्षणाधिक्यमनोज्ञानि तव तानि तानि पूर्वानुभूतान्याचेष्टितानि वि-
दीनि संस्मृतानि सन्ति मेङ्गं दहन्ति चित्तं च दारयन्ति । अनेन बाह्या-
च पीडोक्ता । तथा चादूनि वाङ्मौशलानि स्मृतानि दाहादिकं कुर्वन्ति । वि-
दीनामद्वेषकारितया रम्यत्वम् । चादूनि कीदृशानि । चारुणि शोभावन्ति
प्यनुत्त्वणानि च । यदाह--'सर्वावस्थाविशेषेषु दीप्तेषु ललितेषु च । अनु-
चेष्टानां माधुर्यमिति संज्ञितम्' ॥ १ ॥ अनियतेत्यादि । बालायास्तत्त्व-
स्मरामि । कीदृशम् । अस्थिरे कन्दनहास्ये यत्र तत् । शोभमानकिञ्चिन्मदु-
कलिकाग्रम् । सम्यक्स्थानप्रयत्नाभावात्स्खलत् । तत्त्वहान्यासमञ्जसं सं-
क्रमादज्ञानाद्वासमञ्जसम् । मुग्धमर्थाभावात् । जल्पितं मन्दोक्तिर्यत्र तत् ।
शैशवमेव हेतुः । कमलमित्यत्राल्पार्थे कन् । सम्यगञ्जसा तत्त्वेन वर्तत इति
मञ्जसमिति । 'अञ्जसा तत्त्वतूर्णयोः' इति विश्वः । मञ्जु जल्पितमिति मञ्जु-
हरम् ॥ २ ॥ इतरे । अत्रैकाकिन्या एकमात्रस्वरूपायाः । आदावुपस्थिते

१ मदलंकारका०. २ प्रभृति यानि ३ वचनानि च चारुनेत्रे ४ च. ति. ५ (अ-
पि. ६ शिवर. ७ मञ्जु, —तं तत्. ८ मद लवङ्गिके.

दशमोऽङ्कः ।

२०५

परिणाम एकाकिन्या उपनतः । महाभाग माधव उपस्थितास्तमित-
महोत्सवस्ते जीवलोकः संवृत्तः । (हा पिअसहि सुप्पसणमुहचन्दमुन्दरि
कहिं गदासि । को वा सिरासकुसुमसुउमारस्स दे सरीरस्स देव्वदुव्विणोअपरि-
णामो एक्काकिणीए उवणदो । महाभाअ माहव उवत्थिदत्थमिदमहसवो दे जी-
अलोओ संउत्तो ।)

काम०—(सविशेषखेदम् ।) हा वत्सौ

अभिनवरागरसोऽयं भवतोः कृतकौतुकः परिष्वङ्गः ।

लवलीलवङ्गयोरिव नियतिमहावात्ययाभिहतः ॥ ३ ॥

लव०—(सोद्वेगम् ।) हताश वज्रमय सर्वथा नृशंसमसि हृदय ।
(इदास वज्रमअ सव्वहा णिसंसं सि हिअँअ ।) (इति हृदयमाहत्य पतति ।)

मद०—सखि लवङ्गिके ननु भणामि क्षणमात्रमपि तावत्समा-
श्रयसिहि । (सहि लवङ्गिए णं भणामि क्खणमेत्तं वि दाव समस्सस ।)

लव०—सखि किं करोमि दृढवज्रलेपप्रतिवद्भानिश्चलमिव जी-
वितं न मां परित्यजति । (सखि किं करोमि दिढवज्जलेवपाडिवद्भानिचलं
विअ जीविदं ण मं परिच्चअदि ।)

काम०—वत्से मालति जन्मनः प्रभृति बलभां ते लवङ्गिका
तत्किमेनामुज्जिहानजीवितां वराकीं नानुकम्पसे । इयं हि

स्तमितो महोत्सवो यत्र सः । अभिनवेत्यादि । अभिनवे रागेऽनुरागे रस
इच्छा यत्र । यद्वा । अभिनवरागो नूतनासक्तो रसः शृङ्गारो यत्र । कृतं कौतुकं
हर्षो नर्मोत्सवो वा यत्र । सोऽयं भवतोर्युवयोः परिष्वङ्ग आलिङ्गनं नियतिर्देवं
सैव महावात्या तथाभिहतः । लवली लताभेदः । लवङ्गो वृक्षभेदः । तयोः परि-
ष्वङ्गः संपर्क इव । अभिनवौ लौहित्यरसौ यत्र सः । रसः आर्द्रता । कृतं कौतुकं
कुतूहलं द्रष्टृणां येन सः । 'रागेऽनुरागे लौहित्ये' इति विश्वः । 'शृङ्गारादौ द्रवे
चापीच्छायामप्ययं रसः ।' इति धरणिः । कौतुकं त्वभिलाषे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः ।
कुतूहलेऽपि तत्प्रोक्तम् इति मेदिनीकरः । तदिहाचेतनोपमया तयोरपि बालयो-
र्वैश्वविवाह इव मया विवाहोऽप्यकारि । दैवेन स न सोढ इत्युक्तम् । देशान्तरनय-
नान्नियतेर्वात्यया सह रूपकम् ॥ ३ ॥ लवङ्गिका । अत्र नृशंसं नाशकम् ॥
लवङ्गिका । अत्र प्रतिवद्धं घटितमत एव निश्चलम् । कामन्दकी ।

१ दुव्विलास. २ हा महा०; महाणुभाअ. ३ उद्विअथ०. ४ रतो. ५ विहतः. ६ सावेगम-
७ हदहि०. ८ मदअंतिए. ९ जन्मतः. १० अतारा.

मालतीमाधवे

०६

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।

मलीमसमुखी वर्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥ ४ ॥

यं च कल्याणि कामन्दकीं त्यजसि । नन्वकरुणे मदीयचीवरोष्ण-
व ते प्रगुणीकृतान्यङ्गानि ।

स्तन्यत्यागात्प्रभृति सुमुखी दन्तपाञ्चालिकेव
क्रीडायोगं तदनु विनयं प्रापिता वर्धिता च ।

लोकश्रेष्ठे गुणवति वरे स्थापिता त्वं मयैव
स्नेहो मातुर्मयि समधिकस्तेन युक्तस्तवापि ॥ ५ ॥

सवैकव्यम् ।) चन्द्रमुखि संप्रति निराशास्मि संवृत्ता ।

अकारणस्मेरमनोहराननः

शिखाललाटार्पितगौरसर्षपैः ।

तवाङ्कुशाया परिवृत्तभाग्यया

मया न दृष्टस्तनयः स्तनंधयः ॥ ६ ॥

उज्ज्वलानमूर्ध्वं गतम् । कण्ठोपगतमिति यावत् । उज्ज्वलेत्यादि । लवङ्गिकामु-
दिश्य । त्वया त्यक्तं न शोभते प्रदीपशिखया त्यक्ता वर्तिरिव दशेव । उज्ज्व-
लालोको दर्शनं यस्यास्तया । शिखापक्ष आलोक उद्योतः । स्निग्धा प्रीता ।
स्नेहवती तैलादियोगात् । मलीमसं म्लानं मुखमाननं यस्याः सा । मलीमसं दग्ध-
तया श्यामं मुखमग्रं यस्याः सा च ॥ ४ ॥ प्रगुणीकृतानि ऋजूकृतानि । उत्पन्न-
नन्तरं नाडीनां शुद्धद्रव्येणर्जुकरणात् । यद्वा प्रगुणता पुष्टिः । स्तन्येत्यादि ।
तेन हेतुना मातुः सकाशादधिकः स्नेहोऽयं मयि तव युक्तः । यद्वा तेन हेतुना
वियोगस्तव युक्त इति सोल्लुप्टम् । यतः स्तनपानत्यागादारभ्य क्रीडायोगं खेलम् ।
यद्वा क्रीडा कला योगो विद्याप्रयोगस्तं प्रापिता । ततः पश्चाद्विनयमनौद्ध-
प्रापिता वृद्धि प्रापिता च । दन्तपाञ्चालिकेव दन्तमयकृत्रिमपुत्रिकेव
जनेषु श्रेष्ठे शोभादिगुणयुक्ते जामातरि त्वं स्थिरीकृता । परिणयात् । मयैव
न तु पित्रादिनेत्यर्थः । बाल्य एव कान्तिमत्त्वात्सुमुखीत्युक्तम् । 'पाञ्चालिक-
पुत्रिकायाम्' इति विश्वः । पाञ्चालिकापि क्रीडादिकं कार्यत इति प्रसिद्धमेव ।
विद्याभ्यासौ बाल्य एव स्त्रीणाम् । यदाह—'बाल्येऽर्थायीत विद्यां स्त्री काम-
शास्त्रादिकं पुनः ।' पुरुषगुणा अपि भरते—'शोभा विलासो माधुर्यं स्थैर्यं ता-
म्यीर्यमेव च । ललितौदार्यतेजांसि पौरुषेया गुणा अपि' ॥ ५ ॥ करुणस्नेहवृद्धि-
वता । अकारणेत्यादि । विगतभाग्यया मया तव पुत्रो न दृष्टः । कीदृशः

१ त्वं; जहासि, परित्यक्तः । २ राखलो; प्रगुणितानि । ३ हा चन्द्रः । ४ स्नेहः । ५ स्नेहः
६ तवाङ्कु-ङ्ग-गामो ।

लव०—भगवति प्रसीद । निःसहास्मि सांप्रतं जीवितोद्वहने साहमस्माद्विरिशिखरादात्मानमवधूय निर्वृता भविष्यामि । तथा मे भगवत्याशिषं करोतु येन जन्मान्तरेऽपि तावत्प्रियसखीं प्रेक्षिष्ये (भवदि पसीद । निःसहास्मि संपदं जीविदुद्वहणे । साहं इमादो गिरिसि हरोदो अत्ताणं अवधुणिअ णिव्वुदा भविसं । तथा मे भवदी आसिसं करे जेण जन्मन्तरे वि दाव पिअसहिं पेक्खिस्सं ।)

काम०—ननु लवङ्गिके कामन्दक्यपि नातःपरं वत्सावियोगेन जीविष्यति । समश्चायमुत्कण्ठावेग आवयोः । किं च ।

संगमः कर्मणां भेदाद्यदि न स्यान्न नाम सः ।

प्राणानां तु परित्यागे संतापोपरमः फलम् ॥ ७ ॥

लव०—यथा यूयमाज्ञापयथ । (जहा तुझे आणवेध । (इत्युति छति ।)

काम०—(सदैवं वीक्ष्य ।) वत्से मदयन्तिके ।

मद०—किमाज्ञापयथ अग्रेसरी भवेति । अवहितास्मि । (वि आणवेध अग्रेसरी होहि ति । अवहिदस्मि ।)

अकारणेनालक्षितहेतुतया स्मेरमीषद्वसनं तेन मनोज्ञं मुखं यस्य सः । शिखाय ललाटे च दत्तश्वेतसर्षपः । एतत्तु रक्षायै । कण्ठे सुप्तः । स्तनपायी च ॥ ६ ॥ लवङ्गिका । अत्र जीवितेति । तां विना जीवनमनर्हमिति भावः । निर्वृतेति मरणे तद्वियोगदुःखापनयादिति भावः । कामन्दकी । उत्कण्ठेति । जन्मान्तरे तां द्रक्ष्यामीत्युत्कण्ठा ममापीत्यर्थः । तत्कथं मयापि स्वतोऽसिद्धतया त्वया शीर्दार्तव्येति भावः । संगमेत्यादि । कर्मणां वैचित्र्यादस्माकं मालत्या सह संगमो न स्यात् । अनागमो निर्युक्तिको यतः सः । मालत्या मम च कर्मणां साम्ये मानाभावाज्जन्मान्तरे संगमो निर्युक्तिक इति भावः । तर्हि प्राणत्यागेनालमत् आह—प्राणत्यागः पुनस्तापशान्तिफलः । तथा च तदर्थं स क्रियत इति भावः संगमाभावे तु मानम्—‘मृतोऽपि मानुषः शक्तो नानुगन्तुं मृतं जनम् । जाया वर्जं च सर्वस्य याम्यः पन्था विभिद्यते ॥’ इति स्मृतिः ॥ ७ ॥ मदयन्तिका भाविवाक्यमुन्नीयाह—किमिति । अत्राग्रेसरी मरणे प्रथमा । अवहिता मर्तुम् ।

१ वृहणेण, णस्त. २ गिरिवरादो, प्पपादादो. ३ आसिप्पसादं; आसिसं पसादीकोद ४ क्या...जीवितव्यं. ५ समानश्चायमावयोरुत्कण्ठाप्रसंगः. ६ न स्यादनागमः; न स्यात्ततोस्त मा; कर्मणां योगान्न हि स स्यादनागमः. ७ संतापोपरमः, ८ मदयन्तिकाम्.

मालतीमाधवे

लव०—सखि प्रसीद । विरमैतस्मादात्मनो व्यापादनात् । मा
ल्वेतं जनं विस्मरिष्यसि । (सहि पसीद । विरम एतो अत्तणो वावा-
णादो । मा क्खु एदं जणं विस्सुमरोसि ।)

मद०—(सकोपमिव ।) अपेहि । नास्मि ते वशंवदा । (अपेहि ।
ह्मि दे वसंवदा ।)

काम०—हन्त निश्चितं वराक्या ।

मदय०—(स्वगतम् ।) नाथ मकरन्द नमो नमस्ते । (णाह
अरन्द णमो णमो दे ।)

लव०—भगवति अयमेव मधुमतीस्रोतःसंदानितपवित्रमेखलो
हीधरविटङ्को । (भवदि अं जेव्व मधुमदीसोत्तसंदाणिदपवित्तमेहलो
हीहरविटङ्को ।)

काम०—कृतमिदानीं प्रस्तुतान्तरायेण । (सर्वाः पतितुमिच्छन्ति ।)
(नेपथ्ये ।)

आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
क्षणमुपहितचक्षुर्वृत्तिरुद्भूय शान्तः ।

काम०—(विलोक्य साद्रुतहर्षम् ।)

कथमिह मम वत्सस्तत्किमेतत्

मक०—(प्रविश्य ।)

किमन्य-
त्प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगीश्वरीम् ॥ ८ ॥
(नेपथ्ये ।)

कथमतिदारुणो जैनसंमर्दो वर्तते ।

उवङ्गिका । अत्राहं प्रिय इत्याशयः । मदयन्तिका । अत्र वशंवदायता ।
ने वचो न करिष्यामीत्यर्थः । कामन्दकी । निश्चितं निश्चयः कृतः । मदय-
न्तिका । स्वगतं गुरुसमीपे प्रियस्मरणस्यायुक्तत्वात् । अत्र जन्मान्तरेऽप्यव-
प्रियः स्यादिति तत्कालेऽस्य स्मरणमिति भावः ॥ लवङ्गिका । अत्र मधुमती
नदी । संदानितं वद्धम् । विटङ्को निम्नोन्नतप्रदेशः । 'विटङ्क उन्नते देशे' इति रत्न-
१ गदा. २ उपगत. ३ पुनर्नेपथ्ये-कथ०. ४ येने. ५ जनावमर्दः संप्रवर्तते.

मालत्यपायमधिगम्य विरक्तचेताः
सांसारिकेषु विषयेषु च जीविते च ।

निश्चित्य वह्निपतनाय सुवर्णविन्दु-
मभ्येति भूरिवसुरित्यधुना हताः स्मः ॥ ९ ॥

मद० जिके—झटिति मालतीमाधवयोर्दर्शनाभ्युदयो झटित्य-
त्याहितं च । (झटिति मालतीमाधवाणं दंसणभ्युदयो झटिति अत्राहितं अ ।)

काम० मकरन्दौ—दिष्ट्या—हा धिक्कष्टं भोः । आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

किमयमसिपत्रचन्दनरसच्छटासारयुगपदवपातः ।

अनलस्फुलिङ्गकलितः किमयमनम्रः सुधावर्षः ॥ १० ॥

संजीवनौषधिविषयतिकरमालोकतिमिरसंभेदम् ।

अद्य विधिरशनिशशधरमयूखसंवलनमनुकुरुते ॥ ११ ॥

(नेपथ्ये ।)

हा तात विरम विरम दर्शनोत्सुकास्मि ते वदनकमलस्य । प्र-
सीद संभावय माम् । कथं मम कारणात्समस्तलोकान्तरालविख्यात-
निर्मलकुलैकमङ्गलप्रदीपभूतमात्मानं परित्यजसि । मया पुनरनार्य-

कोशः । सकरुणः कश्चिद्वनेचर आह—मालतीत्यादि । भूरिवसुर्निश्चित्य नि-
श्चयं कृत्वा वह्निपतनायाग्निं प्रवेष्टुं सुवर्णविन्दुं शिवं लक्ष्मीकृत्यागच्छति । कीदृशः ।
मालतीमरणं ज्ञात्वा संसारविषयेष्वैश्वर्यादिषु जीवितेषु प्राणधारणेषु च । विविक्तं
विवेकशालि । निर्विण्णमिति यावत् । चेतो यस्य सः । विरक्तेति पाठः सुगम एव ।
जीवितेष्विति बहुवचनं प्राणधारणक्रियाणां बहुत्वात् । अधुना भूरिवसुर्वियोगे
सति हताः स्मः ॥ ९ ॥ मदय० । अत्रात्याहितं महाभीतिः । किमित्यादि ।
असयः खड्गाः पत्राणि यस्य वृक्षस्य । दारकत्वात् । चन्दनरसच्छटा आश्चर्यात् ।
आसारो वृष्टिः । तयोरेकदावपातः पतनं किमयम् । भूरिवसुगतानर्धभ्रवगादसि-
पत्रपातः । मालतीमाधवयोर्जीवनाच्चन्दनरसासार इति भावः । किमयं मेघहीनोऽ-
मृतवर्षोऽग्निस्फुलिङ्गमिश्रः ॥ १० ॥ समित्यादि । संजीवनौषधेर्विषस्य
च व्यतिकरं मेलकं तेजसस्तिमिरस्य च मेलकं वज्रस्य चन्द्रकरस्य च मिलनं
विधाताय सदृशीकरोतीत्यर्थः । आर्याच्छन्दः ॥ ११ ॥ नेपथ्ये । अत्र लोको
जगत् । अलोकः स्वर्गः । तयोर्मध्य इत्यर्थः । मङ्गलं श्रेयः । अनार्यया बालया ।

१ ०तेषु. २ महूतवो. ३ छटाभिसार, सारयोर्दु०. ४ अपि च । सं०.

या निरनुक्रोशा यूयमिति संभावितमासीत् । (हा ताद विरम दंष्ट्रं
सुअह्नि दे वअणकमलस्स । पसीद संभावेहि मं । कथं मम कारणादो समस-
लोअन्तरालविकखाँदणिम्लकुलेकमङ्गलपदीवभूदं अत्ताणं परिचअसि । म
उण अणज्जाएँ णिरणुकोसा तुहोति संभाविदं आसि ।)

कामन्दकी—हा वत्से मालति ।

जन्मान्तरादिव पुनः कथमपि लब्धासि यावदयमपरः ।

उपराग इव शशिकलां कवलयितुमुपस्थितोऽनर्थः ॥ १२ ॥

इतरे—हा प्रियसखि । (हा पिअसहि ।)

(ततः प्रविशति प्रमुग्धां मालतीं धारयन्माधवः ।)

माधवः—कष्टं भोः कष्टम् ।

एषा प्रवासं कथमप्यतीत्य

याता पुनः संशयमन्यथैव ।

को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तो-

द्वाराणि दैवस्य पिधातुमीष्टे ॥ १३ ॥

मक०—(सहसोपेत्य माधवं प्रति) सखे अथ सा योगिनी क
माधवः—

श्रीपर्वतादिहाहं सत्वरमपतं तयैव सह सद्यः ।

करुणवनेचरवचनादनन्तरं तां न पश्यामि ॥ १४ ॥

निरनुक्रोशा निर्दयाः । नन्दनाय दानोपक्रमात् । जन्मेत्यादि । उपरागो राहु-
ग्रहः । यथा कृष्णपक्षाज्जन्मान्तराच्चन्द्रस्यैका कलोपलभ्यते तां च कवलयितुं रा-
हुरुपस्थितस्तथा तावकीनमिदं वृत्तान्तस्वरूपमिति भावः ॥ १२ ॥ प्रमुग्धा पितृ-
शोकजनितमोहात् । माधवः । अनर्थपरंपरायोगादतिकष्टम् । एषेत्यादि । इयं
मालती प्रवासमतीतापि राक्षसीहस्तमतिक्रान्तापि पुनरन्यथैव कथं संशयं प्राप्ता-
पितृशोकात् । अत्रोपपत्तिमाह—फलदानाभिमुखस्य भाग्यस्य द्वाराणि सुखदुःखो-
पनयनानि निवारयितुं को नाम जन्तुरीष्टे समर्थो भवति । अपि तु न कोऽ-
पित्यर्थः । 'प्रवासः परहस्ते च परदेशेऽपि कथ्यते' इति नानार्थः । नामानव-
कृतौ । द्वाराणीति बहुत्वेन निवारणेऽशक्यतोक्ता ॥ १३ ॥ श्रीपर्वतादिति ।
श्रीपर्वतादहमिह सत्वरमतिशीघ्रमपतमागतोऽस्मि । तथा मालत्या सह ।
करुणाप्रधानवनेचरवचनादनन्तरं तां मालतीं न पश्यामि । मालत्यपायमधिगम्ये-

१ उसुअह्नि दे वअणकमलदंस्सणस्य. २ विकखम्भणिम्मलेक (विष्कम्भनिर्मलेक.)
३ अलज्जाए णिरणुकोसाए (शया) तुहो परिचता. ४ दपि. ५ भीरु यावदयम्. ६ विकल
यितुं. ७ सहसोपेत्य ८ तादहं सत्वरमापतितस्तथैव. ९ दन्तरितां.

दशमोऽङ्कः ।

२११

काम० मकरन्दौ—(सप्रणयमाकाशे) महाभागे पुनः परित्रायस्व ।
किमर्थमन्तर्हि तासि ।

लव० न्तिके०—सखि मालति ननु भणामि सखि मालतीति ।
(भगवति परित्रायस्व । चिरनिरुद्धनिःश्वासनिस्फुरमस्या
यम् । हा अमात्य हा प्रियसखि द्वावपि युवां परस्परावसानस्य
रणं जातौ । (सहि मालदि णं भणामि सहि मालदि ति । भवदि परि-
हि । चिरनिरुद्धणिस्सासणिफुरं से हिअअं । हा अमच्च हा पिअसदि दुवे कि
परस्परावसानस्य कारणं जादा ।)

कामन्दकी—हा वत्से मालति ।

माधवः—हा प्रिये ।

मकरन्दः—हा प्रियसखि ।

(सर्वे मोहमुपगम्य पुनः संज्ञां लभन्ते)

कामन्दकी—(ऊर्ध्वमवलोक्य ।) तत्किमेष झटिति पात्यमाना-
म्बुदादम्बुनिवहः परिस्खलन्नस्मान्प्रीणयति ।

माधवः—(सोच्छ्वासम्) अये प्रत्यापन्नचेतना मालती । तथा ह्यस्याः

भवति विततश्वासोन्नाहप्रणुन्नपयोधरं
हृदयमपि च स्निग्धं चक्षुर्निजप्रकृतौ स्थितम् ।

तदनु वदनं मूर्च्छाच्छेदात्प्रसादि विराजते
परिगतमिव प्रारम्भेऽहः श्रिया सरसीरुहम् ॥ १५ ॥
(नेपथ्ये ।)

करुणवनेचरवचनम् । आर्याच्छन्दः ॥ १४ ॥ लवङ्गिकामदयन्तिके ।
मालति ननु भणामि सखि मालति इति प्रलापक्रमोऽयम् । अत्र निः-
चलनशून्यम् । कामन्दकी । सौदामिनीप्रभावकृतवृष्टयाश्चर्यमाह—किमि-
मेयाभावाद्द्वेष्टराश्चर्यहेतुतयेवकारः संगच्छते । माधवः । प्रत्यापन्नं पुनरा-
भवतीत्यादि । अस्या नासा दीर्घश्वासा भवति । चलनादेव । प्रसन्न-
हृदयमपि भवति । चक्षुश्च स्निग्धं सन्निजप्रकृतिस्थिरं भवति । तदनु
बन्धुसुखम् । कर्तुं । मूर्च्छापगमात्प्रसन्नं शोभते शोभया सर्वतो व्याप्तं पद्म-
परिणतमिति पाठे विकसितमित्यर्थः । विततश्वासोन्नाहप्रणुन्नपयोधरमिति पाठे
अत्रैवान्तः । किमित्यन्तरितासि. २ सौक्तम्. १ निचलं. ४ रासासणस्त-
मालति. ६ पात्यमान इव. ७ लवन्नस्मान्प्रीणाति. ८ चेतनेव. ९ श्वासानासा प्रसन्नपयो.

२१२

मालतीमाधवे

अविगणय्य नृपं सहनन्दनं चरणयोर्नतमग्निचये पतन् ।
सपदि भूरिवसुर्विनिर्वर्तते मम गिरा गुरुसंमदविस्मयः ॥ १५ ॥

माधवमकरन्दौ—(ऊर्ध्वमवलोक्य सहर्षम्) भगवति दिष्ट्या वर्धसे ।

सा योगिन्यम्बरतो विघटितजलदाभ्युपैत्यं यस्याः ।
वागमृतजलासारो जलदजलासारमतिशेते ॥ १७ ॥

कामन्दकी—प्रियं नः प्रियं नः ।

मालती—दिष्ट्या चिरस्य प्रत्युज्जीवितास्मि । (दिष्टिआ नि
प्रच्युज्जीविदहि ।)

कामन्दकी—(सहर्षवाष्पम् ।) एहोहि पुत्रि मालति ।

मालती—हा कथं भगवती । (कथं भवददी ।) (इति पादयोर्निपतन्)

कामन्दकी—(उत्थाप्यालिङ्ग्य मूर्धन्याग्राय ।)

जीवं जीवितसमाय जीवितं देहि जीवतु सुहृज्जनश्च ते ।

अङ्गकैस्तुहिनसङ्गर्शातलैः पुत्रि मां प्रियसखीं च जीवय ।

माधवः—वयस्य मकरन्द संप्रत्युपादेयो माधवस्य जीवतु
संवृतः ।

मकरन्दः—(सहर्षम्) एवमेतत् ।

मंद० लवङ्गिके—प्रियसखि मनोरथातिक्रान्तदर्शने सं
यावां परिष्वङ्गेण । (पिअसहि मणोरहातिक्रान्तदंसणे संभावेहि
परिसङ्गेण ।)

दीर्घश्वासस्योन्नाहेनोद्गमेन प्रेरितौ स्तनौ यत्र तदित्यर्थः ॥ १५ ॥ अवीत्य

तत्क्षणं मद्वाण्यामात्यो निवर्तते । कीदृशः । नन्दनसहितं नृपं पादतनूना

रस्कृत्याग्निसमूहे पतन् । गाढहर्षाश्चर्यश्च । सहभावस्य विकल्पात्सहनन्दन

॥ १६ ॥ सेत्यादि । सेयं योगिनी भिन्नमेघा संप्रत्यायाति यस्या अयं व

जलासारो वचनामृतजलधारा जलधरजलधारामप्यतिक्रामति । सौहित्य

ततोप्यधिका भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ मालती । अत्र चिरस्य बहु

जीवेत्यादि । हे पुत्रि त्वं जीव । ततो वल्लभाय जीवितं देहि । त्व

द्वन्धवोऽपि ते जीवन्तु । प्रशस्ताङ्गैः । प्रशस्तार्थे कन् । हिमसंबन्ध

लवङ्गिकां च जीवय ॥ १८ ॥ मद्यन्तिकाल० । संभावय

१ मुखे २ वर्तितः ३ सविस्मयम् ४ योगिनीयमातिरयाविष०, पैति नौ ५ (सह
६ एतन्नास्ति कचित् ७ सहर्षं सवाष्पं च ८ ०य च; उपाग्राय ९ एहि १० एवैव

दशमोऽङ्कः ।

२१३

मालती—हा प्रियसख्यौ । (हा पिअसहिओ ।) (इत्युभे आ-

कामन्दकी—वत्सौ किमेतत् ।

प्राथमकरन्दौ—भगवति

कपालकुण्डलाकोपदुर्जातजनितापदः ।

वयमभ्युद्धृताः कृच्छ्रान्निर्वन्धादार्ययानया ॥ १९ ॥

कामन्दकी—कथमघोरघण्टवधविजृम्भितमेतत् ।

द० लवङ्गिके—अहो आश्चर्यम् । पुनरुक्तदारुणस्य परिणा-

णीयत्वं विधेः । (अहो अच्चरिअं । पुनरुक्तदारुणस्स परिणामरमणिज्ज-
विहिणो ।)

(प्रविश्य ।)

सौदामिनी—(उपसृत्य) भगवति^१ स एष वश्चिरंतनोऽन्ते-

जनः प्रणमति ।

कामन्दकी—अये भद्रा सौदामिनी ।

(सविस्मयम् ।)

प्राथमकरन्दौ—कथमियं सा भगवत्याः पक्षपातस्थानमाघ-

मा सौदामिनी । तत्सर्वमधुना संगच्छते ।

कामन्दकी—

एहोहि भूरिजनैर्जीवितदानपुण्य-

संभारधारिणि चिरौदसि हन्त दृष्टा ।

दत्तप्रमोदमपि नन्दय मे शरीर-

मालिङ्ग्य सौहृदनिधे विरम प्रणामात् ॥ २० ॥

लेत्यादि । अनया सौदामिन्या कपालकुण्डलारोषादुर्जातं मालस-

त्वं तज्जनितविपत्तेः सकाशात्कृच्छ्रात्संकटान्निर्वन्धेनातिप्रयत्नेन वयमुद्धृताः

मदयन्तिकालः । अत्र पुनः क्लेशकारितया पुनरुक्तदारुणत्वम् । प्रतिकूल-

विधेरधुनानुकूलत्वमित्याश्चर्यम् एहीत्यादि । मालतीरक्षणेन बहुजनरक्षण-

पुण्यनिवहधारिके हे चिरेण त्वं दृष्टासि । अतो हेतोस्त्वमेह्यागच्छ । हन्त

ममाङ्गमालिङ्ग्य हर्षय । शरीरं कीदृशम् । दत्तानन्दमपि मालतीदर्शनेनेति

हे सौहृदाश्रये नतेर्विरम । त्वमेव नमस्या यतः ॥ २० ॥ तदेवाह-

१ भगवति काम०. २ भद्रम्. ३ वसु. ४ चिराय मयासि. ५ मभिनन्दय.

२१४

मालतीमाधवे

अपि च ।

वन्द्या त्वमेव जगतः स्पृहणीयसिद्धि-
रेवंविधैर्विलसितैरतिबोधिसत्त्वैः ।

यस्याः पुरापरिचयप्रतिबद्धबीज-

मुद्गतभूरिफलशालि विजृम्भितं ते ॥ २१ ॥

मद० लवङ्गिके—इयं सार्या सौदामिनी । (इति ॥)

सौदामिणी ।)

मालती—बाढम् । अनया खलु भगवतीसम्बन्धपक्ष-
निर्भर्त्स्य कपालकुण्डलामात्मन आवसथमुपनीय भगवतीस्नेहा-
समाश्रितास्मि । किं च केसरावलीसाभिज्ञानहस्तयेहा-
यूयं संधारिताः । (बाढम् । इमाए वखु भअवदीसंबन्धपपक्ख-
णिच्चच्छिअ कपालकुण्डलं अत्तणो आवसथं उवणीअ भअवदीसिण्हे-
समासासिदद्धि । किं अ केसरावलीसाभिण्णाणहत्थाए इह आगत्तूण-
संधारिदो ।)

मद० लवङ्गिके—सुप्रसन्ना नः कनिष्ठा भगवती । (सु-
कनिष्ठा भअवदी ।

कनिष्ठा भअवदी ।

माधवमकरन्दौ—अहो नु खलु भोः ।

वन्द्येत्यादि । त्वमेव संसारस्य नमस्या एवंविधैर्विलसितैराका-
श्लाघनीयसिद्धिस्त्वं यतः । कीदृशैः बोधिसत्त्वा जीमूतवाहनादयः ।
कामन्ति तैः । तेषामेकैकजीवनात्त्वया त्वनेकजीवनादातिशय इति
यद्वा बोधिसत्त्वो बुद्धविशेषः तदतिक्रमवर्तिभिः । अनेकपुण्यकारित्वा-
स्तव विजृम्भितं चेष्टितं पूर्वपरिचयेन प्रतिबद्धमङ्कुरितं बीजं करणं
उद्भूतप्रचुरफलयुक्तं च भवति । तथा च त्वदुपकरणेन कृतार्थास्मीति
न्यदपि कलमायङ्कुररूपं विजृम्भितं पूर्वप्रतिबद्धबीजमुद्भूतप्रचुरफलशालि-
ध्वनिः ॥ २१ ॥ मालती । अत्र समासादिता प्रापिता । केसरावली-
माला सैवाभिज्ञानं प्रत्ययचिह्नं हस्ते यस्याः । तथा संधारिता रक्षिता ।
नेनेति भावः । मदन्यन्तिकालवङ्गिके । अत्र त्वज्ज्येष्ठा कामन्दकी
सुप्रसन्ना तथा त्वमपि भवेत्यर्थः । सौदामिनीज्येष्ठत्वादपि भगवत्या गुण-
मत्यादरसूचनम् । यद्वा सौदामिन्या एव भगवतीकनिष्ठत्वेनादर-

१ जग-तां-ति. २ अविरोधिस०. ३ भिन्नेन, तै-नः, ते. ४ साधिका
५ मरणादो सा एसा जाविदप्पदाहङ्गी सौ० इत्य० कचित् ६ इतरे.

दशमोऽङ्कः ।

२१५.

अपि चिन्तामणिश्चिन्तापरिश्रममपेक्षते ।

इदं त्वचिन्तितं मन्ये कृतमाश्चर्यमार्यया ॥ २२ ॥

इदं—(स्वगतम् ।) हन्त लज्जयति मामत्यन्तसौजन्य-

म् । (प्रकाशम् ।) भगवति एतत्प्रहृष्टनन्दनाभिनन्दितेन राज्ञा

तीक्ष्णरेण भूरिवसोः प्रत्यक्षमभिलिख्य पत्रमायुष्मतो माधवस्य

इदं—(लेखमर्पयति ।)

मामन्दकी—(गृहीत्वा वाचयति ।) स्वस्त्यस्तु वः । परमेश्वरः

न्यपयति यथा

श्लाघ्यानां गुणिनां धुरि स्थितवति श्रेष्ठान्वये च त्वयि

प्रत्यस्तव्यसने महीयसि परं प्रीतोऽस्मि जामातरि ।

तेनेयं मदयन्तिकाद्य भवतः प्रीत्यै तव प्रेयसे

मित्राय प्रथमानुराघटिताप्यस्माभिरुत्सृज्यते ॥ २३ ॥

सुहृद्विश्ये) वत्स श्रूयताम् ।

माधवः—श्रुतम् । इदानीं सर्वार्थो कृतार्थोऽस्मि ।

(सु)मालती—दिष्ट्येदानीमपहृतं हृदयस्याशङ्काशल्यम् । (दि-

ष्टाहे अवहदं हिअअस्स आसङ्कासल्लं ।)

इदं—सांप्रतं निरवशेषं श्रीमाधवस्य मालत्याश्च फलिता

मालाः । (संपदं गिरवसेसं माह्वसिरिणो मालदीए अ फलिदा मणोरहा ।)

यदि । चिन्तामणिरपि चिन्तारूपं परिश्रममपेक्षते । अचिन्तितप्रदाने

य इति श्रमव्याघातादिति भावः । इदं पुनराश्चर्यं मन्ये यदार्थया सौदामिन्या-

रित्वा कृतमिति । तथा चात्रानुकारोऽपि नेति भावः । अत एवात्यन्ताश्चर्यम्

करणं । सौदादिनी । नन्दने प्रहर्षो मकरन्दमदयन्तिकानुरूपघटनात् ।

मालाह—श्लाघ्यानामिति । यदिह त्वयि जामातर्यत्यर्थं प्रीतोऽस्मि

मदयन्तिका तव प्रीत्यै त्वत्प्रीतिं कर्तुं भवतः प्रेयसे मित्राय सुहृदे मकर-

न्दास्माभिरपि दीयते । पूर्वमनुरागेण दत्ता । प्रीतिहेतुमाह—सच्चरितानां

क्षिप्तं च गणनीये स्थिते प्रशस्तवंशे । पाठान्तरे ख्यातवंशे । प्रत्यस्तं क्षिप्तं

मन्त्रमभं यत्र तत्र । सातिशये । प्रत्युत्पन्नमताविति पाठेऽभिनवोत्पन्न-

प्रतिभावतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ माधवः । कृतार्थता नृपनन्दनाविरोधात् ।

मालती । आशङ्का विरोधादिविषया । मर्मभेदित्वाच्छल्यम् । लवङ्गिका ।

न्यपयति यथा । २ कापि. ३ ०इय सहर्षम्. ४ सर्वतः ५ दार्णि; पदं वि दाव अवगदं.

२१६

मालतीमाधवे

मक०—(पुरोऽवलोक्य ।) कथमवलोकिताबुद्धराक्षिते
केन सह प्रमोदनिर्भरं नृत्यन्तावित एवागच्छतः ।

(ततः प्रविशतोऽवलोकिताबुद्धराक्षिते कलहंसकथ ।)

सर्वे—(विविधं नृत्यं कृत्वोपसृत्य सप्रणामं कामन्दकी
भगवति कार्यनिधाने । (माधवं प्रति ।) जय मकरन्दनन्द
पूर्णचन्द्र दिष्ट्या वर्धसे । (जय भवद्वि कञ्जणिहाणे ।) (जय
न्दनन्दण माधव पुण्ड्रचन्द्र दिष्टिआ वड्डसि ।)

(सर्वे सस्मितं पश्यन्ति)

लव०—को वास्मिन्संपूरितसर्वप्रकारमहोत्सवे न
पूर्णे भवति । (को वा इमस्मिन् संपूरितसर्वप्रकारमहोत्सवे न
पूर्णो होइ ।)

काम०—एवमेतत् । अस्ति वा कुतश्चिदेवंभूतं मह
चित्ररमणीयोज्ज्वलं प्रकरणम् ।

सौदा०—इदमत्र रमणीयतरं यदमात्ययोर्भूरिवसुदेवरा
रात्पूर्णोऽयमितरेतरापत्यसर्वेन्द्रात्मा मनोरथः ।

मालती—(स्वगतम् ।) कथमिव । (कंहं विअ ।)

माधवमकरन्दौ—(सकौतुकम् ।) भगवति अन्यथा व
न्यथा वचनमार्यायाः ।

अत्र श्रीमाधवस्येति प्राकृते पूर्वनिपातानियमत्वात् । फलिता मनोरथा
रायतिशुद्धविवाहादिति भावः । सर्वे इति । भगवति कार्यनिधाने ।
शेषः । लवङ्गिका । अपि तु सर्वोऽपीत्यर्थः । कामन्दकी । अद्भुतमि
मगूहनमाह । यदाह—‘अद्भुतस्य तु संप्राप्तिर्भवतादुपगूहनम्’ इति
मालतीमाधवाख्यम् । कथमिव । अत्र पित्राद्यनुमत्या नाहं दत्ता तत्त्व
माहेति भावः । अन्यथेति । चोरिकया वृत्तं वस्तु विवाहकृत्यम् । आर्या

१ सद्य दूरतः समागतानस्यान्वीक्ष्य तत्रैव हर्षनिर्भरं नृत्यन्त इति एवम्
२ तदीयकञ्जं वि अ एतस्मिन् संपूरितम् । अतो सर्वप्रकारमहोत्सवे नृत्यति । (एवं
३ रामणीयकं, रमणीयान्तरं ४ संपूर्णः ५ न्यरूपः ६ तं कंहं ७ वस्तु
वचनार्यायाः.

दशमोऽङ्कः ।

२१७

लव०—भगवति किं प्रतिपत्तव्यम् । (जनान्तिकम् ।) भवद्वि
किं पडिवज्जिद्वं ।)

काम०—(स्वर्गं तम् ।) संप्रति मदन्यन्तिकासंबन्धान्नन्दनोपग्र-
हात्प्रत्यस्तशङ्काः खलु वयम् । (प्रकाशम् ।) वत्सौ न खल्वन्यथा वस्तु-
वृत्तं यतः श्रावकावस्थायामस्मत्सौदामिनीप्रत्यक्षमनयोर्वृत्तेयं प्रतिज्ञाव-
श्यमामावाभ्यामपत्यसंबन्धः कर्तव्य इति । प्रधानप्रकृतिकोपस्त्वेवं
परिहर्तुः ।

मालती—अहो संवरणम् । (अहो संवरणम् ।)

माधवमकरन्दौ—(आश्चर्यम् ।) जयन्ति महतां संस्तुतापला-
पिन्यः कल्याणिन्यो नीतयः ।

कामन्दकी—वत्स

यत्प्रागेव मनोरथैर्वृतमभूत्कल्याणमायुष्मतो-

स्तत्पुण्यैर्मदुपक्रमैश्च फलितं क्लेशोऽपि मच्छिष्ययोः ।

निष्णातश्च समागमोऽपि विहितस्त्वप्रेयसः कान्तया

संप्रीतौ नृपनन्दनौ यदपरं प्रेयस्तदप्युच्यताम् ॥ २४ ॥

मिन्या वचनमन्यथा । अमात्यागोचरेणेत्यर्थः । लवङ्गिका । अत्र सौदामिनीवचनं
किरूपमित्याशयः । कामन्दकी । श्रावकेति पाठकदशायाम् । प्रकृतिः शिष्टः ।
मालती । अहो संवरणम् । अत्र मन्त्रिणो मत्पितुरिति शेषः । माधवमक-
रन्दौ । कल्याणिन्यो मम संपन्ना यत इति भावः । यदित्यादि । यदायुष्मतो-
युवयोः । कल्याणमन्योन्यलाभरूपं पूर्वं मनोरथैरेव वृत्तमाकाङ्क्षितमभूत्तत्पुण्यैर्मदुप-
क्रमैश्च निःसृष्टार्थदूतीकल्पकपटैः फलितम् । मच्छिष्ययोरवलोकितसौदामिन्याः क्ले-
शोऽपि फलित इति लिङ्गविपरिणामो योग्यत्वात् । क्लेशेनेति पाठे ताभ्यामेव फ-
लितमित्यर्थः । तथा त्वन्मित्रस्य मकरन्दस्य मदन्यन्तिकया सह संबन्धोऽपि नि-
ष्णातो निःशङ्कं विहितः । नृपनन्दनावतिप्रीतौ विहितौ । अत एव निःशङ्कता ।

१ किं एत्य. २ अपवार्य. ३ संमन्धेन नन्दनावग्रहात्. ४ वस्तु प्रवृत्तमन्यथा वचन-
मस्याः । ५ समक्षं तयोः. ६ प्रतिहतः. ७ ०रणं उपाग्रस्त. ८ जयन्ति खलु महतां विस्वा-
दिन्यः प्रत्यापिन्यः कल्याणाः; जयन्ति खलु महतामविस्वादिन्यः कल्याणनीतयः, महतां
विस्वपुलाः प्रतीपिन्यः कल्याणिन्यः, महतामेव संस्तुतमलापिन्यः. ९ वत्स माधव. १० ००म ता.
११ क्लेशैश्च, क्लेशेपि. १२ संपूर्णैश्च, विस्तीर्णैश्च. १३ किन्तु.

२१८

मालतीमाधवे

माधवः—(सहर्षं प्रणमन् ।) भगवति अतः परमपि प्रियमस्ति
तथापीदमस्तु भगवतीपादप्रसादात् ।

सन्तः सन्तु निरन्तरं सुकृतिनो विध्वस्तपापोदया
राजानः परिपालयन्तु वसुधां धर्मे स्थिताः सर्वदा ।

काले संततवर्षिणो जलमुचः सन्तु स्थिराः पुण्यतो
मोदन्तां घनबन्धुबान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः ॥ २५ ॥

कामन्दकी—एवमस्तु ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति महाकविश्रीभवभूतिविरचिते मालतीमाधवे दशमोऽङ्कः

समाप्तं चेदं मालतीमाधवं नाम प्रकरणम् ।

अपरमतः परं यत्प्रेयः प्रियं कर्तव्यमस्ति तदप्युच्यताम् ॥ तत्करोमीत्यर्थः ॥
सन्त इत्यादि । सज्जना निरन्तरं धार्मिकाः सन्तु । अत्र हेतुः । विनष्ट-
द्वेकाः । तथा च सतां पुण्यमुज्जृम्भतां पापं नश्यतामित्यर्थः । राजधर्मे रक्ष-
सदा स्थिता नृपा भुवं रक्षन्तु । धनं दधातीति वसुधेत्यनेन विपुलधनवत्-
उक्तम् । काले वर्षादौ शस्याविरोधि सम्यक् ततं व्यापकं यथा तथा वर्षण-
मेघाः सन्तु । अकालवृष्ट्या शस्यनाशात्काल इत्युक्तम् । अत्र हेतुमाह—
लोकानां पुण्यात् । प्रजा हृष्यन्ताम् । घनबद्धो निरन्तरकृतो बान्धवानां
न्धिनां सुहृदां मित्राणां गोष्ठीषु प्रकृष्टहर्षो याभिस्ताः । तदनेन प्रशस्तित-
काव्योपसंहारोऽप्यनेनैव कृतः । यदाह—‘वरदानस्य उक्तिर्या सा काव्य-
हतिः । इति ॥ २५ ॥

लब्धं दुर्लभशासनं सुरगणग्रामश्च कैवर्तिका-

द्विधावंशविभूषिते अपि शुभे छत्रे उभे धारिते ।

येनायं समभूद्विजातितिलकश्चण्डेश्वरः पण्डितो

मीमांसैकरहस्यवश्यहृदयो दातावदाताशयः ॥ १ ॥

देवेशं समसूत सोऽयममलं मीमांसकं सत्कविं

सोऽप्युच्चैरजनिष्ठ जैमिनिमते रामेश्वरं सद्बुधम् ।

सूते स्मायमपि प्रतीपजयिनं मीमांसयालंकृतं

शुद्धं धीरगदाधरं कविवरं पुत्रं पवित्राशयम् ॥ २ ॥

१ प्रणमति. २ भरतवाक्यम् ।

शिवम् (श्रीर) स्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।

दोषाः प्रयान्तु शान्तिं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥ २५ ॥

३ कितौ. ४ वद्धः गोष्ठी-भोग.

दशमोऽङ्कः ।

२१९

विद्याधरं वरमर्जीजनदेप धीरं

हीरं जनेषु जायिनं गुरुणोक्तशास्त्रे ।

प्रासूत सोऽयममलं गुणिनं सुपुत्रं

तं रत्नपूर्वधरमेष जगद्धरं च ॥ ३ ॥

येनापाठि कठोरगोतममणैर्वैशेषिकं खण्डनं

येनाश्रावि सकोषकाव्यनिवहं तत्पाणिनीयं मतम् ।

छन्दोऽलंकरणं च भव्यभरतं येनाध्यगायि श्रुति-

स्तस्यामुष्य जगद्धरस्य कवितुष्टीकेयमुज्जृम्भताम् ॥ ४ ॥

असूत यं रत्नधरोऽतिभव्योऽतिभव्यरूपा दमयन्तिकाभि ।

जगद्धरं तत्कृताटिप्पणेऽङ्कः समाप्तिमापद्दशमोऽनवद्यः ॥

इति श्रीमन्महोपाध्यायपण्डितराजमहाकविराजधर्माधिका-
 रिश्रीरत्नधरपण्डितात्मजश्रीजगद्धरविरचितायां
 मालतीमाधवटीकायां दशमोऽङ्कः ॥

१ कृतश्रीकण्ठपदलाञ्छनभवभूतिवाग्विलासमा.

अकरि
अकरुप
अकार
आतिमु
अत्रान
अद्येवे
अद्योति
अनिय
अनुभ
अनुरा
अन्त्रैः
अन्ये
अन्यो
अपत्य
अपह
अपि
अमे
अभि
अयम
अलस
अवि
अवि
अशर
असा
असौ
अस्ते
अस्म
आज
आज
आन
आप

अनुक्रमणी ।

अकरिष्यदसौ १५१
 अकरण वितर १२३
 अकरणस्मेर १०६
 अतिमुक्तम ५८
 अत्रान्तरे १२६
 अद्यैवेन्दुमयूख ८१०
 अद्योर्जितं ७४
 अनियतसदित १०२
 अनुभवं वदने ३१०
 अनुरागप्रवा ११३
 अन्त्रैः कल्पित ५१८
 अन्येषु जन्तुषु १२०
 अन्योन्यसंभिन्न १३३
 अपत्यसंबन्ध ११०
 अपहस्तिता ११९
 अपि चिन्ताम १०२२
 अभिनवराग १०३
 अभिहन्ति हन्त १३९
 अयमभिनव १५
 असवलित १२८
 अविगण्य नृपं १०१६
 अविरलमिव ३१६
 अशस्त्रपूत ५१२
 असारं संसारं ५३०
 असौ विद्या २११
 अस्तोकविस्मय १५४
 अस्माकमेक ६४
 आजन्मनः प्रति १०१
 आजन्मनः सह १४०
 आनन्दनमिश्र १४७
 आपूर्णश्च कला १३९

आमूलकण्टकित ६२०
 आविर्भवन्ती ३४
 आश्चर्यमुत्पल ३५
 इदमिह २६
 इयमवयवैः ६६
 ईषतिर्यग्वलन ४२
 उज्ज्वलालोकया १०४
 उत्कृत्योत्कृत्य ५१६
 उत्फुल्लार्जुनसर्ज ११७
 उद्दामदेह ६१३
 उन्नालवाल ११३
 उन्मीलन्मुकुल १३८
 उल्लोलस्खलित ५३
 एकीकृतस्त्वचि ६१२
 एतत्पूतनचक्र ५१४
 एतस्मिन्मदकल ११४
 एते केतकसून पृ० १९७
 एषा प्रवासं १०१३
 एह्येहि भूरि १०२०
 कच्चित्सौम्य १२५
 कठोरास्थिग्रन्थि ५३४
 कण्डूकुट्मालिते १३२
 कथमिव तदा १४९
 कथयति त्वयि ८११
 कपालकुण्डला १०१९
 करालायतना ५२१
 कर्णाभ्यर्ण ५१३
 कल्याणानां १३
 काश्मर्याः कृत १७
 किंवा भणामि ६११
 किमपि किमपि ८१३

किमयमसि १०१०
 कुमुदाकरेण ११४८
 कुवलयदल ५१५
 क्रेकाभिर्नालकण्ठ ११३०
 क्षिपन्निद्रा २११२
 गमनमलसं १११७
 गाढोत्कण्ठ ६११९
 गात्रेषु चन्दन ११२२
 गुञ्जत्कुञ्ज ५११९
 गुणापेक्षा २१७
 गुणैः सतां न पृ० ९
 गुरुचर्या ११५२
 घर्माम्मो ११३७
 चिरादाशातन्तु ४१३
 चूडापीठकपाल ११२
 जगति जयिनस्ते ११३६
 जन्मान्तरादिव १०११२
 जयदेव भुवन ११४
 जलनिविडित ४११०
 जितमिह ३११५
 जीव जीवित १०११८
 जीवयन्निव ८१३
 जृम्भाजर्जर १११६
 ज्वलतु गगने २१२
 ज्वलयति मनो ३१६
 तं भद्रे ५१२५
 तत उदय २११०
 तत पृथु ५११५
 तथा विनय ३११
 तदेतदसितो ११३८
 तन्मे मनः ४१८
 तरुणतमाल १११८
 तां याचते नर ११११
 तामिन्दुसुन्दर १११८

ते श्रोत्रियास्तत्त्व ११५
 त्वं वत्सलोति ६११४
 त्वत्पाणि ५१२७
 त्वद्वल्लभः ८१८
 दग्धं चिराय ८१४
 दधति कुहर ११६
 दन्तच्छदा ११३१
 दन्तश्रेणिषु पृ० ३
 दया वा स्नेहो वा ४१६
 दलति हृदयं १११२
 दलयति परि ८११
 दैवात्पश्येजगति ११२६
 दोर्निष्पेष ८१९
 धत्ते चक्षुर्मु ३११२
 धिगुच्छसित ११३५
 धैर्यं निधेहि ५१३२
 न यत्र प्रत्याशा ११८
 नवेषु लोभ ११२७
 नाघोरघण्टा ५१३३
 नादस्तावद्वि ५१२०
 नान्तर्वर्तयति ११३३
 निकामं क्षामाङ्गी २१३
 नित्यं न्यस्तषडङ्ग ५१२
 निर्माणमेव ११५०
 निश्चयोतन्ते ८१२
 निष्ठापस्विद्य ५११७
 निष्प्रत्यूहाः ११४६
 नीवीबन्धो २१५
 नैराश्याकातर ६१९
 न्यस्तालक्तक ५१२४
 पक्ष्मालीपिङ्ग पृ० ३
 पद्मावती विमल १११
 परिच्छेदव्यक्तिर्न ११३१

तच्छेदातीतः ११३०
 रिणतिरम ६१९६
 रिपाण्डु २१४
 रिमृदित ११२२
 रिन्तप्रतिरोधि ५१११
 रिदामि तामित ११४०
 रिथक्ष ६११५
 रिहितलित ३११४
 रिचितकरि ५१२३
 रिणयसखी ५१३१
 रिथमप्रिया ३१७
 रिमय्य कव्यादं ४१९
 रिशान्तीव प्राणाः ९१४५
 रिशरति परि ११४१
 रिशादाना ७१५
 रिथमाधवे ९१९
 रिथस्य सुहृदो ९१४१
 रिद्ररि ६१५
 रिद्राः प्रणय ५१७
 रिष्णामद्रथि ८१६
 रिषान्मनोरथ ७१३
 रिषो मित्रं ६११८
 रिषमरपरिणाम ९१२४
 रिषुताहृदय ९१२१
 रिहिःसर्वाकार १११४
 रिष्याम्भसा ८१५
 रिषति धितत १०११५
 रिषद्रिः सर्वाङ्ग ९१२९
 रिषारः कायो ९१३७
 रिषा रसानां ११४
 रिषो भूयः सविध १११५
 रिषो राजानश्च ६१२

भ्रमय जलदा ९१४२
 मनोरागस्तीव्रं २११
 मह हि कुचल ८११२
 मथि विगलित ९१११
 मरणसमये ५१२६
 मासर्मातर्दलति ९१२०
 मा मूमुहत्खल ११३२
 मालयपायम १०१९
 मालयाः प्रथमा ६१३
 मा वा सपत्नेष्व ४१५
 मुग्धेन्दुसुन्दर ९१४४
 म्लानस्य जीव ६१८
 यत्प्रागेव १०१२४
 यत्रत्य एष ९१३
 यत्स्नेहसंज्वर ९१३६
 यदि तद्विषयो ३११३
 यदिन्दावानन्द ३१९
 यद्विस्मयस्ति १११९
 यद्वेदाध्ययनं ११७
 यद्व्यालत्रणित ४११
 यन्मां विधेय ११९
 या कौमुदी ११३४
 याता भवेद् ८११४
 यान्त्या मुहुर्व ११२९
 ये नाम केचि ११६
 रम्भोरु संहर ७१२
 राज्ञः प्रियाय २१८
 राहोश्चन्द्रकला ५१२८
 लीनेव प्रति ५११०
 लीलोत्खात ९१३४
 वन्द्या त्वमेव १०१२१
 वयं तथा नाम ७११
 वयं वत ३११८

वरेऽन्यस्मिन्दोषः २११३
 वानीरप्रसवै ९१५५
 वारंवारं तिरयति ११३५
 विकसत्कदम्ब ९१४३
 विधाता भद्रं ६१७
 विवृण्वतेव ११८
 विशेषतस्तु ११२२
 विष्वग्वृत्तिर्जटानां ५१४
 व्यतिकर इव ९१५३
 व्यतिकर इव १०१८
 व्यतिकरित २१९
 व्यतिपजति ११२४
 व्याघ्राघ्रात ७१२९
 व्योम्नस्तापिच्छ ५१६
 व्रजति विरहे ३१२
 शरज्ज्योत्स्ना ९१९६
 शाकुन्तलादी ३१३
 शान्तिः कुतस्तस्य ६११
 शास्त्रेषु निष्ठा ३१११
 शिवसस्तु पृ० २१८
 श्रीपर्वतादिहा १०११४
 श्लाघ्यानां गुणि १०१२३
 श्लाघ्यान्वयोति ६११७

पडधिकदश ५११
 संगमः कर्मणां १०१७
 संजीवनौषधि १०१११
 संतापसंतति ११२३
 संभूयेव ५१९
 संसक्तनुटित ३१५७
 सन्तः सन्तु १०१२५
 सभ्रविलास ११२५
 समान प्रेमाणं ४१४
 सरले साहस ६११०
 सरसकुसुम ९११०
 सानन्द नन्दि १११
 सा योगिनीय १०११७
 सा रामणीयक ११२१
 सावष्टम्भ ५१२२
 सुहृदि गुण ९१२८
 सुहृदिव प्रकटय्य ४१७
 सैषा विभाति ९१२
 स्खलयति वचनं ३१८
 स्तन्यत्यागात्प्र १०१५
 स्तिमितविकसि ११२७
 हरेरतुलवि ८१७

MALATĪMADHAVA.

ACT I.

—o:o:o—

Prologue.

May the shakings of the head of Vinâyaka accompanied with *Chîtkaras* (sounds expressive of fear &c.) long protect you! the shakings which were occasioned at the time of the vehement dance of S'iva (the trident-holder), as the lord of serpents, with his body contracted, entered the front aperture of his nostril through the fear of Kârtikeya's peacock that was attracted by the sound of the tabor joyfully beaten by Nandi, and which made the directions resound with the (buzzings of the) swarms of bees flying up from his temples. (1)

Moreover,

May the matted hair of the Lord of creatures (S'iva), from which the waters of the Mandâkinî are trickling from the obstructing string of skulls lying crosswise on the crest, the splendour of which is intermingled with the lightning-like lustre of the eye on the fore-head, the charming crescent of the moon on which is mistaken for the tender spire of a *ketaka* and the mass of which is tied up with the encircling creeper-like (flexible) bodies of serpents, grant you protection! (2)*

* Additional sls. Moreover,

May the waves of the river on S'iva's head protect you! —the waves which, falling upon the rows of his teeth, are shattered as they roll along with a splash, which make a gurgling sound as they rush through the ravines and caves of his nostrils, eyes, and ears, which are torn into spray as they dash against his cheek-joints and which swell again as they wind their way through the cavern-like skull of Brahmâ.

And further.

May the third eye of Purâri, which consumed Madana, of the tawny hue of whose lids the whole assemblage of lightnings appears

(*After the Benediction.*)

MANAGER—Away with prolixity. (*Looking forth*) the divine luminary, the lamp (illuminator) of all the regions of the world, has risen for the most part. I will adore him. (*Bowing*)

O thou whose manifestation is the universe, thou art abode of auspicious splendours; be pleased, O glorious and put in me (endow me with) the resources of a leader preeminent degree; O lord of the world, destroy whatever I, humble that I am, might have committed; O divine vouchsafe to me every kind of blessing for the attainment of supreme good. (3)

(*Looking towards the tiring room*) Ho Mârisha, auspicious theatrical preliminaries have been well through; and a large conclave of men residing in different quarters has gathered here on the occasion of the fair of divine Kâlapriyanâtha. I am ordered by the assembly of the learned that I should amuse them by the representation of some novel play. Why then are the actors indifferent?

(*Enter Pâripârshvaka*)

ACTOR—Sir, we are not aware of a dramatic piece possessing the merits mentioned by the audience.

SÛTRA.—Mârisha, what are those merits which the respectable learned and the venerable Brâhmanas speak of?

ACTOR—Representations profound (too difficult for ordinary people to understand) on account of the excellent sentiments delineated; (an interchange of) actions charged on account of affection; daring acts fully assisting the progress of love; interesting conversations and cleverness of speech. (4)

SÛTRA.—Ah, I remember then.

ACT.—What may it be, sir?

to be a particle, in which, slightly opened, the sacrificer in the form of Kâla (the destroyer) offered an oblation of the universe at the corners of which make a hissing sound on account of the stream of nectar dropping down from the crescent on his crest heated by flames, grant you protection !!

SûTR.—There is, in the southern region, in the province Vidarbha, a city named Padmapura. There dwell certain Brahmanas, of the race of Kas'yapa and followers of the Mithirîya branch of the Yajurveda, who are the teachers of Brahmana-guilds, Pamktipâvanas*, worshippers of the five Agnes, observers of religious vows, drinkers of Soma (*i. e.* performers of Soma sacrifices), known by the family name Udumbara and expounders of the philosophy of Brahma. They, Vedic scholars, perpetually devote themselves to manifold holy studies for ascertaining truth (and not with the object of gaining victory in disputation), acquire wealth by the performance of sacrificial rites and the construction of works of public utility (and not for luxury), are anxious to lead a conjugal life for progeny (and not for carnal pleasures) and care for life only for the performance of religious austerities. (5)

The grandson of a scion of this illustrious family, the revered Bhatta Gopala, of auspicious memory, and the son Nilakantha of pure fame, whose appellation is Bhatta Sri Nitya, but who is better known as Bhavabhûti, the son of Jâtukâ, and a poet, has, out of his natural friendship with us, handed over to us a composition of his own, containing most of the above-named qualities. Wherein we find this generous statement:—

Those possibly, who speak ill of us (depreciate our efforts) in this matter, know a great deal; this attempt is not for vain. There will be born, (or) there is, some one of similar stature with me; for, time is unlimited and the earth is wide. (6) †

* Taking precedence at dinner parties or purifying men sitting a line with them at dinner parties. See notes.

† After this—

Say, then, to the actors, that the play might be performed, that they should quickly begin the concert and put on their costumes. In the mention of the poet's merits he himself has said—
What excellence of me will not be proclaimed by my mention of the merits of the good, of me whose preceptor is the venerable Mahanidhi, true to his name!

Again,

What avails it to speak of the study of the *Vedas*, and of the *Upanishads*, and the knowledge of the *Sāṅkhya* and the *Yoga* philosophies? They are of no use in dramatic compositions. If one has felicity and richness of expression (command of language) and depth of meaning, then the alone serves as an index to one's scholarship and poetic excellence. (7)

I am, therefore, prepared to exhibit by representation before the divine Kālapriyanātha, the play entrusted to us by our esteemed friend, the revered Bhavabhūti, entitled 'Mālatīmādhava' and composed by him. Let all the actors then be ready to assist me in my undertaking by attending to their respective parts.

ACTOR—(*Recollecting*) This order of your honour shall be obeyed. Your honour, however, has assigned to each of the actors that part only which befits him. And your honour is cast for the first character, that of Kāmandakī, the Buddhistic female mendicant, while I am to assume that of Avalokitā, her disciple.

SUTR.—What then?

ACT.—Then how is the assumption of the part of Mādhava, the hero of the piece and the lover of Mālatī to be effected?

SUTR.—It will be very appropriate after the entrance of Makaranda and Kalahamsa.

ACT.—Let us then wait upon the audience with the performance of the same piece.

SUTR.—Very well. Here am I turned into Kāmandakī.

ACT.—And I into Avalokitā.

(*They turn round and exeunt.*)

END OF THE PROLOGUE.

(*Enter Kāmandakī and Avalokitā in red costumes.*)

KA'M.—Daughter, Avalokitā.

AVA.—Your commands, revered Mistress.

10]
 KĀ'M.—Can the much coveted match between the blessed Mālati and Mādhava, the offspring of Būrivasu and Deva-
 take place ? (*Gesticulating the twitching of the left eye, with joy.*)

My (left) eye, as if cognisant of my inward feelings, throbs and auguring a blissful issue becomes *dakshina* (right, kind (favourable)) although *vāma* (left, unfavourable). (8)

AYĀ.—Great, indeed, is the uneasiness of your reverence's mind on this account ! It is extremely wonderful that minister Bhūrivasu should employ in such a wearisome matter your reverence who wears tattered vestments and lives on the dole of alms only. (And strangely enough) you too apply to it your soul that has broken through the shackles of worldly life.

KĀ'M.—Say not so, daughter.

That his honour appoints me to such a duty is the fruit of his friendship; it is the outcome (lit. essence) of his regard for me; and if by my religious austerities or (even) at the expense of my life the cherished object of my friend is accomplished I shall have fulfilled the purpose of my existence. (9)

Ah, do you not know that all of us living in different quarters had gathered together for the purpose of education ? Then in the presence of Saudāmini and myself a solemn declaration was made by Bhūrivasu and Devarāta that they should necessarily join in wedlock their offspring. And it is a wise step that the noble Devarāta, the minister of the king of Vidarbha, has taken in sending from Kundinapura to Padmāvatī here his son, Mādhava, to receive instructions in the *nyā'ya* philosophy.

On the one hand he has called back to his dear friend's memory the plighted betrothal of their children, while on the other he has presented his son, possessing uncommon merits, to the public that he may be endeared (to all); (or, that he may be acquainted with the ways of the world). (10)

AYĀ.—Why then does the minister not bestow Mālatī on Mādhava of his own accord but impels your reverence to bring about a stolen marriage !

KA'M.—Nandana, the king's pleasure-companion asks her hand through his royal master. A direct refusal, therefore, will lead to displeasure, while this course is safe. (11)

AVA.—My wonder is all the greater (at this), for the minister appears from his indifference not to know even the name of Mādhava.

KA'M.—It is dissimulation, daughter.

It is necessary for him to conceal his intentions from Mādhava and Mādhava, particularly because they are open-hearted in consequence of their youthful age. (12)

Another consideration is—

The report of the mutual love of the two children has become universal; and it is to our advantage; for the king Nandana could thus be deceived. (13)

Mark you,

A clever man, outwardly acting in an extremely pleasant manner and to all appearances, covers even the minor points that might give to others a clue to his plans; remaining indifferent and overreaching all the people by his devices, encompasses his own ends, single-handed, and observes silence. (14)

AVA.—I, too, acting to your instructions make Mādhava on one pretext or another, pass by the royal road adjoining the mansion of Būrivasu.

KAM.—I am already told by Lavangikā, Malatī's sister,

That Mālatī, stationed at the lofty window of the top room of her mansion, having again and again beheld Mādhava, constantly passing by the high road close by, Rati (beholding) Kāma himself in a new form, and her love growing intense, has been pining away with her heart extremely languished. (15)

AVA.—It is so. For she had drawn a portrait of Mādhava for her diversion. And the same has just been placed into the hands of Mandārikā by Lavangikā.

KA'M.—(Musing) Lavangikā has done well. For Kāma's hamsa, Mādhava's attendant, loves that Mandārikā, the

servant of the monastery; and it is her object that by this means it may come to pass that the portrait may find its way to Mādhava on some occasion.

AVA.—I have sent Mādhava too, having roused his curiosity, to the Makaranda garden where the festival in honour of Madana has commenced. I hear that Mālatî is to go there, so that the two lovers might see each other.

KA'M.—Good, daughter, good. By this your zeal in my object you remind me of my former pupil, Saudāmini.

AVA.—Revered lady, that Saudāmini who has now attained miraculous power practises the vow of a Kāpālika on Śrīparvata.

KA'M.—Whence is this information?

AVA.—There is in this city in the great cemetery the deity Chāmundā, called Karālā.

KA'M.—There is, who, adventurers say, delights in the sacrifice of animals of various kinds.

AVA.—There comes every evening one, Kapālakundalā by name, possessing miraculous power, and the disciple of a skull-bearing practiser of charms, named Aghoraghanta, a night-ranger, who has come from Śrīparvata and who dwells in a forest not far off. From her I got the news.

KA'M.—Everything is possible in Saudāmini.

AVA.—Enough of this. Revered lady, if Makaranda, Mādhava's companion and his friend from child-hood can marry Madayantikā, the sister of Nandana, then we shall have done another agreeable service to Mādhava.

KA'M.—I have already charged her friend Buddharakshitā to look to that.

AVA.—Your reverence has done well.

KA'M.—(Pondering) Get up then. Having learnt the news about Mādhava, let us repair to Mālatî herself.

(They both rise)

KA'M.—(Thinking) Mālatî is of a lofty character; therefore the business of the agent-having-full-charge-of-an-affair must be skilfully arranged. Under any circumstances—

May the blessed one gladden him, nobly-born and of a lovely form, as the autumnal moon-light does the well-formed lovely lotus; may the youth be perfectly happy (lit. have his wishes fulfilled); may the excellent working of the creator, efficient in producing merits so eminently befitting each other, bear fruit and be charming ! (16)

END OF THE MIXED VISHKAMBHAKA,

(*Enter Kalahamsa with a picture-board and other materials.*)

KALA.—Where can I find my lord, Mâdhava, who has set the gravity of Mâlâtî's heart by the graces of his form which equals the pride of the god of love ? (*Walking forth.*) I am weary and so will repose myself in the garden for a while and then see master Mâdhava, the delight of Mâlâranda.

(*He enters and sits down.*)

(*Enter Makaranda*)

MAK.—Avalokita' told me that Mâdhava had gone to the garden of Madana. Well. Thither shall I go. (*Walking forth and seeing*) Happily my friend is coming this way (*Marking*) But his

Gait is slow; his look vacant, his frame not in good trim (lit. has lost its grace) and his breathing accelerated ! What may this be ! Or what else can it be ? The command of the god of love wanders (unobstructed) over the world; youth susceptible and the various objects (in the world) which are charming and sweet, shake off the firmness (of mind) (17)

(*Enter Mâdhava as described above.*)

MA'D.—(*To himself*)

Having long dwelt on her with a countenance lovely as the moon, my heart, which has suddenly overcome shame, set aside good manners, uprooted fortitude and got its power of discrimination blunted, returns to me but with dulcified culty. (18)

What marvel !

That heart of mine which in her presence was benumbed with astonishment, from which every other feeling had

ished and which was stupified with joy as if from a plunge into nectar, now writhes as if touched by live-coal (19)

MAK.—(*Approaching*) Dear Mādhava, here, here.

MA'D.—(*Walking forth*) Oh, my dear friend Makaranda !

MAK.—Friend, Mādhava, the sun is so hot as to scorch the forehead. Let us, therefore, sit for a while in this garden—

MA'D.—Just as my friend likes. (*They both walk forth.*)

KAL.—(*Seeing them.*) What ! Master Mādhava adorns this every garden of the young Bakula trees, accompanied by

Makaranda. I will then show him this picture of himself—the balm to the eyes of Mālatī tormented with the pangs of love. Or let him for a while enjoy the pleasure of repose.

MAK.—We shall therefore sit underneath this very Kānbanāra tree which has perfumed the garden by the cooling and fragrant odour of the filaments of its flowers which have blown up. (*They do so.*)

MAK.—Dear Mādhava, now as you have returned from the fair in the Madana garden attractive on account of the great festival celebrated by all the fair of the city, I see you, I think, altogether changed. Have you fallen a little within the range of the shafts of Cupid.

MA'D.—(*Hangs down his face through shame*)

MAK.—(*Smiling*) Why then do you stand thus with the sweet lotus of your face drooping down ? See,

It is indeed he, the mind-born god, of well known power, who affects equally the ordinary creatures governed by the Rajas and Tamas qualities, the Creator of the universe and the supreme God; on no account, therefore, should there be any concealment on your part through bashfulness. (20)

MA'D.—Friend, why shall I not tell it ? Listen. My curiosity being excited by Avalokitâ, I went to the temple of the god of love. There having strolled about and enjoyed the scene I sat down, through fatigue, near the basin of a young bakula tree growing in the courtyard and beautiful on account of its charming ornaments in the shape of the clusters of buds thickly covered over with a whole swarm of bees gathering together, being attracted by the agreeable odour of

the scent of wine spreading about. Having gathered the flowers of the tree which had thickly fallen down of themselves I began to weave a garland, charming on account of skilful arrangement. Then there came, having issued from the interior of the temple, a maiden who was as it were the moving banner of the god of love proclaiming his victory over the world, whose bright and pretty dress skilfully adjusted gave indication of her virginity, whose form was very noble, and who was attended by very highly accomplished maids (or who had a very splendid train of attendants).

She is the guardian deity of the treasure of beauty, or the abode of the store of the essence of loveliness: and certainly O friend, the moon, ambrosia, the lotus-stalks, moonlight and the like, were her material causes and the god of love her creator. (21)

Then she, being solicited by her loving attendants who had an eager desire for the sport of gathering the flowers that hung in thick clusters (upon the tree), came to the very spot of the Bakula tree. And I observed in her the effects of a consuming passion that appeared to have been growing for many days for some very fortunately-born youth. For, her

Body was as languid as a crushed lotus-stalk; she was led to do things with great difficulty only by the importunities of her attendant maids; and her cheek, palish-white like the newly-cut piece of the tusk of an elephant, possessed the beauty of the moon without the spot. (22)

And she, from the first time I saw her, causing extreme (lit. that cannot be exceeded by another) delight to my eyes like a pencil dipped in nectar, drew my heart to her just as a magnetic needle attracts iron. In short—

This (my) heart became attracted to her without having regard to the cause, that I should be subjected to the great calamity in the shape of a series of harrowing torments (or continued affliction). Mostly it is the all-powerful goddess Destiny that dispenses good or evil to creatures. (23)

MAK.—Friend Mādhava, that it is affection and that it should depend upon some visible cause—this is contradictory.

Mark,

Some internal cause binds together objects; affection does not, indeed, depend upon external causes: for the day-lotus blooms at the rise of the sun, and the moon-stone becomes wet when the moon has risen. (24)

What next ?

MA'D.—Then,

With the sportive movements of their eye-brows, having said 'this is he' and having looked at me as if they recognised me, her friends, adept in reading each other's feelings, cast glances at me sweet with the nectar of their smiles. (25)

MAK.—(*To himself*) What, recognition too !

MAD.—Then they playfully turned back, setting into agitation the rows of their bracelets by the loud clapping of their lotus-like hands, and giving rise to a musical sound by the sweet chiming of the little bells attached to their waist-bands, mingled with the gentle clank of their anklets sounding agreeably to the movements of their feet graceful like the sportive gait of impassioned royal swans when frightened, and pointed to me with the grace of their shoot-like (delicate) fingers, saying "Daughter of our lord, we are favoured by fortune; for here is some one of some value."

MAK.—(*To himself*) Oh, it is the out-break (manifestation) of great pre-conceived love.

KAL.—(*Listening*) What ! It is a conversation about ladies the subject matter of which is sentimental and pleasing !

MAK.—What ensued ?

M'AD.—And now there was manifested that victorious teaching of the god of love on the part of the lotus-eyed maiden, of a nature indescribable, the wonderfulness of which transcended the power of speech, in which there appeared the sweet confusion caused by amor, which disclosed several emotional changes caused by love and which annihilated fortitude. (26)

And then,

'I became the object of her varied glances, steady and expanded, with the (bushy) eyebrows upturned, glistening and

half-closed, stretched at the corners and somewhat contracted when they met my eyes.' (27)

By those,

Side glances of the lovely-eye-lashed one, which were slow, quick, charming, affectionate, steady and dull, which the pupils brightened on account of the internal wonder growing more and more, my helpless heart was snatched off, pierced, swallowed up and uprooted. (28)

Though I was thus subdued by this disclosure of the feelings which could be inferred as proceeding from love of one who was bewitching to the heart in every way, I, wishing to conceal my agitation, somehow finished the remaining portion of the garland of *bakula* flowers which I had already commenced. Afterwards, as the guards, mostly consisting of eunuchs armed with cane-staves and weapons, gathered together, the moon-faced one mounted a she-elephant and grasped the road leading to the city.

And then, while going, by her having eyes with graceful eye-lashes, whose face with the neck repeatedly turned towards resembled a lotus with its stem twisted, a side glance steeped in nectar and venom was planted deep in my heart. (29)

From that time forward,

Some internal affection, which is past exact determination which baffles all power of expression, which again was never before experienced by me, and which is impenetrable owing to the great infatuation growing in strength on account of the total destruction of discrimination, stupifies and afflicts me simultaneously. (30)

Moreover,

Although an object is before me I cannot discern it correctly; and even with regard to things familiar to me my remembrance (of them) becomes unpleasant on account of its incorrectness; the fever of my torment cannot be allayed in a cool lake or by the moon; and my mind being void of fixity wanders about and presents visionary objects.

KAL.—Certainly some maiden has strongly attracted him. May she be Mālati herself !

MAK.—(*To himself*) Oh the overpowering attachment ! Shall I then divert my friend from it ! Or rather,

“ Let not the self-born god (Kâma) infatuate you ; let not judgment be thickly over-clouded with impure passion ” :—his and the like advice is verily of no avail. For Kâma and budding youth have already exerted their influence. (32)

(*Aloud*) Does my friend know her family and name ?

MA'D.—Listen, friend. At the time she mounted the shere of elephant, one from her large multitude of friends, a courtesan, lagged behind and having approached me in the course of gathering the flowers of the young *bakula* tree saluted me and thus addressd me, apparently referring to the garland of flowers (referring to love under cover)—Noble one, on account of the thread being well run this your arrangement of flowers is beautiful ; (The union of you two—Mâlâtî and Mâdhava—no-minded ones, is charming on account of your virtues so well befitting each other) ; and our mistress has a curiosity for this (garland, love) ; wonderful skill as regards the arrangement of flowers is a novelty to her (the operation of the god in love is wonderful and quite new in her case) ; therefore, let it gain its end ; let the beauty of creation of the maker be its fruit ; and let this, while it is fresh, acquire the high value of resting round the neck of our mistress (let the skill of the creator in fashioning you two have its object accomplished ; let the beauty of creation of the creator bear fruit ; and let this person *i. e.* you, full of love, attain the high position of clasping our mistress by the neck).

MAK.—Oh the cleverness of speech !

MA'D.—She, being questioned by me, said—‘She is the daughter of the minister Bhûrivasu, Mâlâtî by name ; I am the daughter of her nurse, Lavàngikâ by name, and a favourite of my mistress.

KAL.—What is her name he said ! Mâlâtî. Favourably, indeed, has the venerable flower-arrowed god exerted his influence. So we have gained our object.

MAK.—(*To himself*) That she is the daughter of the minister Bhûrivasû, we cannot too highly regard her (or we cannot

not be too highly honoured). Moreover, her reverend Kâmandakî always speaks with delight of Mâlâtî. And this is the report that the king solicits her for Nandana.

MA'D.—Being importuned by her I took off the garland of the *âkula* flowers from my neck and gave it to her. She, on her part, setting a high value on it, although it was unevenly woven in one part owing to the distraction caused by my gazing on Mâlâtî's face with eyes ardently fixed on it, accepted it saying that it was a great favour. Afterwards when she had disappeared in the great throng of citizens who moved about at the close of the fair, I came to

MAK.—Friend, this is a happy event, since Mâlâtî too betrayed her love. And it is quite clear that her love, previously grown intense and indicated by such signs as pallidness of her cheeks and others, was with reference to me. But I do not know this, where my friend was seen by me before. Verily noble maidens like her who have their hearts attached to one person do not look with loveful eyes at others (or have love awakend in them at the sight of another). Moreover,

The words of her friends addressed to her glancing at each other—'Here is some one of some one, as well as an enigmatical (double-meaning) speech of her foster-sister—indications of her pre-conceived love. (33)

KAK.—(Approaching) And this too. (With these words shows the picture-board.)

(Both look at it.)

MAK.—Kalahamsaka, who drew this likeness of Mâdhava

KAL.—She who has robbed his heart.

MAK.—Mâlâtî?

KAL.—Yes.

MA'D.—Friend Makaranda, your conjecture has also proved true.

MAL.—Kalahamsaka, from whom did you get this?

KAL.—I got it from the hands of Mandârikâ. And in her turn had it from Lavangikâ.

MAK.—And what did Lavangikâ say was the object of Mâlâtî in delineating the picture of Mâdhava?

KAL.—The diversion of her longing.

MAK.—Dear Mādhava, take consolation by all means. You too, of noble extraction, are the object of the desire (i. e. the friend, i. e. the fulfiller, of the tie of desire) of her who is the moon-light to your eyes: therefore, oh friend, there is no doubt as to your union, in which both, Fate and the god of love, are exerting themselves. (34)

The form of her who has affected you must be worth seeing; therefore paint Mālatī just here.

MA'D.—As my friend likes. Bring me then the picture-board and the brushes.

[Makaranda brings them.]

MA'D.—(*Drawing*) Friend Makaranda,

The flood of tears again and again obstructs the function of my eyes; my body becomes paralysed owing to the dullness brought on by my picturing her in my mind; and when I proceed to paint her, this my hand, at once perspiring, has its fingers excessively shaking on account of incessant tremor. What can I do? (35)

Still I am trying. (*Finishing the drawing after a long time*)

MAK.—(*Observing carefully*) Proper, indeed, is your honour's attachment. (*Admiringly*) What! A sloka too written here being composed in a short time! (*Reads it*)

There are various other objects in the world, the new light of the moon and others victorious and sweet by nature, which exhilarate the mind. But when she, the moon-light to my eyes, fell within the range of my eyes, that was to me the only occasion of exquisite delight in my life. (36)

(*Enter in haste Mandārikā.*)

MAN.—Kalabamsa, you are overtaken by tracking your footsteps. (*Seeing Mādhava and Makaranda, bashfully*) What, these two magnanimous ones also here! (*Approaching*) salute you.

BOTH.—Mandārikā, sit down here.

MAN.—(*Sitting down.*) Kalabamsa, bring me the picture-board.

KAL.—Take this.

MAN.—(*Looking at it*) Kalahamsa, who has drawn *her* Mâlâtî and for what purpose ?

KAL.—He who was delineated by Mâlâtî and with the same object.

MAN.—(*Joyfully*) Thanks to Fate ! The skill of the creator has shown its fruit now.

MAK.—Oh Mandârikâ, is what your lover says with respect to this matter true ?

MAN.—Noble one, it is so.

MAK.—Where then did Mâlâtî see Mâdhava before ?

MA'D.—Lavangikâ says,—while she was standing at the window.

MAK.—Friend, verily we frequently pass just by the *place* lying close to the mansion of the minister. So it is proper.

MAN.—The noble ones should permit me, so that I may communicate this good work of the revered god of love to my dear friend, Lavangikâ.

MAK.—Time requires you to do this.

[*Mandârikâ exit with the picture-board.*]

MAK.—Friend, the divine sun, with his fiercely burning rays, adorns the mid-part of the day. Come then, let us go home. (*They rise and walk about.*)

MA'D.—This I think of (now).

By the rolling of the streams of perspiration-water and saffron paintings on the cheeks of the charming-eyed one (leave no trace of) the skill of the courtesan-maids in tracing divers ornamental figures in the morning. (37)

Moreover,

O breeze, charged with (lit. friend of) the fragrance of the thick floral juice trickling from the calyces of the flowers gaping on account of the opening buds, touch every part of my body after having gently embraced that fair one with tremulous eyes. (38)

MAK.—(*To himself*)

Alas ! How does the resistless god of love, cruel on account of the woeful change he has worked in a short time, smite Mâdhava, who has a tender body, just as the malignant fever that attacks elephants, terrible by the fearful change it speedily brings about, smites a young elephant. (39)

[17]

Therefore the revered Kamandakî is our resort in this matter.

MA'D.—(*To himself*) Wonderful!

I see her having a countenance resembling a golden lotus, pretty and blown up, and with eyes directed to me and then turned slantingly away, moving here and here, before me, behind me, inside and out of me, and all round. (40)

(*Aloud*) Friend, in my case, now

Some destructive burning fever rages through the body; a powerful stupor robs the senses of their power of perception and my heart, bearing increased torment, and restless, turns internally and also becomes one with her. (41)

[*Exeunt Omnes*]

END OF THE FIRST ACT NAMED BAKULAVITHI.

ACT II.

(*Enter two Servant-girls.*)

FIRST—Friend, what were you talking about with Avalokitâ in the vicinity of the Music hall?

SECOND—Friend, the whole affair in the grove of Madana was communicated to the revered Kamandakî, as I heard, that Makaranda, the dear friend of Mâdhava.

FIR.—What then?

SEC.—Then her reverence desirous of seeing the daughter of our master sent Avalokitâ to ascertain the news. I too told her that the daughter of our master was in a closet accompanied by Lavangikâ.

FIR.—Friend, Lavangikâ, saying that she wanted to gather the bakula flowers did not return from the grove of Madana herself. Has she returned now?

SEC.—YES. And just as she was returning, our mistress took her by the hand and forbidding the attendance of the servants, ascended the upper terrace.

FIR.—Surely she is diverting herself with a talk about the magnanimous one.

SEC.—(*Breathing a sigh*) Whence can she find amusement? Her passion will undoubtedly reach its climax by

this closer interview of to-day. And to make worse, just in the morning the king, soliciting the daughter of our lord for Nandana, was told by the minister—

FIR.—What ?

SEC.—That the king was the master of his (own) daughter. So I think that Mâlâtî's passion for Mâdhava has certainly become a dart to her heart for life.

FIR.—Would that her reverence (Kâmandakî) would show some of her superhuman power in this case.

SEC.—You, having extravagant fancies, come away.
(*They turn round and exeunt.*)

END OF PRAVES'KA.

(*Mâlâtî, full of longing and Lavangikâ are discovered seated*)

MA'L.—Well friend, what next ?

LAV.—Then the noble one handed over to me this garland of bakula flowers. (*She gives her the garland.*)

MA'L.—(*Takes it and observing with joy*) Friend, weaving is uneven in one part.

LAV.—As for its want of beauty in this respect you are at fault.

MA'L.—How do you mean ?

LAV.—Since by you, he, with a body glossy-blue like Durvâ grass, was unnerved in that manner.

MA'L.—Dear friend Lavangikâ, you are disposed to comfort under any circumstances.

LAV.—Friend, what has the 'disposition-to-comfort' to do here. Verily, I say, he too was seen by my dear friend, he looked cleverly on account of his creeper-like eye-brows imitating the graceful motions of the bow of the bodhisattva (Kâma) being made to dance in the play of the movements (of the pupil) upto the long borders, slow reason of rising wonder, with eyes which possessed the beauty of full-blown white lotuses agitated by a gentle breeze and which, though fixed downward under the pretext of weaving the bakula garland already commenced, were, by force, expanded.

MA'L.—(*Clasping Lavangikâ*). Yes, my dear friend, these are those playful gestures of the noble-minded one, calculated

[p. 46-49]

[19]

to mock a person in his company for a short while, natural, or are they as my dear friend thinks them to be ?

LAV.—(*Smilingly and with an air of disapprobation*) You too were made to dance without musical accompaniment by your nature only; were you ?

MA'L.—(*Smiling, bashfully*) Well, what more ?

LAV.—Afterwards when he was hidden from view on account of the great throng of citizens returning (from the fair) I went to the house of Mandârikâ. For I had left the picture-board with her this morning.

MA'L.—With what intention ?

LAV.—A follower of Mâdhava, Kalahamsa by name, loves her. She would show it to him. This was my object. And then Mandârikâ communicated to me some agreeable news.

MA'L.—(*To herself*) Surely that Kalahamsaka must have shown the picture to his master. (*Aloud*) What was it that pleased you, friend ?

LAV.—This your portrait indeed, calculated to soothe for a moment one whose heart is being burnt by the insufferable torment caused by vehement longing for an unattainable object, one that is afflicted and that causes affliction. (*She shows her the picture*).

MA'L.—(*Eying it for a long time, with delight*) Oh the distrust of my heart yet, by which even such consolation is looked upon as a mere deception. What, characters too ! (*She reads the stanza—There are various objects in this world &c.; and with delight.*) Very noble one, verily your words are, by their sweetness, similar to your form; your sight again, though charming for the time, is terrible in consequence of the continued torment it causes afterwards. Fortunate, indeed, are those girls who do not see you or having seen you are mistresses of their hearts.

LAV.—Friend, can you find no comfort even thus ?

MA'L.—How possibly ?

LAV.—Because that person, on whose account you, drooping like a fading Navamâlikâ flower, pine away like a tender

leaf of Asoka, even he is made to know by the revered god of love the unbearableness of anguish.

MA'L.—May that magnanimous person be happy ! As for myself, consolation is beyond hope. (*Tearfully*) More particularly to-day, (*Speaking in Sanskrit*)

The torturing affection of my heart incessantly spreads (through my body) like virulent poison, blazes like fire without smoke when stirred up, and like violent fever preys upon each and every limb. My father is not able to protect me, nor my mother nor yourself. (1)

LAV.—Thus, indeed, does the meeting of good persons give pleasure in their presence but becomes insufferable owing to the pain it causes in their absence. Moreover, must it be said that you are greatly tormented to-day on having obtained a closer view of him, when after you saw him for a short time from the window, the condition of your body was such that the rising full-moon became to you a fire blazing very briskly and your life was in danger on account of the merciless operation of Kāma ?

And now, my dear friend, we know this much that a union with a noble lover, befitting great love, is the laudable fruit of desires that are unattainable in this world of the living.

MA'L.—Away friend, you, to whom Mālātī's life is dear and who suggest a daring act. Or I alone am to blame in this matter who, degraded by immodesty, again and again looked (at him) with a heart the supporting firmness of which was kept up with difficulty and which was quite lost to all shame. Still, my dear friend, (*Again having recourse to Sanskrit*)—

Let the moon with all the digits blaze in the sky night after night. Let Madana burn; what harm will he do me further than death ? As for myself, my noble father, my mother descended from a pure race and my unblemished family dear to me; neither this person nor my life. (2)

LAV.—(*To herself*) What is the remedy in this case now (*Enter partially a female Doorkeeper*)

This revered Kāmandakī here—
BOTH—What, her reverence !

FEM. D. K.—has come desirous of seeing the daughter of our lord.

BOTH—Why delay her then ?

[*Exit Pratihārī. MAL. hides the picture*].

LAV.—(*To herself*) A thing very desirable has happened.
(*Enter Kâmandakī and Avalokitā*)

KA'M.—Commendable, friend Bhûrivasu, commendable !
The reply given by you that the king was lord over your (his own) daughter is unopposed to (your welfare in) either world. Moreover, from to-day's events in the Madana-grove I infer that revered Fate too is favourably disposed. The wonderful turn (arrangement) of affairs in the matter of the *bakula* garland and the picture-board gives rise to singular gratification. Mutual love is certainly the highest blessing in connubial connection. And Angiras has declared himself to the same effect—Prosperity attends her for whom the heart and the eye (of the bride-groom) have an attachment.

AVA.—Here is Mâlattī.

KA'M.—(*Observing*)

Extremely emaciated, graceful like the interior of a living plantain tree, giving delight to the eyes like the moon with only a single digit left, and reduced to a condition lamentable on account of the burning heat of the fire of love, this blessed one pleases our mind and also causes it to tremble. (3)

Moreover,

Possessing a face the cheeks of which are pallid and dusky she looks all the more charming: for triumphant is the influence of love, graceful when operating on a person of happy birth. (4)

Or, verily she is enjoying the union with her lover pictured by her mind. For

The tie of her lower garment is loosened; her lower lip is quivering; her arms are drooping; she is perspiring; her eye is glossy, pleasing, a little contracted, affectionate and pretty; her limbs are motionless; her bud-like breasts are heaving continuously; the hair on her broad cheeks is standing erect; and there is stupor and consciousness. (5) (*Approaches*).

(Lavangikâ moves Mâlati. Both rise)

MA'L.—Revered one, I bow to you.

KA'M.—Noble maiden, may you obtain the fruit of your desire !

LAV.—Here is a well-prepared seat; your reverence should sit down.

(All sit down)

MA'L.—Is it all well with your reverence ?

KA'M.—(*Sighing*) Well enough.

LAV.—(*To herself*) This is but the prelude to the drama of deception. (*Aloud*) Your reverence's speech is unusual with the breath choked in the throat rendered dull by the heavy flow of tears being suppressed. What can be the cause of this disconsolation ?

KA'M.—Indeed, this very attachment (to you) which is opposed to the tattered weeds I wear.

LAV.—How possibly ?

KA'M.—Oh, do you not know

That this body here, the victorious missile of the god of love, the receptacle (or cause) of natural graces, but lamentable on account of its gift to (union with) an unworthy husband, will have all its supreme excellences rendered fruitless? (6)

(Mâlati gesticulates distraction of the mind)

LAV.—Yes; it has so come to pass that all the people blame the minister for having given Mâlati to Nandana in compliance with the words of the king.

MA'L.—(*To herself*) How is it that my father has made an offering of me to the king.

KA'M.—Wonderful !

How has he set this on foot without any regard to merits? Or whence can there be affection for their offspring in those whose minds are well-versed in crooked policy! This is, however, the sole object that the monarch's companion-in-plesures should be his friend by this gift of his daughter. (7)

MA'L.—(*To herself*) The king's pleasure weighs heavy with my father and not Mâlati !

LAV.—It is as your reverence says. Otherwise how can it be that the minister did not hesitate in the case of that bride-groom, ugly-looking and past youth.

MA'L.—(*To herself*) Alas ! I am undone, luckless that I am, by the thunder-bolt that is about to fall on me.

LAV.—Therefore be pleased, O revered one, and save my dear friend from this living death.

KA'M.—O simple-minded one, what can my revered self do in this case ? Generally their sires and Destiny have power over daughters. As to what men, adept in historic lore, say with reference to S'akuntalâ, daughter of Kaus'ika, having loved Dushyanta, the heavenly nymph Urvas'î having bestowed her affection on Purûravas, and Vāsavadattâ espousing Udayna, although betrothed by her father to the king Sanjaya,—all that looks like rashness and therefore this course can not be recommended. By all means,

Let the minister be happy by giving his daughter, on purpose, to the king's dear friend and councillor; and let this girl also be united with that ugly person, like the bright digit of the moon with a shrouding comet. (8)

MA'L.—(*Tearfully to herself*) Alas father ! All powerful must be the desire for pleasures, since you too are thus disposed towards me !

AVA.—Your reverence has tarried here long. I say that noble Mâdhava is indisposed.

KA'M.—We shall just go. Dear daughter, permit me to go.

LAV.—(*Aside*) Dear Mâlatî, now we shall know the origin (family) of that high-souled person.

MA'L.—(*Aside*) Friend, I too long to hear it.

LAV.—(*Aloud*) Who is this youth, called Mâdhava, for whom your reverence has such an affectionate regard ?

KA'M.—It is a long story and one with which we are not immediately concerned.

LAV.—Still your reverence should tell it, and so favour us.

KA'M.—Listen. The king of Vidarbha has a minister, Devarâta by name, who is the crest jewel of the whole circle of eminent statesmen and whom, of a holy greatness extolled

by the whole world, and your father's fellow student, your father only knows as to who he is and what sort of a man he is. Moreover,

Men like him are rarely born in this world, who fill to their extremes the quarters with their pure fame, who are the abode of mighty exploits, the results of merit, whose greatness is incomprehensible and who are the store of all blessings. (9)

MA'L.—(*With joy*) Friend, my father, indeed, always remembers him whose name the revered lady has uttered.

LAV.—Friend, men who know those times say that they studied together.

KA'M.—From him, as from the rising mountain, arose an only child, like the moon, charming with the spreading lustre of virtues, possessed of arts (like digits) and the source of great delight to those who have eyes, in this world. (10)

LAV.—(*Aside*) Would that it is Mādhava!

KA'M.—He, the abode of learning and lovely like the full autumnal moon, has come here, having left his home though young; he, who being in sight, the windows of the town appear to be full of blue lotuses on account of the glance of the ladies, unsteady through excitement. (11)

And here he studies the Nyāya-lore, along with Makaranda his friend from childhood.

MA'L.—(*Joyfully, apart*) Did you hear, friend?

LAV.—(*Aside*) What can the Pārijāta spring from, if not from the ocean!

(*The sound of the conch behind the Scenes*)

KA'M.—Oh the great delay! For now,

First breaking off the seal of sleep, easily induced at the termination of love quarrels, of the pairs of (the Chakravāka) birds now filled with anxious thoughts, and then assuming magnitude (on account of its reverberations) in the expansive vaults of mansions, it is the sound of the evening conch that is spreading loudly in the sky. (12)

Let us get up then. (*They rise.*)

MA'L.—(*Aside*) What! Papa has offered me as a present to the king! My father, indeed, sets a high value on the

king's pleasure and not on Málâtî. (*With tears*) Alas, father, you too act thus towards me ! So triumphant must be the thirst for pleasures ! (*Joyfully*) What, that blessed one very high born ! Properly did my friend say—where can the Pārijātaka spring from except from the ocean ? Oh that I should behold him again !

LAV.—Avalokitā, here, here. Let us descend by these stairs.

K'AM.—(*Aside*) Maintaining an attitude of indifference I have lightened the burden of a go-between-taking-the-whole-responsibility-on-herself, with regard to Málâtî. For, I have produced in her a dislike to another husband, and suspicion about her father's doing; I have pointed out to her the course to be pursued by narrating historical instances and incidentally praised the greatness of the dear boy both regards his noble birth and personal accomplishments; now their union is the work of Fate. (13)

[*All walk about and exeunt*]

END OF THE 2ND ACT STYLED 'DHAVALAGHA'.

ACT III.

(*Enter Buddharakshitā*)

BUD.—(*Walking about and looking into the sky*) O Avalokitā, do you know where the revered lady is ?

AVA.—(*Entering*) O Buddharakshitā, are you gone mad ? It is for a long time that her reverence has been attending upon Málâtî excepting the time for begging alms.

BUD.—Well; now, where have you been ?

AVA.—I was sent by her reverence to (the presence of) Mádhaba, with a message to the effect that he should go to the garden called Kusumākara (the Treasure of flowers) attached to the temple of S'ankara and wait in the dense cluster of the red *as'oka* trees on the border of the *kubjaka* bower; and Mádhaba has gone there accordingly.

BUD.—With what object has Mádhaba been sent there ?

AVA.—To-day being the 14th day of the dark half of the month, Mālatī will go to the temple of S'ankara with her mother. Then the revered dame will take Mālatī, accompanied by Lavangikā, to the same *Kusumākara* garden with the object that she (Mālatī) should gather flowers with her own hands to worship the god saying that in that way her good fortune would be enhanced, and thus they might meet. But where are you going now?

BUD.—I am called by my dear friend Madayantikā who too goes to the temple of S'ankara. I shall therefore go to the same place after having paid my respects to her reverence.

AVA.—And what is your success in the affair entrusted to you by her reverence?

BUD.—By the command of the holy dame, I, indeed, have produced in my dear friend Madayantikā an intense love for Makaranda, though unseen, by telling her—he is this sort of man and that sort of man—in the course of various confidential talks and it is now her ardent wish that she should see him.

AVA.—Well done, Buddharakshitā, well done. Come, let us go. (Exeunt)

END OF PRAVES'AKA.

(Enter Kāmandaki)

KA'M.—Though Mālatī is so much bent down with modesty yet by adopting remedies I have made her, in the course of a few days, fit to be served with the confidence that is repaid in a friend. (1)

For now,

In my absence she becomes uneasy at heart but brightens in my presence; she delights in being alone (with me) gives (me) presents with affection and follows my will; at the time of my going, clinging to my neck and stopping me again and again, she bowingly solicits my immediate return with oaths. (2)

And this is the stronger ground for hope in her case. When she hears the historical tales of S'akuntalā

others introduced in conversations relating to other matters with her body resting on my lap, remains for a long time absorbed in meditation. (3)

To-day, therefore, I will proceed with what is to be done in the presence of Mâdhava. (*Looking towards the curtain*) Dear daughter, come here.

(*Enter Mâlatî and Lavangikâ*)

MA'L.—(*Soliloquises*) What, Papa.....again (see p. 23)

LAV.—Friend, here this breeze from the Kusumâkara garden embraces you, the breeze which is delightful on account of the odour of the opened Champaka flowers, the petals which have been reft asunder by the contact of the active swarms of bees that have flown from the tops of the fragrant mango trees resounding with the mingled notes of the cuckoos sweetly warbling in the act of playfully eating the blossoms filled (lit. very wet) with the sweet honey, and the touch of which is cool like sandal paste to your sweet moon-like face bristling with the ambrosial drops of perspiration brought on by the slow gait of the movement of your uneven and faltering, owing to the weight of the thighs ordered dull as they have to bear the expansive hips fleshy as those of an elephant. Come then, let us enter.

(*They walk forth and enter*)

(*Enter Mâdhava*)

MA'D.—(*Joyfully*) Oh, her reverence has come. Verily she, appearing before my beloved, cheers up the mind of me who have been burnt with the heat of passion, just as lightning that precedes a shower does the heart of the young peacock oppressed with heat. (4)

(*Looking*) Ah, there is also Mâlatî accompanied by Lavangikâ !

Wonderful ! My mind, being again and again benumbed by the presence of the spotless moon of the face of the lotus-like one, experiences a fluid condition by its being melted, just as the moon-stone of a mountain undergoes fluidity by its softness being acted upon by the clearly shining moon. (5)

Now Mâlâti looks more graceful.

By her limbs which are dull, beautiful and drooping like a garland of crushed *champaka* flowers, she inflames the fire of love, intoxicates the heart and gratifies the eye. (6)

MA'L.—Friend, let us gather flowers in this arbour of the *Kubjakas*.

MA'D.—By me with the hair standing erect on my hearing the first words of my beloved, is now imitated the majestic condition of the Kadamba tree putting forth buds the moment it is sprinkled over with the fresh water of a row of clouds. (7)

LAV.—Friend let us do so (*They gesticulate the plucking of flowers*).

MA'D.—The teaching of her reverence is fraught with countless wonders.

MA'L.—Friend let us pluck flowers from another arbour.

KA'M.—(*Embracing Mâlâti*) Desist, O child, desist. You are fatigued. For,

Exhaustion causes your speech to falter, makes every one of your limbs droop down, gives birth to drops of perspiration sparkling on your moon-like face and causes the closing of your eyes: in every way, oh beautiful-eye-browed one, you act as charmingly upon you as the sight of your lover. (8)

(*Mâlâti looks bashful*).

LAV.—Your reverence has observed well.

MA'D.—A very pleasant joke.

KA'M.—Sit down then. I wish to tell a tale.

(*All sit down*).

KA'M.—(*Raising the chin of Mâlâti*). Listen to this wonderful story, O blessed one.

MA'L.—I am all attention.

KA'M.—There is a youth, named Mâdhava, already incidentally mentioned by me, who, like you, is the second in my heart.

LAV.—We remember that.

KA'M.—Verily he, being uneasy at heart ever since

of the fair in the Madana garden, has become almost
helpless by bodily torment. To be more clear,

Since he takes no delight in the moon or in (the company
) affectionate persons, he, very firm-minded as he is, dis-
poses painful internal anguish; and though naturally darkish
like the Priyangu, he has a body gracefully palish and ex-
tremely emaciated, and (yet) appears charming. (9)

IAV.—So much was said by Avalokitā hastening away your
reference at that time—that Mādhava suffered bodily ailment.

KA'M.—In the mean time I heard that Mālatī was the
cause of his love-distraction. I, too, have come to the same
conclusion. For,

Certainly this moon-like face must have fallen within the
range of the eyes of the high-souled one, since the mind of
him, as yet unaffected, has been agitated being tossed about
by longings, like the water of the (otherwise) serene ocean
tossed by waves (at the appearance of the moon). (10)

MA'D.—Oh the clearness of introduction; oh the effort to
raise (me) to greatness ! Or rather,

Definite knowledge of the Sāstras, natural (power of) ap-
prehension, eloquence, practised skill in speech, knowledge
of the proper opportunity, and readiness of wit—these quali-
fications lead to the accomplishment of the desired object in
undertakings. (11)

KA'M.—Hence, it is not that he will not expose himself
to some danger, disgusted with his life as he is; for he,

With his frame languishing, fixes his eyes on the young
mango tree bearing blossoms and having cuckoos warbling in
it; throws his body across the path of the wind charged with
the odour of the *bakula* flowers; and through the love of
being burnt often resorts to the rays of the moon to court
death, with an only fresh lotus leaf protecting him. (12)

MA'D.—Quite unparalleled and unusual (lit. not followed
resorted to by any one else as yet) is the way of speak-
ing of her reverence.

MA'L.—(*To herself.*) He is in a very painful condition.

KA'M.—The poor boy who is thus tender by nature has never experienced such torment before. For it is even possible for him to suffer death.

MA'L.—(*Aside*) Friend, I am alarmed by her reverence apprehending some mishap on my account to him who is an ornament to the whole world. So what shall I do in this case?

MA'D.—Fortunately am I favoured by her reverence.

LAV.—Since your reverence has spoken thus I say—The daughter of our lord too, having many a time obtained a sight of him who graced for a short while the entrance of the road adjoining her mansion, makes her servants painfully anxious, though appearing more charming on account of the pangs of love indicated by the grace of her limbs beautiful like the stalk of a young lotus-plant touched by the rays of the sun. She does not take delight in diversions and amusements but simply passes the day with her broad (or round) cheeks resting on her beautiful lotus-like hand. Moreover, she becomes uneasy by the wind blowing from the borders of the garden attached to the mansion, agreeable by the trickling of the honey of full-blown lotuses, and wafting a mass of drops of honey of the Kunda and Makanda flowers slightly opened.

And since my dear friend obtained the pleasure of meeting with him, which was charming on account of the various amorous actions of him who graced the grove of Madana, looking like the revered god of love himself assuming a bodily form in order to witness the glory of his own festival, in which their budding youth was made highly precious by fitting and uninterrupted love, in which curiosity was quickened by the disappointment caused to their hearts on the occasion of avoiding the meeting of each other's glances, which was pleasing owing to tremor, horripilation and perspiration produced in the limbs rendered dull by fear and numbness then manifested and which brought delight to her friends, she has been pining away from that time, like a young lotus-plant which comes in contact with the rays of the moon but for a moment, experiencing a change of

condition, terrible on account of the excessive bodily torment resulting from the still more unbearable mental anguish.

Still I find that when she enjoys the company of her lover as he is pictured by her in her mind for a short while, she is cooled like the earth when sprinkled over with a heavy shower of rain-water, by which she—bearing a pretty lotus-like countenance rendered more graceful by the lustre of the rows of her pearly teeth shining forth from her throbbing lovely lips, having clusters of the continuous tears of joy quivering on her beautiful cheeks covered with the hair thickly standing on end, with the blue lotus-like eyes half closed, unctuous, raised up and having their pupils slightly expanded, fixed and slow, and engaging with the new-crescent-like broad forehead charming on account of the drops of perspiration appearing thickly upon it,—becomes one whose girlhood is suspected by her clever friends in their minds. Moreover, she passes the night sleeplessly wearing a necklace of the moon-gems oozing by being touched by a stream of the excessively cool rays of the moon and (lying) on a bed formed of lotus-leaves serving as wet sheets, brought for the purpose by the multitude of her female companions busily engaged in such occupations as gently rubbing her with the plantain leaves rendered uneven by being besmeared with a thick mass of sandal juice made cooler with a great quantity of camphor. When she gets relief-giving sleep with great difficulty, the red-lac-dye falls off from her tender feet being loosened by perspiration, her garment gets loose on account of the throbbing of the upper part of her plump thighs, she places as a covering-fold her trembling creeper-like hands on her breasts ruffled with hair and heaving unequally (or forcibly) on account of her forcible respiration swelling like waves in her agitated bosom, when waking suddenly and casting about her anxious glances she beholds the bed empty, she closes her eyes in a swoon that comes over her, and even when the swoon is removed by the efforts of her confused friends, her life is confined to the long sighs that escape from her and thus she makes persons like us wish for the termination of

their life first, owing to our inability to know what to do, and restricts our efforts simply to the act of censuring the foul play of irresistible fate.

Let your reverence therefore see how long this fearful operation of Love will continue without producing a bad effect on limbs which are extremely tender on account of their being endowed with exquisite beauty; also what effect these fore-parts of the nights will have on her, the enveloping darkness of which has been entirely dispelled by the clear moon-light waving about and mellow like the cheeks of Kerala ladies, flushed (lit made red like a leaf) with the glow of anger in the love quarrels with their lovers; and further that these long nights of the vernal season, that wash the court-yard of heaven with the water of the moonlight, bright and shining like the flood of the surging milky ocean, that fill the faces of the ten quarters with the breezes from Malaya, heavy and slow owing to their being impregnated with the effusion of the copious odour arising from their forcibly coming in contact with the perfume-laden *pâtala* and *bakula* flowers, will lead to fearful consequences.

KA'M.—Lavangikâ,

If her attachment has him for its object then clearly this is the result of her power to appreciate merits; but my mind, though delighted at the thought, is torn asunder by her frightful condition. (13)

MA'D.—Proper indeed is the anxiety of her reverence.

KA'M.—Oh calamity !

This naturally graceful form here is truly the sole essence of tenderness, and as truly also, this five-arrowed god is unmerciful (towards her); and the season too happens to be one which is adorned by the delightful light of the moon and in which the mango blossoms are shaken by zephyrs blowing from the Malaya mountain. (14)

LAV.—And be it further known to your reverence that this picture-board containing the likeness of Mâdhava, and this *bakula* garland (shows it removing the garment covering the bosom of Mâlâti) worn round the neck as being interwoven

with his own hands by him, are the life (*i. e.* means of sustaining the life) of my dear friend.

MA'D.—Thou hast gained a victory in this world, dear Bakula garland, since thou, becoming the sportive banner (proclaiming the excellence) of her expansive breasts, pretty and yellowish-white like a ripened lotus stock, hast become her darling. (15)

(*A confused noise behind the curtains; all listen. Again behind the curtains*)—

Ye people that live in the temple of S'ankara! This wicked tiger here is playing the part of the enraged god of destruction, the tiger, the form of whose body is fierce on account of the pomp of the formidable banner in the shape of his thick and long tail waving high in the exercise of natural sports regained by his breaking through the restraint of the chain with which he was tied in the cage which was forcibly smashed and thrown open by him in consequence of the union of unbearable anger and fury brought about by the pride of the prime of youth, whose cavern-like mouth is horrid on account of jaws harsh like a saw, making a grating sound by the noise made in breaking the hard bones from out of the bodies of many creatures gluttonously devoured. The very moment he got out of the convent, who has frightened and put to flight so as to seek some safe asylum the whole multitude of men by the wide-spreading (lit. the magnitude of the) echo of the continuous sound of his deep and hoarse growl swelling in his cheeks and proceeding from the interior of his cavern-like throat filled with a quantity of the flesh of the many horses and men felled down after being crushed with a slap of his paw, as terrible as the mighty stroke of the thunderbolt, and the line of whose track has become muddy with the blood flowing from the mangled bodies of animals cruelly torn by being struck with his weapon-like sharp claws. Save, therefore, your lives as best as you can.

(*Enter in perplexity Buddharakshitā*).

Help, help, this Madayantikā here, my dear friend and

the sister of the minister Nandana, is being attacked by the tiger, all her attendants being either killed or put to flight.

MA'L.—Oh Lavangikâ, a great calamity !

MA'D.—(*Rising in great confusion*) Buddharakshitâ, where is he ?

MA'L.—(*Seeing Mâdhava, with joy and trepidation, to herself*). What ! He too here !

MA'D.—(*To himself*) Ah, I am blessed, since by her with her eyes brightened at my unexpected sight I am

Closely bound as if with a garland of lotuses, bathed as if with an overflowing stream of milk, as if wholly swallowed up with her expanded eyes, and sprinkled over perforce, as it were, by a dense nectar-laden cloud. (16)

BUD.—Noble one, here at the entrance of the street, outside the garden.

KA'M.—Child, show your valour without being rash (*i. e.* acting cautiously).

(*Mâdhava walks forth with stately steps*).

MA'L.—(*Aside*) Lavangikâ, alas, alas ! A peril, no doubt

(*All walk forth in haste*)

MA'D.—(*Looking forward with disgust*) Ah,

The path of the tiger looks frightful, having mangled (or, a number of) trunks turned upside down a little astir and covered over with the net work of entrails adhering to each other, snapped and cut to pieces, and with ankle-deep mud mixed with blood. (17)

Oh, the peril !

We, alas, are at a great distance, while the maiden is within the reach of the brute.

ALL.—Alas, Madayantikâ !

KA'M. and MA'D.—(*With joy and wonder*).

How now, Makaranda, having come from somewhere and snatched a sword from a man struck down by the beast, has interposed himself quite unexpectedly !

OTHERS.—Bravo ! noble youth, bravo !

16-18]

[35]

KA'M. and MA'D.—(*With alarm*) He is struck forcibly by the beast !

OTHERS.—A great calamity ! a great calamity ! !

KA'M. and MA'D.—(*With joy*) the monster is killed. (18)

OTHERS.—(*Joyfully*) Fortunately the evil is averted !

KA'M.—(*Feelingly*) What ! My boy, Makaranda, bleeding profusely on account of the wound inflicted by the tiger's nails and standing motionless being upheld by the sword and supported by Madayantikâ in confusion, appears to reel !

OTHERS.—Woe, woe ! the noble one languishes.

MA'D.—What ? He faints ! (*To Ka'm.*) Revered lady, save me.

KA'M.—Boy, you are very nervous. Come then, let us attend to him.

(*All walk forth and exeunt.*)

(END OF ACT III STYLED S'A'RDÛLAVIDRA'VANA.)

ACT IV.

(*Enter Makaranda and Mâdhava insensible, supported by Madayantikâ and Lavangikâ, Kam. bewildered, Mâlâti and Budharakshitâ.*)

MAD.—Revered lady, be gracious and save this noble youth, who feels compassion for the distressed and who risked his life for the sake of Madayantikâ.

OTHERS.—Alas, alas ! What are we to see here !

KA'M.—(*Sprinkling water from her gourd-pot over both*) Now, do you fan my dear boys with the ends of your garments.

(*M'al. and others do accordingly*)

MAK.—(*Reviving and looking about*) Friend, you are very timid; what is this ? I say, I am well.

MAD.—(*Rejoicingly*) Oh joy, now the full moon in the form of Makaranda has arisen.

MA'L.—(*Placing her hand on the forehead of Mâd.*) Noble

one, you are to be congratulated; I say, the noble Makaranda has regained consciousness.

MA'D.—(*Reviving*) Friend, adventurer, come, come. (*He embraces him*)

KA'M.—(*Smelling both on the forehead*) Thank God, my boys are restored to life.

OTHERS.—We are highly delighted at this.

(*All exhibit joy*)

BUD.—(*Apart*) Friend, Madayantiká, this is he.

MAD.—Friend, I already knew that this was Mádharma, and that this too was that person.

BUD.—Do you think that I told you the truth?

MAD.—Verily persons like you do not fix their affection on unworthy objects. (*Looking at Mádharma*) Friend, the rumour about the love of Málátí for this noble one is pleasing. (*Again looks longingly at Makaranda alone*).

KA'M.—(*To herself*) Pleasant and blissful is this meeting of Madayantiká and Makaranda brought about by fate. (*Aloud*). Makaranda, my boy, how did revered Fate lead you, of long life, here to be the means of saving the life of Madayantiká?

MAK.—To-day I heard some news in the city and fearing that the mental anguish of Mádharma would increase thereby, I hastened back being informed by Avalokitá of the Kusumákara-garden-affair, and on my way saw this noble girl fallen-within-reach of the tiger's leap.

(*MA'L. and MA'D. reflect*)

KA'M.—(*To herself*) The news must be about the gift of Málátí. (*Aloud*) Dear Mádharma, Málátí has felicitated you on the recovery of your friend. So this is the fit occasion to present a token of affection.

MA'D.—Revered lady, verily this (*Málátí*),

Since she, out of her goodness, brought me back to my senses from the trance in which I lay on account of the swoon of my friend who was wounded by the tiger, has a right to accet my heart as well as my life by way of a free-will present. (1)

LAV.—This favour, indeed, is accepted by my dear friend.

MAL.—(*To herself*) What possibly can be the cause of distraction that Makaranda has heard !

MA'D.—Friend, what is the news that would add to my fiction !

A MAN.—(*Entering*) Child Madayantiká, the minister Madana, your elder brother, sends you word:—To-day the king having come to our house and showing great confidence. Bbûrivasu, and a favour to us, has himself offered Málátí. Come then, let us enjoy the great happiness.

MAK.—Friend, this is the news.

(MA'L. and MA'D. turn pale)

MAD.—(*Joyfully embracing Málátí*) Dear Málátí, you have been my dear friend and sister ever since we played together in the dust owing to our residence in the same house; and now you have become the ornament of our house.

KA'M.—Dear daughter, Madayantiká, I congratulate you on your brother's getting Málátí.

MAD.—This is by the power of your blessings. Friend Madayantiká, our wishes are gratified now that we have obtained you.

LAV.—Friend, must this be said even to us ?

MAD.—Dear Buddharakshitâ, come, let us celebrate the great festival. (*They rise*)

LAV.—(*Aside*) Revered lady, as there are exchanged between Madayantiká and Makaranda these glances, which are charming on account of their hearts being filled to overflowing with wonder and joy, which are graceful owing to their fortitude being shaken and which resemble garlands of full blown blue lotuses, so I think they have formed a union by their minds.

KA'M.—(*Smilingly*) Surely these are enjoying the delight of a mental union by an interchange of looks. For, Their sight plainly and quickly tells this; the sight which is quickened on account of the eyes being turned sideways a little, in which the corners are contracted, which is steady

and half closed in consequence of the rise of the emotion of love, in which the eye-brows are a little curved, which are glossy owing to the enjoyment of internal delight, and which the eyelashes are motionless owing to stupor and the eyes gracefully half-closed. (2)

MAN.—Child, Madayantikâ, this way, this way.

MAD.—(*Aside*) Dear Buddharakshitâ, can I see again this lotus-eyed one, the presserver of my life ?

BUD.—If fate be favourable. [*Exeunt with the men*]

MA'D.—(*Apart*)

Let the thread of hope, fragile like a lotus-fibre, snap after a long time; let the powerful disease in the form of mental affliction spread without limit; let the yoke of restless sorrow settle undisguisedly upon me; let fate be happy and let the god of love gain his end. (3)

Or rather,

This is the worthy result in the case of me who, when fate was unfavourably disposed, longed for a person whose love was equal (to mine) but who was difficult to be obtained. Still her face which resembled the morning moon, with its lustre fading at the time when she heard of her being given away, burns me internally. (4)

KA'M.—(*To herself*) Mâdhava who has thus become exceedingly disconsolate pains me; and child Mâlâtî too, being full of despair, lives in distress. (*Aloud*) Mâdhava, my I ask you—Did you ever cherish the hope that Bhûrivaśu himself would give us Mâlâtî ?

MA'D.—(*Bashfully*) No, never.

KA'M.—Your situation is none the worse then.

MAK.—Revered one, now she has been given away and this causes apprehension.

KA'M.—I am surely aware of the rumour. This matter, however, is publicly known, that when the monarch solicited Mâlâtî for Nandana, Bhûrivaśu said that the king had power over his daughter.

MAK.—So it is.

KA'M.—Now the man told us that the king himself gave Mâlâtî to-day. Now my son, the transactions of business

are grounded on speech; in speech are fixed the causes leading to meritorious or wicked acts; every thing is dependent on speech. And that speech of Bhûrivasu too is of a leading nature. Mâlatî is not certainly the king's own daughter. Nor is it a rule of established religious custom that we have a right to give away another's daughter. Therefore should not be thought of. And how do you think me, son, to be heedless? See—

May not that evil overtake even enemies which is to be feared in your or her case; therefore, I must make an effort at the cost of my life to bring about the union by means. (5)

MA.—All that your reverence says is well and reasonable. Moreover,

O revered lady, your compassion or affection for the children moves your heart although detached from worldly life; and hence is actively set forth your effort so opposed to the usual practices of a life of renunciation; but within destiny also prevails. (6)

(*Behind the curtains*)

reverend Kâmandakî, the queen here requests you to be quickly with Mâlatî.

MA.—Child, get up. [*All rise*]

Mâl. and Mâd. look at each other with feelings of sorrow and affection.)

MA' D.—(*To himself*) Alas, so far, indeed, is Mâdhava's connection in this world with Mâlatî. Oh pity!

Fate, having at first, like a friend disposed to give happiness, manifested an unmixed favourableness, but becoming again ruthless by the sudden reverse, enhances, alas, the anguish of the mind. (7)

Mâl.—(*Aside*) Noble one, the delight of the eyes, you are for the last time.

LAV.—Woe, woe! The minister has placed the life of our friend in jeopardy.

MA' L.—(*Soliloquises*) The fruit of my desire for life has ripened (*i. e.* the purpose of my existence has ended); cruelty of my father too has been fully proved by his

merciless conduct; and a result worthy of the cruel beginning of wicked fate has been ensured: whom then shall I blame, luckless that I am! A forlorn creature whom shall I approach as my protector!

LAV.—Friend, this way, this way.

(*Exeunt with Kámandakî*).

MA'D.—(*To himself*) Surely, it is a mere consolation that her reverence holds forth to Mādhava, being apprehensive on account of her natural affection. (*With dejection*) Oh my fortune! The blissful result of my life is suspended in doubt. What shall I do now? (*Musing*) I see no other remedy than selling human flesh. (*Aloud*) Friend Makaranda, are you pining for Madayantikā?

MAK.—Just so.

This touches my mind, that she, with eyes as unsteady as those of a frightened fawn one year old, on beholding me, covered with fresh (lit. bleeding) wounds, embraced me, not caring for her upper garment which was slipping off, with limbs that were steeped in nectar as it were. (8)

MA'D.—The dear friend of Buddharakshitā is not unattainable to you. Moreover,

How can she, having embraced you who protected her at the time of death by killing the tiger, find pleasure in seeing one else? Besides the glances of the lotus-eyed one were long directed towards you, steady and charming on account of the affection manifested towards you. (9)

MAK.—Get up then. Having bathed at the junction of the Parā and the Sindhu, we shall enter the town itself. [*They rise and walk forth*].

MA'D.—This is the confluence of the mighty streams: the confluence,

The banks of which are crowded with ladies who have emerged (from the stream) just after their bath, the outlines of whose bodies are clearly visible owing to the wet garments closely fitting to them and who have placed their hands cross-wise (*like Svastikas*) on their prominent and full breasts that possess the beauty of bright pots of gold. (10)

END OF ACT IV STYLED 'S'A'RDŪLAVIKRAMA.'

[41]

ACT V.

(Enter by a heavenly path Kapálakundalà, in a terrific and brilliant apparel.)

KAP.—Glorious is the Lord of energies, who is surrounded by the *Sáktis* (or endowed with potentialities), whose self is situated in the midst of the circle of the sixteen veins (or in the middle of the circle of the ten veins, the principal among the six circles of organs), who, when his form is realised in the mind confers miraculous power on those who know how to do it, and who is sought after by those desirous of eternal felicity (or, super-human power) with unwavering (concentrated) minds. (1)

Here have I now,

Come, mentally beholding by the power of abstraction the Supreme Spirit in the form of S'iva, eternal, placed in the circles of the six parts of the body mystically touched (with the vibration of the several *mantras*) and manifested in the heart-status, without experiencing any fatigue from my flight on account of my drawing off the five elements by the gradual swelling of the veins with wind, and dividing the clouds in the sky before me. (2)

Moreover,

The velocity of my journey along the surface of the sky, in which are resounding the harsh bells as the garland of skulls which is tossed up and down strikes against them, imparts to me a charming frightfulness to the fullest extent. (3)

Also,

The mass of my matted hair though tied together by a tight knot shakes forcibly moving in all directions; the bell attached to my *Khatvā* (a sort of club) moving circuitously makes a piercing sound; and the howling wind, the cause of the incessant tinkling of the bells and resounding through the hollows of the lines of the bare skulls of dead bodies, shakes upwards the banners. (4)

(Walks forth, and looking forward and perceiving the smell).
Here is the temple of *Karālā* in close proximity of the

spacious cemetery-ground, which is indicated to be in front of me by the smoke of the funeral piles having the smell of garlic fried with the old oil of the *nimba* seeds, where I have to gather together to-day a special collection of the materials of worship by the command of my preceptor, Aghoragambhira who has completed the course for the attainment of miraculous power by incantations. And the preceptor has said to me:—Dear daughter, Kapālakundalā, to-day I have an offering to the goddess, *Kara'la*, the jewel of womankind promised before and that it is found out in this city. I must therefore, look for the damsel. (*Looking forth with curiosity*) But who is this, of a very grave and lovely form, with her curly hair tied up and sword in hand, that is stepping into the cemetery ground? He who,

Though darkish like the petal of a blue lotus, has a body pale all round, who stepping gracefully and majestic has a countenance like the moon, and whose left hand, with human flesh flashing in it, from which coagulated blood is dripping down and which indicates his adventurous spirit, robs him of gentility. (5)

(*Marking him closely*) Ah ! It is Mādhava, the vendor of human flesh, and the son of Kāmandaki's friend. But what have I to do with him ! Well, I will attend to my business. The hour of eve has almost passed away. For now,

The horizon all round is being shrouded by the spreading masses of darkness as if by rows of the bunches of the *Tamāla* blossoms; the earth appears to sink into nascent waters by its bounds (being dimmed); and in these foreboding the night, even at the very commencement, thickens its darkness resembling an immense mass of smoke spread and whirled about all round by the violence of a whirl-wind. (*Walks about and exit.*)

END OF THE PURE VIS'KAMBHA.

(*Enter Mādhava as described*)

MA'D.—(*Wishfully*).

Would that those various amorous actions of the charming-eyed one, sweet by nature, pleasing through affection proceeding from love and disclosing intense passion developed

by familiarity, were again manifested towards me ! Actions in which, even when they are merely pictured by imagination the mind falls into a state of absorption which is full of joy and in which the functions of the external senses are suspended. (7)

Moreover,

May I obtain the (pleasure of being in close) embrace with her body, with my face placed by my beloved at the root of her ear and there being contact of her breasts rendered fragrant by the constant presence of the garland of *Bakula* flowers woven by me and worn by her in disparagement of even the pearl-necklace. (8)

Or, this is too remote (for me to think of). This only I long for,

I may once more behold that face of her, the auspicious abode of the god of love, which is, as it were, created by means of the quintessences extracted from a number of the digits of the new moon, and which having come within the range of sight, all delights as if commingling give rise to the highest bliss and the joy of the eyes becomes an introduction to the sentiment of love. (9)

Truly speaking (however), there will not be the slightest difference in my condition by my seeing her. For, indeed, the continuation of the production of the knowledge in the form of the remembrance of my beloved, kept up by the ceaseless awakening of the impression generated by (lit. which has derived its birth from) the former close perception, and with its stream unobstructed by other cognitions at variance with it, makes my inmost spirit one with her on account of the identity of my subjective senses with her (or, on account of the likeness of the inward image or internal state to her). For,

That beloved of mine is fixed in my mind as if she were melted in it, or mirrored in it, or painted on it, or sculptured out from it, or planted in it, or united with it by adamantine glue, or deeply buried in it, or nailed to it by all the five shafts of Cupid, or sewed to it by a net work of the threads of continuous recollections. (10)

(*A mixed noise behind the scenes*).

MA'D.—(*Hearing*) Oh the great frightfulness of the cemetery-ground with crowds of fiends boldly figuring about For in it,

The darkness, hideous by its extent and thick on account of its unctuous mass which hems in from all sides (the funeral pyres), displays to advantage their brilliancy; while the ghosts, the goblins and others, frantic with joy and engaged in their wild and confused sports are making one universal clamour by their confused *kilakila* sounds. (11)

Let it be. In the mean-while I will call out to them. (*Aloud*) Ye demons and spirits that haunt the cemetery,

Here I am going to sell human flesh, which is undefiled by a weapon, real (or, acceptable to you), and taken from the limbs of men; take this, take this. (12)

(*Noise behind the scenes again*)

MA'D.—What ! Just after my announcement, the charnel-ground seems to be in motion all round, noisy with the indistinct and tumultuous uproar of the formidable demons stalking about on all sides and crowded with the goblins that are making their appearance. Wonderful !

The sky is being filled with the faces of the fiery-mouthed spirits flitting about, whose lank and long bodies are scarcely visible-faces from which fire is blazing forth on account of the horrible opening of their mouths with the corners stretched to the borders of the ears, which are thick-set (or, frightful) with the points of their fangs, and whose hair, eyes, eye-brows and thick beards look like clusters of the flashes of lightning. (13)

Moreover,

Here I see the goblin-host, all round, feeding the wolves howling hoarsely with the refuse of human flesh that drops down as it is half nibbled off at random, with thighs as long as date trees and with gaunt skeletons consisting of the cage (framework) of bones, firm by the knots of sinews spreading all over the body and wrapped in black skins. (14)

(*Casting a glance about and smiling*) Oh the manner of the goblins ! For these,

With their pale and long bodies, having opened their

cavern-like mouths, terrible on account of their lolling broad tongues, present the appearance of burnt-up old *Rohina* trees with their hollows frightful owing to the large serpents moving in them. (15)

(*Walking forth and looking*) Oh fie ! Yonder is just a loathsome scene.

Having first torn off again and again the skin and then having eaten the flesh readily obtained from such parts as the shoulders, the hinder parts, the back, and the thighs &c.; having a horrid stink and augmented on account of the great swelling, a goblin with a meagre frame, taking out the muscles, entrails and eyes and exhibiting his teeth, is eating leisurely (lit. without disturbance) the raw flesh found in the bones and even that in the difficult places (i. e. the crevices, joints of the bones) of the skeleton he has taken on his lap. (16)

Moreover,

The eaters of the dead bodies, dragging from the numerous funeral piles the corpses, although enveloped in smoke, the bones in which are being moistened by heat, and the marrow in which is being seasoned by the boiling, and having bared the thigh-bone, the flesh of which is dropping down on account of its being roasted, which is detached from the joints, and which is hanging loosely on either side, are drinking the streams of (liquified) marrow issuing forth from it to a great distance (or, being in close contact with them). (17)

(*Smiling*) Oh the evening merriment of the females of the goblins !

These females of the evil spirits who have formed their conspicuous bracelets (or wreathes for the wrists or necks) of entrails, who have worn the prominent ear-ornaments of red lotuses in the form of the hands of women, who have hastily put on the garlands of heart-lotuses, and who have applied the marks of saffron in the form of thickened red blood are drinking, in the company of their husbands, being in full spirits, the wine of the marrow in the bones in the cups of skulls. (18)

(*Walking forth and repeating again*, I am going to sell) What wonder ! the ghosts have vanished, all their

horrible pastimes having ceased at once. Oh the dastardliness of the evil spirits ! (*Walking forth and looking despondingly*). I have surveyed all round the region of the cemetery. And now there is before me,

The river on the other side of the cemetery, with its banks formidable by reason of their being filled with the fierce cries of the howling jackals mingled with the hootings of the masses of owls crying in the hutlike bowers, and making a fearful splashing sound as its current rushes forth dashing against the banks* in consequence of the free course of its water being obstructed by the pieces of the mouldering skulls fallen into it. (19)

(*Behind the curtains*)

Ah heartless father ! This person here, your means of pleasing (the mind of) the king is going to be destroyed.

MA'D.—(*Hearing the sound, with emotion*)

The sound by itself is sharp and sweet like the note of a frightened osprey; it attracts my mind and bursts upon the ears as one familiar to them; my heart, being pierced internally, whirls about; every limb fails me; and the tremor of the body causes my gait to falter. What means all this ! What can it be ? (20)

The piteous sound appears to come from the temple of Karâlâ: verily it is the fit scene of such horrible deeds. (21)

Well, I will, see what it is.

(*Walks forth*)

(*Enter Kapâlakundala and Aghoraghanta engaged in worshipping the goddess, and Mâlâtî dressed as a victim.*)

MA'L.—Alas, pitiless father, here is the person, you meant as an offering to the king's pleasure, going to be destroyed !

Ah mother, with a heart full of affection, you are undone by the foul play of destiny; oh revered Kâmandakî, to whom life consists of Mâlâtî and who have left off all other pursuits for the sole purpose of bringing about the good of Mâlâtî, your affection has made you experience grief after a long time. Alas, dear friend Lavangikâ, I have become one to be seen by you in dreams only.

* Or with the reading वयःसरोधि—dashing against the banks and obstructing the path of those wishing to cross it on account of the pieces of &c.

MA'D,—Alas, it is the same charming-eyed one. Now all doubt is cleared up. I, therefore, wish that I should assist her while she is alive. (*He walks forth hastily*)

KA'P.S—O goddess Châmundâ, our reverential bow to you. We venerate your sport (of dancing) in which the stability of this part of the universe is disturbed on account of the shaking of the Tortoise whose back-bone is pressed down by the heavy pressure of the earth suddenly bending down in consequence of the vigorous stamping of your foot (or the placing of the *nishumbha**), in which the seven oceans are thrown into the cavity of your mouth which rivals Pâtâla (in expanse) and the excellence of which is manifested by its giving delight to the assembly of the attendants of S'iva (or the excellence of which gives delight &c.). (22)

Moreover,

Oh goddess, may your dance be for our welfare and delight—the dance, in which your praise is commenced by the various creatures frightened at the fierce, loud laughter of the rows of skulls revived by the dropping upon them of the nectar flowing from the moon pierced by the strokes of the nails protruding from the skirts of the elephant-hide moved about; in which the mountains are hurled off by your spreading arms tossed about and frightful on account of the uprise of the poisonous flames issuing forth from the broad hoods widely extended in consequence of the firm pressing of the armlet-like coils of the bodies of hissing black serpents; in which the divisions of the universe are connected by the fiery circle, as of a fire-brand, traced out by your whirling head rendered frightful by its being covered over with the mass of flames issuing from the eye, tawny on account of the fire blazing in it; in which the constellations of the stars are tossed about by the flapping of the banner attached to the lofty point of your club, and which brings delight to S'iva who is pleased at heart by the close embrace of Gauri appalled by her ears being stunned by the clapping of the hands of the frantic *veta'las* and the delighted ghosts and goblins. (23)

MA'D—(*Looking*) Oh fie ! What calamity !

* A kind of weapon.

This is that same daughter of Bhúrivasu, like that of god Vasu, who, the timid one, having fallen into the clutches of these infidels engaged in impious acts, like a timid fawn into those of wolves, and wearing garments and garlands dyed with red-lac, now lies in the jaws of death ! Alas ! Woe ! woe ! Calamity ! What ruthless act of fate is this ! (24)

KAP.—Good girl, now think of him who has been your beloved ; cruel death speeds you on to-day.

MA'L.—Alas, dear Mâdhava, this person should live in your memory, though departed to the other world. Surely that person is not dead whom a beloved person remembers.

KAP.—Oh pity ! The poor girl is attached to Mâdhava.

AGHOR—(*Raising his sword*) Be it what it may. I will kill her.

Divine Châmundâ, accept this offering vowed to you at the commencement of the rite for making the *mantras* efficacious, and now placed before you. (25) (*Proceeds to kill her*)

MA'D—(*Rushing forward and snatching Mâlâtî away from his arm*) Ha, villain, away. Wretch of a Kâpâlîka, thy art foiled.

MA'L—(*Seeing him unexpectedly*) Let the noble one save me. (*Embraces Mâdhava.*)

MA'D—Noble maiden, fear not, fear not.

Here before you is that friend of yours for whom you, having set aside all hesitation in the hour of death, declared your affection in words freely spoken ; O fair-bodied one, forbear this trembling ; let this wicked one now taste here the fruit of his sin recoiling upon him (lit. resulting adversely). (26)

AGHOR—Ha ! who is this sinful wretch that has become an obstacle to us ?

KAPA'L—Revered sir, this is that same Mâdhava, the object of her love, the son of Kâmandakî's friend and a vendor of human flesh.

MA'D—(*Tearfully*) Noble one, how comes this ?

MA'L.—(*Summoning courage after a long time*) Noble one, I know nothing. I am aware of this much only, that I slept on the upper terrace and awoke here. But what your steps here ?

MA'D—(*Feeling shame*)

Troubled by the vehement desire that my life should be blessed by my accepting your lotus-like hand, I, wandering the cemetery for selling human flesh, heard your cries, O mid one, and came here. (27)

MA'L—(*To herself*) How now, regardless of himself, he is wandering for my sake only ?

MA'D—O wonder, this is what is called strange chance !

How will the mind of me, who, through good luck, found my beloved and snatched her away from the range of the descent of the sword of the vile wretch, like the digit of the moon entering into the jaws of Rahu, fare (now), as it is dislocated through fear, melted with pity, agitated by astonishment, inflamed with wrath and brightened with joy ? (28)

AGHOR.—O thou, Bráhmāna's brat,

Like a deer moved with pity for his mate in the clutches of a tiger, thou art fallen, O wicked one, into the hands of one who delight in killing and who* am engaged in the act of offering a human sacrifice; I will, therefore, please the mother of all creatures (the earth) with your own body streaming with a mass of blood gushing forth from the wounds in the trunk, the head being severed with a stroke of my sword. (29)

MA'D—Miscreant, basest of infidels,

How art thou prepared to deprive life of its balmy essence, to rob the three worlds of their jewel, to deprive the people of their light, to make death the only resort of her relatives, to humble the pride of the god of love, and to make the creation of the eyes of men fruitless, and the world a dreary wilderness ? (30)

Moreover, O sinful wretch,

Let this arm of mine fall, like the untimely rod of Yama, on the head of thee that hast raised thy weapon to strike a body which experiences fatigue even by the strokes of the tender Ś'risha flowers sportively cast at her in their fondness. Jokes by her loving friends. (31)

* Or who am in a place which is the seat of offering human sacrifices,

AGHOR.—Ha, villain, strike, and surely thou wilt breathe no more.

MA'L.—Be pleased, my lord, adventurous. This accursed wretch is, indeed, very terrible. Have mercy on me (lit. save me) and desist from this perilous deed.

KAPA'L.—Revered sir, be careful and despatch this perjured soul.

MA'D. & AGHOR.—(*To Mâl. and Kapâl. respectively*) O timid one,

Compose (lit. have courage in) your heart; the villain dies; in a fight with a deer has any one ever experienced a mishap to the lion whose thunder-bolt-like claws cleave the peak-like temples of elephants? (32)

(*Noise behind the scenes; all listen; again behind the scenes.*)

Ho soldiers that are in search of Mâlatî, this venerable Kâmandakî here, who is cheering up minister Bhûrivasu and whose intellectual vision is ever unobstructed, enjoins you to surround the temple of Karâlâ.

This terrible and extraordinary deed cannot be the act of any one else but Aghoraghanta, nor does the object appear to be any other than an offering to Karâlâ. (33)

KAPA'L.—Holy sir, we are surrounded.

AGHOR.—Now is the need for a more energetic effort.

MA'L.—Oh father, oh revered lady !

MA'D.—Well, I will place Mâlatî secure in the company of her relatives and then kill him in their presence. (*Seeing Mâl. in another direction he walks forth.*)

MA'D. & AGHOR.—(*Addressing each other*) O villain,

Let this sword scatter piecemeal every one of your limbs; the sword noisy with the sound caused by its coming in contact with the joints of your hard bones, having its quickness for a moment arrested by its cutting the tough muscles and playfully moving among the fleshy parts (of your body) as among balls of mud. (34)

(*Exeunt all*).

END OF ACT V STYLED 'THE DESCRIPTION OF THE CEMETERY

ACT VI.

(Enter Kapâlakundalâ)

KAP.—Oh wicked one, accursed Mâdhava, who killed my receptor on account of Mâlâti, though I was mercilessly striking you at that time, you took no notice of me as I was a woman. (*Angrily*) You shall, therefore, necessarily experience the effect of Kapâlakundalâ's wrath.

Whence can there be repose for the destroyer of a serpent who bite whom the female serpent, with the sense of injury smaking in her heart, having the points of her fangs keen and dreadful with the effusion of venom, is ever wakeful watchful of an opportunity). (1)

(*Behind the curtains*).

Ho kings, act according to the directions of the elders in the matter of duties to be performed; let the holy Brâhmanas recite (the *mantras*) in a way pleasing to the ear; let there be diverse movements accompanied by various songs for auspicious purposes; the entrance of the procession of the bridegroom, which is near at hand, urges (all) to speed. (2) The wife of the minister acting upon the instructions of the revered lady commands that before the relations arrive, Mâlâtî should go to the temple of the guardian deity of the town for (to secure) the unobstructed completion of the auspicious ceremony. Moreover, she should wait there with her followers who will bring with them special decorations.

KAP.—Well. I shall depart from this place which is crowded with thousands of people and door-keepers, busily engaged in the preparations for the nuptials of Mâlâtî, and seriously devote myself to doing injury to Mâdhava.

END OF THE PURE VIS'KAMBHA.

KALAHAMSA—(*Entering*) I am commanded by lord Mâdhava, stationed along with Makaranda in the inner shrine of the Town-deity, that I should see whether Mâlâtî has set out for the procession or not. I will, therefore, delight

(Enter Mádava and Makaranda.)

M'AD.—To-day, indeed, will end, in either way, this continued love-torment of mine, which was growing ever since the day on which I saw Málali first, and which was carried to its extreme by the actions of the deer-eyed one indicative of deep love, whether the device of the revered lady leads to a blissful result or otherwise. (3)

MAK.—How can the diplomacy of Her Reverence, of acute intellect, fail?

KAL.—(Approchaing) Master, good luck awaits you. Málali has set out in procession.

MA'D.—Can it be true?

MAK.—Friend, why do you ask doubtingly. She has not only set out but is quite at hand. For,

The sound of thousands of deep-sounding auspicious drums, which resembles the peal of a train of clouds scattered by the wind, deprives us, all at once, of the power of hearing any other sound. (4)

Come then; let us see (the procession) from the latticed window. (They do so).

KAL.—See, see, my lord. The unnumbered white umbrellas first meet our sight, bearing the grace of white lotuses with prominent stalks thickly set in the lake of the broad surface of the sky having for its waves the rows of banners streaming on high as they are played upon by the wind of the *chauries* charmingly moving like royal swans flying up. And now appear the female elephants, clanking with the sound of the collections of golden bells that are tinkling, and mounted by beves of courtesans that are giving rise to a confused noise by singing aloud the sweet auspicious songs uttered indistinctly in consequence of the expanse of the orbs of their cheeks being filled with rolls of betel-leaves chewed sportively, and are decorating the surface of the sky with the beaming rays of various jewel-ornaments resembling the fragments of Indra's bow. (*Mádava and Makaranda see with curiosity*)

MAK.—Covetable, indeed, are the riches of Bháruvati. For,

The directions covered all round to their ends with the
 shimmering circles of the rays of gems, shooting upward,
 carrying their mass variegated with the throbbing rays of
 gold, and therefore looking as if mingled with the lustre
 of the wings of the Châsa birds flying about, appear as if
 they have the rain-bows displayed therein or as if they are
 covered with coverings of China silk with pictures interwoven
 in it. (5)

KAL.—What! Her (Mâlâtî's) attendants have stood
 at a (respectful) distance forming into a circle according
 to the line marked out with their cane-staves variegated
 with bright gold and silver leaf and lowered down in haste
 by the body of numerous waiters; and here has Mâlâtî ad-
 vanced some distance, possessing the beauty of the digit of
 the new moon, her beautiful form pale and lean, adorning the
 night-like she-elephant that wears the beautiful Star-garland-
 ornament (like the constellations of stars) dangling about
 and has a face dyed with a thick paint resembling the ruddy
 twilight, and looking graceful by being looked at by all the
 people raising their faces in curiosity.

MAK.—Friend, see, see.

Like some young creeper that has put forth flowers but is
 withering at the core, this beauteous maiden who adorns the
 ornaments by her pale and emaciated limbs and has worn
 flowers, bears the charming grace of the marriage festival
 and at the same time manifests the deep anguish of the
 heart rising up. (6)

Wonderful! The female elephant is made to kneel.

MA'D.—(With joy) What! Having descended she is
 already making hitherwards with Her Reverence and
 Lavangikâ.

(Enter Kâmandakî, Mâlâtî and Lavangikâ.)

KA'M.—(Joyfully; aside).

May the disposer of all things bless us with the successful
 performance of the charming (desired) rite; may the gods
 bring about a result exceedingly pleasing; may I attain my
 object by the children of my dear friends being married; and
 may this effort wholly bear fruit and lead to a blissful end! (7)

MA'L.—(*To herself*) By what means shall I now find an opportunity to seek the rest which death brings? But even death flies further from the unlucky when they pray for it!

LAV.—Greatly distressed, indeed, is my dear friend on account of this favourable delusion!

(*Enter with a box in hand*)

A FEM. DOOR-KEEPER—Revered lady, the minister sends word that Mālatī should be adorned in the presence of the deity with this bridal dress and ornaments sent by the king.

KA'M.—The minister says well. The place is indeed propitious. Therefore show the things.

DOOR-KEEPER—This is the corset of white silk; this red silken garment to serve as the mantle; these are the sets of ornaments to suit the different parts of the body; this, the necklace of pearls; this is sandal and this, the chaplet of white flowers.

KA'M.—(*Aside.*) Verily Madayantikā will behold a lovely figure in child Makaranda (thus decorated). (*Aloud, accepting*) Well, say to the minister that it will be done as he directs.

DOOR-KEEPER—As Your Reverence commands.

KA'M.—O Lavangikā, do you enter the inner shrine with dear Mālatī.

LAV.—Now, where will Your Reverence be?

KA'M.—I too will, in the meanwhile, examine, in private, the excellence of the gems in the ornaments scientifically.

MA'L.—(*To herself*) Now I have for my attendant Lavangikā alone.

LAV.—This is the door of the temple. Let us therefore enter.

(*They enter*)

MAK.—Friend, let us wait here concealed by this pillar. (*They do so.*)

LAV.—Friend, this is the perfumed unguent for the body and these are the garlands of flowers.

MA'L.—What of them ?

LAV.—Friend, you are sent here by your mother with the object that you should worship the deities at the commencement of the auspicious marriage rite for the attainment of good fortune.

MA'L.—Why do you again and again torture me, an unhappy creature, in a manner insufferable on account of its marring the vital parts (or with the reading निर्वेद dejection) when my mind is already burnt by the grief consequent on the result of the evil pastime of fate that has set on foot something terrible.

LAV.—Now what do you mean to say ?

MA'L.—The same that a person, whose luck is opposed to wish the object of which is unattainable, says.

MAK.—Friend, did you hear ?

MA'D.—I did, and yet my heart is not satisfied (i. e. longs to hear yet more).

MA'L.—(*Embracing Lavangikā*) My true sister, loving friend, Lavangikā, this your dear friend here, about to die, having embraced you in a manner worthy of the confidence that has grown in consequence of your unceasing favours ever since the time of her birth thus requests you. If I am to be favoured by you, bear me in your heart and behold the nectar-like face of the esteemed Mādhava, sweet with joy and the sole auspicious object, being the chosen abode of the goddess of gracefulness in her entirety. (*Weeps.*)

MA'D.—Friend, Makaranda,

Fortunately have I heard the nectar-like words which cause the faded flower of life to bloom, give rise to satisfaction, enchant all senses, produce delight and form the sovereign elixir for my heart. (8)

MA'L.—So manage it that that sort of excellent body of that person, the preserver of my life, will not be emaciated through affliction on hearing of my end; also that he will not grow weary of life even after a long time, making it consist simply of remembrances and talks about me, after I shall have become a tenant of the other world. Thus favoured by her friend only will Mālati become blessed.

MAK.—Alas, this is exceedingly heart-rending.

MA'D —

Having heard the extremely piteous and yet charming lamentation caused by infatuation brought on by kindness of the fawn-eyed one who is distracted at heart on account of despair, I experience the affliction caused by disconsolation and anxiety and also excessive delight. (9)

LAV.—Ah you, your evil is averted. I will hear no more of this.

MA'L.—Friend, you love, indeed, the life of Málati and not Málati herself.

LAV.—Friend, what do you mean by saying so ?

MA'L.—(*Pointing to herself*) Because having kept up my life by arranging your speeches in such a way as to hold forth hopes to me, you have made me go through this extremely loathsome procedure. Now my desire is simply this—that I should destroy myself since I have sinned against that lord by having belonged to another. My dear friend, therefore, should not oppose me in my purpose. (*She falls at her feet*).

MAK.—This is the climax reached by love.

(*Lavangikâ betokens Mádharma to approach*).

MAK.—Friend, go and take Lavangikâ's place.

MA'D.—I am made powerless by agitation.

MAK.—This is the nature (sign) of approaching good fortune.

(*Mád. slowly advances and stands in Lavangikâ's place*).

MA'L.—Friend, favour me by giving your assent.

MA'D.—O simple one, forego this desire for adventure; O plantain-thighed one, give up this rashness: my heart is unable to bear the distressful pain of your separation. (10)

MA'L.—Friend, you cannot disregard Málati's prostration.

MA'D.—(*Joyfully*) What can I say, oh you causing the terrible pangs of separation ? Do as you wish; O you with beautiful hips, embrace me. (11)

MA'L.—(*With joy*) How has she favoured me ! (*Rising*)

Here I embrace you. My eyes being suffused with tears, cannot, however, see my friend. (*Embracing, with delight*) Friend, the touch of your body, being as thrilling as that of a ripened lotus and unusual, cools me to-day. (*With tears*) Moreover, with your joined hands placed across your brow, respectfully say to that person at my request—'I, unlucky that I am, did not for a long time cast my eyes by looking at my will at the orb of the moon and your face that surpasses (or, possesses) the grace of the beauty of a blooming lotus. With vain hopes I bore up my heart the root of which was being undermined by the irresistible anguish incessantly increasing. I have again and again endured bodily torments which distressed my friends on account of their extremely unbearable course. I am, with great difficulty, outlived such a series of evils as the rays of the moon, the breezes from Malaya and others. But now I have become full of despair.' You too, my dear friend, should always remember me and this *bakula* garland also, which is charming on account of its being woven with its own hands by the esteemed Mâdhava, should be considered by my dear friend as not different from Mâlâti and should be ever worn on the heart. (*She removes the garland from her neck but when putting it on the bosom of Mâdhava withdraws and stands trembling through agitation.*)

MA'D.—(*Apart*) Thank God !

By her with bud-like breasts, stout and compactly grown, sprinkled upon my skin, as it were, after being got together and squeezed, the class of such things as camphor, pearl-necklaces, yellow sandal, oozings of the moon-stones, *Chivala*, lotus-fibres, snow and the like. (12)

MA'L.—(*To herself*) Oh, Mâlâtî has been deceived by Lavangikâ !

MA'D.—O you who know only the anguish of your heart and are ignorant of the torment of another, here are you taken to task.

Have I not passed the days in which I suffered from the violent fever in the shape of intense bodily heat, in which

my anguish was diverted by a fancied union with you, and in which life was sustained by the knowledge of your love? (13)

LAV—Friend, you are blamed as you deserved.

KAL—Oh, how charming and full of sentiment is this arrangement of incidents !

MAK—Noble maiden, thus it is.

Certainly this person passed so many days, supporting himself somehow, knowing that you loved him; having obtained the favour of accepting your hand with the auspicious thread tied round it, let him rejoice for a long time and have his desire fulfilled. (14)

LAV.—Magnanimous one, will this person, who, even at heart, did not disapprove of the bold step of accepting him herself, now wait for the hand to be adorned with the auspicious marriage thread-bracelet ?

MA'L—Oh fie, she insinuates something opposed to the ways of maidens of honour.

KA'M—(*Entering*) Daughter, you timid one, what is this ?

(MA'L. trembling, embraces KA'M.)

KA'M—(*Raising her chin*) Dear child,

This is that youth, very much beloved, whose eye for you and for whom your eye, first conceived love; whose heart to you and to whom your heart was then solely attached; and whose body on your account and on account of whom your body became emaciated: give up this hesitation, O fair-faced one, towards him; let the wishes of Kâma be fulfilled. (15)

LAV—Revered lady, verily he is a desperado, who, wandering over the cemetery-ground on the fourteenth day of the dark half of the month, did a very desperate act and also prevented the atrocious deed from being committed by the fierce and huge hand of the monstrous infidel. It was this that made my dear friend tremble.

MAK.—(*To himself*) Well done, Lavangikâ, well done. Opportunately, indeed, is the double connection of great love and obligation suggested !

MA'L—Oh my father, oh mother !

K'AM—My boy,

MA'D—Command me.

KA'M—This Mâlatî, the only jewel-like offspring of the minister Bhûrivasu, the toes of whose feet are coloured with pollen in the flowers of the garlands on the heads of all the tributary princes, is given to you by the Creator who takes delight in uniting together two persons worthy of each other, by the god of love and by myself. (*Weeps*).

MAK—Then the kind favour of Your Reverence has gratified our wishes.

MA'D—But why these tears on the part of Your Reverence?

KA'M—(*Wiping off the tears from her eyes with the end of her garment*) I request the blessed one,

MA'D—Rather command me.

KA'M—The affection of people like you is charming in the end; and I too am to be respected by you for various reasons: therefore, in my absence, O dear son, do not in any respect cease to be kind towards this fair-faced one. (16)
(*Proceeds to prostrate herself*).

MA'D—(*Preventing her*) Oh, on account of affection the event transgresses (makes her transgress) the proper bounds!

MAK—Revered lady,

That she is sprung from a noble race, that she gives delight to the eyes, that she has fully proved her intense love and that she is illustrious with merits: any one of these is a powerful attraction in itself; and to add to these, she has been endeared to you; what more should I say then? (17)

KA'M—Dear Mâdhava.

MA'D—Your commands.

KA'M—Dear daughter.

MA'L—Your Reverence may command.

KA'M—

The husband to women and the lawful wife to men are the dearest objects, friends (or, dearest friends), all relatives put together, all things that the heart covets, a treasure and life itself; let this be mutually known to my dear children. (18)

KA'M.—Just so,

LAV.—It is as Your Reverence has said.

KA'M.—My son, Makaranda, having put on this bridal dress meant for Mâlâtî get yourself wedded. (*She hands over the box.*)

MAK.—As Your Reverence commands. Just retiring behind the painted curtain I will make my toilet. (*Does accordingly.*)

MA'D.—Your Reverence, this is an exceedingly hazardous procedure for my friend and fraught with many perils.

KA'M.—Ah, who are you to interfere in this matter?

MA'D.—Your Reverence herself knows it.

MAK.—(*Entering, smilingly*) Friend, I am transformed into Mâlâtî.

(*All look at him, full of amazement and curiosity.*)

MA'D.—(*Embracing Mak., jestingly*) Your Reverence, blessed indeed must be Nandana to covet a bride like this.

K'AM.—Mâlâtî and Mâdhava, my dear children, leaving this place and passing by the avenue of trees, repair to the garden behind our sanctuary, that the auspicious marriage rite might be performed. There Avalokitâ has well gathered together all the necessary things for the nuptial ceremony. And again (or, very greatly),

Will those quarters, fenced with the hedges of waving Mâtulunga trees, in which the areca-trees, bowed down with the load of fruit, are covered with numerous betel-creepers with their leaves of a palish hue like that of the cheeks of the grown up ladies of Kerala affected with great anxiety and which are musical with the songs of the birds delighted by eating the Kamkoli fruit, do you an agreeable service.

Having gone you should wait just there until the arrival of Makaranda and Madayantikâ.

MA'D.—(*With joy*) The attainment of one blessing is happily followed by the acquisition of another.

KAL.—If fortune favours this too will be accomplished.

MAK.—How can you doubt this?

LAV.—Did my dear friend hear?

K'AM.—My son Makaranda, child Lavangikâ, we start now from here.

MA'L—Friend, must you go, too?

LAV—(*Smiling*) It is but meet that we should make haste.
(*Exeunt KA'M., LAV. and MAKARANDA.*)

MA'D—Here shall I now,

Distressed by the heat of summer in the shape of love, seize with my hand her (Mâlâtî's) hand, which has the tender stalk-like arm horripilated from the root and the petal-like fingers of which are wet (with perspiration), just as an elephant oppressed with the heat of love-like summer plucks off with his trunk from some lake a red lotus with its arm-like stalk covered from its root with the downy filaments and having its finger-like petals wet. (20)

(*Exeunt omnes*)

END OF ACT VI ENTITLED 'MALATYUPAHA'RA.'

ACT VII.

(*Enter Buddharakshitâ,*)

BUD.—So for so good. Makaranda wedded to Nandana who was imposed upon by the beautiful and well-fitted disguise of Malatî was well taken care of in the mansion of the minister, Bhûrivasu, according to the instructions of her reverence. To-day we too came to the residence of Nandana. Her reverence then took leave of Nandana and went home. Now this evening time, in which the whole body of servants is busily engaged in celebrating the untimely *Kaumuli* festival in the shape of the entrance of the bride into the house of the husband, will be favourable for the execution of our plans. It was now that the son-in-law, as he, his passion inflamed, besought again and again his wife, that he should approach her as a lover, with prostrations at her feet, but afterwards proceeded to do violence, was severely repulsed by Makaranda. Then he, his words faltering through rising excitement, exasperated and exceedingly grieved, and his eyes rolling through intoxication, declared on oath that he would have no more to do with the wanton girl and left the inner apartment. So seizing this occasion I will get in Madayantikâ and unite her with Makaranda. [*Exit.*

PRAVESA'KA.

(*Then are discovered Makaranda in Málati's attires on a couch and Lavangiká*).

MAK.—Lavangiká, do you think that the scheme of her reverence entrusted to Buddharakshitá will succeed ?

LAV.—Why should the noble one entertain a doubt as to that ? Or why waste words ! Since I hear the tinkling of the foot-ornaments I feel sure that Buddharakshitá has brought Madayantiká under that pretext. Therefore covering yourself with your mantle lie down like one asleep. (Mak. does accordingly).

(*Then enter Madayantiká and Buddharakshitá*,)

MAD.—Friend, is my brother really offended by Málati ?

BUD.—Just so.

MAD.—Oh the most unfortunate thing ! Come; let us take the cross-tempered Málati to task. (*They walk forth.*)

BUD.—This is her chamber-door. (*Both enter in.*)

MAD.—Dear Lavangiká, it appears that your dear friend is fast asleep.

LAV.—Friend, do not disturb her slumber; for after being long vexed she has just slept, having given up her anger a little. Do you, therefore, gently sit here on the border of the couch.

MAD.—(*Sitting down*) Friend, this saucy girl gets vexed ?

LAV.—How can she possibly fret having obtained for her husband your brother so skilled in the means of winning the confidence of a maiden newly married, beautiful, of a clever and sweet address, loving and dispassionate ?

MAD.—Buddharakshitá, see. We too are censured on the contrary.

BUD.—It may be on the contrary or not on the contrary.

MAD.—How, pray ?

BUD.—In as much as she did not respect her husband though prostrate at her feet, in that, she is to blame on account of her fault of bashfulness; and you, my dear friend, in as much as the something unbecoming that there was in

the speech of your brother who was made to forget his nobility by the embarrassment brought on by his failure in his violent advance, contrary (to usage) in the case of a newly married bride. (*Resorting to Sanskrit*) Moreover, 'Women who are of the nature of flowers should be gently approached. But if they are forcibly approached by (husbands) who have not yet gained their confidence, they at once come to dislike a union'. So declare the writers on erotic science.

LAV.—(*Tearfully*) In every house men wed maidens of gentle birth. But no one, indeed, burns, with the fire of speech, simply because he has the power, a high-born maiden of a simple and gentle nature, unoffending and acting under the influence of bashfulness. Verily these are the great indignities, like barbs implanted into the heart, which make residence in the husband's house hateful, and which are painful to remember, throughout life; indignities on account of which relatives condemn the birth of a girl.

MAD.—Buddharakshitā, my dear friend Lavangikā seems to be sadly grieved. Very great must be the offence which my brother's words have given her.

BUD.—Quite so. I heard that he said 'I will have no more to do with thee (Mālatī), a libidinous girl'.

MAD.—(*Stopping her ears*) Oh the breach of decorum! Oh the inadvertency! Friend, Lavangikā, I am unable to show you my face even. Yet I am going to say (to you) something because I can (or, I have a right to) do so.

LAV.—This person is at your disposal.

MAD.—Let alone the question of my brother's perverseness or impropriety of conduct. But you too must please him now by conforming to his wishes since he is the husband. Moreover, do you not know the ground of the blame he cast upon her by a taunt expressed in words of censure unbecoming in a gentleman?

LAV.—How possibly should we not know it when it was (actually) expressed in words!

MAD.—The talk of the people had reached its climax as regards the spontaneous affection which Mālatī had betrayed

for the magnanimous Mādhava. It is, indeed, this that has been thus telling. Therefore, my dear friend, act in such a way that this strong belief of the husband in something wrong (on Mālatī's part) will be entirely eradicated from his heart. Otherwise, be it known, that a great evil will result. For girls, who are unflinchingly cruel, afflict the heart of men by such ill-placed affection. Say not to her that Mādhavāntikā has counselled thus.

LAV.—Ah you heedless girl, beguiled by absurd rumours, I will not talk with you.

MAD.—Friend, be pleased; or rather I will not leave you addressed indistinctly (i. e. I will explain matters fully to you). We know for certain that to Mālatī life consisted solely of Mādhava. Who did not mark the form of Mālatī, which presented a singular beauty brought on by the languor of the limbs graceful like the tender blade of the *Ketaki*, and the life of which was kept up simply by her wearing round her neck the *Bakula* garland woven with his own hands by Mādhava, and of Mādhava looking charming being wan and pallid like the disk of the morning moon? Moreover, did not you too notice their meeting glances, when on that day they met at the entrance of the *Kusumākara* garden, glances in which there were brilliant gestures in consequence of the motion of the charming pupils being slow owing to the abundant play of the lotus-like eyes dilated and fully opened through curiosity and shining sportively, and which were charming and sweet, on account of the skill imparted by the thorough-going instruction of that dancing master, the god of love? Did you not also mark the hearts which had, as it were, the ties of their roots torn off, of the two, the beauty of whose persons faded away on account of the great agony produced the very moment they heard the news of Mālatī being given away to my brother? Moreover, I remember something more too.

LAV.—Now, what is that something more?

MAD.—That Mādhava, prompted by the skilful words of the revered dame placed both, his heart and life, by offer-

them as presents, in the hazard of being accepted, of her own accord, by Mālatī who greeted him with the agreeable news of the coming to consciousness again of that magnanimous one, the preserver of my life. And you yourself, O Lavangikā, said just there that the favour was willingly accepted by your friend.

LAV.—Friend, who was that magnanimous person? I have forgotten that.

MAD.—Remember, remember, friend: he, the preserver of my life, a disinterested friend, and having huge arms like pillars, who, appearing on the scene when on that day I, helpless that I was, fell into the clutches of the Destroyer in the shape of the formidable, ferocious beast, saved me by running the risk of offering up his own body, the sole defence of the whole world. He, who, with his bosom, large, fleshy, lofty and expansive, scratched by the (monster's) sharp jaws, and therefore wearing (as it were) a garland of all-grown *japā* flowers torn into shreds, for my sake bore, with a heart wholly overpowered by pity, the thunder strokes of the sharp claws of the extremely ferocious tiger, and killed the monster of the savage beast.

LAV.—Ab, Makaranda!

MAD.—(*Joyfully*) Dear friend, what, what do you say?

LAV.—Why, I say it was Makaranda.

(*Smilingly touches her body and resorting to Sanskrit*)

Granted that we are as you represent us to be. What can I say to that? But how comes it that this person, a maiden of high family, pure and guileless, suddenly has become so reserved in the course of conversation and assumed the form of the Kadamba buds? (1)

MAD.—(*Bashfully*) Friend, why do you laugh at me? I own that the mention of the name and the remembrance, in conversations, of that person, who exerted himself in that manner, reckless of himself, and conferred upon me a great obligation by forcibly rescuing me from the jaws of Death, soothe me. Moreover, you too saw with your own eyes the noble youth, who discarded this

highly precious world simply for the sake of Madayantika, as an effusion of perspiration flowed forth from his body made unconscious by the sharp pain of his wounds being felt, as he closed the dark lotus of his eyes in a swoon, supporting with fortitude the burden of his body on the prop of his sword resting on the ground. (*Madayantika manifests perspiration and other emotional effects*).

BUD.—(*Touching her body*). The body of my dear friend has taken its resolve.

MAD.—(*Bashfully*) Away with you, my dear. I am affected by the confidential talk of my friend.

LAV.—Friend, Lavangiká, we too know what inference to draw. Be, therefore, pleased and desist from this dissimulation. Come, let us enjoy the happiness in a manner befitting a conversation based on mutual confidence.

BUD.—Friend, Lavangiká speaks well.

MAD.—I am at my friends' disposal now.

LAV.—Friend, it so, then tell us how you pass your time.

MAD.—Listen, my dear friend. On account of the confidence produced by Buddharakshitá's special liking (for his heart was, at first, filled with an anxious desire and curiosity (to see him) risen, as destiny would have it, to overflowing. Then having obtained, through the will of fate, a sight of him, I had my life (as it were) forced away on account of the heart boiling, being heated by the irresistible and terrible pangs of love. With my servants afflicted on account of the unsufferable pangs caused by the fierce heat of the fire of love flaming through the whole body and spreading in a manner inexperienced before, and rendered shaky in consequence of the anguish increased by the words of Buddharakshitá opposed to the solace to be obtained from death easily procurable by my simply giving up all hope (of union), I have been experiencing a changed condition of life. And stupefied by the intoxication caused by my longings I behold that person in my fancies and dreams.

He too, my dear friend, looks intently at me for a long time in a manner in which he appears to reel under the

powerful influence of wine, as it were, in the course of the dance of his lovelust eyes which are unsteady, rolling about and expanding on account of the wonder gaining upon him for a while. Moreover, he addresses me as 'my love Madayantiká' filling the cavities of my ears with his deep, loud and grave voice faltering and hoarse like the note of a swan with his throat rendered astringent* by the lotus filaments eaten. And then immediately he frightens me causing my heart to heave and palpitate forcibly through flurry by committing the indecorous deed of laying hold on the skirt of my upper garment fluttering on my throbbing bosom.

And as I hastily cast off the garment and prepare to go away, covering my budding breasts with the fold of my arms which resemble full grown lotus-stalks at the very moment, but have my motion backward hindered by my robust thighs being fettered by the displaced waist-band falling disorderly, he laughs at me although I reprove him, with my heart rendered stern by uneasiness caused by the flush of temporary anger brought on by his persistent efforts† (or, after a great deal of painstaking), as he knows the full extent of my feelings conveyed to him by the superfluous casting of loving glances. Then, my dear friend, locking me up in his doubly folded strong arms and making me quite powerless by firmly (lit. ruthlessly) pressing me to his broad chest decked with large ornamental figures in the shape of the marks left by the scratches from the hard claws of the tiger, he, with his lotus like face clever in fixing its smiles upon the different parts of my face which become contracted, raised and motionless in consequence of his laying his hand on my braid, dishevelled as I turn away my head from flurry, and acting in a manner in keeping with his indecorous audacity, solicits from me something that should not be asked for—the beauty of whose body is made to whirl about (as it were) by the agreeable thrill of the touch of his throbbing and contracted nether lip as he imprints it upon the root of my left cheek and whose eyes roll about slowly on account of

* According to Jag. 'fragrant'. † Or after Dr. Bhandarkar 'by most careful efforts.'

the phrenzy brought on by the unpleasant excitement caused by the rising joy and trepidation.

Having experienced all this as passing before my eyes, my dear friend, I suddenly awake and consider, in my wretchedness, the world of the living as a dreary wilderness.

LAV.—(*Laughing*). Tell me distinctly, dear Madayantikâ, whether at that time, your + + + observed by Buddharakshitâ, her eyes brightening as she smiles affectionately and sportively, is covered or not with the bedsheets, that the servants might not see it.

MAD.—O you who are in the habit of cracking nonsensical jokes, away with you.

BUD.—Friend, Mandayantikâ, the dear companion of Mâlâti, of course, knows to talk in this fashion only.

MAD.—Don't deride Mâlâti in this way, friend.

BUD.—Dear Madayantikâ, I will ask you something, if you will not betray the secret.

MAD.—Friend, have I also been guilty of a breach of friendly trust that you should say so? Dear friend, Lavangikâ and you are now my heart.

BUD.—If Makaranda meets your eyes again by some chance what will you do?

MAD.—I will allow them a long feasting as they will be entirely rivetted motionless on each of his limbs.

BUD.—And if driven by love he makes you, the inflamer of his passion, his lawful wife by a choice-marriage, as Krishna did Rukminî, the mother of Kâma (Pradyumna), how would you act?

MAD.—(*Sighing*) What, you simply hold out such a hope to me!

BUD.—Tell me, friend.

LAU.—Friend, her deep breathings that betray the agitation of her heart have already answered for her.

MAD.—Friend, what power have I over this my person, which he purchased by his own body, rescuing it from the jaws of the ferocious tiger, and which has therefore been enslaved to him!

LAV.—That is (an answer) worthy of the nobility (of your character).

BUD.—(I hope) you will bear these words in mind.

MAD.—Holla, the drum announcing the lapse of the second watch is being beaten ! I will then first of all reprove Nandana or beseech him by falling at his feet and get him reconciled to Mâlatî.

(*She rises and wishes to go. Makaranda discloses his face and seizes her by the hand.*)

MAD.—Dear Mâlatî, are you awake ?

(*Looking with joy and trepidation.*)

Oh, this is something else altogether !

MAK.—

O you with plantain-like thighs, banish your fear; your waist is not able to bear the throbbing of your weighty breasts. This your slave, the bestowal of the favour of your love upon whom was thus declared by you, has been familiar to you in your fancied enjoyments. (2)

BUD.—(*Raising the face of Madayantikâ, and speaking in Sanskrit.*)

This is the dearly-loved one, solicited (by you, or whom you surrounded) with a thousand desires; the inmates of the house of the minister are asleep and therefore unconscious (i. e. not watchful)*; the darkness is pitchy; do the wished-for thing just through gratitude; come silencing your jewelled anklets by drawing them up; let us go. (3)

MAD.—Dear Buddharakshitâ, where are we to go to now?

BUD.—There where Mâlatî is.

MAD.—Has Mâlatî taken the bold step?

BUD.—Yes. Moreover, you say—(*She repeats 'what power have I &c.'*). (*Madayantikâ sheds tears.*)

BUD.—Noble youth, my dear friend has, of her own accord, bestowed herself upon you.

MAK.—

To-day have I gained a glorious victory; what else (have

* Or, 'are either asleep, or in a state of intoxication.' Jag.

(I to wish for) ! This is the jubilee day of my youth which has borne fruit; I, for whom the fish-bannered god being favourably disposed has upheld this yoke of friendship (i. e. undertaken the task of a friend). (4)

Then going out by this side-door let us be off. (They step gently).

MAK.—Oh, how charming does the royal road look in the stillness of midnight ! Moreover, now,

The wind having rolled about in the topmost rooms and the lofty windows of the mansions and coming back fraught with the aroma of wine, perfumed by the garlands and strongly scented with the repeatedly accumulated smell of camphor, indicates young men's being in the company of newly married wives. [*Exeunt omnes.*]

END OF ACT VII STYLED 'THE DECEPTION OF NANDANA'

ACT VIII.

(*Enter Avalokitâ.*)

AVA.—I have paid my respects to the revered lady who has returned from the residence of Nandana. I will now go to Málati and Mādhava. (*She walks on.*) Here they are, gracing the stone-slab on the margin of the well after having taken their summer-evening-bath. I will then approach them. [*Exit.*]

END OF THE PRAVES'AKA.

(*Enter Malati and Mādhava seated and Avalokitâ.*)

MA'D.—(*With joy.*) The youthful beauty of midnight, the great friend of Cupid, is gaining ground. For,

The rising early light of the moon, palish-white like the withering full-grown leaf of the palm tree, is chasing away the mass of darkness, as if the dense pollen of the *ketaka* flowers, rising upwards by the force of the wind, were gently moving in the sky. (1)

(*To himself.*) How shall I win over the wayward Málati ? Well I shall try this, first. (*Aloud*) Dear Málati, to cool the heat of summer, I have been saying something to you who

the more cooling on account of your fresh evening ablution. Why do you then, without reason, misunderstand me ?

Fair maiden, whilst these drops are yet falling from your cheeks, whilst the interval between your budding breasts is moist, and whilst your soft, tender frame is yet blooming with bristling hair, be pleased, and give a close embrace at least once. (2)

O you unrelenting one,

Lay your arm round my neck instilling new life into me. It were, with the drops of perspiration breaking upon it through excitement and therefore possessing the beauty of a necklace of moonstones bedewed with water when kissed (under the influence of) the lunar rays. (3)

Or rather, this is too much for me to think of. But how can that this person is not worthy of even sharing your conversation ?

As for refreshing my body with an embrace, though it has been scorched for a long time by the Malaya breezes and the lunar beams, well, it was not done; but you who have the voice of a Kinnara, let my ear which has been pained by the cooings of the impassioned cuckoos, drink your heart-reviving speech. (4)

MA.—(*Advancing*) Ah you irresolute girl (lit. one not carrying out one's intentions), when Mādhava was away from you for a moment you were disconsolate and would say to me—"My lord tarries; how long would it be before I see him, so that (when I see him) setting aside all my timidity and gazing on him in a manner to forget the interruption for a twinkle, I will thus speak unto him—do you favour me with a double embrace"—and this is the outcome of all that ?

(*Mālatî eyes her with an air of reproof*)

MA'D.—(*To himself*) Oh the all-grasping skill of the principal disciple of her reverence! Oh her inexhaustible store of elegant expressions! (*Aloud*) My love, is what Mālokita says true ?

MA'L.—(*Shakes her head*)

MA'D.—I conjure you by my life and by that of Lavangikâ and Avalokitâ if you do not tell it in actual words.

MA'L.—I do not know any thing. (*Here she gesticulates shame*).

MA'D.—Oh, how charming is her unfinished and therefore unintelligible speech ! (*Observing on a sudden*) Avalokitâ what is this ?

The bright cheek of the fawn-eyed one is washed on a sudden with tears, wherein the moon, having implanted his ray like a lotus-stalk (- tube), shines as if desirous of drinking the nectar of her beauty worthy to be drunk in mouthfuls.

AVA.—Friend, why do you weep in a manner slow in consequence of the tears gushing forth in a stream ?

MAL.—Friend, how long shall I have to endure the pain of my dear friend Lavangikâ's absence ? I cannot get even any news about her.

MAD.—Avalokitâ, what can this be ?

AVA.—Being put in mind of Lavangikâ, by your own mention of her in the oath, she now yearns to learn some intelligence about her.

MA'D.—Why, just now I have sent Kalahamsaka there asking him to go secretly and ascertain how matters stand in the house of Nandana. (*Hopefully*) Avalokita, can it be the endeavour of Buddharakshita with regard to Madayantikâ be crowned with success ?

AVA.—Whence should your noble self cherish a doubt ? Magnanimous one, when Mâlati informed you of the blissful event of the recovery from swoon of Makaranda, decorated with the scratches from the tiger's nails, you, inspired by her Reverence, made her a present of your heart along with your life. If any one now felicitates you upon your acquisition of Madayantikâ, what reward will he get ?

MA'D.—You have asked me the proper question. (*Looking at his bosom*).

Here is the garland of the flowers of the beautiful Kesari tree that adorns the grove of Kâma, the witness of the powerful emotion produced in me by the first sight of Mâlati.

Act VIII 5-6]

[73]

Which, when taken to her by her dear friend she honoured affectionately, because I had wreathed it, with a place on her weighty, bud-like and expanding stout breasts, but which when her nuptial ceremony drew near, she, losing all hope of me, presented to me as her all in all, mistaking me for Lavangikâ. (6)

AVA.—Dear Mâlatî, this wreath of *bakula* flowers is highly prized by you; so be watchful lest it fall suddenly into another's hands.

MA'L.—My dear friend's advice is welcome.

AVA.—What ! It is something like the sound of foot-steps.

MA'D.—(*Looking towards the curtains*) Ah, here comes Kalahamsa.

MA'L.—Fortune favours you; Madayantikâ is won.

MA'D.—(*Embracing her joyfully*) This highly pleases us. (*Removes the Bakula-wreath from his neck and presents it to her*),

AVA.—Surely Buddharakshitâ has acquitted herself well of the honourable task imposed upon her by Her Reverence.

MA'L.—(*With joy*) Thank Heaven, my dear friend Lavangikâ too comes. (*She rises*).

(*Enter Kalahamsaka, Madayantikâ, Buddharakshitâ and Lavangikâ in agitation*).

THE LADIES—To the rescue; let the noble one go to the rescue. Makaranda was attacked by the city guards in the middle of the way; so we were sent here with Kalahamsa who met us just at the time.

KALA.—As we heard a great uproar while on our way here, I think another hostile party must have appeared on the scene (the guards must have been reinforced).

MA'L. and AVALO.—Alas ! alas ! Happiness and distress mingling together have simultaneously fallen to our lot.

MA'D.—Dear Madayantikâ, you are welcome; come here. You have honoured our house. Surely he is that same (Makaranda). Why is your ladyship uneasy ? That he has been assaulted by many is a matter of small moment with my friend.

In an adventure, that paw of his, formidable by its rattling nails is the friend of the lion having an ardent longing for deeds of matchless valour,—that paw which alone has the power to break the bones in the head of the lordly elephant whose face is moistened with the ichor exuding from his opening temporal hollows. (7)

I, too, will be close by my dear friend displaying his valour with heroic boundings.

[*He walks with fierce strides and exit with Kalahamsa*]

AVA., LAV. & BUD.—Would that the mighty youths returned unharmed !

MA'L.—Friends, Avalokitā and Buddharakshitā, go hastily and acquaint the revered lady with this accident. And you too, my dear Lavangikā, lose no time in telling my lord that if at all they (Maka. and he) have any tender feeling for us they should not be wreckless in their movements.

[*Exeunt Lav. Ava. and Buddharakshitā.*]

Mal.—Alas ! Alas ! I know not how this interval is to pass away. Well. I shall wait looking at the road by which my dear friend Lavangikā is to return. [*She walks forth. With apprehension*] My right eye throbs inauspiciously.

(*Enter Kapālakundalā*).

KAPA'L.—Ah, wretch, stop.

MA'L.—(*In dismay*) Alas, my lord.

(*Here she is struck dumb*)

KAPA'L.—(*With a grim smile*) Oh, cry on.

Where is that lover of thine, the slayer of ascetic people ? Let that paramour of a girl, thy husband, protect you. Why dost thou flutter like a wild quail frightened at the swoop of the hawk ? Surely thou hast fallen into my clutches after a long time, (8)

I will take her to Sris'aila and having cut her piecemeal will inflict upon her an agonising death. [*Exit snatching away Mālatī*]

MAD.—I too will follow Mālatī. (*Walking forth*) Dear Mālatī.

(*Enter Lavangikâ*)

LAV.—Friend Madayantikâ, I am Lavangikâ.

MAD.—Did you see the noble youth ?

LAV.—No, I did not. Just as he reached the door of the garden-compound, he heard a tumultuous noise, and darting forth defiantly and fiercely with long strides stretching with great force his huge legs, disappeared amidst the opposing force. Upon this, hapless that I am, I returned, and heard (on my way back) in every house the doleful exclamations.—‘Ah warlike Mâdhava, alas Makaranda, thou daring spirit’—of the citizens who were so completely enamoured of their merits. And it is rumoured that the great king too, having heard of the abduction of his ministers’ daughters, had his feelings of jealousy and contempt roused and at once despatched a numerous troop of chosen foot-soldiers, and that, stationed on the top of his palace, he has been watching the course of events by the light of the moon.

MAD.—Alas ! I am undone, an ill-starred creature !

LAV.—But where is Mâlâtî !

MAD.—She, indeed, went at first to watch your way back. Since that I have not seen her. Can it be that she has entered the avenue of trees in the garden ?

LAV.—Friend, let us quickly go in search of her. My friend is exceedingly timid. With such a crisis at hand she will not be able to bear herself up. (*They quickly move forward.*) Dear Mâlâtî, I say dear Mâlâtî ! [*They wander here and there*]

[*Enter Kalahamsaka in high spirits*]

KAL.—Thank Heaven ! We have escaped safe from the hard and close fight. Heyday ! Meseems I yet behold before me the congregated host of the enemy, which appeared frightful in the gleaming light of the moon reflected all round from the polished blades of the sharp-edged swords brandished in close proximity with each other (or, incessantly), which appeared like the stream of the Jamuna lashed into heaving waves by a sportive move of the plough tossed about forcibly with his formidable and long hand by Balarâma when under

the influence of the intoxication of wine, and the clamorous shouts of which spread through the entire vault of heaven as the antagonistic warriors retreated, losing heart, on account of the panic spread among them by the fierce and nimble Makaranda bounding about (or, darting upon them) in a wild and fearful manner. I also remember how my master, Mādhava, performed the extraordinary martial feat of moving on the road cleared of [or, in as much as he cleared the road of] the entire force of the enemy which was fiercely routed, by inflicting wounds upon it with the various weapons which he snatched from the hands of the soldiers who staggered as their bony frames were shattered with his formidable thunder-bolt-like arms.

Oh the king's regard for merits ! For sending the door-keeper from the top-terrace of the palace he got the evil of hostility averted by the use of mild words, cast affectionate looks again and again at the moon-like faces of Mādhava and Makaranda when brought before him, and on learning from me of their noble descent, he showed exceptional and great respect to them. He then asked in sweet tones Bhūriyasa and Nandana, whose faces were darkened with the ink of rising jealousy and chagrin, if they were still dissatisfied with their sons-in-law who were an ornament to the whole world, noble-minded and amiable by their fresh youth and excellent qualities, and setting them right on that point retired to the inner apartment. But here are Mādhava and Makaranda coming this way. I too go to communicate the matter to Her Reverence.

(*Enter Mādhava and Makaranda*)

MAK.—Oh the truly mighty valour of dearest Mādhava, surpassing that of all men. For,

As he smote the warriors having first felled them down in a manner in which their skeletons were shattered on account of their joints having given way by being crushed with his arms, and then displayed his valour having snatched their weapons, his path to the ocean of fight, strewn with large heaps of struggling trunks, became in its front frightful by

the lines of foot-soldiers rooted (to the ground, or paralysed with terror) on either side. (9)

MA'D.—Rather this is a matter for regret. Lo !

The men who drank even to-day in their midnight-revels the liquor, thickly penetrated by the rays of the moon, after it was drunk in mouthfuls by their beloveds, embracing them in sport—even they now proclaim by their bodies whose bones have been smashed by the heavy blows from your huge arms, that worldly men are, for the most part, in a woeful plight on account of their frailty. (10)

The goodness of the king, however, is worth remembering; for though offenders, he treated us as if we had given him no offence. Come away now. I wish to hear the account, related in detail, of how Madayantikā was won, in Mālatī's presence. For,

As you will be telling it, our friend (Madyantikā) will bend down the lily of her face, with the eyes motionless through rising shame and turned away as they would meet the tremulous side-glances cast by smiling Mālatī. (11)

(*They walk forth*)

This is the enclosure of the garden.

(*They enter it*)

MA'D.—What ! The region of the tank is quite deserted

MAK.—Friend, surely being distracted by anxiety on our account they might be diverting themselves by wandering here and there in the dense part of this very garden. Come then, let us look for them. (*They both walk on*)

LAVANGIKA' & } —Friend Mālatī ! (*Seeing them suddenly*
MADAYATIKA' } *with joy*) Fortunately do we see the noble youths again all safe and sound.

MA'D. & MAK.—Ladies, where is Mālatī?

BOTH.—Whence can Mālatī be here ; We, hapless that we are, were deceived by the sounds of your footsteps.

MA'D.—Ladies, somehow my heart breaks into a thousand pieces. Speak out distinctly.

The heart of me who am thinking of nothing but evil being falling the lotus-eyed one melts; my internal soul seems to

forsake me; my left eye throbs; and here are your painful words: alas ! I am entirely undone, (12)

MAD.—When your noble self went from here she despatched Avalokitā and Buddharakshitā to the revered lady and then sent Lavangikā after you telling her to warn you against rashness. Then feeling uneasy she started ahead to watch her return. I followed, but could see nothing of her. Afterwards as we were looking for her in the interstices of the shrubs we saw you.

MAD.—Alas, dear Mālātī!

Something, something do I fear which is far from auspicious. Have done with jest. O wrathful one, I am pining for you. If you (only) desire to test me I have already stood the test. Beloved one, speak to me. My heart being unhinged reels within me; you are ruthless. (13)

BOTH.—Ah dear friend, where are you?

MAK.—Friend, why do you yield to dejection without ascertaining the fact?

MA'D.—Do not you too know how she acts in her timidity when not at ease on account of her love for Mādhava?

MAK.—True; but it is possible to suppose that she might have gone to Her Reverence. Come then let us look for her there.

BOTH.—This, too, is possible.

MA'D.—May it be so! [*He walks on*]

MAK.—(*Musing, to himself*)

Whether our friend (Mālātī) has gone to the residence of the revered lady or not; whether she will come to us alive or not—such doubts haunt me; for happiness, such as (springing from) the company of kinsfolk, of friends and of those we love, is as fleeting as the flash of lightning. (14)

[*Exeunt Omnes*]

END OF ACT VIII ENTITLED 'MA'LATYAPAHARA'.

[12-14, 1-3]

[79]

ACT IX.

(*Enter Saudâminî*).

SAU.—Here have I, Saudâminî, arrived at Padmavati, having flown up from the divine Sriparvata. Now I will approach Mâdhava, who, separated from Mâlâtî and unable to bear the sight of familiar spots, has left his home and is now staying with his friends in a region full of large valleys, hills and woods. Oh, I have soared so high as to take a bird's-eye-view of the whole scene chequered with mountains, towns, hamlets, rivers and forests. (*Looking back*) Excellent ! Excellent !

Under the cover of the girdle of the broad rivers, the Pârâ and the Sindhu, with their pellucid waters, Padmavati appears to possess the sky, as it were, fallen down after being torn off by being rubbed against her lofty mansions, temples, and the turrets of town-gates. (1)

Moreover,

Here comes in sight the Lavanâ, with its series of graceful ripples, the rows of whose border woods, attractive on account of their having the Ulapa grass, so coveted by cows with calf, greatly delight the country-folk at the advent of the rainy season. (2)

(*Looking in another direction*). This is the cataract of the holy Sindhu which has cleft the surface of the earth.

This its wild roar, awful like the peal of dense fresh clouds pregnant with water, and spreading through the caverns of the adjacent mountains, becomes comparable to (resembles) the deep hollow sound of Ganes'a's throat. (3)

These sylvan mountain tracts, fragrant with the ripened incense and covered with woods chiefly consisting of the sandal, Asvakarna, Kesara and the Pâtalâ trees, vividly call to my mind the mountains of the southern forests with their extensive table-lands, glistening and resounding with the Godâvarî, as it rushes through the deep caverns overgrown with large arbours, gloomy-looking on account of their being screened with the clumps of the Taruna,* the Kadamba and

* Or, young (तरुण) Kadamba &c.

the Jambu trees. And here is the (*linga*) of the divine lord of Bhavanî, self-existent (lit. not set there by man) and conferring sanctity on the confluence of the Madhumatî and the Sindhu, which is called Madhubindu. (*Bowing*).

My homage to thee, divine one, the author of creation, victory to thee, the glorious one, and the store of the Vedas, the granters of all kinds of boons; conquer thou whose tiara is the glittering moon; be triumphant, O destroyer of Madana, all glory to thee, the primeval progenitor (or preceptor)! (4)
(*Preparing to go*).

This mountain, Br̥hadās'man by name (or, with its large rocks), gives delight to my eyes, with its lofty summits darkened by the new clouds, noisy with the mingled notes uttered by the peabens through hilarity and presenting a charming appearance by its trees with their chequered birds' nests. (5)

Moreover,

Here, deepened by their echoes, the growls of the young bears living in the caves, swell in magnitude; and the smell of the exudations from the joints of the Sallaki trees torn by the elephants, cool, pungent and astringent, gains in strength. (6)

(*Looking upwards*) Ah, it is mid-day. For now,

Leaving the Kāśhmari tree the Koyashtika bird (the lapwing) repairs to the Kṛtamāla which has got fresh leaves; the blue jays run to the reservoir of water, touching with their beaks the pods of the As'mantaka creepers (or, the tops of the As'mantaka trees) along the bank; the gallinules hiding themselves in the hollows of the trunk of the tree; and underneath cry the wild cocks in response to the cooings of the pigeons in their creeper-nests. (7)

Well then. I will seek out Mādhava and Makaranda and finish the business as set on foot.

END OF VIS'KAMBHAKA.

(*Enter Mādhava and Makaranda*).

MAK.—(*Sighing pitiably*).

Alas ! On account of the adverseness of fortune here are

12] weltering in a woeful plight being quite helpless (*lit.* unable to do anything) like beasts; a plight in which mind being tossed about (by doubts) neither cherishes nor gives it up, but nevertheless plunges into the dense darkness of bewilderment. (8)

MA'D.—Alas, dear Mālatī! where are you! How have you disappeared all on a sudden, without our knowing the truth about your real fate, in such a strange way? I say, heart-one, be pleased; come to me.

O you to whom Mādhava was dear, why are you unkind to me? Surely I am the same (Mādhava) whom formerly in your hand, with the wedding string-bracelet put on (by you) of your own motion, delighted as if it were a great festival incarnate. (9)

Friend Makaranda, such intense love is difficult to be had in this world.

With limbs tender like fresh flowers she long bore the burning fever of love consuming her incessantly and rising to violence every moment; then she resolved to relinquish her life like straw: what more than this, that she performed the desperate act of offering her hand to me! (10)

Moreover,

Do you remember how she, before the celebration of the marriage rite, feeling all hope of union with me gone, disordered her internal feeling of love with cries which paralysed her senses and which were piteous as if they proceeded from the vital parts, in such a manner that even I had my mind tossed about by distraction? (11)

(*agitation*) Oh pity! My heart whose anguish is intense bursts but is not split in twain; my languid frame suffers stupefaction but parts not with consciousness; the fire within inflames the body but does not reduce it to ashes entirely; fate strikes cutting at the vital parts but cuts not off life. (12)

MAK.—Friend, the fierce sun burns irresistibly like fate; such is the condition of your body. Let us, therefore, stay here for a while near this lotus lake. For here, The breeze, charged with odour rendered strong by its being mixed with the stream of honey flowing from the bed

of the young high-stalked lotuses and slow on account of the spray of the particles of waves rolling in front, will refresh you. (13)

(*They move on and sit down*).

MAK.—(*To himself*) Well, I will thus divert his attention.
(*Aloud*) Dear Mâdhava,

Enjoy, in the intervals of the trickling down and the gushing forth of the tears, these spots in the lake with their broad-stemmed lotuses waving being shaken by the wings of the Mallikâksha birds singing through passion, and with their beauty never deserting them. (14)

(*Mâdhava rises in a phrensy*).

MAK.—What ! He has risen absent-mindedly and is going away ! (*He sighs and follows him*) Friend, take heart. See, see,

The water of the rivulets flowing through the ravines is charged with the scent of the cane-flowers. Clusters of Yûthikâ and Mâlatî (kinds of Jasmine) buds have bloomed all round. And the clouds spreading on the peaks of the mountains have formed a canopy for the frantic dance of the peacocks on summits smiling with the opening *kutaja* flowers, (15)

Moreover,

The extensive mountain tracts present the beauty of the Kadamba trees majestic by the display of their blossoms thick-set on account of their opening; the directions are darkened with the trains of clouds; the banks of rivers and brooks (or, of the streams of rivers) are lined with Ketakas, charming by the tender shoots springing up, and the row of woods is smiling with the scent-bearing flowers of S'ilîndhras and of the Lodhra trees. (16)

MA'D.—I see these, friend. But the beauty of the forest and mountain scenes is such as I cannot enjoy now. But what is this ? (*Tearfully*) Or what else can it be !

Those days have now come, in which the rows of clouds have the mellow blue of the pieces of sapphires shaken off by the blast of a strong eastern gale odoriferous with the fragrance of full-blown *Arjuna* and *Sarja* flowers, which bear the sweet smell of the earth wetted with showers,

Act IX

which are charming on account of the blending of the departing summer and the commencing rains. (17)

Ah my love, Mâlâtî,

How can I behold the quarters in which numerous clouds are floating up, dark like the young *Tamâla* trees, in which the particles of fresh water are wafted by cool breezes, which display the rain-bow and which are resounding with the cries of love-maddened peacocks ? (18)

(*He sighs and is smitten with sorrow*).

MAK.—Some inexplicable change of state, exceedingly terrible, has overtaken my friend now. (*Tearfully*) But I must play the part of adamant have been seeking diversion. With a sigh) Our hope for Mâdhava has thus well-nigh faded away.

(*Observing with alarm*) What ! He has fainted ! (*Looking towards the sky*) Mâlâtî, Mâlâtî, what more, you are heartless,

On account of your longing for him, you, who disregard your kinsmen, did the desperate deed. What course of conduct is this, friend, so far removed from mercy, that you have adopted towards this your unoffending lover ? (19)

What ! He does not revive yet. Alas ! I am robbed by fate. Mother, mother ! my heart breaks; my frame gives way; consider the world blank; I burn within with unceasing flames; my internal soul, afflicted and writhing with pain (or exhausted), plunges into dense darkness; stupefaction overpowers me from all sides; what am I, a hapless being, to do ? (20)

Alas ! Oh hard lot !

He, the Kaumudi--festival to the heart of his kinsmen, the lovely moon to the eyes of Mâlâtî, and the joy of Makanda--even he, the ornament of the mortal world now passes away ! (21)

Ah, friend Mâdhava,

You were the sandal juice to my limbs, autumnal moon to my eyes, the very joy of my heart and extremely amiable; you robbing me all of a sudden of you, as of my life, the Derogator has made me wretched. (22)

(*Touching him*)

Ruthless one, favour me with your glance bright with a smile; O exceedingly cruel one, give me a reply; O you who loved Makaranda, how is it that you do not think your companion to be attached to you ? (23)

(*Mâdhava regains consciousness*)

MAK.—(*With a sigh of relief*) This new cloud with the deep bright hue of a fresh polished *râjapatta* (a diamond of inferior kind) calls back my friend to life by a shower of water-drops. Fortunately he has recovered.

MA'D.—Whom then shall I send as a messenger to my beloved in this wilderness ? (*Looking up*). Good, good

A new cloud, dark like the full blown *tamâla* flower and assuming fantastic shapes above, is spreading upon the top of the mountain to the north of the river which stumbles with its gentle ripples through the bowers of the Jambe trees dark with their loads of ripened fruit. (24)

(*Rising in haste and looking up with folded hands*).

Gentle cloud, does lightning, thy beloved companion embrace thee ? Do the Châtakas, welcome by the affections they manifest, wait upon thee ? Does the eastern wind gladden thee by its gentle touches ; and does the rainbow bear its beauty on all sides become thy prominent mark ? (25)

(*Listening*) Ah he bids me speak with a low rumble closely followed by the sweet notes of the peacocks with their necks outstretched and delighted at the echo reverberating through the caverns. I will then proffer my request to the Lordly cloud,

If in thy free rambles over the world thou chancest to see my beloved, first cheer her up and then tell her of her sad plight Mâdhava is in ; in telling it thou shouldst not speak to any great degree, the thread of hope ; for that alone somehow sustains the life of the long-eyed one. (26)

(*With joy*) Ah, he has set out. I shall go elsewhere then. (*He moves*)

MAK.—(*With alarm*) How is it that the Rahu of infatuation now attacks the moon of Mâdhava. O father, O mother, O revered lady, help, help. Behold the condition of Mâdhava

M'AD,—Fie, what a calamity !

Evidently my beloved is killed and severally distributed in the forest—her complexion being given to the fresh *lodhra* flowers, her eyes to the fawns, her gait to the elephants and her modest demeanour to the creepers. (27)

Alas, my dear Mâlâtî !

MAK.—Accursed heart, why dost thou not burst somehow and part into two, when my friend, the abode of virtues, dear-loved, the lord of my life and of intimate friendship from our playing in the same dust, has been suffering mental and bodily torment on account of separation from his beloved ? (28)

MAD—Verily the Creator's formation of objects in this world may easily have similitude. Well; I will do this. (Aloud) Ye animals that tenant the woods of the mountain, having offered my respects to you I solicit the favour of your listening to me for a moment.

Have you, living here, seen a damsel of high birth, naturally graceful in all her limbs? Or do you know what has become of her? Hear from me, friends, her age; she is in that stage wherein love acts with full force in the heart but with a charming reserve on the body (its effects on the body are not fully discernible). (29)

Alas ! Oh pity !

With his plumage raised in the frantic dance, the peacock crowns my voice by his cries; with his pupils rolling through intoxication the Chakora approaches his mate through inward joy; the black-faced ape smears the cheek of his female with the pollen of flowers; whom should I request? Every where begging is certainly out of season. (30)

This monkey having raised the face of his beloved imprints a kiss upon it—the face which has its tiny teeth tinged with the red of her lips and its temple-region reddish like (or with) the Kâmpillaka flowers, and resembling a pomegranate burst open and red when ripened. (31)

Here is an elephant with his trunk resting on the shoulder of his beloved. How is it that here too I am ill-timed !

Scratching with the point of his tusk his consort who has contracted her eyes on account of the scratching sensation, fanning her with the pleasing winds from the ears flapped

in alternate succession, and feeding her with the half-chewed tender sprouts of the Sallaki, this happy wild elephant has been practising close familiarity. (32)

(*Looking in another direction.*)

But this elephant does not utter a moderately deep grunt when the clouds are rumbling; he does not eat morsels of S'aivala, collecting it from the adjacent lake; and his face is miserable as the bees that cling to it are silent being dejected at the lack of frontal juice: surely he is pining, being afflicted with separation from his dear mate. (33)

It is no use troubling him. Here is another, the lord of a herd of rutting elephants, the sound of whose pleasant and deep grunt is being heard by his delighted mate and who, having entered the lake which is scented and made viscous by the profuse exudation from his fleshy temples having an odour sweet and cooling like that of numerous fresh-blown Kadamba flowers, is sporting, scattering all round the mass of the tender sprouts, roots, fibres, stalks, filaments, and leaves of beds of lotuses torn up, spreading about a mist of spray from the waves dashing against each other by being set in motion by the beautiful and harmonious play of his ears going on unceasingly, and spreading terror among the ospreys and the cranes. Well, I shall address him. Noble lord of elephants, thy youth is commendable; thou hast also the skill to please thy beloved. But, (*Disapprovingly.*)

Whenever she finished her repast of lotus-stalks torn sportively thou gavest her mouthfuls of water scented with the opening lotuses; thou gavest her a bath with thy trunk scattering a shower of spray: granted all this; but at its close thou didst not hold over her, out of affection, the umbrella of a lotus-leaf with a straight stalk. (34)

How is it that he departs in a manner disagreeable on account of his treating me with contempt. Ah, I am simply a fool since I act towards this forest-rover in a manner befitting my friend, Makaranda. Alas, dear friend !

Fie upon this distressful life which I thus pass without thee (lit. alone); fie upon that beauty which is not appreciated and enjoyed by thee; accursed is the day also which

lows upon me without thee; and fie upon that delusive joy which springs from something else (than thee) ! (35)

MAK.—Oh, the impression of genuine affection, dormant on account of the stupefaction wrought by insanity, has been re-awakened by some excitant, and he thinks I am not near him. (*Stepping before him*) Here is the unhappy Maka-unda standing by your side.

MA'D.—Ah dear friend, come and embrace me. As to my love Mālatî, I am past all hope and am quite knocked up. (*He faints*).

MAK.—(*Joyfully*) Here do I come to the lord of my life. (*Looking at him, pitifully*) Woe me ! The moment he felt a longing for my embrace he swooned away. Let me then have done with any more fond hope of life. That I have entirely lost my friend is the reasonable conclusion (now). Alas, friend !

All that fear which my heart, feverish with anxiety caused by love, ever entertained tremblingly, although without any cause, in anticipation of your misfortunes, has now suddenly disappeared. (36)

Friend, better are those past moments in which I had the pleasure of seeing you alive although in a pitiable condition like that. But now,

On your departure the body is a burden to me; life an adamant nail; the quarters are blank; the senses without purpose; time painful and the world void of interest all round. (37)

(*Musing*) Why do I live then ? Simply that I should witness the end of Mādhava ? Well. Falling into the Pātālāvatî from the peak of this mountain I will anticipate Mādhava in death. (*He walks forth a little; then turning back with pity and looking*) Pity, oh pity !

This is that bodily frame resembling in complexion a blue lotus, even by very closely embracing which I never felt satiated, and which, the glances of Mālatî, full of dalliance consequent on dawning love and brightening with wonder, drank in at one time. (38)

Strange ! How could this body possess at an early age such a store of noble qualities ! Dear Mādhava,

The moment the spotless moon waxed full with all its digits it entered the jaws of Râhu; no sooner did the cloud become compact and ready to burst it was scattered by the force of the wind; just as the stately tree bore fruit it was consumed by a wild fire: (thus) did you fall a prey to death just as you became the crest jewel of the world. (39)

I will then clasp my dear friend even though in this state. And it was the very thing solicited by him. (*Having embraced him*). Ah friend Mâdhava, the repository of spotless lore, the preceptor of (or eminent by) virtues, the self-chosen lord of Mâlâtî's life, and the moon that gladdened the faces of Kâmandakî and Makaranda, this is Makaranda's last embrace in this life, solicited by you in your last moments. Friend, do not at all think that Makaranda will now live even for a moment longer.

Having drunk the suck of our mothers in company, on account of our living together from the time of birth, it is unbecoming in you, O you with a lotus countenance, alone to drink the libation of water offered to you after death by your kinsmen. (40)

(*He leaves him sorrowfully and moves about*) Here is the Pâtâlâvatî below. Divine river,

May I have my birth in the same place where my friend will be born; may I be his associate again ! (41)

(*He is about to throw himself down*).

(*Enter in a hurry Saudâminî*).

SAU.—(*Holding him back*) Dear son, have done with this rash act.

MAK.—(*Looking at her*) O, who are you ? Why do you obstruct me ?

SAU.—Long-lived one, are you Makaranda ?

MAK.—Leave me. I am that same wretch.

SAU.—Dear boy, I am a Yoginî and have with me a memento from Mâlâtî. (*She shows him the wreath of Bakula flowers*).

MAK.—(*With a sigh of relief and pitiaibly*) Revered lady, does Mâlâtî live ?

SAU.—Yes, she does. But my dear boy, has the worst be-
 lieven Mādhava ? I am alarmed that you are determined
 on this evil step. Now, where is Mādhava ?

MAK.—Revered lady, quitting him just in his swoon, I
 am here disgusted with the world. Come then, let us
 quickly repair to him. (*They move rapidly*).

MA'D.—(*Reviving*) Oh, I am brought back to my senses
 by some one. (*Musing*) Surely this is the work, without
 regard to my condition, of this gale wafting the drops
 of water from the fresh clouds.

MAK.—(*Looking at him*) Thanks to Heaven, my friend
 has regained consciousness.

SAU.—The build of the body of both agrees with what
 Kalatī told me.

MA'D.—Divine Eastern wind,

Whirl about the clouds charged with water; delight the
 Katakas; impel the peacocks to utter their notes with necks
 outstretched; and develop the Ketakas; but, when a lovelorn
 man dispels his anguish by falling into a swoon, what object
 dost thou seek, oh ruthless one, by afflicting him with the
 malady of consciousness again ? (42)

MAK.—A good service has been done by the wind that
 revivens all creatures.*

MA'D.—Divine wind, still I will address thee this request.
 Bear my life along with the pollen of the collection of
 blooming Kadamba flowers thither where my beloved is; or
 give me something that has been cooled by contact with her
 body: for thou art my final refuge. (43)

(*He bows with folded hands*)

* Moreover,
 These breezes of the rainy season, charged with the fragrance
 of the Ketaka flowers, kissing the faces of the town-matrons under
 the colour of agitating their flowing curls which roll over them (the
 faces) and delightful with (or, bearing along) the hummings
 of the swarms of bees rolling in the flowery dust in the cavities
 of the opened Kadamba buds.

SAU.—This is, indeed, the proper time to offer him the token of recognition.

(*She drops into his hands the Bakula-wreath*)

MA'D.—(*With emotion, amazement and joy*). Strange! This is the wreath of the flowers of the Bakula tree in the yard of the temple of Kāma, which, woven by me, was fondled on her lofty bosom by my beloved. (*Marking it closely with joy*). What doubt about this? For, here is the very same part of it which, although it was unevenly woven and, had its flowers badly arranged, that I should conceal the intense curiosity caused by emotion at the sight of her pretty, moonlike face, gave joy to Lavangikā. (44).

(*Rising in joy and excitement*) Dear Mālatî, here I will find you out. (*With an air of anger*) O you who shut your eyes to my condition,

Life is passing out, as it were; O fair one, my heart is giving way, as it were; my limbs are, as if, burning; and darkness seems to shoot forth from all sides; this is, forsooth, the occasion for speedy help and not for joking; give then bliss to my eyes and be not cruel to me. (45).

(*Surveying all quarters, in despair*) Whence can there be Mālatî here! (*Addressing the Bakula-wreath*) O Bakula-wreath, the dear companion of my beloved, thou art my benefactor. Welcome to thee!

At a time, when, O dear friend, the pangs of love-torture, irresistible and agonising on account of the evil of the fierce burning of the body, became unbearable, thy close contact, which almost equalled my embrace, became the most efficient means of saving the life of the blue-lotus-eyed one. (46).

(*Marking it, dolefully*)

Painfully do I remember those thy transferences to my neck and to that of the lovely-eyed one on various occasions, which inflamed the fever of love mingled with joy, which were enlivening on account of deep love and which were the marks of affection. (47).

(*He places it on his bosom and faints.*)

MAK.—(*Approaching and fanning him*) Friend, take heart, take heart.

MA'D.—(*Recovering*) Makaranda, don't you see how, all on a sudden, I have obtained from some source this *Bakula*-wreath, the token of (or, which bears with it) Mâlâtî's love? What do you think then as to what this could be?

MAK.—Friend, this revered lady here, an adept in the practice of yoga*, has brought this Mâlâtî's keep-sake.

MA'D.—(*Looking at her, piteously and with folded hands*) Noble lady, be gracious and tell me if my beloved lives.

SAU.—Cheer up, son, cheer up. She lives, the blessed one.

MA'D. and MAK.—(*Taking heart*) Revered lady, if so, then tell us what all this means.

SAU.—Formerly, as the story goes, Aghoraghanta was slain by Mâdhava in the temple of Karâlâ, as he, sword in hand, was offering up Mâlâtî.

MA'D.—(*In excitement*) Revered lady, desist, desist. I know the whole thing now.

MAK.—Friend, how so?

MA'D.—Friend, what else can it be? Kapâlakundalâ has gratified her wish.

MAK.—Revered lady, is it so?

SAU.—It is as my son has understood it.

MAK.—Oh hard lot!

If the autumnal moonlight blended with a bed of lilies for giving rise to the quality of beauty, then let the good deed remain: but what fatality is this that an unseasonable line of clouds should have parted them. (48).

MA'D.—Alas, dear Mâlâtî! Oh pity! You found yourself in a very dreadful situation.

Lotus-faced one, in what sad plight you must have been when in the grasp of Kapâlakundalâ, like a digit of the moon seized by the ominous Ketu (or, shrouded by the tail of a comet). (49).

Venerable Kapâlakundalâ,

* Or, who has got miraculous power by the practice of yoga.

That creation (of God) ought to be treated with respect; do not act demoniacally; be propitious: the natural place of a sweet-smelling flower is fixed on the head; and not under crushing pestles. (50)

SAU.—Son, do not be excited.

She would have done the execrable deed if I had not been there, an obstacle in her way; she is, indeed, exceedingly cruel. (51)

BOHE.—(*Bowing*) Your Reverence has done us a great favour. Tell us, then who you are that have thus proved to us a relative.

SAU.—You will know this, to be sure. (*Rising*) Here do I now,

Put forth, for your good, the miraculous power to bear one away, the result of my application to Yoga, incantations, mystic diagrams, penance and attendance on the preceptor. (52)

(*Exit with MA'DHAVA.*)

MAK.—Wonderful wonderful !

A frightful blending of darkness and lightning obstructing the function of the eye appeared for a moment and then disappeared.

(*Observing, with alarm*)

How is it that my friend is not here ? What is this ?

(*Pondering*) Or what else can it be !

All powerful is this mistress of the Yogis by her might. (53)

(*With surmise*) I am now quite at a loss to know whether this is a desirable thing or an evil.

Moreover,

My heart which is not a little astonished, which has forgotten the previous occurrences, which is overwhelmed

with the fever caused by the appearance of a fresh danger, and whose bewilderment disappears and thicken upon it at one and the same moment, experiences a state which

is a mixture of joy and sorrow. (54)

I will then seek her reverence who has come to this dense forest in company with our friends and apprise her of this event.

[*Exit.*]

END OF ACT IX, STYLED 'THE APPEARANCE OF SAUDA'MINI'

ACT X.

Enter KA'MANDAKI', LAVANGIKA' and MADAYANTIKA')

KA'M.—(*Pitiably and with tears*) Ah child Málati, who placed my lap, where are you ? Give me a reply.

Those various acts of yours whose charm grew every moment ever since the time of your birth, as well as your clearing words, sweet and gentle, as they are called back to memory, burn the body and rend the heart. (1)

Moreover, daughter,

I remember your lotus-like countenance, when you were a child, with its random cries and smiles, with a few tender, gay and budlike teeth shining therein, and with its faltering, unintelligible and sweet lisps. (2)

THE OTHER TWO—(*Tearfully*) Ah dear friend, charming with the bright moon of your face, whither are you gone ? What fate, the result of perverse destiny has, in your loneliness, overtaken your body which is as tender as a S'irisha flower ? Noble Mádhaava, the world has been such with you that great joy visited you only to vanish the next moment.

KA'M.—(*With greater grief*) Alas, dear children ! This your union, which brought joy with it and which was delightful on account of fresh love, was smitten by the violent blast of Destiny like that of Lavali and Lavanga by a violent storm). (3)

LAV.—(*Dejectedly*) Accursed heart that art adamant, how art cruel in every way. (*She beats her heart and falls down.*).

MAD.—Dear Lavangiká, I say cheer up but for a moment.

LAV.—Friend, what can I do ? My life, as if immovable by being indelibly fixed with adamant glue does not leave me.

KA'M.—Child Málati, from birth Lavangiká has been dearest to you. Why don't you take pity on the poor girl whose life is about to pass away ?

Abandoned by you of a bright complexion, your loving friend, whose face is gloomy, does not shine out like the wick of a lamp with its point black when bereft of the flame. (4)

And how do you, blessed one, leave Kāmandakī? You, ruthles child, your limbs were developed by the warmth of my weeds.

Ever since the time you were weaned, by me, you, with an engaging face, were made to play like a doll of ivory, then taught good manners, reared up, and united to an accomplished bridegroom, supremely eminent among men; you ought, therefore, to have a greater affection for me than even for your mother. (5)

(*Despondently*) Moon-faced one, now I have lost all hope.

I, whose fortune is reversed, did not see your suckling son lying on your lap, with his face engaging by his causeless smiles and with a white mustard seed placed on his crest and fore-head. (6)

LAV.—Revered lady, be gracious. I am not able to bear (the burden of) my life now. I will, therefore, cast myself off from the top of this mountain and find relief thereby. Your Reverence should give me such a blessing that I will see my beloved friend at last in my next life.

KA'M.—Oh Lavangikā, Kāmandakī too will not live any longer in separation from the dear daughter. Equal is their our pang of anguish. Moreover,

If owing to the diversity of actions there is no union (after death), let it not be: but the quitting of life has this fruit that all suffering is annihilated. (7)

LAV.—Just as you say. (*All rise*).

KA'M.—(*With a compassionate look*) Child Madayantika.

MAD.—What is your command? That I should take the lead? I am ready to attend (to your bidding).

LAV.—Friend, be good enough and desist from killing yourself. You must not, indeed, forget this person.

MAD.—(*With an angry look*) Avaunt! I am not your slave.

KAM.—Alas, the poor girl has formed her resolve.

MAD.—(*To herself*) Lord Makaranda, my homage to you.

LAV.—Revered lady, this is the precipitous peak of the mountain with its skirts hallowed by being begirt by the Madhumati.

KA'M.—Away with delay now in our present purpose.
All are ready to fall down.)

(Behind the scenes).

Wonderful ! What marvel !

A terrible admixture of darkness and lightning thwart-
 the perceptive power of the eye appeared for a moment
 and then vanished.

KA'M.—*(Looking, with joy mingled with amazement)* What!
 my dear boy is here ! Then what can this be ?

MAK.—*(Entering)* What else can it be ? Predominant
 this mistress of yoga by her greatness. (8)

(Behind the curtains)

What an appalling throng of men !

On hearing of the end of Mâlatî, Bhûrivasu, his heart filled
 with disgust for the pleasures of the world and also for his
 life, is coming to Suvarnabindu resolved upon throwing him-
 self into fire: we are, therefore, done up. (9)

MAD. and LAV.—Unexpectedly we have the prospect of
 meeting with Mâlatî and Mâdhava and as unexpectedly
 this dire calamity !

KA'M. and MAK.—Oh joy ! Oh, fie ; what pity ! Wonderful,
 strange !

What ! Is this a simultaneous fall of sword-blades and of
 a shower of the streams of sandal juice ? or is this a rain
 of nectar, without clouds, intermixed with streaks of fire ? (10)

To-day, Fate represents a mixture of the elixir of life with
 poison, a blending of light and darkness, and a combination
 of thunderbolts and lunar rays. (11)

(Behind the curtains)

Alas, father, hold, hold, I long to see your lotus-like face.
 Be gracious and gladden me. How, on my account, do you
 cast yourself off who are the sole auspicious lamp of a family,
 spotless and renowned in all the space encircled by the
 mountain Lokâloka ? But I, ungenerous that I am, had
 thought you to be without sympathy.

KA'M.—Alas, daughter,

No sooner have you been recovered by a strange chance
 as if from a second birth than there has appeared this fresh

calamity to smite you like the planet (Râhu) appearing to devour the digit of the moon. (12)

OTHERS—Alas, dear friend !

(Enter Mâdhava bearing Mâlâti who is in a swoon)

MA'D.—Painful ! Oh what a hard lot !

When she had somewhat survived (the effect of) her isolation she has encountered danger from quite a different quarter. Who possibly can shut the gates of a creature's destiny when ready to operate ? (13)

MAK.—(*Entering hurriedly, to Mâdhava*) Friend, where is that Yoginî ?

MA'D.—Starting from S'ripârvata I lighted down here rapidly just with her. But after the doleful words of the forester uttered the very moment, I have not seen her. (14)

KA'M. and MAK.—(*Beseechingly, looking in mid-air*) Noble lady, save us once more. Why have you become invisible ?

MA'D and LAV.—Dear Mâlâti, we call out to you, dear Mâlâti.—(*With trepidation*) Help, revered lady ! Her heart has ceased to beat owing to her breathing being long suppressed. Alas minister ! Alas dear friend ! Both of you have become the cause of each other's death.

KA'M.—Ah dear child, Mâlâti.

MA'D.—Ah my love !

MAK.—Alas, dear friend !

(*All faint but recover*)

KA'M.—(*Looking upwards*) How is it that this stream of water bursting down as if from a cloud suddenly torn asunder refreshes us !

MA'D.—(*With a sigh of relief*) Ah, Mâlâti has come back to her senses. For,

Her heart, as it beats with the returning respiration, makes her breasts throb; her lovely eyes regain their natural expression; and then, owing to the termination of the swoon, her face, brightening up, shines like a lotus when at dawn its beauty returns to it. (15)

(*Behind the scenes*)

Bhurivasu who was ready to rush into the massive fire,

disregarding the king who fell at his feet with Nandana, at once falls back at my words, filled with intense joy and amazement.

MA'D. and MAK.—(*Looking up, joyfully*) Revered lady, we congratulate you.

That Yoginî descends from the sky parting the cloud, of whom this shower of nectareous water in the form of words surpasses the shower of water from the clouds. (17)

KA'M.—Welcome, welcome is this to us !

MA'L.—Fortunately have I come to life again after a long time.

KA'M.—(*With tears of joy*) Come, come, daughter, Mâlâti.

MA'L.—What ! Your reverence (here) ! (*She falls at her feet with these words*).

KA'M.—(*Raising, embracing, and smelling her on the head*).

Live daughter; give life to him whom you prize as much as life; let your friends also live; and enliven me and your dear friend with your limbs cooling as if by contact with snow. (18)

MA'D.—Friend Makaranda, now (life in) this mortal world has become acceptable (worth living) to Mâdhava.

MAK.—(*With joy*) It is just so.

MAD. AND LAV.—Dear friend, you whose sight (again) was lost all hope, honour us with an embrace.

MA'L.—My dear friends ! (*She embraces them*).

KA'M.—Dear sons, what is this (how did all this come to pass) ?

MA'D and MAK.—Revered lady,

Subjected to affliction by the evil in the form of Kapâlâ-kundalâ's wrath,* we have been rescued from the calamity by this venerable lady with a resolute effort. (19)

KA'M.—How comes this to be the consequence of Aghora-ghanta's being slain !

MAD. and LAV.—Oh wonder ! How charming is the final issue brought about by Fate, though repeatedly cruel.
(*Enter Saudâmini*).

SAU.—(*Approaching*) Venerable mistress, here bows to you that old pupil of yours.

* Or (if *स्तापदः* be taken as ab. sing. qualifying कृच्छ्रात्, from the calamity in which affliction was caused to us &c. we have been &c)

KA'M.—Ab, it is the good Saudāminī !

MA'D. and MAK.—(*In amazement*) How strange !

This is Saudāminī, the first pupil of her reverence and an object of her favour ! Every thing is now explained.

KA'M.—Come, come, thou that possessest a store of merit arising from thy gift of life to a number of persons. What a pleasure it is to see thee after a long time ! Gladden my body, although it is filled with great delight, oh treasure of friendliness, with an embrace and desist from obeisance. (20)

Moreover,

Thou alone whose attainment of miraculous power is inviolable art adorable to the world by thy acts of this nature which surpass (even those of) the *Bodhisatvas*: thou (the plant of) whose conduct, with its seed laid in our former familiarity has (thus) yielded its wealth of fruit. (21)

MAD. & LAV.—Is this the noble Saudāminī ?

MA'L.—Yes. She, indeed, loving us owing to her connection with the revered lady, reproved Kapālakundakā, took me to her lodging and there ministered to my comfort with an affection not different from that of her reverence. Nay, she bent her course hither with the keep-sake of the *Bakula* wreath and preserved you all.

MAD. & LAV.—Our younger preceptress has been very gracious to us.

MA'D. & MAK.—Oh, how marvellous !

Even the gem that grants all desires of the heart requires the exertion of the manifestation of a wish (on one's part); but this noble lady, I esteem, worked this wonder without a solicitation.

SAU.—(*To herself*) Oh, their extreme goodness makes me blush. (*Aloud*) Revered mistress, here is a letter addressed to Mādhava, of long life, written in Bhūriyasa's presence by the king, the lord of Padmāvatī, with the approval of the over-joyed Nandana. (*Hands over the letter*).

KA'M.—(*Takes it and reads*) All hail to you !! The king thus sends you his greeting—

We are greatly pleased with thee, our son-in-law, foremost of the meritorious and the praiseworthy, of noble

descent, with all calamities surmounted and magnanimous. And in token of our pleasure and to give thee delight, we, to-day, bestow Madayantikâ upon thy beloved friend though already united to him by her affection. (23)

(*To Mâdhava*) Hear, my son.

MA'D.—I have heard it. Now all my wishes are attained.

MA'L.—Fortunately the dart of apprehension has been removed from my heart.

LAV.—Now all the desires of the noble Mâdhava and Mâlatî, without exception, have borne fruit.

MAK.—(*Looking forth*) Oh! Here come Avalokitâ and Buddharakshitâ, accompanied by Kalahamsaka, dancing in the transport of joy.

(*Enter Avalokitâ, Buddharakshitâ and Kalahamsaka*).

ALL.—(*Dancing in a variety of ways, they approach Kâmandakî and say with a bow*)—

Glory to you, the treasure of (all these) achievements. (*To Mâdhava*) Victory to you, Mâdhava, the delighter of Makaranda; full moon*, we offer our felicitations to you (or, fortune smiles upon you).

(*All look smilingly*)

LAV.—Who is not filled with glee on this occasion for rejoicing in every way?

KA'M.—Just so. Has there ever been an affair (a Prakarâna), full of such incidents, so exceedingly wonderful, varied, charming and ennobling?

SAU.—This is all the more charming in this that the cherished object of the ministers, Bhûrivasu and Devarâta, regarding the alliance of their children, has been accomplished in the long run.

MA'L.—(*To herself*) How does she mean!

MA'D. & MAK.—(*With eager curiosity*) Revered lady, the course of events is one way, while the words of the noble lady imply another.

LAV.—(*Aside*) Revered lady, what is to be said?

KA'M.—(*To herself*) Now all our anxiety is removed on account of Nandana being won over to our side through

* Or, moon that have waxed full (*i. e.* gained all your ends.)

[100]

[Act X

our connection with Madayantikā. (*Aloud*) Sons, not indeed is the course of events the other way. In the days of pupilage a solemn agreement was made by the two (ministers) in the presence of us and of Saudāminî, that they would necessarily unite in wedlock their children. It was the anger of the King and of his minister that was thus shunned.

MA'L.—Oh the concealment !

MA'D. & MAK.—Marvellous ! Triumphant are the plans of the great which conceal the object in view but lead to blissful results.

KA'M.—Boy,

The happy union of you two, of long life, which had been cherished by the mind just from the beginning, has been accomplished by our merits and my efforts; the pains of my two disciples too have been rewarded; also the union of your dearest friend with his beloved has been effected beyond the shadow of a doubt; and delight has been brought to the king and Nandana: if there be any thing more that you wish for, let that also be declared. (24)

MA'D.—(*Bowing with joy*) Revered lady, is there any object further than this to be wished for ! Still, let there be this by the favour of your revered self:—

May the good, rid of all evil occurrences, be ever happy; may Kings guard the earth ever abiding by law; may the clouds, being steady, ever send down their showers in season by the merit (of the people); and may the subjects, highly delighting in the conversation (or society) of their relatives, kinsmen and friends, be in affluent circumstances (lit. enjoy pleasures) ! ! ! * (25)

KA'M.—Be it so !

[*Exeunt Omnes*

END OF THE Xth ACT.

End of the play 'MA'LATI MA'DHAVA', composed by
BHAVABHŪTI.

* Instead of this some Mss. read:—

May good (*v. l.* prosperity) attend all the worlds; may the multitudes of creatures be devoted to the benefit of others; may evil disappear; and may the people be happy in all respects !

NOTES.

Act I.

P. 1 मालतीमाधवम्—Explain मालती च माधवश्च तावधिकृत्य कृतं नाटकम्—
भेदोपचारात्तथा.

सानन्दं—Adv. to विशति; joyfully because he readily found a hole to hide himself in; or with Jag., it may be taken (and which is perhaps better as this avoids अस्थानस्थपददोष) with नन्दिहस्ता०
नन्दी—The principal attendant and door-keeper of S'iva. Cf. Kum. III. 41. The name, however, is applied to different attendants of S'iva: cf, आद्यः कनकनन्दी च गिरिकास्वो द्वितीयकः । सोमनन्दी तृतीयस्तु विज्ञेया नन्दिनस्त्रयः ॥ सुरजरावाहृत—the sound of the tabor is mistaken for the rumbling of clouds on hearing which peacocks are said to scream and dance in joy. Cf. संगीतमृदंगध्वनितेषु केकाशकुया मयूरमुखानि स्थगयति । Kád. अग्ररन्ध्र—अग्रं च तद्रन्ध्रं च. This is a Karm. comp. and must be so dissolved, the two, अग्र and रन्ध्र, being related to each other as अवयव and अवयविन् and thus there being सामानाधिकरण्य; see our note on अग्रहस्त S'ak. p. 92; or on Kum. V. 63 and cf. Malli. on the same or on Kir. V. 29. It is equivalent to रन्ध्रग्रं the forepart of the nostril (which is put for the whole नासारन्ध्रं). भोग—the hood or the body
उद्गीन—p. p. of डी with उत्. विधूति—shakings, rapid or forcible movements. There is no idea of fear. Ganapati shook his trunk simply to get rid of the unwelcome obstruction into his nose. The entrance of the serpent and his being shaken off refer by implication to public calamities and their being ward off by Gajánana's favour. According to the com. Trip the fig. in the stanza is Kávyalinga. For the figures उक्तियो and जति noticed by Jag., see com.. Jag. finds in some of the epithets allusions to the monsoon &c. to be described later on

P. 3. आपीन—A garland worn on the crown of the head 'शिखास्वापीडशेखरी' Amara. Lit. a garland closely woven. संकुल— as the skulls dipped into the water it overflowed (कपालैः संकुल &c. as Jag. takes it), Or with Trip. कपालेषु संकुलं, अतएव गलत्तपुरणादधःस्त्रवत् &c.). Water trickled down from the skulls & they were filled with it. विद्युत्प्रायः—Better dissolve विद्युत्प्रायः यद् ... पुटज्योतिः &c. केतकशिखा—cf. J.'s remarks. The केतक is one the flowers not offered to S'iva but the poet seems to have

forgotten it. **संदिग्ध**—The crescent of the moon is mistaken for a tender Ketaka flower. The close resemblance between the two causes such a illusion. The fig. is संदेह (or संशयोपमा as Dandin calls it). Mark the root sense; cf. our note on धूपैर्जालविनिःसृतैर्वलमयः संदिग्धपारावताः । Vik. III, 2. **जट**—The mass of. Trip. remarks:—अत्र रूपकसंदेहानुविद्धा स्वभावोक्तिरलंकारः । अत्रेश्वरस्य जटा जटालंकृतस्य प्रशान्ताकारप्रतीति-धरशान्तः कथानायकः सूचितः । जटा इति कर्तृबहुत्वेन नायकनायिकाबहुत्वम्, भूतेशस्ये-त्यौपसर्जन्येन जटा इति स्वातन्त्र्येण नायकस्य स्वप्रयोजननिर्वाहेऽन्यपारतन्त्र्यम्, कामन्दक्यादि-तपस्विनीजनस्यैव तत्कार्यनिर्वहणानन्तरोद्योगित्वं सूचितमिति मनाकाव्यार्थसमुन्नेप उक्तः ॥

On the ingenuity of those commentators who detect hidden references to some minute details described further on in the play Trip. has this rather severe comment:—एताभ्यां श्लोकाभ्यां जलधरसमयप्रारम्भः सूच्यते । तस्य निर्वहणसंघौ वक्ष्यमाणत्वात् । मुखसंधिसूचितस्यैव निर्वो-दव्यत्वात् । तत्र कपोलैत्यनेन बलाकावलिः, जलक्षरणेन वृष्टिः, विद्युदित्यनेन च विद्युत्, केतकशिखेत्यनेन केतकोद्गमः, भुजगवलयवद्जटापटलत्वेन जलदोदयः, मुरजध्वानेन गार्ज-तशब्दः, कामारवर्हीति मयूरहर्षश्च सूच्यत इति केचिद्व्याचक्षते । तदेतच्छब्दशक्त्या प्रती-यतेऽर्थशक्त्या वेति त एव जानन्ति । नन्वेते शब्दाः प्रकृतार्थनियन्त्रिता अपि शक्यन्त्यन्तबला-दन्वितमर्थान्तरं प्रत्याययन्तीति कस्यचिद्व्युत्पन्नस्य प्रतीतिः । अर्थोऽपि प्रकृतो नैतादृशस्यार्थान्तर-स्य प्रतीतौ समर्थोऽनुभूयते सहदैयैः । कथांशानामेव निर्वहणे निरूप्यमाणानां मुखसंघौ सूचननिर्वन्धः । न तु तत्र वक्ष्यमाणस्य सर्वतुल्यवर्णनादेरपि । ततो नैवोऽर्थः कवेर्विवक्षागो-चरोऽपि । तस्मान्नायं ध्वनिमार्गविदां पन्थाः ॥

दन्तश्रेणिषु &c.—This is a Prakshipta sloka. The Com. Trip. also remarks 'दन्तश्रेणिषु' इत्यादिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति पूर्वैरेव्याकृतमपि कचिदु-स्तकेषु दृष्टत्वादस्माभिव्याख्यायते ॥ The sl. describes the universal form (विराट्स्व०) of S'iva. **दन्तसंगमः**—The whole should have been compounded; it is a सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः. दन्तश्रेणिषु संगलन्त्यः कञ्-कलसहितेन व्यावर्तनेन (by their rolling along) व्याकुलाः thrown into commotion. नासाश्च लोचनानि च कर्णाश्चैव कुब्जाश्च कुहूराणि च तेषु; Karm. उद्गतः गद्गदः यस्मिन्कर्मणि तथा ध्वनिनः ध्वननशीलाः । **ग्रन्थि**—Joints or cheek-bones. **चूडासवन्ती**—The Ganges. **ब्रह्मकपालः**—an allusion to the severance of Brahman's head by S'iva. **उत्त्वण**—swelling into a mass, appearing prominent. **स्वभावोक्तिः** अलंकारः Trip,

पद्माली—This sl. looks like Bhavabhūti's and is so quoted by S'ar, as remarked by Dr. Bhandarkar. **ईषद् &c.**—ईषत् विवर्तितं मुकुलं यस्य slightly opened. **अर्चिः** &c.—अर्चिभिः निष्टम्भैः चूडाशशी तस्मादलितः यः सुधासारः तेन शंकरिणौ कोणौ यस्य. As the flames rose up all round, the crescent on the crest was heated and nectar trickled down from it on the corners of the eye. **तार्त्तियीकं**—तृतीयमेव ता० 'तीयादीकम् स्वार्थे वाच्यः' Vart. on Pān. V. 8. 48.

रिः (more usually called त्रिपुरारि, त्रिपुरान्तक &c.)—Ś'iva who destroyed the cities of gold, silver and iron built by Maya for the demons in heaven, in mid-air and on earth. See Mah. Bhā. III. 203, 62-77. मदनलोपणं—For the story see Kum. III. 64-77; उदात्तालंकारः Trip.

P. 4. नान्यन्ते—The question as to the propriety and meaning of this stage direction has been fully discussed in the Introduction, and by us elsewhere. सूत्रधारः—some explain the term सूत्रधारः as the one who holds the thread of the play, i.e. the author or the director.

विष्टः—The greater part of the disc of the sun was visible above the horizon. Cf. सदश्वभूयिष्ठा द्रविणराशयः Rag. IV. 70. विष्टं वनं; अभिरूपभूयिष्ठा परिषद् S'ak, Prelude. —दीप—is more technical than दीपक, the lamp of the whole world; cf. जज्ञे ससज्जगदेकदीपः । Udar. I. 8. Mark the alliteration. उपतिष्ठे—The term is used by the Vart. उपादेव पूजासङ्गतिकरणः; see Sid.kau. on Pān. III. 25.; or according to Trip. by पथ्याराधनयोश्च (I will propitiate).

P. 5. विश्वमूर्ते—'सूर्य आत्मा जगत्तत्स्थुषश्च' इति श्रुतेः । Tripurāri; धुर्यां धुरि साधुः धुरं वहतीति च धुर्यां तां the wealth of mental power and means leading to the successful conduct of business; hence the glory of success as a leader; 'the power or resources of a leader' Dr. Bhān. अथ—इह V. 7. 'in the present undertaking'—would be a better reading. Mark the appropriateness of the terms लक्ष्मी and देव.. All the epithets of the sun in this stanza are aptly chosen. यद्यत्—तत्—here तत् refers collectively to all that is indicated by यद्यत्. This stanza is quoted in Kāv. VII. to show that the correlative (where it refers to a thing in its generic form) need not be repeated although the relative may be repeated (referring to a thing in all its specific forms). भद्रं भद्रं—The repetition may refer to the totality of good (every kind of blessing), or the first may be taken as an adj., meaning 'excellent, of the best kind'; see com; मङ्गलानुबन्धीनि मङ्गलानि प्रयच्छेत्पर्यः remarks Trip. भूयसे भूयसे—for supreme bliss. See the commentator's remarks. मङ्गलानि—the theatrical preliminaries; see com. वास्तव्यः—residing in. The affix तव्य here indicates the agent, by the Vart. वसेत्स्वयं कर्तारि णिच् । प्रकरण—does not appear to be used in the technical sense here but merely in that of a play. विद्वत्परिषद्—the audience composed of appreciative men. (परितः सीदन्यस्या-परिषद्).

P. 6. भावः—The Sūtradhāra is technically so addressed. भूमा—

Excess, according to Jag; प्राचुर्येण;.....। अनेन रसैकपत्रणत्वं प्रबन्धस्य जति-
भूतो गुणो दर्शितः । Trip. रसानां—the principal sentiment and its
accessories. प्रयोगः—delineation, development. औदार्यं—Adventu-
rousness, bold steps taken, such as Mak.'s killing the tiger, the
selling of human flesh by Mādh., Makaranda's personating Mādh.,
the secret marriage of Mak. and Mada. &c. They help the growth
of love and hasten the final catastrophe. कामसूत्रं—See Jag.
कामः अनुरागः स एव वर्तितव्यमाणसर्वकार्यबीजभूतत्वात्सूत्रमिव सूत्रम् । Trip.; or काम-
सूत्रमिव सूत्रं; सूत्र properly a thread; hence by लक्षणा the various inci-
dents leading to the development of love. Perhaps there is a
reference here to Vātsyāyana's work of the same name, some of
the principles laid down in which the poet follows further on.

P. 7. पञ्चपुरं—situated somewhere near Chandrapura
Chandā in the Central Provinces. तैत्तिरीयिनः—followers
the Taittiriya *S'ākhā* of the Krishnayajurveda; तित्तिरिणा प्रोक्तं
तैत्तिरीयं तदधीयते इति तैत्तिरीयाः is the form directly got from the Sām-
'तित्तिरिवरतन्तु—' Pān. IV. 3. 102, and should have been admitted
in the text (which is also Trip.'s reading). The form तैत्तिरीय-
is inaccurate as इन् is not available in this case. This is probably
formed on the analogy of काश्यपिन् or शौनकिन् ; or we must add the
मत्वर्थीय इन्—तैत्तिरीयं स्वाध्यायत्वेन विद्यते एषाम्,

चरण—followers of a particular branch of the Veda, a Vedic
guild; see com. पंक्तिं—पंक्तिं पावयन्तीति । Brāhmanas so holy
their Vedic studies and purity of conduct that by their
presence they can purify a whole पंक्ति (men sitting in the same
line with them to dine); cf. Mann III. 183.—अपाङ्क्योपहृता नि-
पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः । तान्निषोषत कात्स्न्येन द्विजाग्र्यान्पंक्तिपावनान् ॥ also 184;
Jag. also. सोमपीथिन्—Also पीथिन् ; सोमस्य पीथं or पीथः अस्यास्ति
पीथ-यं is a Vedic word formed fr. पा+थ an Unādi aff.; Un. II. 1.
The अ is changed to ई by घुमास्था—Pān. VI. 4. 66.

श्रोत्रियः—छन्दः अधीते, irregularly formed from छन्दस् ; See Pān.
V. 2. 84. इष्टं—एकाधिकं हवनं त्रेतायां यच्च हूयते । अन्तर्वेद्यां च यथा
तदभिधीयते ॥ पूर्त—Charitable works such as digging wells &c.
वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामाः पूर्तमित्यभिधीयते ॥ these are
enjoined on every mortal; see Mann IV. 226. दारान्—पुत्रार्थं नि-
भार्यो पुत्रः पिण्डप्रयोजनः । इति स्मरणात् ; cf. प्रजायै गृहमेधिनाम् ' Rag. I. 7. The
com. Trip. notices the fig. Parisankhyā in this S'loka.

P. 8. तदाध्यायणः—अनुष्य ख्यातस्य पुत्रः आमुष्यायणः; fr. अनुष्य and
the aff क् (आयन्.) There is अनुक् of the gen. by the Vārt. 1.

One born of him, the well-known one; a descendant or scion of an illustrious family. प्रख्यातात्पितु-
 भामुष्यायण उच्यते । Ratnamālā. सौहृदेन—Though सौहृद-
 presents no difficulty of grammar and is more usual, सौहृद-
 by no means of rare occurrence; cf. यत्सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति-
 I. 13; also Vik. I. 9.; सौहृदादपृथगाश्रयामिमां Utt. I. 45. Jag.
 accounts for the form. In interpreting a Sūtra we must
 take the words just as they are stated (प्रतिपदोक्त); in the present
 it is the word हृद् substituted for हृदय that takes Vṛddhi and
 the independent word हृद्, that we have in सौहृद; or by the
 Vibhāṣā संज्ञापू० (i. e. the operation of a rule stated using a
 such as गुण, वृद्धि &c., is optional) there is no उभयपदवृद्धि. भरताः—
 players, actors; भरतस्य मुनेः शिष्याः; भरत + अण्; there is no
 Vṛddhi of the initial vowel as it is a संज्ञा.

संगीतप्रयोगेण—संगीत properly means the triple symphony of
 song, instrumental music and dancing or pantomimic repre-
 sentation; गीतं वाद्यं तथा नृत्यं (or नृत्तं) त्रयं संगीतमुच्यते । By lakṣhaṇā it
 sometimes signifies one of these. Here it may mean 'acting'.
 वगैः भवः one belonging to the same class or company; here
 actor; वृन्दभेदाः समैर्बर्गः । Amara. सौगत—a follower of Sugata or
 Buddha. अधीते—Lit. has been practising; i. e. it has been
 assigned to.

वचोपुक्ति—(a dexterous or skilful) arrangement of words, a
 clever declaration or remark. See Dr. Bhāṇḍārker's notes.

—dramatic writers. इह—in this matter, viz. writing dramas;
 perhaps the drama had got into disodour with the Pandits;
 when Bhav. was just rising. किमपि—Something inexpressible;
 inexpressible on account of its supreme greatness, excellence &c.;
 littleness, worthlessness. Both the senses seem to be intended
 (see com.), though the word is generally used in a good
 sense. In either way the expression is ironical. Mark the ma-
 terials quoted by Jag. नहि बधिरे &c नहि संभ्राज &c. उत्पत्स्यते &c.—is
 equivalent to य उत्पत्स्यते तं प्रति एष यत्नः. Here the relative and cor-
 relative can be easily got from the context and so are
 omitted. The stanza is cited in the Kav. as an instance of such
 omission. निरवधि, विपुला—The significance of these epithets
 explained in the com.

P. 9. उपनिषदां—The Upanishads are the philosophic portions
 of the Vedas. They teach Brahmanidya, the true nature of
 Brahman and the cosmos. The word is thus derived by the

Vedantists:—उपनिषदस्य किंप्रत्ययान्तस्य षट् (सद्) विशरणगत्यवसादनेषु इत्यु-
 धातोः (*i. e.* of सद् with उप and नि) उपनिषदिति रूपम् । तत्र उपशब्दः साध-
 यमाचष्टे । तच्च संकोचकाभावात्सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि पथवस्यति । निशब्दो निश्चयवचनः ।
 That which certainly destroys primal ignorance by giving a cor-
 rect knowledge of Brahma and cuts off the bonds of worldly
 existence. गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति परं वा ब्रह्म गमयति अविद्यादिसंसार-
 कारणं चात्यन्तमवसादयति इत्युपनिषद् उपनिषदस्य संदेहमर्थश्रवणात् । S'ankarā-
 chārya. Others derive it fr. सद् with उपनि 'to sit close to' and it
 means the secret knowledge got from the Guru by sitting close
 to him; and secondly the works setting forth such knowledge.

सांख्यस्य—Sāṅkhya is the system of philosophy developed and
 propounded by Kapila. It comes from Sankhyá (संख्यया निर्वृत्तः; *i. e.* अ); it is the proper enumeration of the true principles which
 according to the Sāṅkhyas are 25. A correct knowledge of these,
 leading to the discrimination of Purusha from the other
 24 *tatvas*, effects *Moksha*. The primary principles are two viz.
 Pradhana, otherwise called Prakriti, and Purusha. Purusha takes
 no part in the creation of the world but is a passive looker-
 on. The whole universe is the development of Prakriti which
 evolves 23 other principles (मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः प-
 षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ Sán. Ká. 3). The chief
 feature of this philosophy is that it does not consider God as
 the creator and the ruler of the world. See A. Dic. and our notes
 on Kum. II, 13.

योगस्य—The Yoga philosophy, another of the six Darśanas
 (also regarded as a further development of the Sāṅkhya
 philosophy) is attributed to Patanjali. It admits the principles
 of the Sankhyas but adds one more, Isvara, to the list. This
 Isvara is कुशलकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषः (Pat. Yog. I. 24) while
 मोक्ष (कैवल्य) is attained सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये (Yog. III. 55; see also 50).
 Its chief aim is to teach the means by which the individual
 soul can be united with the Supreme spirit, and many elaborate
 rules are given for the proper practice of *Yoga* or abstract
 meditation.

तत्कथनेन किं—*i. e.* To mention these will be simply pedantic.
 The poet, however, does imply that he was well-versed in all
 the afore-mentioned S'āstras. **प्रौढित्वं**—Power of expression,
 felicity of speech; it is the art of expressing one and the
 same idea in a condensed form (laconically) or *Vice versa*; see, com.
उदारता—richness of expression, command of language. अर्थगौरव-

depth of meaning, the art of making words express a manifold charming sense. See com. Herein the poet states his qualifications to write a drama. We must not consider this pedantry, as a writer was obliged to make such a statement those days when manuscript copies of a book were the only means of circulation and people were not tempted to make such copies unless an author was known to be a man of extraordinary ability and merits.

P. 10. प्रकरण—One of the ten Rûpakas. The special features of a Pra. are—The story should be imaginary and must be human. Love should be the principal sentiment. The hero must be of the kind धीरप्रशान्त 'firm and patient.' For other particulars see Intro, Technical Remarks.

P. 11. वर्णिकापरिग्रहः—वर्णिका is colour or paint necessary for a change of form (रूपान्तर or भूमिका); hence by lakshana 'a character or part'. मालती, माधव—Mark how the names (also कलहंस &c.) are adapted to nature. They are all significant terms. See also com.

P. 12. तत्प्रयोगात्—तत् of course refers to प्रकरणं (मा० वं नाम) p. 10. चन्द्रकी, अव०—Mark the derivations. The former knows all the intricacies of the policy taught by Kámandaka; the latter scrupulously watchful of the good of those in whom her mistress is interested. This way of announcing the entrance of a *pátra* is called प्रयोगातिशय.

P. 13. अपि नाम—expresses hope, expectation; is it likely that, I wish that. The expression is of frequent occurrence; cf. p. p. 24, 34, 59, 61 &c. आन्तरज्ञेन—Knowing the inward feelings of persons. The left eye, as if knowing the uneasiness of Kám.'s mind throbbed and dispelled her anxiety and hence Kám. regards this as a kindly act on the part of the eye. This is the view of Jag. and the Com. Tripurári. Dr. Bhándárkar takes आन्तरज्ञ to mean 'knowing the interior or hidden secret of things' rather than of Kám., remarking that the eye does not tell what passes in Kám.'s mind but what the result will be. But in this case इव must be taken with विवृण्वत्ता and thus becomes inappropriate; for the eye does not as if declare but declares.

वामकेनावि दाक्षिण्यं—Virodhábhāsa. Mark the double *entendre* in the words वामक and दाक्षिण्य. The former means (1) left; and (2) perverse, unfavourable; the latter (1) the state of being

the right; and (2) the state of being well disposed, favourable, kindness, courteousness or kindliness. So there is a double Virodh (i. e. between left and right and perverse and auspicious). The apparent antithesis is removed by taking दक्षिण to mean favourable in the first case and वाम in the sense of left in the second.

चिरं पिण्डपात &c.—Who should, therefore, be least expected to take interest in wordly matters. संसारावग्रह—The chains or fetters of worldly life.

P. 14. विधेयविषये—in the matter of what is to be done or to the office of an agent. अस्मत्सौदामिनी—'Trip. taken अस्मत् separately as ab. pl., saying अस्मत् एव मत्कारितैव and remarks—मम च सौदामिन्याश्च समक्षमिति व्याख्यानमनुपपन्नम् । स च देवदत्तश्च तावदितिवत् स्वदत्तं सर्वैर्नित्यमित्येकशेषप्रसङ्गात् । द्विपर्यन्तादीनामेव त्यदादित्वमिति तु त्यदाद्यत्वमात्रनिरासार्थम् । आन्वीक्षिकी—fr. अन्वीक्षा + ईक (उञ्) + ई; प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामीक्षितस्यार्थस्यानुपपत्तिः । क्षणमन्वीक्षा सा प्रयोजनं यस्याः सान्वीक्षिक्यनुमानविद्या न्यायदर्शनवैशेषिकादिका । com. on Kāman II. 7, 1; Dr. Bhānd. The knowledge of this philosophy is indispensable to a politician; for it is प्रदीपः सर्वविद्यानामुद्ययः सर्वकर्मणाम् आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता ॥ Vāts. on Gau. Nya.sn. I. 1. कुण्डिनपुरः—The ancient capital of Vidarbha, probably the modern Beda. पद्मावती—the scene of the play. General Cunningham considers this as identical with the modern Narwar in Malva, situated on the river Sind corresponding to the Sindhu of the play. But &c.—from what the poet says about its position at the end of the fourth act, and again at the beginning of the ninth, Dr. Bhāndarkar thinks that as the town was situated at the confluence of the rivers Pârâ and Sindhu, Narwar could hardly have been the ancient Pad. since it is situated about 25 miles above the confluence of the Sind and Parbati. The sight of the ancient town, therefore, must be looked for somewhere nearer. See. Dr. Bhāndarkar's notes. प्ररोचनार्थम्—That he may be acquainted with the manners and ways of the world; or as Dr. Bhāndarkar takes it 'for being seen and liked by the people.' प्रकीर्तितः—sent into the world at large. The fig. is समुच्चय.

P. 15. तां याचते &c.—Notice the alliterations in this line. नरपतेः and नृपमुखेन (नृपमुखेन) are significant: the former implies that he, as king, could command; the latter suggests the absence of such merits in Nandana as Mādhava has (and hence the necessity to move the king to exert his influence in his

वार). निरपेक्षता—indifference, absence of any reference to him-
 self.—‘Who have given indication of their love for each other’s
 feeling, love; hence also ‘the seat of love;’ the heart. चालत्वात्-
 चाला च बालौ तयोर्भावः। hence ignorant of the art of dissimulation.
 अविद प्रथमयौवनं Trip. कार्यः &c.—cf. Trip. तथा सति अकुण्ठितेत्साहयो-
 रस्वत एव अभिमतसंघटनं सिध्येत्। अन्यथा गुरुजनेन विदितमस्मत्चापलमिति लज्जया
 लोभह्लादभिलषितः कृतकपरिणयो न निष्पद्येतेति भावः। अतुरागप्रवादः—अत्र नायकयो-
 रानुरागस्य बीजस्योपन्यासादुपक्षेपो नाम मुखसन्धेरङ्गमुक्तं भवति। Trip.

done. 16. बहिः &c.—This is the crooked policy, first chalked
 taken and practised by Chanakya, which appears to be much in
 marks—e in the times of Bhavabhūti, Dandin &c. Bhavabhūti,
 ल्यदाले he appears from his Māl Mād. to be an admirer of the
 रासके does not, however, make his hero commit homicide
 गुणदे out extreme provocation and just cause, nor is Kāmandakī’s
 com. or stained with bloodshed, as in the case of the kumaras of
 opy is Dasakumāracharita.

कर्मणाम्—may mean (1) honestly, excellently, favourably (to his
 nus); प्रकृष्टा गुणा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा च रमणीयं च; or (2) exceedingly.
 Bede on (sl. 16) it means ‘worthy, befitting.’ विद्वान्—‘one
 in policy.’ The figure in this sl. is समुच्चय.

. B. &c.—on one pretext or another, suggesting several

ललित—may also be taken as part of the comp. ललितैः as
 does; but taken separately it better explains why Māl.
 (ललितमिति). ललित—v. l. see com.; it rather means ललितं यथा तथा
 gracefully crushed or drooping. ललितं ललितं (unnerved or
 less condition) येषां will also do. The word ललित frequently
 in Bhav.; cf. *infra* III. 6; IV. 3, Uttar. I. 24 &c. This
 is quoted in the D. R. as an illustration of youthful
 serving as the Vibhāvas of रति or love, the Sthāyibhāva
 अङ्गकैः—Here the affix क which expresses pity (by
 Pān. V. 3. 76; for her limbs were reduced to a
 condition) indicates the greatness of her emaciation
 in its turn, suggests that her love-longing is great. This
 quoted in the K. P. as an illustration of the aff. क suggest-
 ताम्यति indicates उद्वेग. अत्र मालत्या माधवविषयो नुरागः प्रथमावस्थेति
 N. 2

सन्तव्यम् । Trip. Fig.—Jag. says अवोत्प्रेक्षा निशितस्यैव । The words सन्तव्यम् and नवं favour this view; or it may be taken as an Upamā.

P. 17. वाढम्—Yes, it must be so. यतः—the sentence ends with लिखितं. विनोद—dispelling of her longing.

P. 18. तीर्थेन—by this channel or means, medium; घटेन supposed एवं or यत् after this. It may come to pass that. उपोदातेन—there being an occasion for it. ताय *v. l.* will mean 'To form an introduction' to the business we have set ourselves about. To adopt this reading is to presuppose Kal. & Mandā. to be in the secret. अभिप्रायः—*i. e.* of Lavangikā (and not of Avalok. as Jag. remarks). अभियोग—Close or zealous application to, energetic pursuit of. समा०—समासादितः आश्चर्यो मन्त्रसिद्ध्या प्रभावः यथा. प्रभावः superhuman power such as that of flying through the air, becoming invisible &c.

श्रीपर्वत—Also called S'ris'aila—the mountain of S'ri or Lakshmi—is a holy place, still visited by pilgrims, near the Krishna river in the Karnul Zilla, about 120 miles from Hyderabad. The temple of Mallikārjuna is on a small hill in its neighbourhood. कापालिकव्रतम्—The vow or practice of the Kāpālikas. They were a sect, so called from the garlands of human skulls (which they also used and still use as vessels for eating and drinking purposes) they wore, who worshipped Bhairava (S'iva in his terrific form) and Chāmundā. They even offered human sacrifices to propitiate their favourite deity, Kālī. They renounced the world and wore loathsome things on their persons thus presenting a hideous appearance. The mountain S'ris'aila was their rendezvous. They were adepts in the science of mesmerism which they used for evil purposes and were called, for that reason, the followers of the left hand order. They are still to be seen and are much dreaded by the people on account of their wicked and cruel practices. The student may get a good idea of their dress and common practices from the poet's introduction to his fifth Act. See also Dr. Bhān's remarks.

चासुण्डा—Chandikā, Chāmundā &c., are the names of Parvati in her terrific form.* C/. the well known sloka descriptive of her

* Chāmundā was an emanation of the goddess Durgā sprung from her forehead to encounter the demons Chanda and Munda. Having slain the demons, she bore their heads to her parent goddess, who ordered her that having slain Chanda and Munda she should thenceforth

Chāmunda—ऊर्ध्वकोशि विरूपाक्षि मांसशोणितभोजने । तिष्ठ देवि शिखावन्धे चामुण्डे
निते ॥

P. 19. साहसिक—See com.; fr. साहस+ठक् (इक) adventurous
saahsika. साधक—one wishing to attain miraculous power by
the efficacy of spells.

P. 20. उदार—the same as उदात्त noble, dignified.—प्रकृति:—and so
likely to listen to any proposal that would reflect discredit
her or to do any thing derogatory to the dignity of her
family. Hence the necessity for being cautious in dealing with

निसृष्टार्थदूती a messenger or go-between who acts on
own responsibility, the full management of a business
entrusted to her. निसृष्टः त्वमेव वेत्सि कार्यभारमिति अर्थः कार्यभारो

तदुक्तं—रूढानुरागयोर्यूनोभिलाषं मनोगतं । ज्ञात्वा ताभ्यामनादिष्टा तदपेक्षित-
या प्रवर्तत सा प्रोक्ता निसृष्टार्थेति कोविदैः ॥ Trip. Cf. निसृष्टार्थो

(who has the management of a particular piece of
business and whose powers are therefore limited) तथा शासनवाहकः
mere executor of commands) । सामर्थ्यात्पादतो हीनो दूतस्तु त्रिविधः

॥ Kām. XII. 3. For some of the qualifications of such a
between see III. 11.

रूपः—कल्पते अनेन that by which one is able to gain one's
hence business, schemes, the procedure to be adopted.

वित्तव्यः—Should be systematically arranged, well planned.

उज्ज्योत्स्ना—Separate कान्तं. प्रगुण—worthy, befitting. The
res in this sl. are उपमा in the 1st line, सम (ध्वनित) and क्रियासमुच्चय.

the idea in the last two lines comp. परस्परं स्पृहणीयशोभं
द्वंद्वमयोजयिष्यत् । अहिमन्दये रूपविधानयतः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥

VII. 14.

हित—Weighed, equalled. तुलितः मक-ध्वजस्य (रूपविषयकः) गर्वो येन

रूपविभ्रमः the grace of beauty तेन &c. माहात्म्यं—magnanimi-
tude, hence gravity, firmness.

P. 21. असौष्ठवं—(सुष्ठु इत्यस्य भावः सौष्ठवं) void of loveliness or
not in good trim (Dr. Bhan.). कंदर्पाज्ञा—Mark the derivation

संयमि &c, whom shall I intoxicate &c: see Apte's Dic.; or
दयः यस्मात् who quells the pride of all). Hence the word

peculiarly appropriate here. ललितं—ललित heart-bewitching;
gratifying the outward senses The figures of speech in this

are—कारणसमुच्चय and a kind of अप्रस्तुतप्रशंसा (as instead of विशेष

is put forth). This Sloka is cited in the D. R. as an instance

known on earth as Chāmunda. She is also termed Kālī from her black

and Karālā or Karālavadanā from her hideous countenance.

of नर्मस्फोट which is defined as नर्मस्फोटस्तु भावानां सूचितोत्पत्तौ लैः । The partial unfolding of the hero's love by slight indications (of pretty feeling). अत्र गमनादिभिर्भावलेखैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः स्तोकः प्रदर्श्यते ।

P. 22. इन्दु—Dissolve इन्दुरिव सुन्दरं सुखं यस्याः । व्यपवर्तते—returns cf. व्यवर्तत एष बालवीरः &c. Utt. V. 8. where it means returns i desists from. अंकाण्डे—All at once—goes with विजित्य &c. The fig. in this is Sâra or Climax, the stupifaction of mind being the ultimate result.

P. 23. विस्मय—(caused by the sight of uncommon beauty) the permanent feeling of अद्भुतरस. आनन्दमन्द—Drunken with, rendered dull by. व्यथमानमास्ते—Keeps writhing, suffers torture. The figure in this sl. is Kâvyalinga. Sl. quoted in D. R. along with 29 as an instance of विधान one of the 12 *Angas* of Mukhasandhi. इत्यनेन मालत्यनुरागस्य समागमहेतोर्वाजानुगुण्येनैव माधवस्य सुखदुःखकारित्वादिधानम् । It is the working of the *Bija* in such a way as to cause pleasure and pain to the Hero so as to advance the growth of love which leads to the final union. See D. R. I. 28. (विधानं सुखदुःखकृत).

ललाटेतपः—See com.; before the aff. खश् (अ) the preceding word used prepositionally as the object of the verb to which is added takes the augment मुम् (म्).

विश्राम—This is grammatically not correct; it should be विश्रामः विश्राम इत्यपाणिनीयं Sid. Kau. on Pân. VI. 3. 122. But the word has become *rûdha* even with great poets (cf. विश्रामो हृदयस्य यव &c. Uttar. I. 30; विश्रामं लभतामिदं &c. Ab. S'ak. II. 6) and may be explained as विश्रम एव विश्रामः on the analogy of प्रज्ञ एव प्राज्ञः ।

P. 24 कषाय—Sweet, fragrant. अन्यादृशं—'आ सर्वनाम्नः' Pân. VI. 3. 91. Pronouns change their final vowel to आ (dropping the final consonant if there be any) before the affixes दृशश्च and अन्य इव पश्यति तम्. अपि नाम—may it be that &c, See Dr. Bhattacharya's note. सुगन्ध—pretty, or with Jag. 'vacant'. अन्य—ordinary. रजस्तमसां—i. e. men and animals (as characterized by the two qualities) respectively.

P. 25. उलसित—Rising or spreading out. मदिरामोदं—Sweet like the aroma of wine; if we dissolve the comp. as ओदेन मयुरं (see Jag. यदा &c.) then cf. विकसति बकुलः सीधुगण्डूषसेकात् (by being sprinkled over with mouthfuls of wine by women) ओदं विषमं मदलिपटं तस्य संकुलेन (संकुल a mixed crowd, confused mass; cf. P. 36 l. 15.) आकुलिता covered; or संकुलं यथा तथाकुलिता thickly covered.

pretty, befitting girls. ०प्रकृतिः—of a very noble disposition, demeanour; or 'make' as Dr. Bhândarkar takes it.

P. 26. रामणीयक०—रमणीयस्य भावो रामणीयकम् । योपधादुरूपोत्तमाद्भुज्
Ab. S'ak. II. 9; and सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन &c.
V. I. 132. The aff. (अक) is added in the sense of भाव or
to words having a penultimate य् preceded by a long syllable.
Similarly अभिधानीयकम्; but क्षत्रियत्वम्.

सौन्दर्यसार—The quintessence of beauty; cf. रूपोच्चयेन मनसा विविना
Ab. S'ak. II. 9; and सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन &c.
I. 49. इन्दुसुधा०—इन्दु to account for her lovely face, सुधा her
sweet speech or general charms, मृणाल her tender hands, ज्योत्स्ना her
complexion &c. The figure in the first two lines is ससंदेह and
the last two अतिशयोक्ति.

महाभाग०—महाभागधेयाद् महाभागधेयेन वा जन्म यस्य; or महद्भागधेयं यत्र तादृशे
यस्य ।

P. 27. परिमृदित०—The comparison to the juicy and tender
stalk, crushed (or withering under the influence of heat
) is very happy; cf. परिमृदितमृणालीदुर्बलान्यद्भकानि । Utt. I. 24;
Kum V. 29. अङ्गं—जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ।

अभिनव०—अभिनवः यः करिदन्तच्छेदः तद्वत्पाण्डुः. कान्तः is the reading of
K. P. पाण्डु of the Pradipa. Mr. Zalkikar (K. P. IV.).
however, remarks-छेदपाण्डुरिति पाठस्तु न रुचिरः प्राचीनबहुषु पुस्तकेषु तथा-
भावात् पाण्डुता व्यज्यते इति सकलटीकाविरुद्धत्वाच्च । But Bhav. must have
the idea from सद्यःकृताद्विरददशनच्छेदगौरस्य तस्य । Meg. and so
might have written पाण्डु. The fig. in the 3rd line is निदर्शन.
quoted in K, P. IV. as containing the Anubhāvas, such
as शरीरम्लानि, विषयपराङ्मुखत्व, पाण्डुता &c. which together with the
Anubhāvas such as मालतीमाधवौ, मदनीयान &c. and the व्यभिचारि-
as निर्वेद, ग्लानि &c. which can be easily gathered from the
context, give rise to शृङ्गार (अभिलाषविप्रलम्भ.)

अमृतवर्तिर्नयनयोः—cf. इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्तिर्नयनयोः । Uttar. I. 38.
अयस्कान्त०—cf. Kum. II. (अयस्कान्तेन लोहवत्); the simile shows that
the influence was both unseen and irresistible.

आसक्तं—attached; p. p. of सञ्ज् with आ. प्रायः शुभं च &c.—
indicates the poet's faith in the workings of Destiny. सर्वकषा-
lit. rubbing against or touching every thing; all powerful; by
'सर्वकषाप्रकरीरेषु कषः' । Pân. III. 2. 42; कूलकषा नदी, अम्रकषो वायुः &c.
The fig. is अर्थान्तरन्यास.

P. 28. निमित्त &c.—व्यपेक्षा is particular (विशेषेण अपेक्षा) expectancy or dependence; व्यपेक्षया सहितः सव्य०; निमित्तेन सव्यपेक्षः; Mak. corroborates the statement of Mād. that his mind was drawn by some influence which was irresistible. He says 'That it is love and that it should depend on some external cause is contradictory; i. e. love cannot depend on external causes. This sentence and the following sl. occur in Uttar. (VI. 12; p. 158).

व्यतिषजति—joins, connects or links together. उपाधि—outward conditions, external causes such as beauty of person, nobility of birth &c.

सभ्रूविलासं—With the play of their eye-brows. सप्रत्यभिज्ञं—प्रत्यभिज्ञा सहितं यथा तथा । प्रत्यभिज्ञा नाम पूर्वानुभूतस्य पुरोवर्त्यैक्यावगाहिनी धीः । सा च परबुद्धिस्त्वान्न मया प्रत्यक्षीकृता किंतुप्रेक्षिता इति इव शब्देन द्योतयति । Trip. Cons. तस्याः सखीजनेन मामवलोक्य सप्रत्यभिज्ञमिव सोयमिति सभ्रूविलासमीरयित्वा &c भावभावोभिप्रायवस्तुनोः इति. हैमः ।

P. 29. प्रत्यभिज्ञा—see Jag.; सः (तत्ता) अयं (इदंता) देवदत्तः (विशिष्ट इति ज्ञानम्. उत्ताल०—उत्तालाः forcibly struck याः करकमलतालिकास्ताभिः लयवलावलयो यस्मिन् कर्मणि तथा तथा । उत्रस्तमत्तकलहंसानां विभ्रम इव अभिरामं यत्नसंचरणं तेन रणरणायमाना मञ्जवो ये मञ्जीरास्तेषां रसितेन अनुविद्धः यः...रणत्कारस्तेन द्योतयथा स्यात्तथा । विभ्रम graceful steppings, sportive movements; तालिका striking together the palms.

P. 30. सरस०—सरसश्चासौ रमणीयश्च तादृशः अनुबन्धः अस्या विद्यते । From अनुबन्ध् + इन्. The rule न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः is, as remarked by Bhandarkar, disregarded in Pra'krit. अनुबन्ध a connected story.

वाग्बिम्ब—power of speech or description. विधम०—चित्तवृत्त्यनवस्थानं शृङ्गारादिभ्रमो मतः । A state of confusion of the mind, or actions indicative of such a state, caused by the feeling of love. सात्त्विक—सत्त्वनिर्वृत्ताः सात्त्विकाः (fr. सत्त्वं + ठक्). Satva is that particular state of the mind which makes it readily yield to any emotion. विकार—These are bhāvas or feelings in as much as they directly proceed from Satva; and Anubhā'vas in as much as they are the outward manifestations of the internal feelings; see D. R. IV. 4-6; San. p. 45, see also Jag.

आचार्यकं—आचार्यस्य कर्म; see note on रमणीयक p. 26. विजयि i. e. सर्वत्राप्रतिहतप्रसरं whose operation is unobstructed every where; all-triumphant. मान्मथ—मन्मथस्येदं sprung from मन्मथः चेतना consciousness, reason, judgment; fr. मन् + क्प् (०) नृत्तं dropped and त् added; मथतीति मथः the destroyer; मतो मथः मन्मथः

स्तिमित &c.—Sl. quoted in the D. R. and S. D. as containing an instance of विलास (तात्कालिका विशेषस्तु विलासोन्नक्रियादिषु D. R.). प्रतिनयन०—प्रतिगतं नयनं तस्य निपातः तस्मिन् । विविधं—विविधा विधा यास्मिन्कर्मणि. The fig. is परिकर according to Trip.

P. 31. अलस—may be taken as an adj. or an adv.; see Jag. मेर—beaming, smiling; fr. स्मि+र (added ताच्छीत्ये or कर्त्तरि) by नीमकस्मिपस्यजसकमहिसदीपो रः; so नम्रः, कम्पः tremulous; अजम्रं सन्ततोमित्यर्थः; ह्रस्व, हिंस्व and दीप्. अशरणं—helpless, powerless to resist the action of the glances. कटाक्षः—कटौ अतिशयितौ अक्षिणी यत्र; or कटं गण्डम् अक्षति इति । Fig. A shade of सौरं.

Trip. remarks अत्र कटाक्षैरुक्तरूपैः (मालयाः) माधवविषयस्य रतिभावस्य प्रतीतेः माधवस्याप्यपहृतमित्यादिना मालत्यनुरागगोचरगाढानुरागतन्नियतव्यभिचारितदुचितानुभावप्रती- र्थुपदन्वोन्यालम्बनशृङ्गाररसध्वनिः ।

P. 32. अभिसन्धि—secret purpose of the heart; intention.

P. 33. आवृत्त०—आवृत्तं वृत्तं यस्य; ऽपत्रेण सदृशं ऽनिभं; स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः । Amara; used only as the latter members of comp.s in this sense. यान्त्या &c.—This device is frequently resorted to by Sans. poets. Cf. दर्भाकुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे आसीदि- वृत्तवदना च विमोचयन्ती । Sâk. II. 12; प्रियमाचरितं लते त्वया मे गमनेऽस्याः क्षण- निममाचरन्त्या । यदियं पुनरप्यपाज्जनेत्रा परिवृत्तार्धमुखी मया हि दृष्टा ॥ Vik. I. 16.

Sl. Quoted in the D. R. along with 19 as an instance of विधान (see notes on that sl.), and again as indicative of अन्वोन्यानुराग. Fig. उत्प्रेक्षा.

परिच्छेद—definite or accurate knowledge about; exact nature. Sl. quoted in K P. IV. to show that a preposition also may suggest some charming sense, Rasa &c, as प्र does here. विप्रलम्भ- शृङ्गार by indicating that the destruction of विवेक was complete; and again in Ull. X. as an instance of Virodha or apparent antithesis between two *Krityas*, stupifaction and tormentation. Cf. Uddyota—प्रशब्देन समूलैन्मूलनलक्षणः प्रकर्षस्तेन मोहप्रकर्षस्तेन च रागाति- शयस्तेन च विप्रलम्भातिशयो व्यंग्यः । अत्र विरोधः निरहवैचित्र्येण कालभेदात्तत्परिहारः (the two effects being considered as produced at two different times).

P. 34. अतथाभावः—तथा सत्यस्य भावः the state of being the real thing, reality; न तथाभावः—not being that (i. e. correct). न संताप &c.—This is what Mād. expects to be the possible result as he had no time yet to try either. निष्ठा०—So great is

the agitation that my mind can not be fixed on one particular object. आलिखति—lit. draws lines, touches against different objects; hence entertains visionary thoughts. Fig. क्रियासमुच्चय.

अभिष्वंग—intense love, overpowering affection. अभिषङ्ग—will have the same meaning. (See p. 147).

मलीमस—मलः अस्यास्ति; fr. मल + ईमस (showing possession; a matub aff.), by Pân. V. 2. 114. घना—thickly covered with foul passion; hence unable to perceive things properly. जृम्भित—जृम्भ् properly to yawn or open; hence to extend, to stretch; जृम्भित stretched.

अन्वयः—अन्वीयते इति what is connected successively; hence a line, a family.

P. 35. कुसुमापीड—(1) a dexterously woven garland or wreath of flowers; (2) god of love. सुश्लिष्टगुण—(1) A well-arranged string; सुश्लिष्टः गुणः यत्र तस्य भावस्तत्ता तया; and (2) merits befitting each other; सुश्लिष्टाः गुणाः यत्र. सुमनसां—(1) flowers; (2) noble minded. संनिवेशः—(1) excellent or beautiful arrangement; (2) union. कुसुमेषु &c.—कुसुमेषु तव व्यापारः (skilful working), तस्याः (to her) अभिनवः exciting curiosity, awakening her interest; (2) कुसुमेषु व्यापारः the working of the god of love is new in her case. निर्माण—act of weaving, workmanship; (2) creation. विधातुः—(1) of you, the weaver of the wreath; (2) the Creator. सरसः—(1) fresh; (2) full of love. एषः—the chaplet; (2) yourself. Fig. श्लेष. According to Trip. this is an instance of पताकारथान.

P. 36. धात्र्येका—a foster-sister धात्र्याः अपत्यं स्त्री धात्र्यी सेव धात्र्येका; by affixing क्त्वा before which the preceding ई is shortened. See Pân. VII. 4. 14. अपर्याप्तिर्बहुमानस्य—The honour cannot be too high (for her); her greatness is unbounded; or it may mean no honor can be too high or sufficiently great for Madhava, that she, the daughter of the minister, should have fastened her affection on him. अभिनिविष्टया दृशा—goes with तमेव बहुमाना she, ardently or fixedly looking at it, thought highly of it although &c. विहस्ततया—विगतौ हस्तौ यस्य तस्य भावस्तत्ता तया; owing to my hands being unnerved or shaky.

यात्राभङ्गः—may also be dissolved as यात्रायाम् अभगेन प्रचलितम् (moving in a thick mass). सुश्लिष्टं &c.—The event has well fallen out; it is a happy coincidence. चक्षुरागिण्यः—having the love of the eyes; fixing loveful glances on; expresses the first stage of love; Cf. notes on VI. 15.

P. 37. अन्योन्य०—who exchanged glances. संभिन्न lit. meeting or mingling together (without the idea of withdrawal); cf. for this sense मधुमतीसिन्धुसंभेदः p. 177. Cons —सखीनां निवेदिते धात्रेयिकायाः वचश्च तस्यास्त्वयि प्रागनुरागचिह्नम्. Fig समुच्चय.

इदं च—Kal.'s speech is so introduced as to fit in with and look like a continuation of Mak.'s speech; इदं च चित्रं तस्या अनुरागचिह्नम् ।

P. 38. सुजन्मा—because possessed of such amiable qualities both of the mind and person; cf. सुजातं *Supra* sl. 16. It may also be taken with मालती by देहलीदीपकन्याय. वन्धुः—बन्धुवदनुकूलः; see trans.; आश्रयः Trip. कृताभियोगः—has been energetically exerting himself; अभियोग is an effort with close application or with all one's might. Fig.—कारणसमुच्चय.

वाष्पपुरः—cf. मम नयनयोरुद्धापत्वं सखे न भविष्यति । Vik. II. 10. जडिमन्- Bnumbing sensation, heaviness. Fig.—क्रियासमुच्चय.

P. 39. जयिनः—Lit. triumphant, victorious; i. e. सर्वोत्कर्षशालिनः preeminent by their excellence as charming objects. Sloka quoted in the D. R. as representing love which has joy for its soul (प्रमोदात्मारतिः); and in the K. P. VII as an instance of self-contradiction (व्याघात or व्याहतत्वं). Here Mādhava who speaks disparagingly of such delightful objects as moon-light, the digit of the moon &c., compares Māl to moonlight and thus there is contradiction; अत्रेन्दुकलादयो यं प्रति पस्पश (तुच्छ) प्रायाः स एव चन्द्रिकाखमुत्कर्षार्थे रोपयति इति व्याहतत्वम् । The Udyota thus comments on the first two lines:—ये नवेन्दुकलादयः । आदिना चन्द्रिकापक्षादिपरिग्रहः । भावास्ते जगति जयिनः न तु जयैर्यः । ये अन्ये मनो मदयन्ति तेषां जगत्वेव प्रकृतिमधुराः । लोका एव तान्प्रकृतिमधुरत्वेन स्मरन्तु न त्वहं व्यवहरिष्य इति भावः । Fig.—See Jag. अतिशयोक्त्यलंकार. Trip. may probably be प्रतीप.

P. 40. विज्ञानं—practical knowledge or skill in shaping things; see Jag; cf. मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः । Amara; 'विज्ञानं कर्मणे' इति हैमः ।

P. 41. कपोलकु०—The Com. connects this with परिजनवार-
नृणां but without propriety. It does not seem natural that Māl. should think of Māl's maids instead of Māl herself. He also speaks of the paintings on the cheeks which a maiden has no objection to have. पत्ररेखाः—पत्राकाराः रेखाः पत्ररेखाः (a comp. of the शाक्यार्थिवादि class); ornamental figures traced on the cheeks, the bosom &c. of women. Fig. अप्रस्तुतप्रशंसा as the Ka'rya or effect stated instead of the cause.

P. 42. अनवग्रहः—नास्ति अवग्रहो यस्य without impediment or restraint; uncontrolled, irresistible. वैकृतविवर्तः—वैकृत disturbance; affection; तस्याचिरेण विवर्तः sudden change; the affection quickly taking a serious turn, तेन दारुणः. कूटपाकलः—a kind of malignant fever resulting from the disturbance of the three bodily humours and attacking elephants. Trip. thus comments on this—कूटेन कपटेन अकस्मादागत्य तस्मिन्नेव निपातयतीति कूटपाकलः ॥ यथाभिह्न्यात्कूटेन मृगयुथं वनेचरः । तथा पातामको नागं हन्ति वै कूटपाकलः । केचित्कूटीभूय संवीभूय दोषत्रयेण जनितो ज्वरवि. श्लेष इति व्याचक्षते । अनेनोन्नादावस्था सूचिता । उपमालंकारः ।

उन्मीलन्मु०—उन्मीलन्तश्च ते मुकुलाश्च तैः कराला ये कुन्दकोशारतेभ्यः प्रश्नोक्तं &c. नताङ्गी a woman with a stooping body (on account of the weight of the breasts &c); hence beautiful; or नत may also stand for उन्नत (being its उपलक्षण), and may mean उन्नतानताङ्गी (the same as बन्धुरगात्रा Rag. XIII. 47) with some parts elevated and others depressed; hence with the limbs properly or symmetrically developed; beautiful. स्पृशाङ्गमङ्गं &c.—For a similar idea, cf. शक्यम. विरलमालिङ्गितुं पवनः Ab Sâk. III. 5; Trip. remarks गन्धबन्धो इत्यनेन विलापाख्या मदनावस्था दर्शिता ॥

This is an Anka'vata'ra (see Jag.) which occurs when the actors indicate the business of the succeeding Act at the close of the preceding Act, the two being thus connected; (अङ्कावतारस्त्वङ्कान्ते पातोक्त्स्याविभागतः । D. R.).

उद्बुद्ध &c.—कनकाब्जैः (for, an ordinary lotus would not suit) सदृशं कनकाब्जनिभं; see *supra*, note on शतपत्रनिभं p. 23.

आसक्त &c.—See Jag.; or rather आसक्ता (fixed on me) च तिर्यग्गर्वाजं । च दृष्टिर्यस्य यत्र वा ।

P. 43. ग्राहकत्वं—i. e. स्वस्वविषयग्रहणशक्ति power of perception. प्रमोहः—सुखदुःखादिजनितो मोहश्चित्तस्य मूढता इत्युक्तरूपः । Trip. रणरणक—Constant uneasiness of the mind caused by love. विषय &c.—Jag.'s reading is विभ्रदावर्ति गात्रे, but it does not give a good sense. Fig. क्रियासमुच्चय.

ACT. II

P. 44. हला.—Indec is used in addressing a friend. हण्डे हंति हलाहने नीचां चेदं सखीं प्रति । Amara. परिसरः—परितः सरन्त्यत्र; environs. मन्त्रयन्ती—read मन्त्रयमाणा.

P. 45. उपर्यं—उपरितनः अलिन्दकः; अल्यते भूयते इति (fr. अल् + इन्द)
अलिन्द एवाल्लिन्दकः a terrace near the door of a house; प्रघाणप्रघणलिन्दा
रुद्धौरप्रकोष्ठके । इत्यमरः । कल्यं—कलयति चेष्टामिति. प्रभवति निजस्य—See
p. 52. अपि नाम—would that, I hope that (implying the fulfil-
ment of the wish).

P. 46. प्रवेशकः—See Jag.; तद्देवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । प्रवे-
शोद्भयस्यान्ते शेषार्थस्योपसूचकः ॥ See Sât. San. p. 20. Hence it is clear
that a Pra. can never introduce the 1st Act.

अपराधाः—used in an active sense (with the gen. or the loc. of
the person offended); cf. कस्मिन्नपि पूजाईपराद्धा शकुन्तला । S'ak. VI. अप-
राद्धोरिम तत्रभवतः कण्वस्य; *ibid* VII. दुर्वाश्यामल—having the sheen of
the Dûrvā grass. सर्वथाश्वासनशीला &c.—Mâl. says this out of
modesty although she knew that that must have been the fact.

P. 47. मन्दमारुतो—उद्वेलत् (waving, dancing) पुण्डरीकं तस्येव विभ्रमः
engaging beauty, charm, grace ययोः. विजृम्भमाण &c.—विस्मयेन
स्तिमितः; दीर्घाश्च ते पर्यन्ताश्च तेषु या परिवर्तना तस्याः सैव वा विलासः । now see
Jag., reading भ्रूलताभ्यां and तेन (विभ्रमेण) for ततः. आम्—अम्मो (वितर्कं)
is a better reading. विप्रलम्भं—Jag. reads विप्रलम्भितकाः.

P. 48. त्वमपि &c.—Lav. means—If your agitation was natural
then Mād.'s too may be supposed to be natural. सन्तापितस्य—
refers to Mād.

P. 49. अनासङ्गः—want of confidence (आसंग lit. close applica-
tion or adherence to a belief); or want of consolation; my heart
will not cheer up even now.

नवमालिका—The delicate frame of a fair woman is often
compared to the Na. flower which forms one of the arrows of
the god of love; cf. येन नवमालिकाकुसुमपेलवा स्वं &c. S'ak. I; also II. 1.
निसहा—निः न सहते अतौ; or निर्गतः सहः (power to bear or to
resist) यस्याः ।

P. 50. मनोरागः तीव्रं—Some take this adverbially. But it is
better to take it as an adj. as it preserves symmetry.

तातः प्रभवति—Because he must conform to the wishes of the
king and give her in marriage to Nandana. The fig. is what
Dandin calls Mâlöpamā. Sl. quoted in the Ka'v. Pra. VIII to
show that Alankāras, such as Upamā and others, heighten Rasa
(as विप्रलम्भशृङ्गार here) by adding to the beauty of the sense
अत्र विप्रमिवेत्यादिरूपमा । सा चार्थमलङ्कुर्वाणा रसमुत्कर्षयति । विप्रमिवेत्युपमावशेन विसर्प-
णदिरतिशयप्राप्त्या विप्रलम्भोक्तर्पात् । Kāv. Prad.

प्रत्यक्षं—प्रत्यक्षे सौख्यं दातुं शीलं येषाम् । सविशेषं—सविशेषं यथा तथा समिद्धो
यः हुतवहस्तददाचरन्पूर्णचन्द्रस्योदयो यस्याः ।

P. 51. सविशेषदर्शन—a closer view. किमत्र भाणितव्यम्—*i. e.* it is but natural that you should thus pine for him. श्लाघनीयं &c.—This is a covert hint to Malatī to have recourse to the Gandharva marriage.

साहसो—Malatī understands the gist of Lav.'s speech and takes her to task for the suggestion. दुःख &c.—धीरत्वमेव धीरत्वस्य वावष्टम्भो धीरो; दुःखेन व्यवस्थापितः धीरत्वावष्टम्भो यस्य । दुर्विनयलक्ष्मी—indicates her high sense of family honour.

ज्वलतु &c.—Sl. quoted in the D. R. and S. D. as an instance of धैर्य which is defined as चापलाविहता (undisturbed by rashness) धैर्यं चिद्रुतिरविकल्पना (in which one does not mention one's good qualities). Fig. व्यतिरेक (only a shade of).

P. 52. एषा भगवती कामन्दकी—This serves as a fortuitous reply to क उपायः; this is, therefore, a Patākāsthāna. See Sah. S. p. 17. S. D. 299. उभयलोका—See Jag.; निजस्य (1) his *i. e.* Bhūrivasu's; (2) his own *i. e.* the king's (and not Bhūrivasu's).

P. 53. व्यतिकरसंविधानं—व्यतिकर lit. what is mixed or connected; hence, an affair;—the happy event of the incidents of; or व्यतिकर combination; as Jag. takes it. This word occurs frequently in the present play; see p. p. 65, 118, 152, 176 &c. There may also be a secret reference to the poet's skill in inventing the two incidents.

दारकर्मन्—दाराणां कर्म marriage; तादर्थ्ये समासः । अङ्गिरस् name of a sage, to whom several hymns of the Rg. Veda are ascribed. One of the seven sages and the ten Prajāpatis and a law giver. For other particulars see Apte's Dic. निर्वन्धः—strong attachment. See Dr. Bha'n.'s notes.

निकामं—&c. इयं नः कल्याणी &c. *cf.* शोच्या च प्रियदर्शना च मदनहिष्टेः मालक्ष्यते । Śāk. III. 8. The fig.s are Upamā and Virodhā.

पांशुल—dusty (पांशवोऽस्य विद्यन्ते; fr. पांशु+ल), on account of the want of attention to personal decorations, cleanness &c. ललितो विधि. &c.—*cf.* for the same idea differently expressed न तु श्रीमत्स्यैव सुभगमपराङ्मुखाय । Śāk. III. 7.

विपादः—drooping condition. मसृण &c.—मसृणं च तन्मधुरं च तदकेकरं च &c. अकेकर half-closed, with the pupil turned towards the corner; *cf.* दृष्टिराकेकरा किञ्चित्स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलितार्धपुटालोके ताराव्यावर्तनीतरा ॥ Malli. on Kir. VII. 53. आ समन्तात् के मूर्ध्नि करीतुं नेत्रतारां शीलमस्य (आ, क the head, कृ+अच्). उत्प्रवन्धः—Continuous (उद्गतः प्रवन्धः continuity

गण्डाभोगे—on her large cheeks. For the different Bhāvas see com.

P. 54—कुशलमिव—इव 'something like,' implying that she was not entirely happy (there being something to disturb her happiness). कपटनाटकस्य—Because it was Kāmandakī's object to show to Mālātī that all her uneasiness was due on her account; Lavangikā's speech is meant to make this clear.

P. 55. स्तम्भ—stopping, checking. अन्यादृशं—see p. 24 परिचय &c. with Mālātī.

जैत्रं—जेतुं शीलमस्य तद् जेतु, तदेव जैत्रं; जेतु + स्वार्थे ञच् (ञ). Habitual conquering; ever victorious. सहजविलास &c.—विलास is शृङ्गारभावजा, an action under the influence of love; such as alliance, playful movement, smiling &c. and as these add beauty to the person, it means grace, beauty; cf. इदं किल-चवमनोहरं अपुः &c. S'ak. I. 17. अनुचितवर &c.-cf. (शकुन्तला) मा स्थापि हस्ते पतिष्यति S'ak. II. p. 55.

वैचित्र्यम्—विगतं चित्तं यस्यास्तस्या भावः । embarrassment, distraction. Trip. reads वैचित्र्यं which he explains as वैलक्षण्यम् । नाटयति—This stage direction is, of course, for the actor; Māl. was simply वचिता.

उपहारीकृतास्मि—Mark the significance of the चि aff.; she thinks that she was treated as no better than an ordinary chattel by her father. See com. and p. 107 (नरेन्द्रचिता &c.)

आश्चर्यम्—This is a remark on Lav.'s speech. Kām. seizes this opportunity to prejudice Māl.'s mind against her father although she knew that he too had the same object at heart. Here begins the कपटनाटक spoken of above, in which Lav. and Budh. are also to take an active part.

P. 56. कुतोपत्य &c.—By this Kām. insinuates that Māl. may also be justified in going against the wishes of a father who pays so little heed to his daughter's well-being. निष्णातः—Lit. one who has dived deep i. e. to the bottom; hence who knows all about a thing; well-versed, skilled in; the स् is changed to ष् in this sense by Pān. VIII. 3. 89, quoted in the com. इदं—i. e. इदं मित्रं भवत्वितीदम्. ऐङ्पर्यं—object, purpose; lit. इदं परं यस्मिन् that of which this is the main point or chief object; तस्य भावः the state of being the chief object. Jag. takes this as merely equivalent to इदं परं on the analogy of चतुर्वर्ष्यं=चतुर्वर्णीः । But the

word इदंपर is not found in the group चातुर्वर्ण्यादि which is also not an आकृतिगण. It must, therefore, be taken as an abstract noun.

राजाराधनं खलु &c., हा हतास्मि &c.—Note the progressive effect on Māl.'s mind produced by Kām.'s and Lav.'s speeches.

आज्ञप्तम्—remarked, observed. जीवितमरणात्—जीवितमेव मरणं तस्मात् ।

P. 57. यच्च किल—Mark the subtle way in which Kām. suggests to Māl. that she too should pursue the same course; also how she begins, henceforward, to carry out the policy set forth by her in the words वहिः सर्वाकार &c. (I. 14) and तन्निगुणं निमृष्टार्थदूतीकल्पः सूत्रयितव्यः (p. 20); cf. sl. 13 further on. In fact the whole of this scene is most ingeniously conceived and artistically worked out.

कौशिकी—being the daughter of Kaus'ika (Vis'vāmītra). The poet refers here to कौशिक rather than to काश्यप probably because the former was a cruel father (in as much as he left his daughter uncared for).

वासवदत्ता—daughter of Chandamahāsena, King of Ujjayini. She was so called because she was born by Indra's favour.

According to Kathāsaritsāgara, Chandasena himself wished to bestow his daughter in marriage on Udayana, king of the Vatsa country. (See Taranga X. 7-8). Sanjaya is not mentioned there. Shriharsha in his Rat. calls her the daughter of Pradyota, and Kāli. also does the same in his Meg. (प्रद्योतः प्रियदुहितरं वत्सराजोत्र जहे 24). And they very probably refer to Vāsavadattā. See A. Dic. आख्यान—historical tales.

साहसकल्पं—almost equal to an adventure or a wanton act; a rash deed. Better read साहसाभासं—what looks like an act of wantonness (but is not really so, and hence such a step may be taken).

कार्यात्—To gain his end; having a purpose in view. दुर्दर्शनेन—This is purposely put in to show that the minister simply means to sacrifice his daughter to gain his own ends.

साचं—shows that Kām.'s speech has the desired effect on Mālātī. जनान्तिकम्—Speech, which is meant to be heard by a particular character, is of two kinds, जना० and अपवारितक; जनान्तिक is that which is said by a character turning to another hiding the rest with the hand with its three fingers extended so as to resemble three banners (त्रिपताकक्रेणान्यानपवार्यन्तरा कथाम् । अन्योन्यामन्तरं स

also not
noun.
e effi
speech
तस्मात्
Kām.
course;
policy
(4) and
her on
conceived
a). The
because
left his
Ujjayini
favou
wished
g of the
is not
anght
(प्रवो
refer to
ton act
an act of
ep may
दर्शनेन
y means
fect on
ard by a
; जनानि
hiding
so as to
न्यामन्

तज्जनान्तिकम् ॥ D. R.). अपवारित is that which a cha-
acter secretly communicates to another by turning aside; रहस्यं
व्यतेत्यस्य परावृत्यापवारितम् ।

P. 58. अप्रास्ताविकी—प्रस्तावे भवा relating to the matter in hand,
relevant प्रास्ताविकी; न प्रा० अप्रा०. Hereby Kām. wants apparently
to show that she is not much interested in Mādhava.

समग्र०—प्रशस्ताः धुर्यपुरुषाः धुर्यपुरुषप्रकाण्डानि (Nityasam.); समग्राणि च
&c. तेषां चक्रं तस्य चूडामणिः । सतीर्थ्य—समानतीर्थे (the same Guru)
तीर्थे यत्प्रत्ययः । Sid. Kau. समान is changed to स by 'तीर्थे ये । Pān.
VI. 3 87. सातीर्थ्यात्—V. 1. सातीर्थ्य सहाध्ययनं Trip.

व्यतिकरित—व्यतिकर एषां संजातः ते व्यतिकरिताः; व्यतिकरिताः दिगन्ता येषां (and
येः). So we should have translated this as ' Whose spotless
&c. ऊर्जस्वल—अतिशयितं ऊर्ज एषां वियते; fr. ऊर्जस् + वल (च्);
according to some उर्ज + वल the स् coming in irregularly (निपातनात्);
mighty. अकलित—Trip. reads अगणित. केतनं—We have translated
this after Jag. who takes it in the sense of निवास residence. But
the poet is not likely to repeat ideas in the same sl. (he has
already used स्थानं). So it is better to take it in the sense of 'a
mark, a harbinger of (bringing in their train blessings). चिद्भूताः
Trip. केतनं—केत्यते ज्ञायतेऽनेन fr. कित् + अन (करणे). Fig. अप्रस्तुतप्रशंसा
(विशेषे प्रस्तुते सामान्योक्तिरूपा).

P. 59. ततः &c.—बालचन्द्रः—(1) बालश्चासौ चन्द्रश्च; (2) बालः चन्द्र इव.
श्रुति० and कलावान् apply both to the young moon and the boy.
(1) स्फुरितगुणा with its brightness well shining out युतिः lustre
या सुन्दरः; (2) see Jag. नयनवतां महोत्सवस्य हेतुः Sl. quoted in the D. R.
is containing the characteristics of a धीरशान्त hero (see Intro.)
Fig. Upamâ. (श्लेषोपमागर्भो रूपकालंकारः Trip.).

विद्याधारः—विद्याया आधारः the treasure of learning; or धारयतीति धारः
(धृ + अण्) the holder or possessor of; विद्यायाः धारः. ०चन्द्रमधुरः—
चन्द्रवद् मधुरः. कुवलयित—कुवलयानि एषां संजातानि इति कु०नि वातायनानि यस्य.
Of. कुवलयितगवाक्षां लोचनैरङ्गनानां Rag. XI. 93; also VII. 71. Fig. उपमा
in the 2nd line and उत्प्रेक्षा in the last two.

P. 60. आन्वीक्षिकी—अनु श्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणं अन्वीक्षा सा प्रयोजनमस्याः ।
seems to mean here Nyāya or the logical philosophy originally
propounded by Gotama. It also means अध्यात्मविद्या. See note on
the same. p. 14.

स एव माधवो नाम—Trip. remarks that the passage beginning

with (निश्चय) कुशलमिव and ending with this constitutes what is called a पताकास्थान.

सखि कुतो &c.—cf. Sa'k. III. सागरमुज्झित्वा कुत्र वा महानयवतरति ।

उपातोत्कम्पानां—which are trembling (at the thought of the approaching separation). अवाप्तोत्कण्डानां—is Jag.'s reading and should have been adopted in the text as such. The translator follows this reading. प्रथमतः—Because the sound reached the trees first which were lower than the vaults of the mansions. सौधः—सुधा लेपः (white-wash or paint, plaster) अस्यास्तीति, सुधया त्रिभिः इति वा; fr. सुधा + अ (अण् which occasions Vriddhi of the penultimate vowel). निकुञ्ज—a bower; hence what resembles such a bower; vault See p. 62. Fig. स्वभावोक्ति

P. 6'. कथं &c.—How turns it out that the great one &c. She means to say that now there would be no objection to him on that score too were she to think of choosing him.

विचिकित्सा—Jag. translates this by 'censure, dislike,' but it is premature. It simply means संशय or doubt (lit. thinking differently or in various ways about a thing) fr. कित् संशये with the desi. स added according to Pan. III. 1. 5. विचिकित्सा तु संशयः Amara. So it means here misgivings as to her father's desire to promote his daughter's real welfare. Trip. says—विचिकित्सा आसत्त्वसंदेहमूलं वैमुख्यम् । यद्वात्स्यायनसूत्रं ... अन्यवरपितृणां दोषानभिप्रेत्य विरुद्धान्प्रतिपादयेदिति मातापित्रोश्च गुणानभिज्ञतामनपेक्षतां लुब्धतां शठतां चपश्टां वाञ्छन् प्रतिपादयेदिति पूर्वसूत्रादनुषज्यते । पुरावृत्तो—Trip. quotes Vātsyāyana—यश्चान् अपि समानजातीयाः कन्याः शकुन्तलाद्याः स्वरुच्या भर्तारं प्राप्य मोदन्ते स्म ताश्चास्याः प्रदर्शयेत् । स्तुतं &c.—Cons.—वत्सस्य यदभिजनतः यच्च गुणतः माहात्म्यं तरनुतं &c. Trip. again quotes Va'.—तस्याः स्वरुच्या नायकगुणान्भूयिष्ठान् परिवर्णयेत् । अथ खलु विधेयः &c.—This is also Trip.'s reading. 'Now it remains for me only to bring about familiarity or an intimate acquaintance between them.' This is preferable to Jag.'s विधिविधेयम्. For, a woman of Ka'm.'s self-reliance and diplomatic skill is not likely to refer to fate or depend upon its working. Herein she undoubtedly gives an indication of what her future policy will be. This is clear from her words further on (p. 65.) तदद्य माधवसमक्षमुत्तरमुपक्रमिष्ये । Fig. कारणसमुच्चय. Trip. notices in this Sl. कर्ण one of the angas of Mukha Sandhi (कर्णं प्रकृतास्मः).

ACT. III

P. 62. कोपि—what a long time &c. (क इव what-like V. l. has also the same meaning). Jag.'s rendering कोप्यकालः does not give good sense. Cf. कोपि कालस्तरया अगच गतायाः Rat. III.

पिण्डपातवेलां &c.—We think वर्जयित्वा means here 'excepting.' It appears from the words of the poet पिण्डपात (and not मिश्रापात) that Kām. was with Māl. for sometime before noon and that she must have gone away before noon to beg for 'food.' This meeting of Kām. and Māl. takes place several days after the first meeting of Mādh. and Māl. as is clear from Kām.'s words कतिपयाहेन &c. sl. I.

कुञ्जक &c.—निकुञ्जस्य परिसरे &c ; or निकुञ्जाः परिसरे यस्य (surrounded, fenced round by) तादृशः अशोकगहनस्य, after Jag. निकुञ्ज is a place covered over with creepers; hence a bower (निकुञ्जकुञ्जौ वा ऊर्ध्वे देवादिपहितोदरे । Amara). For different senses cf. II. 12. IX. 3.

P. 63. कृष्णच०—which is sacred to S'iva. एवं किल &c —i. e. तद्वस्तुसुमावचयकृतेन देवताराधनेन. परोक्षादुरागः—as a preliminary step चक्षुरागः.

P. 64. प्रविशति—i. e. on the border of the *Kusumākara* garden. विनयनम्रा—Lit. bowed down with modesty, exceedingly modest; or humbly yielding (acquiescing in what I would say) through modesty and hence not giving out her real thoughts. कतिपय०—कतिपयानामहं समाहारः कतिपयाहः तेन. ओहोभिः is against Pān. although Jag. tries some how to defend it. See the question learnedly discussed by Dr. Bhāndārkar.

वैचित्त्यं—state of being uneasy; mental disquietude, listlessness. रायं—Fr. दा + य; cf. प्रीतिदायः p. 84. (which is Jag.'s reading for शान्तस्य). Here Jag.'s first meaning is preferable as appears from the reading वाचं which should have been adopted. Substitute in the tran, therefore, 'joyfully replies to me.' शपथैः याचते—adjures me to return. Fig. स्वभावोक्ति, कारकदीपक.

साधीयः—better i. e. stronger. Mark the root-meaning of शपु-साधनोत्तर्यम् ; fr. साध् + उ (Und. aff.) lit. leading to the accomplishment of an object.

शाकु०—शकुन्तलाया अयं शाकुन्तलः स आदिर्येषाम्. इतिहासवादान्—इतिहास-
इतिह इति पारम्पर्यार्थे अव्ययं तदास्तेऽस्मिन् । or fr. इतिह + आस (perf. of अस्)
thus it was. It merely means 'a past event'; इतिहासः पुन-
वृत्तं Amara; and has not got its technical meaning here. इतिहास-
सम्बन्धिनः वादाः (narrations; accounts).

चिन्ता—musing; a reverie; she is lost in thought as to what
course she should adopt.

P. 65. उत्तरं—Further steps, the future course, the line
of action to be followed next (i. e. परिचयविधानं &c. as indicated
in II. 13; अथ खलु विधेयः परिचयः).

मधुर &c—मधुरमधुरसेन आर्द्रार्द्राः very juicy या मञ्जर्यस्तासां कवल्के-
कैलिः &c., see Jag. कलः—Uttering indistinct but sweet notes.
सहकारः—सह कारयति मेलयति द्वंद्वः; a kind of mango the blossoms of
which have a very agreeable smell and which, therefore, is a
favourite haunt of young couples. सहकारोत्तिसौरभः । Amara
चटुल—nimble. चञ्चरीक—a bee. कराल—rugged, uneven.

मराल०—मरालस्य इव मांसलः (great; huge) यः जघनपरिणाहः (i. e. परि-
णाहि जघनं stout thighs). विसंष्टुलः स्खलितश्च or विसंष्टुलं यथा तथा स्खलि-
यश्चरणसेचारः । विसंष्टुल fr. स्था with वि and सम् and aff. उल. स्वेद-
There is some difficulty about taking this comp; सुधाविन्दु-
must be taken as an adj. qualifying स्वेदशीकर; but
such it ought to precede it. The comp. must, therefore, be
taken, as Dr. Bhāndarkar suggests, as—शीकराश्च ते सुधाविन्दूयमानाः
(सुधाविन्दव इवाचरन्तः) च (Pān. II. 2 38) or as a Bah. of the
आहिताग्नि class; शीकराः सुधाविन्दूयमाना यस्मिन्. See Dr. Bhāndarkar's notes.
The reading 'स्वेदशीकरसुधाविन्दूज्ज्वल' presents no difficulty of grammar.

P. 66. प्रथमं—must be taken as प्रियायाः प्रथमं ' before my
beloved ' and not with करोति as Jag. does. It corresponds to
पुरस्तात् in the 2nd line. संतापः—The heat of the sultry season.

This constitutes the Bindu according to Trip.; माधवस्य मालती-
दर्शनभिलाषो द्वितीयाङ्गतमालतीवृत्तान्तनन्दनवृत्तान्तविच्छेदे प्राप्ते पुनर्दर्शनहेतुत्वेनाच्छे-
दकारणत्वाद्बिन्दुः । He also remarks that the contents of the 3rd and
4th Acts form the Pratimukha Sandhi. See Intrcd.

आश्चर्य &c.—Cons. महीधरस्य चन्द्रमणिना इव मम मनसा जडिमानमेव द्रव्यमे-
विकारः संघाद्यते &c. जात्येन—V. l. जातौ भवेन high born, excellent.
The fig. is शब्दी पूर्णा उपमा.

P. 67. ज्वलयति &c.—Fig. कारकदीपक.

घनराजि &c.—क्षण may also mean उत्सव; for the idea cf. मरुत्वाग्भः—
विप्रासक्ता कदम्बयष्टिः स्फुटकोरकेव । Uttar. III. 42; also Kum. III. 68;
इतिहास—संस्पर्कात्पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः । Meg 26. Fig. उपमा.

P. 68. स्खलयति &c.—Fig. कारकदी. and a trace of समुच्चय. संसयति—
यति V. 7.; on this Trip. thus comments:—अस्मिन्पाठे वल्लभालोकनेन
सहोक्तिनिर्वाहकं वल्लभालोकनस्य कर्तृत्वेन प्रकान्तरय परित्यागेन कर्त्रन्तरस्वीकारात् ।
न व्यङ्ग्यत्वादस्यार्थस्यायमदोष इति वाच्यम् । तुल्यमिति सहार्थतुल्यशब्दबलादुभयोरपि
व्यङ्ग्यत्वाभावात् । वल्लभालोकनजनितानुभावाभिव्यक्तो हि शृङ्गारो व्यङ्ग्यः । न तु
वल्लभालोकनव्यापारः । तस्मात् 'संसयति' इति पाठः श्रेयान् ।

सुभु—although against Pan. is often used by poets; cf. विमानता
पितुर्गृहे । Kum. V. 43. and Malli. on it and our note
The correct form is सुभूः; कथं तर्हि हा पितः कासि हे सुभू
Bhatti VI. 11.) इति भट्टिः । प्रमाद एवायमिति बहवः Sid. Kau. खेदः—
मनःशरीरयोः खेदः क्रियातिशयतः श्रमः । Trip. वल्लभालो—i. e. वल्लभकर्तृ-
वल्लभालोकनेन the sight of (i. e. thy seeing) thy lover. वल्लभमवलोकयत्या-
नुभावास्ते श्रमवशात्त्वयि दृश्यन्त इति नर्मगर्भोक्तिः । Trip. The other sense
कर्तृकालोकनेन (thy being seen by thy lover.) is also hinted
as Jag. shows. किंच वल्लभकर्तृकालोकनजनिता एवैते भावा न श्रमप्रभवाः ।
वल्लभालोकनं वल्लभमजानानाया अपि ते तत्कटाक्षसंस्पर्शमात्रेण चन्द्रकात्स्न्येव चन्द्रकारसं-
स्पर्शमात्रेणैवंविधो विकार इत्यहो ते गाढानुरागित्वमिति प्रतिपाद्यं मालीं प्रति अपहृता-
शक्तिध्वनिः । Trip. सहोक्तिदीपकयोः संकरः Trip.

हर्यंगमः—हृदयं गच्छतीति; गम् + खच् (i. e. अ, before which a nasal
comes in),

आज्ञप्तम्—remarked, said. Mark the uses of the words आज्ञप्तं and
ज्ञप्ति which are often used without the idea of command or
request being actually present but as mere formal expressions
when something is said by a superior person to one who is
inferior to him and Vice versa.

चित्रं—Lit. that would excite interest. सुभगे—The word is
very appropriate here. It means (1) you are fortunate (भग-
वत्) to hear such an account; (2) you for whom I am mak-
ing a good effort (भग—प्रयत्न).

P. 69. यद् &c.—यस्माद् आनन्दं न भजते तस्मात् (on that account).
क्षामं—extreme, severe, trying. क्षामं क्षामं—अनेन कार्यं नामावस्थोक्ता ।
अनुमानविरोधयोः संसृष्टिः । Trip.

कलिका—(1) longing; (2) waves. यथा पयोनिधेः पय इन्दुदर्शनदेव

क्षुभ्यति न तूष्णीमेवं माधवमनःक्षोभेपि त्वन्मुखेन्दुदर्शनमेव निमित्तमिति कार्याकारणमनुमी-
यते इत्यर्थः । Fig. A combination of अनुमान and उपमा the former add-
ing charm to the latter. रूपकोपमाभ्यामङ्गाङ्गिभावेन संकीर्णमनुमानमलंकारः । Trip.

उपन्यासस्य—इष्टविषयप्रस्तावनप्रकारस्य शुद्धिः पूर्वापरविरोधादिदोषराहित्यम् । or
अङ्कितता as Jag. takes it.

अभ्यस्तगुणा—गुणाः प्रसादमाधुर्यादयः । Trip. कामदुघाः—कामान् दुहन्तीति fi-
काम+दुह्+अ, ह् being changed to घ् by दुहः कब्धश्च Pān. III. 2. 70.
Stanza quoted in the D. R. as evidencing the qualities necessary
for the Hero's or Heroine's accomplice. Fig. कारणसमुच्चय.

P. 70. घते चक्षुः &c—construe मृत्यवे बालचूते चक्षुः घते &c.
The tender mango sprouts &c are the inflammers of passion,
which, by intensifying his suffering, might hasten death and
thus put an end to his torment. अत्रैकस्मिन्मृत्युलक्षणे कार्यं कुमुदि-
बालसहकारदर्शनादिक्रियाणां बहूनां साधनत्वेन समुचितत्वात्समुच्चयालंकारः । यदु-
गुणक्रियायोगपक्षं समुच्चयः । इति । Trip.

अक्षुण्णः—Lit. Not trodden by any one before; unusual, origi-
nating with her, quite unique.

दुष्करं करोति—suffers excruciating pain; hard is his lot. *Sāk. IV.* दुष्करमहं करोमि p. 107.

P. 71. भीतायिता—Here the aff. य cannot be taken in the
sense of आचार which it usually expresses; it merely means
भीतं करोति. Dr. Bhān. considers this as the p p. of the den. *Cau.* verb. भीतयति frightens or alarms. So भीदाविदा should better
have been translated by भीतिता or भायिता. See the whole question
fully discussed by the learned Doctor.

मुग्ध—tender. कन्द—The bulbous stalk.

अभिनन्दति—takes interest in, welcomes. केलिकलाः—केलीश्च कलाः
amorous sports and the fine arts; or केलीनां कलाः the parts i. e.
sports even in part, in the least; or कला skill in. Trip. *read*
कलाक्रीडाः. This indicates अरति (due to love-longing).

कमलायमान—the palm spread out like a lotus. दर—ind. a little.
उत्ताम्यति—उद्दीपनविभावनाजनितवेदनातिशयोक्तिः । Trip.

P. 72. वञ्चना—eluding, avoiding. विविधं—This and the
other comp. expressions may also be taken as adverbs; विविध-
भिरामं यथा तथा; महर्घीकृतो यौवनारम्भो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा &c. समुल्लसित-
साध्वसाधः स्तम्भस्तेन मन्थरेषु अवयवेषु प्रतिलग्ना ये स्वेदपुलकोत्कम्पास्तैः सुन्दर-
आयास—torment, affliction. बालकमलिनी—The young sun-lotus.

प्रमनयो-प्रलायति—The moon has no attraction for the Kamalini. So the similarity extends only to this much that both fade away and that both obtain a momentary view of.

P. 73. निर्मीयमाण—मुहुर्ते एव मुहुर्तेमात्रं, मु० हृदये निहितः निर्मीयमाणः created by fancy, pictured to the mind) वल्लभसमागमो यया। उल्लसत् &c.—उच्छलन्ती या दन्तमौक्तिकपंक्तिकान्तिः तथा &c. निरन्तरो &c.—निरन्तरं यथा तथा उल्लसिताः (risen up) ये पुलकास्तैः पक्ष्मलौ (hairy; fr. पक्ष्मन् properly an eyelash + ल showing possession) यौ कान्तौ कपोलौ धूर्णमानः &c ईषद्विकसिता निष्यंदा मन्दा च तारा यत्र तादृशे उत्ताने मसृणे कपोलौत्पले यत्र। कौमारभावा०.—कौमारमेव भावः कौमारभावः.

P. 74. उद्दाम &c.—उद्दामं excessively शिशिरः यः &c; or उद्दामः (very hot) चासौ शिशिरश्च यः० निकुरम्बः। चुम्बित—Jag. takes it as equivalent चुम्बन (भावे क्तः; Pān. III. 3. 114); or चुम्बितः (kissed, i. e. acted upon) अत एव प्रवृत्तः निष्यन्दः यस्य तादृग् यः चन्द्रमणिहारः &c. शिशिर is without propriety and should have been omitted. प्रचुर &c.—अव्यसारनिकरेण (a thick sprinkling or paint of) दन्तुरितानि (rendered ragged or uneven) पत्राणि &c. संवाहन—applying to (Jag.); or actually rubbing or fanning with; cf. IX. 28. Trip. reads—प्रचुर... निरलीपत्रशयना पादसंवाहनादि.....जलद्रितालवृन्तोन्निदेव &c. प्रसृत—loosened, dissolved.

P. 75. पीवरो०—०मूलेन विसंवादितं (lit. made to disagree with, loosened) नीविबन्धनं यस्याः। उत्क्षुब्ध &c.—न्तरे उत्तराङ्गा ये निश्वासाः वशेन विषमं यथा तथा उच्छ्वसन्तौ यौ पक्ष्मलौ पयोधरौ तयोरुपरि &c. निषोध०—वेलायां विसर्जिता प्रेरिता या उद्विग्ना दृष्टिस्तस्याः &c. ससंभ्रमः यः निजनरतरय प्रयत्नेन प्रतिपन्नः यः मूर्च्छाविच्छेदस्तस्य समये संगलिताः (which escaped her) ये &c. Trip. reads नीसासजननिदजीविदासा (निश्वासजनित-विदासा) ०मूढं. दुर्वारदैव &c. —shows their utter helplessness to do anything for palliating her suffering.

लावण्य &c.—लावण्यं भूयिष्ठं यस्मिन्यस्य वा तादृक् यन्निर्माणं (frame, form; or creation; fashioning of) तेन पेलेषु। दारुण०—दारुणं यथा तथा कुम्भितस्तस्य यद्वा दारुणं विजृम्भितं यस्य।

P. 76. रमणक्रेलि०—रमणेन सह यः केलिकलहः तत्र यः कोपस्तेन जनितो य उपरागः (a red tinge or glow; for a different sense see p. 189. l. 2.) तेन क्रेलितः (made like a tender leaf; reddened) यः केली- (The Kerala ladies are described as possessing very fair and transparent cheeks; cf. infra VI. 19.) कपोलस्तद्वत् कोमला (the comparison indicates the early moon-rise) उद्वेलन्ती या विमला चन्द्रिका तथा उद्दामं (forcibly, entirely) यथा तथा दलितं तिमिरावरणं येषु. Here the word उद्दाम is

out of place as it goes against कौमलोद्रे०; but the poet's fondness for long comp.s makes him use such words in more places than one.

बहसित &c.—उहसितः यः दुग्धसिन्धुपूरः तद्वद्वला &c. **परिमलित**—संजातः परिमलो येषां endowed with perfume; this is preferable to Jag's rendering. संवलन mixing with; मसृण agreeable to touch; मांसल heavy; परिमलितपाटलामुकुलानां निर्मथनं (crushing i. e. forcibly coming in contact with them) तेन बहलः यः परिमलोद्धारः (effusion, rising up) तेन यत्संवलनं तेन मसृणः मांसलः (lit. augmented) च यः &c. **परिणाहः**—विशालता i. e. the long summer nights (of course to love-affected persons).

यदि &c.—गुणज्ञतायाः Hereby Kām. suggests that Māl.'s love is not only not ill placed but that it is bestowed on the proper person and also has her approval. **विदीर्यते** &c.—By this she suggests that Māl. might have her sympathy and help in any step that she would take. fig. विरोध.

P. 77. **प्रमादः**—An evil, a calamity (resulting from neglect or carelessness). See further on p. 79. l. 16; 81 l. 6; 189. l. 5.

प्रकृति &c.—चलित &c. The southerly breeze, the mango blossom and the moon are the excitors of passion and as such form the paraphernalia of Cupid. Fig.—A combination of विष्णु and समुच्चय (कारण).

जितमिह &c.—cf. the similar address to the bee by Dushayana in Sa'k, I. **परिणत**—पाण्डू च तौ मुग्धौ च &c; विलासार्था वैजयन्ती वि. Fig. (Ka'vyalinga according to Trip. and) रूपक,

P. 78. **यौवन** &c.—संभृतौ दुर्विधौ च तौ अमर्षोषौ &c.; शृङ्खलानिरोधस्य प्रसंगः तेन संकलिताः प्राप्ता (resumed) ये निजलीलाविलासाः तत्र विलसन् यो बल उत्तुंगश्च लाङ्गूलः स एव विकटवैजयन्तिका तस्या डम्बरेणोद्दामरः; now see Jag. डम्बर display, pomp. डामर frightful, terrific; see V. 3. सत्तुङ्गं voraciously, greedily. **चपेट**—The extended palm of the hand; (चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ Amara); hence a smart slap. जाङ्गलं (जंगले भवं) properly the flesh of the forest animals such as the deer &c. उद्धार—coming up (of the flesh forced in).

गल्लूरणः—Trip. retains this and says गल्लूरणशब्दः मांसमक्षणममकुपितशार्दूलजातिप्रयुक्तं कण्ठगर्जितम् । Cf. Ger. gellen; Eng. Yell. संवर्धविपुलत्वं Trip.; or it may mean continuity; continuous sound.

निष्ठापितः—निष्ठा निर्भयं स्थानं तत्पर्यन्तं गमितः made to go to some safe

fond-places. कर्पर—a kind of weapon (resembling a *karpara*). कई-
त-कर्मः अस्य संजातः ।

P. 79. विनिहतं—*i. e.* some were killed, others were put to
—संजातः. अतर्कितो—अतर्कितं यथा तथोपनतं &c.

P. 80. अविरलमिव-&c.-Mâl. looked at Mâdhava steadfastly and
his eyes dilated. The white portion of the eye, therefore, being
prominent it is compared to a white lotus, milk &c, and her
continuous and steadfast gaze to a garland of lotuses, a stream
of milk &c. When the pupil, however, in its quick play, is alone
prominent, the eye is compared to a blue lotus and a series
of such glances to a garland of blue lotuses. दाम्ना—दामलं च
पञ्चीभूयाविरलनिपातनात् । नद्धत्वेन निष्क्रियत्वमात्मनो दर्शयन् स्तम्भाख्यं
प्रोक्तं । See p. 86. l. 17.

सिक्तः—अनेन धारासारन्यायेन कटाक्षप्रवृत्तेर्लोलखलो दृष्टिव्यापार उक्तः । यथा—
अहिकसंचारो यस्य तहोलमुच्यते । Trip. Fig. Malotprekshâ.

P. 81. संसक्त &c.—संसक्तानि च तानि युटितानि.....अन्त्रजालानि तैर्व्याकीर्णश्चासौ
संसक्तश्च ते अवृताश्च रुण्डखण्डा यत्र तादृक् च । कीलालं—कीलालस्य व्यतिकरेण
अनेन (rather than संघेन as Jag. has it). गुल्फद्वयं—गुल्फः प्रमाणमस्य.
&c. Svabhāvokti.

दम—The distance covered by the leap of a wild beast. अत्या-
दमः (अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणार्थं मनो दीयते अस्मिन्). Lit. that which
requires a great effort of the mind to ward it off; hence, a great
difficulty.

P. 82. Kām. & Mād—सहर्षं—because the tiger was killed and
Mak. was past danger.

निश्चलः—standing firm (and not falling down). तदेहि तावत्प-
रमः—As the subject matter of the next Act is thus introduced
this is what is technically called Ankāvatāra (अङ्कावतारत्वं-
ने पातोक्त्वाविभागतः । The fourth Act is thus a continuation of
the 3rd.

ACT IV.

P. 83. The fourth Act as already remarked, is a sequel of
the 3rd and the two could have been well amalgamated but for
the exigencies of the Prakarana which must have ten Acts.

ततः प्रविशतः &c. We should rather have read मद्यन्तिकामाली... as Trip. does. Kām. might have purposely asked Māl. to support Mād. and the latter, although modest and reserved, could not have refused to do so at such a critical time. Besides Kām. who was trying to intensify Māl.'s passion for Mād. had not yet given the slightest indication of her knowledge to the latter of her love for Mādhava, so that we can expect Māl. to comply the more readily with her request. Again further on it is Māl. who addresses a speech to Mādh. (महाभाग &c.). In this speech we have omitted the words सखि लवङ्गिके and adopted the reading महाभाग instead. For there is no reason why Māl. should address the speech to Lav. who was not directly interested either in Mādh. or Maka; cf, Trip माधवस्यापि मित्रव्यसनेन प्रमुखत्वात् सनिहितयावलम्बनं द्रष्टव्यम् । माधवस्य ललाटे हस्तं दत्त्वेत्यङ्गसंस्पर्शेनामृतासेचनकौतुहलमिति प्रमोहमपसारयितुं ललाटे हस्तनिक्षेपः । न चैतावता मालत्या धार्ष्ट्यमाशङ्कनीयं ईदृशे विपत्समये सर्वत्र सर्वेषामुचितोपकारकरणस्य लोके धार्ष्ट्येतयानुद्धानात् ।

P. 84. अयमपि स जनः—Mad., as a well bread Hindu maiden does not utter Mak.'s name as she loves him now. ऊर्जित- properly 'powerful, mighty'; hence excellent, blissful &c. वसन्त- करन्द &c.—construe आयुष्मान्...हेतुः कथं सन्निवापितः sent as the saviour सुहृद्बुद्ध्या—बुद्धि coming back to consciousness, recovery.

P. 85. पूर्णपात्र—Properly a vessel or dish filled with articles as clothes, ornaments &c. kept for being freely carried away by relatives or servants on festive occasions, such as the birth of a son &c.; cf कदा मे तनयजन्ममहोत्सवानन्दनिर्भरो हरिष्यति पूर्णपात्रं जनः Kād; hence any thing seized on such occasions or a present made to one bringing some happy news. Cf. तस्योत्तरियं पूर्णपात्रं वत् Kād. हर्षादुत्सवकाले यदलंकारांशुकादिकम् । आकृष्य गृह्यते पूर्णपात्रं स्यात्पूर्णात् तत् ॥ see also com.

P. 86. भरित—presents some difficulty of grammar, as भृत् the p. p. p. of भृ; see the question discussed in the com. Trip who omits एदे (एते) reads the passage as हृदयभरितोद्वमद्भि...सुन्दरवृत्तिरपयन्तमनोहराः (नन्दाभ्यां सुन्दरं यथा तथा घूर्णिता धीरा आकारगोपनार्थमवलम्बितपर्यन्तमनोहराश्च) ... नीलोत्पलमांसलच्छवयः &c. मनोरथ &c.—मनोरथेन विद्वत्समागमः यथोः ।

ईयति०—For the cons. see com. ०विपमं—rather as Trip takes it—विपमं वक्रं । वक्राख्येयं शृङ्गारदृग्विकारः । यथा—चलितोपाङ्गसंचारो तदक्रमुच्यते । कृणित०—Trip. explains कृणितं प्रान्ते अपाङ्गदेशे भागवत्प्रेषणं

कितमित्यर्थः । पुरस्त्रिभागसंकोचे प्रेम्णा तत्कृणितं भवेत् । ललितं—Trip, reads ललितं
which he explains as प्रेमाद्रिमन्तर्विकसत्तारं ललितमीरितम् । आकेकराक्षम्—
आके मूर्ध्नि कर्णितुं संचारयितुं नेत्रतारां शीलमस्य । अचिरं—may also be taken
as an adj. to दृष्टं meaning unsteady. Fig. Anumāna.

This speech of Kām. does not accord well with her holy character. Perhaps the poet, led by his zeal to give us an exact picture of a love-stricken person, forgot that he was putting the speech into the mouth of a female ascetic, how-so-ever devoted to worldly concerns she might have been.

P. 88. भिदुरः—capable of being broken, fragile; see Jag; the
भिदुर is similarly added to विद् and छिद्; विदुर, छिदुर. Pán. III.
162. पारिप्लवधुरा—धुर् implies excess (उत्कर्ष). For in this case
the torture of his mind would be greater. स्वास्थ्यं—Because
it has gained its end now and has no more to trouble itself
about thwarting my object. कृतकृत्यश्च—*Cf.* भवतु पञ्चवानः कृती । Vik.
111. The fig is समुच्चय. एकस्मिन्कार्येऽनेककारणसमुच्चयात् समुच्चयालंकारः । Trip.

Sl. 4. Fig. काव्यलिङ्ग in the first two lines and अर्थो उपमा and विरो-
धः in the last.

P. 89. दत्तपूर्वा—She has been already given to another (and
Bh. cannot try to get her from Bhûrivasu now.) अदत्तपूर्वा
V. l. She was not given before (and so there was no cause for
anxiety) but now she is. The former is evidently better.

अनृतात्मिका—अनृतम् आत्मा यस्याः of the nature of untruth *i. e.* not
supported by truth. This is explained in the next two sentences.
He means 'The King is lord over his (the king's) daughter',
then Mal. is not his daughter. If he means—The king is lord
over his (Bhûrivasu's) daughter, then this statement has no
action from religious law. Trip. says छलात्मिका *i. e.* intended
to mislead, not really meaning what it apparently means.
चोक्तिचातुर्येणापाततः सत्यवत्प्रतिभासेपि विचार्यमाणे परमार्थतो मिथ्याभूतैव । Trip.
विमर्शितव्यम्—should not be thought over; you should not
attach any weight to this matter. Bhûrivasu can not be bound
by what he has said. विमर्शितव्यम् V. l. will have nearly the same
meaning; it means—the matter must be thought over before we
accept the truth of it *i. e.* we should not take his words as true
unless so proved by facts.

P. 90. संगमनाय यत्नः—Trip. remarks—इयं च यत्नाख्या द्वितीयावस्था ।
अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति । परं त्वौत्सुक्यगमनं स यत्न इति कथ्यते ॥

P. 91. प्रकटय्य &c —प्रकटोप्यसुखप्रदः V. l. एकरसां—Lit. of one
M. N. 4

flavour; एको रसो यस्याः hence uniform, unmixed. अकाण्ड—नास्ति काण्ड उचितावसरो यस्य. काण्ड—a division or portion of time; hence proper time; अकाण्डे abrupt विवर्तनं turning away, a sudden adverse turn or course (विरुद्धा वृत्तिः प्रातिकूल्येन व्यवहरणं) &c. प्रविशिनष्टि &c.—विशिनष्टि मनोरुजम् । V. 1. See Uttar. IV. 15.

निर्व्यूढं—fully carried out, proved. कापालिकत्वं—Lit. the vow of course of life of the Kāpālikas (who are known to kill young girls and women); hence cruelty. This foreshadows Māl's being carried away by Kap.; see Jag. Trip. also remarks अनेन पथमादुष्टं च किंचित्सूचितम् ।

P. 92. महामांसविक्रयात् &c.—Mādh. in his despair hopes, by this means at least, to propitiate some spirit of the cemetery and so to gain his object. See Jag. This shows his utter desperation.

व्रतैकहायन &c.—The line occurs in Uttar. (षष्ठेः &c. III. 28) अमृत &c.—Fig. उत्प्रेक्षा.

बुद्धरक्षिताप्रियसखी—a हेतुगर्भविशेषण. She, the dear friend of Bud., must naturally follow her advice and acquiesce in all she tells her to do. So you may rest sure that the latter will exert her influence and induce Mad. to marry you. प्रमथ्य &c.—This is the first reason why she should choose you alone; (she must repay your obligation). परिष्वांगं लब्ध्वा This is the second हेतु. Having once come in contact with your body, she, a nobly born maiden, cannot offer herself to any other man. रमताम्—used in the sense of the Potent. but more forcible. Fig. Anumāna.

P. 93. पारा—वरदा Trip. See IX. 1. संभेद—Confinement at junction. Cf. मधुमतीसिन्धुसंभेद p. 177; हर्षोद्वेगसंभेदः (mixture) p. 167. आलोकतिमिरसंभेदम् X. 11. निविडित—p. p. of the den. from निविडि रुचिरं—रुचिरकनककुम्भस्य श्रीः विद्यते येषां; रुचिर may also qualify आभोग—expanse. हस्तस्वस्तिकाभिः—i. e. they crossed their hands (which, therefore, looked like a स्वस्तिक) and placed them on their bosoms. हस्तौ स्वस्तिकमिव हस्तस्वस्तिकं; तानि हस्तस्वस्तिकानि । तत्क्षणस्नानोत्थितवधूस्वभावोक्तिः ।

Act. V.

P. 94. आकाशयानेन—Passing through the air or along the aerial path. Here यान may mean 'journey, or a path (यात्ययनः यानं अन added अधिकरणे) and not a vehicle. Those having superhuman power could travel through space; cf. ततः प्रविशत्याकाशयानेनोर्वशी. Vik.

41. See also notes on sl. 4. and Remark. भीषणोज्ज्वलवेपा—This is described in the 3rd and 4th Slokas.

पडधिक &c.—For the cons. see Jag. The best way of taking the comp. is षड्भिरधिका दश षोडश नाड्यः तासां चक्रं &c. a circular case or envelope formed by the sixteen Nādis. षोडश नाड्यात्मकं चक्रं कण्ठ-प्रवर्ति अनाहताख्यम् । Trip.

According to the Yoga S'āstra there are 72000 veins and arteries in the body (101 encircling the heart; see Jag.) through which the vital air passes. Of these ten are principal. These, together with six others, more prominent than the rest, make up the total of sixteen referred to here. Their names are:—इडा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा चापरा स्मृता । गान्धारी हस्ति-च पूषा वसुवशा तथा ॥ अलम्बुषा कुहूश्चैव शङ्खिनी दशमी स्मृता । तालुजिह्व- (लोलजिह्वभजिह्वा) च विजया कामदापरा ॥ अमृता बहुला नाम नाड्यो वायुसमी- ॥ Even out of these the most important are three. viz., Pingalā and Sushumnā, through which the breath flows. The Idā, passing through the left side of the spinal cord reaches the left nostril and the Pingalā, running through the right side reaches the right nostril. The Sushumnā passes through the middle of these and reaches the crown of the head. इडा नासापुटे पिङ्गला दक्षिणे भवेत् । सुषुम्णा तालुभित्त्वेव ब्रह्मद्वारं प्रवर्तिता ।

The other way of taking the comp. which is suggested by Jag. (and which Dr. Bhāndarker prefers) is षड्भिः चक्रैः अधिकं यद् नाडीचक्रं &c. i. e. who resides in the midst of all the seven chakras that compose the body. But as षट् cannot be gram-matically connected with चक्र, we have recourse to लक्षणा and understand by षट् षट् चक्राणि. Jag. understands by the षट्चक्र the six centres of activity, viz. the ear, the navel, the heart, the throat, the palate and the centre of the eyebrows. The chakras usually mentioned are—चक्राणि च योगशास्त्रे—चतुर्दलं स्यादाधारे विद्यमाने च षड्दलम् । नाभौ दशदलोपेतं सूर्यसंख्यदलं हृदि ॥ कण्ठे स्यात्षोडशदलं त्रयोदशीति संमितम् । सहस्रदलमाख्यातं ब्रह्मरन्ध्रं तु पंकजम् । एतानि सप्त पञ्चानि प्रचक्षते ॥ नाडीचक्रात्मककमलानां नाड्य एव दलानि । Trip. The other explanation of this given by Jag. is also admissible.

हृदि विनिहितरूपः—हृदि विनिहितं रूपं यस्य तथा सन् whose form being realised or manifested in the heart (by meditation). Or whose form reposes or rests in the heart-lotus (हृत्पद्मे); cf. वरस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं...तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं &c. Chhā. Up. हृत्पण्ड- निर्वजं...विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम् । अचिन्त्यमव्यक्तमनेकरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ॥ Kaiva. Up. ईश्वरः सर्वभूतानां &c. (See Jag.) Bg. XVIII.

61. Trip. construes तद्विदां (तादृगात्मस्वरूपदर्शिनां योगिनां) हृदि विनिहि-
तरूपः सन् &c.

अविचलितमनोभिः—With the mind not swerving from the object of contemplation; *i. e.* the mind unflinchingly resting on it. This implies ध्यान which Pantanjali defines as प्रत्यैकतानता the continuous (and unobstructed) perception of the object of contemplation by the mind restrained from all activities. Cf. Bg. तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा &c., Vik. I.1. अन्तर्यश्च सुमुखिभिर्नियमितप्राणादिभिर्मयते &c.

परिणद्धः शक्तिभिः—परिणद्धः equipped or endowed with. The S'aktis or the potentialities by which God acts are three, viz. ज्ञान, इच्छा and प्रयत्न or क्रिया as mentioned by Jag.; hence the sole creator of the world.

शक्तिनाथ—The lord of the S'aktis, Brāhmī, Māhes'vari and others (see Jag.) who attend upon S'iva as Bhairava. It, however, परिणद्ध be taken in the sense of 'Surrounded or encircled by' (cf. पुनर्भवे परिगतशक्तिरात्मभूः S'ak. VII. 35), by शक्तिभिः must be understood the eight goddesses above mentioned as done by Jag. and then शक्तिनाथ would mean the lord of the Siddhis, Mahimā and others (see Jag.) *i. e.* not only possessing them but having them in his gift (सिद्धिदः); or शक्तिनाथ might mean the lord of P'arvatī.

In this sl. S'iva is described as the Supreme Being from whom the whole universe emanates. See Dr. Bhândārkar's notes. This sl. is quoted in the K. P. VII. as an illustration of the doctrine that the use of words not familiar to readers, which usually constitutes a fault in a composition (called अप्रतीक्ष्य unintelligibility), becomes a merit when the speaker, who knows the meaning of the technicalities used, uses them in a soliloquy. अत्र नाडीचक्रादिपदानां केवलयोगशास्त्रप्रसिद्धत्वादप्रतीक्ष्यत्वमपि स्वात्मविमर्शे न दुष्टत्वं किंतु गुणत्वमित्याहुः ।

P. 95. **नित्य**—the ever-lasting one; नियमेन भवः fr. नि + त्य; (or it may mean 'always', if construed with न्यस्त; प्रतिदिनं जपोपक्रमसमये Trip)
न्यस्त—mystically touched. न्यास properly means 'the placing in or implanting of' by repeating particular mantras and touching the six parts mentioned by Jag. (or, the six C'akras referred to in the previous sloka). **निहितं**—placed therein by means of meditation. **उदितं**—manifested, risen to view. **लयवशात्**—**लय** is complete absorption into or identity with the object of contemplation, effected when the stage of Samādhi is reached. By Samādhi here is meant that condition in which the mind is

called off from the multitudinous concrete objects in the world and is concentrated and focused on one object. This is called *Samitā Samādhi*, a division of (संज्ञात समाधि.)

अभ्यागता—i. e. Come through space. When the power of concentration of the mind has reached a very high degree of perfection, a Yogi can move through space by concentrating his mind on such light objects as cotton and being quite one with them and on the relation of the body to space (कायाकाशयोः सम्बन्धसंयुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् । (Pat. Y. S. III. 41). See remark on this sl. below. Trip. takes लयवशात् with अभ्यागता which appears to be better. न्यस्तपङ्गः.....शिवरूपिणमात्मानं पश्यन्ती अहं I who always behold the soul in the form of S'iva.....have come here by the force of contemplation &c.; cf. Trip. लयवशात् ऊर्ध्वमाकृष्टस्य वायोस्तेषु तेषु नाडीनिवेशेषु निरोधो गगनगमनहेतुभूतो योगशास्त्रप्रसिद्धो लयः । तद्वशाद्धेतोः ।

नाडीनामुदयक्रमेण—By forcing the breath through the principal Nadis in proper order to create a propelling force in the body.

अमृतार्कषणात्—By drawing off the five grosser elements, which are necessary to make the body light and capable of floating in air. This is what is called the dematerialisation of the body. The elements are called *amṛta* here because they are permanent. नाडीनां निरोधश्चैव वायव्यनाभसाख्यानां पञ्चभूतप्रकृतिकानां नाडीविशेषाणामुदयसाम्यावस्थानिरोद्धमेण तत्तद्भूतार्कषणसाधनेन जगतो यान्यारम्भकाणि पञ्च अमृतानि न त्रियन्ते नात्यन्तं त्रियन्ति कार्यकारणरूपेण सर्वदावस्थानादिसमृत्तानि तेषां &c. Trip.

विषट्यन्ती—as she forced her way through them. अग्रे—Jag. reads अग्रेभुवः lying before. Trip. reads अग्रेनभः as an adv. comp. भुवः अग्रे). नभोऽभोऽमुचः—नभःसम्बन्धिनः अभोऽमुचः.

The above description of Kapālakundalā's flight through the air is not a myth. Not to mention the mighty sages of old, such as Srimad Vyāsa and others, the venerable S'ankarāchārya and many other Yogis of modern times are described as having achieved such a feat. This is what is technically called 'Levitation.' It is a process of Hatha Yoga by means of which a Yogi can make his body buoyant by Will-power and remain seated in air and pass through it. With the Indian Yogins this is an inward process and the result may be attained without any external help or mesmeric means. It is accomplished by the breath being well controlled and regulated (technically called *Prānāyāma*). When a Yogi knows perfectly the art of levitating himself and thereby is able to overcome the force of gravitation, he can transfer his body through space. This, however, will require a supreme effort of the

will which must be developed to the highest degree. When a Yogi transports his body through space he also has to dematerialise it and when he arrives at his destination, he regains his former condition by Will-force. The Indian ascetics practised this art not for performing wonderful feats, but as a preparatory step to spiritual enlightenment. For when a proper degree of spiritual progress is reached by means of Prāṇāyāma, the purified mind becomes fit to imbibe knowledge of the highest order.

P. 96. उल्लोल &c.—उल्लोला tossed up कपालानां कण्ठमाला तस्याः संघट्टेन striking against कण्ठाः करालाः harsh किंकिण्यः यस्मिन् येन वा। रमणीय०—रमणीयश्चासौ डामरश्च तस्य भावः the state of being charming and awful.

विष्वग्भ्रुतिः—विष्वक् in all directions भ्रुतिः movement यस्य. संस्कारः the effect produced by the first striking causing a continuation of the sound. उत्तालः—howling, or strong, violent. कुक्षु- the cavities (सन्धकुक्षेषु Trip.). Fig. स्वभावोक्तिः.

P. 97. पुराण &c.—०त्तैलेन अक्तं च तत्परिभृज्यमानं च यद् रसोनं तस्यैव गन्धं येषाम्. रसोनं—रसे ऊन्यते त्यज्यते; or see Jag. इमशानवाट—the extensive cemetery ground. Although वाट is generally used in the sense of a 'path' (see Jag.), it means here 'what is encircled; hence the spacious ground.

ललितचरणन्यासः—This reading is preferable to विकटन्यासः. Because (1) the epithets in the first two lines refer to all that is graceful in him while in the last two lines the poet alludes distinctly to his *Vikatatva*; (2) Mādhava's natural gait was graceful and his entrance shows that he was not so much thinking of selling flesh as of his beloved and so there was nothing to disturb his natural mode of walking; (3) न्यास in the sense of देहन्यास, general appearance or shape, is unusual. Fig. in the first two lines there is Upamā (आर्थी पूर्णा समासग).

P. 98. व्योम्नः पर्यन्ताः—The skirts of the sky; the horizon all round. वात्या—वात+य in the sense given in the cam. y is added in this sense to पाश, तृण, वात and other words, by Pān. IV. 2. 49. स्फीत—p. p. of स्फाय 1. A. to swell &c. The Figs of speech in this, sl. are उपेक्षा and विरोध (in the last line).

प्रणयस्पृशः—Trip. explains प्रणय as उपचारैर्मिथो यूनोर्यद्वाह्याभ्यन्तरमिथः प्रेम नीतं प्रकर्षं चेतस एव प्रणयः स्मृतः ॥ चेष्टाः—कटाक्षक्षेपणगात्रविक्षेपादयः; it is premature to say संभोगे चुम्बनादयः (as Jag. does). रोधी—Obstructing, paralysing. Sl. quoted in the K. P. and Sah. Dar. as an

stance of *Abhilāsha*, a kind of *Vipralambha* *Sṅgāra* or love not yet consummated by union.

P. 99. प्रियया--goes with विनिवेशित. कर्णजाह—जाह is added in the sense of 'the root of' to कर्ण, अक्षि, मुख, and other words; see Pān. V. 2. 24. तदङ्क—Read तदङ्क which we have followed in translating. ०ताननः—The reading ०ताननं (see Jag. विनिवेशितमाननं यत्र) would be better as being in harmony with the other two adjectives.

तस्याः
येन वा।
र्मिंग
संस्कार-
nation
ज्ञेय-
व गन्-
ensive
seal
hence
न्याय-
l that
lludes
t was
much
e was
यास in
usual
ग).
rizon
a. y is
a. IV.
peech
भिः
it is
ruct-
as an

तरे तावत् &c.—For मनोरथानामगतिर्न विद्यते ।

भूमन्—(Fr. बहु + इमन् the इ being dropped) greatness, high magnitude. परंभूमानं the highest pitch, supreme bliss (a Vedantic term applied to Brahman). प्रस्तौति--begins and maintains the continuity of (Jag.); gives rise to (Trip).

लेन्दु०—वालेन्दोः कलंकराहित्यसौकुमार्यमनोहरस्य प्रतिमासमेकैकक्रमेणोत्पायमानाः तासां &c. Trip. Fig. Samādhi according to Jag.; अतिशयोक्तिः, रूपक, according to Trip who remarks—एते वाच्यालंकाराः । मुखसाधनाभावेऽपि कारणान्तरादेव तत्समस्तसुखोत्पत्तेर्विभावना संभूयेवेत्यत्र व्यज्यते । सुखमितरशरीरवद्भौतिकोपादानकं किं त्वन्यदेव लोकोत्तरमस्योपादानमित्यपह्नवः । कलङ्क-लारांशनिर्मितत्वादस्य चन्द्रमण्डलाधिक्यप्रतीतेर्व्यतिरेकः । चन्द्रादिरप्युपमानत्वायोग्यत्वाद-चाभावादस्येदमेवोपमानमित्यनन्वयश्च यद्वालेन्दुकलेत्यत्र व्यज्यत इत्यादि निरूपणीयं तैः ।

100. यत्सत्यं &c.—His awakened memory places a vivid image of his beloved before his mind's eye which enraptures the soul, as though she were bodily present before him, and as he remarks—'but truly or to tell the truth &c.' Now we explain how that is the case. सातिशय &c.—सातिशयः lit. excessive, that could make a deep impression, close, यः प्राक्तनः ज्ञानः (direct knowledge, or perception) तस्मात्संभावितं आत्मनः ज्ञेयं तादृशः संस्कारस्य । सातिशय is necessary to account for the impression being deep which alone would cause स्मृति. This image requires a knowledge of some of the technicalities of Vyāsa. उपलम्भ is the same as अनुभव one of the two divisions of *Buddhi*; the other being स्मृति (See Tarkasang.); अनुभव is direct perception or knowledge, the first obtained from the direct sight of an object. स्मृति is defined as संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं i. e. knowledge arising from an impression alone; in other words it is 'recalled knowledge.' संस्कारस्य—The Samskāra meant here is भावनाख्य i. e. the impression first formed when a thing is seen. एतस्य Samskāra when roused by any cause leads to Smṛti. अन्तरैः—अन्ये प्रत्ययाः प्रत्ययान्तराणि तैः. प्रत्यय—cognition, perception.

अतिरस्कृत--Lit. not hidden or obscured; not overpowered, or obstructed. **अन्तर्दृष्टिसारूप्यतः**--अन्तर्दृष्टैर्मालतीगोचरायाः स्मृतिरूपायाः अन्तःकरणवृत्तेः सारूप्यं (सरूपस्य भावः) मालत्याकारकारित्वं तस्मात् । Trip. The internal state or condition being one with her, having assumed the form of her image. This passage is quoted in the D. R. as an illustration of the definition of a *Sthāyibhāva* or permanent feeling, which predominating over all other feelings makes them subservient to itself. Here रति, the स्थायीभाव of शृङ्गार, predominates over the वीभत्सरस (वीभत्सरसेन मालत्यनुरागस्यातिरस्कृतो ममाहि... इत्यनेनोपनिबद्धः ।).

लीनेव &c.--An instance of the forcible style of Bhav. वज्रलेप- a kind of cement, things glued by means of which are as difficult to separate as a diamond. Three or four ways of preparing it are given in *Vara'hamihira's Brh. Sam chap, 57.*

P. 101. **कीलित**--fixed with a nail, pinned down; p. p. of कील् बन्धे । P. **चिन्तासंतति** (continuous thought about her) एवन्तु-जालं; each effort of the mind to continue the thought is compared to a thread. The Fig. is a series of उत्प्रेक्षास (with a trace of *Sāra*). This sl. and the preceding passage are again quoted in the D. R. as an instance of *Smṛti*, one of the *Vyabhichā'ribhāvas* or accessories, i. e. feelings not restricted to any particular permanent sentiment (*Sthā'yibhāva*) but serving as feeders to it.

P. 102. **कौणप**--कुणपं a dead body भक्षयितुं शीलमस्य; a demon goblin; fr. कुणप + अण् Pa'n. IV. 3. 120.

पर्यन्त &c--पर्यन्तं प्रतिरोद्धुं शीलमस्य; now see Jag; or पर्यन्तप्रतिरोधो मेदुरः चयस्तेन । मेदुर (fr. मिद् + उर added ताच्छील्ये; Pān. III. 2. 161) thick, dense (which substitute for unctuous in the trans.) **स्त्यान**--p. p. of स्तयै. **संसक्ता**--Jag.'s संसक्ता कुलेन केलिः &c appears to be farfetched. **उत्ताल**--may mean 'hideous or hurried; Jag.; cf. sl. 4 and pp. 29, 103 &c. **कटाः**--शवाः dead bodies; Jag. or rather कटपूतनाः a kind of goblin (feeding on dead bodies). Jag. remarks कटानां शवानां शब्दकरणं वेतालाधिष्ठानात्. **सांराविणं**--संदैते हि सत्वरमाक्रोशं a cry spreading all round; fr. रु to cry with सं + रुट् (इन्) by अभिविधौ भावे इनुण् Pān. III. 3. 44. The alliterations in this sl. can be easily noticed.

P. 103. **अशस्त्रपूतं &c.**--not hallowed or sanctified by a weapon (correct the trans. accordingly) and which, therefore, is quite acceptable to you. The ghosts cannot touch the flesh of a warrior cut down with a sword while fighting face to face with his enemy and thereafter gone to heaven; see. Jag.'s remarks. शस्त्रं हि पवित्रत्वात्पिशाचैः स्पर्ष्टुमशक्यम् । उक्तं हि कापालिकागमे--अशस्त्रसंछिन्नमप्यपि

not of a female) नृमांसमाद्रं गलदस्त्रविन्दु यत् । Trip. गृह्यतां गृह्यतां—The competition shows his earnestness, since such a thing is rare and may not be obtained again.

वृत्तालः—huge, formidable or of a monstrous height. भूतसंक-
—भूतैः संकटः (over-crowded with); संकट fr. कट् with सम् to
over + अन्; or सम् + कट added स्वार्थे by Pan. V. 2. 92. अभ्यर्ण—p. p.
अर्ण with अभि, when the sense is—neither very long nor very near.
VII. 2. 25; otherwise अभ्यर्णित. विसंकटैः—The more usual
is विशंकट; fr. वि meaning extensive and शंकट added स्वार्थे;
V. 2. 28. Lit. large; hence closely filled with; or formida-
ble, frightful. निकाश—(also नीकाश) expresses likeness or re-
semblance when at the end of a compound; cf. स्युस्तरपदे त्वमी ।
संकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः । Amara.

दृश्यालक्ष्य—now visible, now invisible (owing to the darkness
of the extreme thinness of their bodies); or dimly visible.

सायुख—kinds of ghosts. This sl. is an instance of the अञ्जतरस.
P. 104. अक्रम०—अक्रमेण कृतो यः ग्रासस्तस्मादर्धमुकैः । विघस—remnant
wood; विशिष्टैरयते; fr. अद् with वि + अप् (अ) before which अद् is
changed to घस्. वृद्ध०—खर्जूरद्रुमः प्रमाणं यस्याः तादृशी जड्वा यस्य । लायु-
धमिः घनानि; now see Jag. रोहिणानां—चन्दनानां Trip. Jag. identi-
fies this with the रोहित tree.

आस्यगतं—गतमिवास्यम् । उपमितसमासः । अत एव समाससामान्यात्तदाचिलोपे-
यमा । Trip. चलदजगर &c.—The fig. here is निदर्शना. चन्दनग्रहणं
स्वभावतः पुष्पादिशून्यत्वात्तीरसत्वादजगरादिसमाश्रयत्वाच्चास्यगतस्य कोटरेण चलन्त्या
यया अजगरेण साधर्म्यं विवक्षितम् । तेन निदर्शनमलंकारः । न हि अन्यगतां युतिमन्यो-
ति चन्दनतरुगतयुतेः पिशाचेष्वसंभवान्निबन्धनतयार्थाद्विभ्रप्रतिविम्बभावेनोपमेयत्वाद्याक्षे-
पः । Trip.

P. 105. उत्कृत्यो०—In this and the following two Slokas the
author has very successfully delineated, as he himself remarks,
(भिभत्समेव &c.), the Bhībhatsarasa and this sl. is quoted as
a good instance (मूर्धाभिषिक्तमुदाहरणं) of this Rasa in K. P., D. R.
S. D. उत्कृत्यो०—Jag. reads निर्भिद्योत्कृत्य. उच्छोफ—swelling; fr.
उच् + क; also शोथ. पूतिः—पूयते इति पूतिः fr. पूय् to stink
यति; उग्रा पूतिर्येषां तानि । रङ्गः—a beggar; प्रेत०—a wretched goblin.
पूतिः—तिष्ठतीति स्थं; fr. स्था + क (अ); स्थं पुटमत्र; what is unevenly
elevated and depressed. The description here gives rise
to the Bibhatsarasa which leads to the Bibhatsarasa.

निष्ठाप—ईपत्ताप of Jag. does not seem proper as little heat is not sufficient to make the marrow come out. Cf. Trip. निःशेषेण तापो निष्ठापस्तेन सम्यक्तापेन । निःशब्दपानासेचनमित्यत्रासेचनमीपत्तापस्य तद्व्यतिरिक्तनासेचनेनेपत्वविधानान्निष्ठापन इति षत्वम् । निष्ठसं रक्ष इत्यादौ निःशेषतापस्यैव विवक्षितत्वात् । ०दस्थनः—must be taken as acc. pl. as qualifying कायान् and as such is grammatically incorrect, as Jag. also remarks see com. The context (भूयसीभ्यः &c.) requires the plural (कायान्) no doubt. So it is probable that the poet forgot the rule under poetic impulse. Or, rather than make the poet guilty of inadvertency, we should adopt the reading ०कायात् proposed by Jag. and found in one of his Mss. by Dr. Bhándárkar, changing संसक्तधूमान् into संसक्तधूमात् which removes the difficulty. For, all the adjectives then become ablatives and ०दस्थनः, as abl. sing., is quite correct. The cons. then becomes ०दस्थनः, ०मेदसः संसक्तधूमादी प्रेतकायात् जघानलकं कृष्ट्वा &c. In this case, however, the adj. संसक्तधूमात् becomes inappropriate as there can be no smoke about the body when dragged away from the pyre.

उत्पक्वं—&c. well-boiled अत एव हंसि &c. See Jag. संधेमुक्तमत एव उभयत् प्रचलत् moving about; qualifies जघानलकं. निष्कुप्य—निष्शृष्य V. 1. being sucked up. पूर्वश्लोके मांसभक्षणस्योक्तत्वाद्वा पानक्रियावर्णनेन बीभत्सरसपरिषेकात् उपप्रेक्षा

P. 106. प्रादोषिकः—प्रदोषे भवः (प्रदोष + इक). पिशाचाङ्गनाः—The word अङ्गना, which means a woman with beautiful limbs प्रशोभयतीति अङ्गना, is not well chosen here.

स्त्रीहस्तः—स्त्रीहस्ताः एव रक्तोत्पलानि तान्येव व्यक्तानुत्तंसान् विभ्रतीति । सहसा in haste, as they were anxious to join the company of their lovers. शिरसा v. 1. ought to be taken to mean—Tying and wearing on their heads. शोणित &c.—शोणितपङ्क एव कुंकुमं तन्मुच्यते इति । पिबन्ति—इत्येकदेशवर्ति सावयवं रूपकम् । पिशाचानां संभोगनायकत्वं तदङ्गनानां तन्नायिकात्वस्य च श्रुत्यारोपणाभावादर्थोत्पत्तीति । आन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतीतिः । इत्यत्र तु परिणामः । आन्त्रप्रतिसरस्वस्य प्रकृतोपयोगित्वेनारोपणात् । In this case we have संभोगशृङ्गार. The sl., therefore, is cited in D. R. as an illustration of the doctrine that two sentiments, although represented independently, do not mar the beauty of a composition, provided one serves to heighten the other or both contribute to the development of a third, as in the present case the Śṛṅgāra and the Bībhatsa give rise to Hāsya (हास्यरसैकपरस्वमेव). Cf. however, Trip.—अत्र प्रियतमैः सह मधुपानप्रवृत्तत्वं चन्दनाद्यलंकृतनयिकाप्रतिभासः संभोगशृङ्गाररसः प्रतीयमानः प्रधानस्य चार्थभूतस्य बीभत्सरसस्याङ्गानिति रसवदलंकारश्च अङ्गाङ्गिभावापत्तेश्च शृङ्गारबीभत्सरयोर्विरोधपरिहारः ।

p. 107. विभीषिका०—विभीषिका what frightens or scares away; *posi.* noun from भी; तस्याः प्रकाराः—terror inspiring ways, or man-
 ers. निःसत्त्वता—want of innate strength or sustaining power.
 निर्वैदम्—Because he could not find one who would take the
 thing from him and grant his desire. विचिन्तः—अन्विष्टः searched;
 Jag.'s व्याप्तः is unwarranted.

गुञ्जत् &c.—गुञ्जतां कौशिकानां घटाः तासां (गुञ्जन्तीनां कौशिकघटानां वा) वृत्कारैः
 क्लृप्ता (mixed) याः क्रन्दतां फेरवाणां (jackals) चण्डाः डाकृतयः ताभिः भृतः
 Jag. takes first part as a Dwandwa—वृत्काररूपं संवलितं (sound)
डाकृतयश्च ताभिः &c. प्राग्भार—the forepart; for different mean-
 ings cf. sl. 29, IX. 15. तरत्—things floating across. पयःसरोध, तरःसरोधि
 तरः वेगस्य सरोधः अस्यास्तीति) are better readings than Jag.'s तरत्सं०
 whereby we avoid an awkward comp.; तरत् is also without pro-
 bability. कूलंकप—See note on सर्वकषा p. 17. पारेश्मशानं—श्मशानस्य पारे
 comp.; see Jag.

p. 108. उपकरण—a tool; mark the sarcasm in the use of the
 word. श्रोत्रसंवाद—संवाद agreement, correspondence, similarity;
 अस्य मुखे सीताया मुखचन्द्रेण संवदति Uttar. श्रोत्रं metaphorically
 means श्रोत्रगृहीतशब्द 'a voice heard before; एति. strikes the ear as
 familiar to it before. The figures of speech in this sl.
 उत्प्रेक्षा and क्रियासमुच्चय in the last two lines.

प्रशस्तौ शतवध्यचिह्ना—For these see sl. 24. p. 111.

p. 109. कल्याणसाधन०—साधनमेव एकं तदर्थं मुक्तः &c.; ०नैकमुख (शुभ)
 साधनमेव एकं मुखं यस्मिन् तादृशः सकलः व्यापारः यस्याः; साधनमेव एकं शुभं
 तदेव वा व्यापारो यस्याः ।

निगुम्भ—hard pressing, the firm planting of (the foot) in the
 of dancing; see Jag. and the quotation from Bharata; उत्तिष्ठता
 पातालस्य प्रतिमहं (properly an antagonist of equal strength,
 rival; hence equal to; fr. मल् 1 A. to hold, to be strong; cf.
 the root sense, ameliorate, multitude) यद्गुल्लिविवरं &c. Although
 use of गुल्ल is considered as vulgar by rhetoricians, put in the
 mouth of a heretic it is a merit, as remarked by Trip. यद्यपि
 केवलं लौकिकसंकेतसिद्धत्वाद्ग्राम्यमित्युक्तं तथापि पाषण्डोक्तौ गुणत्वमेव ग्राम्यस्य
 श्रेयस्त्वम् । यदाह—अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यत्वं गुणः । परिषदा हेतुना व्यक्ता ऋद्धिः
 तत्तत्; or after Jag. नन्दिता नीलकण्ठस्य शिवस्य परिषद् येन तच्च तद् व्यक्तार्द्धं च ।

प्रचलित—For the metre see appendix. Here the goddess, in
 terrific form, is described as identical with S'iva performing

the Tándava dance and having the same apparel (such as the elephant hide), decorations (such as the necklace of skulls, the coiling serpents &c.) and attributes. करिकृति—The hide of the elephant-demon killed by S'iva and therefore worn by him as a trophy. चञ्चल—moving. For the comp. see Jag. his second way यद्वा प्रचलितकरिचर्मरूपे &c does not look good.

P. 110. असद ऽऽ. —भोगा लक्षणया भोगवेष्टनानि एवाङ्गदग्रन्थयः निष्पीडनेन स्फुरं यथा तथा उत्फुल्लन्त्यः कणाः पीठानीव (a Karm. comp. तेभ्यो निर्यद्विषज्योतिषः उज्जृम्भणेन (flashing forth, uprising) वैदृग्म (formidable) चासौ व्यस्तः (tossed irregularly) च विस्तारितः (cf. संकोचेनैव दीष्णां मुहुरनुपततः सर्वलोकातिगानां । Mud. I. 2.) खण्ड्य पर्यासिताः (scattered all round) क्षमाधराः यस्मिन् । ज्वलद्—छाया mass of flames issuing forth; साट् the extent (of the glare of flames). भ्रमि—as she moved rapidly round, a circle of light was traced by her head. उत्तुङ्गं यत्खट्वाङ्गं तस्य कोटौ (the extremity point) यः ध्वजस्तस्योदस्य &c. ताल—may also mean the beating of hands. हृद्यन्मनः यस्य स चासौ त्र्यम्बकश्च तं; see Jag. अरिष्टै V. l. रिष्टि injury; fr. रिष् 1. 4. P. to injure, to kill. अरिष्टि—safety, welfare.

P. 111. प्रमादः—misfortune, calamity; or carelessness (on the part of Bhûrivasu and Mâlâtî's guards). पाखण्ड—*is* curious, derived as पां (the order established by Vedic law—पाखण्डेन त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते) खण्डयति overthrows. वसोः—brought for alliteration. Or rather, we should take Vasu in the sense of 'Kubera' as then the simile will be appropriate. Cf. Mak. remarks on Bhûrivasu's wealth, p. 122. Fig. Upamâ.

P. 112. तपस्विनी—Properly one practising penance and deserving protection; hence any one deserving or requiring help, one in a pitiable condition. पूजां—i. e. the principal offering, Mâlâtî.

प्रकोष्ठे—Read प्रकोष्ठेन. Trip. reads खड्गं प्रकोष्ठेन विक्षिप्य (having thrust aside Aghor's sword with his forearm.) which seems to be more probable from Mâl.'s next speech. If प्रकोष्ठे be the reading the meaning will be—having shielded Mâl. with the fore-arm.

प्रलापः—प्रलापे निरर्गलं यथा तथा (without restraint, unreservedly, in a speech freely uttered) त्वया प्रकटितः निजः स्नेहः यस्मिन्. This is the proper explanation. प्रलाप may also mean विलाप lamentation. Jag. seems to read the v. l. as अनिरर्गलः or ल०. The reading प्रलापनिरर्गलप्र० also must be explained as above. The reading

निरर्गलः (and Jag.'s explanation as well as Trip.'s interpretation as प्रलापेऽनर्थकवचोऽजल्पने इदानीमेवैनं सहरिष्यामीत्येवंरूपो निरर्गलो निष्प्रतिबन्धः) is quite out of place. The adj. as referring to Māl. is peculiarly happy. If taken with Mādh., as done by the Com.s, loses its beauty. The reading प्रताप० has no propriety. It is awkward to make Mādh. boast of his own prowess.

प्रतीपविपाकिनः—प्रतीपं यथा तथा विपाकोऽस्य the result of which is reverse to him.

P. 113. अन्तरायः—Fr. अन्तः or अन्तर् and इ or अय् to go and अ (वच् or अच्). उपर्यलिन्दं—The acc. by अकर्मकधातुभिर्योगे देशः भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्ममंशक इति वाच्यम् । Sid. Kau ; e. g. कुरुन् स्वपितिः स्नास्ते, गोदोहमास्ते, कोशमास्ते ।

रेत—Fr. पर (the outer world) or परा and इत्. Cf. English 'for good'. आत्मनिरपेक्ष—Because he exposed himself to the horrors of the cemetery.

P. 114 काकतालीयं—काकताल + ईय (छः) ; यादृच्छिकं काकगमनं तालपतनं इव । इवे प्रतिकृतौ इति इवार्थप्रकरणे कुशाग्राच्छः इत्यतश्छ इत्यनुवर्तमाने समासाच्च तथादिति तच्छब्देनेवार्थः परामश्यते । इवार्थविषयात्समासादिवार्थे छो भवतीति सूत्रार्थः ।
Trip. See Pān. V. 3. 106. कक्ता० means any unexpected and sudden occurrence.

रौद्रोः चन्द्रकलां—The simile is extremely happy. It well brings out the extreme cruelty and wickedness of Aghor. and the extreme delicacy of Mālātī.

दस्यु— a wicked man. It is a word of Vedic origin, and is probably connected with दास the destroyer of the good, fr. दस् destroy, to kill. In Vedic literature दस्यु means an evil spirit; hence a cruel man, a thief &c. The aborigines of India were called Dasyus or Dāsas by the Aryans.

आतङ्कात्—Through fear. This was due to the thought that he had been late by a single minute a great calamity might have ensued. भय is defined as—भयं चित्तस्य वैकुण्ठ्यं रौद्रसंजनितं विदुः । चेतः न वर्तताम्—He did not know what the state of his mind was going to be. For it had become the acting point of a variety of feelings. There is a blending of the Sthâyibhāvas—स्नानक, करुण, अद्भुत and रौद्र with that of शृङ्गार here. आतङ्क indicates भय, विस्मय अद्भुत (being its स्थायी भाव) and क्रोध रौद्र. क्रोध is defined—क्रोधोऽपि तैक्ष्ण्यस्य प्रकर्षः क्रोध इष्यते । मुदा विकसितं indicates शृङ्गार. The

different Rasas here, which are the Angas, heighten शृङ्गार which is Angi. Cf. Trip. एते रसा अङ्गभावापत्यैव दूरतो निरस्तपरस्परविरोधाः प्रयत्नः सौन्दर्यविरोधाः । प्रधानरसपरिपोषापेक्षया न्यूनरसपरिपोषत्वेन श्लाघनीयौचित्यनिवन्धनात् । तिकराख्ययाशोभनाख्यया च मेलनगत्या शृङ्गारेण सह संकीर्यन्ते । Fig.—a mixture of Kāvyaṅga, Upamā and Kriyāsamuchchaya.

व्याघ्राघ्रात—आघ्रात is appropriate when used with व्याघ्र which is derived as विशेषेण आजिघ्रतीति. केतनजुषः—केतन an indispensable act, or a place, a house (I who am in a place known for); or distinguishing mark (I who am known for my offering &c. गोचरं—गाव इन्द्रियाणि चरन्त्यत्र । Pān. III. 3. 119. Properly range of the distance covered by the senses, especially the eyes; hence scope, power, influence, &c.. Cf. अग्रे मनागदतीर्णोसि रतिरमणवाणगोचरं 24, where the original sense of गो is dropped altogether.

P. 115. असार &c—Because she is सौन्दर्यसारसमुदायिनी also because she was created out of the essences of the best and the most beautiful things in the world (I. 20.). पितरत्नं—Even Kap. calls her स्त्रीरत्न p. 97. निरालोकं—because she is the only moonlight to the eyes; (cf. I. 34, 36). मलशरण—as proved by the incidents of the 8th and 9th Aśv. अदर्प कन्दर्प—For she is his जगद्विजयवैजयन्तिका (p. 25) and जैत्रि (p. 15.); जननयनं—For she is the only object worth looking (विलोचनचन्द्रिका ; cf. मादव्य अनवाप्तचक्षुःफलोसि येन त्वया दर्शनेन दृष्टम् । Śāk. II. Fig. अप्रस्तुतप्रशंसा (कारणे प्रस्तुते कार्यस्योक्तिः) । Also साध्यवसाना अतिशयोक्ति (रूपकातिशयोक्ति according to Kuv.). Cf. Trip—अत्र विषयनिगरणेन मालत्थां सकलसंसारैकपारवस्तुत्वस्य अध्यवसितत्वं 'निगीर्याध्यवसानं तत्प्रकृतस्य पदेण यत्' इत्युक्तलक्षणाध्यवसितप्रयत्नातिशयोक्तिः सिद्धन्तिर्दिष्टाया व्यवसायक्रियायाः सर्वत्रान्वयात्क्रियादीपकं च वाच्यालंकारौ । चन्द्रनयनोकरादीनां न वस्तुतः सारत्वं किंतु पामरजनप्रसिद्धयैव । इयमेव सारभूतेत्यपह्नवः सर्वसारवस्तूपमानानि यानि तेभ्योऽपि सारभूतेयमेवेति व्यतिरेकश्च व्यङ्ग्याविति सर्वत्र प्रयुज्यम् । अत्र (अस्मिन्पद्ये) चैकेन वाक्येनोत्कर्षप्रतिपादनात्तरयैव वाक्यान्तरैरपि प्रतिपादनात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्य रसाश्रितवक्त्रा तस्यैवार्थस्य प्रौढोक्तिर्वाच्येण गम्भीरविशेषणोपादानात् पौनरुक्त्यमिति भोजराजः परिजहार । यथाह—'विशेषणं तु पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्तयामहे तदेकार्थं रसाक्षिप्तं तत्तस्मात् न दृश्यते ॥' इति । छेकानुप्रासोऽत्र शब्दालंकारः ।

P. 116. प्रणयि०—Sl cited in the K. P. as an instance of the Fig. Kāvyaṅga, where several words express the हेतु of some act, as the words तत्र वपुषि वधाय शस्त्रमुपक्षिपतः here do of the fall of Mādh.'s hand on Aghoraghanta.

विनायस्व मां—This he would do by turning back from the
 what as suggested. For any mishap to Mádih. would be worse
 death to her. See Jag.

मादः—does not mean here carelessness but rather its result,
 calamity, mishap. कूट—the elevated or projecting part, top.
 कूट—habitually splitting; fr. कुट् + आक (पाकन् added ताच्छील्ये
 कस्यभिक्षुकुट्टलुण्टवृडः पाकन् ' Pán. III. 2. 155. अत्र क्षुद्रविपक्षपक्षे मम प्रमादो
 भवतीति तदसंभवलक्षणे वाक्यार्थे हरेः प्रमादसंभवलक्षणो वाक्यार्थोऽध्यारोप्यमाणः
 अथे सिंहस्य प्रमादसंभवेन ममाप्येतदथे प्रमादसंभावनेप्युपमानोपमेयभावं परिकल्पयतीति
 कालकारः । न चात्र श्लेषभ्रान्तिः कर्तव्या । वाक्यद्वयस्यैव युगपदुभाभ्यां पात्रात् । Trip.

117. अप्रतिहतं—प्रज्ञागति is the power of penetration, or keen
 perception; who sees things in their proper light. This is meant
 how that Kám. was on the right scent and her instructions
 safely be carried out.

118. कठोरा०—कठोरास्थिग्रंथिभिः यः व्यतिकरः मिलनं (coming in
 contact with, clashing against) तेन यः रणत्कारः तेन मुखरः । खर०—
 स्नायूनां छेदेन क्षणं विहितः वेगस्य व्युपरमः यस्य । निरातंकं—Lit. without
 hesitancy or hesitation; hence moving freely. बभिक्षोपेस्कृतो रौद्ररसो
 । Trip. Fig. स्वभावोक्ति and उपमा.

Wilson Remarks—The Hindu theatre is as particular as the
 which in prohibiting the exhibition of death upon the stage.

Act. VI.

119. Sl. 1. अमुक्तानुशया—अनुशय, fr. शी with अनु meaning to
 close to (the mind), means the state of lying close
 to the mind—being the subject of constant thought; hence its
 principal meanings are (1) intense enmity, deep hatred; and
 repentance, sorrow, regret &c. 'अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः । Amara.
 it means hatred, ill feeling rankling in the heart; cf.
 तदा तदप्रियं शिशुपालोऽनुशयं परं गतः । Sis. XVI. 2. It is more
 used, however, in its second sense; see infra. p 172. cf. S'ák.
 अनुशयः स्वायेदं हतहृदयं संप्रति विबुद्धं । VI. 7. See VII. 25 also; इतो गतस्यानु-
 शयमिति । Vik. IV. The fig. of speech here is अपस्तुतप्रशंसा
 (अपस्तुते तुल्यस्याभिधाने). There is also a shade of निदर्शना accord-
 ing to Trip. who remarks—अस्मदुखधपातकस्य मयि बद्धवैराग्यां जाग्रत्यां कुतः

सुखमित्येव वाक्याथ तदवयवमित्यादिवाक्योक्तेर्वैक्यार्थान्तरसंभवद्वस्तुसंबन्धात्मकमुपमानोपमेयपरिकल्पिते निदर्शनालंकारच्छायाध्यारोपयन्नाह शान्तिरिति ।

भो राजानः—Cons. कर्तव्येषु संचरध्वं proceed, act.

जन्यायात्रा—जनीं वधूं वहन्ति प्रापयन्तीति जन्याः; irregularly derived from जन्या by affixing य; 'संज्ञायां जन्या' Pan. IV. 4. 82.

P. 120. नगरदेवतागृहं &c—Wilson remarks—It was customary also amongst the Greeks for the intended bride to pay her adoration to some divinity before her marriage, usually Diana; but at Athens no virgin was allowed to be married before worshipping Minerva, who, as in the present instance was the tutelary deity of the city.

अग्निमङ्गलाय—अविद्यमानः विघ्नः यस्मिन् तच्च तन्मङ्गलं (the marriage ceremony) च तदर्थम् । **प्रतीक्ष्यताम्**—We should have preferred the reading प्रतीक्षताम्—Let the persons wait, be in readiness to start.

मालतीविवाहः—परिकर्मणि सत्वरैः प्रतीहारैः जनसहस्रेण च &c. **अभिनिविष्टः**—assiduously engaged in or occupied with.

P. 121. आयासप्रबन्धः—आयासानुबन्ध continuous (course of the torment).

जीमूतः—जीवनस्य मूलः पटवन्धः; a comp. of the पृषोदरादि class. **उपमैः**—The fig. is Upamā. **रसितस्यानुकृतिरस्यास्तीति । मङ्गलः**—मङ्गलार्थं मृदङ्गः अन्ये शब्दाः शब्दान्तराणि तेषां (Nityasamāsa).

P. 122. उत्पतितः—राजहंसानामिव यः विभ्रमस्तेनाभिः चामराणां समीरणेनोद्वेगः या कदलिकावली तथा तरङ्गितं गगनमेव सरोवरं तत्र निरन्तराणां &c. **सविलासः** &c. सविलासं यथा तथा.....व्यतिकरेण (owing to) स्खलितानि...मङ्गलोद्गीतानि तैः &c.

प्रेङ्खन्—&c.—Construe प्रेङ्खन्तः भूरयः विविधाः (such as those of rubies, emeralds, sapphires &c.) मयूखा एव मेचका मयूखमेचकाः तेषां च येन तैः अत एव उन्मेषिचापच्छदच्छाया (the lustre of the wings of) संवेति इव विवर्तिभिः (moving here and there) उन्मुखमणिज्योतिर्वितानैः प्रान्तेषु पर्याप्तैः दिशः व्यक्ता ऽंका इव भवन्ति &c. भूरि in the sense of gold is unusual. Change the trans., therefore, as—The directions...variegated with the pea-cock-eye-like rays of various kinds flashing about &c. Or after Dr. Bhandarkar, प्रेङ्खन्तिः भूरिमयूखमेचक (मयूखानां मेचकाः तेषां) चयैः इव उन्मेषि. वलितै इव as two Utprekshās on ज्योतिर्वितान. The reading मयूर for मयूख is better as it makes the sense clear.

P. 123. आखण्डलः—आखण्डयति भेदयति पर्वतान् the cleaver of mountains, Indra. **चीनांशुकः**—Silk-cloth, simple or of a diversified colour, seems to have been imported in India from a very early time.

at time. Kāli. makes mention of it in his S'ak. (I. 34) and
am VII. 3.

प्रस्तार—what is spread out, a covering, a sheet. Fig. Utprekshā-

ससंभ्रमं—ससंभ्रमं यथा तथा अनेकप्रतिहाराणां मण्डलेन आवर्जिताः (pointed
ward) याः उज्ज्वल... त्रैः विचित्राः वेत्रलताः ताभिः परिक्षिपया रेखया रचितं

दलं येन । बहुल—निकर एव सन्ध्यारागः; पक्षे निकर इव यः सन्ध्यारागः तेन
कमुवे घूर्णती नक्षत्रमाला सैवाभरणं तद्वारिणी. Here the she-elephant
likened to the night on account of her black-colour and huge
; the Sindūra applied to her forehead takes the place of the
light, being the colour which is first seen. मनोहरापाण्डुर &c.—

two may also be read as one word. दृश्यमाना मनोहरा आपाण्डुरा परिक्षी-

त देहशोभा यस्याः सा. Trip. reads शोभाविभावितानङ्गवेदना । मालती—To keep
the metaphor the poet should have said मालतीप्रथमचन्द्रलेखा. The
on reduced to a digit is a coveted object of sight. Cf. (प्रजाः तं)

पुस्तुमिमनापुनवद्भिर्नोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ Rag. II. 73; also VIII. 65.

मालती—The word occurs several times in this play; See p. p.
170, 174 &c.

P. 124. इयमवयवैः &c. — अलंकृतमण्डना — Cf. आभरणस्याभरणं... प्रत्युपनानं

तस्याः । Vik. II. 3 बाला लतेव—the fig. is Upamâ. इव and अन्तः

in wrong places. The cons. is बाला लता इव अन्तः परि०. वरारोहा-वरः
इः यस्याः ।

महर्षम्—At the thought of her plans being near their fruition.

विधाता—The disposer of all things (and therefore able to
ant the prayer). शिवं करोतीति शिवतातिः.

P. 125. अनुकूलविप्रलम्भ—The Vipralambha meant is the delusion
der which Malatî was allowed to labour by Kām, that she
going to be wedded to Nandana, while she was really
ought there for being secretly married to Mādhava.

P. 127. निव्वेददुसहं—ममच्छेददुसहं (मर्मच्छेददुःसहं) v. l. Trip.
मेतोपः) च—and yet, but: दुर्लभाभिनि०—दुर्लभः (दुर्लभे वा) अभिनिवेशो
न गदशो यो मनोरथस्तेन विसंवदत् &c.

आगमं—गर्भान्निगमस्तं मर्यादीकृत्य आ०मं निर्मिता (a word simply put
out of the fondness for alliteration) ये निरन्तरा उपकाराः &c. हृदयेन

मनो—So that Māl. too might virtually see her.

P. 128. आनन्दमसृणं—should rather be taken as an adv.
येन यथा स्यात्तथा) in a manner charming or lovely on account of
(correct the tran. accordingly). विकासनानि—विकासयन्तीति; अन

added कर्तरि; so सन्तर्पणानि &c. मोहनानि—and therefore causing प्रलय (one of the sâtvika bhāvas). Fig. Rûpaka. The first two lines occur in Uttar (I. 36).

P. 129. वात्सल्य—Properly affection for children; here used in the sense of kindness, affection (रतिमामान्यं : dissolve वात्सल्येन यो मोहः तेन &c, or as Trip. does वात्सल्येन 'मोहश्चित्तस्य शून्यता' इत्युच्यते च्यभिचारिणा च यत् &c. Fig. यथासंख्य.

P. 130. मालतीजीवितं—miserable though it is, and not Mālā. i. e. you do not care to see how Māl can live in happiness which she might do by departing from this world.

वचनं—Speeches carefully arranged. महात्रीभत्सारम्भ—आरम्भ may mean an act, affair; or better still. the beginning of it only. as Māl wishes to put an end to her existence परकीयत्वेनापराद्धं—Trip explains as पराधीनत्वेनापराद्धं; it seems rather to mean—'by having belonged to another.' In as much as she actually came to the temple as a preliminary step towards her marriage with Nandana she might be taken to have accepted the latter as her husband, and so she thinks that Mādḥ might well consider her as परकीया. Herein lay her guilt. The other reading परकीयत्वेनापराद्धं would mean 'while I am not yet guilty (towards the cherished lord of my heart) by belonging to another (which she might do if I live to be married to Nandana). Jag.'s reading पराधीनत्वेनानपराद्धम्. This means—I am not guilty since I am in the power of my parents. The reading पराश्रयगुणकीर्तनेन does not make very good sense. See the whole question ably discussed in Dr. Bhândarkar's Ed.

इयमेव प्रकृतिः—यत्तत्तम्भप्रलयवेपथुप्रभृतिसात्त्विकाविर्भावकृतं पारवश्यमित्यर्थः ।

P. 131. सरले &c.—The words are so chosen as to appear like Prakrit. See com. न चात्र भाषाश्लेषभ्रान्तिः कार्या । वाच्यभेदाभावाच्छेषत्वानुपपत्तेः । Trip. साहसं—साहसे रागः तम् ।

रम्भोरुं—रम्भे इव ऊरु यस्याः (रम्भा + ऊरु + उ), the उ added by 'ऊरुत्तरपदादीपम्ये ।'

कामं कुरु—See the double interpretation given in the com.

चाप्पोत्पीड—(उत्पीड् to press upward with force) a gushing flow (profusion) of tears. See infra p. 164. 1. 8, नयनसलिलोत्पीडः रक्षावकाशा Meg.; cf. पुरोत्पीड Uttar. III. 29.

गिरुद्धं—Jag.'s reading is given in the foot-note. पद्मपल—Jag. reads पद्मललुङ्कुमारः. पद्मलः स्पर्शः i. e. of the body covered with the bristling hair.

P. 132. दावित—p. p. of दु cau. Trip. reads धूपायित lit. beated, hence distressed. सविशेषं यथा तथा दुःसहः यः प्रारम्भः (संतापस्य)
दावितः सखोजनः येषु ।

P. 133. निर्भुग्र—perfectly rounded. एकीकृतः &c.—कर्पूरादिनिषेकः इवेत्यालिङ्गनक्रियायां निषेकक्रियाध्यवसायात्प्रतीयमानसंतापनिर्वापणानिमित्तक्रियया स्वभावोद्भवाङ्कारः । Trip. Cf. with this Uttar. III. 11. where the same idea is more touchingly expressed—आश्चोतनं नु हरिचन्दनपल्लवानां निष्पीडिते-
कन्दलजो नु सेकः । आतप्तजीवितपुनःपरितर्पणो मे संजीवनौषधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ॥

P. 134. संविधानस्य—The clever arrangement of the events leading to the union of Mâl. and Mâdh. सं० is also the judicious arrangement of incidents in a play; so here the poet indirectly raises himself also. Cf. अस्ति वा कुतश्चित् &c. p. 216.

वत्सला—loving or rather kind-hearted (and so sure to take pity on him one day). आवद्धं—with the marriage string fastened round it. प्रणय—the offering of it (by you). Fig. Kâvyalinga.

हृदयेपि—What Lav. means is this—Since Mâl. did not oppose Mâdh. when taking possession of her heart, she would not go against him now if he took hold of her hand, even though the marriage string were not there. She implies that he may take her hand just then.

P. 135. पुरश्चरारागः—This is the first stage in the progress of love: cf. S'âk कीदृशोऽस्या दृष्टिरागः p. 55. This also indicates the other stages in the growth of love; see com. जडता—want of quick action, hesitation, is defined as क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः ।
शरयं—Skill in creating such exquisitely beautiful forms.
सतु—show itself to advantage, bear fruition. Fig. समुच्चय.

कृष्णचतुर्दशी &c—Dissolve or जन्त्यां स्मशानसंचारेण निर्धर्तितः विषमः
समायः येन (indicating his excessive love for Mâl.) स चासौ निष्ठापितं
पदवाखण्डदोर्दण्डयोः साहसं (showing the great obligation conferred
on Mâl.) येन स च Here Lav. although appearing to speak on
Mâl.'s side cleverly puts her in mind of what Mâdh. had done
and suffered for her. Mak. understands this at once. रागोप—
अनुरागोप.

P. 136. परिणति—परिणत्या परिणतौ वा रमणीयाः; परिणति development, maturity, (or end).

प्रसङ्गः—An occurrence, event; i. e. affected by the turn of events Kâm. forgets her dignity and acts in a way she should

not do. यत्सकललोकवन्द्या भगवती मत्प्रणामं कर्तुमिच्छति । अनुचितकर्मणि प्रवर्तते इति भावः ।

P. 137. युष्माकमेव—This is the culminating point in her favour. The figs are (कारण) समुच्चय and आक्षेप.

शेवधिः—the treasure, highest bliss; शे सुखे अवधिः the highest limit of happiness; or शवं सुखं धीयतेऽस्मिन्. The fig. is यथासंख्य.

P. 138. अस्यां चिन्तायां—To give thought to this matter; i. e. it is not for you to think of what the result will be.

वाटः—appears to be used here in the sense of an 'enclosure'. वाटः पथि वृत्तौ वाटे...इति हैमः ।

फलिनः—bearing fruit; fr. फल + इन्; see Jag. सुग्ध—Although we have followed Jag. in translating this; सुग्ध should rather be taken with व्याहाराः; सुग्धाः charming, attractive ये विकिरव्याहारास्तदन्तः ।

P. 139. कल्याणावतंसा—This refers to Mak.'s marriage. भवति—The reading भवतु should have been preferred as it better expresses the doubt as implied in Mak.'s speech. संदेह एवात्र भवतः—Mak. means that Madh. should not have expressed a doubt after Kam. had remarked 'कस्त्वमस्यां चिन्तायाम्'.

P. 140. कण्टकित—कण्टका अस्य संजाताः असौ. बाहुनाल—बाहुः नाल इति बाहुनालः यस्य. Jag. dissolves this as बाहुरेव नालो यम्य; but this requires कर्कमलं instead of करं in the 3rd line. Similarly अङ्गुल्यो दलानि नीव अङ्गुलिदलानि यस्य. द्विरदः&c.—not a happy simile.

Act VII.

संविधान—carefully carrying out the instructions of. Trip reads भगवत्याः संविधानेन; in this case संविधान means arrangement, plan.

नववधूः—प्रवेशेन (हेतुना) प्रवेशार्थं वा विरचितः &c. तत्र या प्रवृत्तिः त्या &c. Trip reads प्रमत्त (careless, not very particular about their duties) for प्रवृत्ति which is equally good.

व्यवसितं—i. e. the business entrusted to her and Lav. viz. to induce Mad. to marry Makaranda. वैलक्ष्य—विलक्ष्य भावः is shame mixed with embarrassment or confusion.

कौमारं—कौमारे एव बन्धकी (बध्नाति मनः अत्र; बन्ध् + अक).

P. 142. व्यपदेशेन—under the pretext (व्यपदिश्यते अनेन lit. that by which the real thing is concealed); see Jag. सुप्त—सुप्तस्यैव लक्षणं

P. 144. अरोपण—रोपण fr. रूप् + अन (युच्) added ताच्छीलेय; wrath-tal. विप्रतीप—Lit. against the current of water; विप्रतिगता आपोत्र, fr. विप्रति + अप् + अच्; the अ of अप् is changed to ई when preceded by द्वि, अन्तर् or a preposition, by द्वयन्तरूपसर्गोभ्योप ईत् । Pān VI. 3. 97; hence secondarily 'in a contrary way. against the course of events. अनादीपेण—Herein she suggests an excuse for Māl.'s conduct so that it is Nandana who is really to blame.

नववधू०—नववध्वाः विरुद्धः यः रभसोपक्रमः तस्य स्वलनं (failure) or स एव लनं (mistake) तेन &c. विच्छर्दित—properly 'vomited out, ejected; hence entirely given up or abandoned, totally destroyed. परिस्थानकं—नास्ति परिस्थानं यस्य something without ground or support; something deserving condemnation; hence, something unworthy or unbecoming.

कुसुम०—समानः धर्मो यासां ताः सधर्माणः; कुसुमैः सध० । सुकुमारोपक्रमाः—should be gently approached i. e. treated, tenderly used.

P. 145. निद्रापरा०—परस्मिन् अधि पराधीनः Loc, Tat. निद्रया पराधीनः । कुमारी—कुलपालिका कुमारी a Madya. Tat., lit. a girl maintaining the honour of her family. संस्पर्शमाण०—Trip, who translates संभरिज्जन्त-संभ्रियमाण reads आमरणसंभ्रियमाणदुःसहपरगृहनिवास &c.

P. 146. अनभिजाता०—अनभिजातानि अनभिजातोचितानि अक्षराणि तैरधिक्षेपो तादृशः य उवाल्मभः स यस्मिन् । अनभिजात properly means 'not well born or noble'; hence secondarily what emanates or falls from such a person. वाचामन्त्रितं—i. e. by Nandana in the words—that 'what a girl'. Trip. reads कथं वयमसज्जानीमः ।

तारामैत्रं—Love or affection produced by the eye, (तारा stand- ing for the eye, either by the meeting of glances or at sight. of course it is spontaneous or apparently unaccountable (owing to origin to impressions received or a connection formed in a previous life). This seems to be its natural meaning. दर्शनमात्र- says Trip. Dr. Bhānd. takes it to mean 'friendship due to the agreement between the stars presiding over the births of two individuals. But neither Trip nor the com. of Uttar. under- stands by तारा stars. In the Uttar. it is said to be otherwise called चक्षुरागः see Uttar. p. 143. In our note on the passage, however, we have followed Dr. Bhāndarker.

भर्तुरपक्षाभिनिवेशः—a comp. सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् ; अभिनिवेश means firm attachment, strong affection. **अपक्ष**—is one on the opposite side; hence a rival, an opponent; **मालत्याः भर्तुरपक्षे अभि०** Māl.'s strong attachment to her husband's rival. **हृदयात्** *i. e.* of Māl. In translating this passage we have connected this with भर्तुः but this way of taking it seems to be better and more natural. Correct the trans. accordingly. Trip. reads 'भर्तुरुपक्षाभिनिवेशः' Māl.'s persistent indifference towards her husband **निष्कम्पदारुणाः**—*निष्कम्पाः* *i. e.* fearlessly pursuing their own course; **अतएव दारुणाः** । **दुरभिपक्षः** दुष्टः अभिपक्षः evil attachment, ill-placed love.

P. 147. **अस्फुटं भणिताः &c.**—*i. e.* I will explain matters; I will make my meaning clear to you.

वा कठोरं—कठोर—ripened, fully developed. In translating this, however, we have separated this as **वा अकठोरः** ; **गर्भस्य इव विभ्रमो येषां ते च ते अवयवाश्च तेषां &c.** Drooping limbs are described as adding grace to fair maidens. Cf. S'ak. III. 8.

सविभ्रमं &c.—सविभ्रमं यथा तथोल्लसितानि कौतूहलेनोत्फुल्लानि प्रसरन्ति च यानि नयनोत्पलानि तेषां बहलविलासेन मसृणः संचरो यासां ताश्च ताश्चारवश्च; विलासेन मसृणे यः संचारस्तेन चारव इति वा याः तारकास्तासां विराजमानो विभ्रमो यत्र ।

नाट्याचार्यं &c.—Trip. reads शृङ्गाराचार्यसर्वांगोपदेश (instruction based on the whole science of love) &c. **आतुर्दानं**—*i. e.* आत्रे मालत्या दानं.

P. 148. **उच्छलित**—upraised, hence produced. **वचनोपन्यास**—putting forth, advancing. **स्वयंग्राहसाहसे**—see p. 85. Sl. 1.

P. 149. **सखि कतमः &c.**—Lav. purposely feigns forgetfulness that Mad.'s thoughts should rest more on Mak. so as to intensify her feeling of love for him.

आपदापदेशः—आपदस्य अपदेशो यस्य स चासौ कालश्च. **पीवरभुजस्तम्भेन**—पीवर is redundant as स्तम्भे includes the idea of hugeness **वृद्धः** विकट may also mean 'frightful' (दंष्ट्राभिर्विद्वारितमत एव विकटः); **परिणाहोऽस्यास्तीति परिणाहिः** ईदृग् वक्षःस्थलं लाञ्छनं यस्य अतएव जरठं पीडधारिणा इव (which must be supplied). As the इव, however, does not actually occur in the passage, Dr. Bhandarker adopts the reading, **धारिणा** and translates it as 'surpassing a garland of tattered, fullgrown Japā flowers &c.' See his notes p. 61 where this reading is ably defended. धारिणा, however, appears to be more natural and original.

करुणैकमनसा—करुणा एव एकं तत्र मनो यस्य; करुणा एकं प्रधानं यस्मिन् तादृशमनो यस्येति वा.

P. 150. **वयं**—By this she means that she is one with Māl.

whatever good or ill is said of one also belongs to the other. **नाम**—Granted that, we acknowledge (नाम अभ्युपगमे). किं वदामि—
 e. What is the use of gainsaying your statement. अयं तु
 &c.—In good season does Lav. fling this retort at Mad.;
 thereby suggesting that she too was being impulsively led to
 the same course. **कदम्बगोल**—refers to her hair standing erect
 all over the body like a Kadamba tree bristling all over with
 buds at the first shower of the new clouds (see Supra III. 7).
विशुद्धमुग्धः &c.—Ironical. You passed a censure on Mál.; but
 now is this that you who are विशुद्ध and a *Kulakanyaká* have
 betrayed such emotion?

आत्मनिरपेक्षः—आत्मनो निर्गतपेक्षा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा व्यवयतीति तच्छी-
 विस्मारित—deprived of its consciousness, शरीर being used
 चैतन्यविशिष्ट शरीरः or विस्मारितः शरीरात्संगलित ..लोपीडो यस्य who was
 not conscious of the stream of perspiration &c. But there is
 beauty in saying—who did not notice the perspiration? Trip.
 reads विहलित which is perhaps better; as we have मोह mentioned
 immediately after as the next step. **भूमिः**—अनिलताया विष्टम्भेन यद्वैर्य
 विष्टम्भेन धैर्येण चेति वा धारितः &c. **महयन्त्रिका** &c.—निमित्तमेव निमित्तमात्रं.
महार्घः—Trip. reads जीवितः which is better as Mad. can speak
 with greater propriety of Mak.'s life being extremely valuable
 at least from her own stand point.

P. 151. **व्यवसितं** &c.—See Jag. Your body has formed its
 determination. What she means is this—Although you cannot
 take up your mind yet openly to declare your love for Mak.,
 your body has done that as shown by its perspiration, the
 result of inward emotion. Trip.'s reading—अस्वस्थशरीरे किं वाचा
 शरीरेण मकरन्दसमागमौत्सुक्यम्—makes the sense clear. व्यवसाय often
 means determination, decision. Cf. Bg. II. 41.

व्यपदेशात्—व्यपदेश dissimulation; concealment of one's real
 feelings. See *supra* p. 142.

P. 152. **बुद्धरक्षिता**—बुद्धरक्षितायाः (माधवे) पक्षपातः तत्र प्रत्ययः (con-
 science, तेन. भृनोद्धृत—भृतं च तदुद्धृतं risen to overflowing च; see Jag.
 Trip. reads दुर्वारदारुणायामदुःखसंतापदह्यमानचित्त...ताशा. विजृम्भित
 विजृम्भितश्चासौ अपूर्वश्च अपूर्व यथा तथेति वा सर्वांश्च मदनहुतवहः &c. **प्रत्याशा-**
 नायाः विमोक्ष एव विमोक्षमात्रं तेन सुलभो यः मृत्युः स एव निर्वाणं (entire dis-
 appearance of torment, complete ease) तस्य प्रतिकूलं &c. **विसंजुला**—
 unsteady; hence shaky, agitated, disturbed in mind. **जीवलोकप-**
 न्ने—जीवलोक the world of the living; hence life in this world.

परिवर्त change; a changed condition of life; cf. तदीदृशो जीवलोकात्परि-
परिवर्तः । Uttar. III. p. 85.

मनोरथो—मनोरथेन य उन्मादः तेन मोहिता frenzied.

P. 153. मुहूर्त &c.—मुहूर्तं निर्व्यूढः यः विस्मयः तेन विसंयुले उद्धे च
विस्तार्यमाणे रक्ते च ये नेत्रपुण्डरीके तयोस्ताण्डवेन उद्धटं (powerful, intensely
यथा तथा प्ररुढः य मैरेयस्य मदः तेन घूर्णितः यथा स्यात्तथा । मैरेयः—a kind of
intoxicating wine—शीधुरिक्षुरसे पक्कैरपक्कैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्प-
धानाम्बुसंहितम् ॥ Madhav. निध्यायति—Jag. says चिन्तयति but it also
implies the use of the external sense of vision; looks intently
eyes attentively. Cf विद्याधरदारिका तेन राजर्षिणा निध्यातेति कुपितो वैशो
Vik. IV. कवलित &c.—कषाया—must rather be taken in the sense
of 'astringent' here to account for the voice being घर्घर । hoarse
and खलित obstructed, not smoothly proceeding). कलहंसोप-
घर्घरा चासौ खलित्वा च या गम्भीरा भारती तथा भरितं कर्णयोर्विवरं यस्मिन् कर्णेन तदा
तथा । प्रस्फुरत्—&c.—प्रस्फुरतोः पयोधयोः उच्छलद् यदुत्तरीयांशुकं तस्याचलस्याव-
नमेव परिभवस्तेन (seizing the upper garment of a woman is consid-
ered a gross violence) ससंभ्रमं full of agitation च तद् उत्तरङ्गि (उद्धताः
गा यस्य lit. ruffled by waves; hence) tossed about by emotion, perhaps
धमायमानं forcibly beating or trepidating (indicating great be-
derment) च हृदयं यस्याः । धमधमायत्—derived fr धमधमा an onomatopoe-
poetic word expressive of the sound of bellows blown very fast.

विसर्जिता०—विसर्जितं (left off to get out of his grasp)
यया सा चासौ प्रसृता च. तत्क्षण &c.—तत्क्षणं कठोरकमलदण्डवदाचरन्तौ
account (of horripilation) यौ बाहू तयोः बन्धनेन अपवारितः पयोधरोर-
protuberance (i. e. उन्नतपयोधरौ which were laid bare when the
garment was thrown off) यया ताम्. विघटमान &c.—विघटमानं dis-
placed अत एव विकलं (सस्तं) यद् मेखलावलयं तेन सदानिताभ्यां fettered
पीवरोरुभ्यां प्रतिषिद्धं विप्रतीपं (in a direction opposite to him) गमनं यस्याः
अत्यादरप्रयत्न &c.—अत्यादरेण यः प्रयत्नः (the effort made after
great deal of painstaking or exertion as she could not easily
feign anger; or the प्रयत्न may be on his part) तेन निर्वर्तितः यः
कोपः मुहूर्तकोपः तस्योपरागः (cf. p. 76) तेन यदुःखं &c.; दुःखं
she had to put on a semblance of anger. Or उपराग may mean
व्यसन a calamity, misfortune (कोप एवोपरागः स्तस्मात् &c.). स्निग्धपुनरुक्त
&c —स्निग्धस्य (स्नेहस्य) पुनरुक्तं repetition तेन or स्निग्धस्य पुनरुक्तं
कर्पणि तथा पर्यस्ते लोचने ताभ्यां विभावितः अशेषः चित्तस्य सारः यस्य; who fully
knew what my real state of mind was from the casting of my
glances which repeatedly indicated my love for him (my actions
to the contrary notwithstanding). Or पुनरुक्तं may mean

superfluous'; त्रिगुणं पुनरुक्तं यस्मिन्कर्मणि with a superfluous expression of love (which was already known to him).

द्विगुण &c.—द्विगुणौ बाहुदण्डौ तयोः &c.; or द्विगुणं बाहुदण्डयोगवेत्तनं; दण्ड indicates the great length and inflexibility of the arms. प्ररुद्धं—Mak.'s onखवत् कठोरं यस्करुहं (of Mak. he means) is not in good state. प्ररुद्धं overgrown with flesh or hardened as the wounds inflicted by the tiger on Mak.'s bosom were after they were healed. प्ररुद्धं यत् शार्दूलं कर्मणं (infliction of the wounds or scratch-made by the nails) तदेव विकटपत्रावली सैव प्रसाधनं (decoration) यत् तादृशं वक्षःस्थले यः निहृतः निवेशः (his placing me on) तेन निःसहा ताम् । quite nerveless, overpowered).

सावेग &c.—आवेगेन सहितं यथा तथा (in agitation or flurry) विधुनं shaken by me) यन्मस्तकं तेनाविद्धा (loosened) या कवरी तस्यां निहिनेन (i.e. by Mak.) कणेन यः परिग्रहः तेन पुञ्जीकृताः (pressed together; Bhāndarker) उन्नमित्ताः निश्चलाः ये मम मुखावयवाः (i.e. the forehead, cheeks, lips &c.) तेषु स्वच्छन्दविकसने विदग्धं मुक्कमलं यस्य । पुञ्जीकृतावयव is a good expression, although it occurs again in the next line. Perhaps the poet meant पुञ्जीकृतैः केशैः उपलक्षिताः (marked by) तेषु अवयवाः । This is an instance of how the poet's fondness for compound words makes his meaning ambiguous and the construction awkward. स्वच्छन्दविकसित—Trip. reads विलसित (sport-) which makes the meaning clear.

वामगण्ड—०निहितः प्रफुरन् पुञ्जितः (here the word is appropriate the lip is flexible and could be contracted) यः अवरः तस्मात्तनुदतः उद्धर्षित—horripilated. In translating we have followed the reading उद्धामितशरीरशोभां.

P. 155. उद्धसित &c.—उद्धसिताभ्यामानन्दसाध्वसाभ्यां (i.e. rising in) विषमः यः संभ्रमः तेन यद्वलनं तेन यः मोहः तेन मन्थरे dull भ्रमन्ती च तेन यस्याः ।

स्नेहविभ्रम &c.—स्नेहविभ्रमाभ्यामुन्मिश्रं; Trip. reads विभ्रमोर्जितं—विभ्रमेण (beautiful).

सखीप्रियसखी—She means—Being Māl.'s dear friend and her constant companion, she must have noticed such things in the case of Māl. who was in a similar condition and so she asks but such questions only. The side meaning is—If you confess this, Lav. will not expose you as she did not Mālātī. She can freely confess your love for Mak. to us.

P. 156. निःसंगलघ्न &c.—निर्गतः संगः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा (in a M. N. 6

manner not to be attracted by any thing else) लक्ष्मे निश्चले च ।
Trip. reads निसर्ग (naturally) लग्न.

मन्मथवलात्कारितः—मन्मथवलात्कारः संजातोस्य Forcibly incited by
passion. कन्दर्पजननी—(1) The inflamer of his passion; (2) the
mother of Pradyumna.

Rukmini was the daughter of Bhishmaka, king of the Vidarbhas
(the modern Berar. Kundinapura was its capital). Although solicited
in marriage by Krishna, her brother Rukmi, who was jealous of
Krishna and therefore hostile to the match, arranged her marriage
with S'is'upāla, king of Chedi. Rukmini, however, who in her heart
loved Krishna, sent a letter to him in which she requested him to take
her away. Krishna came and assisted by Balarāma carried her off
as she proceeded to offer her devotions at a temple. They were hotly
pursued but in the battle that ensued, Rukmi was struck to the
ground, but his life was spared by Krishna at his sister's intercession.

का प्रतिपत्ति—What course will you adopt; how will you act?
प्रतिपत्ति is the knowledge and decision of the course of action
to be followed or the steps to be taken; cf. विषादलुप्तप्रतिपत्ति Rag.
III. 40. Kum V. 42 & Māl. p. 88.

P. 157. दुष्टशार्दूलकवलनात्—Trip.—मृत्युकवलात् कृत्यकर—According
to Dr. Bhān.—possession, property; according to Jag. a
prize set apart at a game. In this case the meaning will be—This
person is his in as much as he won me as a prize at the
dangerous game he played with the tiger and saved me.

स्मरिष्यसि एतद्वचनम्—Bud. means that she might act differently
in Mak's presence through bashfulness or under excitement,
which she should not do.

द्वितीयप्रहरः—द्वितीयप्रहरस्य नाडिकास्तासां विच्छेदः—the termination of
the *ghatikās* making up the second *prahara* or watch. This
may also mean the close of each of the *ghatikās* of the second
watch; but this does not seem to be intended, as the drum
was generally beaten at the end of a *Prahara*. Trip. reads
द्वितीययामविच्छेदः which makes the meaning clear.

P. 158. कथितप्रणयः—(1) कथितः प्रणयरूपः प्रसादो यस्य Your
favour in the shape of your love for whom has been declared
by you; or कथितप्रणय एव प्रसादो यस्य who has received the favour
of the declaration of your love. एव तव दासः अस्ति.

प्रेयान् &c.—The fig. is कारणसमुच्चय.

P. 159. ऊर्जितं—adv. in a noble or glorious manner. वान्यव-
पुरा-बंधवस्य धुः । The yoke (burden, responsible task) to be borne
by kinsmen. Fig. may be पर्यायोक्त.

निशीथ०—निशीथे निःसंचारस्तेन रमणीयता.

उपरिवलभी०—May be taken as one word like उपर्यलिङ्गक p. 45;
having moved through the lofty windows of the top-rooms of
mansions. परिणत—old; परिणतपुराया गन्धसंस्कारः गर्भे यस्य.

P. 160. सुदुः &c.—आमोद-आमोदः सेतिनिर्हारी (extremely pleasing).
Amar—सुदुरूपचितोत एव स्फारः कर्पूरवासो यस्य. Fig. अनुमान.

Act. VIII.

P. 161. धीष्मदिवसावसान &c.—The bath to be taken in the
evening. Here although Avalokitā speaks of the evening
bath, it must have been taken at a late hour—probably an
hour or so before mid-night. For as Mādḥ. and Māl, together
with Avalokitā, are conversing just after having finished their
ablution which Mādḥ. calls प्रत्यग्र (see further on प्रत्यग्रसायंतनस्तन),
Mād., Lavangikā and others come from Nandana's house, and
it is then past midnight as is clear from Bud.'s words (प्रौढं तमः
&c.) at the end of the seventh Act. And we cannot suppose
either the bath or the conversation to have lasted for five or
six hours. Again Avalokitā says that she comes after having
saluted Kām. then just returned from Nandana's house.
And we know from the prologue to the VIIth Act that when
Kām left Nandana's house the night was pretty well advanced.
So we conclude that the bath was taken an hour or so be-
fore midnight.

निशीथस्य—निशीथ the midnight; नितरां शेरतेऽस्मिन्; fr. शी with नि
and aff थ. The reading निशीथिनीनाथस्य is rejected because the
epithet प्रौढसुहृदः and the words यौवनश्री go against it while they
are peculiarly happy in the case of निशीथ. In the following
the moon is described as just rising and so it can not be in
the Yauvana. Again as shown above it was midnight to which
the description belongs.

रद्यति &c.—प्राक्प्रकाशः the early light i. e. when the

moon was just about to rise or was on the horizon. This is necessary to make it comparable with परिशुष्यत्प्रौढताली leaf. मन्दमन्द—is necessary that the moonlight should be mistaken for the pollen. मकरन्द० v. l. will mean—mixed with floral juice, heavy and hence by implication, moving gently. This reading is better as it is more poetical and as there is nothing to correspond to मन्द० in the first two lines; cf. with this Kāli's beautiful description of the moonrise when at hand—उदयनूदयशङ्कमरीचिभिः &c Vik. III. 6. Fig. Utprekshā.

वामशीलां—merely means, obstinate, unyielding; it has not got its usual bad sense here as in वामा कुलस्थाधयः (Sāk. IV. or infra in IX. 8. उपावर्तये—Make her turn to me, to act agreeably to my wishes, win her over.

P. 162. निश्चोतन्ते—The Atm. is unusual. The poet uses the correct Pada in his Uttar. (एतास्ता मधुनो धाराः श्रोतन्ति सविषास्त्वयि) III. 34, कवरी०—i. e. कवरीजल. सान्द्र०—A Bah. ओक्तेदा, instead of the Matub aff. वृत्, would have been better for the sake of brevity; but the use of. वत् may be defended; see Jag. अङ्गपाली-पाली (पालि is more usual; पालयति पालयते अनेन अनया वा fr. पाल् + अच् +) means a region; hence अङ्गपाली—large and fleshy lap; वितर—give me your lap i. e. a seat on it; hence an embrace (आलेषं देहीत्वर्थः) as shown by the context. Fig.—Samuchchaya.

निरुक्तोद्ये—Seeing no inclination on her part to comply with his request, he addresses her thus. निर्गतः अनुरोधः (regard for consideration; hence, compliance with) यस्याः one not yielding to one's wishes, regardless. निरुक्तोद्ये—V. l. pitiless, hard-hearted. See p. 185.

जीवयन्निव—Sl. occurring in Uttar. also (with the reading ससाध्वत्तथ्रम for समूढसाध्वत्स). It is, however, in its proper place here. समूढ—grown. ऐन्दव &c.—इन्दोः इमे ऐन्दवाः ये मयूखाः तैः चुम्बितः अतएव, तेषां चुम्बितेन वा स्यन्दते असौ स्यन्दनशीलः यः चन्द्रमणिहारस्तव इव विभ्रमो यस्य । Fig. निदर्शना and व्यतिरेक (ऐन्दवेत्यादिना सादृश्यमुक्त्वा जीवयन्निवेति विशेषस्योक्तेः Virarāghava on Uttar.).

संविभाग—Participation in, joining in.

दग्धं &c —मलयानिल—cf. Māl.'s. speech at p. 132 (चन्द्रातपमलयमारुत &c) चन्द्रपादैः—cf. विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयुखैः । Sāk. III. 3. तु—As to, as regards; cf. चन्द्रोपारां प्रति तु केनापि विप्रलब्धासि Mud. I. तु—but. आमत्त०—This is put in to explain why his ear was pained.

was pained on account of the note of the cuckoo stirring his passion. Cf. however, Kālidāsa—एवं गतेपि प्रियेव मे मञ्जुस्वनेति कोस्यां (परभृगायां) Vik. IV. Or—The foolish Kokila, thinking its voice imitates the sweet music of your voice, utters notes; but they are discordant to my ears; your voice alone, lunar-like, can please them. Cf. स्वरेण तस्याममृतमृतेव प्रजल्पितायामभि- ताचि । अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्वीरिव ताडयमाना ॥ Kum. I. 45- fig. is पर्यायोक्त.

2. 163. अनिर्वहणशीले—निर्वहण carrying out or putting into execution one's plans &c.; here Māl.'s desire to request Mādh. to embrace her. विच्छर्दित—entirely set aside or given up; see p. p. 150.

समुयं—Because she betrayed her. Or perhaps Ava. attri- buted to Māl. what she never said but which she could not have the courage to deny in the presence of her father and hence her वैदग्ध्यं which Mādh. admires in the next line. सर्वतोमुखं—lit. facing all directions; able to meet every one. वैदग्ध्यं—विदग्ध्य भावः । विदग्ध—lit. what is well burnt, polished or refined; hence well cultured, skilful.

2. 164. अनवसितार्थं—अनवसितमत एवार्थे मन्थरम् slow to express not expressing the full sense as it was not finished. चारुता—because the curiosity to hear it was thereby increased.

वाष्पाश्मसा &c.—कान्त्यमृतं—कान्तिरेवामृतं. Fig. Rûpaka. निवेशिता— निवेशितः मयुख एव मृणालदण्डः येन. The lunar ray is the lotus-stalk which is hollow and like a tube and the moon is supposed to suck the nectar by means of it by the process of suction. Fig. blending of Utprekshâ and Rûpaka (अङ्गाङ्गिभावेन संकरः).

उच्छलित—see Jag; it rather means 'gushing forth'; see p. 73 (उच्छलत्). वाष्पोत्पीड—a stream or burst of tears see p. 131) तेन मन्थरं यथा स्यात्तथा ।

सर्कः—may be derived fr. सर्क or ऋच् to praise or भर्त्स्न to whip. उदक्यते, उदच्यते, उदक्यते वा, and means the final reward, सर्कः फलमुत्तरम् । Amara.

2. 165. वर्धयति—(more usually वर्धोपयति) Lit. to enrich or cause to prosper; hence to express one's satisfaction or joy in such prosperity, to congratulate one upon. प्रथमदर्शना— प्रथमः अभिपन्नः strong emotion or attachment.

विस्तारिस्तनं—स्तनौ कुम्भौ इव स्तनकुम्भौ विस्तारिणौ स्तनकुम्भौ कुड्मला इव

स्तनकुम्भकुट्मलौ तयोः भरः bulk, size, तस्य उत्संगः the surface तस्मिन्, or
विस्तारि यः स्तन—भरः &c. भर fr. भृ to fill + अ (च्) fulness (पूर्णता),
bulk, mass, as here and in IX. 24; also excess (अतिशयः) as in
VI. 17. उत्संग—Jag. takes this in the sense of क्रोह i. e. भुजान्तर
the space between the arms, bosom), and has recourse to an
awkward Bah. It is better to take it in the sense of 'the
surface of'; उत्संग—fr. सञ् with उत्+अ (वञ्) added in the sense
of आधार or support—means the lap; hence surface, as in दृपदो वासि-
तोत्संगाः Rag. IV. 74. Or it may simply mean, contact, union.

पाणिपीडन—Lit. seizing the hand firmly, so as not to let go
the grasp; hence, marrying; cf. न प्रमाणीकृतः पाणिः बाल्ये बालेन पीडितः ।
Uttar. VII. 5. सर्वस्वदायीकृता—सर्वस्वस्य दायः सर्वस्वदायः न स० असर्वस्वदायः;
असर्व० सर्व० सम्पद्यते तथा कृता given in place of everything.

P. 166. पदशब्द इव—Something like a tread of footstaps.
दिष्ट्या वर्धसे—Lit you rise by your good luck; you are to be
congratulated upon. दिष्टि means good luck, any fortunate occur-
rence or an auspicious event;—वृद्धि means one's expressing joy
at another's good fortune; cf. दिष्टिवृद्धिमिव शुश्राव, दिष्टिवृद्धिसंभ्रमो
महानभूत् &c. Kād. Hence दिष्ट्या (regarded as an indec.) has come
to be used with वृष् in the sense of—to be congratulated upon.

निर्व्युहः—see p. 91. संभावनाभार—responsibility of the trust re-
posed in (the weighty business entrusted to) her by Kāmandakī.
संभावना lit. means honouring one as by entrusting a business
to one. Cf. सिध्यन्ति कर्मसु महस्वपि यन्नियोज्याः संभावनागुणमेवेहि तमीश्वरान्
S'k. VII. 4. अभियोगः—a collision, attack. We have already
got the word in the sense of close application to (p. 18);
energetic effort &c. I. 34. (p. 38).

P. 167. अतुल०—प्रणये लालसः; indicates habit—always delighting
in. साहसे—in an adventure. Cf. गजेनेव शैवालः कवलग्रसलालसः करः Kād.
० सस्याहवे—is another reading; but the context requires साहसे.
कणव—merely means here rattling against (the bones of eleph-
ants). स्फुटत् &c.—स्फुटन् यः करटः तस्य कोटरात्...स्थितानामस्थानं दलने एकवीर
(the only one able to do it; pre-eminently fitted to do it). वीर
when compounded with एक should be वीरैक as it ought to take
पूर्वनिपात (precedence), by Pān II. 1. 58; but एकवीर which is more
often used by poets may be defended by supposing that the
operation of the rule above mentioned is not universal—कर्मैक-
वीर इति । पूर्वकालैकेति वाधिरत्वा परत्वादानेन समासे वीरैक इति हि स्यात् । बहुलग्रहणात्-
विध्यति । Sid. Kau. Fig. अपरतुलप्रशंसा and अनुप्रास.

विक्रान्तदुतं—Jag. takes this as acc. governed by विलसतः but just grammar as विलम् is intransitive. It must be taken as adv comp; विक्रान्तानि पुनानि यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । Manœvering heroically, making heroic movements.

p. 168. चावस्तम्भं—Because she was deprived of her power of speech by Kapâlakundalâ by her mystic power. सकोपहासं—at Mal.'s helplessness as she could not speak.

कन्याविटः—The despoiler of a maiden (कन्यादूषक) who is to seduce you (a side-meaning of पति; see Jag.). The speech is of course, sarcastic. चिरात्—and so the vengeance will be terrible.

निरुपय—Fr. कृत् 6 conj. to cut, with नि.

p. 169. संभावितः—approached by you, found out.

विक्षेपां—सावक्षेपं यथा तथापविद्धौ (tossed or cast about) यौ विकटौ यौ ताभ्यां निष्ठुरं fiercely यथा तथा । साधिक्षेपं (treating the danger enemy with contempt). दूरनिक्षेपाविद्धौ (दूरनिक्षेपे आविद्धौ stretched as to take long strides) &c. will be a better reading. सञ्जातं—मरसरधिक्षेपौ यस्य (feeling jealous and insulted).

p. 170. संघट्टदुर्गमात्—संघट्टेन दुर्गमः तस्मात् that in which passage was difficult owing to the collision or encounter; hence a hard and close fight. निर्मलनिरन्तरं—निर्मलाश्च ते निरन्तरं (निर्गतमन्तरं कर्मणि तथा) उद्भूताश्च धौताः &c. मदलीला &c.—मदलीला कलितः (lit. seduced; hence influenced) तस्य विकटभुजदण्डेन आविद्धः यः हलः तस्य विक्षुब्धतमत एव उद्बलिततरंगं (उद्बलिताः तरंगा यस्य) यत् &c. कलिन्द-
(8). Daughter of the mountain Kalinda or Yama i. e. Yamunâ.

Conclusion—On one occasion Balarâma, wishing to bathe in the Yamunâ from which he was at some distance, called upon the river, elevated with wine, to come to him. His command not being obeyed he plunged his ploughshare into it and dragged the water until the river, in a human form, asked his forgiveness and promised good behaviour in future. See Bg. P. X. 65; V. P. V. 25. This incident is often alluded to by Sans. poets. cf. उन्मदहलि-
नमयप्रपलायितामिव यमुना &c. Kâd.

विकट &c.—विकटं विशङ्खलं (विगता शृङ्खला restraint यस्मिन्कर्मणि) च यथा प्रसृतः निर्दयः अमन्दः (moving quickly) च यः मकरन्दस्तस्य व्यतिकरेण (on account of) यः क्षोभः तेन विकला ये प्रतियोधाः तेषां परिवर्तनेन उद्भूतः यः विशङ्कलितः (pervading) कलकलः यत्र । विशङ्कलित—The readings
foot-note—अवसरत्, विकसत् mean—moving, spreading about.

P. 171. भीषण &c.—भीषणः यः भुजः दञ्ज इव भुजदञ्जः तेन जर्जरिताः पश्चात्
 येषां ते-ज० अतएव अवसन्नाः (drooping, unnerved) ये सुभटाः तेषां हस्तेभ्यः
 निवहेन चातितं कृताघातं (struck down, wounded) यदशेषं...संचार एव
 निवर्तितं विषमं साहसं येन । This passage is differently read and it is
 very difficult to see which is the original reading, The Nir.
 Ed. reads—वज्रवचितपञ्जरपर्यस्तमरविमुखसुभट...युधोपरुद्धाशेषरिपुसैन्यविकटापसार-
 व्यतिरिक्तमार्गः०. The reading in Dr. Bhān. Ed. is अपञ्जरोपसन्न (वसन्न seems
 to be better)...विविधायुधोपमर्दसमवसारित (this is preferable to चातित)
 सैनिकनिकरं पदातिरिक्तमार्गः० (which, however, should not have been
 separated from the preceding, since पदातिरिक्तमार्गसंचार is no साहस).

सौम्यं—प्रतिहारेण करणेन (through the door-keeper) विनयोपन्यासेन
 (by sending a conciliatory message) प्रशमितं विरोधसंकटं येन । The
 King asked the प्र० to go to Mādḥ. and Mak. and to pacify
 them by using mild words and so got the evil of enmity averted.
 सपनीत० उपनीतौ माध०न्दौ तयोः । प्रस्फुरत् प्रस्फुरती मत्सरवैलक्ष्ये एव मभी तथा ।
 भूरिवसुनन्दनौ प्रनिबोधय ।

P. 172 प्रेयसः—of my dear friend (and not प्रीतस्य as Jag. takes
 it). निर्व्याज—natural

दोर्निष्पेष &c.—The cons. is प्राक् वीरान् दोलम् उन्मथन्तः ततो ताननुप्रा-
 ण् &c. विक्रामतः प्रेयसः पन्थाः । दोर्भ्यां यः निष्पेषः (crushing) तेन विशीर्णः यः (अस्ति)
 संचयस्तेन दलन्ति कंकालानि यथा तथा । उद्धेलत् &c.—उद्धेलन्तः ये... खण्डाः तेषां
 निकरैः आकीर्णस्य । द्वेषा &c.—As Mādḥ. dashed forward, the soldiers
 on either side remained pinned to the ground being paralysed
 with fear &c.

इन्दुमयूख—Probably wine was drunk after being exposed to
 the moonlight Cf. न च शशिप्रतिमाभरणं मधु । Rag. IX. 7. भुजार्ण-
 भुजः अर्ण इव lit. an arm like a bar; huge and muscular. असार-
 विधुरान्—असारा अत एव विधुराः; असारेण विधुरा वा तान्. विधुर—Properly
 unable to bear a burden i. e. responsibility (विगता धूः कार्यभारो यस्य);
 hence helpless, pitiable. See p. 181 also. Fig. निदर्शना.

सस्मितमालती &c.—मालत्या बलितः यः लोलः कटाक्षः तेन पराहतं caused
 to be withdrawn. सस्मित—not on hearing of the fight, as Jag.
 has it, but on hearing how Mad.'s secret was tricked out of
 her and how she was made to elope with Makaranda.

P. 173 ममहि &c.—अनिष्टैकबुद्धेः—अनिष्टमेव एकं तस्य बुद्धिः तद् बुद्धौ वा यस्य ।
 This was because of his past experience; or because प्रेम परकीर्ति
 मयान्यपदेपि Kir IX. 70. द्रवति हृदयं—The heart is generally described
 as melting through pity and not through anguish, and so we
 should rather expect दलति for द्रवति. The reading of Jag.

Therefore, given in the foot-note, should be substituted for
 is. 'My internal soul is fluttering within me continuously
 rough agitation.' Fig. समुच्चय.

P. 174. कलयसि—If you wish to know or guage (test) my
 re. अविज्ञाय—Without knowing the true state of things.

P. 175. याता भवेत् &c.—Jag.'s interpretation of this is not
 isfactory. The doubts are मालती भगवतीभवन् याता भवेत् किं and
 न्युपेक्ष्यति वा (supposing she did not go to Kām.' dwelling).
 मिनी—The word Saudāminī is purposely used to suggest
 entrance of Sau. at the beginning of the next Act. see Jag.
 —अर्थान्तरन्यास.

ACT IX.

P. 176. भगवतः—Sau. speaks of the mountain with Venera-
 as being the seat of the attainment of miraculous power
 the practice of Yoga and also of मन्त्रसिद्धि. See Jag. तथाह-
 तिता—She again rises into the sky in search of Mādḥ.
 makes this observation.

यावती—situated at the confluence of the Pára (Pârbatî)
 and Sindhu (Sindh) at a distance of about 25 miles from
 arwar, in Mâlwa (see notes p. 14) seems to have been a
 antiful city from the description given here—adorned with
 palaces and mansions, magnificent temples, city-gates and
 trets &c. The Parbati joins the Sindhu from the left while
 the river Mohvar or Madhuvar (probably the Madhumati of
 play) joins it from the right at some distance further
 the junction of the two. The Lavanà (now called Lun)
 also in the vicinity joining the Sindhu.

गुप्तसौध &c.—This gives an idea of what the old Indian cities
 erally used to be. गोपुर—A city-gate (with a tower on either
) पुरद्वारं तु गोपुरं Amara. It is derived as गोपायति (पुरं) fr. गुप् + उर.
 गवां पुरं—Originally so called because the king's cattle were
 ble kept there in stalls attached to it. अट्ट—a turret, a
 tress. उत्तुङ्गसौधानां ... पुराणां चाट्टाः तैः आदौ पाटितं पश्चाद्विमुक्तं. Fig.—
 based on Utprekṣā. The currents of the two rivers

are very happily compared here to pieces of the sky detached from the main body by the piercing turrets and so fallen down.

गोगर्भिणी०—गावश्च ताः गर्भिण्यश्चः *i. e.* गर्भिण्यः गावः cows with calves. The word गो takes पूर्वनिपात *i. e.* stands first in the comp. (instead of standing as the second member) by the Sûtra 'चतुष्पादो गर्भिणी' Pân. II. 1. 71. *i. e.* a noun expressive of a quadruped may optionally take पूर्वनि० when compounded with the word गर्भिणी. **मालभारि०**—see Jag. The final आ of माला is shortened by इष्टकचित्तं &c. Pañ. VI. 3. 65. (quoted by Jag.). So इष्टकचित्तं and इष्टकचित्तं ० भारिण्यः अत एव सेव्याः &c.

P. 177. **अम्बुगर्भ०**—अम्बु गर्भे यस्य अत एव गम्भीरः &c. हेरस्व &c. The fig. is Upamâ. तरुण &c.—तरुणाः (a kind of tree) च कदम्बाश्च or तरुणाः (young) च ते कदम्बाश्च अम्बुश्च तासां वनैः अवनद्धः (held or kept confined within) अन्धकारः येषु एतादृशा गुरवः निकुञ्जाः येषु एतादृशा गम्भीरगह्वरेषु उद्गारो यस्याः or गह्वरेषु य उद्गारस्तेनोपलक्षिता गोदावरी तथा सुखा ताश्च ताः स्निग्धाश्च ता विशालाश्च मेखलाभुवः येषु तान् । The N. Ed. reads पुष्पिण्यः निकुञ्जगुब्जगम्भीरगह्वरद्वारघोषणगोदावरी &c. Cf. with this the description in the Uttar. I. अयमविरलानोकहनिवहनिरन्तरस्निग्धनीलपरिसरारण्यपरिणद्धगोदावरी सुखकन्दरः ...गिरिः &c. p. 27.

अपौरुषेयप्र०—*i. e.* the Linga had appeared there spontaneously and was not made and consecrated by man.

अखिलवरद—Jag., takes this as an epithet of निगम, but it is better to take it separately as an epithet of the god.

P. 178. **संसक्त**—Lit. mixed or mingled, confused; continuous. **अनोकह**—a tree; अनसः शफटस्य अक्रः गर्ति हन्तीति

दधतीति—The same occurs in Uttar. (II. 21) and Mv. (V. 41). **कुहर**—कुहरं गह्वरे छिद्रे इति रत्नमाला. **गुरुणि**—may also mean 'prolonged'. **अम्बुकृतं**—Properly the sound of the splashing of water; then sound resembling that, a growl. अम्बुशब्दः उपचारात्तदिति । अनम्बु अम्बुशब्दः अम्बुकृतं Ohvi. स्स्यान्—Magnitude, depth; भावप्रधानो निर्देशः । शिबिरी विकीर्ण—torn asunder; विशीर्ण P. l. is better. **स्त्रायते**—Viraraghava in his com. on the Mv. thus comments on this—मूर्तेर्द्रव्ययोग्यात् संघातभावभजनक्रियाया अमूर्तेन गुणेन गन्धेन करणवर्णनात्—कर्तारि कर्मव्यतीहारे इत्यन्तरे पदम् । अन्ययोग्यक्रियाया अन्येन करणं हि कर्मव्यतीहारः । अतिशयोक्तिरलंकारः ।

उद्गतदलं—implies that the tree could afford good shade. **शिम्वि**—See Jag. शिम्वीनां चुम्बितमेषामस्तीति तादृशानि मुखानि यासां.

P. 179. **प्रविक्षिप्तं**—Violently tossed about by misgivings.

etached by thoughts. अन्धतमसं—अन्धं च तत्तमः; अ is added to when preceded by अन्धं, सम् and अव.

180. अविज्ञाततत्त्वं—अविज्ञातं तत्त्वं your true state यस्मिन्कर्मणि तथा । अद्भुतं—adv.

वयमागृहीत &c.—cf. समयः स वर्तत इवैष यत्र मां समनन्दयत्सुखि गीतमार्पितः । as in the text (Uttar. I. 18)

रसं—क्षाम properly, emaciated, thin; hence delicate. Probably poet had the word क्षामत्व in his mind and wanted to say limbs like withering juicy (tender) flowers. तृणमिव—cf. वने शून्ये त्यक्ता Uttar. III. 32. Fig. Sāra.

181. विकलकरणैः—In which (the power of) the senses overpowered or paralysed; or विकल may mean 'unnerved, quivering.' ंकरुणैः—v. l. means विकलानि out of tune, discordant; अप्लेस च तानि करुणानि च. We have the same expression

Uttar. II. 28. मर्मच्छेदं—मर्मच्छेदस्य इव या व्यथा तया विधुरैः (overlaid with or pitiable on account of); see *supra* II 3, p. 172. also means in a pitiable position; cf. पुत्रशोकविधुरो धरणीशः; ar. VII. 1. विधुरां ज्वलनातिसर्जनात् Kum IV. 32. स्नेहाकृतं—an emotional state of the heart full of or brought on by love; स्नेहप्राप्य अनितं वा आकृतं; आकृत means emotion, a feeling. Cf. वयःस्नेहाकृतव्यथनो यत्र मदनः । Uttar. VI. 35. भावाकृतं Amaru. 4. साकृतं p. 82.

समवेगं—Mark how the memory of his beloved intensifies his wish and causes poignant pain.

रति &c.—This sl. recurs *verbatim* in the Uttar., being 31st of 3rd Act. गाढोद्वेगं—accounts for the दलनक्रिया. द्विवा न तु भिद्यते—heart is reft but is not broken into two parts. Thus there बोधाभास here and in the following lines; see Jag. (यद्वलति तत्र भि-
विकलः—Shattered. कायः—See Jag, Fig.—There is also विशेष-
in this since the causes are stated and yet the results do
follow. Sl. quoted in S. D. as an instance of खेद (lassitude)
induced by the workings of the mind (मनश्चेष्टासमुत्पन्नः श्रमः खेद-
मूलः ।).

रतिमहं—अवग्रह restraint, check. This is owing to विधातुर्वीर्यत्व;
p. 179.

P. 182. उन्नाल &c.—उद्गतानि नालानि येषां तानि उन्नालानि यानि बालकमलानि
रः । Cf. I. 33. मांसल—Cf. बहलपरिमलोद्गारसंवलननसृणमांसल &c.
शीकरतुषार—Jag. takes तुषार in the sense of 'cool'; but it
better to take it in the sense of 'spray, a mist of'; शीकराणां

शीकरा एव वा तुपाराः तैः जडः (अत एव शीतलः by implication). Cf. पृक्तस्तु-
 भारैगिरिनिर्झराणां &c. Rag. II. 13.

आक्षिपामि—change the drift of his thoughts, change the
 subject of his ruminations.

एतस्मिन् &c.—Sl. occurring in the Uttar. with the last line
 read as संदृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः to suit the context there (I. 31).
 It is, however, in its proper place there. The poet probably
 inserted it here, with the necessary change in the fourth line
 after he had composed the Uttar. We should reasonably
 expect Mak. to ask his friend to check the flow of tears rather
 than to go on weeping and observing the beauty of the lake
 between the fall of one and the uprise of the next stream of
 tears. Jag. reads the last line as दृश्यन्तां कुवलयिनो भुवो &c. But this
 reading, as also Jag.' explanation, are quite out of place
 here. कुवलयिनः (looking like; having, blue lotuses) is quite
 inappropriate after Mak. distinctly tells his friend that the
 parts of the lake are full of white lotuses.

मल्लिकाश—a kind of swan with the beak and legs of a blackish
 colour. प्रतिपत्तिशून्यं—प्रतिपत्त्या शून्यः यथा तथा not knowing what to
 do; or प्रतिपत्ति may mean 'apprehension.'

P 183. सुमनसां—सुमनस् a kind of Jāti (Málati); or flowers.
 उन्मीलित &c.—उन्मीलित कुटजान्येव प्रहासः, (the flowers being white)
 स विद्यते एषाम् । मेघैर्वितानायते—is an Upamâ.

जृम्भा—जृम्भा opening, blooming. जर्जर—close pressed. डिम्ब—
 the cluster of the buds; तेषां डिम्बरेण घना great, enhanced श्रीः विद्यते
 स्यां तादृशाः कदम्बदुमा यासु । केतक—Jag.' s केतकवृक्षाः is strange.

P. 184. दुरालोक—दुर goes with रमणीय; आलोके दुःखन रमणीय
 and is equivalent in sense to दुरालोकरमणीयत्वाः whose beauty it is
 painful to look at.

पौरस्त्य—पुरो भवः पौरस्त्यः fr. पुःस् + त्य by दक्षिणापश्चात्पुस्त्यक् । Pân. IV.
 2, 26; so दक्षिणात्य, पाश्चात्य. स्वलित—dislodged (and tossed up)
 from their bed. घर्मांभो—The first sense given by Jag. is the
 best; घर्मांभसो विगमः गमो तयोः &c His second interpretation may be
 possible. घर्मांभसः विगमः आगमः च तयोः व्यतिकरः. As the heat of the
 sultry season was not yet annihilated, perspiration disappeared
 when there was a shower and a cool breeze blew but broke out
 again as the heat increased. In this case, however, the word
 श्री has no propriety. Cf. नववारिधरोदयादहोभिर्भवेत्तत्त्वं च निरातपदिरभ्यः (
 Vik. IV. 3.

P. 185. इति—इति अनया अनेन वा (*m. f.*) a weapon; a bow.
इति—The bow of Indra; rain-bow.

मलह—Mixed sounds.

निरुकोश—pitiless; निर्गतः अनुकोशः यस्याः । अनुकोश fr. कुश with
lamenting along with; showing sympathy; hence pity,
compassion.

अपहस्तित—P. p. of the denom. from अपहस्त (अपसारणार्थः हस्तः
स्तः); Lit. cast away with the hand, hence cast aside, given
discarded मातमातर &c.—Same as Uttar. III, 38. (where
first line, however, begins with हाहा देवि स्फुटति). सीदन्—dis-
eased, writhing with pain. Cf. सीदति मे हृदयं Kād. सीदन्ति मम गात्राणि
I. 23. विष्वक्—(adv.) from all sides, it may also be an
(विष्वमधीति) stupor overpowering all senses; the adv., how-
ever, is preferable.

P. 186. बन्धुता—all kinsmen; त्व is added in the sense of 'a
lection' to ग्राम, जन, बन्धु and सहाय. (हृदयस्य) कौमुदीमहः the
non-light festival celebrated on the 15th of A'svin (and not
artika, as Jag has it)

गात्रेषु &c.—The fig in this sl. is Rupaka.

P. 187. ध्यौत—polished. राजपट्ट a kind of sapphire or lapis
lazuli (as it must be of an azure colour).

प्रियावार्ताहरं—This idea is doubtless suggested by Kali's
Meghaduta.

फलभरं—This line occurs in Uttar. II. 20. and Mv. V 40.

प्रीणाह—ripening. निकुञ्जेषु रखलनं तेन &c. स्रवन्तीमुत्तरेण To the north
of the river. Words ending in एन govern the Acc. or the Gen.;

Pân. II. 3. 31. and Sid. Kau. on it; Gr. § 448 (a). दक्षिणेन ग्रामे

नस्य वा । दक्षिणेन वृक्षवाटिकां S'ak. I. उपरि &c.—These two lines

are the same as those of Mv. V. 42 (with the readings आपे च

उपरि, and विघटमानप्रौ)

विघटमानः—विविधं घटमानः (used intransitively) forming into,

assuming, different shapes (as acted upon by the wind).

उपचितं—V. 1, उपचिता घना माला येषां (growing in thick lines)

प्राये प्रौढाः तापिच्छाः तद्वल्लीः ।

वित्तौस्य &c.—This sl. and the mode of addressing a cloud

in the Kālidāśian style. कच्चित्तौस्य is also the beginning of a

in Kāli's Megh. (II. 53). प्रियसहचरी—Lightning is often

spoken of by Sans. poets; cf. माभूदेवं क्षणमपि च ते विद्युता विप्रयोगः ।

Megh. II. 54. सुभगाः—It is difficult to see the propriety of

M. N. 7

this word; perhaps we may take the comp. as भाविर्भूतप्रणयश्च सुभगाश्च (fortunate now that they can get water). सुखर V. 1. would be more appropriate.

साधुसंवाहनाभिः—*cf.* मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वं मेघ विश्वं विभ्रत् &c.—The line, as it stands, presents some difficulty of meaning. Jag.'s first way is the best. Doubtless the poet meant to say—सुरपथनुः तव लक्ष्म शोभां तनोति किम् but then विभ्रत् hangs loose in the sentence. Perhaps the cons. is सुरपथिधनुः विश्वं तव लक्ष्म विभ्रत् तव शोभां &c. Does the rain-bow, every where becoming thy mark, enhance thy beauty? The reading विश्वविभ्रत् noticed by Dr. Bhândarkar removes the difficulty—सुरपथिधनुः तव लक्ष्म विश्वं विश्वं (wherever thou goest) तव शोभां तनोति किम्. One commentator takes विभ्रत् as Voc. sing. O cloud, bearing &c.

P. 188. प्रतिरव &c.—प्रतिरेवेण (i. e. of the rumbling of the clouds) भरिता याः कन्दरास्ताभिरानन्दिता अत एव उत्कण्ठा ये नीलकण्ठाः तेषां कान्ता केकाः तासामनुबन्धोऽस्यास्तीति which was closely followed by the notes of the peacocks &c.

आभास्यावौ &c.—आभास्येवं Megh. II. 52 आभासन्तु &c.—For the idea *cf.* Mg. I. 10—आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां सद्यःपाति प्रणयि विप्रयोगे रुपादि ।

P. 189. उन्मादो—उन्माद एव उपरागः । See Jag.; उपरागस्तु पुंसि स्थाः प्रासेकचन्द्रयोः । नवेषु लोभप्रसवेषु &c.—*cf.* Megh. II. 43; again—इयमास्वङ्गं चकितहरिणांप्रेक्षणे दृष्टिपातं वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बह्विभारेषु वेद्यान् स्तपयामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूलिलासान् &c; and for a similar idea Rag. VIII. 59. Fig. विशेषालं.

प्रियजन—&c.—प्रियजनविरहेण य आधिः mental pain or anguish स व्याधिः तस्य वेगः व्याधिः may also be taken in its usual sense of bodily pain or torment. See trans. The fig in this sl. is परिकर.

सुलभावुकारः—सुलभः अनुकारः यत्र । निर्माणसंनिवेशः—The arrangement of creation, i. e. the manner in which created things are presented to view. The poet often uses the word निर्माण in the sense of a created thing. See Jag.; also IX. 50.

P. 190. भवद्भिः—&c.—The address here and in the following S'lokas to the animals of the forest is an obvious imitation of Kāli's Vik. IV.

सर्वाङ्गप्रकृतिः—सर्वेषु अङ्गेषु प्रकृत्या रमणीया. प्रगल्भः—i. e. just in budding youth. Lit. in an age when the operation of love within is very strong and its external manifestations charming

account of their very imperfectness. Cf. for the idea मुग्धत्वस्य च
नस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिता । Vik. II. 7.

धुवनवसर०—न प्रशतः (युक्तः) अवसरः अनवसरः तेन ग्रस्तः । Every one,
acting under the influence of love, is too much busy with his
own affairs to attend to me and so my petition is ill-timed
& अर्थान्तरन्यासः.

कान्तदन्तं—०दन्तमालं (रजिता दन्तमाला यस्य) V. l is better, as कान्त is
appropriate with the teeth of a monkey. कास्पिल्लक०—Better
गण्डपालि as a separate epithet of वक्त्रः प्रसववत् प्रसवेन वा पाटला गण्ड-
यत्र तत् ० दन्तमालं, गण्डपालि च अत एव पाका०. The reddened teeth
looked like the seeds of the pomegranate while the temple-
region and the lips, parted asunder, like its opened rind. If we
पालिपा० as one word the comp. will have to be explained as
पालि अतएव पाकारुण &c. But गण्डपालि alone does not bear out the
comparison to a ripened pomegranate. The two epithets must
be taken together to make the comparison proper. Fig.
stars'anā.

P. 191. प्रियतमास्कन्ध०—एष नीपस्कन्धनिषण्णहस्तः नागराजस्तिष्ठति । Vik.
स्थिति—livelihood;—is giving her food. परिचयप्रागल्भ्यं—
येन यप्रागल्भ्यं तत् boldness brought on by familiarity. प्रागल्भ्यं=

प्रव्यापार. Fig. Svabhāvokti.
आवर्जित—drawn together, collected. ज्यानि—the state of
being old: hence loss, deprivation; fr. ज्या+नि; ग्लान्ज्याहाभ्यो निः;
ग्लानि, हानि &c. व्यासंग—may also mean विगतः आसङ्गः their (of
bees) attending to something else. As the bees came
there but found not the rut, they silently left the elephant.
&c.—The fig. is अनुमान. स्तम्बेरमः—स्तम्बे (a clump of grass or
shrub) रमते असी.

P. 192. प्रत्यय०—प्रत्ययं विकसितः यः कदम्बसंघातः (bunches of the
flowers) तस्य सुगमिशीतलामोदेन बहुलं संवलितः यः...निष्यन्दः तेन कर्दमितं
मोस्य संजातः) च तत्कषायं च । Here the Kad. trees are supposed
to be on the bank of the lake. We should rather have read
संवलित which improves the sense. Explain ०संघातवत्
शीतलश्च आमोदः यस्य तादृक् च बहुलं यथा तथा संगलितः यः &c. तेन
&c कर्दमिततीरं—V. l.—here तीर seems to be a mislection
तीर. Jag's reading is कर्दमितकरटः but we have rejected this
because when Mādh. sees the elephant the latter was in the
river so that he could not have been कर्दमितकरट as the rut must
have been washed off. उद्दलित &c and अनवरत &c. may be taken
as or adjs qualifying सरः; समुद्दलितानि यानि कमलिनीखण्डानि तेभ्यः

प्रकीर्णः पर्णानां कोमलाकुराणां निकरः यस्मिन्, or यस्मिन्कर्मणि तथैवा तथा ।
 translating we have followed the reading प्रकीर्णैकसारमृणाल &c. see
 foot-note. अनवरतं प्रवृत्तं यत्कर्मनीयं कर्णतालताण्डवं (the harmonious
 regular play-flapping—of the ears) तेन प्रचलाः तरङ्गास्तेभ्यो वितता ये
 हारास्तेभ्यो विव्रस्ताः कुररसारसा यस्मिन् or यस्मिन् कर्मणि तथा । ताल is proper
 the marking of musical intervals by striking together the
 hands; hence any regular motion as that of the ears here. The Sans;
 use of the word कर्मनीय shows that the flapping of the ears
 was regular. The elephant was enjoying the bath and so was
 moving his ears regularly. For the use of कर्णताल cf. Rag. VII. 33
 विस्तारितः कुञ्जरकर्णतालैः ५c.

कान्तानुवृत्तिः—This expression and the following sl. with the
 substitution of यद् for न in the last line occur in the Uttar
 (III. 16). कान्तायाः अनुवृत्तिः तत्र चातुर्व्यम्.

लीलो—लीला उरुवाताः rooted up मृणालकाण्डा एव, तेषां वा, कवलस्ते
 छेदेयु at the end of. पुष्पम्—developing, blooming. गण्डूष &c.—
 ददौ रसापेक्षजरेण गजाय गण्डूषजलं कण्ठः । Kum. III. 37, where
 is the female that humours the male. काम—This is properly
 used as here when one gives one's consent or expresses one's
 approval with something to find fault with (अकामानुमतौ क्लेशमाहुरनुच
 Amara); so it means—I grant all this and yet. अनुरालो—
 बरालमनुरालं नालं यस्य तादृग् नालिनीपत्रमेवातपत्रम् ।

विगुच्छसित &c.—उच्छसितमेव वैशसं; lit. the calamity in the shape
 of life. वैशस properly—destruction or killing; hence also what
 causes destruction of mental ease, distress, calamity.

P. 193. उन्मादः—अन्तरित separated from. उन्मादः—अन्तर्निहित
 what manifests; something that awakens or calls up a past
 impression, an excitant of a feeling. सहज—i. e. not brought
 about by any external means जीविताशा—जीविताशायां व्यसने (persis-
 tence in) a persistent or strong desire for life. परिच्छेद—final
 conclusion. See I. 21. p. 34

आवह—Adv. आवहः वेपथुः यस्मिन्कर्मणि तथैवा तथा । विनापि—Because
 अतिलोहः पापशङ्की as Kāli. says; or प्रेम पश्यति भयान्धपदं वि । Kir. IX 70.
 तत्सर्वमेकपदे &c.—Because he had now steeled his heart against
 the worst that might come to pass.

P. 194. तथावियं—i. e. on whose account I always apprehend
 hindered misfortunes and so had my heart always full of feverish
 anxiety,

वज्रकीलं—वज्रस्य कील इव *i. e.* hard to break. त्वत्प्रयत्ने -He does
say मरणे; the very idea is horrid to him.

तत्किं तु खलु &c —Mādh. was yet in a trance which might end
death, and so he wants to die before life had left Mādhava.

P. 195. बहसितं—उहसितः विस्मयः यासु in which there arose
wonder (at the beauty). निरीतवत्यः—The idea is peculiar
to Sans; नेत्राभ्यां वा means to look at or gaze on intently or
longingly, or with eyes rivetted on the object of sight. See
Jag. II. 19. III. 17 &c. Megh I. 16. &c. नवप्रणयं—नवेन प्रणयेन
विभ्रमा; sportive gestures, dalliance तैः &c.

अचरणे वयसि &c.—*Cf.* यत्कल्याणं वयसि तरुणे भाजनं तस्य जातः । Uttar.

आपूर्णश्च &c —च यातः च—the two चs indicate the simultaneous-
ness of the two acts. The moment the moon attained fulness
it fell into the mouth of Rāhu, &c. फलेग्रहिः—see Jag.; formed
regularly; फलेग्रहिरात्मभरिश्च । Pān. III. 2. 26. The figures of
speech in the sl. are समुच्चय and दृष्टान्त.

मालती—स्वयंग्राहेण जीवितेश्वरः स्वयं०. मालत्याः स्वयंग्राह०. अपश्चिमः—नास्ति
पश्चिमो यस्मात् to which there is no other succeeding *i. e.* the
last one. It is thus equivalent to पश्चिम; *cf.* अनुत्तम (विद्येन
अनुत्तमादनुत्तमं,) and अनुत्तर । अनुत्तराणि विलसितानि D K.). अपश्चिम often
occurs in plays अर्थ पश्चिमः (अपश्चिमः v. l.) तै रामस्य शिरसि पादपंकजस्पर्शः
Uttar I. p. 47; see A. Dic

P. 196. भगवति आपगे—Of course he addresses the presiding
deity of the river.

योगिन्यस्मि—This she says to inspire confidence in him.
आहितं—see p. 81.

मनपेक्षितास्मद्वन्धः—What Mādh means is that the wind should
have brought him back to consciousness and made him
experience the pain of separation again.

P. 197. भगवन् &c—*Cf.* the similar address to the Southern
Deity in Vik. II. 20.

मखिलजं तु—*Cf.* जगत्प्राणसमीरणाः । Amara. मातरिश्वन्—मातरि अन्तर्दिक्षे
संचरतीति । This word occurs in the *Veda* and is thus derived
from Yāskn—मातरिश्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याशु अनिति वा ।

विकसत् &c —विकसन्ति यानि कदम्बानि तेषां निकुम्बस्तस्य पाशुना । जीवितं वह—
means—Do not restore life to my body but bear it, along
with the pollen of flowers, to where &c. *Cf.* for a similar request
नय भियमतां मम वा सनीपं मां वा नयाशु कलभाषिणि यत्र कान्ता ॥ Vik. IV. 11.

एते &c.—(See foot-note). सून a flower. पौर०—० भङ्गनानां व्याख्यानं P. 20
अलका वहर्ष इव (creeper-like i. e. long and flowing) अलकवल्लयः ताम्र लुठन
तन्वाजिनोपभुक्तमाननं यैः । इन्निद्र—blooming. द्यूह—a swarm of (17).
Cons.—वर्षानिलाः विरहिणः कर्षन्ति । In the trans. of this sl. the words—appears
torment those in separation—are accidentally omitted. to show

P. 198. प्रियतमा०—स्तनयोः उन्नाहः स्तनोन्नाहः (i. e. उन्नतस्तनो) तेन
दुर्ललिता मूर्तिः यस्याः; which was affectionately worn on. दुर्ललितं
दुष्टं ललितं यस्य one fondled too much, treated with too much
affection. being—a
be used
nt by t
eously

सुगन्धेन्द्र &c.—अवलोकहेलया (sport, pleasure) विशुङ्खलं (lit. unrestrained
hence excessive) यत्कुतूहलं तस्य निह्वाय i. e. as I tried to conceal the
agitation of my heart by appearing to weave the wreath. गुरुचय
दुर्न्यस्त—not only were the flowers not properly put in or
arranged but the weaving was also faulty. aru.
Withou
ligious
the p

P. 199. स्वराप्रस्तावः—स्वरायाः प्रस्तावः । प्रियाप्रणयिनी—प्रियायाः प्रणयिनी
अस्तीति । देहोदाह०—देहोदाह एव व्यसनं (an evil, a calamity) तेन गुरवः
or better still देहोदाहे यदसनं तेन गुरवः agonising because of their
persistence in burning the body. प्रगुणं—प्रकृष्टो गुणो यस्य (adj. प्रगुण—
परिमन् कर्मणि वा (adv.). ant Ma
ghatin
the sky
light n

P. 200. गाढाहाराग०—i. e. which indicated strong love
तदा तदा on various occasions and hence the pl. गतागतानि and not
Jag. has it; see com. जेहाकराणि—the mines i. e. abodes of o
birth-place of affection as they deepened it more and more every
time. करवाल—a sword (also करपाल); करः बालः (/r. बल् वेष्टेने) दस्य
करोण वस्यते वा. P. 20
an. sho
ivings.
lādth.,
breath a
orst fe
be a c
अस्तोक
and. in
an's a
ade M
विस्मृत,
m for
count c
historica

P. 201. रामणीयक०—रामणीयकं (see I. 21) एव गुणः तदर्थम्. सुकृतं
that happy combination. अस्तु—should last for the full time.
अकाल—Because in autumn the sky is usually quite free
from clouds (and hence शरदिन्दुच० which is very bright) and any
sudden appearance of clouds is untimely. The fig. in this sl.
is अप्रस्तुतप्रशंसा.

वत्पात०—केतुकवलिता Jag.; धूमलेखा rather means the tail of a comet
whose appearance is sudden and unexpected. Fig. Upamā.

निर्माण—is used here (as in other places by the poet) in the
sense of—a created form. हि is here अवधारणार्थे (to be sure; deci-
dedly). Her very form is so lovely that for its sake (if not for
any other consideration) she ought certainly to be treated
tenderly or with feelings of awe. For, आकृतिविशेषेष्वादरः पदै करोति ।

P. 202. नैसर्गिकी—निसर्गेण निर्वृता lit. brought about or fixed nature; natural. These two lines occur in the Uttar. (see. I. 14). न मुसलैः—Jag. reads चरणैः and this reading at first sight, appears better as contrasted with मूर्धन्. But the point here is to show the extreme incongruity of the two acts, the idea being—a thing which ought to be treated but gently should not be used with extreme violence. This is strikingly brought out by the use of मुसल, the blow given by which is instantaneously crushing.

परिपन्थिनी—परि दोषाख्यानं पन्थयितुं to proclaim शीलमस्याः lit. one given to finding fault with another, hence an enemy.

गुरुचर्या—*is* गुरुसेवा attendance upon and service done to a guru. This is of primary importance to a religious student. Without Gurubhakti proper success can never be attained in religious practices. अभियोग—close application. आक्षेपिणी सिद्धि—the power to bear one aloft and then through space.

व्यतिकर इव &c.—This line occurs in Uttar. (V. 13.) तामसः—Jag. understands the व्यतिकर in a metaphorical sense. But Mak.'s words आश्चर्यमाश्चर्यं show that the darkness and the lightning-like flash of light were real. Sau, as she flew into the sky, created these by her miraculous power that Mak. might not at once see what was going to happen.

P. 203. किमयमर्थो &c.—See Jag.; Mak does not know why Sau. should have carried away Mādh. He has his own misgivings. Perhaps Kapāl., wishing to wreak her vengeance on Mādh., might have also come in disguise with the Bakula wreath and managed to carry away Mādh. In this case his worst fears might be realised and the affair might thus prove to be a calamity. This is what Jag. means by कपालकुण्डलानयने &c.

अस्तोकविस्मयं—Wonder at the miraculous power displayed by and. in creating a mixture of light and darkness. अपस्मृत—Mak.'s appearance and the wonderful feat performed by her made Mak. quite forget for a time the past occurrences. अपस्मृत, the reading of the N. Ed., will not do, as it leaves no room for joy (as the पूर्ववृत्त was not forgotten). नूतनभय—on account of the uncertainty that hung over Mādh.'s fate. The historical fig. in this sl. is Kāvyaalinga.

ACT X.

P. 204. प्रतिमुहूर्तं—प्रतिमुहूर्त (मुहूर्तं मुहूर्तं) विशेषरम्याणि. चाहनि—sweet speeches or lisplings.

अनियतं—अनियत not restricted or due to any cause; see Jag. विराजत् &c—विराजन्तः कतिपये कोमलदन्ता एव कुड्मलाग्राणि यस्य । स्मरामि—I remember with sorrow (उत्कण्ठापूर्वकं स्मरामि.) We should have expected the Gen. in this sense. अत्र अनियतरुदितस्मितं स्खलदसमञ्जसमिति विशेषणानुगुण्याद्वदनकमलकामित्यत्र परिणामालंकारः । केवलकमलस्य प्रकृतक्रियान्वयिष्वानुपपत्तेः । परिणामक्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना । इति लक्षणात् । दन्तकुड्मलाग्रमित्यत्रापि क्रियान्वयविषयायां परिणामो रूपकं वा । Virarâghava on Uttar. IV. 4.

दैवदुर्विनयं—दैवस्य दुर्विनयः (a perverse act) तेन परिणामः ।

P. 205. उपस्थिता—आदावुपस्थितः पश्चादस्तमितः महोरसवः मालती-लामरूपः यस्मिन् ।

अभिनव—This is also to be taken with लवलीलवङ्गयोः; Jag. dissolution of the comp. in this case as अभिनवी रागरसौ यत्र will also do in the case of Mâl. and Mâdh. परिष्कङ्ग—lit. an embrace, hence union. लवली—See Uttar. III. 40; Vik. V. 8. मद्रावास्या—वातानां समूहो वास्या । वात+य; पाशादिभ्यो यः । Pân. IV. 2. 49; so पाश्या, तृष्या &c. Fig. Upamâ.

उज्जिहान—pres. p. of हा to go with उत् मलीमस—मलः अस्यास्तीति. मल+ईमस; also इन (मलिन); see Pân. V. 2. 114.

P. 206 प्रगुणीकृतानि—nourished, caused to be developed; प्रकृष्टे गुणः (excellence due to proper nourishment) येषां तथा संपद्यमानानि कृतानि ।

दन्तपाञ्चालिकेव—The simile implies that Kâm. did all this with that tenderness of heart with which children fondle and caress their dolls. विनय—training, education.

अकारणं—अकारणं स्मेरमतएव मनोहरमाननं यस्य । गौरसर्वपः—It was customary to apply the powder of white mustard to the forehead and the top of the head of a new born child to keep off evil influences (and probably also to prevent the child from catching cold); cf. ताडुनि विन्यस्तगौरसर्वपोन्मिश्रभूतिलेशः.....पुत्रकः &c. Kâd. स्तनं धयः—स्तनं धयतीति ।

P. 207. अवधूय—Having shaken i. e. throw myself off.

उत्क्रण्डावेगा—Jag. 's explanation of this as—ज-मान्तरेपि &c does not seem to be correct, as such an idea is precluded by the following sl ; so this means—the force *i. e.* intensity of anguish.

संगमः कर्मणां भेदात् &c—Here the poet probably follows Bāna-Cf. अथाभेदं स्वकर्मफलपरिपाकेपचितामसाववशो नीयते भूमिमसावप्यात्मघातिनः केवलमेनसा मयुज्यते । अत्र त्वचार्यमाणे स्वार्थ एव प्राणपरित्यागोयमंसह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । Sad. p. 136. For the idea of the dead meeting in heaven, *cf.*—

“ And father cardinal, I have heard you say
That we shall see and know our friends in heaven:
If that be true, I shall see my boy again; ”

Shakespeare, King John Act III Sc. 4.

P. 208. मधुमतीस्रोतः &c,—मधुमतीस्रोतसा संदानित (encircled, begirt) एव पवित्रा मेखला यस्य.

संभवं--a pressing crowd.

P. 209 सुवर्णविन्दु—*i. e.* that part of the mountain where the Linga of Siva called Suvarnabindu (see p. 77) was situated,

सदिति—&c—The sudden and wonderful appearance of Mādḥ. was reassuring to the party and Mād. and Lav. naturally expected to see Māl. also. Hence their remark.

दिष्ट्या &c.—Kām. and Mak. were just going to express their dissatisfaction at Mādḥ.'s sight, and exclaimed दिष्ट्या &c ; but before they could finish their speech, they heard the voice of some one announcing how Bhûrivasu, unable to bear the pang of separation from Māl, was advancing to Suvarnabindu, resolved upon putting an end to his existence and so suddenly broke out into कष्टं &c.

असिपत्र—may mean the blade of a sword, or a very thin short sword with a broad blade (असिपत्रमिव). ०पत्राणां ०छटायाश्चासारो &c. The fig is अतिशयोक्ति.

मनुकुरुते—*i. e.* Fate is acting favourably and cruelly at the same time.

ममस्तलोकान्तराल—Jag. reads लोकालो कान्तराल—which rather means the space encircled by the mountain Lokāloka, for which see Dr. Bhândārkar's notes or Apte's Dic. or our note on Rag. I. 68. मङ्गलम्—मङ्गलार्थः प्रदीपः मङ्गलप्रदीपः तया भूतः (A मङ्गलं सुपा) तम्.

P. 210. जन्मान्तरादिव--Here इव indicates an Utprekshā. उपमā is an Upamā. अनर्थः--in the shape of Bhūriवासु's impending death. अन्यथा--on account of a different cause. को नाम &c. These two lines form the latter part of Uttar. VII. 4 also. पाकः भिक्षुखस्य--here the पाक means destruction of Māl. in any way. Fig. Arthāntaranyāsa. Cf. अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र । S'ak. I. 13. For an opposite function discharged by fate cf. दीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिषेर्दिशोप्यन्तात् । आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥ Rat. I. 6.

श्रीपर्वतात् &c.--तथैव सह--Jag. is wrong in saying मालस्या सह; it should be तया योगिन्या सह. अनन्तरं--अन्तरितं V. 2.--who disappeared after. Saud., it will be seen, on hearing of the immediate peril in which Bhū. stood, hastened to avert the catastrophe by telling him about Māl.'s safe arrival there. Madh. evidently could not account for her sudden disappearance.

P. 211. चिरनिरुद्धं--चिरनिरुद्धः choked यः निश्वासः तेन निश्चलम्. अम्बुनिवह--The shower was of course caused by Sau. to refresh Māl. and others.

विततं--Jag. reads विततश्वासा नासा; her nose has the breath flowing through it again. प्रसन्न for प्रणुन्न, however, has no propriety. सोन्नाहेन प्रणुन्नौ (heaved up or set in motion) पयोधरौ वत्. The fig. in the first three lines is स्वभावोक्ति and in the last Upamā. The simile is a happy one here; cf. Vik. I. 5. (महोत्सवः प्रत्युपसीव पद्मिनी) 6 and 7.

P. 212 अग्निचये--i. e. the mass of flames rising up गुरुं--गुरुः संमदः joy विस्मयश्च यस्य.

वागमृत &c.--Her words were more cooling (comforting) than the physical shower as they at once removed their anxiety on account of Bhūriवासु.

जीवय &c.--Because the life of all depended on that of Māl.

तुहिनं--तुहिनसंगवत् शीतलैः cooling like the contact of snow (allaying mental fever) also.

मनोरथां--मनोरथमतिक्रान्तं दर्शनं यस्याः lit., the idea of seeing whom was not to be entertained even in thought.

P. 213. कपालं--see Jag ; तस्माज्जनिता आपद् येन तस्मात् । निर्वन्ध--persistent effort, perseverance.

विजृम्भित--result, outcome (also the expansion of the story--Perhaps here the poet gives his justification for adding the last four Acts).

पुनरुक्तं—(पुनरुक्तमिव) पुनरुक्तं दारुणं यस्य which repeated its cruelty
Māl. being twice in imminent risk of life).

तत्सर्वं &c.—Why she exerted herself so much and saved the
lives of all—all this is now explained.

P. 214. स्पृहणीयसिद्धिः—*Siddhi*—such miraculous power ac-
quired by the practice of Yoga as enabled her to produce
light and darkness, to cause a shower of rainwater to fall down
&c. एवंविधैः विलसितैः—Acts like these—your rescuing Māl.
from the jaws of death and exertions to save the lives of so many
other persons &c. This is an additional reason why she is वन्द्या.
बोधिसत्त्वैः—बोधिसत्त्वान् अतिक्रान्तानि तैः A prep. Tat. comp.; which
do those of the Bodhisatvas. Bodhisatva* (from बोधि know-
ledge) is a particular rank in Bhuddhistic Sainthood, attaina-
ble by the performance of virtuous and pious acts through a
series of births and leading to the attainment of the rank of a
preme Budha. The performance of benevolent deeds, even
at the risk of one's life, is a characteristic of the Bodhisatvas,
see Kām.'s remark. उद्धूत &c.—उद्धूतानि भूरीणि फलानि तैः शालते तत् ।

भगवतीसम्बन्ध—भगवतीसम्बन्धेन (अस्मासु) पक्षपातिन्या. भगवती०—भगवत्या
तस्मान्निर्गतः विशेषः यस्मिन्कर्माणि तद्यथा तथा ।

P. 215. अपि &c.—चिन्तां i. e. one must express a desire and
then can the Chintāmani grant it. इदं त्व०—The fig. here is शक्ति-
For a similar idea comp. Sāk. VII. 30. प्रथमादुराग०—प्रथमम्
रागेण घटिता ।

P. 216. कार्यानिधाने—The store i. e. the prime cause of the
successful issue of events.

प्रादुर्गतं प्रकरणम्—Here although by Prakarna the poet ap-
parently means 'an affair, a course of events', he, in his ecstasy
of joy, doubtless pronounces his judgment on his own
performance, which is a Prakarna technically so called.

तरेतरा०—इतरेतरापत्ययोः सम्बन्ध आत्मा यस्य. Here आत्मा may mean
the essential part. वस्तुवृत्तं—Jag. takes these as two
things; as one word it means the happening of events (वस्तुनो

* A Bodhisatva is one who has knowledge (derived from self-
enlightening intellect) for his essence; i. e. he is a being who through
his bodily existences is destined in some final existence to become
a Buddha. M. W. For other particulars see M. W.'s Buddhism, p. p.
100, &c.

वृत्तम्)—Bhû. had not only never signified his wish to bestow Mâl. on Mâdh., but had actually given her away to Nandana.

P. 217. नन्दनोपग्रह—Here उपग्रह may mean 'conciliation, favourableness' (cf. सोपग्रहं Kād. p. p. 118, 203.) or राहु the malicious planet (in the shape of Nandana). भावभावस्थायां—भाव is used here in the sense of 'a pupil.'

प्रधानप्रकृतिकोपः—कोप—displeasure. There is some difficulty here as to the meaning to be assigned to प्रधानप्रकृति. प्रकृति doubtless means here 'a minister' and so it can refer to Nandan who was the King's नर्ममन्त्रि (a kind of minister). But as he was not the chief minister, we take प्रधान to mean 'the king' or the chief person in the kingdom, and so this means प्रधानप्रकृति कोपे the displeasure of the king and his minister; if taken in this sense all difficulty vanishes. This seems to be the poet's meaning at least as that was the final object of Kâm., and that was attained, as shown by her words तां याचते नरपतेर्नर्मसुहृन् नन्दनमुपमुखेन । तत्साक्षात्प्रतिषेधः कोपाय शिरस्त्वयमुपायः ॥ I. 11. Dr. Bhândarkar however, who does not take प्रधान in the sense of 'the king' at some pains to assign a meaning to the words and wishing to settle the question thoroughly enters into a long discussion of the term प्रकृति (of course to the benefit of the student). See his notes.

संस्तुतापलापिण्यः—महतां—great by their diplomacy, consummate politicians. संस्तुतं—(lit. what is familiar to the mind, the subject of constant thought, the object in view अपरुपान्ति (lit. to talk away, conceal) इति.

पुण्यैः—our collective merit; or by your merit. उपक्रमैः—plans, schemes or devices. निष्णातः—skilfully brought about (adj. समा०); or as Jag. takes it. (See trans.).

P. 218. तथापीदमस्तु—This is what is technically called the Bharatavākya. See Intro. p. 4.

सन्तः—See trans.; or the cons. may be सुकृतिनः सन्तः विध्वस्तपापीनः सन्तु । घनबन्धु०—घना या बन्धूनां (near relatives) (kinsmen) च &c.—गोष्ठी तत्र प्रमोदः यासाम् ।

APPENDIX.

1

FIGURES OF SPEECH MENTIONED IN THE
COMMENTARY OR NOTES.*

अतिशयोक्ति—or Hyperbole is of four kinds of which one of frequent occurrence is प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं—सातिशयोक्तिर्विज्ञेया; *i. e.* when a thing in hand is described as of a different kind (superior in excellence or beauty) that is *Atis'ayokti*.

अनुप्रास—or Alliteration is the repetition of similar letters, 'ables or sounds.

अनुमान—or Inference is defined as अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनं च; *i. e.* the (poetical) expression of a (logical) Reason and conclusion.

अपह्नुति—प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपह्नुतिः—That is *Apahnuti* which the matter in hand (*i. e.* the उपमेय) is denied or shown unreal and another (*i. e.* the उपमान) is established as real (is superimposed upon it).

अप्रस्तुतप्रशंसा—अप्रस्तुतप्रशंसा सा या सैव प्रस्तुताश्रया—the description of what is not the matter in hand implying the matter in hand. It is of five kinds: कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति । तदन्यस्य तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ *i. e.* when the matter in hand is (1) an effect, information about which is conveyed by stating the cause; (2) a cause implied by the statement of the effect; (3) a particular assertion by stating a particular instance; (4) a particular instance by stating a general assertion; and (5) a similar thing implied by what resembles it.

अर्थान्तरन्यास—or Corroboration; 'सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन प्रोक्तं । यत्र सौर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणैतरेण वा ॥ Where a general proposition is adduced to support a particular instance, or a particular instance to support a general proposition, either under a resemblance or a contrast, that is *Artha'ntaranya'sa*.

आक्षेप—(Cf. Greek 'Paraleipsis) निषेधो वक्तुमित्यस्य यो विशेषाभिप्रेयः । वक्षमाणोक्तविषयः स आक्षेपः । That is *A'kshepa* in which something really intended to be said (*i. e.* the matter in hand) is presently suppressed or denied with a view to convey a particular meaning. Vâmana defines this as "उपमानाक्षेपश्चाक्षेपः" which is identical with Mammata's *Pratîpa*.

The definitions are taken from the K. P. Only the important ones are noticed here.

उत्प्रेक्षा—*or Poetical Probability*: संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य संप्रति शीपक
यत् । प्रकृतमात्मनः समं करोतीति सममुपमानम् । Apprehending the object a c
under consideration as looking identical with something to which it is compared is what is termed *utpreksha*'. It is of two kinds (1) expressed or (2) understood. The expressed is of two kinds wherein such words as ध्रुवं, मन्ये &c. are used: the understood is one in which such words are not used. It is again of three kinds, हेतूत्प्रेक्षा, फलोत्प्रेक्षा and वस्तूत्प्रेक्षा or स्वरूपोत्प्रेक्षा. निदर्शन

उपमा—or Comparison—साधर्म्यमुपमा भेदे, पूर्णा लुप्ता च साऽपि
 श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥ The (striking) possession
 of a common property, when there is difference, is *Upama*.

उपमान—means साधारणधर्मत्वेन प्रसिद्धः पदार्थः as कमल in the simile तदुपमानं कमलमिव मुखं मनोज्ञम्; here मनोज्ञत्व is the साधारणधर्म and कमल इत्ययं well known to possess this. उपमेय is साधारणधर्मवत्त्वेन वर्णनीयः पदार्थः here by मुख in the given example. साधर्म्य is explained as समानः धर्मः यथा (उपमानोपमेययोः) तौ सधर्माणौ तयोर्भावः साधर्म्यम्। समान = तुल्य may also mean एक in some cases. भेदे means when the उपमान and उपमेय are two different things and not the same. उपमान or the thing compared to, उपमेय or the thing compared, साधारणधर्म or the common property, and the उपमाप्रातिपादकशब्दः or words conveying a sense of comparison such as यथा, इव, तुल्य, सदृश &c. are the four constituents of उपमा. When all these four are present, 'Upama' is called पूर्णा or complete, and when one or two of these three of these four are dropped the Upama is लुप्ता or Elliptical. The former (i. e. पूर्णा is of two kinds:—(1) श्रौती in which such words as यथा इव &c. (i. e. the धर्मवाचक words) are used; or the aff. वत् in the sense of इव by 'तत्र तस्येव' Pân. V. 1. 116. is employed; (2) and आर्थी in which such words as तुल्य, सदृश &c. (i. e. the धर्मवाचक words) are used, or the aff. वत् is used in the sense of तुल्य by 'तेन तुल्यं &c.' Pân. V.I. 115.

Mammata mentions in all 25 varieties of *Upama* but they (the) are not given here as of little use to junior students.

काव्यलिङ्ग—or the poetical Reason; काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थः । In
Kāvya-linga is the statement of a reason in the form of (1) वाक्य
 sentence, or (2) of a word or (3) words. Or to make the definition
 simpler वाक्यपदार्थयोः हेतुता—that is काव्यं wherein either
 sentence or a word (or words) is intended to give a reason for
 the statement made in the whole sentence. The हेतु according
 to some must be आर्थ or implied.

दीपक—(कारक)—कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सङ्गृह्यतिः दीपकम् ॥
 In a case-noun occurring once is connected with a plurality of verbs that is (the second kind of) दीपक.

दृष्टान्त—दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् । Illustration by an example is when all these (i. e. the common property, the उपमेय the उपमान) are reflectively represented.

निदर्शना—निदर्शना । अभवन्वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः ॥ When an apparently impossible connection of things implies a comparison that is called निदर्शना. निदर्शनं दृष्टान्तकरणं (citing an instance) यथाश्रुतमात्रेणासंभवी वस्तुसम्बन्धः (वस्तुनोर्वाक्यार्थयोः पदार्थयोर्वा सम्बन्धः) यत्रोपमां कल्पयित्वा पर्यवस्यति सैका निदर्शना । सा च द्विधा अवान्त-
 भेदे तदभेदे च । Pradīpa. 'स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च साऽपरा' ।
 क्रिययैव स्वस्य स्वहेतोश्चान्वयो हेतुहेतुमद्भावः रूपाप्यते साऽपरा निदर्शना
 here by an action itself is indicated its own connection with
 cause (that of cause and effect) that is the second kind of
 'anā'.

परिकर—विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः । साकूतैः साभिप्रायैः ।
 यथादिशेषस्य । That is *Parikara* where there is a description of the course of the subject) with attributes which are significant and have an implied meaning (व्यंग्य). Here विशेषण and विशेष्य are dependent on each other. In *Kāvyaślinga*, कार्यकारणभाव is necessary; so there is no व्यंग्य. But परिकर contains the व्यंग्य which increases the charm. According to Jagannātha, the use of even a significant adjective is sufficient for *Parikara*.

पर्यायोक्त—पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः । That figure of speech is known as *Parya'yokta* wherein we have the statement of a fact without the relation of वाच्य (the expressed) and वाचक (the expresser) between that fact and the words which bring it out. This fig. corresponds to 'Periphrasis.'

भ्रान्तिमान्—भ्रान्तिमानन्यसंविन्नल्यदर्शने । When on seeing a thing (the प्राकरणिक one) the knowledge of another thing (the अप्राकरणिक one) similar to it is attained, that is termed *Bhra'nti-māna*. In other words when the अप्राकरणिक thing is mistaken for प्राकरणिक, the figure is भ्रान्तिमान्.

सांख्य—यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः । That is the sequence in the same order, of objects, successively mentioned.

रूपक or Metaphor—तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः । The identity of उपमान and the उपमेय is *Rupaka*. When two things are to be different from each other, still to show their great

resemblance, are identified together, the fig. is *Ru'paka*. Hence it is plain that in a *Rapaka* the उपमेय and the उपमान (the प्रकृत and the अपकृत) must be mentioned in words.

विरोध—विरोधः सोऽविरुद्धेपि विरुद्धत्वेन यद्वचः । When two things are represented as incongruous, when really there is no incongruity between them, that is *Virodha* or Antithesis (also called विरोधाभास or Semblance of incongruity).

विशेष—विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः । When an object is represented as abiding outside its proper abode, it is *Vis'esha*.

विषम—That is *Vishama* in which some unusual or incompatible relation between cause and effect is described.

व्यतिरेक—उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः । a figure of speech which consists in representing the *Upameya* as superior to the *Upama'na* in some particular respect.

श्लेष—*Pun*, *double entendre*, the susceptibility of a word or words to yield two or more meanings.

सम—समं योग्यतया योगो यदि संभावितः कश्चित् । The fig. सम occurs when there is an ascertainment of a connection as fit between two things, both (1) superior or (2) inferior.

समुच्चय—तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन्यत्रान्यत्तत्करं भवेत् । समुच्चयोसौ' when one cause of the producing of an effect, is present and yet others are mentioned as producing the same effect, that is *Samuchchaya*.

सार—उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत्सारः परावधिः । When an excellence goes on rising, until a culminating point is reached, that is *Sāra* or climax.

ससंदेह—ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः । When the difference is expressed (from a poet's point of view) or not expressed (there being a close resemblance) between two objects, that is Doubt or *Sandeha*.

स्वभावोक्ति or Description according to Nature (also called *Jāti* by some).—स्वभावोक्तिस्तु हिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् । *Swabha'vokti* is the description of the peculiar action or posture (रूपवर्णनं संस्थानं च) of an object such as a child and the like. Of course the action &c. must be striking, such as is perceived by the poet alone.

THE METRES USED IN THE PLAY.

THEIR DEFINITIONS AND SCHEMES.

1 The quantity of a syllable is determined by its vowel. A syllable with a short vowel is called लघु or light, and one with

long vowel is called गुरु or heavy. But if a light syllable be followed by an *Anuswa'ra* or *Visarga* or by a conjunct consonant the syllable is made heavy. A syllable at the end of a quarter may be short or long according to necessity. सानुस्वारश्च दीर्घश्च सर्गी च गुरुर्भवेत् ॥ वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोपि वा ॥

2 A short syll. is marked as ~, and a long one as—. The following letters are symbols representing different triads (गणः):—

य ~ — —; र ~ ~ —; त — — ~ भ — ~ ~; ज ~ — ~; स ~ ~ —; न ~ ~ ~. ग represents a heavy syll. and ल a light one.

The following couplet will help the student in remembering long and short syllables forming each Gana—आदिमध्यावसानेषु गायान्ति लाघवम् । भजसा गौरवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम् ॥

3 The following are the metres occurring in this play, with their definitions and schemes:—

अनुष्टुभ — or sloka is defined as—पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विच-
योः । गुरुषष्ठं च पादानां शेषेष्वनियमो मतः ॥ In *Anushtubh* the fifth
ought to be short and the sixth long in all quarters. The
seventh should be short in the second and fourth quarters only.
Other syllables are governed by no rule. I. 8, 12, 13; III. 1; V.
21, 33; VI. 11; IX. 41, 51, 52; X. 4, 7, 19, 22.

इन्द्रवज्रा—स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः । Sch. of G. त त ज ग ग.
I. 4, 5, 33; III. 4, 11; IV. 5; VI. 1, 13.

उपेन्द्रवज्रा—उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । Sch. ज त ज ग ग. I. 10.

उपजाति—अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । A
figure of इन्द्र. and उपेन्द्र. forms उपजाति III. 3; IX. 27.

रथोद्धसा—रान्नराविह रथोद्धता लगौ Sch. र न र ल ग (3. 8,* or
7) VIII. 3; IX. 21; X. 18.

शालिनी—मातौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः । Sch. of G. म त त, ग ग.
7) VI. 18; IX. 37.

वियोगिनी—also called सुन्दरी is a particular case of वैतालीय
which is classed under *Ma'tra'vrittas*. विषमे सप्तजा गुरुः समे
लोभ गुरुवियोगिनी । This is an *Ardhasamavrita*. See पुष्पि०

Sch. स स ज ग (odd quarter); स भ र ल ग (even q.) IX. 19.

भपरवक्त्र—(a particular kind of *Vaita'li'ya*) अयुजि ननरला
षमे तदपरवक्त्रमिदं नजौ नरौ । Sch. न न ल ग (odd quarter); न ज
(even q.) IX. 23.

The numerical figures indicate the cæsure or pause.

भौपच्छंदसिक—is the same as वियोगिनी with a long syll. added at the end; Sch., odd quarters—स, स, ज, ग, ग; even quarters—स, भ, र, य. III. 13.

द्रुतविलम्बित—द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरो । Sch. न भ भ र. (4, 8 or 4, 4, 4.). III. 10; IV. 7; VIII. 11; X. 16.

वंशस्थ—जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ । Sch. of G. ज त ज र. VII. 1; X. 6.

पुष्पिताया—अयुजिनयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताया । Sch. न न र य (od. q.) न ज ज र, ग (even q.) II. 6, 10; III. 15; V. 15; X. 2.

प्रहर्षिणी—व्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् । Sch. म न ज र ग (3.10) 1. 37, 38; III. 17; IV. 1; V. 3, 25; IX. 14.

मञ्जुभाषिणी—सजसा जगौ च यदि मञ्जुभाषिणी । Sch. स, ज, स, ज, ग, (6-7). I. 39; II. 4; III. 7; V. 8; IX. 9, 43, 48.

वसन्ततिलका—उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । Sch. त, म, ज, ग, ग. I. 6, 9, 18, 19, 20, 21, 23, 25, 26, 29, 32, 34, 40; II. 8; III. 5; IV. 8; V. 27, 32; VI. 4, 8, 9, 12, 13, 14, 17, 20; VII. 2, 3, 4; VIII. 4, 5, 8, 12, 14; IX. 1, 2, 3, 13, 22, 31, 36, 44, 47, 50, 54; X. 1, 9, 20, 21.

मालिनी—ननमययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । Sch. न, न, म, य. (8. 7.)

I. 22, 24, 27, 28, 41; II. 9; III. 8, 14, 16; IV. 10; V. 16; VIII. 1, 13, IX. 5, 6, 24, 28, 53; X. 8.

पृथ्वी—जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः । Sch. ज, स, ज, य, ल, ग. III. 13; VIII. 7; IX. 35, 38.

मन्दाक्रान्ता—मन्दाक्रान्ताजलधिषडगैर्भो नतौ ताद्वरु चेत । Sch. म, न, त, त, ग, ग. 4, 6, 7.) I. 3, 15, 35; II. 5; III. 12; IV. 20; VI. 2; VII. 5; VIII. 2; IX. 20, 25, 26, 46; X. 5.

नर्दटक—यदि भवतो नजौ भजजला गुरुनर्दटकम् । Sch. न, ज, ज, ल, ग, (8. 9). V. 31; IX. 18.

शिखरिणी—रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी । Sch. य म न स भ ल ग (6. 11) I. 14, 16, 30, 31; II. 1, 3, 7, 11, 12, 13; III. 4, 6, 9; V. 30, 34; VI. 7, 15; IX. 8, 29, 45.

हरिणी—नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । Sch. न, स, म, र, ल, ग, (6, 4, 7.) I. 17, 36; II. 2; III. 2; V. 5, 26; VI. 6; IX. 10, 11, 12, 42, 15.

शार्दूलविक्रीडित—सूर्याश्वैर्यादि मः सजो सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् । Sch. म, स, ज, स, त, त, ग. I. 2, 7; V. 2, 7, 9, 10, 11, 13, 14, 18, 19, 22, 24, 28, 29; VI. 3, 5, 19; VIII. 6, 9, 10; IX. 7, 15, 17, 32, 33, 34, 39; X. 23, 24, 25.

[87]

स्रग्धरा—प्रयैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । Sch,
र, भ, न, य, य, य. (7. 7. 7). I. 1, पद्माली &c. ft. note; V. 4, 6,
17; IX, 30,

दण्डक—V. 23; See A. Dic. Ap.

आर्या—This belongs to the class of metres regulated by
the number of *ma'tra's* or syllabic instants. यस्याः पादे प्रथमे द्वादश
प्रास्तथा तृतीयेपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥ I. 11; VI.
IX. 4, 49; X. 3, 10, 11, 12, 14, 17.

QUESTIONS FROM THE TEXT SET AT THE
BOMBAY UNI. EXAMINATIONS.

1869 (B. A.)

I Translate the following into English:—(a) प्रचलितकरि-
&c. V. 23. (b) प्रहृष्टरिमयूर &c. VI. 5. Dissolve the first
in (a). 2 Explain the following, giving the context, and
solve the conundrums:—(a) स्नेहश्च निमित्तसव्यपेक्ष इति विप्रतिषिद्ध-
त् । (b) गुरुवाष्पस्तम्भमन्थरितकण्ठप्रतिलग्ननिश्वासमन्यादृशमेव भगवत्या
नम् । (c) तस्यामभिनवो विचित्रः कुसुमेषु व्यापारः । (d) भगवत्येवंवादि-
त्याख्यायते । (e) प्रियं खलु युष्माकं मालतीजीवितं न पुनर्मालती । (f)
विमदयान्तिके मालती प्रियसख्येवेदृश्यानि मन्त्रयितुं जानाति । (g) कं याचे
तत्र ध्रुवमनवसरग्रस्त एवार्थिभावः । (h) एवंविधैर्विलसितैरतिबोधिसत्त्वैः ।
3 Explain the technical terms in the following and give their
ordinary senses:—(a) निस्पृष्टार्थदूर्तीकल्पस्तन्त्रयितव्यः । (4) Is their
Patākā in Māl. Mād. ? If so what is it, what is such a
hero as Makaranda called in connection with such
Patākā ? Name and define the species of dramatic compositions
to which the play you have read belongs, according to Hindu
metrics. 5 What evidence can you adduce from Māl. Mād. to
prove that Bhav. knew of Kālidāsa and was acquainted with
his works ? State what ideas or passages in the play bear a
suspicious resemblance to the ideas or passages occurring
in any of Kāli's works. 6 Give the substance of the 6th and
7th Acts of Malatī Mādhava. 7 Translate into English:—परि-
चिन्तयति &c. I. 31. अद्यैवेन्दुमयूख &c. VIII. 10. Explain the
context of these passages.

1874 (B. A.)

1 Translate, adding an explanation of the stanza in (a) :—
यत्सत्यमधुना &c.—लग्ना प्रिया । p. 100. (b) सावष्टम्भ—स्थिति ।
p. 109. (c) Dissolve and name the compounds in (b)
2 Explain the following, giving the context when necessary:—

(a) त्वमपि स्वभावेनैव—तासि p. 48. (b) वाक्प्रतिष्ठानिबन्धनानि—केव. त्वमपि
p. 89. (c) अयम०—ते परिष्वंग. p. 195. (d) सुलभैव बुद्धरक्षितामियसखी गवत्याः
भवतः । (e) दिष्ट्या सुहृद्बुद्ध्या वर्धितोसि मालत्या तदयमवसरः प्रीतिदायस्य—वि
One Ms. reads मालत्याः; which do you prefer and why? 3 (a) and give
What is an Ankavatāra! Give an instance. (b) How many the M
Rasas are there? Define and exemplify any one of them from demands
the Māl. Mād. (c) Give a sketch of the character of Kāman-rangem
daki with quotations or references. 4 (a) Give the meanings which app
of:—(a) अपरिस्थानं; (b) विधेयः; (c) तारामैत्रकम्. y, state

1875. (B. A.)

1 (a) Translate closely:—माधव—अलमनेनायासितेन । 1 W
सुदलितं.....ङ्कुरमनवरतं..... विहरति । भवत्वाभाषे । कथमवधारणा.....ह
प्रियवयस्य । धिगुच्छसित &c.—त्वदनुभावभावादते*...जायते । मकरन्द—अये
व्यजनात्*—संस्कारः* । p. 191-93. (b) explain the expressions
marked with*. 2. (a) Explain, stating the context where
necessary—(a) मनो निष्ठाशून्यंलिखति च । p. 34 (b) अपा
स्ताविकी महत्येषा कथा । (c) न तर्हि प्रागवस्थायाः परिहीयसे । (d) ओमि
त्युच्यताममात्यः । (e) आश्चर्यमुत्पल मनसा विकारः ॥ Is the
reading मनसो or मनसा preferable and why? (b) What is the
meaning of शेवाधि, उपयाचित, इष्ट and पूर्त. How are the last two
words ordinarily changed when formed into a compound reading
3 Mention passages in the Māl. Mād. which seem to have been
suggested by the writings of Kālidāsa. 4 State the Alankāra
in the following:—(a) तस्याः सखे—वेधाः p. 26. (b) स्वलयति...सु
खेदः । p. 68. (c) III. 17. (d) X. 22.

1879.

Translate:—क्षिपन्निद्रा ... विचरति. How does Jagaddhara take
this verse? Discuss any of the foll. themes:—(1) The पारेशम
typography of the play. (2) An estimate of Jagaddhara's the foll
commentary. (3) The substance of the 7th and 9th Act
(4) A comparison between Kālidāsa and Bhavabhūti. Māl.—

1881.

1 Describe the feelings of Mād. as depicted in the ninth
Act of the play. Translate (a) V. 31. (b) IX. 39. (c) IX. 53. कष्ट
Does this statement occur elsewhere in Bhav.? If it does, where पविकर
and with what alterations? 2 Derive and give the different निङ्कुर
senses of:—वास्तव्य, पङ्क्तिपावन, वाचोयुक्ति, तीर्थ, काकतालीय, बीमल, बाधया अनु
अस्तमय. 3 How far has the preternatural agency been resorted to II. 4,
to in the development of the plot of the Māl.? 4 Trans. (a) अहो—V.
प्रमादः । अवतंसः । p. 77. (b) कुमुदाकरेण... &c. IX. 48. 5 Explain the Mā
according to the context. (a) महाभागसुश्लिष्ट ... महार्घताम् । p. 85 are t
सम्भेद

केव । त्वमपि स्वभावेन...नर्तितासि p. 48 (c) साधु—भारः। p. 61. (d) अन्यएव
सखी गवत्याः p. 70. (e) अशस्त्रपूतम्—गृह्यतामिदम् । V. 12. (f) महाबुभाव
स्य—विचारयति. p. 134. 6 State what उपक्षेप, and अङ्कावतार are
and give an instance of each from the Māl, Mādh. 7 Give the plot
any the Māl. Mād. (all dramatis personæ and the character of
romāmandakī). What observations occur to you in regard to the
man-angement of the drama? Are there any parts of the plot
ings which appear to be adaptations from other poets? If there are
y, state which.

1883.

..... 1 What is meant by the terms आन्वीक्षिकी, उपनिषद् and योग ?
...are any incidents of Bhavabhūti's having imitated Kālidāsa
e found in the play? Note any resemblances, incidents and
अये sessions occurring in the works of Kālidās and the Māl. to
ions port your answer. Translate (a) माधवः—वर्धतेहि—परागः ।
here 61. (b) IX. 44. Give the metre of (b) and the figure used in
अप 4 Explain the foll. words and phrases and dissolve the
भोमि pounds underlined—ऐदम्पर्यम्, कालावबोधः, षडधिकदशनाडीचक्रम् ।
the त्यमायोजितकामसूत्रम्, पूर्णपात्रवृत्तिः, साराविणम्, जन्ययात्रा, उच्छ्वसि-
s the सम्, अनुभाव, अपश्चिम, अतिबोधिसत्त्वैर्विलसितैः । 5 Explain प्रस्तावना
t tw विष्कंभक and their characteristics. 6 Translate, discussing
and readings and briefly giving the context—(a) तदनेन तीर्थेन—
bea मायः (यत्प्रतिच्छंदकम्—तत्प्रतिच्छंदकम्.) p. 18. (b) कोप्यकालो (क
sar कालः)—वर्तमानाया । p. 62. (c) सांप्रतं...परित्यक्षामीति (परोक्षगुण,
...सु 30. (d) न खलु...भवन्ति । p. 36.

1886.

take 1 Write gram. or explanatory notes on विकलकरुणैः । मृत्योः
The पारेशमशानं, दरदलितम्. Explain fully the words underlined
bar the following, and freely translate the whole. ममाहि—चैतन्यम्
Acta रम्भ, संस्कार, स्मृति). 1 Explain the words and phrases from
nin Māl.—एतेनाद्य...गमिष्यति p. 45. । अयि विरम निःसहासि जाता । कथं
53 ममान्...संनिधापितः । अयमवसरः प्रीतिदायस्य । मनोरथनिर्वृत्तसंबन्धो
where । कष्टमेतावती...माधवस्य p. 91. । परिणतम्...फलम् p. 9 . न खलु
feren विक्रयादन्यमुपायं पश्यामि । व्रस्तैकहायन...दृष्टिः p. 92. सुवर्णबिन्दुः,
बीम निङ्कुरुस्व, फलग्रहि, अपहस्तित, वत्स कृतं साहसेन, तदनेन निर्वर्त्य पक्ष-
sorted माधयामः । तदवश्यम् ... विजृम्भितम् p. 119. माधवापकारं...भवामि
) अह अनुसंधयम्, विघस, कङ्काल, स्थपुट, मञ्जीर. 2 Translate:—IX.
p. 85 II. 4, V. 10. 3. Give and define the metre of the foll.
—V. 31. (b) To what species of dramatic compositions
e Māl. belong? In what respects is it similar to a Nāṭaka?
are the distinguishing features? (c) In what sense is the
रम्भेद used throughout the play? Compare it with its

etymol. sense. (d) Quote the verses in the Mál. which are identical with those occurring in the Uttar. 4. Criticise and give gram. notes on the following forms and case relations मन्त्रयन्ती, विहस्तकृत, आत्मनो हृदयस्य प्रभवति, परोक्ष, परार्थ्य, जुगुप्सत, निष्णात, भीतायिता, गुल्फदम्न, पारेशमशानं, शिवताति, दुर्मानायते, संदानित, प्रीणयिष्यति, स्तम्बेरम, फलग्रहि, स्तनंधय.

1886.

1 'There is more passion in the thoughts of *Bhavabhuti* than in those of *Ka'lida'sa*, but less fancy. There are few of the elegant similitudes in which the latter is so rich, and there is more that is common-place, and much that is strained and obscure. In none of his dramas does *Bhavabhuti* make any attempt at wit... On the other hand, he expatiates more largely in the description of picturesque scenery and in the representation of human emotion and is, perhaps entitled to even a higher place than his rival, as a poet. Discuss this remark of Wilson with particular reference to the Mál. Mád., giving quotations from the play to illustrate your answer. 2 Give the context of the following verses:—अभिनव...लवलीलवङ्गयोरिव &c. X. 3. 2 प्रेयो मित्रं...जीवितं वा &c. V. 18. 3 प्रियस्य...अनुसंचरः । IX. 41. 3 Explain fully:—विहस्तीकृत, आकराक्षम्, दृष्टम्, वैचित्य, तदस्थ, पिण्डपातवेला, पूर्णपात्रवृत्ति, वाक्प्रतिष्ठा, तन्त्राणि, अहो नु खलु भोस्तेदे...नाम, तारामैत्रकम्, मैरेयदर्प, धमधमायमानहृदय, कूटपाकलः, रणरणकः, इष्टाय कर्मणे, पूर्तायकर्मणे, रमणीयडामरत्वम्, कान्तधारिणीं करेणुरजनीम्. 4 Translate:—V. 1., 2. 5 Which of the following readings do you prefer and why? (a) नैसर्गिकी...अवताडनी (चरणे, -V. 1. सुसलै). (b) एवमहं तु सर्वाकार...विधेयीकृतोपि—विधीकृतोपि—विषयीकृतोपि. (c) सहृदिव...अनुकूलताम् (प्रकटय्य-प्रकटाप्यसुणप्रद पुनरकाण्ड...रुजम् (विधिरहो विशिनष्टि).

1888.

1 (a) State briefly the characteristic incidents that mark the progress of love between Mál. and Mádhav from the time of their first meeting in the garden upto their final union in the lock. What are, in your opinion, the striking points of difference between love and the demeanour of lovers towards each other as depicted by Bh. and depicted by Shakespeare and Sir Walter Scott? (b) Lord Macaulay says of the poetry of Milton that "its effect is produced not so much by what it expresses, as what it suggests." Show how this remark applies to the poetry of Bh. ? Illustrate your answer by quotations from or reference to the Mál. Mád. 2 Translate:—(a) VIII. 10; (b) IX. 38; (c) II. 177. 2 3 Explain according to the context:—(a) वयमभ्युद्धता...आर्ययानयसखि (b) सुसमाहितः...वसरः । (c) यस्य प्रसाद...ध्वजेन । (d) कवलीत...सिक्कितनो (e) व्यतिषजति...संश्रयन्ते. 4 Discuss the following readings and state which of them you prefer and why? (a) इयममात्य...समादिशति (तिहृतप्रताज्ञागतिः). (b) कन्यादाने...विमर्शितव्यमेतत् (अविमर्शितव्यम्). प्रियमाधवे...करः (स्वयमाग्रहीतकमनीयकङ्कणः).

[91]

1890.

1 बहिः...भजते (I. 14) taking this as your theme, sketch the part Kāmandaki plays in the Ma'l. 2 Translate (a) I. 37. Do you agree with Jagaddhara, if not give reasons. (b) V. 6. Third line underlined to be dissolved. (c) IX. 18. Explain the metre. 3 Explain accor. to the context. (a) उज्ज्वल...आगतवती। (b) प्रभवती...उपन्यस्तम्। (c) वत्स वाक्प्रतिष्ठानि—आयत्तम्। (d) महानुभाव विचारयति। (e) कथं नाम नव...दुर्मनायिष्यते। (f) अथ सो...प्रतिपत्तिः। 4 Write notes on (1) निष्ठुष्टार्थी दूती, (2) तारामेवक, (3) प्रकरण (4) उपनिषद्। 5 To what class of dram. compositions does the Mál. belong? What are the leading features of the class according to writers on Sāhitya? What special merits does Bhav. himself claim for the composition in the beginning of his work? Now by references to facts and incidents how each of these merits is seen in the play.

1 Translate: (a) III. 17; (b) I. 41; (c) V. 28. 2 What sentiment does the Ma'l. chiefly develop? Quote instances. Mention any cases of similarity of thought and expression you may have noticed in the Mál. and other works by the same author? 3 Explain according to the context: (a) अन्यथावस्तु...सर्पायाः। (b) एतस्यां तनौ...अभूत्। p. 195. (c) श्येनावपात...कवलीकृतासि। (d) निष्कम्प...अभिषङ्गादिति। p. 147. (e) इयमेव...अभ्युदयानाम्। (f) धि...मदनः। IV. 3 (g) दिष्ट्या...प्रजापतेः। p. 40.

1902 (B. A.)

1 Translate into English:—(a) यत्सत्यमधुना...सारूप्यतश्चेतन्यम्। 100 (b) हीमाणहे पेकखामि विअ ओसरन्तकलबाल पाइकसमूहम्। p. 170. Give in Sans. either in Bhavabhuti's or your own words a poet's eye view of Padmāvatī and its surroundings. 3 In what different ways does the egotism of Bhavabhuti show itself in the play? Illustrate your remarks by references.

1903 (B. A.)

1 Translate:—(a) घर्माभ्यो &c. I. 37. (b) एताश्च चन्दना०. सुधरान् 77. 2 Explain the following with reference to the context:—मानसखि लवङ्गिके दिष्ट्या वर्धसे। ननु भणामि प्रतिबुद्ध एव ते प्रियवस्यः प्रतिसिद्धे तनो महाभागो मकरन्द इति। (b) महाभाग सुश्लिष्ट...मर्तुदारिका। तद्भवतु। p. 31 (e) किमपरमतो निर्व्यूढं यत्कारपणसाहसम्। N. B. show full significance of this by quoting or referring to Ma'lati's own words. (d) संप्रति मदयन्तिकासम्बन्धान्नन्दनोपग्रहात्पत्यस्तशङ्काः खलु वयम्। 3 Give ideas from Ma'l. similar to the following, (a) अत्र हि विचा-

[92]

र्यमाणे स्वार्थ एव प्राणपरित्यागोयमसह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । अन्या
स्वकर्मफलपरिपाकापचितामसाववशो नायते मूमिम् । (b) गुर्वपि विरहदुःखम्
बन्धःसाहयति । (c) श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे वृष्टिपातम् । उत्पश्य-
प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रुविलासान् ।

1908.

(1) Translate into English:— (a) अद्याहमन्तनगर एव
गतामेतामभिजातकन्यकामभ्युपपन्नवानस्मि । काम०—(स्वगतम्) वृत्तेन स
...प्रीतिदायस्य । p. 84. (b) इयमास्ति मालतीप्रथमदर्शनाभि०...माला । प्रेम
मद्वथितेति...दायीकृता ॥ ६ ॥ p. 165 (c) कुमुदाकरेण...यूयुजत् ॥ II
48. (2) Explain with reference of the context (a) कलहंसमकर
प्रवेशावसरे तत्सुविहितम् । (b) हन्त महतः प्रागनुरागस्योद्रेदः । (c) हृदयंग
परिहासः । (d) व्यवसितं प्रियसख्याः शरीरेण । (e) अन्यथा वस्तु वृत्त
न्यथा वचनाभार्यायाः । (3) What religious acts are referred to
Bhabhuti in Māl.? State their position and estimate the
popular influence citing references to the text in support of your
remarks. (4) Bhava. claims as some of the merits of Māl. Mādh
—औधत्यमायोजितकामसूत्रं चित्राः कथा वाचि विदग्धता च । What is meant
by these? Show accurately where you realise them in the play

1912.

I Translate into English:—(a) असारं—निरालोकं लोकं
V. 30. (b) उत्फुल्लार्जुन... । ... धर्माभोविगमागमन्यतिकरश्रवा
वासराः ॥ IX. 17 (c) Dissolve the compounds in the black
above and name the metres of (a) and (b). II. Explain clearly
with brief reference to the context, the following:—(1) यत्
कौशिकी ... तदपि साहसाभाराम् । p. 57. (2) नित्यं त्यस्त...आत्मानं
गता । V. 2. (3) प्रायेण बान्धव...मेव सौख्यम् । VIII. 14. (4)
सखे भूरिवसो साधु । प्रभवति...मुपन्यस्तम् । p. 52. (5) तद्वनन
घटेत तत्पतिच्छन्दकमुपेक्षातन (उपोद्धृताय) माधवान्तिकमुपेयादित्यभि
(6) सङ्गम...न नाम सः (v. l. स्यादनागमः) । Discuss the various
readings in (5) and (6).

III. Write notes on the following:—(1) इष्टाय पूर्ताय च
र्यान्; (2) the situation of Padma'vati; (3) पूर्णपात्रम्; (4) त
तालीय; (5) तारामैत्रम्; (6) लोकालोक; (7) आमुष्यायण; (8) व
सत्त्व. IV. Bhavabhuti is a master of style and expression
his cleverness in adapting his words to the sentiment is un
passed. Illustrate this remark with quotations from the
Ma'dh. Or—Bring out the salient features of the character
Ma'lati. Support your answers by references to the text.

28 FEB 2006

DIGITIZED BY

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय,
हरिद्वार

पुस्तक लौटाने की तिथि अन्त में अङ्कित
है। इस तिथि को पुस्तक न लौटाने पर छै
नये पैसे प्रति पुस्तक अतिरिक्त दिनों का
अर्थदण्ड लगेगा।

- 3 AUG 1967

V. 40/886

15 MAR 1973

V. 25/58

१००००.६.५६।

के. ... सभासाम् । p. 51. (2) ...
गता । V. 2. (3) प्रायेण बान्धव...मेव सौख्यम् ।
सखे भूरिवसो साधु । प्रभवति...मुपन्यस्तम् । p. 52. (5) ...
घटेत तत्पतिच्छन्दकमुपोद्घातन (उपोद्घाताय) माधवान्तिकमुपेया... मि...
(6) सङ्गम...न नाम सः (v. l. स्यादनागमः) । Discuss the var...
readings in (5) and (6).

III. Write notes on the following—(1) इष्टाय पूर्तीय च...
र्यान्; (2) the situation of Padma'vati; (3) पूर्णपात्रम्; (4) ...
तालीय; (5) तारामैत्रम्; (6) लोकालोक; (7) आमुष्यायण; (8) ...
सत्त्व. IV. Bhavabhuti is a master of style and expression
his cleverness in adapting his words to the sentiment is un...
passed. Illustrate this remark with quotations from the
Ma'dh. Or—Bring out the salient features of the charac...
Ma'lati. Support your answers by references to the text.

28 FEB 2006

Digitized by ...

PAYMENT PROCESSED

vide Bill No. 47. dated 28-5-14

ANIS BOOK BINDER

RA 840,KEL-M

34057

